

Mihailo Marković čitao je dve ranije verzije ovog rada i oba puta mi dao vrlo iscrpne i podsticajne kritičke primedbe o mnogim bitnim epistemološkim pitanjima. Niz vrlo korisnih primedaba, kao i sugestija o strukturi izlaganja pojedinih problema dobio sam od Marije Kaljević, asistenta Filozofskog fakulteta u Beogradu, koja mi je, sem toga, mnogo pomogla prilikom konačne redakcije knjige. No najviše zahvalnosti dugujem svojim prijateljima Veljku Koraću, Mihailu Buricu i Rudi Supeku. Sigurno je da nema ni jednog važnijeg problema u ovoj knjizi o kome mi nismo zajednički u više mahova raspravljali. Na kraju bih hteo da se zahvalim kolektivu Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu, koji mi je raznovrsnim oblicima svog stručnog rada znatno olakšao da dođem do sve potrebne literature.

Beograd, juna 1965.

I DELOKRUG I FUNKCIJE METODOLOGIJE

Proučavanje metodologije omogućuje šire i svestranije upoznavanje s naukom u njenoj delatnoj strani; drugim recima, omogućuje da se vidi šta naučnici rade u svom laboratoriju, kabinetu ili na terenu, da se bolje upoznaju putevi i sredstva pomoću kojih naučnici dolaze do pojedinih saznanja i da se shvati logika koja povezuje u misaonu celinu najraznovrsnije postupke naučne delatnosti. U novijim naučnim de-lima u kojima se iznose rezultati nekih istraživanja lako je zapaziti nastojanje da se šire objasne postupci i sredstva koji su bili upotrebljeni u istraživanju. Na taj način istraživač pruža svojim kolegama, a i svima ostalima koji se za njegove rezultate interesuju, podatke i o tome kako je do njih došao. Ovo je iz više razloga opravdano i korisno. Prvo, time se olakšava proveravanje rezultata istraživanja, a s druge strane znatno se ubrzava prenošenje i uopštavanje pozitivnog metodološkog iskustva. Međutim, iznošenje metodoloških iskustava stečenih u pojedinim/ istraživanjima nije dovoljno za brži razvoj nauke. Za šire razumevanje i brže uopštavanje istraživačkih iskustava određene nauke vrlo je korisno da jedna posebna disciplina sistematski proučava delatnu stranu nauke. To je zadatak naučne metodologije.

U ovom uvodnom poglavlju raspravi jace se o predmetu metodologije, tj. njenom delokrugu i njenim funkcijama, kao i načinu na koji ona može da ih ostvaruje. Ustaljena je i opravdana praksa, da se na početku sistematskog izlaganja neke nauke odredi njen predmet i objasne njene veze sa drugim, naročito najsvrodnijim naučnim disciplinama.

1.POLAZNA ODREDBA METODOLOGIJE

Metodologija je jedna grana logike, ili još tačnije jedan deo logike, i opštu metodologiju je uopšte nemoguće izdvojiti iz logike. Ova knjiga se, međutim, ne bavi opštom naučnom metodologijom, nego metodologijom jedne posebne

nauke — sociologije — koja je istovremeno i jedna od osnovnih teorijskih društvenih nauka. Zbog toga je ovo uvodno razmatranje ograničeno na metodologiju socioloških istraživanja. I tada, kao metodologija jedne posebne nauke ona ostaje, pre svega, specijalna logička disciplina čiji je zadatak da proučava i razvija logičke okvire naučnog saznanja, ali i istraživačka sredstva i postupke koje određena nauka, ili grupa srodnih nauka, primenjuje u svojim istraživanjima i pomoću kojih nastoji da dođe do novih saznanja.

Za lakše razumevanje prirode i funkcije metodologije od ključnog je značaja da se odmah na početku objasni razlika između metodologije i metoda. Ta razlika se često ne uzima dovoljno u obzir i zbog toga dolazi do raznih nesporazuma, a neki značajni zadaci metodološkog proučavanja naučne delatnosti ne mogu se dovoljno jasno postaviti. Metod je način istraživanja koji se primenjuje u nekoj nauci. On je nerazdvojni sastavni deo njene istraživačke delatnosti. Samo bi jedna „mrtva“ nauka, u kojoj su se prestala postavljati nova pitanja, koja više ne nastoji da usavrši svoje znanje, mogla da bude bez metoda, bez istraživačkih postupaka pomoću kojih treba doći do novog saznanja. Kao takav nerazdvojan sastavni deo nauke, metod je, prirodno, gotovo srastao sa teorijskim shvatanjima te nauke i razvija se u najtešnjem dodiru sa onim zadacima koje nauka treba da resi u jednom periodu. Staviše, osnovna shvatanja o metodi su jedan od bitnih elemenata osnovnog pojma neke nauke i imaju usled toga, pored istraživačko-operativnog i konstitutivni značaj za nauku. Mnoge nauke proučavaju iste delove stvarnosti i mogu se razgraničiti samo na osnovu svojih različitih osnovnih saznanjiih ciljeva i, u zavisnosti od toga, različitih istraživačkih pristupa. Najbolji primer za ilustraciju ovog stava jeste odnos između opšte sociologije i opšte istorije.

Zbog toga što je metod najtešnje srastao sa čitavom naučnom aktivnošću i naučnom teorijom, kao i određenim istraživačkim zadacima, nije retka pojava da u nekoj nauci postoji više metoda i različita shvatanja o najrazumnijem načinu organizovanja naučne delatnosti. Ta različita shvatanja mogu da proizilaze iz različitih opštih teorijskih stanovišta, ali i iz različite prirode problema, naročito ako se neka struja ili škola u nauci počne da pretežno bavi određenom vrstom istraživačkih problema.

Dobro je poznato, na primer, da se mnogobrojne društvene pojave ne mogu temeljitije sociološki ispitati bez najtešnje oslanjanja na rezultate i postupke istorijskih nauka. U tu grupu spadaju, pre svega, sve one pojave u čijem proučavanju je neophodno da se ispituju duži procesi društvenog

razvoja i društvenih kretanja. Istraživački zadaci ove vrste se ne mogu resiti bez oslanjanja na istorijske podatke i istorijski istraživački postupak. Ima, međutim, drugih pojava u društvenom životu, koje je najsvrsishodnije ispitivati u sa-vremenim uslovima. U istoriji se iz više razloga teško mogu naći sva potrebna obaveštenja o raznim društvenim pojavama iz nekog ranijeg perioda. U vreme kada su se u prošlosti dešavale određene pojave ta obaveštenja nisu fiksirana i tako pretvorena u iskustvene podatke. Pored toga, vreme stalno uništava mnogobrojne tragove ranijeg društvenog života kao i različite podatke o njemu, čak i onda kad se ovi nastoje očuvati, a kasnije je gotovo nemoguće u dovoljno potpunoj meri i na sistematski način uspostaviti iskustvena obaveštenja neophodna za sociološko proučavanje raznih društvenih pojava u prošlosti, na primer, u širokoj oblasti neposrednih međulič-nih odnosa. Zbog toga se brojni sociološki problemi mogu najiscrpnije i najsistematičnije proučavati na podacima iz savre-menog društvenog života, ispitivanjem *in vivo*, u neposrednom toku. Prirodno da se postupci koji se mogu i moraju primeniti kad se ispituje društveni život u savremenim uslovima znatno razlikuju od postupaka pomoću kojih se na osnovu nekih istorijskih izvora nastoji rekonstruisati neki raniji period i neki određeni problem u njemu. Dešava se da različita shvatanja o opštim osobinama metoda neke nauke nastaju usled jednostranog uopštavanja iskustava stečenih na pojedinim užim područjima njenih istraživanja. Dakle, jedan od više potrebnih specifičnih istraživačkih pristupa se poistoveti s opštim metodom određene nauke.

Međutim, ako u nekoj nauci postoje jako različita shvatanja o osnovnim karakteristikama i osnovnim načelima naučnog metoda, a ne samo o najsvrsishodnijim istraživačkim pristupima, to je najbolji znak da ta nauka nije mnogo napredovala u egzaktnom pogledu. Što neka nauka postaje egzaktnija, njena teorija dobija jedinstveniji oblik, uspostavlja se, saglasnost među naučnicima o sve većem broju teorijskih pitanja, pošto veći broj hipotetičnih teorijskih stavova svojim višestrukim potvrđivanjem postaje sve potpunije i ubedljivije dokazan. Ujednačavanjem teorijskih shvatanja, gledišta o metodi se takođe počinju sve više približavati i razlike se više ne odnose na opšta načela metoda, a naročito ne na opšte kriterije koji se upotrebljavaju za ocenu naučnosti raznih istraživačkih postupaka. Razlike počnu pretežno da proističu iz drugih izvora, a pre svega iz različite sadržinske prirode problema koji se u određenom slučaju ispituju. Ali ukoliko je nauka dostigla određen nivo egzaktnosti, postojeće metodološke razlike postaju manje prepreke u međusobnom sporazu-

mevanju raznih naučnih struja i uzajamnom korišćenju istraživačkih rezultata.

U svakom slučaju, metod je vrlo tesno povezan sa celokupnom naučnom delatnosti i kao njen integralni deo on se može razumeti samo iz tog opšteg okvira. Metodologija, pak, kao logička disciplina koja proučava metod, razvija njegova logička načela, nastoji da sistematizuje i oceni istraživačko iskustvo jedne nauke, mnogo je samostalnija u odnosu prema osnovnoj istraživačkoj delatnosti određene nauke. Kad ne bi bila u znatno većoj meri samostalna prema- osnovnoj istraživačkoj delatnosti nauke, ona ne bi mogla uspešno obavljati svoju primarnu funkciju, koja se sastoji u logičko-epistemološkoj kritici čitave naučno-istraživačke prakse u svim njenim logičkim, tehničkim, organizacijskim i stratejskim aspektima. Ovde je prvi put upotrebljen pojam epistemologije, i mada se može pretpostaviti da je njegovo značenje poznato, ipak ga treba objasniti, tim pre jer se radi o jednom ključnom pojmu, koji će se često upotrebljavati. Poznato je da u filozofiji postoji teorija saznanja ili gnoseologija koja se bavi ispitivanjem mogućnosti saznanja objektivnog sveta ili stvarnosti, a zatim razmatra osnovna načela, oblike i kriterije ljudskog saznanja, njegove ostvarene domete i granice. Epistemologija je užu deo teorije saznanja. Ona se, naime, ograničava na ispitivanje naučnog saznanja, a poznato je da nauka nije jedini oblik ljudskog saznavanja, jer do ovoga dolazi i u filozofiji i u umetnosti, i u svakodnevnom životu pomoću onog što se naziva zdravim razumom. U tom širem području ljudskog saznavanja epistemologija ispituje logičke osnove, mogućnosti i osnovna načela naučnog saznanja. Prema tome, epistemologija je teorija naučnog saznavanja i u tom značenju se ovaj pojam upotrebljava u ovoj knjizi.¹⁾

Već je rečeno da metodologija treba da bude svestrana kritička analiza logičko-epistemoloških osnova celokupne istra-

¹⁾ Ovo razgraničavanje gnoseologije i epistemologije će verovatno izazvati otpor, naročito zato što nije obrazloženo širim objašnjenjem osobenosti kojima se nauka razlikuje od ostalih oblika saznanja. U ovo razmatranje, koje je od ključnog značaja za gnoseologiju, ovde se ipak ne može ulaziti. Čitalac će kasnije videti da epistemološko stanovište na kome je izgrađena ova zamisao metodologije ne odvajava kruto sociologiju niti od filozofije niti od najšireg praktičnog društvenog iskustva, pošto je ona shvaćena kao integralni, ali osoben deo društvenog saznanja. Ipak bilo bi isto toliko pogrešno ne uvideti bitne osobenosti nauke, kao i pokušati da se ona sasvim odvoji od drugih oblika saznanja. Epistemologija je opravdana upravo kao ispitivanje najopštijih osobenosti naučnog saznanja. Treba još napomenuti da u nemačkoj terminologiji razlika između gnoseologije i epistemologije ima i sasvim jasan terminološki izraz (Erkenntnistheorie — Wissenschaftslehre).

živačke prakse određene nauke. To znači da ona ne proučava samo puteve i sredstva kojima nauka, oslanjajući se na već dostignuto znanje, nastoji da ide dalje. Metodologija proučava i naučni sistem, tj. način na koji su središta utvrđena naučna znanja i naučno značajne pretpostavke. Izvor mnogih slabosti i teškoća koje mogu da usporavaju i koče dalji razvoj nauke može da se nalazi u njenom sistemu; njegovim nedoslednostima i protivrečnostima koje ne odgovaraju nekim realnim protivrečnostima u društvu i stvarnosti uopšte, nego proističu iz nedostataka u uopštavanju i međusobnom povezivanju onog što se već zna o stvarnosti; ili iz dogmatskog prihvatanja raznih inedovoljno proverenih stavova, čak i takvih čija je netačnost dokazana. A. zatim, metodologija posebne nauke analizira i sve konkretne istraživačke postupke i razna tehnička sredstva koja nauka upotrebljava u svojim raznovrsnim istraživanjima.

Kasnije će se videti da se niz zadataka naučne metodologije ne može dovoljno razumeti ako se ona poistoveti sa metodom. Ali nije neumesno već na samom početku postaviti pitanje da li je ovako shvaćena metodologija korisna za nauku. O tome postoje vrlo različita mišljenja i u nauci i u filozofiji. Čuveni francuski naučnik i filozof Anri Poenkare (H. Poincaré) pisao je pomalo ironično početkom ovog veka da u sociologiji ima mnogo rasprava o metodu, a vrlo malo istraživačkih rezultata. Čini se, ipak, da u tome nema nikakvog paradoksa i da nije ništa neobično što u nekoj nauci ima mnogo raspravljanja o metodu a nesrazmerno malo istraživačkih rezultata. Metodološka raspravljanja su, naime, najpotrebnija upravo onda kad metod, tj. istraživačka praksa određene nauke, nije dovoljno podesan za uspešno rešavanje naučnih problema. Intenzivna metodološka misao je najpotrebnija upravo kad u naučnoj praksi iskrsnu veće teškoće, kad u njoj nema racionalnog reda, kad postoje mnoga neraščišćena neslaganja. Tada metodologija može svojom kritičkom analizom nauci najviše da pomogne. Ovakve situacije mogu nastati iz raznih uzroka: na primer, zato što neka nauka nema dovoljno razvijen metod kao konkretan način istraživanja, ili zato što se zbog nekih korenitih promena u njenim teorijskim shvatanjima moraju u novom svetlu sagledati i preociniti dosadašnja istraživačka iskustva i uobičajena istraživačka praksa. Međutim, metodološki problemi mogu da se jave i onda kad se u određenoj nauci ili u nekoj srodnoj nauci pojave nova istraživačka sredstva, efikasnija, preciznija, uopšte podesnija za određena ispitivanja. Tada se prilikom preuzimanja i upotrebe tih novih sredstava obično mora ponovo razmotriti niz drugih elemenata naučnog metoda, pa čak i teorije.

Ovo se može sagledati na jednom primeru. Poznato je da je zbog velike složenosti i prilične brzine niza društvenih oblika i procesa opisivanje onog što se u društvenom životu dešava vrlo teško i složeno. Upravo zbog toga što često nismo u stanju da stvorimo u naučnom pogledu dovoljno iscrpnu i dovoljno preciznu sliku o stvarnom društvenom životu, mnoga teorijska shvatanja i pokušaji naučnog objašnjavanja raznih društvenih pojava ostaju prilično neodređeni, bez solidne iskustvene osnove i ne omogućuju pouzdanija predviđanja onog što se u određenim uslovima može očekivati. Razni oblici u kojima se u društvenim naukama od nedavna počela primenjivati statistička teorija uzoraka znatno su proširili mogućnosti preciznog opisivanja niza društvenih pojava. Neiz-bežno se zapada u metodološki tradicionalizam ako se prilikom pojave nekog novog efikasnijeg istraživačkog sredstva ne pokuša da se u novom svetlu sagledaju razni postojeći istraživački postupci i oblici istraživanja. S druge strane, retko kada je neki novi istraživački postupak, ma koliko bio plodonosan, odmah dovoljno metodološki prilagođen za proučavanje različitih sadržaja. Njegovo dalje razvijanje i prilagođavanje za-hteva obimne metodološke napore. Naročito složeni zadaci ove vrste javljaju se prilikom preuzimanja nekog istraživačkog postupka iz drugih nauka. Ako se novi istraživački postupci ne podvrgnu svestranom metodološkom proučavanju, teško je izbeći njihovu neosnovanu apsolutizaciju i šablonske primene, koje su karakteristične crte metodološkog pomodarstva. No, živa i aktivna metodološka misao je potrebna i u „mirmijim“ fazama razvoja neke nauke. Ako se nauka nije skamenila u nekim tradicionalnim kalupima nego stvaralački dela, u istraživačkoj praksi stalno iskrsavaju novi problemi koje treba metodološki ispitati i sistematizovati nova iskustva.

Delokrug i zadaci metodologije postade jasniji ako pođe za rukom da se bar u najopštijim crtama odrede njeni odnosi prema logici i teoriji saznanja, zatim prema opštoj teoriji određene nauke i napokon prema sociologiji nauke.

2. ODNOS METODOLOGIJE PREMA TEORIJI SAZNANJA I LOGICI

Odmah valja naglasiti da se ne radi o nekom krutom i odseonom razgraničavanju ovih disciplina, nego prvenstveno u isticanju njihovog različitog težišta i različitog stepena op-štosti u prilaženju određenim zajedničkim problemima. Ako

se logika shvati kao nastojanje da se utvrde najrazumniji mogući odnosi između ljudske misli i stvarnosti koji omogućavaju ljudskoj misli da što adekvatnije shvati ono što se u stvarnosti dešava i time doprinese usavršavanju i proširivanju granica ljudske stvaralačke prakse, postaje sasvim razumljivo da se u temeljima svake logike nalaze izvesne ontološke i gnoseo-loške pretpostavke o tome: da li stvarnost postoji nezavisno od čoveka koji pokušava da je shvati; da li je i u kojoj meri adekvatno saznanje moguće, a zatim, na koji način je moguće i verovatno najuspešnije. Ponekad te osnovne ontološko-gnoseološke pretpostavke logike nisu dovoljno jasno iznete, eksplicirane, nego su sadržane u raspravljanju raznih konkretnih i osobina racionalnog mišljenja, tj. određenog logičkog sadržaja. Nesumnjivo je da je vrlo važno da polazni ontološko-gnoseološki rezultati, na kojima se zasniva i logika i metodologija, budu što jasnije izneti i obrazloženi. Jer, ako je iluzorno pokušavati da se logika i metodologija izgrađuju bez ikakvih pretpostavki o stvarnosti koja se želi saznati, i o tome da li je to saznanje moguće, nije manje štetno te pretpostavke shvatiti na jedan krut dogmatski način. Kao i sve drugo u nauci, i osnovne ontološke pretpostavke moraju biti otvorene, pristupačne stalnom posrednom proveravanju u istraživačkom radu, i usled toga sposobne za usavršavanje, dopunu, ispravljanje.

Međutim, osnovne ontološko-gnoseološke pretpostavke nisu jedino područje na kome se susreću metodologija, gnoseologija i opšta logika. Njihov odnos je mnogo tešniji na jednom određenijem, užem, ali za nauku ključnom području. To uže područje na kome se metodologija i gnoseologija najviše približuju i gde moraju stalno da sarađuju, jeste ispitivanje kriterija istinitosti saznanja i razrada načela njihovog proveravanja. Bez dovoljno određenih i logičko-epistemološki zasnovanih načela o postupcima pomoću kojih u nauci treba proveravati svaku tvrdnju, od najelementarnijeg iskustvenog podatka do najopštijih i najapstraktnijih teorijskih stavova, sva raspravljanja o kriterijima istinitosti saznanja ostaju sasvim uopštena, čak rudimentarna. U nauci nije dovoljno postići saglasnost o osnovnim kriterijima istinitog saznanja, nego se mora nastojati da se stalno razvijaju često vrlo složeni postupci proveravanja koji treba da omoguće da se prilikom raspravljanja o svakom naučnom stavu može što pouzdanije oceniti njegova istinitost. To je mnogo složeniji zadatak i o tom će se kasnije šire govoriti. Dalje, moderna teorija saznanja, iako je po svom zahvatu i po svojim ambicijama svakako šira od ispitivanja naučnog saznanja, ipak pretežno polazi od naučnih iskustava i danas se razvija u prvom redu na analizi

iskustava i teškoća koje se javljaju u razvoju nauke. Premda pozitivistička gnoseologija u tome obično preteruje jer smatra da je nauka jedini oblik racionalnog ljudskog saznanja, iskustvo je pokazalo da se mnogi saznanj ni problemi mogu u mnogo čistijem vidu ispitati na iskustvu nauke nego na iskustvu svakodnevnog praktičnog života i zdravog razuma. Zbog toga što su teoriji saznanja potrebna mnoga sasvim određena iskustva metodologije raznih nauka i s te strane se traži veza i uspostavljaju tešniji međusobni dodiri između gnoseologije i metodologije, obično posredstvom epistemologije.

Treba ipak naglasiti da gnoseologija i metodologija na različit način prilaze osnovnom gnoseološkom pitanju: da li je saznanje uopšte moguće. Ono što je za gnoseologiju osnovni problem, tj. da li je saznanje o stvarnosti moguće, po pravilu se u metodologiji rešava postulativno. Ko se odlučio na naučna istraživanja, veruje u mogućnost objektivnog saznanja, jer ko u to ne veruje, obično se naukom ne bavi. Zbog toga se prilikom razvijanja određene metodološke zamisli u većini slučajeva postulativno prihvata, ili drukčije rečeno, posebno se ne diskutuje o tome da li objektivna stvarnost postoji i da li je o njoj moguće relativno adekvatno saznanje, nego se to ili smatra aksiomatskom pretpostavkom, ili se čak o tome i ne govori. Na postulativan način, tj. bez ulaženja u neko detaljnije gnoseološko ispitivanje, prihvataju se obično i još neki drugi osnovni teorijsko-saznajni elementi, koji su istovremeno teorijsko-saznajne i ontološke prirode. Jedno takvo pitanje je, na primer, da li u stvarnosti postoji objektivna uslovljenost i uzročna povezanost među pojavama. Većina naučnika smatra da je utvrđivanje uslovljenosti i uzročnih veza među pojavama osnova naučnog objašnjenja, ili bar, kao neki pozitivisti koji odbacuju pojam uzročnosti, smatraju da se naučno objašnjenje sastoji u otkrivanju pravilnosti među pojavama što je, često ustvari, samo skeptičnije izražena misao o njihovoj uslovljenosti. Takođe se obično postulativno prihvata i stav da u stvarnosti postoji određen red, koji se može otkriti i objasniti, i da su zbog toga mogućna, opravdana i praktično korisna razna naučna uopštavanja. Jer svako naučno uopštavanje se zasniva na otkrivanju nekog reda, neke pravilnosti u određenom delu stvarnosti. Ovo, naravno, ne znači da u savremenoj metodologiji postoji jedinstveno shvatanje ontološko-gnoseoloških postulata naučnog metoda, nego- samo (1) da se u njoj, a naročito u metodologijama posebnih nauka, o tim postulatima šire ne raspravlja; i (2) da se stiče utisak da preovladava prihva-tanje pomenutih postulata, što,* naravno, ne isključuje različita gledanja na konkretne metodološke probleme.

U zamisli metodologije koja se izlaže u ovoj knjizi prilazi se navedenim, kao i nekim drugim gnoseološkim pitanjima na postulativan način, tj. prihvataju se određena gno-seološka rešenja, bez dubljeg obrazlaganja, a težište je na raspravljanju načina i istraživačkih postupaka pomoću kojih se prihvaćena gnoseološka rešenja mogu što potpunije ostvariti u sociološkim istraživanjima. A kako je sociologija pre svega teorijska nauka, ova metodološka zamisao polazi od sledeće osnovne odredbe teorijske nauke prema kojoj je ova or-ganizovano i metodično nastojanje da se dođe do objektivnog, tj. opšte pristupačnog i proverljivog, preciznog, opšteg i sistematskog saznanja o određenom delu stvarnosti koji je predmet njenih istraživanja. Svakako, teorijska nauka nije samo nastojanje s pomenutim ciljem nego i rezultat prethodnih nastojanja. Ali, dok naučnu sistematiku i istoriju nauke interesuje prvenstveno njeno aktualno stanje, odnosno stanje u nekom ranijem periodu, metodologija ispituje nauku pre svega kao nastojanje, kao aktivnu delatnost s određenim ciljevima. Zbog toga je u osnovnoj definiciji nauke naglašen upravo ovaj momenat.

Neke od navedenih osobina naučnog saznanja, a pre svega težnja za objektivnošću i proverljivošću, zatim preciznošću, a u izvesnom smislu i sistematičnošću važe za svaku nauku premda se sistematičnost u istorijskim, opisnim i teorijskim naukama postiže, kao što će se videti, na različitim načelima. U teorijskim naukama se kao bitna konstitutivna osobina javlja težnja za opštim saznanjem. Ima nauka, pre svega istorijskih, koje ne nastoje da dođu do opšteg nego do konkretnog i istorijskog saznanja o određenim pojavama. To mogu biti i vrlo široke pojave kao na primer: jedna istorijska epoha, ali se ne smatra da je zadatak tih nauka da izgrađuju opšta saznanja, ako se opšte saznanje shvati kao teorijsko. U istorijskim kao i u raznim primenjenim naukama se pomoću opšteg teorijskog naučnog znanja nastoje da analiziraju i objašnjavaju izvesne konkretne pojave. U polaznoj odredbi teorijske nauke sadržana je pretpostavka o mogućnosti objektivnog, opšteg i sistematskog saznanja, a pošto se radi o sociologiji, pretpostavka se konkretizuje na saznanje o društvu. Razrađujući veze između teorije saznanja i metodologije, treba se sasvim ukratko osvrnuti još na neka pitanja. Ako je tačno izneto mišljenje da se u nauci i naučnoj metodologiji zbog prirode nauke mora zauzeti pozitivan stav prema osnovnom gnoseološkom pitanju o mogućnosti saznanja stvarnosti, sasvim je razumljivo da su neka stanovišta, koja postoje u teoriji saznanja, u naučnoj metodologiji sasvim neprihvatljiva. Jedno od tih stanovišta je, na primer, subjektivizam. Samim

tim što se smatra da je nauka nastojanje da se dođe do objektivnog tj. opšte pristupačnog i proverljivog saznanja, isključuje se subjektivističko gledanje na prirodu saznanja. Subjektivne pretpostavke i mišljenja nekog naučnika, koji ne mogu prove-riti drugi u naučnom pogledu kompetentni ljudi, u nauci nikog ne interesuju. Isto tako i stav apsolutne skepse, stav apsolutne sumnje u svako saznanje u nauci je praktično isključen, mada je naglašena metodična skepsa, što istovremeno znači kritičnost, bitna osobina naučnog načina mišljenja. U nauci se, naime, ništa ne prima na veru i nastoji se da se sve tvrdnje provere na što objektivniji, a istovremeno što javniji način. Međutim, kad teorija saznanja raspravlja o kriterijima za utvrđivanje objektivnosti i tačnosti saznanja, kad ona pokušava da oceni na kom se stupnju u tom pogledu nalaze pojedine nauke, kad ona razmatra osnovanost raznih istraživačkih postupaka koji se primenjuju u pojedinim naukama, tada su gno-seološka razmatranja za metodologiju vrlo korisna i važna. Pošto je metodologija posebna logička disciplina razumljivo je da se ona zasniva na celokupnom sadržaju logike. ***U nju ulaze svi klasični problemi logike kao što su, na primer: teorija pojma, definicije, suda, zaključka, dokaza, kao i rezultati logičkih ispitivanja strukture naučnih zakona, teorija i sistema.*** U metodologiji se, međutim, obično osnovni logički problemi posebno ne raspravljaju, jer se pretpostavlja da su oni poznati iz prethodnog proučavanja logike. Ali, sasvim je nesumnjivo da su osnovna logička znanja neophodna prilikom razmatranja bilo kog konkretnog metodološkog problema. Ipak se metodologija, naročito metodologija posebne nauke, ne srne poistovetiti sa logikom. Metodološko proučavanje istraživačke delatnosti neke nauke se ne može ograničiti na logički okvir naučnog istraživanja. (1) Uporedo s tim metodologija ispituje i tzv. tehniku istraživanja, tj. sva konkretna sredstva koja se upotrebljavaju u nauci da bi se u određenim logičkim i teorijskim okvirima došlo do novih saznanja. Kritička analiza i uopštavanje tehničkih iskustava naučnog istraživanja ne spadaju u logiku, ali su u metodologiji neophodni. I (2) neopravdano je zadatke metodologije svesti na ispitivanje i razvijanje kriterija za proveravanje onog što je saznato, kao što to često čine pisci koji u metodologiji vide samo njene logičke funkcije.³⁾ Metodologija je i heuristika, ona

³⁾ Svođenje uloge metodologije na logičko ispitivanje nauke i proveravanje naučnih stavova i teorija bilo je dosta rašireno među logičkim pozitivistima. Vid., na pr., H. Reichenbach, *Experience and Prediction*, The University of Chicago Press, Chicago, 1952, p. 6—7. Slično gledište zastupa i K. Popper (Popper) u knjizi *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan, London, 1957, p. 135.

treba i da upućuje istraživanja u pravcima u kojima ima najviše izgleda da će se postići nova korisna saznanja. Samo ako se usvoji da, pored logičke, metodologija ima i heurističku funkciju, može se prihvatiti gledište da ona može i treba da utiče na strategiju naučnih istraživanja.") Može se, prema tome zaključiti da su logička saznanja temelj metodologije, ali da u nju pored logičkih ulaze i tehnički i heuristički elementi. Uz ove dopune može se smatrati da je metodologija posebne nauke osobena konkretizacija logike koja je prilagođena uslovima određene nauke. Pri tom se pod osobenim uslovima neke nauke podrazumeva, pre svega, stepen njene opšte razvijenosti, osobenosti područja stvarnosti koje ona proučava i osobe-nost ugla pod kojim pristupa svome predmetu.

3. METODOLOGIJA I NAUČNA TEORIJA

U literaturi se češće raspravlja o odnosu između naučne teorije i metoda nego između teorije i metodologije. Stoga se treba osvrnuti i na ovaj odnos, tim pre jer se pojmovi teorije i metoda često izjednačavaju, što otežava da se odnos teorije i metoda pobliže razjasni. Tvrdi se, naime, da je jedna teorija istovremeno i metod, bez detaljnijeg razmatranja kako iz sadržaja određene teorije nastaju metodološki stavovi i ideje. ***Još rede se prilikom ovog poistovećavanja teorije i metoda uzima u obzir već pomenuta razlika između metoda, kao praktičnog istraživačkog iskustva i praktičnih istraživačkih postupaka, i metodologije koja ta iskustva logičko-epistemološki analizira.*** Najpre će se izneti razlozi zbog kojih je pogrešno poistovetiti naučnu teoriju i metod, a zatim će se videti kako je još manje opravdana identifikacija naučne teorije i naučne metodologije. Epistemološka analiza pokazuje da svaka nauka raspolaže određenim većim ili manjim fondom znanja, koja se nalaze na vrlo različitom stepenu opštosti. Elementarniji delovi toga fonda čine naučnu izvornu građu, činjenički materijal na kojem nauka zasniva i pomoću koga dokazuje svoje teorijske stavove. U fondu naučnog znanja se zatim nalaze iskustvena uopštavanja, hipoteze, zakoni, teorije, uži teorijski sistemi, a

³⁾ Pošto ovo gledište, s obzirom na dosta dugotrajno preovlađivanje uticaja neopozitivizma u metodologiji može izgledati ne samo neuobičajeno, već i sasvim neosnovano, treba podsetiti da su Dekart i drugi začetnici moderne metodologije isticali da je ona i *ars inveniendi*, a ne samo *ars demonstrandi*. Naglašavanje heurističkog momenta u metodologiji bilo je istovremeno kritika sholastičkog shvatanja logike. (Vid. o ovom G. Nador, *L'Importance de la doctrine heuristique de Descartes dans l'histoire de la science*, *Dialectica*, vol. 16 (1961), NQ 1, p. 25—38.

u nekim naukama postoji i jedinstven teorijski sistem u koji se nastoji integrisati svo teorijsko znanje kojim nauka raspolaže. U mnogim naukama, međutim, nema potpuno razvijenog i razrađenog teorijskog sistema koji bi sjedinjavao sva njihova činjenička i teorijska znanja, nego jedino različite najopštije teorije.

Naročito je potrebno imati na umu da se u naučnom fondu određene nauke pored činjeničke građe, iskustvenih uopštavanja, zakona i teorija i naučnog sistema nalaze kao vrlo važan za njegov elemenat i različite naučne hipoteze koje još nisu toliko proverene i dokazane da bi se mogle smatrati naučnim zakonima ili teorijama. Ove hipotetičke ideje se obično nalaze u središtu najživlje aktualne istraživačke delatnosti. Kad su na nekom području iskustveni zakoni na pouzdan način otkriveni, i kad njihova teorijska objašnjenja ne izazivaju sumnje, dalja naučna delatnost je pretežno primenjenog karaktera. **Najplodnija nova naučna istraživanja se obično kreću u onim oblastima gde postoje neke plodne hipoteze.**

Ako se sve ovo, tj. i izvorna građa i sva teorijska uopštavanja različitog nivoa i različitog stepena proverenosti uključe u naučni metod, onda se nauka svodi na metod, a pored njega preostaje još samo pedagoška naučna delatnost, čiji je osnovni zadatak da priprema nove naučne kadrove koji treba da se na sistematičan način obaveštavaju o dostignutom stanju nauke i njenom metodu. Koren gledišta koja poistovećuju metod i teoriju u nauci i ne vide razliku među njima treba očigledno tražiti u uočavanju velike usmeravajuće uloge postojećih naučnih saznanja, i napose osnovnih teorijskih shvatanja u daljem razvoju nauke i svakom pojedinačnom istraživanju. **Svako istraživanje mora polaziti od dostignutog nivoa znanja u nekoj nauci; inače se istraživač može lako naći u nezavidnom položaju da ulaže velike napore da bi „otkrio“ već poznate stvari.** Istraživač koji shvata logiku naučnog rada nastoji da utvrdi što je o predmetu njegovog istraživanja već poznato da bi svojim istraživanjem zakoračio u nepoznato, ono što se nalazi ispred linije na koju je naučno znanje u određenom momentu već stiglo. Ali, premda teorijski ili uopšte poznati fond znanja na osnovu kog se izgrađuje hipotetička osnovica novih istraživanja ima izvanredan uticaj na nova istraživanja, on ipak nije deo naučnog metoda.

Šta spada u naučni metod? Pre svega misaone radnje pomoću kojih naučnik stvara polaznu hipotetičku osnovu svog istraživanja analizirajući postojeće naučno znanje, otkrivajući u njemu neke praznine, nerešene probleme ili izvesne nove mogućnosti međusobnog povezivanja raznih činjenica i teorijskih stavova koji još nisu sagledani u određenom međusob-

nom odnosu. Stvaranje hipotetičke osnovice novog istraživanja stvaralačkim proučavanjem već poznatog znanja zahteva najveću meru originalnosti. To je prvi korak u novom istraživanju i prva faza naučnog metoda. U metod, zatim, spada sve ono što polazeći od te osnovice treba učiniti da bi se pribavila potrebna obaveštenja o stvarnosti, na osnovu kojih se može ispitati da li su i u kojoj meri polazne pretpostavke opravdane; ili, drugim recima, sve ono što se preduzima u istraživanju da bi se izgradila i proanalizirala njegova iskustvena evidencija. To je drugi deo metoda. Međutim, potpuno izvedeno istraživanje se ne zaustavlja na ovoj drugoj fazi. Loše je za istraživača ako se zadovolji nekim izolovanim novim saznanjem do koga je došao u svom istraživanju. Izolovano saznanje nema nikad veću naučnu vrednost. Zbog toga se treća faza istraživanja sastoji u nastojanju da se rezultati istraživanja na što aktivniji način uključe u postojeći fond znanja određene nauke. Ovo, naravno, nije jednostavan ili rutinski zadatak. Uključivanje rezultata nekog istraživanja u fond određene nauke se ne sastoji u katalogiziranju, prostom dodavanju nekih novih pojedinosti postojećem znanju. Ono pretpostavlja napor da se u svetlu rezultata istraživanja sagledaju svi oni delovi naučnog fonda za koje ti rezultati mogu da budu relevantni. Neka nova originalna saznanja mogu da dovedu u pitanje niz postojećih naučnih shvatanja, ili da omoguće novu originalnu sintezu onoga što se ranije znalo, koja se bez tih novih svojih elemenata ranije nije mogla naslutiti ili bar nije mogla metodično izvesti. Vidi se, dakle, da je svako razvijeno istraživanje jedno kolo, jedan ciklus u kome se, dok se traže nova saznanja, polazi od postojećih naučnih znanja, a u zaključnoj fazi nastoji se da se dobijeni rezultati na što aktivniji način uključe u postojeći naučni fond. Ceo taj ciklus naučnog istraživanja treba da se resi metodom. Svojim logičkim i tehničkim pravilima i heurističkim idejama metod treba da omogući pronalaženje što adekvatnijih rešenja za raznovrsne istraživačke probleme. Naučna teorija je jedan od delova postojećeg fonda naučnog znanja, njegov bitan opšti deo. Ona je, nesumnjivo, jedan od najsnažnijih izvora heurističkih ideja metoda. Ali to ne opravdava poistovećavanje teorije i metoda, pošto su heurističke ideje samo jedan od njegovih elemenata. Posredstvom ovih heurističkih ideja ostvaruje se misaona povezanost teorije i metoda, moglo bi se reći, njihovo jedinstvo. Ali jedinstvo ne znači istovetnost. Međusobni odnos teorije i metoda se ne može razumeti ako se ne shvate njihove različite funkcije. Uprošćeno isticanje jedinstva teorije i metoda, shvaćenog u smislu njihove istovetnosti, otežava dublje razumevanje epistemološke strukture nauke.

Još manje je opravdano poistovetiti metodologiju s naučnom teorijom. Metodologija je, kao što je rečeno, pre svega logičko-epistemološka kritička analiza raznih metodskih postupaka i čitavog stanja jedne nauke. Rečeno je da je jedan od njenih ključnih zadataka izgradnja kriterija na osnovu kojih se utvrđuju istinitost i naučna upotrebljivost određenih saznanja. Metodologija razvija pravila proveravanja i dokazivanja naučnih stavova, jer u nauci nije dovoljno nešto otkriti, već treba i dokazati tačnost svakog novog saznanja. Od otkrića do dokaza, od naučne pretpostavke do naučnog znanja često je dosta dug i naporan put. U svojoj logičkoj funkciji, a pre svega kad razrađuje kriterije istinitosti i naučne upotrebljivosti pojedinih saznanja, kao i postupke proveravanja i dokazivanja, metodologija ne može* da bude zavisna ni od koje posebne naučne teorije ma kako ova bila opšta. Jer vezivanje u ovoj njenoj funkciji za bilo koju naučnu teoriju dovodi metodologiju u stanje da osnovnu teoriju ne može proveravati. Usled toga ona je u vrlo nezavidnom položaju i prilikom ispitivanja tačnosti užih saznanja. Naime, ona mora da i sva uža saznanja gleda iz perspektive osnovne teorije, i može dogmatski da odbacuje sve što se s tom polaznom teorijom ne slaže, po logici koju izražava poznata izreka: **ukoliko se činjenice ne slažu sa teorijom, utoliko gore za činjenice**. To je, međutim, nenaučan stav. Sud o tome da li je jedna teorija istinita ili nije može se na naučan način doneti jedino metodičnim ispitivanjem njenog odnosa prema stvarnosti i putem njenog praktičnog proveravanja u stvarnosti. Prilikom izgrađivanja postupaka proveravanja naučnog saznanja metodologija je stoga metateorijska logička disciplina. Ranije je rečeno da i logika ima neke osnovne ontološke pretpostavke; ali te osnovne ontološke pretpostavke logike su mnogo šire i opštije od pretpostavki bilo koje naučne teorije. Jedna od bitnih funkcija metodologije jeste da utiče na ubrzavanje procesa integracije različitih teorijskih shvatanja koja postoje u nekoj nauci. Pouzdani kriteriji istinitosti i što efikasniji postupci za proveravanje naučnog saznanja su najvažnija sredstva koja metodologija može upotrebi ti u ostvarivanju svoje naučno-integrativne funkcije. Nema potrebe da se dokazuje da u stvaranju tih sredstava metodologija mora postupati metateorijski.

SASTAVNI DELOVI METODOLOGIJE

U svakoj potpunije razvijenoj metodološkoj zamisli mogu se analitički izdvojiti tri glavne grupe problema: (1) logički, (2) tehnički i (3) naučno-strategijski. Treba podvući da svaka razumna metodološka zamisao mora ove logičke, tehničke i naučno-strategijske probleme gledati u nerazdvojnomoj jedinstvu. Videće se da se to često ne uspeva postići. **Šta spada u logičke probleme?** Sve ono što se odnosi na način formiranja naučnih pojmova i na način analize njihovog sadržaja; zatim ispitivanje logičke strukture naučnih uopštavanja, zakona, teorija; razmatranja uloge hipoteza, njihovih raznih vrsta i tipova u naučnom istraživanju; i napokon vrlo složeni zadaci izgradnje pravila koja treba da omoguće što potpunije proveravanje naučnog saznanja. **A što spada u naučno-istraživačku tehniku?** Čim se postavi ovo pitanje, čoveku padaju na um raznolika sredstva kojima se nauka služi da bi prikupljala isku stvene podatke; zatim raznovrsni postupci i sredstva što se upotrebljavaju u sređivanju i obradi prikupljenih izvornih podataka; nadalje, tehnička pravila o organizaciji različitih oblika istraživanja, itd.

Ali u svim fazama razvoja nauke u njenoj metodologiji ne pridaje se podjednaka važnost logičkim i tehničkim problemima. Postoje periodi u kojima izrazito preovladava inte-resovanje za jednu oblast, dok se druge nedovoljno razvijaju, a to može ponekad da bude vrlo štetno. U dosadašnjem razvoju sociologije mogu se sa stanovišta gledanja na ulogu i sadržaj metodologije razlikovati uglavnom tri faze. Prva faza se odnosi na prošli vek, kome istorijski pripada i čitav deo našeg stoleća do prvog svetskog rata. U toj fazi su u razmatranju problema u sociologiji izrazito preovladavali logički problemi, dok se o tehnici malo govorilo. Kad se pogledaju najznačajniji metodološki radovi iz tog perioda, na primer Dirkemova rasprava Pravila sociološkog metoda i metodološke studije Maksa Vebera,⁴⁾ koje su takođe imale vrlo veliki uticaj, vidi se da se u njima vrlo duboko razmatraju razni epistemološki i logički problemi naučnog istraživanja. O tehnici istraživanja, međutim, govori se vrlo malo. A istovremeno u toj svojoj fazi sociologija je raspolagala slabo razvijenim istraživačkim aparatom. Ona je u to vreme bila gotovo nesposobna za samostalno prikupljanje originalnih izvornih podataka. So-

⁴⁾ M. Weber, Gesammelte Aufsätze zur AVissenschaftslehre J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1922. E. Dirkem, Pravila sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1963.

ciolozi su tada obično stvarali svoja dela na osnovu knjiga istoričara, i eventualno uz delimično vlastito proučavanje isto-rijskih arhivskih izvora, zatim na osnovu etnografskih studija, raznih putopisa i objavljenih zvaničnih statističkih podataka. Do prvog svetskog rata vrlo je nerazvijena praksa organizovanja socioloških istraživanja koja samostalno prikupljaju one podatke koji su za određeno proučavanje neophodni. Ima takvih pokušaja, ali su oni retki. Karakteristično je da se u metodološkim raspravama o metodi sociologije iz tog vremena početna iskustva stečena u razvijanju vlastitih istraživačkih postupaka gotovo igtiorišu, ili bar da se o njima ne vodi dovoljno računa. Objašnjenje ove pojave nije jednostavno, tim pre što su najuticajnije metodološke rasprave napisali naučnici koji su bili izvanredno daroviti istraživači. Treba imati u vidu da je u to vreme konstituisanje sociologije u posebnu nauku bilo središnji zadatak, pa je razumljivo da je to moralo uticati na karakter metodoloških raspravljanja. Sem toga, mnoga istraživanja društvenog života, iako sociološki nesumnjivo relevantna, nisu bila čvršće uključena u postojeće teorijske okvire, što je otežavalo da se uoči značaj njihovih metodoloških iskustava.

Druga faza nastupa 20-tih i moglo bi se reći da pre=, ovladava sve do sredine 50-tih godina našeg veka. Ta faza se u metodološkom pogledu može smatrati prirodom empiristič kog tehnicizma. U njoj se počinje da diskutuje pretežno o tehničkim pitanjima, najčešće o raznim sredstvima pomoću kojih sociologija može da prikuplja izvorne podatke za svoje osobene naučne potrebe. Ima pisaca, koji su u tom periodu bili vrlo ugledni i imali veliki uticaj, a koji doslovno tvrde: lako će se izaći na kraj s problemima teorijskog korišćenja podataka, najteža stvar je doći do potrebnih izvornih obaveštenja.⁵⁾ Bilo bi jednostrano smatrati da su ovaj tehnicistički zanos i možda čak opijenost vrednošću i značajem pojedinih tehničkih sredstava za prikupljanje podataka bili sasvim besmisleni. Bio je to pokušaj da sociologija izađe iz naučnog ćorsokaka, koji se sastojao u tome da je ona nauka koja ima vrlo visoke sveobuhvatne teorijske pretenzije — da objašnjava društvo u njegovom totalitetu i u svim njegovim aspektima — a da istovremeno nije imala razvijena tehnička sredstva i adekvatnu organizaciju

⁵⁾ Najekstremnije je ovo gledište izneo Dž. Lamdberg (G. Land-berg), inače jedan od istaknutih predstavnika neopozitivizma u sociološkoj metodologiji, u predgovoru prvog izdanja svoje knjige *Social Research, A Study in Methods in Gathering Data*, koje je izašlo 1928. god. Vid. op. cit., 2nd ed., Longmans. Green and Co., New York, 1947, p. VII— IX. Osnovnu usmerenost dela jasno izražava i njegov podnaslov.

za aktivno samostalno ispitivanje društvenog života. Mogućnosti aktivnog sociološkog ispitivanja društvenog života znatno su zaostajale za onim što je u tom pogledu za svoje potrebe već davno bila izgradila istorija, ili sa čime su pre sociologije raspolagale ekonomske nauke. Istorija je imala svoje arhive. Moderna statistička prikupljanja podataka o privredi bila su daleko više prilagođena potrebama ekonomskih nauka, nego što je sociologija mogla da utiče na okvir u kom zvanična statistika obično prikuplja i objavljuje podatke o raznim društvenim pojavama, kako bi statistički podaci bili adekvatniji za njena istraživanja. Istovremeno, samostalne sociološke istraživačke ustanove gotovo da nisu postojale. Zanos i oduševljenje nekim čisto tehničkim postupcima, koji danas izgledaju prilično naivni, bili su posledica jednog novog stanja. Ljudi s.u počeli da izlaze iz kabineta i došli, slikovito rečeno, na svež vazduh. Nesumnjivi uspesi postignuti na pojedinim užim područjima sociološkog istraživanja ubedljivo su govorili o naučnoj vrednosti neposrednijeg i metodičnijeg proučavanja društvene stvarnosti. Kada se kasnije prikažu društveni uslovi u kojima se razvijala sociologija u ovom periodu, postaće razumljivije zašto su se neka od dostignuća u oblasti tehnike istraživanja preuveličavala i jednostrano koristila. Bilo bi pogrešno misliti da je navedeni stav prema tehničkim problemima samo neka nacionalna specifičnost. Metodološki tehnicizam se rodio u Americi, ali on nije nacionalna ili društveno-kulturna osobina Amerike. Vrlo istaknutu ulogu u njegovom razvijanju u SAD imalo je nekoliko evropskih naučnika. A kad se nakon drugog svetskog rata, posle jednog perioda potpune stagnacije i gušenja evropske sociologije od strane fašizma, počela ponovo obnavljati živa naučna delatnost u tradicionalnim centrima sociološke misli, u Francuskoj i Ne-mačkoj, pojavilo se u tim, kao i u ostalim evropskim zemljama, vrlo slično gledanje na važnost tehničkih problema. Knjige koje su prve decenije posle rata izazvale u naučnim krugovima tih zemalja najveće interesovanje, bili su prevodi raznih američkih tehničkih istraživačkih priručnika ili su nastale prema njihovom uzoru. A može se bez preterivanja tvrditi da je i kod nas takođe u prvim godinama oživljavanja naše sociološke delatnosti često dolazila do izražaja jedna izrazito teh-nicistička reakcija na ranije pretežno apstraktno i spekulativno sociologiziranje, kao drugu krajnost. Postoje i dokumenti koji nedvosmisleno govore da su neki naši ljudi smatrali da će se resiti najvažniji problem naučnog razvoja i bržeg napretka naše sociologije ako se što veći broj naučnih kadrova, naročito mlađih, upozna sa tehnikom sociološkog istraživanja. Kao svaki zanos, i ovaj je bio preterano optimističan.

Lako je zapaziti da su u brojnim priručnicima o metodologiji socioloških istraživanja, koji su se pojavili u raznim zemljama u ovoj tehnicističkoj fazi, obično vrlo iscrpno obrađeni razni postupci za prikupljanje podataka; dosta je uspešno izneto iskustvo o planiranju i izvođenju raznih oblika istraživanja; ali su logički problemi i kritička funkcija metodologije sasvim potisnuti u pozadinu. Teško se oteti utisku da su neki od tih priručnika zamišljeni prvenstveno kao inventar tehničkih istraživačkih sredstava s kojima sociologija raspolaže, a ne kao sistematska i svestrana metodološka analiza istraživačke delatnosti sociologije. U ovakvoj analizi treba, naravno, tehničkim momentima pokloniti veliku pažnju, ali oni dobijaju puniji smisao tek onda kad se ne posmatraju izolovano, nego u najtešnjoj povezanosti s logičko-epistemološkim načelima nauke.⁸⁾

Treća faza u razvoju sociološke metodologije počinje sredinom 50-tih godina. Ona je obeležena nizom vrlo zasnovanih kritika površnosti i jednostranosti metodološkog tehni-cizma.⁷⁾ Istovremeno se javlja znatno veće interesovanje za temeljne epistemološke probleme sociološkog istraživanja i težnja da se prevaziđe dosta uzak empirizam u kome su se u prethodnoj fazi kretala metodološka razmatranja. Karakteristično je da se pri tom ne zapostavljaju tehnički problemi. Možda se najtrajnija zasluga tehnicističke faze u razvoju sociološke metodologije ne sastoji toliko u uspešnom rešavanju raznih zadataka u prikupljanju iskustvenih podataka i razvijanju pojedinih oblika istraživanja — iako su u tome postignuti nesumnjivi uspesi — koliko u tome što je danas gotovo opšte usvojeno gledište da se ne može izgraditi naučna metodologija ako se zapostavi njena tehnička strana.

⁶⁾ Isticanje da je u ovom periodu izrazito preovladavalo interesovanje za tehničke probleme ne znači da se u njemu nisu pojavili i radovi u kojima je određeno metodološko stanovište šire epistemološki analizirano i obrazlagano. Kao primeri takvih radova mogu se navesti G. Lundberg, *Foundations of Sociology*, Macmillan, New York, 1939; F. Kaufmann, *Methodology of Social Science*, Oxford University Press, New York, 1944; F. S. C. Northrop, *The Logic of Science and the Humanities*, Macmillan, New York, 1947. Periodizacija ističe samo osnovnu tendenciju u razvoju sociološke metodologije.

⁷⁾ Šire o ovom vid. u odeljku „Savremene struje u sociološkoj metodologiji“, str. 146—158.

5. METODOLOGIJA I NAUČNA STRATEGIJA

Već time što je u metodologiju — pored logičko-episte-moloških i operativno-tehničkih — uključen i heuristička mo-menat, zauzeto je implicitno stanovište o njenom odnosu prema naučnoj strategiji. Ipak to stanovište treba šire obrazložiti i učiniti određenijim. **Prvo treba objasniti pojam naučne strategije. Po analogiji sa strategijom uopšte, i naučna strategija se sastoji u određivanju nekih ključnih, osnovnih ciljeva naučne delatnosti, čije ostvarivanje zahteva dugotrajniji period i označava osnovnu usmerenost naučnih istraživanja. Pored utvrđivanja ciljeva, u strategiju spada i razmatranje najsvrsishod-nijih puteva i sredstava za njihovo ostvarivanje. A u tom okviru se kao poseban zadatak ističe razmatranje najpodesnijih organizacijskih oblika, u kojima se očekuje da će naučna delatnost uspeti da te ciljeve najverovatnije i u najvećoj meri, ostvari.** Nema sumnje da naučna strategija nastaje pod naj-tešnjim uticajem izvesnih društvenih potreba i onih društvenih snaga koje u datom društvenom sistemu raspolažu s najvećom društvenom moći i najvećim uticajem uopšte, pa usled toga redovno i najvećim uticajem na nauku. Ali, premda praktični momenti leže u osnovi razvijanja svake naučne strategije, bilo bi pogrešno i značilo bi vulgarni praktikizam ako bi se u strategijske ciljeve nauke uključili samo neposredni praktični zadaci, u čijem rešavanju primena naučnih saznanja treba da pomogne društvenoj praksi. Svako perspektivno razmatranje naučne strategije ima na umu da i nauku, kao vrlo osobenu delatnost, treba razvijati. Jer, ako se ona samo eksploatiše, ako se samo primenjuju njena saznanja, nauka vrlo brzo počinje da zaostaje za potrebama, i zbog toga što se sama ne razvija ne može ni da daje neke šire rezultate. Prema tome, pored ciljeva koji se neposredno odnose na praktičnu primenu, u svakoj razumnijoj strategiji moraju postojati i teorijski ciljevi, čije ostvarenje treba da omogući brži razvoj nauke.

Razumljivo je da razne metodološke zamisli različito gledaju na odnos metodologije i naučne strategije. Čisto logička zamisao metodologije negira mogućnost aktivnijeg uticaja metodologije na formiranje naučne strategije. Kao što je rečeno, ona svodi metodologiju uglavnom na razmatranje i unapređenje postupaka za proveravanje naučnog saznanja, a gotovo potpuno isključuje heuristički momenat. Prema tom shvatanju metodologija treba, pošto nauka dođe do nekih saznanja, da ta saznanja logički ispita, da bi se utvrdilo da li su ona istinita i kakav je njihov položaj u nekom naučnom sistemu. Ovako

shvaćena, metodologija naravno ne može da ostvaruje neki širi uticaj na strategijska pitanja, jer strategija se odnosi na budućnost i na saznanja do kojih tek treba doći. **Obično se kao glavni razlog osporavanja mogućnosti da metodologija utiče na naučnu strategiju ističe da je rešavanje strategijskih pitanja stvaralački akt koji se ne može normirati.** To je isti argumenat kojim se sa ovog stanovišta uopšte osporava heuristička funkcija metodologije. Nema sumnje da je akt otkrića spontan i da se, kao uostalom sve što je stvaralačko, ni akt naučnog otkrića ne može normirati. Niko ne može naučiti kako se dolazi do novih naučnih otkrića. Međutim, na metodološkom planu se može uspešno razmatrati da li je određen istraživački pristup više ili manje podesan za rešavanje nekog naučnog zadatka. Ni jedno novo otkriće ne pada s neba, i nije sasvim nezavisno od nekih već postojećih znanja i istraživačkih iskustava. Stoga ako neko smatra da će bez dovoljnog poznavanja dostignutog naučnog znanja nešto značajno novo otkriti, može se bez obzira na njegovu bistrinu i ličnu darovitost opravdano sumnjati u uspeh. **Poznavanje naučne teorije najsigurnije obezbeđuje povezanost novog istraživanja s postojećim naučnim znanjem. Metodologija omogućuje potpunije korišćenje postojećeg istraživačkog iskustva.** Ovim se ne osporava da se akt naučnog otkrića ne može normirati; želi se samo istaći da se metodološki može razmatrati čitav niz uslova pod kojim otkriće može postati verovatnije. Stoga, ako se naučnom strategijom nauci postave određeni ciljevi, može se i korisno je da se s metodološkog stanovišta oceni da li su ti ciljevi realistični. **Nauci se, naime, mogu postaviti ciljevi koje ona nije u stanju da resi, bilo zbog ograničenog vremena u kome se ti ciljevi žele postići ili zbog toga što oni nisu formulisani na način koji odgovara istraživačkom pristupu i postojećim znanjima određene nauke. A pošto se svaka strategijska zamisao sastoji i u utvrđivanju načina i sredstava pomoću kojih se očekuje da će postavljeni ciljevi biti najlakše i najpotpunije ostvareni, aktivno učešće metodologije u razradi toga dela strategijske zamisli može pomoći da se iz širokog registra istraživačkih iskustava određene nauke odaberu i razvijaju ona iskustva i oblici istraživanja koji su najprikladniji za ostvarenje strategijskih ciljeva.** Uopšte su međusobni uticaji teorijskih, strategijskih i metodoloških momenata u naučnom radu vrlo recipročni. Nekad postavljanje jednog cilja i davanje velikih sredstava da bi se on u određenom roku ostvario može znatno ubrzati razvoj teorijske misli i metodološkog iskustva na određenom području. U drugim prilikama neko novo čisto teorijsko rešenje predstavlja osnovu za naglo proširenje ili stvaranje novih oblika primene naučnih saznanja. Strategijsko usmeravanje nauke prema tim teorijskim

problemima može, dakle, imati najširu posrednu praktičnu vrednost. Napokon, neka nova metodološka dostignuća mogu takođe da se vrlo pozitivno odraze i u teorijskim i u primenjenim istraživanjima. Može se prema tome zaključiti da je pasivan stav metodologije prilikom razmatranja raznih strategijskih pitanja štetan za nauku. Pasivan stav prema naučnoj strategiji, međutim, ne zastupaju u metodologiji samo logistici. Vrlo je slično stanovište metodologa koji u metodologiji vide samo operativnotehničke zadatke. Oni ni ne mogu da zauzmu neki aktivniji stav u strategiji, jer smatraju da je zadatak metodologa samo da izgrade sredstva pomoću kojih će se istraživanje izvoditi, a da odluku o tome šta će se ispitivati treba sasvim prepustiti drugima.

6. METODOLOGIJA I SOCIOLOGIJA NAUKE

Delokrug i funkcije metodologije se, nesumnjivo, mogu odrediti i bez posebnog razmatranja njenog odnosa prema sociologiji nauke, ili još konkretnije prema onom što se malo nezgrapno zove sociologijom sociologije. **Sociologija nauke, kao jedna od grana sociologije saznanja, proučava društvene uslove u kojima se javlja nauka i razne uticaje društvenih činilaca na njenu delatnost.** Rečeno je da je metodologija, kao logička disciplina, izrazito normativna nauka. Nije njen zadatak da samo opisuje naučno-istraživačku praksu. Ona proučava naučnu delatnost s osnovnim ciljem da utvrdi optimalne, tj. najbolje moguće norme za njeno obavljanje. Kao što se logika razlikuje od psihologije mišljenja, — jer normira uslove i postupke mišljenja, kojim se u saznanju uspostavlja racionalan odnos prema stvarnosti, dok psihologija ispituje mišljenje u svim oblicima u kojima se ono javlja u realnom životu sa svim njegovim neracionalnostima i nesavršenostima — tako i metodologija ima pre svega zadatak da pronalazi optimalne norme za naučnu delatnost. **Međutim, prilikom stvaranja normi ne sme se nikad izgubiti iz vida stvarnost u kojoj će se one primenjivati. Inače norme postaju utopijske. Realistična norma se zasniva na dobrom poznavanju stvarnosti u kojoj će biti primenjena, na otkrivanju mogućnosti koje postoje u tom delu stvarnosti i normiranju onog što se smatra najboljom od postojećih mogućnosti.** Zbog toga metodologija mora da vodi računa o saznanjima sa kojima raspolaže sociologija nauke o uslovima u kojima nauka deluje.

Društveni uslovi, pak, u kojima se razvijaju društvene nauke i njihov društveni položaj su mnogo složeniji nego što je to slučaj kod prirodnih nauka. Jer ako i u prirodnim naukama, naročito primenjenim, vannaučni momenti određuju osnovne ciljeve naučne delatnosti, i mada od tih društvenih uslova zavisi u krajnjoj liniji mogućnost i oblik organizacije naučnog rada, ovi odnosi nauke i društva se u društvenim naukama još više komplikuju jer su saznanja ovih nauka u mnogo neposredni joj vezi sa društvom i različitim, često suprotnim interesima i vrlo protivurečnim shvatanjima. Vrlo često se saznanja društvenih nauka sukobljavaju sa onim što društvo o sebi misli. A šta društvo misli samo o sebi najbolje se vidi u oblasti ideologije. U ideologiji postoje različiti slojevi i različite struje u zavisnosti od različitog društvenog položaja pojedinih društvenih grupa. Zbog toga je obično uticaj društva na naučnu aktivnost društvenih nauka neposredniji, često negativan, jer sputava, a nekad i onemogućuje naučna istraživanja raznih pojava i odnosa, kao i objavljivanje određenih naučnih saznanja i hipoteza. Karakter društvenih uticaj a na nauku može se utvrditi svestranom sociološkom analizom načina kako se ona kao posebna društvena delatnost uklapa u opštu organizaciju nekog društva i njegovu kulturu.

Pored toga, sociologija nauke ispituje i unutrašnju organizaciju naučne delatnosti, njene institucionalne oblike i odnose, profesionalne osobenosti ljudi koji se bave naukom, rasprostranjenost shvatanja o naučnoj vrednosti raznih teorijskih stanovišta i metodoloških pristupa, i si. Opšti društveni uslovi svakako utiču i na ove uže osobine nauke, ali se u ovim posled-njim ogleda i relativna samostalnost institucionalizovane naučne delatnosti. Za metodologiju je poznavanje ovih neposrednih uslova i osobina nauke, kao i društveno-profesionalnih osobina naučnih krugova, važno jer od njih dosta zavisi objektivna mogućnost primene različitih istraživačkih pristupa, kao i sklonost naučnika da se za njih opredele.

Postoji, međutim, još jedno područje na kome sociologija, kao i druge društvene nauke, dolazi u neposredan odnos s društvom i na kome metodologija takođe mora znati mnogo od onoga čime se bavi — ili bi trebalo da se bavi — sociologija nauke. To su, naime, neposredni društveni odnosi koji se uspostavljaju prilikom prikupljanja raznih podataka o društvenom životu. Društvene nauke se često u svojim istraživanjima služe podacima koji se u društvu stvaraju nezavisno od naučnih potreba radi zadovoljenja raznih praktičnih društvenih potreba. Ali u društvenim naukama se sve češće izvorna obaveštenja prikupljaju u neposrednom dodiru s određenom društvenom sredinom. U procesu aktivnog prikupljanja izvornih pod-

taka naučno istraživanje se pojavljuje kao osoben, dosta složen društveni proces i društveni odnos, u kome se na jednoj strani nalazi naučnik i lica koja mu pomažu u prikupljanju podataka, a na drugoj ispitivana društvena sredina sa svojim različitim kolektivnim i individualnim osobinama i različitim konkretnim stavovima prema sadržaju onog što se u određenom ispitivanju proučava. Da li će i koliko neki iskustveni podaci biti tačni i naučno upotrebljivi ne zavisi samo od toga da li je istraživač primenio formalno pravilan i korektan istraživački postupak, nego vrlo mnogo i od toga šta o istraživanju misle društvene grupe i pojedinci od kojih se traže podaci. Prilikom ispitivanja konkretnog društvenog odnosa koji se uspostavlja u toku istraživanja — a koji od jedne do druge prilike može da se mnogo razlikuje sociolog-istraživač se ne može zadovoljiti nekim uopštenim logičko-tehničkim rešenjima. On mora znati mnogo onog s čime bi prvenstveno trebalo da se bavi sociologija nauke. Ali kako je sociologija nauke prilično nerazvijena, u metodologiji se moraju prikupljati i proučavati iskustva ove vrste koja se stiču u raznim istraživanjima.

7. IZVORI METODOLOŠKIH SAZNANJA

Na kraju razmatranja delokruga i funkcija metodologije treba reći još nešto o tome kako metodologija ostvaruje svoje funkcije i o najpodesnijem načinu obaveštavanja o naučnom metodološkom iskustvu. Glavni i najvredniji izvor originalnih metodoloških iskustava i saznanja su najkvalitetnija naučna istraživanja, koja su svojom originalnošću pomerila napred istraživačku naučnu praksu. Uvek je u nauci bilo mnogo šablona i mnogo rutine. U savremenom društvu se neobično mnogo proširio krug ljudi koji se aktivno bave naukom i možda se usled toga povećao udeo sasvim beznačajnih radova. Međutim, u toj poplavi osrednjosti ima i velikih dostignuća, originalnih, naučno značajnih, metodološki izuzetno plodnih i korisnih. Proučavanje tih iskustava je jedan od glavnih izvora saznanja na kojima se izgrađuje metodologija. Drugi značajan izvor treba da bude praćenje logičke i gnoseološke misli u filozofiji. Ta dva izvora treba preporučiti svakom ko hoće da se obavesti o stanju naučne metodologije i shvati logiku i smisao naučnog istraživanja. Dobro je uzeti metodološke priručnike, kao udžbenike i podsetnike, ali to je samo uvod, samo prvi korak. Aliko hoće da se dublje obavesti o tome kako su nastala značajna Naučna ostvarenja, treba da upozna njena najoriginalnija

dela, klasična i savremena. O tome bi trebalo voditi više računa prilikom organizacije nastave metodologije u kojoj inače može da preo vlada štetni prakticizam, koji nastavu svodi pretežno na rutinske probleme i stvara kod studenata pogrešno ubeđenje da je istraživački rad nešto šablonsko, mehaničko, što se lako može formalizovati. Da bi se to izbeglo, trebalo bi da u nastavi metodologije dobiju daleko više mesta svestrana metodološka proučavanja epohalnih i uopšte značajnih naučnih istraživačkih dela. Na tim primerima se najizvornije vide originalna istraživačka rešenja i postupci koji su do njih doveli. Metodologija ipak ne može da se u ostvarivanju svoje uloge oslanja samo na proučavanje istraživačkih iskustava do kojih se spontano dolazi u toku proučavanja određenih sadržinskih problema. Ona mora da organizuje izvesna specifično metodološka ispitivanja. To se može ilustrovati s nekoliko primera. Odavno je poznato da se u raznim oblicima ankete pojavljuje tzv. anketarska greška, tj. greška koju u podatke unosi određeni prikupljač zbog nekih svojih ličnih osobina. Međutim, da bi se mogli pouzdanije, gotovo eksperimentalno, utvrditi opšti uticaj i različiti oblici anketarske greške, neophodno je u okviru raznih anketa organizovati specijalno metodološko proučavanje ovog problema. Ili još jedan sličan primer. Neposredno posmatranje je svakako vrlo važan izvor originalnih saznanja o društvu. Ali iz psihologije je poznato da u opažanju postoje značajne razlike. Iz iskustva nekih teorijski i metodološki egzaktnijih nauka nego što je sociologija odavno je poznato da se, kad razni pojedinci koriste vrlo precizne instrumente kao što su teleskopi, mikroskopi i druga tehnička sredstva za posmatranje i mere-nje, redovno pojavljuju razlike u izvornim obaveštenjima, koje nastaju zbog individualnih razlika u opažanju. To se naziva ličnom jednačinom posmatrača. Kad neki istraživač šalje na terenski rad grupu ljudi sa zadatkom da posmatranjem prikupe određene iskustvene podatke, svakako je važno da zna njihove lične jednačine. Ako hoće da nešto preciznije o tome sazna, on mora podvrći tu grupu posmatrača dosta preciznom eksperimentalnom ispitivanju. O tome će se kasnije opširnije govoriti. Cilj ovih nekoliko primera jeste da ukazu na neke probleme koji se u metodologiji moraju ispitivati specijalnim istraživanjima, i može se reći da poslednjih godina ima sve više ovakvih metodoloških ispitivanja.

II KRATAK PREGLED OSNOVNIH SHVATANJA O SOCIOLOŠKOM METODU

U ovom sažetom izlaganju različitih shvatanja o epistemološkim osnovima i teorijskim okvirima sociološkog metoda nije neophodno iznositi sve varijante u kojima su dolazila do izražaja pojedina osnovna stanovišta. Za neposrednu svrhu ove knjige biće sasvim dovoljno ako se ta stanovišta prikažu i objasne na gledištima svojih najizrazitijih predstavnika, koji su ih, uostalom, najpotpunije izrazili. O prirodi sociologije, ili opšte teorijske nauke o društvu, i o osobenostima njenog metoda iskristalizovala su se dosad tri osnovna stanovišta: (1) ono koje zastupa Marks, zatim (2) pozitivističko stanovište koje je kroz istoriju sociologije najviše razrađivano i koje je, verovatno, najviše uticalo na njen razvoj. Svoj najsnažniji izraz ovo stanovište je dobilo u delima Ogista Konta (A. Comte), Džona Stjuarta Mila (J. Stuart Mili) i Emila Dirkema (Durkheim), i (3) stanovište čija je osnovna ideja da između prirodnih i društvenih (ili kulturnih) nauka postoje korenite epistemološke razlike i koje u saznavanju društvenih pojava naročitu ulogu pridaje sposobnosti istraživačevog uživanja i razumevanja. Filozofski koreni ovog stanovišta, koje je nastalo kao direktna kritika pozitivizma, nalaze se u idejama nemačkih filozofa Dil-taja (Dilthey), Vindelbanda (Windelband) i Rikerta (Rickert). U sociologiji je ovo stanovište, iako nešto modifikovano, došlo najviše do izražaja u delu Maksa Vebera (Weber). Pored ovih osnovnih stanovišta, bilo u njihovom okviru ili nezavisnije, javljaju se i druge epistemološke struje. Jedna od njih je, npr., fenomenološka, čija se nit može pratiti od Firkanta (Vierkandt) do Gurviča (Gurvitch). U analizu tih manje uticajnih struja ovde se neće ulaziti, nego će izlaganje biti ograničeno na prikaz ideja Marksa, Konta, Mila, Dirkema i Vebera. Može se postaviti pitanje zašto je potreban ovaj isto-rijski pregled? Pre svega zato što se u najnovijim udžbenicima ne nalaze uvek najdublje misli o sociološkom metodu. Naročito u njima često nije razvijen sintetičan pristup svim aspektima sociološkog metoda, koji bi bio svestrani je epistemološki i teorijski obrazložen. A zatim, za bolje razumevanje savremenih metodoloških problema koji, po pravilu, nisu novi, vrlo je ko-

risno videti na koji način su ti isti problemi bili postavljeni ranije i koja su sve rešenja bila predlagana. Mnoga savremena metodološka shvatanja postaju razumljivija ako se sagledaju u istorijskoj perspektivi. Pre izlaganja Marksovog shvatanja o metodu treba proširiti ono što je u uvodnom poglavlju rečeno o činionicima koji mogu da znatno utiču na shvatanje o najsvrsishodnijem metodu neke nauke. Kad se na primerima različitih metodoloških zamisli malo detaljnije raščlani od čega sve zavise određena gledišta o sociološkom metodu, prilično se lako uočava da ona zavise ponajpre od toga kako istraživač shvata prirodu društva. Polazno shvatanje prirode društva pojedini naučnik obično izgradi već pre početka svojih detaljnih istraživanja, i to polazno shvatanje društva se može nazvati njegovom početnom vizijom. Ne može se ući u dublja proučavanja gotovo nijednog društvenog problema, ako se prethodno nema neka celovitija vizija društva, neko osnovno shvatanje njegove biti i prirode. Pojedini naučnik može prosto da preuzme neku postojeću viziju. Izrazito, pak, originalni mislioci se odlikuju upravo time što se — obično od samog početka svoga stvaranja — probijaju s jednom novom, originalnom vizijom društva. U sociologiji su došla do izražaja različita, često korenito suprotna shvatanja osnovne prirode društva. Postoje, na primer, organske teorije koje u društvu vide uravnoteženu spontanu celinu koja funkcioniše slično biološkom organizmu uz veću ili manju saglasnost svih svojih delova. Ovom organskom, često i totalitarnom, shvatanju društva suprotstavlja se jedno drugo gledište koje u društvu takođe vidi određeni sistem, ali smatra da se u osnovi tog sistema nalaze razni oblici unutardruštvenih protivrečnosti i sukoba između pojedinih njegovih delova. Osnovni sukobi i protivrečnosti na kojima se zasniva i održava društvo mogu se tumačiti na razne načine. Najčešće se osnovnim smatraju sukobi društvenih klasa ili sukobi raznih drugih društvenih grupa koje se obrazuju u okviru društvene strukture. Drugu varijantu ove konfliktne vizije društva predstavljaju teorije koje osnovne izvore sukoba traže u međunarodnim odnosima (sukobi između nacija, rasa, kultura). Treći osnovni tip početne vizije društva, vrlo rasprostranjen u prošlosti a i u savremenoj sociologiji, nalazi se u osnovi raznih nominalističkih teorija. Sociološki nominalizam redovno ne uviđa specifičnost onog što je u društvenom životu izrazito društveno, njegove izrazito kolektivne oblike i osobine koji se ne mogu bez ostatka svesti na osobine pojedinaca, članova raznih kolektivnih društvenih oblika. Sociološki nominalisti vide u društvu rezultantu ukrštanja osobina, interesa i delatnosti ogromnog broja pojedinaca. Razne nominalističke teorije različito objašnjavaju odlučujuće osobine pojedinaca, ali je za socio-

loški nominalizam karakteristično da nastoji objasniti društvo, nekim individualnim osobinama njegovih članova. U svojoj teoriji sociološki nominalizam se deli na razne psihologisticke i biologisticke varijante. Polazeći od nekih osnovnih psiholoških ili bioloških karakteristika čoveka, bilo da su to njegovi nagoni ili neke njegove urođene osobine i težnje, interesi, ideje ili vrednosti, nominalisti uvek na individualnom planu nastoje da nađu osnovne poluge i osnovna objašnjenja za sve ono što se u društvu dešava. Razumljivo je da ovako polazno teorijsko stanovište mora znatno uticati na čitav način istraživanja, pa i na metodološka shvatanja uopšte. Osnovne vizije društva se međusobno razlikuju i po različitom ocenjivanju značaja pojedinih oblika društvene delatnosti. Poznato je, na primer, da Marks u svom inače vrlo složenom shvatanju društvenog determinizma u oblasti neposredne proizvodnje, gde se stvaraju osnovni preduslovi za opstanak društva, vidi osnovnu polugu čitavog društvenog razvoja. Međutim, postoje i druga shvatanja koja drugim društvenim delatnostima pridaju taj prioritetni, najdublji uzročni uticaj na društveni život. S ovim je neposredno povezano i različito shvatanje uzroka društvenog razvoja, kao i puteva i načina kako se on ostvaruje. Iz početne vizije zatim izvire problemi koji se nalaze u žarištu određene opšte teorijske zamisli ili teorijskog sistema, na koje se prvenstveno usmeravaju istraživanja i koji tek nekoj teorijskoj zamisli daju određeniju fizionomiju. Na metod, zatim, utiču shvatanja o društvenoj ulozi nauke. I u tom pogledu ima niz međusobno vrlo oprečnih stavova. Ponekad se tvrdi da nauka proučava ono što je bilo i što postoji u datom trenutku, a da ne može ništa da kaže o budućnosti; to spada u proročanstva i ideologiju. Ovo stanovište o odnosu nauke i prakse najviše odgovara skupljačkom empirizmu. Međutim, ono donekle proizilazi iz neposredne istraživačke prakse istorijskih i uopšte opisnih nauka. Ima, naime, mnogo istoričara koji ne smatraju da je njihov zadatak da iz proučavanja ranijih događaja izvlače neke opštije zaključke i da na taj način stvarno pomažu da istorija bude *magistra vitae*, nego da se njihov zadatak iscrpljuje objektivnim opisivanjem određenih istorijskih pojedinosti. Kad neko decenijama na taj način shvata svoju naučnu delatnost, sasvim je razumljivo da će, kad počne da razmišlja o odnosu nauke i društvene prakse, zauzeti stanovište da nauka o budućim kretanjima ne može ništa da kaže. Drugo gledište o društvenoj ulozi nauke, naročito karakteristično za razne pozitivističke struje, smatra da naučna misao ne može radikalnije uticati na istorijski tok ili promenu aktualnog stanja društva, ali da ona može i treba da pomogne u otklanjanju nekih pojedinačnih slabosti i nedostataka u struk-

turi i organizaciji postojećeg društva. Ovo gledište, potpuno odgovara Kontovom, a u velikoj meri i Diirkemovom i Popero-vom (Popper) mišljenju. Nauka se shvata kao pomoćno sredstvo za izvođenje malih postepenih reformi, radi poboljšavanja onog što je u osnovi nužno i nepromenljivo. Vrlo je rasprostranjeno, zatim, gledište o tzv. etičkoj neutralnosti nauke. Epistemološka osnova ovog mišljenja jeste ideja o korenitoj razlici između stvarnosti i ljudskih vrednosti, pa prema tome i između činjeničkih (u koje spadaju i svi teorijski) i vrednosnih sudova. Društveni smisao teze o etičkoj neutralnosti, kao na primer i ideje Vart pour Vart u umetnosti, nije uvek isti. Ne tako retko se pomoću nje nastoji odbraniti bar neka misaona autonomija nauke, pa makar i po cenu ograničenja njenog delokruga. Pri tom je ponekad ovo ograničenje više prividno nego stvarno. Ali u savremenim uslovima se ovim gledištem često želi da s naučnika sasvim skine svaka društvena odgovornost. Tvrdi se da je njegov zadatak jedino da ispituje stvarnost; da u njoj otkriva određene pravilnosti i da pokušava da te otkrivene pravilnosti objasni. Ali, smatra se da nauka niti može uticati na to u kom će se pravcu kasnije u društvu upotrebljavati naučna saznanja, niti da je to uopšte njen zadatak. Kako će društvo upotrebljavati naučna saznanja to je stvar društvene prakse, to se naučnika ništa ne tiče. Naučnik je prema tome samo tehnički stručnjak koji može da služi „i bogu i đavolu“; on prepušta svom poslodavcu da donosi odluke o tom što će se ispitivati, u kom pravcu i radi čega. Na poslodavca je prebačena i sva društvena i moralna odgovornost za ove odluke. Na kraju, postoji gledište o izrazito kritičkoj i preobražavajućoj revolucionarnoj društvenoj ulozi nauke. Nauka je kritika postojećeg stanja društva i teorijsko oruđe za izgradnju njegovog novog oblika. Kao što je poznato, ovo gledište je najdoslednije zastupao Marks. U treću grupu činilaca od kojih zavise shvatanja o naučnom metodi spadaju logičko-epistemološka shvatanja o prirodi nauke kao misaone delatnosti. S tim u vezi postavlja se, pre svega, pitanje čime se nauka razlikuje od nekih drugih misaonih delatnosti, u prvom redu od „zdravog razuma“, a zatim od filozofije, umetnosti, religije. Zatim, da li postoje i u čemu se sastoje neke misaone, logičke osobenosti pojedinih grana nauke, ili su sve nauke u osnovi izgrađene na istim logičko-epistemološkim načelima. Drugim recima, da li je struktura prirodne stvarnosti i društva u osnovi identična, tako da nema potrebe da se metod istraživanja prirodnih i društvenih pojava korenito razlikuju, ili je, obrnuto, društvo toliko osoben deo stvarnosti da u njegovom proučavanju epistemološka načela naučnog proučavanja prirode nisu primenljiva.

Prilikom razmatranja o prirodi nauke postavlja se vrlo često i jedno drugo opštefilozofsko pitanje koje bi se moglo ovako formulisati: postoje li neke ne samo istorijski date, već uopšte imanentne granice naučnog saznanja; i ako postoje, u kom ih pravcu treba tražiti? U odgovorima na ovo pitanje često se osporava mogućnost naučne sinteze ljudskog znanja. Smatra se, naime, da nauka može biti izvanredno korisna u ispitivanju delimičnih, jasno omeđenih problema i u stvaranju racionalne osnove za rešavanje pojedinačnih praktičnih zadataka, ali da se na naučnim osnovama ne može izgraditi sinteza celokup-nog ljudskog znanja, kao ni celovit i psihološki ubedljiv pogled na svet, nego da je to moguće samo u okviru filozofije, ili u okviru religije, ili na estetički način u umetnosti. Pri tom se obično ide još dalje pa se osporava ne samo mogućnost naučnog pogleda na svet, nego i svaka relevantnost naučnog saznanja u tom pogledu. Smatra se da naučno saznanje ima isključivo tehnološku funkciju i da je sasvim odvojeno od egzistencijalnih korena iz kojih izbija čovekova potreba za celovitim pogledom na svest. U razmišljanjima o osnovnoj prirodi nauke i njenoj društveno-istorijskoj ulozi neminovno se postavlja i pitanje o međusobnom odnosu racionalnog i iracionalnog u ljudskoj praksi. Mnogi tvrde da se uopšte ne može shvatiti stvarna isto-rijska čovekova praksa ako se posmatra samo sa stanovišta nekih racionalnih potreba i racionalnih oblika načina ponašanja; u njoj, tvrdi se, toliko dominiraju iracionalni elementi da se bez razumevanja tih elemenata ne mogu sagledati najdublji izvori ljudskog delanja i istorije. Iz ovog stava, pak, slede gotovo nužno dalji zaključci, kao na primer sledeći: ako se stvarno u osnovi čovekove istorijske prakse nalaze izrazito iracionalni elementi, pitanje je da li je nauka, kao sredstvo za razvijanje i unapređivanje tehničke prakse podesna i, gledano iz šire perspektive, uopšte korisna? Njena racionalna saznanja se ipak mogu primenjivati samo u iracionalnim opštim okvirima praktičnog delanja i konačni rezultat primene može da bude samo pojačanje rušilačke moći nekih izrazito iracionalnih ljudskih poriva. I konačno, na shvatanja o metodu utiče stepen razvijenosti istraživačke prakse određene nauke, a u izvesnoj meri i istraživačke sklonosti i osobenosti pojedinih najuticajnijih naučnika. Ovi naučnici, tvorci škola i pravaca, vrlo često nekim svojim individualnim osobenostima i sklonostima služe kao uzor i daju osoben profil istraživačkoj delatnosti određenog naučnog pravca. A njihov individualni način istraživanja donekle zavisi i od sasvim konkretnog predznanja i obrazovanja. Neko ko nema širu matematičku kulturu teško da će u svojim istraživanjima šire primenjivati matematičke metode i podsticati njihov razvoj, mada postoje i neki obrnuti primeri. Kont

je po osnovnom obrazovanju bio matematičar, ali je bio odlučan protivnik upotrebe matematičkih postupaka u proučavanju društva. Prema tome, mnogobrojni činioci utiču na shvatanja o metodi i mogu da izazovu razlike. A i bilo bi pogođeno apsolutizovati te razlike, jer deluju i drugi činioci, što proizilaze iz samog razvoja nauke i njenog napredovanja, koji utiču na postepeno ujednačavanje metodoloških gledišta. Razlike među pojedinim metodološkim pravcima stoga nisu apsolutne. Obično se dešava da su one vrlo izrazite samo u nekih ključnim pitanjima, dok se u nizu pojedinosti manje-više svi slažu; i što se nauka više razvija i postaje egzaktnija, to se stvara širi domen u kom je postignuta gotovo opšta saglasnost. Danas će, na primer, malo ko osporavati vrednost raznih metodoloških postupaka i istraživačkih sredstava. Međutim, velike i žučne polemike nastaju kad se pređe na razmatranje njihovih najsvrsi-shodnijih oblika. Još veće razlike postoje u shvatanjima o epistemološkim osnovama i opštim karakteristikama sociološkog metoda.

1. OSNOVNE OSOBINE MARKSOVOG METODA

O Marksovom metodi proučavanja društva dosta je pisano, pa ipak ne postoji i li bar meni nije poznata, studija koja ga prikazuje na celovit i naučno zadovoljavajući način. Protivnici su, kao što je poznato, često zapostavljali Marksa, dok je pristalicama izgledalo mnogo važnije da primenjuju Marksove ideje nego da proučavaju metod kojim je on do njih došao. Sem toga, u brojnim diskusijama o metodi u marksističkim krugovima pretežno se raspravljalo samo o nekim najopštijim pitanjima, kao na primer o vrednosti i osobenostima dijalektike, a sasvim nedovoljno se svestrano epistemološki ispitivao Marksov način proučavanja društva. Već i zbog toga su se rano pojavila razna uprošćavanja i pokušaji dogmatizacije Marksovih metodoloških shvatanja, iako su u tom pravcu delovali i dublji, izrazito društveni razlozi. Zbog toga tek u budućnosti treba očekivati potpunije analize Marksovog metoda, a dotle je samo Marksovo delo, u prvom redu *Kapital*, gotovo jedini pouzdan izvor za zaključivanja o tome. Ovaj odeljak nema pretenzija da bude potpuna analiza Marksovog metoda, nego samo da ukaže na neke bitne njegove karakteristike. Marksova teorija, svakako, nije samo teorija o kapitalizmu. U njoj su sadržana izvesna fundamentalna gledišta

o ljudskom društvu uopšte, kao i o osnovnim tokovima njegove istorije i budućeg razvoja. Ali Marks je svoju teoriju iscrpno razradio samo za kapitalizam. Posle njegove smrti Engels se više puta kritički osvrtao na razne pokušaje da se Marksova teorijska dostignuća šablonski i bez konkretnog proučavanja određenih istorijskih prilika primenjuju u tumačenju ranijih istorijskih perioda. Tako na primer u poznatom pismu Konradu Šmitu, iz 1890. godine, Engels piše da je Marksovo shvatanje pre svega rukovodstvo za proučavanje društva, a ne poluga za konstruisanje istorije, i da celokupnu istoriju treba izučavati ponovo, ali da je u tom pogledu malo učinjeno, jer mnogi, naročito mlađi marksisti idu jednim komotnijim putem. Bez dovoljno proučavanja opšte i ekonomske istorije, oni na osnovu nekoliko opštih fraza vrše razna etiketiranja i misle da time mogu da zamene stvarno naučno proučavanje određenih pojava.¹⁾ Lukač u svom ranom i nesumnjivo teorijski najznačajnijem delu *Isto-rija i klasna svest* ide još dalje i smatra da je šablonska pri-mena načela istorijskog materijalizma, izvedenih iz proučavanja kapitalističkog oblika društva, na ranija društva pogrešna, tj. da se rezultati do kojih je Marks došao proučavajući kapitalizam ne mogu šablonski primenjivati na ranija društva. Glavni razlog koji Lukač iznosi u prilog svojoj tezi jeste da ni u jednom ranijem društvu pre kapitalizma privreda nije bila sama sebi cilj, nije se oslobodila od raznih neprivrednih društvenih činilaca i suvereno postavila na svoje osobene imanentne zakone.²⁾ Premda su Lukačevi stavovi nešto preterani, jer potpunu autonomiju privreda ne dostiže ni u najrazvijenijim istorijskim oblicima liberalnog kapitalizma (teorijski privid autonomije je plod analitičke apstrakcije), fundamentalne analize kapitalizma u *Komunističkom manifestu* nesumnjivo u prvi plan ističu njegove mnoge, sociološki bitne, korenite razlike u poređenju sa svim ranijim oblicima društva. Zbog toga je Lukačeva kritika vulgarnog marksizma što zanemaruje te razlike sasvim opravdana. Međutim, ako je neopravdano šablonski prenositi rezultate do kojih se došlo u naučnom proučavanju jednog tipa društva na druge različite tipove, ipak je sasvim sigurno da teorijska i metodološka iskustva stečena u proučavanju jednog razvijenijeg tipa društva mogu korisno poslužiti u proučavanju ostalih. To je uostalom bila jedna od osnovnih Marksovih meto-

¹⁾ K. Marks, F. Engels, Izabrana dela, t. II, Kultura, Beograd, 1950, str. 474. Bilo bi uopšte zanimljivo proučiti sva mesta u Marksovim i Engelsovim delima koja se odnose na kritiku različitih vulgarizacija njihove teorije i metoda.

²⁾ G. Lukacs, *Histoire et conscience de classe*, Les Editions de Minuit, 1960, p. 267—75. Ovo Lukačevo delo je još uvek najdublja studija o bitnim filozofskim pretpostavkama Marksovog metoda.

doloških ideja. Već u *Uvodu u kritiku političke ekonomije*, naj iscrpnijem, iako nedovršenom Marksovom izlaganju vlastitog metoda, on je izneo gledište da proučavanje odnosa i struktura razvijenijih oblika društvene proizvodnje omogućuje da se re-trospektivno bolje shvate odnosi i strukture njenih ranijih isto-rijskih oblika.³⁾ Cilj svih ovih uvodnih napomena jeste kritika dosta rasprostranjenog shvatanja o mogućnosti i naučnoj vred-nosti šablonske primene Marksovih ideja, što je redovno popratna pojava njihove vulgarne dogmatizacije. Izlaganje Marksovih metodoloških shvatanja nailazi ne-sumnjivo na jednu veliku teškoću. Naime, on sam ih nije nigde celovito izložio, mada je želeo da u sažetom vidu iznese svoju metodološku zamisao. O osnovnim karakteristikama svog metoda Marks je ipak raspravljao u nekim svojim radovima. Pored već pomenutog *Uvoda* misli se pre svega, na predgovor za *Prilog kritici političke ekonomije*, na predgovor za prvo izdanje *Kapitala* i pogovor za drugo nemačko izdanje *Kapitala*. Ali, iako je snaga Marksovog metoda naučnog istraživanja društva došla najviše do izražaja u *Kapitalu*, ni ovo delo, a ni Marksov metod, ne mogu se dovoljno shvatiti ako se ne uzme u obzir prethodni Marksov misaoni razvoj, u kom je nastala i vrlo snažno se razvila njegova početna vizija kapitalističkog društva. Marks je imao vrlo određeno shvatanje o kapitalizmu davno pre nego što je uopšte počeo da radi na *Kapitalu*, koje se u toku daljeg rada upotpunjavalo i čvršće teorijski zasnivalo, ali se u svojoj osnovi nije menjalo. Na osnovu objavljenih dela mogu se jasno videti etape kroz koje je prošla osnovna Marksova vizija društva. Njeno nastajanje je ostavilo trag u tri izuzetna važna-njegova (i Engelsova) dela: *Ekonomsko-filo-zofskim rukopisima* iz 1844, *Nemačkoj ideologiji*, napose njenom uvodnom delu, iz 1846. i *Manifestu komunističke partije* iz 1848. U *Manifestu* je Marksova vizija kapitalizma već u osnovi potpuno završena. Da bi se ovo dokazalo treba izneti neke osnovne karakteristike Marksove vizije kapitalističkog društva koje su izložene u *Manifestu*. A ne treba zaboraviti da je *Manifest* zaključak izveden iz brojnih njegovih i Engelsovih prethodnih, tzv. ranih radova. Prva osobenost Marksovog shvatanja društva jeste uočavanje da nepomirljivi klasni sukobi i suprotnosti leže u osnovi čitavog onog dela istorije u kom postoji klasna diferencijacija. No, Marks već tada naročitu pažnju posvećuje nastanku i razvoju kapitalizma. On se nije ni izdaleka toliko bavio ranijim ekonomskim formacijama. Prelaz iz feudalizma u kapitalizam

³⁾ K. Marks. Prilog kritici političke ekonomije, Kultura, Beograd, 1956, str. 195-198.

i zatim faze kroz koje prolazi kapitalistička formacija bili su osnovno područje njegovih istraživanja. Proučavanjem tog isto-rijskog perioda on traži i otkriva mogućnosti sloma kapitalizma i njegove zamene novim drukčijim društvenim poretom. On ukazuje na razaranje feudalnih i ranijih patrijarhalnih veza u kapitalizmu, na naglo iščezavanje svih lokalnih i nacionalnih granica, na sve veće potčinjavanje sela uticajima grada, koje između ostalog znači i oslobođenje miliona ljudi od idiotizma seoskog života. U razvoju kapitalizma Marks u *Manifestu* već sasvim jasno uočava osnovne tendencije koncentracije i centralizacije sredstava za proizvodnju u kapitalističkim rukama i političku centralizaciju koja nužno prati ovaj ekonomski proces. Buržoazija ne može da živi a da neprekidno ne revo-lucionise oruđa za proizvodnju, i po tome se ona radikalno razlikuje od svih ranijih eksploatatorskih klasa, koje su se, po Marksu, mogle održati samo ako se jedan određen zatečeni način proizvodnje očuva u nepromenjenom stanju. Buržoazija, međutim, po prirodi svoje društvene uloge u kapitalističkom sistemu ne može da opstane a da stalno ne razvija i ne menja oruđa za proizvodnju. Zbog toga je ona za nepuno stoleće svoje vladavine razvila proizvodne snage više i dalje nego čitava ranija isto-rija.⁴⁾ Ali, na određenom stepenu razvitka ona više nije u stanju da vlada sredstvima za proizvodnju koje je stvorila i zbog toga sistem periodično potresaju sve dublje i teže ekonomske krize. U okviru ovog osnovnog ekonomskog razvoja Marks objašnjava klasnu polarizaciju koja takođe postaje sve dublja i u kojoj se nalaze društveni i politički uslovi sloma kapitalističkog sistema. Proletarijat, radnici pretvoreni su u robu, u žive dodatke mašina, i istovremeno su podvrgnuti jednom sve surovijem i apsolutnijem despotizmu kapitalističke organizacije proizvodnje u kojoj njihov rad gubi svaki trag samostalnosti i privlačnosti. Istovremeno proces koncentracije i centralizacije sredstava za proizvodnju u sve manji broj ruku uslovi java propadanje srednjih slojeva, ogromna većina pripadnika srednjih slojeva popunjava redove proletarijata. Marks ističe da u redove proletarijata dolaze i neki ljudi buržoaskog porekla koji postaju njegovi ideolozi, i da oni zatim, pošto su shvatili pravce društvenog razvoja, snažno utiču na razvoj klasne proleterske svesti.⁵⁾ To je u osnovnim crtama vizija koju kasnije dugogodišnje Marksovo proučavanje kapitalizma nije ni u čemu bitnom izmenilo. Možda upravo ovde treba reći nešto više o ulozi početne

⁴⁾ K. Marks, F. Engels, Manifest Komunističke partije, Izabrana dela, t. I, Kultura, Beograd, 1949, str. 18-19.

⁵⁾ Ibidem, str. 24—25.

vizije u naučno istraživačkom radu. Uloga početne vizije se nedovoljno uočava iako izgleda da je ona od neobično velikog značaja. Bez relativno rano stvorene početne vizije teško je zamisliti da neki naučnik može izgraditi širu i sintetičnu teorijsku zamisao. Nema sumnje da se osnovna vizija ne stvara bez odnosa prema onom što u nauci već postoji. Ali, ako nekom naučniku pođe za rukom da stvori relativno rano originalnu i plodnu početnu viziju, veći su izgledi da će on kasnije uspeti da je razvije u novu i originalnu naučnu zamisao. Marksov primer svakako nije usamljen dokaz.

Pre početka rada *na 'Kapitalu* iskristalizovalo se i Mark-sovo shvatanje odnosa između naučne misli i društvene prakse. Nauka treba da bude kritička analiza postojećeg da bi u njemu otkrivala one najdublje zakone razvoja, koje uopšte ne može da shvati neko ko se konformistično odnosi prema stvarnosti. Iz konformističnog praktičnog stava prema stvarnosti na saznanjnom planu sledi zaustavljanje na pojavnim oblicima aktualnog društvenog života i na više ili manje iskrivljenim predstavama koje društvo, odnosno pojedini njegovi delovi u datom momentu sami o sebi stvaraju. Samo zauzimanje naučnog kritičkog stava prema stvarnosti omogućuje da se uoče dublje tendencije i zakoni razvoja. Ovakav naučno kritički stav prema stvarnosti jeste preduslov efikasnijeg uticaja nauke na društvenu praksu. Njena je dakle uloga izrazito kritičko-preobražavajuća. „Filozofi su, kaže ona čuvena teza o Fojerbahu, svet samo različito tumačili, a radi se o tome da se on izmeni".⁶⁾

Ponekad se, međutim, ovo naglašavanje kritičko-revolucionarne uloge nauke pogrešno shvata i smatra da Marks vidi u nauci samo oruđe političke prakse. Marks, međutim, nikad nije gubio iz vida izrazito saznanjnu prirodu nauke. On je dobro znao da nauka, ako se zapostavi-njena osnovna saznanjna funkcija, prestaje da bude nauka u pravom smislu reci i da se pretvara u vulgarnu apologetiku. Cilj nauke, po Marks, može da bude samo istina, sve potpunije i dublje saznavanje stvarnosti. Ta saznanjna uloga ne može se ničim podrediti i u traganju za istinom nauka mora da bude i bezobzirna i dosledna. Marks pri tom ne misli da su to osobine tek nove revolucionarne nauke koja bi tobože, kako to tvrde razni vulgarni tumači istorije nauke, tek s njim počinjala. One postoje otkako postoji nauka. Upravo na osnovu ovakvog shvatanja primarno saznanjne funkcije

⁶⁾ Treba reći da Marks u većini slučajeva kad ističe kritičko-revolucionarnu ulogu saznanja misli u prvom redu na filozofiju, kao najpotpuniji oblik čovekove samosvesti. Trebalo bi stoga objasniti njegovo shvatanje odnosa nauke i filozofije. Ali da Marks ne shvata nauku, a naročito društvene nauke, kao samo praktično-tehničko saznanje, ne treba posebno dokazivati.

cije nauke i stava pojedinih naučnika prema otkrivanju istine, Marks deli svoje prethodnike u političkoj ekonomiji na prave, stvarne naučnike i vulgalizatore, apologete, sikofante vladajućih klasa. Najkarakterističnije u tom pogledu je njegovo poređenje Rikardovog i Maltusovog naučnog stava, koje se vrlo retko i sasvim nedovoljno uzima u obzir prilikom razmatranja Marksovog shvatanja nauke. Kao što je poznato, Marks je Rikarda smatrao jednim od najvećih predstavnika klasične političke ekonomije, a Maltusa jednim od vulgarizatora buržoaske ekonomske teorije. Zbog njegovog izuzetnog značaja za Marksovo shvatanje prirode nauke, biće malo opširnije naveden izvorni Marksov tekst. „Rikardo smatra s pravom, za svoje vreme, kapitalistički način kao najkorisniji za proizvodnju uopšte, kao najkorisniji za stvaranje bogatstva. On hoće proizvodnju proizvodnje radi i to s pravom ... Rikardova bezobzirnost bila je, dakle, ne samo naučno poštena, nego i naučno obavezna za njegovo gledište. Ali mu je zato i sasvim indiferentno da li razvijanje proizvodnih snaga ubija zemljišnu svojinu ili radnike. Ako taj napredak obezvređuje kapital industrijske buržoazije, onda mu je to isto tako dobro došlo. Ako razvitak proizvodne snage rada obezvređi postojeći stalni kapital za polovinu, šta to mari, kaže Rikardo. Proizvodnost ljudskog rada se udvostručila. Tu ima, dakle, naučnog poštenja. Ako je Rikardovo shvatanje uglavnom u interesu industrijske buržoazije, onda je to samo zato što i ukoliko se njen interes podudara s interesom proizvodnje ili proizvodnog razvitka ljudskog rada. Gde je ona s njim u suprotnosti, tu je on isto tako bezobziran prema buržoaziji kao što je on to inače prema proletarijatu i aristokratiji".⁷⁾ Zatim sledi nekoliko Rikardovih citata, koji, kako Marks zaključuje, pokazuje Rikardovu naučnu nepristrasnost, što Marks hvali i ističe, a zatim prelazi na kritiku suprotnog apologetskog Maltusovog stava i piše: „Ali Maltus, taj bednik, izvlači iz naučno datih premisa koje je on stalno krao, samo takve zaključke koji su prijatni i koji koriste aristokratiji protiv buržoazije, i obema protiv proletarijata. On zato ne želi proizvodnju radi proizvodnje, nego je želi samo ukoliko ona postojeće stanje održava ili izgrađuje, ukoliko ona konvenira interesima vladajućih klasa... A čoveka koji pokušava da nauku prilagodi gledištu koje nije uzeto iz nje same, pa ma koliko pogrešna ona bila, nego je pozajmljeno od spoljošnjih, njoj tuđih interesa, takvog čoveka ja nazivam „niskim".⁸⁾ A da bi bilo još jasnije šta je to „nisko" u nauci jer je suprotno njenoj biti, njenom pojmu, kako bi rekao Hegel. evo još jednog Marksovog stava. „Krajnja niskost mišljenja karakteriše Maltusa... Niskost toga mišljenja ispoljava se i u

⁷⁾ K. Marks, Teorije o višku vrednosti, knj. II, Kultura, Beograd, 1954, str. 272—3. (Sva podvlačenja su Marksova.) ⁸⁾ Ibidem, str. 275.

naučnom pogledu. *Prvo*, u njegovom bestidnom *plagijatorstvu* koje je sistematski praktikovao. *Drugo*, u zaključcima koje je izvlačio iz naučnih premisa s *puno obzira*, a ne *bez obzira*.³⁾ Prema tome, očigledno je Marksovo gledište da bezobzirno i nepristrasno traganje za istinom nije samo stvar ličnog poštenja pojedinog naučnika, nego bitna imanentna osobina nauke kao ljudske delatnosti. Ko ne zauzme taj stav, ne spada u nauku. Samo upornost nastojanja da se dođe do istine, i zatim uspeh postignut u tom pogledu, mogu da budu kriteriji za ocenjivanje naučnosti bilo kog naučnika, bilo kog naučnog stava i gledišta. Vulgarne Marksove pristalice i njegovi ljuti protivnici na vrlo sličan način pokušavaju da iz Marksove teze o društvenoj uslovljenosti svesti izvedu zaključak o nužnoj ideološkoj ograničenosti nauke. To je suprotno Marksovim shvatanji-ma nauke. On je više nego iko u njegovo vreme bio svestan ogromnog pritiska vannaučnih činilaca na nauku uopšte, a napose na društvene nauke. Ali on nikada nije smatrao da je nauka po svojoj biti i mogućnosti oblik ideologije. Naprotiv, on je tvrdio, i to u onom klasičnom predgovoru za *Prilog kritici političke ekonomije*, na koji se inače svi pozivaju, da društvene nauke mogu sa tačnošću prirodnih nauka utvrditi neke osnovne ekonomske odnose i promene u društvu. Prirodno-naučna saznanja su, po Marks, Jedan od elemenata proizvodnih snaga društva (u toku razvoja nesumnjivo sve važniji), pa prema tome svakako ne spadaju u ideologiju. Otuda je Marks, iako je bio potpuno svestan da nauka, a naročito društvena, ne nastaje u bezvazдушnom prostoru nego pod uticajem čitavog niza vrlo konkretnih društvenih uslova od koji su neki nepovoljni za njen razvoj, smatrao da je ona, po svojim mogućnostima, ipak najsigurniji oblik saznavanja koji je čoveku dostupan, saznavanja koje je relativno objektivno i sposobno da u postojećoj stvarnosti utvrdi razne zakonitosti i na osnovu njih stvara određena naučna predviđanja, koja mogu da služe kao saznavna podloga društvene prakse. Držeći se analitičke sheme o činiocima što utiču na metod nekog naučnika ili naučnog pravca koja je skicirana na početku ovog istorijskog pregleda, trebalo bi nešto više reći i o Marksovim logičko-epistemološkim shvatanjima, tj. o načelima njegove dijalektike. Ta shvatanja su nesumnjivo nastala u jednom vrlo samostalnom i kritičnom odnosu prema Hegelu. Odnos između Marksove i Hegelove dijalektike bio je predmet dugotrajnih i žučnih sporova koji neprekidno traju. Snažan uticaj Hegela Marks nije nikad osporavao, a Lenjin je čak

³⁾ Ibidem, str. 272.

smatrao da je temeljito poznavanje Hegelove *Logike* preduslov za shvatanje *Kapitala*.¹⁰⁾ a u članku *O značaju borbenog materijalizma* je pisao da redakcija i saradnici glavnog sovjetskog filozofskog časopisa *Pod zastavom marksizma* treba da budu društvo materijalističkih prijatelja Hegelove dijalektike".¹¹⁾ Pošto je oko 1848. godine Marksovo shvatanje društva i kapitalizma u osnovnim crtama oformljeno, moglo se očekivati da će on, kao čovek kome nije bilo stalo samo do nauke radi nauke nego pre svega do menjanja društva, prestati da se dalje bavi naučnim istraživanjima i da će se posvetiti isključivo društvenom i političkom radu radi organizovanja onih društvenih snaga, konkretno proletarijata, u kojima je video nosioce borbe za novo društvo. Međutim, njegova najdublja proučavanja počinju tek kasnije. *Prilog kritici političke ekonomije* izlazi 1859., a osam godina kasnije prva knjiga *Kapitala*. Sve do svoje smrti (1883), Marks radi na završavanju ovog svog životnog dela. Očigledno je, dakle, koliko je Marks smatrao da je za uspešno razvijanje revolucionarne društvene aktivnosti važno naučno proučavanje društva. O Marksovom metodu istraživanja može se samo delimično suditi po obliku koji je *Kapital* konačno dobio.¹²⁾ Marks, naime, sam ističe da se „način izlaganja mora formalno razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje ima da u tančine zagospodari materijom, da analizira različne oblike razvitka i da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti kako treba".¹³⁾ Dakle, deduktivni oblik koji je Marksova teorija dobila u njegovom najvažnijem delu ne odražava njegovo polazno stanovište, nego je završni rezultat istraživanja koja su trajala nekoliko decenija. Taj deduktivni oblik je upotrebljen radi toga što je on najprikladniji za teorijsko sintetizovanje ogromne istorijske građe. Ovo, naravno, ne znači da deduktivni postupci nisu bili primenjivani i u toku rada radi razvijanja i proveravanja pojedinih delova teorije. Naprotiv, upravo okolnost što je rano iz-

¹⁰⁾ V. I. Lenjin, *Filozofske sveske*, Kultura, Beograd, 1955, str. 153,

¹¹⁾ V. I. Lenjin, Marks, Engels, Marksizam, Ogiz, Leningrad, 1946, str. 483.

¹²⁾ Među radovima koji se specijalno bave metodom *Kapitala* vid. studiju H. Grossmana (Grossmann), *Promena prvobitnog plana izgradnje Marksovog „Kapitala“* i njeni uzroci, u knjizi H. Grossmann, *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema*, Kultura, Beograd, 1956, str. 417—439; A. Sarčević, *Neke misli o metodi Marksova „Kapitala“*, *Pogledi*, 1953, br. 8, str. 571—83. Niz važnih misli o Marksovom metodu nalazi se u knjizi H. Marcuse, *Reason and Revolution*, Oxford University Press, New York, 1941.

¹³⁾ K. Marks, *Kapital*, *Pogovor drugom izdanju*, Kultura, Beograd, 1947, str. LIV (Svi ostali citati iz *Kapitala* su prema ovom izdanju).

gradio dosta celovitu početnu viziju kapitalizma omogućavala je Marks da u većoj meri primenjuje dedukciju radi sistematskog raščlanjavanja i razvijanja polaznog stanovišta. Usled toga su, svakako, konkretna istraživanja raznih užih problema bila čvršće usmerena i međusobno povezana. U tome se i sastoji prednost plodne početne vizije.

Za Marksova proučavanja je karakteristično da su podjednako uporno išla u dva pravca. Prvi od njih sastojao se u brižljivom i neobično obimnom ispitivanju gotovo svih pojedinosti istorijskog razvoja kapitalizma * njegovih, u Marksovo vreme, najrazvijenijih oblika. U tom cilju je Marks decenijama neumorno koristio sve raspoložive izvore podataka, a postoje obaveštenja da je pokušavao da organizuje i samostalna prikupljanja izvornih podataka. U francuskom časopisu *Revue socia-liste* je aprila 1880. objavljen tekst jednog obimnog upitnika o životu i opštem položaju radnika koji je svojevremeno sastavio Marks. Pitanje je šta bi se o Marksovom načinu prikupljanja podataka i istraživanja uopšte moglo zaključiti na osnovu potpunog uvida u mnogobrojne njegove još neobjavljene rukopise i pripremne materijale. Ovaj momenat se u istraživanju ponekad isuviše naglašava. Međutim, to je samo jedna osobina Marksovog metoda istraživanja. Nije čak ni neophodno toliko isticati taj momenat, jer je sasvim logično da će teoretičar Marksovog formata nastojati da sve svoje stavove što je moguće više zasnuje na sistematskom i metodičnom proučavanju stvarnosti. Ta težnja da se teorija zasnuje na konkretnom proučavanju stvarnosti dolazi do izražaja i kod mislilaca daleko manjeg značaja nego što je Marks. Da Marks nije bio tvorac spekulativnih konstrukcija, može se lako uveriti svako ko pažljivo prouči *Kapital*.

Kritička analiza postojećih naučnih shvatanja o kapitalizmu i o ljudskom društvu bila je drugi deo ogromne Mark-ove naučne delatnosti. Retko se može naći naučnik koji stvara originalnu teorijsku zamisao i istovremeno nastoji da pomoću nje toliko široko kritički analizira ranija shvatanja. Ali ovo ipak nije sasvim slučajno. Često se dešava da što naučnik izgrađuje originalniju vlastitu teorijsku zamisao, to više oseća potrebu da joj kritičkom analizom ranijeg znanja prokrči put u nauci. Jer i u nauci ima mnogo konzervativnosti i tradicionalizma, Marks je svoju teoriju izgrađivao, kao što je poznato, prvenstveno na osnovu proučavanja kapitalizma u Engleskoj. On je sam izneo razloge za ovakvu istraživačku usmerenost. Postojala su, naime, dva osnovna razloga. (1) Englesko društvo je u to vreme bilo najrazvijeniji oblik kapitalizma u svetu. Kao mislilac sav usmeren na proučavanje razvoja, Marks je prirodno morao da dođe do zaključka da određeni tip društva najviše vredi proučavati u njegovom najrazvijenijem vidu, pošto taj

najrazvijeniji vid pokazuje stanje u koje će s više ili manje odstupanja kasnije stići manje razvijenija konkretna društva istog tipa. Sem toga, glavne osobenosti određenog tipa društva mogu se potpunije i svestranije proučavati u njegovom razvijenijem obliku.

(2) Ali ovaj istorijski momenat nije bio isključivi razlog Marksovog usmeravanja na ispitivanje engleskog kapitalizma. On sam ukazuje na još jedan razlog koji nije teorijskog karaktera, već spada prvenstveno u sociologiju nauke. Naime, Marks u predgovoru prvom izdanju *Kapitala* piše da je odabrao Englesku kao osnovni predmet svojih istraživanja i zbog toga što su u Engleskoj postojali najpovoljniji društveni uslovi za naučno proučavanje kapitalizma. Engleska je u njegovo vreme imala najbolju društvenu statistiku, a bili su pristupačni i drugi izvori naučno upotrebljivih obaveštenja o privredi i o ostalim oblicima društvenog života. Nemci bi se, piše Marks, uplašili svojih prilika da imaju o svom društvu onako kritične izveštaje kao što su to bili izveštaji raznih parlamentarnih i drugih istraživačkih komisija Engleske. Društvene nauke mogu tim lakše i brže da se razvijaju što je veći broj društvenih pojava pristupačan naučnom posmatranju i kritičkom ispitivanju. Sa žaljenjem treba konstatovati da razvoj socijalizma nije do sada izazvao ni izdaleka onoliki polet u naučnom istraživanju novih društvenih oblika koji nastaju u socijalizmu kao što je to bio slučaj sa pojavom kapitalizma, baš zbog toga što su konkretne forme društvene organizacije socijalizma, naročito u staljinističkom periodu, otežavale nepristrasno naučno proučavanje socijalističkog društva. Ako se u našoj i nekim drugim socijalističkim zemljama stvore povoljniji društveni uslovi za kritično naučno ispitivanje i svetlih i tamnih strana socijalističkog društva, učiniće se čovečanstvu jedna značajna usluga. A i najverovatnije je da će se do najdubljeg saznanja o socijalizmu doći tamo gde budu najpovoljnije društvene okolnosti za njegovo nepristrasno naučno ispitivanje.

No i pored relativno vrlo povoljnih mogućnosti da dođe do raznih podataka o društvenom životu Engleske, Marks je u svom istraživačkom radu vrlo često nailazio na teškoće zbog nepostojanja teorijski potrebnih izvornih podataka. On nije imao sredstava a ni objektivnih mogućnosti da organizuje prikupljanje raznih podataka koji bi bili posebno usklađeni s njegovim teorijskim ciljevima i potrebama, nego se morao gotovo isključivo koristiti postojećim i pristupačnim izvorima obaveštenja. A ta obaveštenja, nastala iz praktičnih potreba, često nisu odgovarala teorijskim zahtevima, i još manje su bila u teorijskom smislu idealna. Marks je jasno uočio i postavio jedan krupan metodološki problem koji iskrsava gotovo uvek kada

se u naučne svrhe upotrebljavaju obaveštenja o društvenom životu, koja spontano nastaju u društvenoj praksi. U jednom pismu Engelsu iz 1868. godine on na sledeći način opisuje ovu teškoću. „Uostalom meni je bilo najvažnije da znam koliki je *predumljeni* optičajni kapital, i.e. predumljen u sirovini itd. i najamnini. Ja imam dosta iskaza (tvrdnji) koje sam dobio delom od fabrikanta ili od pojedinih ekonomista. Ali svuda samo godišnji račun. Đavo je u tome što se praktički interesantno i teorijski nužno u političkoj ekonomiji ne poklapaju, tako da se, za razliku od d ugih nauka, čak ni potrebni materijal ne može naći.“¹⁴) Ovaj stav istovremeno pokazuje kako se Marks kao izrazit teoretičar odnosi prema neposrednom praktičnom iskustvu.

Najhitnije osobine Marksovog metoda se ispoljavaju u načinu stvaranja teorijske osnove za objašnjenje raznovrsnih istraživačkih pojava. Istražujući osnovne odnose kapitalizma kao tipa društveno-ekonomskog uređenja Marks primenjuje jedan izrazito **apstraktno-analički postupak**. Na dobro poznatom mestu iz predgovora prvom izdanju *Kapitala* on kaže da fizičari proučavaju prirodne pojave onde gde je to najpovoljnije i organizuju eksperimente da bi određene procese ispitali u što čistijem vidu. Društvene nauke ne mogu eksperimentisati. Ali, ulogu eksperimenta preuzima apstrakcija; ono što će se kasnije u nauci ponekad da zove misleni eksperimenat. Osnovni odnosi jedne složene stvarnosti izdvajaju se apstrakcijom da bi se mogli analizirati u što čistijem vidu. Naravno, Marks je, kao Hegelov učenik, znao da ima adekvatnih i površnih apstrakcija; da mogućnost pravilne i teorijski opravdane apstrakcije zavisi od solidnog poznavanja ispitivanog sadržaja. Samo ako se solidno poznaje predmet istraživanja neće se pogrešiti u njegovom polaznom uprošćavanju pomoću apstrakcije, nego će se apstrakcijom izdvojiti neke bitne osobine istraživanih pojava, a privremeno ostaviti po strani razni pojavnici oblici u kojima se ispoljavaju ispitivani opštiji i bitni odnosi.

Pre nego što se prikaže u čemu se sastoji Marksova polazna analitička apstrakcija u *Kapitalu*, treba podvući da on ne analizira kapitalizam sa užeg ekonomskog stanovišta, kao što je to činila klasična građanska ekonomija. Ne interesuje Marksa samo privredna efikasnost sistema; ne ispituje on kapitalističku privredu da bi pronašao najpodesnije organizacijske oblike za njeno funkcionisanje. Kapitalistička privreda i odnosi koji se u njoj uspostavljaju proučavaju se sa šireg sociološkog i filozofsko-antropološkog stanovišta. Smatrajući da odnosi u kojima

¹⁴) K. Marks, F. Engels, Prepiska, IV knjiga. Kultura, Beograd. 1960, str. 65.

se ljudi nalaze u društvenoj proizvodnji i privredi uopšte čine osnovicu društva i opšti okvir za razvoj i zadovoljavanje, odnosno otuđenje osnovnih ljudskih sposobnosti i potreba, Marks želi da otkrije osnovne društvene karakteristike sistema. Zbog toga, polazeći od analize privrede, on stvara celovitu sliku društvenih odnosa u kapitalističkom sistemu, pa se *Kapital* s pravom smatra jednim od remek-dela sociološke analize. Sa svog šireg stanovišta, koje je istovremeno filozofsko-antropološko i sociološko, Marks kritikuje neodrživu apstrakciju o čoveku kao *homo oeco-nomicus-u*, koji se tobože rukovodi samo užim privrednim ciljevima, tj. jednu od osnovnih pretpostavki građanske političke ekonomije, koja je u ekonomskim naukama i danas vrlo rasprostranjena. Kojim postupcima Marks uprošćava društveno-ekonomsku situaciju u kapitalizmu?¹⁵) Da bi mogao što dublje analizirati osnovni društveni odnos na kom se zasniva kapitalizam kao privredni i društveni poredak, on (1) pretpostavlja čist kapitalizam u kome su iščezli svi tragovi ranijih društveno-ekonomskih sistema; zatim, (2) apstrahuje spoljne međunarodne činioce, a pre svega neekvivalentnu razmenu na svetskom tržištu. Time je pretpostavljeno da je sistem koji proučava ne samo čist kapitalizam nego i autarkičan privredni sistem. (3) Naredna je pretpostavka da je čitava razmena u okviru sistema potpuno ekvivalentna, tj. da cene svih roba, pa i radne snage kao jedine stvaralačke robe u kapitalizmu, odgovaraju njihovim vrednošću-stima. (4) U čitavoj prvoj knjizi *Kapitala*, koja u zgusnutom vidu predstavlja čitav njegov sistem, Marks se usredsređuje samo na odnose u proizvodnji, tj. na onu oblast privrede u kojoj se stvaraju nove vrednosti, i proučava samo odnos između industrijskog kapitala i najamnog rada. Tek kasnije, naročito u trećoj knjizi, on iscrpno analizira međusobne odnose između raznih kapitalističkih grupa, koje obavljajući razne funkcije u sistemu međusobno dele u proizvodnji stvoren ukupni višak vrednosti. Tada se tek višak vrednosti raščlanjava na svoje razne pojavnice oblike: industrijski i trgovinski profit, kamatu, zemljišnu rentu. Konačno, (5) Marks apstrahuje i od uticaja vanekonomske prinude na društvene odnose u privredi. Međutim, iako radi ispitivanja osnovnog društvenog odnosa u što čistijem vidu upotrebljava tako mnogo apstrakcija, Marks ipak ne može da apstrahuje sve vanekonomske činioce. Prilikom određivanja vrednosti radne snage, te najznačajnije robe u kapitalizmu, on nikad, čak ni u prvoj knjizi *Kapitala*, ne isključuje moralne činioce. Naime, vrednost radne snage nije određena

¹⁵) Ovaj deo izlaganja se oslanja na Grosmanov rad naveden u prim. 12.

obimom potrošnih dobara koji je fiziološki neophodan za održavanje i biološko obnavljanje radnika, nego na visinu najamnine utiče i ono što se u nekom društvu smatra kulturnim minimumom, dakle, nešto što nije više čisto ekonomska nego i moralna veličina. Potpuno isto vredi i za dužinu radnog dana.¹⁶⁾ Marksova misao je često tumačena ekonomistički i smatralo se da je tek kasnije Engels, u poslednjoj fazi svoga rada, unosio ispravke u njihovu osnovnu zamisao društva koju je pre svega Marks izgradio. Međutim, Marks ukazuje na uticaj vaneko-nomskih činilaca i u svojoj najapstraktnijoj analizi ekonomskih odnosa u kapitalizmu samim tim što ističe da visina najamnine, kao ekonomski izraz odnosa između kapitala i najamnih radnika, zavisi delimično i od moralnih činilaca.

U prethodnoj apstrakciji nisu sadržani osnovni društveni preduslovi kapitalizma kao specifičnog društveno-eko-nomskog sistema. U tom pogledu Marks ističe da kapitalizam, kao sistem zasnovan na robnoj proizvodnji, ne može da postoji bez visoko razvijene društvene podele rada. Zatim, kapitalizam, kao specifičan oblik prisvajanja viška proizvoda, ne može da se razvije ako prethodno ne postoje pravno slobodni radnici, koji su toliko slobodni da 'mogu iz dana u dan prodavati svoju radnu snagu, ali koji su istovremeno lišeni svih vlastitih sredstava za proizvodnju, a time i sredstava za život, i usled toga prisiljeni da svoju radnu snagu prodaju kapitalistima. Drugim recima, kapitalistička svojina nad sredstvima za proizvodnju a time i nad sredstvima za život je bitna pretpostavka kapitalističkog oblika organizacije društvene privrede i društva uopšte.

A šta je po Marksu cilj kapitalističkog privrednog sistema? Cilj kapitalističke proizvodnje je stalno samooplođivanje kapitala, moguće jedino na osnovu prisvajanja viška vredno-sti. Međutim, ono što se u svesti pojedinog kapitaliste pojavljuje kao subjektivni cilj njegove lične delatnosti u stvari je izraz nužnih odnosa u sistemu. Bez intenzivnog oplođivanja i uvećavanja vlastitog kapitala, individualni kapitalist ne može da se održi u međusobnoj konkurentskoj borbi.

Pošto su društveni uslovi kapitalizma utvrđeni, postavlja se pitanje: kako je pod pretpostavkom ekvivalentne robne razmene moguće kapitalističko prisvajanje viška vrednosti, tj. kako je u uslovima ekvivalentne razmene moguća eksploatacija?

¹⁶⁾ Pošto je iz analize procesa pretvaranja novca u kapital izveo zaključak da je vrednost radne snage jednaka vrednosti životnih namirnica potrebnih za održanje radnika, Marks dopunjuje ovaj zaključak tvrdnjom da je „sam obim tzv. nužnih potreba proizvod istorije, te zbog toga velikim delom zavisi od kulturnog stupnja* dotične zemlje... To znači da nasuprot ostalim robama, određenje vrednosti radne snage sadrži izvestan istorijski i moralni elemenat" (Kapital, I knj., str. 121). O moralnim granicama radnog dana vid. Kapital, I knj., str. 174.

Na to pitanje Marks odgovara analizom robe kao osnovne ćelije kapitalističkog društva. On, naime, ukazuje da je živi rad jedini izvor vrednosti. Živi rad prenosi na nove proizvode onaj deo vrednosti sredstava za proizvodnju koju ova gube u svom ranijem upotrebnom obliku, a ujedno stvara novu vrednost. Višak vrednosti je onaj deo novostvorene vrednosti koji prelazi vrednost radne snage, tj. visinu plaćene najamnine radnicima. Vrednost radne snage je ipak u osnovi određena vrednošću sredstava za život koja su neophodna za održavanje i obnavljanje radnika. pa prema tome i čitave klase najamnih radnika koja je jedan od društvenih preduslova postojanja kapitalizma. Kapitalist, pošto je kupio radnu snagu, može da produži njeno funkcio-nisanje preko vremena u kome je ona proizvela ekvivalentnu vrednost neophodnih sredstava za život radnika, tj. ekvivalentnu vrednost njihove najamnine. Proces stvaranja viška vrednosti je samo proces rada produžen preko tzv. potrebnog radnog vremena.

Nije potrebno navoditi više pojedinosti iz ove osnovne analize. Dovoljno je skrenuti pažnju na to da Marks iz analize osnovnih odnosa razvija sve osnovne dinamičke ili razvojne tendencije kapitalizma. Kako je stalno samooplođivanje kapitala osnovni cilj toga društva, ostvarivanje te težnje je moguće samo ukoliko se stalno povećava masa viška vrednosti. Ovaj se može povećati na dva načina. Prvim od njih se stvara tzv. apsolutni višak vrednosti putem produžavanja radnog dana. Međutim, ovaj metod povećanja viška vrednosti nailazi na iz-vesne fiziološke i društvene prepreke. Zbog toga je za kapitalizam mnogo važniji drugi način uvećavanja viška vrednosti, stvaranje tzv. relativnog viška vrednosti posredstvom skraćivanja potrebnog radnog vremena. A da bi se moglo skraćivati potrebno radno vreme, da bi radnik mogao u sve kraćim delo-vima radnog dana da proizvede ekvivalentnu vrednost svoje najamnine, neophodno je podizanje proizvodnosti rada. Time Marks uvodi u analizu jedan novi momenat koji je osoben za kapitalizam kao sistem. Vrednost proizvoda se određuje onim radnim vremenom koje je potrebno za njihovu proizvodnju, ali ne individualnim, nego društveno potrebnim radnim vremenom koje je, u stvari, prosečno radno vreme u nekom društvu, odnosno grani proizvodnje, u datom momentu. Dia bi se održali na stalno promenljivoj nivou društveno prosečnog radnog vremena i po mogućnosti išli što više ispred njega, svi pojedinačni kapitalisti su logikom sistema zainteresovani da u svojim pre-dužecima povećavaju proizvodnost rada.

Iz perspektive ove težnje individualnog kapitaliste za održanjem i analize osnovnih uslova u kojima je u kapitalizmu kao sistemu moguće ostvariti taj cilj, a koji prisiljavaju svakog

pojedinačnog kapitalistu da stalno povećava proizvodnost rada u svom preduzeću, jer se inače ne može održati, Marks analizira osnovne faze u razvoju organizacije kapitalističke proizvodnje: kooperaciju, manufakturu i mašinsku proizvodnju. On pokazuje šta svaka od tih faza znači za povećanje društvene proizvodnosti rada, ali istovremeno, i tu je njegova veličina kao sociologa, i šta svaka od njih znači za radnike, tj. uslove u kojima oni moraju da obavljaju svoje proizvodne funkcije i društvene uslove u kojima moraju da prodaju svoju radnu snagu. U tim analizama koje su osnovni sadržaj vrlo obimnog četvrtog odeljka prve knjige *Kapitala*, Marks na vrlo obimnom činjeničnom materijalu pokazuje osnovnu unutrašnju protivrečnost ovog istorijskog procesa u kome se stalno povećava društvena proizvodnost rada i pogoršava društveni položaj proizvođača.¹⁷⁾ Već manufaktura „zaseca u sam koren individualne radne snage. Ona radnika pretvara u nakazu, podižući njegovu detaljnu umešnost kao u kakvom staklenom vrtu, dok mu za to uništava čitav svet proizvodnih nagona i sklonosti, kao što u državama La Plate ljudi zakolju čelu životinju da bi joj uzeli samo kožu ili loj".¹⁸⁾ U epohi mašinske proizvodnje u industriji opšti polo-

Namerno je istaknuto društveni a ne ekonomski položaj proizvođača. Za Marksa proizvođač nije fiktivni *homo oeconomicus* mo-tivisan samo ekonomskim interesima nego čovek s generičkim ljudskim osobinama. Zbog toga Marks nikad nije mislio da njegov društveni položaj zavisi samo od karaktera raspodele i veličine raspoloživih materijalnih sredstava. Kao dokaz za to neka posluži sledeći Marksov zaključak o uzrocima stalnog pogoršavanja društvenog položaja proizvođača u kapitalizmu: „U četvrtom odeljku, gde smo proučavali proizvodnju relativnog viška vrednosti, pokazalo se: da se u okviru *kapitalističkog sistema* svi metodi za uvećanje društvene proizvodne snage rada izvedu na račun individualnog radnika; da se sva sredstva za razvijanje proizvodnje izo-pačavaju u sredstva za eksploataisanje proizvođača i gospodarenje nad njima, da ona od radnika čine bogalja, delimičnog čoveka, da ga poni-zuju na običan pribor mašine, da uništavaju sadržinu njegovog rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, da radniku duhovne snage procesa rada čine tuđim u istoj meri u kojoj se nauka prisajedinjuje tome procesu kao samostalna snaga; da unakažuju uslove u čijem okviru on radi, podvrgavajući ga za vreme procesa rada odvratnom i sitničavom despotizmu, pretvarajući sav njegov život u radno vreme i bacajući mu ženu i dete pod Džagernatov točak kapitala ... Iz ovoga izlazi da radni-kov položaj mora biti sve gori što se kapital više akumulira, *pa ma kako radnik bio plaćen*, visoko ili nisko." (K. Marks, *Kapital*, I knj., str. 540). Jedna od pretpostavki ovako svestrane analize društvenog položaja proizvođača u kapitalizmu jeste Marksova filozofsko-antropološka teorija o čovekovim generičkim osobinama i njihovom otuđenju. No ova analiza je najubedljiviji dokaz da u *Kapitalu* nema ekonomizma, jer Marks podvlači da društveni položaj ne zavisi samo od veličine najamnine. Šire o Marksovoj antropologiji vid. u mom radu *Ideja otuđenja i savre-mena sociologija*, u zborniku *Humanizam i socijalizam*, II knjiga, Naprijed, Zagreb 1963.

¹⁸⁾ K. Marks, *Kapital*, I knjiga, str. 289.

žai radnika se još više pogoršava, jer mašinska industrija prinu-đuje kapitalistu, ali mu istovremeno i olakšava, da uvodi u proizvodnju sve veće mase potpuno nekvalifikovane i nezaštićene radne snage, decu i žene, i da produžava radni dan samo da bi izbegao posledice tzv. moralnog rabačenja mašina, jer usled brzog tempa razvijanja oruđa za proizvodnju pojedina oruđa moraju ispadati iz proizvodnje i pre nego što su fizički postala neupotrebljiva, pošto su se u međuvremenu pojavila savršenija oruđa. Da bi održao korak sa razvojem, individualni kapitalist mora stoga da razne mašine zamenjuje boljim, mnogo pre konačne fizičke granice upotrebe. U sistemu kapitalističke mašinske proizvodnje radnik se pretvara u deo mašine.

Marksova vrlo obimna i svestrana ispitivanja i teorijske analize društvenog položaja proizvođača, kao i društvenog položaja i društveno uslovljenih osobina kapitalista imaju za sociologiju velik ne samo teorijski nego i metodološki značaj. Naime, one pokazuju kako se na osnovu otkrivanja bitnih strukturalnih odnosa društvenog sistema može dublje i s više sistematičnosti objasniti društveni položaj ljudi koji u sistemu obavljaju određene uloge čiji je sadržaj određen njegovim osnovnim odnosima. S druge strane, analiza sistema ostaje sociološki prazna ako se ne mogu svestrano prikazati ušlo vi u kojima u raznim delovima sistema žive i deluju konkretni ljudi. Kasnije će se pokazati da je ovo nastojanje da se svestrano analizira društveni položaj konkretnog čoveka u kapitalizmu proizlazilo iz Mark-sove antropologije.

Iz analize faza kroz koje prolazi organizacija kapitalističke proizvodnje Marks zatim izvodi nužne i zakonite tendencije u razvoju kapitalističke svojine koje se sastoje u zakonu njene sve veće koncentracije i centralizacije. Razvoj sredstava za proizvodnju, zahtevajući sve veći udeo postojanog kapitala u njegovoj organskoj strukturi i sve veće organizacijske proizvodne jedinice, čini nužnom ovu istorijsku tendenciju koncentracije i centralizacije kapitalističke svojine. Može se stoga tvrditi da u 23. glavi p've knjige *Kapitala*, u kojoj se objašnjava opšti zakon kapitalističke akumulacije, postoje svi elementi teorije imperijalizma.

Cilj ovog izlaganja nije upoznavanje s Marksovom teorijom o kapitalizmu i njegovom razvoju, nego da objasni kako Marks, polazeći od jedne duboke i vrlo opšte analitičke apstrakcije, koja se na prvi pogled znatno udaljuje od konkretnih pojava što se mogu neposredni je zapaziti na površini društvenog života, a razvijanjem polazne apstrakcije i njenim dopunjavanjem uticajima sve novih činilaca stvara sintetičnu, ali teorijski a ne opisno sintetičnu, sliku čitavog kapitalističkog sistema

koja je istovremeno i strukturalna i dinamička. Naime, dinamička kretanja proizilaze nužno iz strukturalnih odnosa koji se u određenim fazama razvoja uspostavljaju i menjaju u toku razvoja sistema. Marks uopšte ne razdvaja strukturalno i dinamičko posmatranje i analizu. Ovaj isti način analize on prime-njuje i na drugim područjima, gde više analizira neke šire društvene posledice kapitalizma, a ne osnovne ekonomske odnose koji se u njemu formiraju i njegove organizacijske oblike. Od brojnih primera ove vrste dovoljno je navesti Marksov način analize klasne strukture. Marks naročito u Komunističkom manifestu., ali i u drugim svojim ranim radovima shvata klasnu strukturu društva na izrazito polarizovan način. Društvo se razbija na dve međusobno suprotne antagonističke klase koje on često skraćeno naziva eksploatatorima i eksploatisanima. Razna vulgarno marksistička shvatanja se ograničavaju na ovu teorijsku polaznu viziju klasne strukture, kojom se Marksova pro- učavanja konkretnih istorijskih struktura društva ne završavaju nego od nje samo polaze. Kad Marks sa svojom teorijskom zami- sli o polarnosti klasa, koja proizilazi iz osnovnih odnosa u privredi pristupa analizi konkretnih istorijskih društvenih struktura, slika klasne strukture redovno je daleko više raščlanjena. Dovoljno je podsetiti na njegove klasične analize klasne strukture Francuske u radovima Klasne borbe u Francuskoj i Osamnaesti brimer Luja Bonaparta, da bi se videlo kako osnovna teorijska zamisao oklasama i klasnoj podeli društva nije u Markso- vim rukama nikakav šablon, nego polazna teorijska osnova za iscrpno i vrlo precizno ispitivanje raznih klasnih oblika koji se u nekoj istorijskoj društvenoj strukturi mogu da jave. Pridržavajući se osnovnih teorijskih stavova, Marks traga za što većim brojem iskustvenih obaveštenja da bi što preciznije i potpunije ispitao konkretne klasne oblike određene istorijske društvene strukture. Upravo neobična smelost u primeni analitičkih apstraktnih postupaka, izuzetna sposobnost i uporno nastojanje da se polazna apstraktno- analitička saznanja dalje razrađuju, konkretizuju i pretvaraju u dinamičke oblike celovitih teorijskih sinteza i, napokon, da se opšte teorijsko stanovište uspešno upotrebljava u analizi konkretnih istorijskih slučajeva, čine bitnu osobenost Marksovog naučnog metoda. Proučavanjem njegovih dela se, stoga, može vrlo mnogo naučiti o metodu razvijanja naučne teorije, kao i o tome kako se u istraživanju primenjuje jedna teorijska zamisao. Smisao ovog osnovnog zaključka o Marksovom metodu postaće jasniji ako se ukaže na neke teorijske i epistemološke probleme koji se u vezi s Marksom često postavljaju. Radi se o međusobno tesno povezanim problemima apstrakcije, induk-

cije i totaliteta. Sve osnovne Marksove apstrakcije kreću se u dimenzijama određenih društveno-istorijskih totaliteta, među koiima je istorija kao prirodno-istorijski razvoj čovečanstva najširi, a kapitalizam, kao poseban društveno-ekonomski sistem, teorijski daleko najviše ispitani totalitet. Cilj prethodne analize Marksovog metoda bio je da pokaže kako se njegove apstrakcije odnose na bitne, konstitutivne osobine određenih društveno-istorijskih totaliteta i kako treba da omoguće što jasnije razlikovanje onoga što je u tim totalitetima nužno i što se može pro-meniti samo ako se izmeni osnovni kvalitet totaliteta. Apstrakcija totaliteta jeste teorijska osnova za razlikovanje ne samo bitnog od pojavnog, nužnog od slučajnog, nego i za razlikovanje stvarnog saznanja od mistifikovanog, iracionalnog privida. U tome se sastoji tesna povezanost između apstrakcije i totaliteta u Marksovoj misli. Međutim, dugogodišnji rad na Kapitalu najbolje pokazuje da Marksove apstrakcije nisu ostale na nivou intuicija, ma koliko ove bile duboke i izvorne, nego da su na iskustven način dalje ispitivane, razvijane i proveravane. Sadržajno bogatstvo Kapitala svedoči o naporu da se osnovne apstrakcije o kapitalizmu kao totalitetu metodično povezu s najraznovrsnijim oblicima u kojima se društveni život pojavljuje. Jer ako je Marks, sledeći Hegela, mogao da tvrdi da bi nauka bila nepotrebna kad bi se pojavni oblici podudarali s biti stvari, on je isto tako bio svestan da su apstrakcije, ako ostanu nepovezane s pojavnim oblicima stvarnosti, prazna, sazriajno neplodna spekulacija. Čim se apstraktno i konkretno, bitno i pojavno shvate u nerazdvojnoj međusobnoj povezanosti, totalitet se ne ograničava na svoju apstraktnu osnovu, njegov pojam se puni raznolikim iskustvenim sadržajem i znatno se proširuju mogućnosti objašnjavanja raznovrsnih pojava na osnovu teorijskih stavova o totalitetu. Upravo na taj način totalitet postaje određenija naučna kategorija. Proširivanje saznanja o vrlo raznovrsnom iskustvenom sadržaju totaliteta zahteva primenu raznolikih istraživačkih postupaka, među kojima značainu ulogu dobija indukcija.. Razvoj marksizma kao naučne teorije i njegove pri-mene u raznim društvenim naukama pokazuje sve opasnosti uprošćenog shvatanja apstrakcije i totaliteta. Opasnost dogma-tizacije i pretvaranja u praznu spekulaciju uvek više pretili misli koja teži za apstraktnijim i oostijim saznanjima, jer se ta misao može lakše odvojiti od pažljivog proučavanja stvarnosti, nego empirističkim idejnim pravcima. Potcenjivanje saznanje vrednosti indukcije i njeno suprotstavljanje dijalektici u nekim varijantama marksizma ,19) kao i faktičko zapostavljanje stvar-

19) Vid. npr. S. Warynski, Die Wissenschaft von der Gesell-schaft, A. Franke. Bern, 1944.

nog naučnog istraživanja društva u staljinizmu i drugim dogmatskim strujama u marksizmu posledica su — ako zanemarimo njihove društvene korene — jednostranog shvatanja uloge apstrakcije u nauci i shematizovanja kategorije totaliteta.²⁰⁾

Marksovo shvatanje totaliteta ne može se, međutim, dovoljno objasniti ako se ograniči na epistemološke osobine ove kategorije. Neophodno je uzeti u obzir i neke izrazito teorijske momente, a pre svega da se kategorija totaliteta u njegovom shvatanju društva pojavljuje na dva različita, moglo bi se čak reći polarna nivoa. Marks shvata kao totalitet društvo, svaki njegov istorijski tip. Ali i čovek-pojedinac je takođe totalitet, bar u mogućnosti, pošto je biće s vrlo raznolikim sposobnostima i potrebama. Otudjenje, jedna od osnovnih ideja Marksovog shvatanja čoveka i društva nastaje u odnosu između ova dva različita totaliteta, u kome društvo onemogućuje pojedincu da razvija i ispolji sve svoje vrlo svestrane ljudske mogućnosti koje ga čine antropološkim totalitetom. Svi ostali društveni oblici, ustanove i delatnosti između društva i pojedinca kao totaliteta samo su više ili manje delimični, parcijalni, pošto se ni u jednom od njih ne može potpuno ispoljiti ni društvo ni pojedinac. Ni u jednom Marksovom delu nije toliko vidljivo kao u *Kapitalu* da se u osnovi njegove teorijske misli podjednako nalaze određena shvatanja o oba ova totaliteta, naročito u već pomenutom četvrtom odeljku prve knjige. Premda Marks objašnjava sve pro-mene u razvoju organizacija kapitalističke proizvodnje dinamičkim potrebama kapitalističkog sistema, on istovremeno pokazuje i njihove uticaje na individualnog radnika, ne samo kao proizvođača, nego i kao ljudski totalitet. Čim se ne shvati da je u Marksovoj teoriji i čovek totalitet, neminovni su zaključci koji s njegovom zamisli imaju malo zajedničkog.

Iz ovoga razmatranja koje pokazuje vrlo veliku složenost Marksovog shvatanja društva i načina njegovog naučnog proučavanja može se izvesti nekoliko zaključaka: (1) Iako po svom duhu izrazito kritička i revolucionarna, Marksova misao po svojoj strukturi ne napušta tlo nauke, ako se ova ne shvati u smislu neautonomne društvene tehnologije, nego kao jedan od oblika društvene samosvesti. (2) Ovaj naučni karakter se najjasnije ogleda u težnji da se između polaznih teorijskih apstrakcija i pojavnog opisa stvarnosti uspostavi što je moguće metodičniji odnos. (3) Upravo ova Marksova težnja objašnjava zašto se on u svojim istraživanjima služio najrazličitijim metodološkim postupcima, a ne samo nekim, kao na primer: analitičkom apstrakcijom, deduktivnim razvijanjem polaznih po-

20) Isticanje neophodnosti konkretnih istraživanja za razvijanje marksističke sociologije jeste osnovna ideja knjige V. Koraca, Marks i savremena sociologija, Kultura, Beograd. 1962.

stulata ili empiristički shvaćenom indukcijom. (4) Raznovrsnost istraživačkih postupaka bila je, međutim, uslovljena i vrlo realističkim osećanjem za veliku složenost društva kao totaliteta, a ne samo čisto epistemološkim razlozima. A što su sledbenici i protivnici ove neobično složene misli obično bili u stanju da zapaze samo neke od njenih osobina, svakako nije krivica njenog autora.

2. POZITIVISTIČKA SHVATANJA O SOCIOLOŠKOM METODU

Nijedan od filozofskih pravaca u evropskoj filozofiji XIX i XX v. nije imao toliki uticaj na razvoj sociologije kao pozitivizam, čiji se idejni koreni nalaze u ranijem razvoju evropske filozofije, a pre svega u ranijem empirizmu. Ali pozitivizam, kao vrlo široka i već više od jednog veka vrlo uticajna idejna struja, nije jedinstven ni u shvatanju pojedinih filozofskih i epistemoloških problema, a niti po svom društvenom smislu. U zavisnosti od konkretnih istorijskih prilika u pojedinim zemljama i u pojedinim periodima, društveni smisao pojedinih pozitivističkih pravaca i mislilaca bio je vrlo različit. Ponekad su pozitivističke ideje bile združene s izrazito konzervativnim građanskim političkim pokretima. Ipak, češće su se liberalniji i uopšte napredniji delovi građanstva borili pod zastavom pozitivizma za stvaranje u građanskom smislu razvijenijih, savremenijih oblika društva i pozitivističkim idejama kritikovali feudalne ostatke i etatističko-birokratske pojave u određenim društvima. Metodologiju, međutim, ne interesuje prvenstveno ova šira društvena pozadina i uloga pozitivizma. Ona je pomenuta samo da bi se upozorilo na dosta rasprostranjena vrlo uprošćena shvatanja uloge pozitivizma u kulturi i društvenom životu prošlog i ovog veka. Dalje izlaganje se ograničava na pozitivistička shvatanja sociologije i njenog metoda. I na tom užem planu doći će u pozitivizmu do izražaja dosta različita gledišta, mada je zajedničko polazno stanovište prilično određeno i o njemu nema spora među pozitivistima koji se bave društvenim naukama. To polazno stanovište sastoji se u sledećem. Jedan od osnovnih ciljeva pozitivizma, počev od Konta pa sve do danas, bio je da se u proučavanje društva unese osnovna epistemološka načela prirodnih nauka. Po mišljenju pozitivista to je jedini način da se poveća objektivnost i egzaktnost društvenih nauka i da se one u tom pogledu izjednače s prirodnim naukama. Taj cilj sasvim jasno postavlja Kont i on se u pozitivizmu stalno

održava. Ovo epistemološko shvatanje se uklapa u širu idejnu perspektivu pozitivizma i njegov program stvaranja opšte sinteze naučnog znanja, kao naučnog pogleda na svet i sredstva za uređenje društva na naučnim načelima. Čak i kad su kasnije u neopozitivizmu znatno oslabile ove optimističke praktične pretenzije klasičnog pozitivizma, nauka je ostala najvažniji predmet pozitivističke filozofije, a stvaranje jedinstvenih epistemoloških načela koja bi važila za sve nauke jedan od njenih osnovnih ciljeva.

O metodu sociologije pisali su mnogobrojni raniji i savremeni pozitivisti. Uopšte se može reći da se u drugim filozofskim pravcima o ovome daleko manje raspravljalo, nego u pozitivizmu. Još manje su se s drugih filozofskih stanovišta pokušavali konstruktivno rešavati konkretni metodološki problemi sociologije. Često se, naime, ili odbacivala mogućnost jedne opšte teorijske nauke o društvu ili se mislilo da se vrlo složene teškoće njenih istraživanja mogu rešiti dogmatskim usvajanjem nekoliko vrlo opštih epistemoloških načela. Ipak je i u pozitivizmu samo nekoliko mislilaca uspjelo da svoja shvaćanja o sociološkom metodu razvija u celovite i originalne zamisli, dok su se drugi bavili samo pojedinim užim metodološkim problemima. Najznačajnije pozitivističke zamisli o sociološkom metodu su izgradili O. Kont, Dž. Stjuart Mil i E. Dirken. S obzirom na namenu ovog istorijskog uvoda dovoljno je izložiti metodološka shvaćanja ovih mislilaca.

a) OGIST KONT (AUGUSTE COMTE)

Prirodno je da se sa Kontom počne izlaganje pozitivističkih shvaćanja sociološkog metoda. Obično se smatra da je Kont podjednako osnivač pozitivizma, kao filozofskog pravca, i osnivač sociologije kao posebne nauke, naročito ako se sociologija shvati kao građanska nauka o društvu. Ovim se Kontu, po dosta opštem mišljenju, pridaje važnost koju on ne zaslužuje. Mnoge, naime, filozofske ideje pozitivizma imaju prilično dugu predistoriju, a i većina Kontovih ideja o društvu, pa čak i ideja jedne nove opšte teorijske nauke o društvu, nalaze se već kod njegovog učitelja Sen Simona (Saint-Simon). Ovim se ne želi reći da se Kont razvijao pod isključivim uticajem Sen Simona. Na Konta, naročito njegovu političku filozofiju, su vrlo snažno uticale ideje Ž. Mestra (J. de Maistre) i drugih ideologa tadašnje francuske reakcije.¹⁾ Ali od Sen Simona je Kont pre-

1) Vid. o ovom H. Barth, *The Idea of Order*, eh. V. A. Comte and J. de Maistre: *The System of Positivism as Theocracy*. D. Reidel. Dordrecht, 1960, p. 108-43.

uzeo neke najkarakterističnije ideje i svoga pozitivizma i svoje sociologije. Njegovo dalje razvijanje Sen Simonovih ideja o društvu nije ni naročito iscrpno i ne odlikuje se nekom većom originalnošću. Ipak nema sumnje da su Kontove ideje imale vrlo značajnu ulogu u dugotrajnijem procesu konstituisanja sociologije u opštu teorijsku nauku o društvu.

Pre prelaska na izlaganje Kontovih shvaćanja treba pod-setiti na istorijske karakteristike vremena u kom se on javlja, jer to može olakšati da njegova shvaćanja i njegova popularnost postanu razumljiviji. Kont svoje* osnovno delo *Tečaj pozitivne filozofije* počinje da predaje 1826. godine, a objavljuje ga u celini u šest knjiga između 1830. i 1842. godine. Međutim, njegova teorijska zamisao društva nastaje u trećoj deceniji XIX veka. Izlaganju Kontovih shvaćanja uzima u obzir pre svega njegovo osnovno teorijsko delo *Tečaj pozitivne filozofije*, i zatim njegovu *Raspravu o pozitivnom duhu*, u kojoj je on u vrlo sažetom obliku pokušao da objasni svoje filozofsko stanovište.²⁾ Poznato je da je Kont kasnije u delu *Sistem pozitivne politike* koje je u četiri knjige objavljeno između 1851. i 1854. godine, izveo niz neposrednih praktičnih zaključaka iz svoje filozofije i pokušao da izgradi jedan sistem političke filozofije sa zadatkom da bude teorijska osnova reformisanja građanskog društva. Taj deo Kontove delatnosti, iako je idejno vrlo tesno povezan s njegovim teorijskim shvaćanjima društva, nije potrebno izlagati, pošto u teorijskom, a naročito metodološkom pogledu ne sadrži ništa novo. Kao što je rečeno, Kontova teorijska shvaćanja nastaju u trećoj deceniji prošlog veka. U kulturno-istorijskom pogledu, prve decenije prošlog veka su karakteristične po tome što kritičko preispitivanje misli, koja je pripremila francusku revoluciju, postaje jedan od glavnih problema filozofije. U pogledu odnosa prema liberalnoj, izrazito individualističkoj predrevolucionarnoj građanskoj misli mogu se prilično jasno zapaziti tri različita stanovišta. Javlja se, prvo, odlučna i vrlo borbena reakcija, čiji najizrazitiji predstavnici polaze s jasnih feudalnih osnova. U vreme Svete alijanse, tj. ujedinjavanja evropske feudalne reakcije u nastojanju da ponovo ojača uzdrmane ustanove feudalnog društva i da ih na nov način učvrsti, ova feudalna kritika revolucionarne građanske ideologije ima snažnu zva-ničnu podršku i mnogo predstavnika u svim evropskim zemljama. U Francuskoj se kao najtipičniji predstavnici ovakvog odnosa prema revolucionarnoj ideologiji javljaju Mestr (de Maistre) i Bonal (de Bonald). Niz predstavnika nemačkog

2) A. Comte, *Cours de la philosophie positive*, I—VI t., Schlei—™>. Par.is, 1908; *Discours sur l'esprit positif*, Schleicher, Pariš, 1909. (favi citati su uzeti iz ovih izdanja koja su identična s prvim.)

romantizma, među kojima su najvažniji Haler (Haller) i Sa-vinji (Savigny), osnivač istorijsko-pravne škole, stoje u suštini na istom stanovištu u svojoj kritici osnovnih ideja revolucionarne građanske ideologije. U Engleskoj se još ranije sa sličnim idejama javlja Edmund Berk (E. Burke). Ova kritika se svim silama trudi da dovede u sumnju sve osnovne ideje i praktično-politička načela prosvetiteljstva. Poznato je da je kritika sred-njevekovlja, crkve i teologije i feudalnih privilegija, bila osnovni sadržaj prosvetiteljske ideologije. Prosvetiteljstvo je u svojoj političkoj filozofiji isticalo načelo da društvo treba urediti prema saznanjima i kriterijumima razuma i da je mogućnost političkog uticanja na društveni život radi njegovog usklađivanja sa čovekovim potrebama vrlo velika. Ovi kritičari prosvetiteljstva zastupaju suprotno gledište. Društvo se razvija prema imanentnim zakonima organskog razvoja u kojima dolaze do izražaja tradicija, običaji, osobeni nacionalni duh određene nacije. Iluzoran je stoga svaki pokušaj da se političkim i zakonodavnim merama, na osnovu povratnih i proizvoljnih htenja, nešto dublje menja u društvu. Takvi pokušaji mogu biti samo štetni, jer unose nered u spontani prirodni društveni razvoj. Nasuprot neistoricnosti prosvetiteljske misli, u ovom periodu dolazi do neviđenog poleta, istorijskih nauka. Međutim, dosta uticajna reakcionarna ideologija širi krajnje nekritičan odnos prema prošlosti. Srednji vek postaje uzor i mnoge njegove političke i verske ustanove smatraju se isto onako večnim i prirodnim, kao što je revolucionarna građanska ideologija takvim zamišljala sve ustanove i odnose koji su omogućavali brži razvoj kapitalizma.

Druga reakcija na revolucionarnu ideologiju nastalu pre francuske revolucije su razna socijalistička i komunistička učenja. Ne ulazeći dublje u analizu vrlo različitih varijanti u kojima se javlja socijalističko-komunistička misao, treba istaći da ona u većini slučajeva pokušava da iz osnovnih političkih stavova predrevolucionarne ideologije izvuče dublje društvene zaključke. Najbolji deo te misli dolazi do saznanja da se na formalno-pravnom i čisto političkom planu ne može ostvarivati ni jednakost, ni bratstvo, ni sloboda, već da ti politički ideali treba da dobiju svoju realnu osnovicu u preuređenju osnovnih ekonomskih i društvenih odnosa. Međutim, koliko su ideje konzervativnih mislilaca bile uticajne u prvim decenijama prošlog veka može se najbolje zaključiti na osnovu uticaja koji su one ostvarile i na neke socijalističke pisce iz toga doba.³⁾

3) Vid. o ovom moj rad *Socijalna utopija ranog francuskog utopizma*, predgovor za knjigu Doktrina Sen-Simona, Kultura, Beograd, 1953.

I, napokon, postoji vrlo snažna treća struja koja traži kompromis. Najvažniji su predstavnici te struje, koja ubrzo postaje u redovima građanstva najuticajnija, Hegel i Kont, ma koliko se oni inače razlikovali u svojim konkretnijim filozofskim shvatanjima. Hegel i Kont ne odbacuju ni izdaleka sve ideje prosvetiteljstva. Ali oni nastoje da mnoge od tih ideja izmene i modifikuju, otupljujući po pravilu njihovu borbenu oštrinu, ali i nastojeći da im dadu jedno dublje istorijsko objašnjenje. Reformisane i razblažene, po svom poreklu prosvetiteljske, mnoge ideje kod Hegela i Konta više ne služe za radikalnije menjanje društva nego za stabilizaciju građanskog poretka, pošto je on na političkom planu već izvojevao osnovne pobsde. Težnja za stabilizacijom tog poretka i nastojanje da se reformističkim metodima i sredstvima on dalje razvija, u pojedinostima menja i usavršava, dominiraju u ovoj trećoj varijanti odnosa prema predrevolucionarnoj građanskoj ideologiji. Razlike u Hegelovoj i Kontovoj političkoj filozofiji mogle bi se jednim delom objasniti različitom istorijskom situacijom koja je u njihovo vreme postojala u Nemačkoj i Francuskoj. Ukazivanje na sličnost Hegelovog i Kontovog praktično-političkog stava ne znači da se ne uviđa različitost njihovih filozofija.^{3a)} Odnos prema ideologiji francuske revolucije ima vrlo važno mesto u Kontovom sistemu. U tom odnosu se pokazuju i mnoge bitne osobine Kontovog shvatanja društva i društvene uloge sociologije i zato ga treba prikazati. Svoj stav prema prosvetiteljstvu Kont obrazlaže opštom idejom o tri stadija u razvoju društva. Svaka epoha ima svoje šire društveno-istorijske osobine i svakoj od njih odgovara osoben način mišljenja. U društvenom pogledu teološka epoha je čvrst i stabilan tradicionalni poredak, zasnovan na jedinstvenom sistemu teoloških dogmi i na strogoj tradicionalnoj hijerarhiji. To je, po Kontu, mladost, društva. Metafizička epoha ima izrazito prelazan karakter. Ona je neophodna, ali njen zadatak je sasvim privremen. Kritika mora razoriti tradicionalne društvene ustanove i teološki način mišljenja, kad oni počnu da zastarevaju i nisu više u stanju da odgovore izmenjenim društvenim prilikama, da bi postalo moguće stvaranje novih savršenijih oblika društvene organizacije i novog, naučnog načina mišljenja. Pošto metafizička epoha ima isključivo kritički zadatak, misao koja nastaje u tom periodu je jednostrana. Upravo da bi mogla da

^{3a)} Vrlo zanimljiva uporedna analiza Kontovog i Hegelovog shvatanja društva može se naći u studiji O. Negt, *Strukturbeziehungen zwischen den Gesellschaftslehren Comtes und Hegels*, *Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, Bd. 14, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1964

bude snažna kao kritika, ona mora biti izrazito rušilačka po svojoj prirodi. Ali ona je nesposobna da organizuje, jer joj nedostaje konstruktivni sadržaj. Kont je bio duboko ubeđen da je produžavanje duhovnog stanja stvorenog rušilačkom metafizičkom kritikom, pošto su osnovni zadaci kritike već izvršeni jer je revolucija prošla, glavni uzrok svih društvenih poremećaja i slabosti njegovog vremena. On, u stvari, čitavu metafizičku fazu, koja dolazi do vrhunca u francuskoj revoluciji, smatra istorijski nužnim, privremenim oboljenjem čovečanstva. Evo šta on o tome piše u *Raspravi o pozitivnom duhu*: „Može se, dakle, smatrati da je metafizičko stanje neka vrsta hronične bolesti koja je prirodno sadržana u duhovnoj evoluciji, individualnoj ili kolektivnoj, između detinjstva i zrelosti”.⁴⁾ Nesreća je, po Kontu, što se to stanje produžava iako nema više revolucionarnog istorijskog zadatka. Društvena situacija se izmenila, vreme kritike je prošlo, treba da nastupi vreme konstruktivne izgradnje novog društva koja može da se zasniva jedino na nauci. Očigledno je da Kont polazi s društvenog stanovišta građanstva koje je izvelo revoluciju. Ta klasa više nije zainteresovana za bilo kakve radikalnije promene. Oblik društvenog uređenja koji njoj odgovara je uspostavljen i nema potrebe da se on dublje menja; dovoljno ga je čistiti od ostataka prošlih društava, konkretno od feudalnih i patrijarhalnih ostataka. Ali, najvažnije je stabilizovati novi oblik društva, i zatim ga dalje usavršavati postepenim reformama. U ovom stavu prema postojećem društvu nalazi se dobar deo razloga zbog kojih je Kontova filozofija u građanskoj nauci, i u građanskoj kulturi uopšte, bila vrlo cenjena, naročito kao teorijska podloga političke filozofije. Ali u tom stavu prema postojećem ogleda se i jedna od bitnih osobina pozitivizma.⁵⁾

Teološki stadij je vreme reda; metafizički period apstraktnog progressa, a u pozitivnom stadiju red i progres treba da se spoje u trajno i nerazdvojno jedinstvo. Čuvena Kontova izreka *ordine ad progressum* (redom ka progresu) postaje uti-cajna parola ne samo pozitivizma nego i raznih građanskih reformističkih struja uopšte. Međutim, spajanje reda s progre-

⁴⁾ A. Comte, Discours sur l'esprit positif, p. 16.

⁵⁾ H. Markuze s pravom naglašava bazični konformizam Kontove društvene misli. (H. Marcuse, Reason and Revolution, p. 340—360.) Ipak, konformizam je samo jedna od osobina pozitivizma kao stava prema stvarnosti i nema svaki konformizam u nauci pozitivističku osnovu. Stiće se utisak da se u raznim kritikama naučnog konformizma ovo neodoljivo shvata. Na primer, govori se o „pozitivizmu” društvenih nauka u staljinizmu samo zbog njihovog krajnje konformističkog stava, iako se u tim naukama nisu poštovale osnovne norme pozitivističke epistemologije. Izjednačen s naučnim konformizmom, pojam pozitivizma gubi svoj celovit i specifični smisao.

som, postepenim i uravnoteženim, postaje moguće samo ako pozitivni duh proдре i u naučnu misao o društvu i dovede do konstituisanja egzaktnih društvenih nauka. Pozitivni duh se, naime, postepeno razvija kroz istoriju i ovladava najpre onim oblastima ljudskog saznanja koja se odnose na prostije i jednostavnije pojave. Kont je izgradio vrlo poznatu klasifikaciju nauka, koja u njegovoj filozofiji nema samo sistematski već i istorijski smisao. On je smatrao da ta klasifikacija pokazuje i istoriju nauka i istovremeno najvažnije etape u razvoju pozitivnog duha kroz istoriju. U klasifikaciji se nauke nižu sle-dećim redom: matematika, astronomija, fizika, hernija, biologija, a u Kontovom sistemu se konstituiše i sociologija, kao poslednji član opšteg sistema nauka i njegova kruna. Konstituisanje pozitivne naučne sociologije jeste, po Kontu, odlučujući događaj na početku nove pozitivne društvene epohe koja se, međutim, u punoj meri razvija tek pošto se društveni život uredi na naučnim načelima.

Po čemu, se, pak, pozitivno-naučni način mišljenja razlikuje od teološkog i metafizičkog? Teološka i metafizička misao teže za apsolutnim znanjem. Ta težnja se ispoljava u stalnom, iako uzaludnom, nastojanju da se objasni poreklo svih stvari, da se otkriju njihovi osnovni najdublji uzroci, kako eficientni usled kojih pojave nastaju, tako i finalni tj. zbog kojih ciljeva se određene pojave javljaju i razvijaju. U pogledu ovog saznanog apsolutizma, nema bitne razlike između teološkog i metafizičkog duha. Razlike se sastoje samo u tome što se uzroci objašnjavaju na drukčiji način: u teološkom duhu nekim verskim dogmama, a u metafizičkom apstraktnim, spekulativnim idejama. No, to je mišljenje neobuzdane i nekon-trolisane mašte i spekulacije koja se ne proverava, niti se uopšte može proveriti, i koje je zbog toga neodređeno, proizvoljno i nepraktično. Prvi korak pozitivne misli u nekoj novoj oblasti, po Kontu, jeste napuštanje ovih apsolutnih saznanjnih pretenzija i ograničavanje misli na one delove stvarnosti koji se mogu posmatrati. Oblast stvarnosti koja je pristupačna po-smatranju stalno se širi i jedino u njoj je moguće stvarno pozitivno, tj. egzaktno, precizno i ujedno praktično saznanje. Podređivanje mašte ili uobrazilje posmatranju, sistematsko kon-trolisanje njenih uzleta pomoću objektivnih iskustvenih podataka, ubrzo razvija svest da su iskustvene pojave u svim oblastima stvarnosti podređene nepromenjivim prirodnim zakonima. Osnovni cilj nauke se sastoji upravo u otkrivanju zakona koji vladaju pojavama. Kritikujući empirizam kao prosto gomilanje činjenica, Kont zaključuje: „U zakonima pojava se stvarno sastoji *nauka*, kojoj činjenice u doslovnom smislu reci, ma koliko

bile tačne i brojne, pružaju uvek samo neophodan materijal".⁶⁾ Ponekad se tvrdi da je pozitivizam u celini odbacivao ideju zakona, što je uopšte uzev netačno i proizvoljno. Pojedini pozitivisti, doduše, izjednačavaju zakone s opisom pojava, ali ih gotovo ni jedan od istaknutih predstavnika pozitivizma ne odbacuje. Ipak, za pozitivizam je karakteristično znatno pojednostavljeno, često sasvim fenomenalističko shvatanje zakona.

Kontovo shvatanje zakona je u tom pogledu tipičan primer. Naučni zakoni po njegovom mišljenju, izražavaju samo konstantne odnose među pojavama, i to: (1) istovremenog postojanja ili koegzistencije i (2) pravilnog redosleda ili sukcesije. Zbog toga Kont ne smatra potrebnim da se otkrivaju deterministički, ili kako se on obično izražava, uzročni činioci zbog kojih se uspostavlja određen zakon. Pošto zakone shvata fenomenalistički, Kont prirodno smatra da se oni mogu vrlo lako izvesti iz pojava u njihovoj neposrednoj pojavnosti. Naučni zakon dobija, stoga, sasvim opisno značenje, jer se neposredno izvodi iz pravilnosti koje su otkrivene među pojavama, a ne objašnjava se deterministički. Na savremeniji način rečeno, zakoni se poistovećuju sa čvrstim statističkim korelacijama. No, upravo iskustva statistike pokazuju da ima vrlo čvrstih korelacija koje su samo privredne, a da se nikad ne može sigurnije znati da li je neka korelacija prividna ili je u njoj otkriven neki stvarni deterministički odnos pre nego što se ona analitički prouči i teorijski objasni.

No premda je zakone shvatao fenomenalistički, Kont je isticao njihovu ulogu u povezivanju i sistematizaciji naučnog znanja. Otkrivanjem zakona koji vladaju u pojedinim oblastima stvarnosti, povezuju se u pojedinim naukama ljudska znanja o tim oblastima. Svaka određena nauka se u stvari sastoji u povezivanju i objašnjavanju zakona koji su otkriveni u jednoj užoj oblasti stvarnosti. Ali Kont vrlo odlučno istupa protiv redukcionističkog shvatanja odnosa između raznih područja stvarnosti.

Da bi ovo bilo razumljivo treba ukratko objasniti u čemu se sastoji problem redukcionizma. Odavno se uvidelo da u stvarnosti postoje razni slojevi s različitim osobinama. Takvim vrlo širokim slojevima stvarnosti, mogu se smatrati „neživa” priroda, biološka oblast, psihološke osobine ljudi, društvo. Očigledno je da ova široka područja stvarnosti imaju značajne osobenosti koje je potrebno posebno proučavati. Na tome se i razvija diferencijacija nauka. Međutim, u redukcionizmu je izražena misao da se zakoni svakog višeg sloja mogu izvesti iz zakona sloja koji se u određenoj ontološkoj zamisli nalazi ispod

⁶⁾ Discours sur l'esprit positif, p. 22,

njega. Smatra se da su na taj način zakoni višeg sloja dublje objašnjeni. Redukcionisti, na primer, smatraju da se biološki zakoni mogu izvesti iz fizikalno-hemijskih; psihološki iz nekih osnovnih bioloških, a društveni zakoni iz psiholoških zakona koji određuju individualnu čovekovu prirodu. Redukcionizam smatra da se izvođenjem zakona višeg područja stvarnosti iz zakona neposredno nižeg područja, u krajnjoj liniji čitava zgrada ljudskog naučnog saznanja može zasnovati na nekim naj-osnovnijim zakonima kakvim se često smatraju zakoni fizike. U neopozitivizmu bilo je jedno vreme vrlo popularno tzv. fizi-kalističko gledište, čiji je naučni ideal bio da se naučni zakoni svih nauka bilo posredno ili neposredno izvedu iz zakona fizike.

Pozitivizam nikad nije bio jedinstven u stavu prema redukcionizmu. U svim periodima se među pozitivistima mogu naći i redukcionisti i antiredukcionisti. Kont je izraziti protivnik redukcionizma. Mil, njegov nešto mlađi savremenik, zastupa redukcionizam. Spor oko redukcionizma se stalno obnavlja u epistemologiji i naučnoj teoriji, pa je i danas predmet vrlo živog raspravljanja. Kont, kao protivnik redukcionizma, smatra da je svaki od posebnih slojeva stvarnosti toliko osoben da se njegovi zakoni ne mogu izvesti iz zakona nekog nižeg sloja. On priznaje da usled toga pozitivna naučna misao ne može postići onaj stepen teorijskog jedinstva kakav se prividno postiže u teološkoj ili spekulativno metafizičkoj teoriji, u kojima se prividno svo ljudsko saznanje povezuje u jedinstven sistem. Ali, mesto te prividne jedinstvenosti, pozitivna naučna misao postaje egzaktnija, realističnija, bolje odražava stvarne razlike koje postoje između pojedinih slojeva stvarnosti. No Kont ipak smatra da je neophodna koordinacija nauka, jer na složene pojave koje proučavaju određene nauke utiču i pojave iz ostalih oblasti. Društvo se, na primer, razvija u prirodnoj sredini i na biopsihičkim ljudskim osobinama i mnoge pojave, odnosno mnogi odnosi društva prema prirodnoj sredini i položaj čoveka — pojedinca u društvu ne mogu se u sociologiji svestranije proučiti ako se ne uzmu u obzir saznanja o prirodi koja postoje u anorganskim naukama i koja o biopsihičkim karakteristikama čoveka postoje u biologiji. Prema tome, Kont zastupa potrebu koordinacije raznih nauka koja treba da pomogne onim naukama koje proučavaju složenije pojave, kako bi ih svestranije objasnile. Ali ta koordinacija ne znači teorijsku integraciju tih nauka.⁷⁾ Kasnija iskustva su otkrila velike teškoće u postizanju tešnje istraživačke koordi-

⁷⁾ Cours de la philosophie positive, t. IV, 49. leçon, Les relations nécessaires de la physique sociale avec les autres branches fondamentales de la philosophie positive, p. 148—282.

nacije različitih nauka, koje su teorijski međusobno nedovoljno povezane.

Pozitivni duh se, po Kontu, ogleda, pre svega, u određenom osnovnom stavu prema stvarnosti i načinu proučavanja iskustvenih pojava. On se najpotpunije ispoljava u nauci, ali nije principijelno različit od zdravog razuma. Kont ne smatra da između zdravog razuma, između praktično osmišljenog neposrednog ljudskog iskustva i nauke postoji nepremostiva provalija. Nauka je samo pročišćen potpunije razvijen i sistemati-zovan zdrav razum. No Kont se nije zadovoljio deklarativnim suprotstavljanjem pozitivnog duha apsolutnim pretenzijama metafizičke spekulacije. On je vrlo iscrpno obrazložio osnovne karakteristike svoga shvatanja pozitivnog prilaznja stvarnosti. Po njegovom mišljenju, pozitivni duh je, pre svega, realan i nije sklon da se zanosio bilo kakvim sanjarijama, iluzijama i da se prepušta praznom maštanju. Zatim, pozitivni duh je praktičan. On nastoji da resi neke probleme koji su tesno povezani sa praktičnim ciljevima i praktičnom delatnošću pojedinca i društva, a ne rukovodi se u svojoj težnji za proširenjem saznanja sterilnom radoznalošću. Ipak Kont je protiv prakticizma i on ga kritikuje prvenstveno kao suviše neposredno podređivanje misli određenim praktičnim potrebama, u prvom redu materijalnim. Treća karakteristika pozitivnog duha je težnja za sigurnim i pouzdanim znanjem. Kont ne ceni važnost ove osobine pozitivnog duha samo sa užeg saznanjog stanovišta, nego i zbog njenih društveno integrativnih posledica. U čitavoj Kon-tovoj sociologiji zauzima vrlo značajno mesto teza da misao i saznanja o prirodi i društvu imaju ne samo neposredno praktičnu, operativnu već i društveno-integrativnu ulogu. Jedinstvena shvatanja o prirodi i društvu mogu i treba da služe kao idejna osnova uspostavljanja moralnog jedinstva društva. Kont objašnjava čvrstinu i društvenu stabilnost teološke faze jedinstvenim shvatanjima koja su postojala u tom društvu i koja su bila van diskusije, neprikosnovena. U savremenom društvu treba, po njegovom mišljenju, postići istu stabilnost idejne osnove društva, ali drugim sredstvima, nastojanjem da se izgradi što sigurnije i pouzdano naučno saznanje o kojem bi mogli da diskutuju samo nastrani pojedinci, nemoralni ili intelektualno zaostali ljudi, dok za normalnog čoveka ta precizna i pouzdana znanja treba da budu očevidna i neosporna. Ovo isticanje da su jedinstvena idejna shvatanja važan ele-menat psihičke ravnoteže pojedinca, a i duhovne i političke harmonije društva, nasuprot većitih sumnji, prepirki i sukoba metafizičkog perioda, pokazuje koliko je Kont nauci pridavao integrativnu, a kasnije će se videti, i društveno-organizatorsku ulogu. Ideja je na prvi pogled vrlo privlačna. Ali, čim se o nje-

nom ostvarenju malo bolje razmisli, javlja se opravdana sumnja da naglašavanje društveno-integrativne uloge nauke može lako da ide na štetu njenih saznanjnih i kritičkih osobina i razvija konformistički dogmatizam. Opravdanost ovih sumnji, bar u okviru Kontovog shvatanja nauke, postaće još vidljivija iz daljeg izlaganja njegovih ideja o pozitivnom duhu i nauci.

U vezi s navedenom težnjom za sigurnim znanjem Kont ističe, kao četvrtu osobinu pozitivnog duha, težnju za što većom preciznošću. Peta njegova osobina, u kojoj se opet vidno izražava Kontov društveni stav, sastoji se u tome što je pozitivni duh zamišljen kao sušta suprotnost negativnom, koji je sposoban samo da razara a ne i da stvara. Ističući da je pojam pozitivnog duha suprotan pojmu negativnog, Kont zaključuje: „U tom aspektu on (pojam pozitivnog duha — V.M.) ukazuje na jednu od najznačajnijih osobina prave moderne filozofije pokazujući da ona po svojoj prirodi nije određena da ruši, nego da organizuje”.⁸⁾ O ovoj prvenstveno organiza-torskoj funkciji filozofije i nauke da organizuje Kont govori na mnogo mesta u *Tečaju pozitivne filozofije*. Dok prve četiri osobine razlikuju pozitivni duh podjednako i od metafizičkog i od teološkog, ova njegova organizatorska priroda približava pozitivni duh teološkom, a odvaja ga samo od metafizičkog. Jedino što se u pozitivnom stadiju društveno-organizatorska uloga želi ostvariti na drukčijoj saznoj osnovi i drugim sredstvima nego u nekadašnjem teološkom stadiju. U kasnijem periodu svoje delatnosti Kont je, međutim, istakao neophodnost jedne nove religije i verskog kulta. Napokon, kao šestu osobinu pozitivnog duha. Kont ističe da on svugde teži da apsolutno zameni relativnim. Drugim recima, Kont ovim želi da ukaže na otvorenost misli prema novom iskustvu i mogućnost da se u svetlu tog novog iskustva uvek ponovo ispituju i na nov način tumače, ukoliko je to potrebno, prethodna znanja.

Iz ovih Kontovih odredbi pozitivnog duha se već nazire njegovo shvatanje osnovnih društvenih funkcija nauke. Međutim, njegov stav o tome postaje jasniji i razumljiviji ako se poveže s nekim osnovnim idejama njegove filozofije istorije. Kont je jedan od najizrazitijih predstavnika jednolinijskog evo-lucionizma u shvatanju društvenog razvoja koji se dešava po nepromenljivim zakonima. U oceni rezultata istorijskog razvoja Kont je umereni optimist. Kroz istoriju se ostvaruje progres jer u čovekovoj prirodi postoji stalna i neiskorenjiva težnja za usavršavanjem u fizičkom, intelektualnom, moralnom i estet-

⁸⁾ Discours sur l'esprit positive, p. 51. U ovoj raspravi, rezimirajući svoje shvatanje pozitivnog duha, Kont navodi i ostale pomenute njegove osobine. (Ibid., p. 49—53.)

skom pogledu. Usled delovanja te stalne čovekove težnje za usavršavanjem u čovečanstvu sve više preovlađavaju osobine koje čoveka čine različitim od životinja. Ali progres je spor i postepen, a naročito je spor i težak moralni progres. Taj moralni progres je, opet, najvažniji, jer od njega zavise oblik društvene integracije i sređenost društva, a od ovih opet zavisi sposobnost društva za dalji napredak. Ljudska praksa ne može značajnije uticati na osnovni istorijski tok i svako suprotno gledište je, po Kontu, voluntaristička iluzija, jedna od tipičnih zabluda metafizičkog duha. Ovim se Kont neposredno suprotstavlja revolucionarnim shvatanjima o mogućnosti da se političkim delovanjem radikalno utiče na menjanje oblika društva i na ubrzavanje njegovog razvoja. Razna utopistička shvatanja o budućnosti kao i gledišta o mogućnosti dubljeg uticaja na društvo političkim i zakonodavnim merama, po Kontu, samo otežavaju stabilizaciju društva i koče njegov stvarni napredak, jer unose nered u društvo.⁹⁾

Ali Kont se suprotstavlja i preteranom sudbinskom optimizmu i potpunom društvenom konformizmu. Sudbinski optimizam u filozofiji istorije i političkoj filozofiji uvek prate izrazito konformistička gledišta. Ako se sve u društvu dešava po nekim imanentnim i nepromenljivim zakonima, i ako se delovanjem tih zakona ostvaruje idealno a istovremeno i jedino moguće stanje, čoveku ne preostaje ništa drugo nego da se složi s prilikama u kojima živi kao s najboljim mogućim stanjem. Kont nije pristalica apsolutnog istorijskog optimizma. Prirodni tok istorije je, po njegovom mišljenju, dosta nesavršen; on zah-teva i dozvoljava izvesnu intervenciju ljudi.¹⁰⁾ Naučno upoznavanje društvenih zakona omogućuje da ovo aktivno uticanje na društveno stanje uspešno ispravlja neke slabosti, neuravnoteženosti i nesklad u spontanom društvenom razvoju, i tako poboljšava njegov prirodni tok. Međutim, za stvarni progres sposobno je samo sređeno društvo i zbog toga je učvršćivanje reda u aktualnom stanju društva jedini način da se ubrza progres u društvenom razvoju. Društveni red zasniva se na unutar društvenoj saglasnosti tj. na izrazito idejnim ili moralnim elementima. Spiritualistički karakter Kontove teorije društva ne sastoji se samo u tome što on osnovne faze društvenog razvoja određuje prema stepenu razvoja misli, već i u njegovom mišljenju da društvo u svakom momentu zavisi od stepena svoje saglasnosti, a ta saglasnost počiva na jedinstvenim ubeđenjima, verovanjima i moralnim normama. Takvo društvo u kom postoji čvrsta saglasnost je najsposobnije za napredovanje. Sa

⁹⁾ Cours de la philosophie positive, t. IV, 48. leçon, p. 158—164. 205-207.

¹⁰⁾ Ibidem, p. 181-183, 212-213; Discours, p. 48-49.

to- stanovišta, revolucionarne potrebe Kont smatra društvenim poremećajima, patološkim pojavama. Ideološka pozadina ovih stavova je sasvim očigledna. Optimalna društvena funkcija nauke jeste da bude što efikasnije sredstvo za stabilizaciju aktualnog društva i oruđe za izvođenje raznih delimičnih i postepenih reformi. Ako bi se htelo jednom etiketom odrediti ovo shvatanje o društvenoj ulozi nauke, izgleda da bi najviše odgovarala etiketa „postepeni sciјentistički reformizam“, jer je nauka glavno sredstvo za unošenje postepenih reformi u prirodni i neizbežni tok razvoja. Kontova shvatanja osobina pozitivnog duha i društvene funkcije nauke prilično su karakteristična za pozitivizam kao idejnu struju. I danas se dosta slična gledišta mogu naći na raznim stranama, čak i kad se ljudi koji ih zastupaju subjektivno uopšte ne smatraju pozitivistima. Upravo zbog toga su Kontovo shvatanje pozitivnog duha i iz njega izvedene društvene funkcije nauke izložene nešto opširnije.

Jedna od osnovnih teza Kontove metodologije jeste da način istraživanja mora biti što više prilagođen prirodi predmeta koji se ispituje, i da se zbog toga na apstraktno-logičkom planu teško mogu steći neka dublja saznanja o naučnom metodu.¹¹⁾ Logika, kao specijalna disciplina o pravilnom i egzaktnom mišljenju nema mesta u Kontovom sistemu. Metod treba učiti u neposrednoj naučnoj delatnosti i na iskustvima raznih nauka jer svaka osnovna nauka, u zavisnosti od osobine prirode svoga predmeta, razvija neki od osnovnih metodoloških postupaka i pristupa. Na primer, nije potrebno da se pravila doslednog i preciznog mišljenja proučavaju u formalnoj logici. Mnogo bolje se to može naučiti u matematici. Ali matematika ipak nije osnova metoda svih ostalih nauka nego samo prvi istorijski model pozitivnog mišljenja u onim oblicima u kojima je ono prikladno za proučavanje nekih najmanje složenih pojava, čisto kvantitativnih odnosa među pojavama. Ovde se još ne ispituju sadržina i kvalitativne osobine nego samo kvantitativni odnosi, tj. ono što je najjednostavnije u pojavama. Zbog toga poznavanje matematike ima pretežno propedeutički značaj, kao uvod u pozitivni način mišljenja. Međutim, matematički način mišljenja se ne može primenjivati u svim naukama; kao što će se videti, Kont je odlučan protivnik matematičkih metoda u sociologiji. Matematički način mišljenja može se, po Kontu, potpunije primeniti samo na vrlo proste pojave i to uglavnom samo u naukama koje proučavaju anorganski svet.

Pomenuto je da je svaka od osnovnih nauka iz Kontove klasifikacije razvila ili usavršila neki od metodoloških

¹¹⁾ Najiscrpniji prikaz Kontovih naučno-sistematskih i metodoloških shvatanja može se naći u knjizi L. Levy-Brihla. La philosophie d'Auguste Comte, F. Alcan, 1900.

metod racionalnog predviđanja. Posmatranje je jedini mogući izvor obaveštenja o pojavama koje astronomija proučava, jer se u njoj ne može uspostaviti tešnji ili aktivniji odnos između istraživača i predmeta ispitivanja. Sve se zasniva na posmatranju prirodnog toka pojava koji je potpuno nezavisan od istraživača. Okolnost da se astronomske pojave javljaju u vrlo zatvorenim i stabilnim sistemima, omogućuje precizna predviđanja. U fizici se razvija i usavršava, čak dovodi do vrhunca, eksperimentalni metod ispitivanja; hernija naročito razvija metod sistematskog klasifikovanja pojava; biologija uporedni metod istraživanja. **Sociologija razvija istorijski način proučavanja koji je ujedno njena glavna metodološka osobenost. Metodološka dostignuća pojedinih nauka prenose se na ostale uz nužna prilagođavanja, jer uvek metod treba da bude što adekvatniji sadržaju koji se pomoću njega proučava.**

Međutim, najveća razlika u metodološkom pogledu nalazi se između nauka o anorganskoj prirodi i biologije. Dok nauke o anorganskom svetu ispituju svoje predmete izrazito analitički, nastojeći da najpre utvrde elementarne čestice pojava, i tek pošto su analitički ispitale osobine tih najmanjih delova pokušavaju da ta saznanja sintetizuju i na taj način dođu do saznanja o kompleksnijim pojavama, biologija i sociologija moraju ići obrnutim putem. U njima dominira ideja celine. Ništa se u organizmu i u ljudskom društvu ne može shvatiti ni razumeti ako se posmatra odvojeno od opšteg stanja organizma, odnosno od opšteg stanja društva. Samo iz perspektive celine moguće je utvrditi osobine, uzroke i funkcije delova. Ovo metodološko načelo je izvedeno iz teorijskog shvatanja organizma i društva, po kome solidarnost i saglasnost delova u celini i njihova podređenost celini podjednako karakterišu organizam i društvo. Prema tome, i organizam i društvo su nešto više, nešto kvalitativno različito od zbira svojih delova. S ovog organicističkog stanovišta, koje će se u sociologiji kasnije vrlo često javljati u raznim oblicima, Kont zastupa izrazito globalistički metodološki pristup u proučavanju društva i stvarno svodi društvo na prilično apstraktan totalitet.¹²⁾

Kada se uzme u obzir ovo osnovno shvatanje društva, postaje sasvim razumljivo zašto Kont odbacuje opravdanost postojanja posebnih društvenih nauka i tu svoju kritiku naročito razvija na primeru političke ekonomije. On smatra da je politička ekonomija kao posebna nauka besmislena, jer je sasvim beskorisno proučavanje ekonomskih pojava i ekonomskih delatnosti izolovano od društvene celine.¹³⁾ Stvarno jedina teo-

¹²⁾ Cours de la philosophie positive, t. IV, p. 170—177. ¹³⁾ Ibidem, p. 185—187.

rijska nauka o društvu jeste sociologija. Može se postaviti pitanje da li je Kont samo iz čisto teorijskih razloga kritikovao političku ekonomiju kao posebnu nauku ili su podsvesno delovali i drugi motivi. Njegova opšta zamisao društva naglašava saglasnost, međusobnu povezanost i koordinaciju svih delova u okviru društva, a politička ekonomija je nauka koja je iznela najviše podataka o tome kako u društvu postoje vrlo različiti, suprotni interesi i različiti slojevi i klase koji se razvijaju na tim osnovnim suprotnostima. Dolazilo je, dakle, u njoj do izražaja jedno sasvim drukčije stanovište. S druge strane, klasična građanska politička ekonomija je imala izrazito nominalističke osnovne pretpostavke, smatrajući da se privredni život društva sastoji iz ugovornih odnosa nezavisnih i slobodnih pojedinaca. **U Kontovom shvatanju društva, međutim, pojedinac je čista apstrakcija, dok realno postoje samo razni kolektivni društveni oblici. Iz organicizma, naime, gotovo nužno sledi univerzalističko shvatanje društva.**¹⁴⁾

Opšte metodološko pravilo da društvo treba uvek posmatrati kao celinu važi podjednako za proučavanje dinamike, ili društvenog razvoja, i statike, tj. proučavanje strukturalnih preseka društva u nekom momentu. U proučavanju društvenog razvoja je beskorisno odvojeno ispitivati pojedine vrste društvenih pojava, već se treba usredsrediti na proučavanje opšteg razvoja društva. Jedino se na opštoj istorijskoj osnovi može razumeti kako su se razvijale pojedine vrste društvenih pojava i utvrditi mesto određene konkretne pojave u užoj istorijskoj seriji. Istorijske serije (Kontov izraz) pokazuju razvojne tokove raznih ljudskih osobina i delatnosti. Kont govori o biološkim, intelektualnim, moralnim i političkim serijama. Međutim, razvoj svake pojedinačne serije uključen je nerazdvojno u opšti istorijski razvoj društva.¹⁵⁾

Pošto je na ovaj način odredio svoje osnovno metodološko stanovište, **Kont izlaže pojedine istraživačke postupke koji treba da se primenjuju u sociologiji.** Njegova metodologija, međutim, nije dovoljno svestrana i svodi se na prikaz postupaka za prikupljanje podataka, dok su sasvim zapostavljeni logički problemi naučne obrade izvornih podataka. Sociologija mora da koristi istraživačke postupke drugih nauka kad ispituje odnos društva prema raznim nedruštvenim pojavama. Te postupke koje sociologija preuzima od drugih nauka Kont smatra posrednim. Neposredni postupci koje sociologija upotrebljava u svojim istraživanjima su: (1) posmatranje, (2) eksperiment, (3) uporedna istraživanja i, konačno, (4) istorijski metod.

¹⁴⁾ Vid. J. Caisenier, A. Corrrte et la sociologie economique, *Cahiers internationaux de sociolactie*, vol. XXIV. 1958.

¹⁵⁾ Cours de la philosophie positive, t. IV, p. 238—241

Svako posmatranje se mora rukovoditi nekom teorijskom idejom, ističe Kont, kritikujući skupljački empirizam koji prikuplja podatke bez nekih određenih usmeravajućih naučnih hipoteza.¹⁰⁾ Razmatrajući načine sociološkog posmatranja, on naročito želi da pobije razne tvrdnje o tome da je objektivno posmatranje društvenih pojava nemoguće, jer posmatrač¹¹⁾ tobože ne može da prema njima zauzme objektivno stanovište, pošto nije u stanju da se iz njih izdvoji. Kont odbacuje i mišljenje da se u nauci ne mogu koristiti tzv. iskazi svedoka, tj. obaveštenja dobijena od drugih posmatrača, kad i uopšte podaci o društvu koji su nastali nezavisno od naučne delatnosti, jer se pomoću njih zadovoljavaju neke praktične društvene potrebe.

Međutim, **predmet posmatranja** (tačnije, predmet o kome se prikupljaju iskustveni podaci) uvek su izvesni oblici kolektivnog društvenog života ili određene tvorevine tog kolektivnog društvenog života; a ne pojedinci. Za pojedinca ima malo mesta u Kontovom sociološkom sistemu, jer se smatra da je njegova uloga u društvu beznačajna, pa zbog toga prikupljanje podataka nije usmereno na pojedinca, kao elementarni predmet istraživanja, nego pre svega na kolektivne oblike društvenog života i njegove kolektivne tvorevine, na primer, jezik, običaje, pravo, ekonomske i kulturne tekovine.

Upravo zbog toga što ne smatra da proučavanje pojedinaca, kao elementarnih čestica društva, može da bude od veće koristi za sociologiju. Kont smatra da podaci u kojima pojedinci na osnovu samoposmatranja iznose neko svoje iskustvo nemaju veću naučnu vrednost. Ovim Kontovim stavom počinje dugotrajna polemika, koja se još uvek s vremena na vreme ponovo rasplamsava, o tome da li su podaci samoposmatranja naučno upotrebljivi. Kasnije, u sistematskom izlaganju epistemoloških osnova nauke postaće razumljivije u čemu se sastoji ovaj problem. Ovde je dovoljno reći, da su pozitivisti uvek naročito isticali da svaki izvorni naučni podatak mora da bude intersubjektivno proverljiv, što znači da ga mogu nezavisno proveriti naučno kompetentni posmatrači. Podaci samoposmatranja se ne mogu direktno intersubjektivno proveravati, jer stanja svesti, na koje se oni odnose, — može u neposrednom psihičkom obliku — opažati samo čovek u čijoj se svesti ona pojavljuju. Drugi mogu posmatrati samo neke reperkusije tih stanja svesti, na primer, na izrazu lica, na opštem stanju organizma, u raznim spoljnim radnjama. Mnogi pozitivisti i bihejvioristi u psihologiji i sociologiji su želeli da isključe neposredni prodor u svest putem samoposmatranja kao izvor naučno upo-

¹⁰⁾ Ibidem, p. 219-221.

trebljivih podataka i da se ograniče na proučavanje svesti na osnovu spoljnih manifestacija ponašanja. To stanovište je došlo na i izraziti je i najpotpunije do izražaja dvadesetih godina našeg veka u tzv. bihejviorizmu. Međutim, kao što se vidi, diskusija o naučnoj vrednosti-podataka samoposmatranja počinje već s Kontom.

Već na osnovu onoga što je rečeno o njegovom shvaćanju društva i opštem metodološkom stanovištu da se društvo može proučavati samo kao celina, lako je zaključiti da eksperiment, kao izrazito analitički oblik istraživanja nema veću ulogu u Kontovoj metodologiji. Utoliko pre što Kont kritikuje izraziti ja aktivistička gledišta o mogućnosti praktične primene socioloških saznanja, kojima je ideja eksperimentisanja uvek bila bliska. Kont je smatrao da su u sociologiji neizvodljivi tzv. neposredni eksperimenti, organizovani u naučne svrhe, objašnjavajući to pre svega velikom složenošću društvenih pojava. Zbog toga treba, po Kontu, koristiti tzv. posredne eksperimente. Posrednim eksperimentima on je smatrao pojave koje odstupaju od normalnih društvenih stanja koja se zasnivaju na zakonima društvene harmonije i prirodne filijacije, tj. postepenog progresivnog razvoja. Sve takve pojave spadaju u društvenu patologiju i mogu se iskoristiti kao posredni eksperimenti. Zanimljivo je da Kont smatra da su revolucije najizrazitiji patološki slučajevi u društvenom razvoju, jer predstavljaju najdublje poremećaje u osnovnom zakonu društvenog razvoja kroz harmoniju i filijaciju tj. postepeno rađanje novog stanja iz prethodnog.¹²⁾ Revolucije treba proučavati, po Kontu, da bi se sprečile u budućnosti, ili bar da bi se ublažile neminovne društvene krize. U tom pogledu je uloga sociologije slična ulozi medicinskih nauka. Ideološka fizionomija ovog gledišta, koje je logičan zaključak iz Kontove teorije, sasvim je jasna. Kontova sociologija je sociologija čovečanstva, a ne pojedinih naroda, pojedinih istorijskih epoha ili pojedinih tipova društva. U tome je ona vrlo slična Hegelovoj filozofiji istorije. Zbog toga Kont pridaje veliku važnost uporednim ispitivanjima, i nije u stanju da šire sagleda njihove saznajne mogućnosti. Konta su interesovali prvenstveno opšti i jedinstveni zakoni razvoja čovečanstva, a on je bio ubeđen da je te zakone otkrio¹³⁾ objasnio u svojoj teoriji o osnovnim fazama istorijskog razvoja. Uporedna istraživanja imaju zbog toga u njegovoj metodologiji vrlo ograničenu ulogu. Ona treba da posluže za ispitivanje ranijih faza u društvenom razvoju, i zatim pomoću njih treba da se utvrde osobeni, ali ipak drugostepeni uzroci zbog kojih se razvoj svih društava nije kretao podjednako brzinom

¹²⁾ Ibidem, p. 213-214, 226.

po opštem zajedničkom razvojnem istorijskom putu. Kont je smatrao da je društvo u kome je on živeo najdalje odmaklo na opštem istorijskom razvojnem putu. Proučavajući samo Francusku ne bi se mogle dovoljno konkretno upoznati ranije faze društvenog razvoja. Međutim, manje razvijena savremena društva nalaze se u fazama kroz koje su razvijena društva već prošla, jer svako društvo, po Kontu, mora da prođe isti put. Zbog toga se uporednim proučavanjem društava koja se nalaze na različitim stupnjevima opšteg evolucionog procesa može doći do potpunijih obaveštenja o pojedinim etapama toga procesa.

Drugi zadatak koji se može resiti uporednim putem jeste otkrivanje još nedovoljno poznatih uzroka zbog kojih se sva društva ne razvijaju istim tempom. Kont, kao uostalom evropska humanistička, a naročito prosvetiteljska misao uopšte, polazi od ideje o korenitom jedinstvu čovečanstva. Sa tog stanovišta on kritikuje rasizam, smatrajući da je ljudska priroda u osnovi ista u svima ljudima i da u svim ljudima postoji nagon za usavršavanjem. Ali, ipak, tempo razvoja pojedinih društava je različit. Postavlja se stoga pitanje koji sporedni činioci ubrzavaju razvoj pojedinih društava, a koji koče i usporavaju razvoj drugih. Uporedna istraživanja treba da prošire saznanja o tim sporednim činiocima evolucije, u koje je Kont ubrajavao rasu, geografske uslove i političke prilike.¹⁸⁾

Napokon, glavna osobenost metoda sociologije jeste istorijsko prilaženje društvu. Ne treba mnogo objašnjavati da ovo naglašavanje istorijskog pristupa proističe iz teorijske zamisli u kojoj dominira ideja jednolinijskog sveopšteg razvoja čovečanstva. Kont smatra da uporedna istraživanja nisu dovoljna za potpunije osvetljavanje istorijskog razvoja čovečanstva; da ona čak mogu biti izvor velikih zabluda ako se pojave ili pojedine faze u razvoju različitih društava koje se upoređuju izdvoje iz šireg istorijskog konteksta, i usled toga izgubi iz vida osnovni redosled faza kroz koje čovečanstvo prolazi u svojoj istoriji. Na taj način se ne može ispitati proces istorijske flii-jacije, tj. kako jedna faza rađa narednu. Dalja opasnost neisto-ričnog proučavanja društva (pri tom ne treba izgubiti iz vida da Kontov pojam istorijskog prilaženja ima najšire razmere i znači proučavanje društva u najopštijim istorijskim konturama) jeste preuveličavanje slučajnih i sporednih modifikacija koje se javljaju u razvoju pojedinih konkretnih društava usled uticaja sporednih činilaca.¹⁹⁾ Sociologiji je neophodna opšta istorijska sinteza. Istorijski metod, kao i proučavanje društva uopšte, mora da bude glpbalan, tj. da prikazuje stanje i razvoj

¹⁸⁾ Ibidem, p. 210. ¹⁹⁾ Ibidem, p. 234.

celovitih društava, a ne pojedinih njegovih užih delova i de-latnosti, jer među ovima postoji, kao što je rečeno, tesna povezanost i saglasnost; svi oni su čvrsto integrisani u društvu kao celini, i iz celine crpu snagu potrebnu za svoje ostvarenje, proučavanje pojedinih istorijskih serija ima stoga smisla samo u globalnom okviru. Bez istorijskog pristupa i ograničena na proučavanje savremenih oblika društvenog života, sociologija je kao nauka bespomoćna.²⁰⁾ U tom pogledu se Kont prilično razlikuje od mnogih kasnijih pozitivista, naročito pozitivista 20-tih i 30-tih godina ovoga veka koji su pokušali da ograniče polje sociološkog proučavanja na jedan opšti oblik društva, tzv. industrijsko društvo, smatrajući da preindustrijska društva ne spadaju u sociologiju, nego da njih treba da proučava etnologija ili socijalna antropologija.

Prilikom objašnjavanja veza sociologije s ostalim na-ukama, Kont je naročito ukazivao na značaj bioloških saznanja o ljudskoj prirodi i njenim zakonima. Međutim, njegov pojam biologije je znatno širi od savremenog. Vrlo često dolazi do nesporazuma i zabluda kad se navode samo termini koje neki pisac upotrebljava, a ne i konkretno značenje koje im on daje, a koje može odstupati od savremenog ili uopšte uobičajenog značenja. Kont, naime, biologiju shvata daleko šire nego što je danas uobičajeno. U biologiju on uključuje sva saznanja o biopsihičkim karakteristikama čoveka. I baš zato što je psihološka saznanja uneo u biologiju, Kont može da eliminiše psihologiju iz svoga sistema nauke. Kontov pojam biologije mnogo više odgovara savremenom pojmu antropologije, kao najopštije nauke o čoveku, nego biologije. Sociologiji su potrebna biološka saznanja jer ona služe kao osnova za proveravanje najrazličitih ih socioloških teorijskih zaključaka o društvu. Pošto je jedinstvena ljudska priroda osnovna determinanta društvenog života i istorijskog razvoja, i pošto je ona u osnovi napromenli-va, ali samo postepeno razvija svoj immanentni sadržaj, ni jedan teorijski zaključak o društvu ne može biti prihvaćen ako protivureči nekim osnovnim saznanjima o ljudskoj prirodi s kojima raspolaže biologija.²¹⁾ Ovo ipak ne znači da se poznavanje društva i njegovo naučno objašnjenje mogu izvesti iz biologije. Kont 'je izrazit protivnik biologizma. Što istorijska evolucija dalje napreduje, sve veći značaj pored biološkog ima društveno nasleđe. Svaka generacija, naime, stvara i unosi svoj doprinos u opšti fond ljudske kulture, a istorijski nastala kultura postaje sve značajniji činilac daljeg razvoja.²²⁾ Ali, iako se iz biologije

²⁰⁾ Ibidem, p. 236-242. ²¹⁾ Ibidem, p. 250-253. ²²⁾ Ibidem, p. 255.

ne mogu izvesti objašnjenja društvenih pojava, nijedno takvo objašnjenje ne srne da protivreči biološkim saznanjima o čovekovoj prirodi.

Primena metoda ostalih nauka u sociologiji je korisna i potrebna kada se ispituju odnosi društva prema prirodnoj sredini. Pojavivši se najkasnije, kao najmlađa nauka, sociologija koristi metodološka iskustva starijih i razvijenih nauka. Ali i ona pozitivno povratno utiče na te nauke. Taj pozitivni povratni uticaj sociološkog metoda na metode drugih nauka ogleda se, po Kontovom mišljenju, pre svega U proširivanju istorijskog pristupa u drugim naukama. **Sve pojave se mogu posmatrati istorijski, i sociologija podstiče primerom svoga metoda istorijski ugao gledanja u drugim naukama, i to u onim domenima gde je on potreban i koristan.**

No Kont je bio odlučno protiv mehaničkog prenošenja metodoloških postupaka drugih nauka u sociologiju, i protiv kopiranja metoda drugih nauka, samo zato što su te nauke u svojim užim oblastima egzaktnije. On se naročito suprotstavljao unošenju matematičko-statističkih metoda u proučavanje društva. To je malo neobično, ako se uzme u obzir da je po osnovnom obrazovanju bio matematičar. Ipak, Kont nije imao nikakvog razumevanja za matematiku i za statistiku u sociologiji, a zgražao se pri samoj pomisli o primeni računa vero-vatnoće u proučavanju društva. Na više mesta se u *Tečaju pozitivne filozofije* nalaze vrlo žučne kritike Kondorseovih (Con-dorset) i Laplasovih (Laplace) shvatanja o korisnosti unošenja matematičkih metoda i teorije verovatnoće u proučavanje društvenih pojava. Sa Kontom, dakle, počinje u sociologiji još jedna dugotrajna polemika o granicama razumne kvantifikacije i me-renja društvenih pojava. P. Sorokin, jedan od najupornijih savremenih protivnika „kvantofrenije" ima u Kontu svog dalekog preteču. No upravo ovaj Kontov odnos prema statistici i teoriji verovatnoće bi mogao da posluži za objašnjenje povezanosti između osnovne vizije društva i shvatanja o vrednosti nekog istraživačkog pristupa i postupka. Kontov primer nije usamljen slučaj da se organicistička vizija društva suprotstavlja primeni statističkih metoda, kao suviše mehaničkom razbijanju organskih celina.

Na kraju, evo još nekoliko opštih kritičkih primedaba, koje se ograničavaju na Kontova shvatanja sociološkog metoda. **Pri tome se ne zaboravlja da je Kont prvi opširnije pisao o sociološkom metodu, a oni koji su bili prvi zaslužuju da im se mnogo štošta oprosti.** S druge strane, Kont je mnogo uticao na pozitivistička shvatanja o sociološkom metodu, iako već Mil uočava niz osnovnih nedostataka njegove metodologije. Prvi od tih nedostataka jeste znatno pojednostavljenje metodološkog

problema. Kont, videli smo, nije smatrao da je nauka prosto gomilanje činjenica. On je isticao da svakom prikupljanju iskustvenih podataka treba da prethodi razmatranje istraživačkih ciljeva i da svako prikupljanje treba da bude rukovođeno nekim teorijskim naučnim idejama. Njegovo vlastito prikupljanje iskustvenih podataka, iako po obimu dosta ograničeno, bilo je čvrsto uključeno u jednu opštu sociološku ili filozofsko-istorijsku zamisao. Međutim, kasnije su mnogi pozitivisti prihvatili njegova metodološka shvatanja, a njegovu sociološku teoriju smatrali metafizičkom zabudom. A čim se Kontova metodološka shvatanja uzmu izolovano, u njima nije teško naći izve-sna opravdanja skupijačkog empirizma. Naime, u svojim razmatranjima sociološkog metoda, Kont je mnogo opširnije obradio postupke prikupljanja podataka nego probleme njihovog sređivanja, analize, uopštavanja i objašnjenja utvrđenih činjenica. Verovatno je njegov osnovni fenomenalistički stav o prirodi naučnih zakona uticao da shvati analizu i teorijsko objašnjenje na vrlo pojednostavljen način, a da ne uoči vrlo velike teškoće i u toj oblasti sociološkog metoda, koje nisu manje od teškoća u prikupljanjupouzdatih i naučno upotrebljivih izvornih podataka.

Zatim, usled toga što mu je izgledalo da su osnovni teorijski problemi u sociologiji uglavnom rešeni, jer on je bio ubeđen da je njegova teorija konačna, da se ona može dopunjavati ali da se neće dublje menjati, Kont nije mogao da uoči osnovne metodološke prednosti nekih istraživačkih postupaka za koje se inače zalagao. Misli se, pre svega, na mogućnosti i zadatke uporednog metoda. U njegovoj metodologiji se ovaj metod sveo na utvrđivanje sporednih odstupanja pojedinih društava od opšteg toka istorijskog razvoja. Da se često nije radilo o sporednim odstupanjima nego o različitim pravcima u razvoju. Kont nije mogao da zamisli u okviru svoje strogo jednolinijske teorije istorijskog razvoja.

Sledeći nedostatak Kontove metodologije vrlo je neposredno povezan s njegovom teorijskom vizijom društva. **Društvo je shvaćeno po analogiji sa organizmom, i momentima saglasnosti i harmonije** svih delova pridan je sasvim preteran i nerealističan značaj. No zbog ovog **suviše apstraktnog shvatanja društva kao totaliteta**, sociologiji su postavljeni pretežno samo globalni istraživački zadaci. Nije se u toj prilično upro« šćenoj i izrazito globalnoj zamisli društva mogla sagledati sva širina i raznovrsnost sociološkog istraživanja društva.

Napokon, Kontovo insistiranje na društveno-integra-tivnoj ulozi nauke, kao osnovnoj, ne samo što nije vodilo dovoljno računa o prvenstveno saznoj prirodi nauke nego je vrlo lako moglo da opravda u pozitivističkim krugovima jako

razvijen konformistički stav prema vlastitom društvu. Ako se nauci postavi kao osnovni zadatak da služi kao sredstvo za integraciju i organizaciju datog društva, konformističan stav nauke i zapostavljanje njene kritičke uloge su logične posle diče, a kritičko-preobražavajuća uloga nauke, na kojoj je Marks uvek insistirao, odlazi u drugi plan. Kontovo shvatanje društvene funkcije nauke, naime, može da služi kao opravdanje za pretvaranje nauke u potpuno neautonomno oruđe društvene prakse vladajućih slojeva.

b) JOHN STJUART MIL (J. S. MILL)

Mil zauzima istaknuto mesto u razvoju logike i naučne metodologije. U logici ga je prvenstveno interesovao problem zasnivanja društvenih nauka na metodološkim načelima koja bi te nauke učinila što egzaktnijom. Dakle, ovaj opšti problem pozitivizma nalazi se u središtu Milovih metodoloških razmišljanja. U tom pogledu se slažu mnogi tumači njegove logike, na primer, L. S. Stebbing i Mihailo Marković.¹⁾ U ovom svom nastojanju Mil je, oslanjajući se na tradiciju engleskog empirizma, uspeo da izgradi vrlo originalno, iako ne sasvim do-sledno stanovište. Međutim, o originalnosti Milove metodologije društvenih nauka postoji i suprotno mišljenje, koje je vrlo autoritativno izneo Dirkem u svojoj raspravi *Pravila sociološkog metoda*, tvrdeći, dosta pristrasno, da je Mil, kao metodolog društvenih nauka, sasvim neoriginalan pošto je „samo svojom dijalektikom brižljivo ispitao ono što je o tome rekao Kont, ne dodajući tome ništa stvarno novog”.²⁾ Iz izlaganja koje sledi videće se da je ovo Dirkemovo gledište, najblaže rečene, preostro. Mil se, nesumnjivo, oslanja na Kontove ideje i nastoji da neke njegove vrlo uopštene stavove o metodi sociologije dalje logički razradi i upotpuni. Ali Mil se u nizu stvari ne slaže sa Kontom, i upravo u tim neslaganjima se ispoljavaju naj karakteristični je i najosobenije crte njegove zamisli sociološkog metoda. On je sam ta svoja neslaganja s Kontom izneo u studiji *Ogist Kont i pozitivizam*,³⁾ a evo u čemu se ona sastoje. Prvo. Mil smatra da je Kontovo shvatanje metodologije jednostrano. Kont, naime, raspravlja prvenstveno i skoro isklju-

¹⁾ L. S. Stebbing, *A. Modern Introduction to Logic*, Methuen and Co., London, 1953, p. 332; M. Marković, *Problem indukcije i metodologije nauka kod Dž. Stjuarta Mila*, *Zbornik filozofskog fakulteta*, Beograd, knj. V—1, 1960, str. 71.

²⁾ E. Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1963, str. 19.

³⁾ J. S. Mili. *Auguste Comte et le positivisme*, F. Alcan, Paris, 1903.

čivo samo o postupcima pomoću kojih nauka dolazi do iskustvenih obaveštenja i novih saznanja uopšte, ali ne razrađuje logičko-epistemološke kriterije proveravanja njihove tačnosti. Kontovoj metodologiji nedostaje određeniji kriterij istine, koji je neophodan i za ispitivanje naučne upotrebljivosti izvornih podataka i za proveravanje tačnosti naučnih uopštavanja i teorijskih stavova.⁴⁾ Po Milu, metodologija mora podjednako da posveti pažnju istraživačkim postupcima za prikupljanje iskustvenih podataka i ispitivanju logičke strukture i iskustvenih uslova dokazivanja. Istraživački postupci su oruđa otkrića. Međutim, u nauci nije dovoljno nešto otkriti. Da bi neko otkriće postalo trajan deo nauke, ono mora da bude i dokazano a vrlo često se teškoće javljaju upravo onda kad neko otkriće treba dokazati i obrazložiti. O postupcima dokazivanja, međutim, Kont vrlo malo govori.

Mil, zatim, ovaj opšti prigovor dalje razvija i pokazuje da Kont nije izneo nikakva određena pravila indukcije. Kont je, kao i većina pozitivista, izrazit induktivist. Međutim, on induktizam zastupa samo kao opšti stav u naučnom istraživanju, ali ne razmatra logičke probleme indukcije, logičku strukturu induktivnog zaključivanja i teškoće opravdavanja induktivnih uopštavanja.⁵⁾ Po Milovom mišljenju, ta slabost je posledica Kontovog opšteg potcenjivanja specijalno logičkih problema naučnog metoda, pošto je on smatrao da metodologija nastaje neposredno iz istraživačkog iskustva neke nauke, bez dubljeg i kritičkog logičkog proučavanja toga iskustva. Mil, pak, misli da metodologija nije samo praktično sumiranje istraživačkog iskustva nego se zasniva na njegovoj temeljitoj i sistematskoj logičkoj obradi. U ovoj Milovoj kritici Kontovog shvatanja metodologije se po prvi put, doduše, u okviru pozitivizma, tj. na jednom posebnom epistemološkom stanovištu, pojavljuje spor između metodološkog praktičizma i shvatanja metodologije kao logičko-epistemološke kritičke analize naučne delatnosti. Zanimljivo je da već Kontova metodologija ima bitnu osobinu čitavog kasnijeg metodološkog praktičizma koja se sastoji u preovlađujućem interesovanju za postupke prikupljanja podataka.

Sledeći Milov prigovor odnosi se na zapostavljanje ispitivanja uzročnih odnosa među pojavama. Pošto je zakone sveo na konstantne odnose istovremenog postojanja, odnosno redosleda, Kont nije u stanju da razlikuje ono što Mil naziva fenomenalnim ili pojavnim zakonima, tj. ono što se danas obično naziva iskustvenim pravilnostima i uopštavanjima ili stabilnim stati-

⁴⁾ Ibidem, p. 55—56.

⁵⁾ Ibidem, p. 56-57.

stičkim korelacijama, od uzročnih zakona. Mil, međutim, smatra da sutek oni zakoni čija je uzročna osnova poznata naučni zakoni u punom smislu reci.⁸⁾ Mil proširuje metodološko značenje ovog prigovora time što s punim pravom tvrdi da se samo na otkrivanju uzročnih odnosa mogu zasnovati sigurniji induktivni zaključci, pa stoga zapostavljanje proučavanja uzročnih struktura povlači vrlo uprošćeno shvatanje induktivnog postupka.⁷⁾ Jer, premda nikad nema apsolutne sigurnosti o opštem važenju bilo kog induktivnog zaključka, očekivanja da će oni važiti i u novim slučajevima su tim osnovanija i racionalnija što je više opravdana pretpostavka da je u induktivnom zaključku otkriven uzročni odnos među pojavama. Mil je, naime, na opštem zakonu uzročnosti i principu uniformnosti prirode pokušao da ontološki zasnuje induktivni način proučavanja iskustvenih pojava. Još teža je kritička zamerka u kojoj Mil iznosi sumnju da je Kontu bilo dovoljno stalo do strožijeg proveravanja naučnog saznanja. Za volju sistematičnosti nauke Kont je bio spreman da žrtvuje preciznost, pa čak i tačnost pojedinih saznanja.⁸⁾ S obzirom na naglašenu ideološko-moralnu društveno-integrativnu ulogu koju je Kont namenio nauci, ovakav njegov stav prema proveravanju saznanja je prilično razumljiv. Čim se naglasi ova društvena funkcija nauke, na proveravanje pojedinih njenih stavova ne može se više gledati samo, pa čak ni prvenstveno, sa saznavnog stanovišta. Isto toliko važno, ako ne važnije postaje pitanje da li njihovo opovrgavanje neće izazvati društvene poremećaje usled toga što će se, možda, razviti jedna opštija skepsa prema idejnim osnovama društvene integracije, naročito ako se odbačeni stavovi ne mogu odmah zameniti nekim drugim, dovoljno ubedljivim.

Naredna Milova kritička primedba odnosi se na Kontovo negiranje psihologije kao posebne društvene nauke i naučne upotrebljivosti izvornih podataka dobijenih samoposmatranjem.⁹⁾ Sa ovim je povezan i prigovor na Kontovo shvatanje da politička ekonomija ne može da bude samostalna društvena nauka. Smisao ovih kritičkih primedbi će biti jasniji kad se izloži Milovo shvatanje društva, ali već navedeni prigovori pokazuju da on, iako se oslanja na Konta, ne zauzima prema njemu nesamostalan učenički stav i da ne stoji Dirkemova tvrdnja da je Mil u metodologiji bio potpuno zavisao od Konta. Ostale primedbe se odnose na Kontovu sociološku teoriju, pa ih nije neophodno ovde iznositi.

«) Ibidem, p. 57-58.

⁷⁾Ibidem, p. 59.

⁸⁾Ibidem, p. 62-63.

⁹⁾Ibidem, p. 63-67.

Ali pošto je i pored navedenih različitih metodoloških shvatanja i teorijskih razlika u shvatanju društva Mil ipak bio oduševljen Kontov pristalica, treba najpre objasniti što je Mila oduševljavalo u Kontovom delu. Bila je to, na prvom mestu, Kontova ubeđenost da se društvo može naučno proučavati podjednako kao i priroda; zatim, da se u njegovom razvoju mogu otkriti neminovni zakoni, na osnovu čijeg poznavanja se može predviđati dalji razvoj društva kao i razvoj pojedinih njegovih delatnosti. I konačno, Mil je prihvatio Kontovo tumačenje da se osnovni smisao istorijskog razvoja sastoji u postepenom ožvečavanju ljudske prirode, ljudskog društva i da je u tom razvoju napredovanje čovekovih umnih sposobnosti odlučujući pokretački činilac. Mil je, stoga, u Kontovoj sociologiji gledao odlično sredstvo da se idejama klasičnog engleskog liberalizma da šira naučna i istorijska podloga. Poznato je, da je klasični liberalizam bio izrazito antiistoričan, da se zasnivao na vrlo statičnoj predstavi o nepromenljivim svojstvima čovekove prirode. Sredinom prošlog. veka, kome se, pored drugih, može opravdano pridati epitet' veka istorizma, Mil je morao osećati nedovoljnost antiistorijskog pokušaja zasnivanja političke filozofije i društvenih nauka uopšte. Zbog toga se on morao radovati što je u Kontovoj teoriji društvenog razvoja uspeo da nađe jednu dublju filozofsko-istorijsku i sociološku osnovu za liberalističko shvatanje društva.

Ali, pošto Mil izrasta iz jedne sasvim drukčije idejne tradicije, njegova osnovna vizija društva se bitno razlikuje od Kontove. Kont je, pod uticajem reakcionarne i konzervativne ideologije prvih decenija XIX veka, bio izrazit organicist. U svom sociološkom sistemu on je stalno naglašavao presudni uticaj društva kao totaliteta, smatrajući da je pojedinac tim totalitetom potpuno određen, a da je izvan njega samo čista apstrakcija. Mil je, međutim, nastavljajući tradiciju klasičnog engleskog liberalizma, shvatao društvo na izrazito individualistički način, i u teorijskom pogledu bio sociološki nominalist. On je smatrao da je društvo proizvod međusobnih uticaja a pojedinaca koji ga sačinjavaju, i da se osnovne pokretačke snage istorije nalaze u pojedincima. Pojedinci su žarišta društvene energije; oni se rukovode svojim raznim individualnim ciljevima; oni su u stanju da se radi postizanja tih individualnih ciljeva udružuju, povezuju i iz toga povezivanja nastaju razni društveni oblici. Ali, ipak, ništa se u društvu ne može dublje razumeti niti objasniti ako se dovoljno ne poznaju osnovne psihičke osobine pojedinaca iz kojih društvena delatnost crpe svoju energiju. Spor između sociološkog realizma i sociološkog nominalizma, koji se pod raznim imenima stalno povlači kroz čitavu dosadašnju istoriju sociološke teorije, po prvi put se

u susretu Konta i Mila u sociologiji jasno ispoljava. Taj spor obično nije imao samo teorijski i metodološki karakter, nego su se u njegovoj pozadini krila različita politička ubeđenja. Ovo izlaganje će, međutim, biti ograničeno na njegovu teorijsku i metodološku stranu, pošto šire razmatranje njegovih društvenih korena ne spada u metodologiju nego u istoriju sociološke teorije.

Mil je na više mesta u svom delu *Sistem logike* jasno definisao jedno krajnje nominalističko shvatanje društva. Evo šta on o tome kaže: „Zakoni društvenih pojava jesu, i mogu da budu, samo zakoni delovanja i strasti ljudskih bića udruženih u društveno stanje. Ljudi, ipak, u društvenom stanju, još su ljudi; njihova delovanja i strasti su podložna zakonima individualne ljudske prirode. Ljudi se, kada su udruženi, ne pretvaraju u neku drugu supstanciju sa različitim osobinama; kao što su vodonik i kiseonik različiti od vode... Ljudska bića u društvu imaju samo one osobine koje se mogu izvesti i objasniti iz zakona o prirodi individualnog čoveka. U društvenim pojavama slaganje uzroka je sveopšti zakon”.¹⁰⁾ Malo ko je u sociologiji ovako čisto i do kraja izveo sve konsekvence iz nominalističke vizije društva, kao opšteg rezultata mnogobrojnih individualnih akcija čiji se izvori nalaze u individualnoj čovekovoj prirodi. Iz ovog stava sasvim logično sledi dalji zaključak da „delovanjima i osećanjima ljudskih bića u društvu nesumnjivo potpuno vladaju psihološki i etološki¹¹⁾ zakoni: bilo kakav uticaj nekog uzroka na društvene pojave vrši se preko ovih zakona”.¹²⁾ A čitava ova zamisao sociološkog nominalizma se brani još opštijim ontološkim stavom da „ma koliko pojave bile složene, sve ono što iz njih sleduje i u njima istovremeno postoji, proizlazi iz zakona odvojenih elemenata”.¹³⁾ Svaka složena društvena pojava je, dakle, posledica nekih osobina svojih elementarnih delova, bez ikakvih novih kvalitativnih osobina i ikakve veće sposobnosti da menja osnovne, najdublje osobine

¹⁰⁾ J. S. Mili, *System of Logic*, 6th edition, Longmans, Green and Co., London, 1865, vol. II, p. 464.

¹¹⁾ Etologija je Milov termin za nauku koja treba da objasni kako u određenim društveno-istorijskim uslovima opšte, svim ljudima zajedničke, ljudske osobine dobijaju specifičan karakter. Drugim recima, dok se opšta psihologija bavi najosnovnijim univerzalnim zakonima čovekove psihičke prirode, etologija proučava konkretnu psihologiju određene društvene sredine koja je nastala pod uticajem delovanja istorijske tradicije te sredine i njenog aktuelnog stanja. Ovaj Milov naziv se nije održao. On je po svom smislu ipak najbliži onom što se danas naziva socijalnom psihologijom, ili što se ranije često zvalo psihologijom naroda ili etnopsihologijom.

¹²⁾ Ibidem, p. 485.

¹³⁾ Ibidem, p. 484.

svojih elemenata. Nominalizam je doveden do krajnjih konsek-venci. U društvu, kao posebnoj složenoj celini, ili tačnije složenom agregatu ili kompleksu ■ — pošto pojam celine ne odgovara smislu nominalističkog stanovišta — ovi primarni elementi su pojedinci, njihove psihičke i ostale osobine, kao što su to u fizici atomi. Osobine pojedinaca su pokretačke društvene snage, dok je društvo samo posledica.

Osnovna Milova teza, da su psihološki zakoni osnova svih društvenih zakona, jeste prirodan zaključak iz ovog nominalističkog shvatanja društva. Zanimljivo je, međutim, kako Mil razvija i opravdava ovo gledište. On, prvo, koriguje tradicionalno shvatanje, vrlo razvijeno u klasičnoj političkoj ekonomiji i u engleskom liberalizmu uopšte, da se svi društveni zakoni mogu neposredno izvesti iz najopštijih zakona o ljudskoj psihološkoj prirodi koji bi važili za sva vremena i za sva društva. Spona između opšte psihologije i sociologije kao nauke koja proučava društvo treba da bude etologija, čiji je zadatak da proučava zakone oblikovanja karaktera pojedinaca, društvenog karaktera pojedinih naroda i klasa u raznim istorijskim razdobljima. Već je rečeno da se individualni i društveni karakter obrazuje pod uticajem osobenih društveno-istorijskih okolnosti, a među najvažnije okolnosti koje utiču na modifikaciju osnovne univerzalne ljudske prirode Mil je ubrajao razlike u obliku vladavine, u običajima, načinu vaspitavanja, društvenim privilegijama koje postoje u okviru društva i još neke druge društvene uslove.

Etologija se u svojim ispitivanjima mora služiti deduktivnim metodom, jer se obrazovanje konkretnog psihološkog karaktera pojedinaca i određenih društvenih kolektiva ne može ispitivati pomoću eksperimenta. Eksperiment se, međutim, po Milu, može u punoj meri primeniti u opštoj psihologiji, u užem smislu reci, koja proučava osnovne elementarne osobine čoveka uopšte; a u stvari se te osobine svode na neke zakone asocijacionističke psihologije. Iz tih opštih zakona o ljudskoj prirodi koji su utvrđeni eksperimentalno i iz poznavanja društvenih prilika određenog društva etologija izvodi deduktivno objašnjenje konkretnog karaktera pojedinaca i kolektiva, koji dominira u datom društvu. Etologija, prema tome, stvara tzv. srednje principe ljudske prirode, ono što se naziva *principia media*. Ova ideja srednjih principa javlja se s prvim pokušajima da se izgrade metodološka načela empirizma. Već Frensis Bekon insistira na neophodnosti da između najopštijih generalizacija i pojedinačnih pojava postoji čitav niz srednjih članova. Isti problem nalazimo i kod Mila, koji i inače nastavlja tradiciju izgradnje induktivne logike koja u novijoj filozofiji počinje s Bekonom. U savremenoj sociologiji se ista ideja nalazi u poznatoj Merto-

novoj tezi o neophodnosti „teorija srednjeg obima“, koje treba da budu prelaz između prostog opisivanja pojedinačnih pojava u društvu i širih sistematskih teorija. Stalno se, dakle, u isto-riji metodološke misli javljaju neki isti ključni problemi i pokušavaju se ponaći njihova bolja rešenja. Izgrađujući srednje principe koji omogućuju da se na egzaktniji način povezu saznanja o univerzalnoj ljudskoj prirodi s konkretnim društvenim prilikama koje te osobine na određen način modifikuju, etologija pomaže da se otkloni bitan nedostatak ranije društvene misli koji se sastojao upravo u tome što su društvene pojave iz najrazličitijih društava objašnjavane samo pomoću najopštijih psiholoških zakona. To je bio Milov obračun sa tradicijom neistorične misli XVII i XVIII veka koju je nastavljao engleski utilitarizam u prvoj polovini XIX veka. U izvesnom smislu to je bio njegov obračun i sa vlastitom prošlošću.

Drugi razlog kojim Mil opravdava neophodnost da se sociologija zasnue na psihologiji i njenim saznanjima jeste epistemološke prirode. Induktivnim putem mogu se u društvenim pojavama otkriti samo tzv. empirijski zakoni, koji su u stvari iskustvena uopštavanja, ali ne i uzročni zakoni. Empirijski zakoni su otkrivene pravilnosti u određenom polju posmatranja, ali pošto je njihova uzročna osnova nepoznata, uslovi i granice njihovog važenja ne mogu se utvrditi s većom sigurnošću. Punu vrednost ovi zakoni dobijaju tek kad pođe za rukom da se oni deduktivnim putem izvedu iz nekih osnovnih uzročnih zakona.

Ali, svakako će se postaviti pitanje: zašto se u društvu uzročni zakoni ne mogu otkrivati induktivnim putem? Mil smatra da je to stoga što se s društvom ne može eksperimentirati, a ubeđen je da se postojanje neke uzročne veze može s većom sigurnošću utvrditi i dokazati samo eksperimentalnim putem. On iznosi niz razloga koji onemogućuju primenu eksperimenta u proučavanju društvenih pojava i, pošto je dosta ubedljivo pokazao da eksperiment ne može biti važnije sredstvo, a najmanje isključiv način proučavanja društvenih pojava, izvodi pogrešan zaključak da se uzročni odnosi u društvu ne mogu ispitivati ni pomoću neeksperimentalnih metoda. A kako nauku najviše interesuju saznanja o uzročnim odnosima, do kojih se u proučavanju društva ne može doći neposredno, postaje neophodno da se uzročna osnova društvenih zakona utvrdi posrednim putem, na taj način što će se induktivno utvrđene iskustvene pravilnosti u društvenom životu naknadno deduktivno izvesti iz nekih osnovnih psiholoških zakona. Mil je smatrao da se osnovni psihološki zakoni mogu eksperimentalno otkriti i da je na taj način njihova uzročna osnova pouzdano naučno utvrđena.

Zbog toga se sociologija mora u velikoj meri oslanjati na deduktivna zaključivanja. Samo deduktivnim izvođenjem otkrivenih društvenih pravilnosti iz osnovnih psiholoških i etoloških zakona ona može dokazati i objasniti njihov uzročni karakter. Osobenost ove dedukcije jeste da ona, zbog vrlo složene uzročne situacije u društvu, mora da bude vrlo konkretna. Prilikom deduktivnog izvođenja neke društvene pravilnosti mora se uzeti u obzir, pored osnovnih psiholoških zakona, čitav niz društvenih okolnosti u kojima se ostvaruju i modifikuju relativno malobrojni osnovni zakoni čovekove prirode. Dedukcija, prema tome, mora sadržavati niz premisa, mora biti po svom postupku vrlo složena i vrlo konkretna. Upravo zbog velike složenosti i raznovrsnosti konkretnih društveno-istorijskih situacija, Mil je pretpostavljao da se u društvu mogu otkriti pretežno samo zakoni koji su tendencijske pravilnosti, a ne uniformni zakoni koji bi se ostvarivali bez većih odstupanja u različitim situacijama.

Isticanje deduktivnog psihološkog zasnivanja sociološke teorije ipak nije Mila dovelo na pozicije spekulativnog izvođenja socioloških zakona iz apstraktnih psiholoških saznanja. Naprotiv, on je pridavao vrlo veliki značaj tzv. inverznom deduktivnom postupku. U inverznom deduktivnom zaključivanju ne polazi se od utvrđenih najopštijih premisa nego od poznatih iskustvenih činjenica, i pokušavaju se post *factum* pronaći opšte premise pomoću kojih bi se već poznate činjenice mogle deduktivno objasniti. Inverznom dedukcijom se, prema tome, pokušava da se otkrije teorijska veza između utvrđenih iskustvenih pravilnosti i nekih, proverenih ili hipotetičkih, opštih teorijskih stavova. U Milovom shvatanju sociološkog objašnjenja to su bili stavovi o osobinama ljudske prirode. Zbog toga što nije zapostavljao važnost i neophodnost neposrednog induktivnog istraživanja iskustvenih društvenih pravilnosti, Mil je pridavao veliki značaj statistici, kao sredstvu za otkrivanje tzv. empirijskih zakona, bilo da njihovo otkrivanje treba da služi za proveravanje već deduktivno izvedenih teorijskih stavova, bilo da još češće bude polazna iskustvena osnova na koju će se prirneniti postupak inverzne dedukcije.¹⁴⁾

No, još više se vidi koliko je veliki značaj Mil pridavao inverznoj dedukciji iz njegovog stava prema istorijskom metodu. On smatra da se bez istorijskog proučavanja ne mogu otkriti zakoni istovremenog postojanja raznih društvenih pojava u globalnim društvima i zakoni prema kojima jedan tip. globalnog društva proizilazi iz drugoga. Tek kada su istorijskim putem otkriveni konkretno-istorijski oblici, u kojima su se

“) Ibidem, p. 498-500. iološki raetod

razvijala određena društva i određene civilizacije oni se mogu objašnjavati inverznom dedukcijom iz osobina ljudske prirode.¹³⁾

U pogledu stepena preciznosti socioloških zakona, Mil je zastupao mišljenje da se iz njih mogu izvesti samo zaključci o opštim tendencijama. Čak i kad bi svi osnovni zakoni psihologije i etologije bili poznati i dovedeni do najvišeg stepena preciznosti, iz njih se ne bi mogli izvesti zaključci koji važe u potpunosti za svaki pojedinačan slučaj, zbog toga jer se pojedinačan slučaj dešava u vrlo složenim i osobenim individualnim uzročnim spletovima. Iz opštih zakona mogu se izvesti samo tendencijske sociološke pravilnosti, koje, međutim, ne iscrpljuju pojedinačan slučaj, ne objašnjavaju ga u potpunosti. U iscrpnom objašnjenju pojedinačnog slučaja javljaju se pored opštih stavova i *ad hoc* stvorene pretpostavke, dok su sva sociološka predviđanja tendencijske, statističke prirode. Mil je smatrao da je ovo sasvim dovoljno za većinu praktičnih potreba.

Pre iznošenja nekih osnovnih kritičkih primedaba na Milovu metodološku zamisao treba se osvrnuti na njegovo shva-tanje o nužnosti postojanja posebnih društvenih nauka. Ali kako ovo Milovo gledište proizilazi iz njegovog opšteg shvatanja globalnog društva, potrebno je najpre ovo ukratko objasniti. Iako je bio sociološki nominalist, Mil se slagao s Kontom da u globalnom društvu postoji čvrsta međusobna zavisnost i opšta sa-glasnost svih njegovih sastavnih delova. „Nema društvene pojave na koju više ili manje ne utiče svaki drugi deo uslova istog društva, i stoga svaki uzrok koji utiče na bilo koju drugu sa-vremenu društvenu pojavu. Postoji, ukratko, ono što filozofi nazivaju *saglasnošću*, slična onoj što postoji među različitim organima i funkcijama u telu čoveka i savršenijih životinja".¹⁴⁾ Ipak Mil. daleko više od Konta, shvata relativnu samostalnost pojedinih područja društvenog života i smatra da na njih, pored preovlađujućeg uticaja opšteg društvenog stanja i dostignutog nivoa razvoja društva, neposredno deluju i posebni društveni činioci koje je moguće i potrebno posebno proučavati.¹⁵⁾ Pojedinačna uža područja društvenog života i osobene uzročne činioce koji u njima deluju treba da proučavaju posebne nauke, čime se opravdava njihovo postojanje. Mil ilu-_s+rm'e SVOTP gledište iednom analogijom s biološkim i medicinskim proučavanjem čoveka. Iako opšta fiziologija proučava organizam u celini, i mada se prilikom proučavanja pojedinih organa mora voditi računa o organizmu kao celini, jer opšte stanje niegovog zdravlja utiče na sve organe, ipak je neophodno i specijalno proučavanje pojedinih organa. Upravo zbog toga

¹³⁾ Ibidem, p. 500.

¹⁴⁾ Ibidem, p. 488-89.

¹⁵⁾ Ibidem, p. 490.

je korisno postojanje posebnih, ali ne i nezavisnih posebnih nauka. Štetne posledice u diferencijaciji društvenih nauka pojavljuju se tek onda kad one počnu da gube iz vida povezanost svog užeg područja sa ostalim delovima društva i društvom kao celinom. Tada posebne nauke postaju neistorične i preterano apstraktne. Očigledno je da je ova misao usmerena protiv klasične političke ekonomije, kao i protiv onih nominalističkih shvatanja društva uopšte koja su gubila iz vida da opšte stanje društva utiče na određen način, tj. manje ili više neposredno, na sve društvene pojave.

Pošto je priznao mogućnost i korisnost postojanja posebnih nauka, Mil je morao da pobliže odredi predmet sociologije, kao opšte nauke o društvu. Ona nije, po njegovom mišljenju, enciklopedija svih naučnih znanja o društvu, koja bi nastajala prostim sažimanjem sadržaja posebnih društvenih nauka, nego *nauka o opštem stanju društva*. Njen osnovni zadatak je da ispita uzroke koji određuju opšte stanje društva i njegov razvoj time što utiču na istovremeno postojanje i upo-redni razvoj raznih osnovnih vrsta društvenih pojava. Opšte stanje društva sastoji se, po Milu, iz čitavog niza međusobno povezanih činilaca među kojima se ističu: stepen znanja, nivo intelektualne i moralne kulture određenog društva i svake njegove klase, stanje privrede i bogatstva i način njegove raspo-dele; profesionalna struktura; klasna podela društva i klasni odnosi; zatim ono što se danas obično zove društvenom kulturom: zajednička verovanja i stepen njihove čvrstine, estetska razvijenost ukusa; i, na kraju, političko-pravno uređenje: oblik vladavine, najvažniji zakoni i društveni običaji. Nijednom od ovih konstitutivnih elemenata opšteg društvenog stanja Mil ne pridaje odlučujući ili bar veći uzročni uticaj na ostale. On ističe samo da među njima postoji saglasnost i međusobni uticaj.¹⁶⁾ U Milovom shvatanju društva dolazi najpotpunije do izražaja tzv. teorija faktora, tj. shvatanje da se društvo razvija pod međusobnim uticajem mnogobrojnih ravnopravnih činilaca. Ponekad se tvrdi da je ovo shvatanje opšta osobina pozitivizma, što svakako nije tačno, jer ga u sociologiji, a i drugim naukama mnogi istaknuti pozitivisti ne prihvataju. No istovremeno treba reći da je Milovo shvatanje društvene uzročnosti bilo vrlo uticaj no. Nastojeći da utvrdi uzroke koji dovode do različitih opštih stanja društva, sociologija treba da ispituje korelaciju između raznih činilaca u raznim tipovima društva. Nisu, naime, moguće sve kombinacije pojedinačnih elemenata. Ne može postojati jedno visoko industrijalizovano društvo koje je istovremeno nepismeno. Pošto se pojedini faktori nalaze u čvrstim

¹⁶⁾ Ibidem, p. 504-6!

međusobnim korelacijskim vezama, sociologija treba da utvrdi najčešće oblike veza u kojima se u određenim tipovima društva javljaju razni njihovi elementi. I konačno, sociologija treba da utvrdi zakone po kojima se jedno stanje društva razvija u drugo, novo, tj. da utvrdi zakone istorijske evolucije koju Mil shvata uglavnom na Kontov način.

Milovoj zamisli sociološkog metoda mogu se staviti mnoge primedbe. Izneće se samo neke koje izgledaju najbitnije. U razvoju shvatanja o metodu sociologije njegova zamisao je prvi i možda najdosledniji primer psihološkog redukcionizma. Taj stav proizilazi iz izrazito nominalističke osnovne vizije društva. Društvo se sastoji iz mase pojedinaca, a u prirodi pojedinaca treba tražiti sve osnovne činioce usled kojih se u društvu dešavaju razne pojave. Udruživanje pojedinaca ne menja njihove osnovne individualne karakteristike i svojstva. Nema sumnje da je društveni život najtešnje povezan s biopsihičkim ili antropološkim osobinama ljudi. Ali se ipak iz tih najopštijih psiholoških zakona ne mogu izvesti društveni zakoni, čak ni ako se između najopštijih psiholoških zakona, za koje je Mil pretpostavio da su univerzalni, tj. da važe za čoveka kao vrstu, i oblika društvenog ponašanja u konkretnim istorijskim društvima umetnu, kao srednji članovi, zakoni etologije. Niz osnovnih društvenih zakona proizilazi iz izrazito društvenih odnosa i samo ispitivanje tih društvenih odnosa može otkriti njihove uzroke. Međutim, čak i kad bi se prihvatilo da je teorijski opravdano redukovanje društvenih zakona na psihološke, Milovo opravdanje redukcije ne bi bilo epistemološki održivo. Rečeno je da je osnovni epistemološki razlog kojim Mil objašnjava neophodnost redukcije tvrdnja da se društvena uzročnost ne može ispitati direktno. Društveni život je neobično složen i u njemu je delovanje različitih uzroka obično vrlo isprepletano. Ali, po Milu, ne postoji mogućnost stvaranja eksperimentalnih situacija iz kojih bi se odstranili ostali relevantni činioci da bi se u relativno čistom vidu moglo ispitati uzročno dejstvo jednog ili nekoliko eksperimentalnih činilaca. Pošto je, po njegovom mišljenju, eksperiment uopšte neprimennv u proučavanju društva, Mil je smatrao da se o uzročnim odnosima u društvu može zaključivati jedino posredno, time što će se utvrđene iskustvene privilnosti u društvenom životu inverznom dedukcijom dovesti u vezu sa nekim eksperimentalno utvrđenim individualno-psi-hološkim zakonima. Na taj način postaju mnogo verovatnije pretpostavke da se u osnovi nekih utvrđenih socioloških iskustvenih uopštavanja, koje Mil obično naziva empirijskim zakonima, stvarno krije neki uzročni odnos.

Ne upuštajući se za sada u razmatranje teorijskih razloga koji govore protiv sociološkog redukcionizma, ograniči-

ćemo se na osnovnu epistemološku slabost Milovog rešenja. Ona ge sastoji u tome što je neosnovano smatrati da psihološki i sociološki zakoni imaju radikalno različit epistemološki karakter. Većina postojećih, uostalom ne tako brojnih psiholoških zakona takođe nije utvrđena eksperimentalno. I u oblasti psihologije može se malo eksperimentisati. Eksperiment je lakše izvodljiv prilikom proučavanja nekih elementarnih oblika psihičkog života. Ona oblast psihičkog života koja, po Milovoj zamisli, stoji u najneposrednijoj vezi sa društvenim životom, tj. ispitivanje ličnosti i karaktera vrlo je malo pristupačna eksperimentisanju i zbog toga je neosnovano smatrati da su u psihološkim zakonima uzročni odnosi jasno i nedvosmisleno eksperimentalno utvrđeni, a da su sva saznanja o društvu nužno samo opisna iskustvena uopštavanja. šta više, mnogi društveni odnosi mogu se preciznije utvrditi nego neki odnosi u psihičkom životu, I mnoga postojeća sociološka uopštavanja imaju razvijeniju dokaznu osnovu nego mnogobrojna uopštavanja u psihologiji, naročito socijalnoj. Dalje, Mil je bio suviše skeptičan u pogledu mogućnosti otkrivanja uzročnih odnosa u društvu. Već i potpuno odbacivanje primene eksperimenta u proučavanju društva nije bilo dalekovidno, jer je u ograničenim oblicima i na nekim područjima eksperiment izvodljiv i daje korisne naučne rezultate. Ali, eksperiment nije jedino sredstvo za utvrđivanje uzročnih odnosa. Postoji niz metoda pomoću kojih se u nauci ispituju uzročni odnosi na neeksperimentalnim podacima, tj. podacima koji se odnose na stvarni tok društvnog života u koji se radi naučnog ispitivanja ne unose neke dublje promene. Istina, proučavanje uzročnih odnosa na neeksperimentalnim podacima spada među naiteže zadatke metodologije socioloških istraživanja, ali pozitivnih rezultata ima, čak vrlo nesumnjivih rezultata koji u svakom slučaju pokazuju da se uzročni odnosi ne moraju otkrivati samo eksperimentalnim putem.

U svojoj metodologiji Mil se ograničio uglavnom na razmatranje logičkih problema, i to pre svega na probleme stvaranja iskustvenih uopštavanja i njihovog teorijskog objašnjenja. U nešto manjoj meri on je posvetio pažnju i dokazivanju tačnosti naučnih objašnjenja. Mil je s pravom kritikovao Konta što je metodologiju ograničio pretežno na postupke za prikupljanje podataka. Međutim, on se opet nije upuštao u šire razmatranje velikih teškoća koje treba savladati da bi se o raznim društvenim pojavama prikupila naučno upotrebljiva izvorna obaveštenja. Ovaj metodološki problem će nešto kasnije, sledeći Mila, pokušati da svestranije razmotri Spenser.¹⁹⁾ Donekle je Milovo ograničenje razumljivo, pošto je on metodo-

¹⁹⁾ H. Spencer, The Study of Society, London, 1873.

logiji prilazio isključivo sa logičkog stanovišta, a nije pri tom nastojao da logička načela poveže sa tehničkim postupcima, koji treba da omoguće njihovo što potpunije ostvarivanje.

c) EMIL DIRKEM (E. DURKHEIM)

Dirkemova metodološka zamisao označava novu etapu u razvoju pozitivističkog shvatanja o sociološkom metodu. Dir-kem se pojavljuje kasnije; njegovo glavno metodološko delo *Pravila sociološkog metoda* izašlo je kao serija članaka 1894., a kao knjiga sledeće godine.¹⁾ U to vreme već postoje mnoga sociološka istraživanja i šira istraživačka iskustva što omogućuje da se razni metodološki problemi konkretnije razmatraju na osnovu istraživačke prakse. S druge strane, Dirkem je bio daleko više istraživač od Konta i Mila i imao vrlo bogato lično istraživačko iskustvo, što mu je svakako pomoglo da dublje sagleda neka metodološka pitanja. Ovde se ne mogu šire analizirati svi njegovi istraživački postupci, pošto je osnovni cilj da se prikaže njegova opšta zamisao sociološkog metoda. Kao istraživač, Dirkem je ponekad išao dalje od svoje opšte epistemološko-teorijske zamisli sociološkog metoda, a u drugim slučajevima su njegova istraživačka rešenja zaostajala za vlastitim metodološkim načelima. Ali odnos između Dirkemove metodologije i vlastite istraživačke prakse je suviše složen da bi se mogao svestranije prikazati u okviru ovog istorijskog pregleda. No, u svakom slučaju Dirkemova metodologija predstavlja naj-celovitiji pokušaj razrade sociološkog metoda sa pozitivističkog stanovišta.

Već je više puta ukazivano da teorijska shvatanja nekog naučnika ili metodologa mnogo utiču na njegova metodološka rešenja. To se vrlo lako može zapaziti i na Dirkemovom primeru. Kont i Mil u ranom pozitivizmu zastupaju sasvim suprotna shvatanja odnosa- društvo-pojedinac. Kont je izrazit sociološki realista i univerzalista, Mil izraziti nominalista. U ovom pogledu Dirkem je mnogo bliži Kontu. Svojim sociolo-gizmom on takođe stvara jednu varijantu organske teorije o

*) E. Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1963. O Dirkemovim metodološkim shvatanjima je vrlo mnogo pisano. Najobimnija posebna studija jeste knjiga P. Lacombe, *La Methode sociologique de Durkheim*, F. Acan, Pariš, 1926. Ali i u opštim studijama o Dirkemu daje se obično dosta prostora njegovoj metodologiji. Vid. H. Alpert, *E. Durkheim and his Sociology*, Columbia University Press New York, 1939; T. Parsons, *The Structure of Social Action*, 2nd pr., The Free Press, Glencol. 111., 1961. Najobimnija bibliografija o Dir-kemovoj metodologiji nalazi se u prilogu novog nemačkog izdanja *Pravila* (H. Luchterhand Verlag, Neuwied, 1961).

društvu, koja bi se mogla nazvati etičko-idejnom. Pretpostavke njegove teorije se ne odnose na neke biološke osobine čovekove, niti na neke osnovne psihičke osobine ljudske prirode. On smatra da su neke ideje i etičke vrednosti srž društva kao posebnog dela stvarnosti. U društvu zapravo stalno spontano nastaju kolektivne predstave, ideje i moralne norme i ti idejni i etički sadržaji su preduslov normalnog društvenog života. Na njima se zasniva mogućnost međusobnog sporazumevanja ljudi, sa-radnja u raznim oblicima kolektivne društvene delatnosti i etička saglasnost o opravdanosti određenog tipa društva. Na taj način se u kolektivnoj svesti i njenim predstavama kristalizuju kolektivni oblici delovanja, mišljenja i osećanja. Pojedinci usvajaju ove osnovne elemente kolektivne ili društvene svesti putem vaspitanja. A vaspitanje Dirkem shvata gotovo isključivo kao proces socijalizacije, kojom starija generacija nastoji da uvede svoj naraštaj u postojeće okvire društvenog života i da ga osposobi da u njemu preuzme na j različiti je društveno-uslovljene i društveno-neophodne uloge. Osnovni zadatak socijalizacije jeste da izmeni urođenu indi vi dualističku i nesoci jalnu prirodu ljudi, da je obuzda i da na taj način ljude osposobi za normalno učešće u društvenom životu; a jedan od preduslova za to jeste da ih čvrsto disciplinuje.²⁾ Ali kolektivna svest, bez obzira što pojedine njene sadržaje pojedinci usvajaju već u najranijoj mladosti i to tako čvrsto da ih i ne osećaju kao nešto tuđe, i uprkos tome što ti sadržaji kolektivne svesti postaju srž njihove i lične savesti, ipak ostaje uvek nadindividualna i u odnosu na pojedince prinudna. Dirkem nije nikad uspeo da jasno odredi ko je konkretni nosilac nadindividualno shvaćene kolektivne svesti, ali je uvek kritikovao pokušaje da se ona objasni na psihološki način i da se na taj način umani razlika između kolektivne i individualne svesti. Ta dva oblika svesti su po njegovom mišljenju podvrgnuta sasvim različitim zakonima. Isto tako on je nastojao da dokaže da kolektivnu svest ne treba proučavati u njenim individualnim oblicima, tj. ispitujući kako pojedinci shvataju pojedine njene sadržaje i koliko je sadržaj kolektivne svesti zastupljen u svesti pojedinaca, nego da kolektivnu svest treba proučavati, pre svega, u njenim kolektivnim društvenim manifestacijama. Glavnim kolektivnim oblicima ispoljavanja kolektivne svesti Dirkem je smatrao pravni sistem, etička shvatanja određenog društva, njegova religijska verovanja i dogme, zatim, politička shvatanja, umetnička dela i običaje.

Drugo sredstvo za izdvajanje društvenih pojava iz pojedinačnih oblika njihovog ispoljavanja Dirkem je video u sta-

*) E. Durkheim, *Education et Sociologie*, eh. I, L'Education, sa nature et son role, F. Alcan, 1938, p. 35-73.

tistici. Statističke pravilnosti u pojavama koje na prvi pogled zavise od čisto individualnih uzroka, na primer, statističke pravilnosti u sklapanju brakova, bez obzira što je svaki pojedini brak rezultat odluke bar dva ljudska bića, pravilnosti u kretanju rađanja, učestalosti samoubistava i mnoge druge pravilnosti u pojavama koje na prvi pogled zavise od sasvim individualnih uzroka bile su Dirckemu najbolji dokaz da se u njima ispoljavaju neka nadindividualna kolektivna stanja. Činjenica da se stope samoubistava u jednom društvu kreću iz godine u godinu na istom ili vrlo sličnom nivou, da razna društva imaju različite stope rađanja, razvoda, kao i da se u raznim društvima i mnoge druge masovne pojave javljaju iz godine u godinu s istom ili približno istom učestalošću, morala bi, po Dirckemu, ubediti i najvećeg sociološkog nominalistu da u tim masovnim pojavama dolazi do izražaja izvesno stanje kolektivne duše. A pošto statistika prilikom prikupljanja podataka o masovnim pojavama, naročito u njihovoj daljoj obradi, nastoji da eliminiše sve ono što je u pojedinačnoj pojavi individualno da bi došla do nekih kolektivnih pokazatelja, to je ovaj postupak čini još upotrebljivijom i gotovo neophodnim sredstvom za proučavanje biti društvenih pojava.

Međutim, opštost nije ni jedina ni najvažnija osobina društvenih pojava. Njihova najvažnija karakteristika, njihova *diferentia specijica* jeste prinudni karakter, što znači da postoje raznovrsni oblici društvenih sankcija pomoću kojih se kažnjava odstupanje od određenog u datom društvu opšte usvojenog načina delovanja, mišljenja i osećanja. Prinudnost društvenih pojava Dirckem je ujedno smatrao najboljim dokazom da se njihov koren ne nalazi u pojedincu, jer u odnosu na pojedinca one se uvek javljaju kao prinuda. Ponekad pojedincu koji je potpuno usvojio neke sadržaje društvene svesti izgleda da ovi nemaju prinudni karakter. Ali, to je samo njegova iluzija. Jedina razlika jeste što u tom slučaju društvena prinuda deluje iznutra jer se čovek s njom poistovetio i saživeo. Jezgro, pak, kolektivne svesti i društva uopšte sastoji se iz osnovnih moralnih ideja i moralnih ideala. Društvo je „pre svega skup ideja, verovanja, osećanja svih vrsta koja se ostvaruju preko pojedinaca; i u prvom redu tih ideja nalazi se moralni ideal koji je osnovni *raison d'être* društva", piše- Dirckem u svom delu *Elementarni oblici religijskog života*.³⁾ Kao što se vidi, on shvata društvo na izrazito spiritualistički način, ističući pri tom u prvi plan etičke momente. Čini se da ovo isticanje etičkih sadržaja u prvi plan postaje razumljivije ako se uzme u obzir Dirckemova osnovna polazna antropološka pretpostavka o izvornoj, predruštvenoj

³⁾ E. Durkheim, *Les Formes elementaires de la vie religieuse*. F. Alcan, Pariš, 1960, p. 628.

čovekovoј prirodi. Tu najdublju čovekovu prirodu, koja postoji pre nego što društvo na njega izvrši određen uticaj, Dirckem je shvatao vrlo pesimistično; ona je antisocijalna pošto je krajnje individualistična, i društvo mora prinudom sputati čoveka da se ne povodi za svojim ličnim prohtevima, ličnim asocijalnim željama kako bi postao koristan član društva.⁴⁾ Upravo zbog toga što u antropološkoј čovekovoј strukturi nije video ništa društveno, Dirckem je morao društvu pre svega i iznad svega dati ulogu stvaraoca discipline i etičkih vrednosti, normi i pravila. U antirusovskoj antitezi zlog i amoralnog čoveka — pojedinca i dobrog i etičnog društva, ovakvo shvatanje prirode društva i društvenih pojava može se lakše razumeti.

Društvena se svest, međutim, javlja u različitim oblicima i zbog toga se pojavljuju različiti tipovi solidarnosti na kojima su izgrađena pojedina društva. Dirckem je razlikovao dva osnovna tipa solidarnosti: mehanički i organski. Ta dva tipa solidarnosti odgovaraju dvema različitim morfološkim strukturama društva. Sve se, naime, u društvu razvija u zavisnosti od stanja društvene morfologije. A društvenu morfologiju Dirckem je zamišljao dosta uprošćeno. Društvo se može pojavljivati u vrlo uskim teritorijalnim segmentima koji su međusobno labavo povezani. Najčešće se povezuju samo zbog potreba odbrane na širem području ili zbog izdržavanja svoje osnovne, pre svega političke društvene organizacije, tj. države, pomoću poreskih mera. Inače u ekonomskom pogledu, pojedini segmenti su gotovo autarkični, dok u njihovoj lokalnoj društvenoj organizaciji pre-ovladavaju plemenske i srodničke veze. U tim uskim segmentima nema ni mogućnosti a ni potrebe da se raščlanjava i razvija podela rada i postoji samo vrlo ograničen broj zanimanja kojima se ljudi bave. Neko pleme, nerazvijeno agrarno selo ili područje sastavljeno od nekoliko međusobno povezanih sela, pretežno samo s jednim tipom zanimanja i slabim tržišnim i drugim vezama sa širim segmentima, bez škole, koje stoga i svoju kulturu stvara prilično samostalno i živi uglavnom zatvoreno u vlastitim okvirima — to su oblici ove segmentarne društvene organizacije. Toj segmentarnoj organizaciji društva odgovara mehanička solidarnost i kolektivna svest, čije su gotovo sve norme strogo obavezne za svakoga. Tu su svi jednaki i od svih se traži da se u životu čvrsto pridržavaju svih društvenih običaja, koji su vrlo homogeni.

Drugi oblik društvene organizacije nastaje kad počnu da se lome okviri lokalnih segmenata, jer se počinju razvijati brojne društvene veze, ekonomske i druge, na širim područjima. Tada se umnožavaju saobraćaj niče i putevi, rastu gradovi u

⁴⁾ Vid. na primer, E. Durkheim, *L'Education et sociologie*, p. 50-52.

kojima se nagomilava stanovništvo koje dolazi sa raznih strana, sve veći broj ljudi se seli po teritoriji i dolazi do šireg razvoja podele rada. Razvoj podele rada u kojoj se pojavljuje sve veći broj najrazličitijih društvenih uloga je glavni neposredni činilac koji rastvara jedinstvenu mehaničku kolektivnu svest. Pošto ljudi u društvu preuzimaju različite uloge, pošto se njihov život više ne zatvara od rođenja do smrti u društveno homogeno područje s prečnikom od nekoliko kilometara, postaje neodrživa krajnja uniformnost svih sadržaja društvene svesti, i ova se funkcionalno diferencira da bi mogla odgovoriti daleko više izdiferenciranoj podeli rada i složenijoj društvenoj organizaciji. Dirkem je, međutim, manje izrazit evolucionist od Konta, Mila i Spensera. Po njegovoj teoriji, razvoj se svodi na sve veću diferencijaciju društva. Ali u Dirkemovoj misli je ostalo vrlo malo od nekadašnjeg evolucionističkog optimizma. Društveni razvoj ne mora značiti povećanje sreće i blagostanja ljudi. Šta više, sredena nerazvijena društva mogu u okviru svojih mogućnosti u većoj meri zadovoljavati potrebe svojih članova nego razvijenija društva, koja nisu čvrsto integrisana ni solidarna. Drugo, društveni razvoj nije apsolutno nužan; on je posledica istorijskog sticaja nekih okolnosti. Među okolnosti, od kojih zavisi da li će se neko društvo razvijati ili će i dalje ostati u segmentarnom obliku, Dirkem je ubraja (1) povećanje gustine stanovništva i to ne samo mehaničko, ne samo povećanje broja stanovništva nego i stepen isprepletenosti najrazličitijih društvenih veza na širim teritorijama, i (2) da ranija mehanička kolektivna svest nije suviše čvrsta i da ona dozvoljava odstupanja koja postaju potrebna u novim prilikama. Ako je prethodna tradicionalna svest suviše čvrsta, usled povećane gustine stanovništva neće doći do razvoja novog tipa društva, nego će se nastale teškoće rešavati na neki drugi način; na primer, iseljavanjem viškova stanovništva u druge krajeve; ili će društvo pokušati da ratom osvaja šire teritorije; ili da stalnim gusarskim ili hajdučkim pljačkaškim pohodima pribavlja potrebna sredstva za opstanak povećanog stanovništva, itd. Ali, baš zbog toga što su tradicije toliko čvrste da ne dozvoljavaju da se svest prilagođava novim uslovima, nastalim usled povećane gustine stanovništva, iz ove situacije neće proizići društveni razvoj nego će društvo ostati u svojim ranijim organizacijskim i kulturnim oblicima. Ako, međutim, u određenom društvu ne dođe do sticanja pomenutih okolnosti, ono se neće razvijati. Evolucionizam je, dakle, krajnje ograničen. Još manje Dirkem smatra da sva društva prolaze kroz iste razvojne faze. Kroz koje će faze proći neko društvo i kakve će osobenosti da stekne u svom razvoju zavisi od konkretne situacije, a ne od univerzalne ljudske prirode kao kod Konta ili Spensera, iako Kont i Spenser univerzalnu

ljudsku prirodu na različit način shvataju i prema tome različito tumače društvenu evoluciju. Razmatranje istorijskog razvoja se, dakle, s opšte filozofsko-istorijske ravni prenosi na sociološku. Razvoj je plod određenih okolnosti. Zadatak sociološke teorije jeste da što potpunije utvrdi njegove osnovne preduslove, a isto-rijsko je pitanje gde su se ti preduslovi našli zajedno i gde je došlo do društvenog razvoja.

Nastavljajući pozitivističku tradiciju u sociologiji, Dirkem je u metodologiji morao da razmatra mogućnost praktične primene njenih saznanja. Iako je u tom pogledu bio daleko manji optimist od Konta, i on je u praktičnoj društvenoj korisnosti njenih rezultata gledao najdublji smisao bavljenja sociologijom. Već u predgovoru prvom izdanju knjige *O podeli društvenog rada* on piše: „Ali ako nameravamo da pre svega proučavamo društvenu stvarnost, ne sledi da se odričemo njenog poboljšavanja: smatrali bismo da naša istraživanja ne zaslužuju ni jedan čas napora ako bi ona trebalo da imaju samo spekulativni značaj. Ako mi pažljivo razdvajamo teorijske probleme od praktičnih, ne činimo to jer zanemarujemo ove poslednje: to je, naprotiv, da bismo se osposobili da ih bolje resimo”.⁵⁾ Kao i Kont i Dirkem očekuje od sociologije integrativni uticaj na društvo. Ali Dirkemu je daleko više stalo da sociologija usled toga ne izgubi svoje primarne epistemološke karakteristike. Njemu su poznati često isticali argumenti o ko-jenitoj razlici između vrednosnih i činjeničnih sudova. On, međutim, smatra da sociologija može, ne napuštajući tlo isku-stveno-teorijskog proučavanja društva, donositi naučno zasnovane vrednosne sudove o društvu. U pomenutom predgovoru on tvrdi da „postoji stanje moralnog zdravlja koje jedino nauka može kompetentno odrediti”.⁶⁾ To stanje nije određeno nepro-menljivom ljudskom prirodom nego isto rij ski datim opštim osobinama i stepenom razvijenosti datog društva.

Izgrađujući u *Pravilima sociološkog metoda* svoju ce-lovitu zamisao sociologije i njenog metoda Dirkem se vratio na ovaj problem. Cilj njegovih razmatranja o normalnim i patološkim pojmovima jeste da izgradi epistemološku osnovu praktične primene sociološkog saznanja koja bi imala naučni karakter. Naime, naučna intervencija u društveni život, ili drugim recima naučna politika je mogućna jedino ako se naučno mogu razlikovati normalne i patološke društvene pojave. U protivnom slučaju ne može se izbeći proizvoljnost u praktičnoj upotrebi pojedinih naučnih rezultata. Odmah treba reći da Dirkem nije precenjivao praktičnu vrednost postojećih socioloških saznanja

⁵⁾E. Durkheim, *De la division du travail social*, F. Alcan, Paris, 1926, p. XXXVIII-IX.

⁶⁾Ibidem, p. XXXIX.

ističući skromne mogućnosti naučnog zasnivanja društvene prakse. U svojim predavanjima o pragmatizmu on je isticao ogroman značaj praktične intuicije u donošenju društvenih odluka.⁷⁾

Ispitujući mogućnost zasnivanja naučne društvene patologije, Dirkem je nastavljao neke bitne pozitivističke tradicije, a u prvom redu za pozitivizam vrlo karakterističan konformističan odnos prema postojećoj društvenoj stvarnosti. To se najbolje vidi u njegovoj polaznoj i osnovnoj odredbi pojma normalnog. Normalno se izjednačava s onim što je u određenom društvu prosečno, a sve što od proseka u većoj meri odstupa smatra se patološkim.⁸⁾ Opravdanje za ovo gledište se nalazi u delovanju mehanizma društvenog odabiranja koji dozvoljavaju da opstane samo ono što je za određenu vrstu — u ovom slučaju za određeno društvo — korisno. Dirkem doista ne ostaje samo na ovoj polaznoj odredbi normalnog koja znači čist konformizam. Sasvim opisno, statističko razlikovanje normalnih i patoloških pojava nije dovoljno sigurno i on zahteva da se normalni karakter prosečnih pojava i teorijski objasni. Ovo je, po njegovom mišljenju, naročito potrebno u onim periodima kada se neko društvo nalazi u prelaznim fazama, na početku svojih dubljih promena. Tada prosečne pojave ne moraju više da budu normalne. Nadalje, zaključke o normalnosti nekih pojava, izvedene na osnovu njihove prosečnosti u jednom konkretnom društvu treba proveravati u drugim društvima sličnog tipa; osnovanije je, naime, smatrati normalnim opšte osobine određenog tipa društva, nego osobenosti koje on dobij a u pojedinačnim društvima. Ipak ovo rešenje ne izgleda srećnije od polaznog stanovišta. Šablonski primenjeno, ono može da sputava razvoj naprednijih društava u okviru nekog šireg društvenog tipa, kao i da vodi u apstraktno nivelisanje osobenih razlika između pojedinih društava istog tipa koje su plod posebnih uslova njihovog razvoja i aktualnog opstanka.

Na kraju, ali više kao korekturu polaznog stanovišta, Dirkem pominje jedan sasvim drukčiji kriterij za razlikovanje normalnih i patoloških pojava. Iako prosečne pojave moraju u svojoj osnovi biti korisne i normalne, ipak između normalnog i idealnog postoji izvesna razlika. I pored sve vere u spontano delovanje društvenog odabiranja, Dirkem je morao pretpostaviti da nije sasvim sigurno da je na taj način uspostavljen najbolji mogući oblik raznih društvenih pojava i da korisnost prosečnog ne treba da sprečava sociologiju da traga za optimalnim obli-

⁷⁾ E. Durkheim, *Pragmatisme et sociologie*, J. Vrin, Paris, 1955, p. 183-84.

⁸⁾ E. Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, str. 61—62.

cima raznih društvenih pojava. Ovde, dakle, pojam normalnog dobij a novo značenje — racionalno utvrđene optimalne norme. U stvari, samo u tom značenju je normalno opravdano suprotstaviti patološkom; normalno, u smislu prosečnog, jeste antipod izuzetnog, a ne patološkog. Nema sumnje da zadatak praktične primene naučnih saznanja postaje mnogo složeniji i ambiciozniji ako se pojam normalnog izvodi iz teorijski zasnovanih optimalnih mogućnosti, jer je optimalno stanje daleko teže postići nego održavati spontano nastalu prosečnost, ali to stanovište pruža daleko više prostora za stvaralački konstruktivizam primehjenih nauka. U nekim svojim analizama patoloških pojava u savremenom društvu, a pre svega u kritici podele rada zasnovane na prinudi i društvenoj anomiji, Dirkem je polazio od ovog drugog shvatanja pojma normalnog koje epistemološki, međutim, nije uspeo šire da obrazloži.

Konformizam njegovih osnovnih shvatanja o prirodi normalnih i patoloških pojava dovodio ga je do vrlo neočekivanih i naučno neosnovanih zaključaka. Najkarakterističniji primer jeste gledište da je kriminal, dok se kreće u granicama koje su prosečne za određeni tip društva, ne samo normalna, već i društveno korisna pojava. U kriminal, po Dirkemu, spadaju svi postupci koji vređaju snažna osećanja kolektivne svesti,⁹⁾ ali upravo zbog toga (1) ne dozvoljava kolektivnoj svesti da se okameni i postane nesposobna za promene koje zahteva razvoj, i (2) kažnjavanje kriminalaca je društveni čin kojim se učvršćuje kolektivna društvena svest. Ovo shvatanje se ilustruje istorijskim primerom osude Sokrata. Po postojećem atinskom pozitivnom pravu Sokrat je kriminalac i njegova osuda je sasvim opravdana, ali on je istovremeno vesnik nove faze u razvoju antičkog društva i prema tome nosilac progressa.

Nije teško izneti čitav niz razloga protiv ovakvog konformističkog shvatanja društvene patologije. Dirkem je pozitivno pravo shvatao kao izraz kolektivne svesti, tj. kao spontano ispoljavanje volje društvene celine; a zatim, verujući u normalnost spontanog društvenog razvitka, on nije smatrao da treba naučno ispitivati razne norme pozitivnog prava da bi se utvrdilo da li su one stvarno usmerene protiv društveno patoloških pojava. Pravne norme, naime, na osnovu kojih se osuđuju nosioci društvenog progressa, ljudi kojima će to isto društvo nekoliko decenija kasnije dizati spomenike, jedan su od najtipičnijih primera društvene patologije, znak da se društvena organizacija toga društva nalazi u dubokim protivrečnostima. Zbog toga je naučno sasvim neosnovano poistovetiti stvarne društvene funkcije raznih oblika društvenog ponašanja kojima

⁹⁾ Ibidem, str. 70.

je često zajedničko samo da se prema njima primenjuju krivične sankcije. Ako sociologija nije u stanju da na osnovu teorijskih kriterija utvrđuje različite društvene funkcije raznih vrsta pojava koje odstupaju od datih društvenih proseka i normi, onda je neizbežan Dirkeov paradoks: da kriminal mora biti glavni nosilac društvenih promena i da društvo mora da kao kriminalce ponižava one ljude koji su najzaslužniji za njegov napredak.

Nije, međutim, u pitanju samo etički paradoks. Čitav se problem mora razmatrati i sa stanovišta efikasnosti određenog tipa društvene organizacije i njene trajnije stabilnosti i sposobnosti za razvoj. Teško je verovati da će se pomoću ovakvih društvenih mehanizama naći najefikasnija i najracionalnija rešenja za društvene promene koje u toku vremena postaju neminovne. A neracionalna rešenja, između ostalog, mogu da potkopavaju temelje društvene stabilnosti. Izgleda da je što racionalnije institucionalizovanje načina svesnog unošenja raznih društvenih promena najsigurnija garanta za postizanje trajne stabilnosti određenog tipa društvenog uređenja. U svakom slučaju, to je mnogo pouzdaniji put od ukočene društvene stabilizacije koja se postiže pomoću kažnjavanja svih oblika ponašanja koji odstupaju od aktualnih društvenih normi. Nauka, pak, koja prema aktualnim oblicima društvenog života nije, iz bilo kojih razloga, u stanju da zauzme teorijski zasnovan kritički stav, ne može pružiti veću pomoć u donošenju ključnih društvenih odluka.

Ovim su u najopštijim potezima ocrtane polazne teorijske pretpostavke o prirodi društva i o društvenoj ulozi sociologije na kojima je Dirkeo izgradio svoju zamisao sociološkog metoda. O pojedinim metodološkim pitanjima on je pisao u raznim svojim delima. Međutim, u doktorskoj disertaciji o Monteskieu¹⁰⁾ i u *Pravilima sociološkog metoda* njegov osnovni cilj nije bio rešavanje raznih operativnih istraživačkih teškoća nego konstituisanje sociologije u metodološkom pogledu. Pošto je svojim shvatanjem prirode društvenih pojava hteo da dokaže da postoji jedna oblast koju može proučavati jedino sociologija, trebalo je izneti i glavne osobenosti njenog metoda. To je bio glavni zadatak *Pravila*. Ali razmatrajući ovaj središnji problem, Dirkeo je razvio jednu vrlo celovitu metodološku zamisao u kojoj su vrlo proporcionalno zastupljeni svi osnovni metodološki problemi: (1) način stvaranja iskustvene naučne evidencije, (2) objašnjavanje utvrđenih iskustvenih odnosa i (3) dokazivanje naučnih stavova.

¹⁰⁾ E. Durkheim, *Quid Secundatus politicae scientiae instituen-dae contulerit*, Gounouilhou, Bordeaux, 1892. U francuskom prevodu A. Kiviljea (A. Cuvillier) disertacija se nalazi u knjizi E. Durkheim, Montesquieu et Rousseau, M. Riviere, Paris, 1953.

Dirkeo je bio vrlo nezadovoljan opštim stanjem sociologije svoga vremena i metodološkim nivoom njenih istraživanja. Najdublji koren tih slabosti on je video u krajnje nemetodičnom odnosu sociologa prema stvaranju iskustvene evidencije za svoja teorijska zaključivanja. S ovog stanovišta on kritikuje apstrakt-no-spekulativni karakter većine socioloških radova, jak uticaj ideoloških i prakticističkih elemenata na sociološku misao koji se ogleda u nedovoljnoj naučnoj zasnovanosti i neodređenosti mnogih socioloških pojmova, nekritično preuzetih iz svakodnevnog govora, kao i veliku nesistematičnost u prikupljanju neophodnih iskustvenih obaveštenja. Usled toga je činjenička građa u istraživačkim radovima pretežno služila za ilustraciju određenih teorijskih stavova, a ne kao pouzdana osnova za njihovo stvaranje i proveravanje.

Način stvaranja naučne iskustvene evidencije je, stoga, polazna tačka Dirkeove metodološke zamisli. Prvo njegovo pravilo koje treba da obezbedi uspostavljanje metodičnog odnosa prema društvenoj stvarnosti u sociološkim istraživanjima jeste da se „društvene činjenice posmatraju kao stvari”.¹¹⁾ Smisao ovog pravila, koje se često pogrešno tumači, jeste zahtev da se u proučavanju društva zauzme isti onakav stav kakav egzaktne prirodne nauke zauzimaju prema predmetu svoga ispitivanja. S obzirom na izrazito spiritualističko shvatanje prirode društvenih pojava, sasvim je očigledno da Dirkeo nije mogao za-, stupiti *fenomenalističko* shvatanje naučnih iskustvenih obaveštenja. Vrednost podataka o pojavnim oblicima društvenog života zavisi od toga koliko su oni podesni za otkrivanje njegovog unutrašnjeg kolektivno-psihičkog i idealnog sadržaja. Upravo njegovo shvatanje prirode društvenih pojava prisiljavalo ga je da razmatra neka najsloženija pitanja stvaranja iskustvene evidencije. Osnovne društvene pojave, tj. kolektivna moralna stanja ne mogu se neposredno posmatrati; o njima se može zaključivati samo posredno, na osnovu podataka o raznim oblicima ponašanja i društvenih normi kojima se ta ponašanja nastoje regulisati. Na primer, u knjizi *O društvenoj podeli rada* Dirkeo uzima strukturu prava nekog društva kao najpouzdaniji izraz tipa njegove društvene solidarnosti. A u *Samoubistvu* se visoke stope samoubistva uzimaju kao pokazatelj slabosti organske solidarnosti.

Dirkeu je bila potpuno jasna ne samo neophodnost „ego i logika sociološkog proučavanja tzv. latentnih struktura. U knjizi *O podeli društvenog rada* on piše: „Ali društvena solidarnost je potpuno moralna pojava koja se ne može, kao takva, egzaktno posmatrati, a naročito ne meriti. Da bi se mogla izvršiti

¹¹⁾ E. Dirkeo, *Pravila sociološkog metoda*, str. 31.

ova klasifikacija i poređenje (tipova društvene solidarnosti — V. M.) treba dakle unutrašnju činjenicu koja nam izmiče za-meniti spoljnom činjenicom koja je simbolizuje, i proučavati prvu pomoću druge".¹²⁾ Dakle, već teorijski razlozi nisu dozvoljavali Dirkem da prihvati fenomenalizam; a može se dodati da ga on nije usvajao ni čisto epistemološki. Cilj nauke nije, po njegovom mišljenju, opisivanje i sređivanje opažajnih podataka, nego da pomoću njih otkriva uzročne odnose i zakone koji se ne mogu zapaziti na pojavnj ravni. Ovakvo shvatanje odnosa između neposrednih čulnih podataka i determinističkih struktura stvarnosti koje se u nauci na osnovu tih podataka nastoje proučavati, uticalo je da se Dirkem u razmatranju strukture izvornog naučnog obaveštenja uputi u nekoliko pravaca i anticipira bitna rešenja operacio-nalnog definisanja teorijskih pojmova, a da pri tom ne padne u jednostranosti klasičnog operacionalizma. (1) U težnji za postizanjem što veće objektivnosti naučnog prikupljanja iskustvenih podataka on ističe da u prvim fazama istraživanja u plan prikupljanja podataka mogu da uđu samo pojave koje se mogu neposredno zapaziti. „Dakle, u trenutku kad tek počinje istraživanje, kad činjenice nisu još podvrgnute nikakvoj obradi, jedina njihova obeležja koja mogu biti dostupna jesu ona koja su dovoljno spoljašnja da bi bila neposredno vidljiva. Bez sumnje su bitnija ona koja se nalaze dublje, njihova vrednost u pogledu objašnjavanja je viša, ali ona su nepoznata u ovoj fazi nauke i mogu biti anticipirana samo ako neka duhovna koncepcija zameni stvarnost. Stoga, među prvima treba tražiti predmet ove osnovne definicije."¹³⁾ Polazne, ili kako se danas obično kaže operacionalne, definicije moraju omogućavati da se po čisto spoljnim znacima može utvrditi da li u svakom pojedinačnom slučaju postoji ili ne određena pojava. To je, pored objektivnosti postupaka prikupljanja podataka, bitan pred-uslov za postizanje sistematičnosti iskustvene evidencije. Ali (2) Dirkem istovremeno uviđa da vrednost polaznih ili operacionalnih definicija, kao i upotrebljivost prikupljenih podataka, zavisi od njihove teorijske adekvatnosti, tj. od toga da li izabrani opažajni elementi ovih definicija stoje u čvrstim odnosima s nekom društvenom pojavom koja se ne može neposredno posmatrati. Premda zbog svog izrazitog induktivizma nije mogao potpunije analizirati način obrazovanja teorijskih definicija naučnih pojmova, u čemu dolaze snažno do izražaja njihove deduktivne veze s naučnom teorijom, Dirkem je ukazivao na neophodnost teorijskog definisanja naučnih pojmova

¹²⁾E. Durkheim, *De la division du travail social*, p. 28.

¹³⁾E. Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, str. 46.

i zahtevao da se definisanje izvodi iz što šire uporedne perspektive.

Međutim, u težnji da obezbedi što veću objektivnost iskustvenih podataka Dirkem je neopravdano sužavao njihove izvore. Ističući načelo da se elementi naučnih pojmova koji služe za prikupljanje podataka zasnivaju na opažajnim podacima, on je bio svestan subjektivnosti opažanja i potrebe da se ono učini što objektivnijim. Prirodne nauke su u tom cilju razvile vrlo precizne instrumente za posmatranje i merenje s kakvima sociologija ne raspolaže. Sve je ovo epistemološki opravdano, no neosnovan je Dirkemov stratejski zaključak; namesto da se zalaže za što šire razvijanje raznolikih tehničkih sredstava za usavršavanje načina prikupljanja iskustvenih podataka, on naglašava da se društvene pojave mogu tim objektivnije posmatrati što se više odvoje od individualnih oblika u kojima se ispoljavaju, jer opažaj može da bude objektivniji ako je predmet opažanja više fiksiran i manje promenljiv. Društveni život, stoga, treba posmatrati u njegovim kristalizovanim kolektivnim oblicima; ne u individualnim oblicima ponašanja, mišljenja, osećanja, nego u pravnim i moralnim propisima, narodnim poslovicama i izrekama, kolektivnim činjenicama društvene strukture i si. Pri tom je Dirkem, sledeći Konta, naročito odlučno osporavao naučnu vrednost podataka dobij enih samoposmatra-njem, u čemu će se s njim slagati i mnogi kasniji neopozitivisti u sociologiji. „Dakle, društvene pojave treba da posmatramo u samim njima, nezavisno od svesnih subjekata koji ih zamišljaju".¹⁴⁾ Sociologija treba da pređe „iz subjektivnog stadija, koji još nije prevazišla, u objektivnu fazu".¹⁵⁾ Epistemološki se ovo ograničavanje izvora upotrebljivih naučnih podataka o društvu brani nastojanjem da se postigne što veća objektivnost nauke. Očigledno je, međutim, da Dirkem ne bi mogao prihvatiti ovakva rešenja da ona nisu odgovarala njegovim teorijskim shvatanjima društva u kojima je odnos društva i pojedinca, kolektivne i individualne svesti bio shvaćen u duhu jednostranog sociološkog realizma. Perspektivno, ovakvo shvatanje izvora socioloških obaveštenja bilo je vrlo nepovoljno. Ono je znatno osiromašavalo izvorne naučne podatke i činilo ih neadekvatnim za proučavanje mnogih društvenih pojava, koje se ispituju u savremenim uslovima, u svome toku. Još jedno epistemološke načelo dolazi vidno do izražaja Dirkemovim razmatranjima o stvaranju iskustvene naučne evidencije. On se uporno zalaže za što sistematičnija izvorna obaveštenja, koja jedino mogu da uklone iz sociologije aneg-

¹⁴⁾ Ibidem, str. 41.

¹⁵⁾ Ibidem, str. 42.

dotsku i ilustrativnu upotrebu pojedinačnih iskustvenih podataka. Da bi se ovo postiglo, neophodno je da se, pošto je predmet istraživanja jasno i nedvosmisleno operacionalno definišan, prikupljanje podataka protegne na sve slučajeve — u određenom iskustvenom okviru — na koje se odnose definicije upotreb-ljenih naučnih pojmova, i izbegne svako proizvoljno odabiranje pojedinačnih primera, koji su obično u skladu s nekim pred-ubedenjima.¹⁶⁾ Pored toga, Dirkem kritikuje izvođenje opštih zaključaka o pojedinim vrstama društvenih pojava na osnovu njihovog proučavanja samo u nekim tipovima društva.

Već je rečeno da je Dirkem pridavao veliki značaj statistici. Izgleda da je on to činio zbog toga što ona obezbeđuje onakve izvorne podatke kakve je on najviše cenio, a i služi se postupcima koji su odgovarali njegovom shvatanju o načinu stvaranja iskustvene naučne evidencije: (1) nastoji da definiše predmet prikupljanja podataka pomoću nekih objektivnih, opažajnih obeležja, (2) pojave obuhvata ili potpuno ili na osnovu nekog sistematskog načela izbora i (3) dolazi do agregatskih pokazatelja koji važe za određene skupove pojava, a u kojima gotovo potpuno iščezavaju osobenosti pojedinih individualnih slučajeva. Dirkem je smatrao da se agregatski statistički pokazatelji mogu smatrati kolektivnim karakteristikama određenih skupova. Danas, međutim, postaje sve očiglednije da takav zaključak u mnogim slučajevima nije dovoljno osnovan, pošto kolektivni društveni oblici, pored svojih agregatskih, imaju i izrazito globalne osobine, nezavisne od osobina svojih elementarnih delova.¹⁷⁾

Iako se kao teoretičar mnogo bavio problemima sociološkog objašnjavanja društvenih pojava, Dirkem nije iscrpno analizirao logičku strukturu naučnog objašnjavanja, nego je sva njegova pažnja bila usredsređena na ispitivanje teorijskog pristupa u kome se društvene pojave mogu naučno objasniti. Taj pristup po njegovom mišljenju, može da bude samo sociološki. Njegova shvatanja načina objašnjavanja društvenih pojava najbolje pokazuju kako je Dirkem zamišljao sociologiju i njenu teoriju, a istovremeno u njima najočiglednije dolazi do izražaja njegovo sociologističko i funkcionalističko stanovište.

Društvene pojave nisu samo poseban deo stvarnosti u kome vladaju posebni društveni zakoni. Društvo je, po Dirke-movom mišljenju, jedna vrlo izrazito autonomna sfera stvarnosti koja se kreće gotovo isključivo po svojim unutrašnjim zakonima, i na koju nedruštveni činiooci nemaju većeg uticaja. Opšte stanje

¹⁶⁾Ibidem, str. 46-51.

¹⁷⁾Sire o odnosu između individualnih i kolektivnih obeležja vid. u poglavlju o merenju.

društva, koje se ogleda u osnovnim odnosima u njegovoj morfološkoj^ strukturi i karakteru njegove društvene svesti je odlučujući činilac od kojeg zavise sve društvene pojave. Sociolo-gizam stoga prilikom objašnjavanja društvenih pojava zanemaruje ispitivanje uticaja nedruštvenih činilaca, pre svega biopsihičkih čovekovih svojstava i spoljne prirodne sredine u kojoj društvo postoji i prema kojoj se ono stalno nalazi u aktivnom odnosu. Ovo gledište sasvim jasno izražava osnovno pravilo sociološkog objašnjenja koje glasi: „Odlučujući uzrok društvene činjenice treba tražiti među prethodnim društvenim činjenicama, a ne u stanjima pojedinačne svesti".«) Pravilo nije sadržinski potpuno razvijeno, jer Dirkem, kad u drugom delu navedenog stava eliminiše nedruštvene činioce, navodi samo psihičke osobine. Potpunije, i više u skladu s njegovim opštim shvatanjem društvene uzročnosti trebalo bi da u formulaciji osnovnog pravila sociološkog objašnjenja budu eksplicirao isključeni i prirodni i biološki činiooci kao izvori bilo kakvog značajnijeg uticaja na društvo.

Sa ovog sociologističkog stanovišta Dirkem kritikuje ne samo -Milov psihološki redukcionizam nego i Kontovo i Spen-serovo objašnjavanje društvene evolucije pomoću urođene čo-vekove težnje da razvija svoju prirodu (Kont), odnosno pomoću težnje za sve većom srećom čime Spenser objašnjava pokretačke motive društvenog razvoja. Sve te teorije izvode sociološke zakone iz psiholoških, bilo da to čine eksplicitno kao Mil, ili implicitno kao Kont i Spenser, a ne uviđaju da je društvo jedna posebna stvarnost koja nastaje udruživanjem pojedinaca, ali koja ima svoje posebne zakone različite od zakona psihičkog života pojedinaca. „Grupa misli, oseća i dela, piše Dirkem, sasvim drukčije nego što bi činili njeni članovi kada bi bili izdvojeni. ... Prema tome, svaki put kad se neka društvena pojava neposredno objašnjava psihičkim pojavama, izvesno je da je objašnjenje pogrešno".¹⁹⁾ Već je rečeno da se kolektivna svest nameće pojedincima kao prinuda, i to sa snagom koja ne zaostaje za otporom koji čovekovo delatnosti pružaju materijalni predmeti. Uzroci, međutim, kolektivnih predstava, osećanja i stremljenja ne nalaze se u pojedincima i njihovim svestima, nego u stanju u kom se nalazi društvo kao celina. Samo time što se razna društva nalaze u najrazličitijim stanjima može se objasniti vrlo velika raznolikost psihičkog života ljudi koja se zapaža u različitim društvima i isto rij i, a koja se ne bi mogla objasniti nikakvim zajedničkim psihičkim odlikama ljudi niti nekim psihološkim zakonima.

¹⁹⁾ E. Dirkem, Pravila sociološkog metoda, str. 102.)

Ibidem, str. 98.

Osnovno načelo objašnjenja uzroka društvenih pojava treba primeniti i u proučavanju njihovih funkcija. Dirkem smatra da sociološko proučavanje neke društvene pojave nije završeno ako je otkriven samo uzrok, usled koga je ona nastala i koji je održava. To je tek prvi deo objašnjenja, najvažniji ali ipak početni. Da bi neka društvena pojava bila sociološki objašnjena treba otkriti njenu ulogu u određenom društvu, ili ono što se obično naziva njenom društvenom funkcijom. Društvena funkcija neke pojave se sastoji u objektivnom odnosu koji postoji između nje i društva kao celine. Funkcija određene vrste pojava se određuje po tome kakvu društvenu potrebu one zadovoljavaju. Sasvim bi, međutim, bilo pogrešno smatrati da se funkcija nekih društvenih pojava sastoji u zadovoljenju nekih individualnih potreba. Društvene pojave mogu služiti pojedincima, ali samo posredno. Neposredno, one uvek služe društvu. Pravilo za objašnjavanje funkcija društvenih pojava stoga glasi: „Funkciju društvene činjenice treba uvek tražiti u odnosu koji ona održava s nekim društvenim ciljem”.²⁰⁾

Ovo sociologističko i funkcionalističko stanovište postaje još očiglednije u sledećem pravilu koje tvrdi da „prvi početak svakog iole značajnijeg društvenog procesa treba tražiti u sastavu unutrašnje društvene sredine”.²¹⁾ Kad već postoje, društvene pojave zadovoljavaju prvenstveno neku društvenu potrebu, pa je prirodno da one i nastaju uglavnom samo usled izrazito globalnih društvenih uzroka. Unutrašnju društvenu sredinu Dirkem deli na dva dela: prvo, stvari u koje se ubrajaju sve materijalne i duhovne tvorevine nastale u toku ranijeg društvenog razvoja, a pre svega pravo, običaji, umetnost, dok drugi deo unutrašnje sredine čine ljudi. Aktivan činilac u pravom smislu su samo ljudi, shvaćeni kolektivno kao ljudska sredina, i osnovni zadatak sociologije jeste da objasni kako različite osobine ove unutrašnje društvene sredine utiču na razne društvene pojave. Prema tome, sociološko objašnjenje uzroka društvenih pojava i njihovih funkcija treba uvek da pre svega uzima u obzir stanje društva kao celine u određenom vremenu. To opšte stanje društva, njegova unutrašnja sredina je glavno uzročno polje u kome nastaju sve pojedinačne društvene pojave, a u tom okviru treba tražiti i njihove funkcije.

Karakteristično je da na nekim mestima u *Pravilima* Dirkem gotovo sasvim potcenjuje uticaj istorijskih činilaca na aktualno stanje društva. On, naime, smatra da se nekom silom koja bi delovala iza leđa društva (*vis a tergo*) ne može objasniti društvena aktivnost u datom momentu, nego da njeno ob-

²⁰⁾ Ibidem, str. 102. ²¹⁾ Ibidem, str. 104.

jašnjenje treba tražiti pre svega u aktualnom stanju društva.²²⁾ I drugo, Dirkem jako sužava uzročni značaj spoljnih činilaca, tj. uticaja ostalih društava. On smatra da su uticaji spoljnih činilaca na svako konkretno društvo ograničeni uglavnom na razvoj društvenih funkcija koje služe bilo za napad ili za odbranu.²³⁾ Ti međunarodni ili međudruštveni uticaji se, međutim, mogu gotovo sasvim zanemariti prilikom ispitivanja ostalih društvenih delatnosti. Ovo izrazito aktualistički imanentno shvatanje globalnih društava kao gotovo zatvorenih sistema imalo je dosta uticaja na kasniji funkcionalizam.

U ovoj ovi. A. globalno shvaćenoj opštedruštvenoj sredini treba zatim razlikovati i neke posebne ili uže sredine. U tom pogledu je Dirkem ostao, u stvari, samo na nekim i to ne najvažnijim elementima. Najvažnijim užim društvenim sredinama on je shvatao porodicu, zatim društveno-profesionalne grupe i njihova, udruženja i različite tipove naselja.

Dirkemovo shvatanje društvene strukture je nerazvijeno i slabo upravo zbog toga što on, smatrajući da je podela rada najvažniji i gotovo jedini činilac društvene diferencijacije, nije uviđao da se u okviru podele rada, a na osnovu svojine ili raspolaganja materijalnim uslovima za obavljanje privredne i ostalih društvenih delatnosti, u društvenoj strukturi stvaraju društveni slojevi, klase, staleži, kaste kao mnogo širi društveni oblici od društveno-profesionalnih grupa, i da su upravo ti širi kolektivni oblici u društvenoj strukturi vrlo aktivni činioci i najznačajniji uži društveni delovi, koji su, pored etničkih zajednica, najviše sposobni za razne samostalne oblike kolektivnog delovanja i kulturnog stvaralaštva. Zadržavajući se u analizi društvene strukture pretežno na društveno-profesionalnim grupama, Dirkem nije uspeo da realističnije pokaže unutrašnju diferencijaciju opšte društvene sredine. Isto tako on nije dovoljno uvideo koliko nekad etničko-kulturni činioci mogu da utiču na stvaranje pojedinih užih društvenih grupa. Svako ko je živio u nacionalno mešovitom društvu u momentima kad su u njemu postojali oštrij nacionalni sukobi-mogao je da se uveri koliko razne etničko-kulturne grupe, na primer nacije u modernom društvu, mogu da razviju svoju unutrašnju koheziju i samostalne oblike unutardruštvene delatnosti; koliko one

²²⁾ Ibidem, str. 107—109. Treba reći da ove opšte formulacije o ulozi istorijskih činilaca u sociološkom objašnjavanju društvenih pojava ne izražavaju dovoljno adekvatno stvarno Dirkemovo gledište. Vid. G. Davy, *L'Explication sociologique et le recours à l'histoire d'après Comte, Mili et Durkheim*, *Revue de métaphysique et de morale*, 54 an., Na 3—4; R. H. Bellah, *Durkheim and History*, *American Sociological Review*, v. 24 (1959), Ne 4.

²³⁾ E. Dirkem, *Pravila sociološkog metoda*, str. 107.

u tim uslovima postaju značajan društveni okvir obrazovanja onog što bi se uslovno moglo nazvati kolektivnom svesću, pa čak i da se nacionalne svesti u tim uslovima toliko razlikuju i sukobljavaju da opšta kolektivna svest jedva da uopšte postoji. Međutim, trajna metodološka tekovina Dirkegovog shvatanja sociološkog objašnjenja jeste čvrsto povezivanje uzročnog i funkcionalnog objašnjavanja. U kasnijem funkcionalizmu se skoro po pravilu smatralo da je neka društvena pojava objašnjena ako je utvrđena njena funkcija. Dirkeu je bilo sasvim jasno da aktualna funkcija neke pojave ne objašnjava njeno poreklo, jer pojava mora najpre postojati da bi mogla da obavlja određenu funkciju i da zbog toga treba odvojeno ispitivati uzroke koji su proizveli neku pojavu od funkcije koju ona, kad već postoji, ima u određenom društvu.²⁴⁾ Zatim, iako mu je bilo mnogo stalo do što egzaktnijeg ispitivanja funkcija društvenih pojava, Dirkeu nije bio hiperfunkcionalist. On, naime, nije smatrao da sve društvene pojave moraju imati neke funkcije, uviđajući mogućnost da neke pojave izgube svoje nekadašnje funkcije, a da se ipak održavaju po inerciji tradicije, kao ukrasi iz prošlosti ili kao njeni simboli; on je čak dopuštao mogućnost postojanja društvenih pojava koje nikad nisu imale posebnu funkciju. Ovo gledište da pojava ne mora odmah iščeznuti s iščezavanjem njene korisne društvene funkcije je teorijski opravdano.

Teorijski i metodološki je još mnogo zanimljivije da Dirkeu odnos uzroka i funkcije shvata vrlo recipročno. Funkcija koju neka pojava obavlja može istovremeno radati ili bar obnavljati njen uzrok. Ako, na primer, jedan tip porodice u nekom datom društvu ima određenu funkciju (u nerazvijenom društvu porodica je, pored ostalog, i osnovna profesionalna škola za novi naraštaj), onda ona pothranjuje i obnavlja uzroke usled kojih taj tip porodice postoji. Kad nestane prvobitna funkcija, jer se izmeni opšte stanje društva, prestaje priliv energije koja je potrebna da bi se uzrok usled kog određena pojava nastaje stalno održavao u delatnom stanju. Napokon, treba istaći da je teorijski opravdano Dirkeovo tumačenje funkcije kao objektivnog odnosa između pojave i određenog stanja društva. Funkcija, prema tome, ne zavisi samo od objektivnih osobina pojave koja funkciju vrši, nego se javlja kao odnos. Najbolje se to može videti kad se promeni opšte stanje društva. Zbog opštih promena u društvu dešava se da neka pojava izgubi svoju nekadašnju funkciju, iako se sama nije izmenila, zato što njena ranija funkcija nije više potrebna u novom društvenom stanju. Izgubila se dakle funkcija jer se izmenio objektivni

^{M)} Ibidem, str. 91.

odnos, iako su još uvek uže shvaćene objektivne osobine pojave, koja je ranije imala neku funkciju, ostale uglavnom neprome-njene. Dirkeu je učinio vrlo velik i vrlo koristan napor u razradi metoda uzročne analize. Šteta je što nije detaljnije razradio i postupke funkcionalne analize, jer na tome planu postoje ta-kođe velike teškoće. On je bio svestan da ono što se u nekom društvu smatra funkcijom određenih pojava ne mora biti njihova stvarna funkcija; da sociologija ako se osloni na shvatanja koja u društvu postoje o funkciji nekih pojava, može vrlo lako da se identifikuje s određenom ideologijom; da ona stoga mora ispitivati stvarne funkcije, i te stvarne funkcije određene vrste pojava pronalaziti otkrivanjem objektivnih odnosa između pojava i opšteg stanja društva. Ipak, Dirkeu nije sistematski razradio metod sociološke funkcionalne analize.

U razvijanju metoda uzročne analize njegov doprinos je daleko značajniji i još uvek vrlo savremen.²⁵⁾ S obzirom da je otkrivanje uzročnih odnosa osnova objašnjenja društvenih pojava, Dirkeu je nastojao da ispita da li se i na koji način može doći do relativno pouzdanih saznanja o društvenoj uzročnosti. On se slagao s Milom u jednom: da eksperiment nije šire upotrebljiv u ovu svrhu, ali je odlučno osporavao da to znači da ne postoje drugi putevi i sredstva za ispitivanje društvene uzročnosti. Najvažniju zamenu za eksperiment Dirkeu je video u uporednim istraživanjima. Ako se proučavanjem nekih pojava samo u jednom društvu ne mogu pouzdano razdvojiti uzroci koji zajednički na njih utiču i odvojeno ispitivati delovanje svakoga od njih, to se može postići ispitivanjem tih pojava u različitim društvima u kojima se činioci što na njih deluju nalaze u različitim međusobnim odnosima, pa se na taj način i njihovo dejstvo može bar delimično izolovano posmatrati. Uporedna istraživanja imaju daleko širi značaj u Dirkegovoj metodologiji nego kod Konta. Kont je smatrao da, pošto je otkrio osnovne zakone društvenog razvoja, uporednim istraživanjima treba proučiti sporedne činioce koji su uticali da tempo razvoja svih konkretnih društava nije bio podjednak. Dirkeu je međutim, bio ubeđen da se na uporednom planu rešavaju svi osnovni teorijski zadaci sociologije, jer se samo upoređujući pojave u raznim društvima može otkriti ono što je u njima zajedničko, kao i ono što utiče da one u raznim društvima dobiju

²⁵⁾ Ibidem, str. 113—20. Međutim na razvoj metoda uzročne analize neeksperimentalnih podataka Dirkeu je daleko više uticao svojim delom o samoubistvu. (E. Durkheim, *Le Suicide*, F. Alcan, Pariš, 1897.) Ovo delo se još uvek uzima kao jedan od uzora neeksperimentalne uzročne analize u sociologiji. Vid. H. Hyman, *Survey Design and Analysis*, The Free Press, Glencoe, 111., 1955; J. Madge, *The Origins of Scientific Sociology*, The Free Press, Glencoe, 111., 1962.

vrlo raznolike oblike, različitu učestalost i da se razvijaju u različitim pravcima. Stoga je Dirkemovo proučavanje društvene uzročnosti uklopljeno u uporedni istraživački pristup.²⁶⁾

Prethodno treba izneti osnovne ideje njegove uzročne analize.²⁷⁾ Dirkem je smatrao da je od četiri Milova pravila za eksperimentalno utvrđivanje uzroka samo jedno — metod zajedničkih promena — upotrebljivo za ispitivanje društvene uzročnosti. Ako se utvrdi da se dve vrste pojava stalno nalaze u istim odnosima i stalno se menjaju na određen način, ima dovoljno razloga da se pretpostavi da između njih postoji neka uzročna veza. Polazna opisna osnova za ispitivanje uzročnih odnosa su stabilne korelacije o stanju i kretanju određenih vrsta pojava. Ipak je Dirkem znao da se samo na osnovu stabilnosti korelacija ne može zaključiti da one izražavaju neke uzročne odnose, pošto ima i prividnih korelacija, koje mogu biti vrlo čvrste, ali da ipak između pojava koje su u njima dovedene u međusobni statistički odnos ne postoji uzročna veza. Neke od prividnih korelacija nastaju usled toga što su obe vrste korelisanih pojava posledica nekog zajedničkog uzroka koji se, međutim, u korelaciji ne pojavljuje. Dovoljno je navesti jedan primer, koji možda nije najsrećniji, ali je Dirkemov i lepo ilu-struje ovu njegovu ideju. Iako je utvrđeno da između stepena obrazovanja i učestalosti samoubistava postoji vrlo čvrsta pozitivna korelacija, tj. što je više obrazovanje veća je učestalost samoubistava, to ne znači da bi bilo opravdano objašnjavati ovu korelaciju kao rezultat neposrednog uzročnog uticaja obrazovanja na povećanje sklonosti ka samoubistvu. Takvo tumačenje nije uopšte odgovaralo Dirkemovom opštem shvatanju društva. Obrazovanje, po njegovom mišljenju, zahvata pretežno periferne delove ličnosti i zbog toga ne može da presudno utiče na naj-osnovnije životne odluke, a jedna takva sudbonosna odluka dolazi do izražaja u samoubistvu. Zbog toga je on smatrao da su i povećanje sklonosti ka samoubistvu i povećana želja za obrazovanjem podjednako posledice jednog zajedničkog uzroka, koji je on video u opadanju tradicionalnih shvatanja. Gubitak vere u tradicionalna shvatanja podstiče čoveka da se obrazuje i da sam traži odgovore na razna životna pitanja, koja za nekog ko je utonuo u tradicionalna shvatanja nisu uopšte problem. On ima rešenja. A, istovremeno, gubitak vere u tradicionalna shvatanja u društvu, koje nije na novi način uspostavilo svoju moralnu integraciju, izaziva labavljenje unutar društvenih odnosa, koji su po Dirkemu temelj na kome pojedinac gradi svoju društvenu i psihičku ravnotežu. Jer, po Dirkemu, čim se

²⁶⁾ E. Dirkem, Pravila sociološkog metoda, str. 121—23. ") Ibidem, str. 113-120.

čovek izoluje od društva, on nema više društvenu podršku, neophodnu svakom pojedincu; on postaje mentalno labilan i nesposoban da se odupre težim udarcima sudbine, i usled toga više sklon ka samoubistvu. Ovo objašnjenje zajedničkog uzroka povećane težnje za obrazovanjem i sklonosti ka samoubistvu ne mora biti teorijski opravdano. Ono je izneto samo kao primer za ilustrovanje metodološkog problema, koji se sastoji u tome da dve čvrsto korelisane pojave ne moraju biti u neposrednom uzročnom odnosu nego su posledice zajedničkog uzroka, koji se ne nalazi u korelaciji, zbog čega u takvom slučaju ispitivanje treba produžiti da bi se otkrio taj zajednički uzrok.

Zatim, često su pojave koje se nalaze u korelacijama vrlo složene. Na primer, poznato je da se tip naselja i učestalost samoubistava nalaze u dosta čvrstoj korelacijskoj vezi i da su po pravilu, bar u Dirkemovo vreme, samoubistva bila više rasprostranjena u gradovima nego u selima. Ovakva korelacija ne ukazuje na specifičan uzrok veće učestalosti samoubistava u gradu kao tipu naselja. Jer grad je nešto vrlo složeno: to je naselje u kom se nalaze lica najrazličitijih zanimanja; zatim naselje s natprosečno velikim postotkom doseljenika; grad je društvena sredina u kojoj je anonimnost ljudi neuporedivo veća nego u naseljima tradicionalnog tipa s malom pokretljivošću stanovništva, gde se svi ljudi dobro poznaju i gde je lakše društveno kontrolisati celokupno ponašanje pojedinaca, itd. Treba utvrditi specifično svojstvo grada kao složene društvene pojave koje najviše utiče na povećanje učestalosti samoubistava. Traži se, dakle, specifični uzrok preko koga grad, kao društvena pojava, najviše i najneposrednije utiče na povećanu učestalost samoubistava. Dirkem je vrlo jasno uočio ovaj važan problem uzročne analize.

Dalje, i pored upotrebe raznovrsnih analitičkih postupaka u ispitivanju iskustvenih odnosa među pojavama, Dirkem nije smatrao da je osnovano pretpostaviti da se dve vrste pojava nalaze u uzročnom odnosu ako se za to ne mogu navesti i teorijski razlozi; ili, drugim recima, ako se neka utvrđena stabilna korelacija ne može teorijski protumačiti i objasniti sa nekog šireg stanovišta, koje nije stvoreno *ad hoc*, nego je u stanju da pored objašnjenja te korelacije objasni i čitav niz drugih pojava. Na primer, tumačenje da grad jednim svojim svojstvom utiče na pojačanje sklonosti ka samoubistvu može se smatrati održivim, samo ako je izvedeno iz nekog opštijeg teorijskog stava u kome se pomoću delovanja toga svojstva objašnjava još čitav niz drugih pojava koje su drukčije u gradu nego u drugim tipovima naselja. Tek pošto je neka korelacija objašnjena pomoću proverenih teorijskih stavova ima više oprav-

danja očekivanje da je u njoj izražen određen uzročni odnos, tj. da ona nije samo prividna.

Pošto je neki korelacijski odnos svestrano razmotren, treba uporednim istraživanjem ispitati širinu njegovog važenja, tj. da li je on stalan u naj razlici ti j im prilikama ili važi samo za određena društva ili određena njihova opšta stanja. Metod uporednih istraživanja u Dirkenovoj metodologiji po prvi put dobija određeniju fizionomiju. On, naime, jasno uočava potrebu uporednih istraživanja s različitim iskustvenim delo-krugom. Najuzi delokrug uporednih istraživanja jeste jedno konkretno društvo. Kad god se ispituju masovne pojave, koje u pojedinim delovima nekog društva znatnije variraju, ovaj nivo poređenja je vrlo koristan. Ne mogu se uporedno ispitivati uzroci monogamne porodice u jednom društvu u kome je ona jedini tip porodice. Premda i u toni društvu mogu da postoje odstupanja od tog tipa porodice, na primer, prostitucija, razvod braka itd., čije je ispitivanje korisno za otkrivanje uzroka nestabilnosti monogamne porodice, ipak u njemu nema nekog drugog tipa porodice koji bi služio za poređenje. Ali, niz drugih društvenih pojava varira u istom društvu od jednog geografskog područja do drugog, u raznim nacionalnim grupama, raznim društvenim klasama i slojevima, različitim tipovima naselja itd. U naučnom proučavanju takvih pojava poređenja u okviru jednog društva su vrlo korisna. Međutim, iako se uporednim proučavanjem u tom najužem okviru može doći do mnogih značajnih zaključaka o uzrocima koji utiču da se neka vrsta društvenih pojava javlja u različitim oblicima, s različitim intenzitetom i različitom učestalošću, ipak te zaključke treba pro-veravati na širem uporednom planu, i to najpre istraživanjem u drugim konkretnim društvima istog društveno-istorijskog tipa.

Primer s proučavanjem društvenih uslova monogamne porodice pokazuje da ova najuža poređenja nisu mogućna kad se ispituje neka društvena ustanova koja je jedinstvena norma u društvenoj organizaciji određenog društva. U tom slučaju početni iskustveni delokrug uporednog proučavanja može da bude samo više društava istoga tipa. Napokon, postoji i treći, najširi, okvir u kome su uporedna istraživanja potrebna, i koji čine sva društva o kojima postoje potrebni izvorni podaci, a idealno bi bilo da to budu sva društva koja su postojala, dakle, društva naj razlici ti j ih tipova i u naj različiti j im opštim uslovima. Na ovom najširem stupnju, poređenja prestaju da budu statičko-strukturalna i prerastaju u genetičko-istorijska. U pojedinim razvijenijim tipovima društva postoje razne društvene ustanove. Mnoge od njih, ipak, nisu isključivo rezultat društvenih uslova samo onog tipa društva u kome postoje, nego su potpuno ili delimično nasleđene iz prošlosti, i samo su u većoj ili manjoj

meri modifikovane da bi bile više prilagođene osobenim uslovima društva u kome postoje. Ako se hoće objasniti razvoj takvih ustanova, one se moraju proučavati bilo u istorijskoj razvojnoj liniji koju je prošlo nekoliko društava istog tipa, ili uporednim proučavanjem društava koja se nalaze na različitom stupnju razvoja, ali u svakom slučaju na istorijskoj građi društva koja su pripadala i pripadaju različitim tipovima. Za naj-opštija genetička proučavanja su, dakle, neophodna uporedna istraživanja u ovom najširem iskustvenom delokrugu.

Ova Dirkenova zamisao uporednog metoda je vrlo realistična. U njoj je jasno izražena misao da, potrebna širina uporednih istraživanja zavisi od karaktera problema i prirode ispitivanih pojava. Osnovni Dirkenov zaključak jeste da što je neka pojava složenija to je radi njenog objašnjenja potrebnije ispitivati njene oblike i njen razvoj u većem broju različitih tipova ljudskog društva. I zbog toga je, po njegovom shvatanju, sociologija nužno uporedna nauka, koja se ne može ograničiti na proučavanje jednog određenog društva ili na proučavanje jednog određenog društvenog tipa, na primer industrijskog društva. Pri kraju *Pravila sociološkog metoda* on zaključuje: „Uporedna sociologija nije posebna grana sociologije, već je to sama sociologija, ukoliko prestaje da bude čisto opisna i teži da shvati činjenice”.²⁸⁾ Kao što kasnije ograničavanje sociologije na proučavanje samo razvijenih tipova društva nema osnova u Kontovoj ili Marksovoj zamisli, ono isto tako nema osnova ni u Dirkenovom shvatanju sociologije. Sociologija proučava ljudsko društvo u svim njegovim razvojnim fazama, i samo uzimajući u obzir čitav razvoj ona može da resi neka svoja osnovna teorijska pitanja.

U poređenju sa Kontom, Milom i Spenserom Dirkenova metodologija, s opšteg pozitivističkog stanovišta, znači značajan napredak u razmatranju osobenosti sociološkog metoda. Ipak, u njoj postoji niz slabosti. Čini se da su glavni koreni tih slabosti (1) u Dirkenovom prilično nekritičnom prihvata-nju induktivizma kao osnovnog metodološkog pristupa u proučavanju iskustvenih pojava. Poznato je da su svi istaknuti pozitivisti prošlog veka bili induktivisti. Nisu oni mislili da će činjenice same da govore, bez teorijsko-sistematskih objašnjenja. Dirkenovi istraživački radovi pokazuju veliku, ponekad čak preteranu, hipotetičko-deduktivnu upotrebu teorije. Ipak, u svojim metodološkim shvatanjima o odnosu naučne teorije prema činjenicama on je podlegao uticaju induktivizma. Ističući s pravom značaj objektivnog i sistematskog opisa za razvoj teorije, Dirken je uglavnom ograničio njenu funkciju na obja-

²⁸⁾ Ibidem, str. 123.

šnjavanje utvrđenih opisnih uopštavanja. Kritičko prevazilaženje postojećeg putem otkrivanja u njemu skrivenih optimalnih mogućnosti, pozitivizam je uvek smatrao „spekulacijom“ a ne zadatkom naučne teorije. U tom pogledu Dirkem je, možda, bio samo manje isključiv od ostalih pozitivista.

(2) Drugi izvor slabih rešenja u Dirkemovoj metodologiji su jednostranosti teorijskog stanovišta, njegov sociologizam i još određenije izrazito spiritualističko, idealističko-etičko shvaćanje suštine društva. Ovo je stalno sugeriralo da se u društvu vidi idealni moralni totalitet, a da se nedovoljno uviđaju brojne oštre društvene suprotnosti i sukobi, usled kojih ono što je Dirkem smatrao kolektivnom svesti nije, ni izdaleka toliko jedinstveno i nema ni izdaleka toliko moralni autoritet kao što se njemu činilo. Sociologizam je još više pojačavao ovu osnovnu slabost u tumačenju suštine društva time što je, u opravdanoj kritici psihološkog redukcionizma i naglašavanju da je društvo jedan osoben deo stvarnosti, suviše odvajao društvo od njegove prirodne sredine i nedovoljno uzimao u obzir osnovne antropološke čovekove osobine. Te osobine postoje kao nešto dato za svako konkretno društvo. Ovo nesumnjivo može na njih uticati, ali antropološke osobine takođe aktivno povratno reaguju na društvene uticaje. Zbog teorijskih slabosti bila su prihvaćena nezadovoljavajuća metodološka rešenja koja nisu dozvoljavala da se u punoj meri iskoristi pravilnost nekih osnovnih metodoloških stavova.

(3) Na kraju, metodologija uvek zavisi od razvitka nauke, i kad nauka pređe određeni stupanj svoga razvoja moraju se razvijati nova metodološka stanovišta. Dirkem je nesumnjivo dao značajan doprinos opštem razvoju sociološke metodologije. Uticaj njegovih metodoloških ideja nije manji od uticaja njegove sociološke teorije.

Posle Dirkema u pozitivizmu nije nastala ni jedna celo-vitija i značajnija originalna metodološka zamisao. Pozitivizam se kasnije pretežno usredsredio na razvijanje pojedinih istraživačkih postupaka, naročito postupaka za prikupljanje podataka, ali i analize. Međutim, niko od pozitivista nije izgradio jednu tako celovitu epistemološku zamisao sociološkog metoda kao što su to učinili Kont i Dirkem, pa se izlaganje razvoja pozitivističkih shvatanja o sociološkom metodu može završiti s Dirkemom. Na kraju ovog poglavlja će se prikazati karakteristični stavovi savremenog pozitivizma o nekim naučnim epistemološkim problemima, ali neće biti potrebno da se u celini izlaže metodološko stanovište nijednog pojedinačnog pisca.

3.

OSNOVNA GLEDIŠTA O KORENITOJ RAZLICI METODA PRIRODNIH I DRUŠTVENIH NAUKA

Šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka pozitivizam dominira u zapadnoj evropskoj građanskoj misli i nauci i gotovo da nema nekog drugog epistemološkog stanovišta koje bi mu se tada oštrije suprotstavljalo. Međutim, početkom 80-tih godina javlja se u Nemačkoj čitav niz pisaca koji dovode u sumnju osnovne epistemološke teze pozitivizma, a naročito njihovu primenljivost u naučnom ispitivanju društva. Knjiga Karl Men-gera (K. Menger) *Ispitivanja o metodi društvenih nauka i -političke ekonomije napose i Diltajev (Dilthey) Uvod u duhovne nauk'e*, bili su neposredni povod pokretanja diskusije o metodologiji društvenih nauka koja je u Nemačkoj trajala decenijama. Obe knjige pojavile su se 1883. godine, a iste godine izlazi i poznati Šmolerov (Schmoller) osvrt *O metodologiji državnih i društvenih nauka* u kome se on, prikazujući obe knjige, gotovo bez rezerve opredeljuje za Diltajevo gledište. Godinu dana kasnije Menger odgovara Šmoleru brošurou *Zablude istorizma u nemačkoj nacionalnoj ekonomiji*.¹⁾ Ovim polemikama počinje u Nemačkoj dugotrajna borba oko metoda tzv. *Methodenstreit*, koja s podjednakom žestinom i sa sve većim brojem učesnika traje sve do prvog svetskog rata, da bi se dvadesetih godina obnovila i prestala, u stvari, tek dolaskom hitlerizma. Ne ulazeći u istorijski opis pojedinosti „borbe oko metoda“, biće navedeni samo još neki radovi u kojima su izneta osobena gledišta s trajnijim i dubljim uticajem.²⁾ Godine 1894. Vindelband (Windelband) drži u Strazburu svoj čuveni rektorski govor *Istorija i prirodna nauka*; 1899. izlazi prvo izdanje Rikertove (Rickert) rasprave *Kulturna i prirodna nauka*, a 1902. njegova knjiga *Granice prirodnog naučnog obrazovanja pojmovi*, u ko-

¹⁾ K. Menger, Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften, Duncker und Humbolt, Leipzig, 1883; W. Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften, Gesammelte Schriften, I. Band, B. G. Teubner, Leipzig—Berlin, 1923. G. Schmoller, Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, VII. Jahrg., 3 Heft, S. 239—58. K. Menger, Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie, Wien, 1884.

²⁾ Opširniji prikaz borbe oko metoda i obimna bibliografija mogu se naći u studiji F. N. Tenbruck, Die Genesis der Methodologie Max Webers, *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 11 Jahrg. (1959), H. 4.

jima on dalje razvija osnovnu Windelbandovu ideju.³⁾ Između 1903. i 1913. objavljuje Veber svoje osnovne metodološke rasprave.⁴⁾ Na petom i šestom godišnjem sastanku nemačkih sociologa 1926. i 1928. godine vodila se ponovo vrlo široka diskusija o metodu, ali se nova, originalna stanovišta nisu pojavila. U dosta oštroj polemici iznošene su uglavnom stare i poznate teze pozitivizma i istorizma.⁵⁾ Na kraju, 1930. godine izlazi metodološka rasprava Venera Zombarta (W. Sombart) *Tri nacionalne ekonomije*⁶⁾ u kojoj se ponovo na sintetički način obrazlaže an-tipozitivističko gledište o osobenom metodu društvenih nauka. Bez obzira na međusobna neslaganja u teorijskim i epi-stemološko-metodološkim pitanjima, najistaknutiji pisci koji zastupaju ideju o korenito različitom metodu društvenih nauka slažu se u nekoliko osnovnih stvari. Oni potpuno jednodušno odbacuju niz osnovnih epistemoloških ideja pozitivizma. Kritika počinje (1) osporavanjem epistemološkog shvatanja da prirodne i društvene nauke treba da budu jedinstvene u osnovnim-logič-ko-metodološkim načelima, iako se zbog osobenosti svojih predmeta moraju služiti različitim istraživačkim postupcima. Stoga se (2) osporava da je u cilju bržeg razvijanja društvenih nauka potrebno u njima što više primeniti i razviti ona metodološka shvatanja, čija je epistemološka vrednost prethodno proverena u prirodnim naukama. (3) Kao osnovni razlog za ovakav stav iznosi se sumnja o mogućnosti otkrivanja zakona u društvenom životu, a još više i odlučnije se osporava da je otkrivanje zakona osnovni naučni cilj istraživanja društva. (4) U vezi s tim zastupa se sasvim drukčije shvatanje načina naučnog objašnjavanja pojedinačnih društvenih pojava. (5) Zaključak iz ovih kritičkih razmatranja jeste osporavanje mogućnosti i vrednosti opšte teorijske nauke o društvu čiji bi osnovni zadatak bilo otkrivanje i teorijsko povezivanje društvenih zakona, i koja bi usled toga mogla da služi kao teorijska osnova istorijskih proučavanja i objašnjavanja pojedinačnih pojava. Nasuprot mišljenju da je neophodna jedna takva opšta teorijska nauka o društvu, izgrađena na opštim epistemološkim načelima prirodnih nauka, ističe

³⁾ W. Windelband, *Geschichte und Naturwissenschaft*, Strassburg, 1900; H. Rickert, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), 1899; *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, isti izdavač, 1902.

⁴⁾ Posle Veberove smrti ove rasprave su objavljene u knjizi *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1922.

⁵⁾ Vid. *Schriften der deutschen Gesellschaft für Soziologie*, I. Serie: *Verhandlungen der deutschen Soziologentage*, V i VI Band, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1927, 1929.

⁶⁾ W. Sombart, *Die drei Nationalökonomien*, Duncker und Hum-bolt, München—Leipzig, 1930.

se vrlo izrazito opisno shvatanje istorije i takva opisna istorija sa svojim osobenim, od prirodnih nauka potpuno različitim epistemološkim osobinama se smatra osnovnom naukom o društvu. U shvatanjima ove istorijske nauke, kao i njenog osobenog metoda pojedini mislioci se međusobno razlikuju. Ali svi smatraju da samo jedna vrlo konkretna, od prirodnih nauka po metodu i svojoj epistemološkoj strukturi različita istorija može da bude najopštiji okvir i istovremeno najcelovitiji domet u naučnom proučavanju društva.

Nije lako naučno objasniti kulturno-istorijsku i društvenu situaciju u kojoj nastaje istorizam kao opšte epistemo--loško stanovište o metodu društvenih nauka, kao i uzroke zbog kojih je on poslednjih decenija prošlog veka i sve do prvog svet-skog rata bio najuticajnija struja u građanskoj nemačkoj nauci. To, uostalom, i nije zadatak ove knjige.⁷⁾ Ipak treba ukazati na još neke opšte osobine istorizma, a pre svega na njegovo osnovno shvatanje istorije. Istorizam, kao osporavanje mogućnosti teorijskog naučnog znanja o društvu, ima u Nemačkoj dugu pred-istoriju. On se pojavljuje u nemačkoj historiografiji već u vreme romantizma i još više dolazi do izražaja u različitim stavovima Hegela i Rankea prema proučavanju istorije. Ali istorizam u to vreme još nije epistemološki zasnovan. Istorizam kraja prošlog veka izgrađen je na pretpostavci da u istoriji čovečanstva nema nekog sveopšteg reda i opštih zakona, nego da su svi njeni uži delovi i epohe samosvojne celine, koje se samo kao takve mogu shvatiti. Nekad je Ranke, suprotstavljajući se Hegelovom shva-tanju istorije kao razvojne teodiceje, u kojoj su smisao i značaj svake epohe određeni njenim položajem u jedinstvenom svetsko-istorijskom procesu, pisao da se bog neposredno odnosi prema-svakoј eposi i da ih sve smatra podjednako vrednim. Ova ista ideja o istoriji koju čine kvalitativno različiti, potpuno diskontinuirani delovi jeste najdublje idejno jezgro novog istorizma. Diltaj je tu misao izrazio sasvim jasno pišući: „Vekovi se u svojoj strukturi međusobno razlikuju... Fakticitet rase, prostora, odnosa snaga, čini svugde osnovu koja se ne može oduhoviti. Hegelov je san da vekovi predstavljaju stepenicu u razvoju duha. Prikazivanje jednog veka pretpostavlja jasno oko za taj fakticitet”.⁸⁾ Osnovna odlika istOrijskog proučavanja jeste spo-

⁷⁾ O istorizmu postoji nekoliko vrlo iscrpnih studija. Vid. na pr., E. Troeltch, *Der Historismus und seine Probleme*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922; K. Mannheim, *Historismus*, *Archiv für Sozial-taissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. 50 (1924); H. Barth, *Ideologie und Wahrheit*, Manesse Verlag, Zürich, 1945; G. Lukacs, *Die Zerstörung der Vernunft*, Luchterhand, Neuwied, 1962.

⁸⁾ W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, VII Band, B. G. Teubner, Leipzig und Berlin, 1927, S. 287—8.

sobnost da se shvati konkretna osobenost neke istorijske celine. Tražiti u konkretno-istorijskim celinama neke opšte zakone ili neki opšti red u njihovom pojavljivanju jeste za istorizam metafizički besmisao. Ne individualizuje se, dakle, samo istorijski pristup u proučavanju društva, nego se individualizuje i sama istorija tvrdnjom da u njoj postoji potpuni diskontinuitet. Kasniji pokušaji, nastali u krilu istorizma, da se u istoriji utvrde neke pravilnosti uvek se kreću u okviru pojedinih užih istorijskih celina, naroda i civilizacija. Ideja o kulturnim krugovima kao objašnjenje procesa nastanka i propadanja pojedinih društava i civilizacija jeste najširi teorijski zahvat mogućan sa stanovišta istorizma. Ne može se razumeti zašto se istorizam tako odlučno suprotstavljao ideji teorijskog proučavanja društva ako se ne uzme u obzir ovo potpuno diskontinuirano shvatanje isto rije. Tada izgleda da su osnovni razlozi epistemološke i metodološke prirode. U stvari, ovi razlozi su izvedeni iz određene filozofije istorije, iako je većina predstavnika istorizma na recima protiv filozofije istorije. U ovoj idejnoj klimi odvijao se proces konstituisanja sociologije u Nemačkoj na prekretnici vekova. Uslovi za njeno uključivanje u zvaničnu organizaciju nauka, koja je u to vreme bila istovetna s organizacijom univerziteta, svakako nisu bili povoljni. Ovo bi se moglo dokazati i ispitivanjem profesionalnih biografija nemačkih sociologa do prvog svetskog rata. Ali takvo ispitivanje spada više u sociologiju nauke nego u istorijski uvod u metodologiju sociologije. Za razumevanje razvoja shvatanja o sociološkom metodu je daleko važnije ispitati koliko su ideje istorizma uticale na razne zamisli sociologije i njenog metoda. Svestranija analiza bi mogla da pokaže na nema ni jedne struje u nemačkoj sociologiji koja nije vrlo ozbiljno uzimala u obzir ideje istorizma. Na primer, Zimlov (Simmel) pokušaj da sociologiju pretvori u nauku o apstraktnim oblicima društvenog života postaje razumljiviji ako se ima na umu koliko je u nemačkim akademskim krugovima bilo duboko ukorenjeno gledište da je istorija jedina moguća opšta društvena nauka. Ista ova okolnost bar delimično objašnjava zašto formalna struja ima u nemačkoj sociologiji relativno veći uticaj nego u bilo kojoj drugoj zemlji. Mi ćemo se ipak ograničiti na ispitivanje uticaja istorizma na metodološka shvatanja Maksa Vebera (Weber) iz dva razloga. (1) Na Vebera su ideje istorizma najviše uticale pošto je on sam izašao iz istorizma, i tek u poslednjim svojim radovima donekle prevazišao njegove okvire (2) Veberove metodološke ideje, iako on nije stvorio organizovanu školu, davno su prešle granice nemačke sociologije i pre bi se moglo tvrditi da njihov uticaj raste nego da opada. Veberova metodologija se, međutim,

ne može razumeti ako se bar u najopštijim crtama ne poznaju epistemološka shvatanja neokantovske škole, naročito H. Rickerta (Rickert), a donekle i W. Diltaja (Dilthey).

a) WILHELM DILTAJ (W. DILTHEY)

Diltaj je istovremeno jedan od najuticajnijih predstavnika istorizma i tzv. filozofije života (Lebensphilosophie). Premda su Diltajeve epistemološke i metodološke ideje duboko ukorenjene u njegovoj filozofiji, izlaganje se mora ograničiti na prikaz njegovog shvatanja metoda društvenih, ili kako ih on sam naziva duhovnih nauka.⁹⁾

Diltaj je prvi šire razradio istorizam kao epistemološko stanovište u pomenutom delu *Uvod u duhovne nauke*. Po uzoru na Kanta, on je želeo da napiše kritiku istorijskog uma, koja je trebalo da utvrdi osnovne pretpostavke i granice naučnog saznanja o istoriji, što u Diltaju evo i filozofiji znači granice saznanja o čoveku. Jer, „čovek se spoznaje samo u istoriji”,¹⁰⁾ ili drugim recima „šta je čovek kazuje mu samo njegova istorija”.¹¹⁾ Na istoriji Diltaj želi da izgradi svoju filozofsku antropologiju, srž čitave svoje filozofije. *Uvod u duhovne nauke* bio je zamišljen kao deo jednog sistematskog epistemološkog dela koje Diltaj nije uspeo da dovrši, iako je na njemu radio nekoliko decenija. Pored niza rasprava u kojima je razvijao svoja epistemološko-metodološka shvatanja, on je tek pred smrt uspeo da u relativno celovitom obliku dopuni sadržaj *Uvoda* u nedovršenom delu *Izgrađivanje istorijskog sveta u duhovnim naukama*.¹²⁾ Ali, iako stvarano u toku više od tri decenije, Diltaj evo epistemološko stanovište se nije bitno menjalo. Izlaganje tog stanovišta daleko više otežava nedovoljna određenost nekih njegovih ključnih kategorija, kao što su pojmovi doživljavanja, razumevanja, strukture itd. kao i samo naznačene ideje o tome kako se zamisao može učiniti prikladnom za proučavanje širih istorijskih celina, kao što su epohe i civilizacije.

⁹⁾ Sira obaveštenja o Diltajevoj filozofiji mogu se naći u knjizi O. F. Bollnow, Dilthey, Eine Einführung in seine Philosophie, B. G. Teubner, Leipzig und Berlin, 1936; kao i u obimnom predgovoru koji je za petu knjigu njegovih sabranih dela napisao G. Miš (Misch). (Gesammelte Schriften. V. Band, B. G. Teubner, Leipzig—Berlin, 1924, S. VII—CXVII). Zanimljive analize Diltajeve epistemologije dali su Trelč i Lukač u svojim knjigama navednim u primedbi 7). Od novijih radova zaslužuje pažnju knjiga H. A. Hodges, Wilhelm Dilthey: An Introduction, Routledge and Kegan, London, 1952.

¹⁰⁾ W. Dilthey, Gesammelte Schriften, Bd. VII, S. 279.

¹¹⁾ Ibid., Bd. VIII, S. 224.

¹²⁾ W. Dilthey, Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften, Gesammelte Schriften, Bd. VII.

Osnovna ideja *Uvoda* jeste da je naučno saznanje o društvu moguće samo u obliku konkretne istorije. „Cilj je duhovnih nauka da shvate pojedinačno i individualno u isto rijeko-društvenoj stvarnosti..“¹³⁾ Sasvim je stoga razumljivo što se on vrlo odlučno suprotstavlja filozofiji istorije i sociologiji kao pokušajima da se u istoriji otkriju i teorijski objasne neke osnovne pravilnosti i zakoni. Dokazivanje da filozofija istorije i sociologija nisu nauke, da one pokušavaju da rese nerešiv problem i da su njihove metode neispravne zauzima vrlo mnogo prostora u prvom, epistemološkom delu *Uvoda*.¹⁴⁾ Poreklo filozofije istorije Diltaj traži u hrišćanskoj ideji o istoriji kao teo-diceji, ostvarivanju božje promisli. Filozofija istorije pokušava da odgonetne ovu teološku zagonetku služeći se drugim, metafizičkim sredstvima. Sociologija Konta, Mila i Spensera je samo novi naturalistički oblik filozofije istorije. Ona nije manje apstraktna od klasične filozofije istorije, ali unosi u razumevanje prirode istorijskog saznanja još jednu zabludu jer smatra da se ono može postići primenom metoda prirodnih nauka. U stvari, filozofija istorije i sociologija podjednako osiromašuju i shematizuju istoriju jer im nedostaje smisao za izvornu konkretnost istorije koja se može postići samo isto rijekom istraživanjem. Filozofija istorije i sociologija nemaju opravdanja ni kao pokušaj da se iz već izvedenih užih istorijskih sinteza izvedu neki opštiji teorijski zaključci. Svaki pokušaj da se iz istorijske građe, kojoj su intuicija i trud istoričara već dali oblik umetničke celine, izvedu neki teorijski zaključci, Diltaj smatra besplodnom metafizikom.¹⁵⁾ Vrednost istorijskih zbivanja sastoji se u njihovoj neponovljivoj individualnosti. Pažnju istoričara najviše privlači upravo ono što prevazilazi prosečno.¹⁶⁾ Očigledno je samo ranije pomenuto potpuno diskontinuirano shvatanje istorije moglo da bude osnova potpunog odbacivanja teorijskog znanja o društvu. Naime, jedno je kritika spekulativnosti i shematičnosti filozofije istorije i sociološke teorije, a sasvim drugo tvrdnja da je o društvu moguće samo konkretno-istorijsko, opisno saznanje. Zanimljivo je da u *Uvodu* u svojim dokazivanjima o neosnovanosti teorijskog znanja o društvu Diltaj gotovo podjednako kritikuje Hegela i Konta. U kasnijim radovima on pozitivističkoj sociologiji pridaje sve manji značaj, dok se kritički osvrti na Hegelovu filozofiju istorije stalno ponavljaju i obično

¹³⁾ W. Dilthey, Einleitung in die Gesteswissenschaften, Gesam-melte Schriften, I. Band, S. 27.

¹⁴⁾ Ibidem, S. 86-92, 93-104, 104-112.

¹⁵⁾ Ibidem, S. 119.

¹⁶⁾ Ibidem, S. 118.

suprotstavljaju istorijskim radovima Rankea, Karlajla i drugih istoričara.¹⁷⁾ Izgleda da se ovo može objasniti znatnim opadanjem uticaja pozitivističkih ideja u Nemačkoj u poslednjoj deceniji prošlog i prvoj deceniji ovog veka, usled čega je polemika s njima postajala manje važna. Sem toga, u Hegelovom delu Diltaj je našao dublje podsticaje. Jedan od njegovih ciljeva bio je da Hegelovom shvatanju istorije da novo vitalističko i iracionalističko tumačenje.

Osporavanje mogućnosti teorijskog znanja o društvu na j neposredni je utiče na Diltajev stav prema sociologiji, i zbog toga je njime početo izlaganje njegove epistemologije. Odmah će se videti da on odlučno zastupa tezu da se prirodne i društvene (duhovne) nauke korenito razlikuju. Međutim, ovo još ne bi moralo značiti da ne može postojati jedna opšta teorijska društvena nauka, različita od teorijskih prirodnih nauka. Ipak, shvatanje razlika između prirodnih i društvenih nauka jeste temelj Diltajeve epistemologije i metodologije društvenih nauka i zbog toga se ono mora u najkraćim crtama prikazati. O ovoj razlici Diltaj raspravlja na više mesta u *Uvodu* i drugim svojim delima, ostajući ipak uvek na svom polaznom stanovištu.¹⁸⁾ Diltaj redovno najviše ističe različitu prirodu iskustva na kome se zasnivaju prirodne i društvene nauke kao osnovnu razliku među njima. Priroda je čoveku data kao nešto spoljašnje, što ostaje pojavno, jer čovek ne može da proдре u unutrašnju bit prirodnih pojava. Prirodnim naukama celina nije poznata na početku, one je uspostavljaju konstruktivnim putem; izdvajanjem i kvantifikacijom nekih osobina određenih vrsta prirodnih pojava ove nauke ispituju odnose među tim osobinama i nastoje da ih izraze u obliku matematičkih obrazaca, a zatim da pomoću teorijskih hipoteza povezuju pojedine prirodne zakone u šire teorijske sisteme. Prirodne nauke ne mogu razumeti prirodne pojave, nego ih samo mogu objasniti izvođeci ih iz nekih utvrđenih opštih zakona.

Nasuprot ovom spoljašnjem odnosu prirodnih nauka prema svom predmetu, društvene nauke se temelje na unutrašnjem iskustvu, koje je u svom izvornom obliku, po Diltaj u, intuitivno. Društvene činjenice su čoveku razumljive jer ih on može neposredno doživeti, osetiti, proizvesti. Dok mu je priroda uvek tuđa jer u njoj može razumeti samo ono što je nastalo kao rezultat ljudske prakse, tj. samo očovečenu prirodu, društvo je čovekov svet. Živeći u njemu, čovek oseća društvo u sebi i može doživeti naj različitije međusobne odnose i reakcije, stanja i delatnosti, jednom reci sav sadržaj društvenog života. Naučna

¹⁷⁾ Vid. na primer, Gesammelte Schriften, VII. Band, S. 99—106. ¹⁸⁾ Vid. na primer, Einleitung, S. 4-14, 35—39, 116-120: Gesammelte Schriften, V. Band, S. 138-153; 262-289.

saznanja o društvu su manje precizna nego o prirodi, ali je njihova ogromna prednost u tome što nisu fenomenalna nego se zasnivaju na neposrednom doživljavanju i razumevanju.

Pored ovog različitog karaktera iskustva Diltaj je, mada ne toliko određeno, ukazivao i na ontološku razliku između prirode i društva,¹⁹⁾ kao drugi razlog zbog čega se prirodne i društvene nauke moraju bitno razlikovati. U prirodi vlada mehanička uzročnost, u društvu (svetu duha, istoriji) se javljaju sloboda, svrsishodnost i vrednosti. Već u *Uvodu* on je objašnjavao da je svest o suverenoj volji, odgovornoj za svoja dela, obično razlog što se društvene nauke odvajaju od prirodnih, i da su postupci slobodne volje, koji se ne mogu objasniti prirodnom mehaničkom uzročnošću, pokretači razvoja i ličnosti i čovečanstva.²⁰⁾ U kasnijim radovima on još više naglašava ovu razliku. „U istorijskom svetu ne postoji prirodnonaučna uzročnost, jer uzrok u smislu ove uzročnosti sadrži u sebi zakono-merno i nužno proizvođenje posledica; istorija zna samo za odnose delovanja i trpljenja, akcije i reakcije.”²¹⁾ Na jednom drugom mestu, gde društvo (ili duhovni svet) definiše kao delatnu povezanost (Wirkungszusammenhang), Diltaj ističe da se ono razlikuje od uzročne povezanosti prirode po tome što se u njemu stvaraju vrednosti i ostvaruju ciljevi, i to ne slučajno ili samo epizodično nego stalno; jer istorijski život stalno stvara nova dobra i vrednosti. Zbog toga mu Diltaj pripisuje „imanentno-teleo-loški karakter”.²²⁾ Na osnovu ovih stavova se ipak ne bi smelo zaključiti da Diltaj smatra da je teleologija u istoriji ono što je kauzalitet u prirodi. Na drugim mestima on uzgred pominje uzročne odnose u društvu, ali nigde sistematski ne raspravlja o društvenoj uzročnosti.

Radi boljeg razumevanja Diltajevog shvatanja metodologije društvenih nauka treba ukazati da on znatno proširuje pojam saznanog iskustva. Kritikujući intelektualizam klasične teorije saznanja, kao i pozitivističko odbacivanje samoposmatranja kao izvora saznanja, on iznosi tezu da se društvene nauke moraju oslanjati na celokupno čovekovo iskustvo. „U žilama subjekta koji saznanje što su ga konstruisali Lok, Hjum i Kant ne teče stvarna krv, nego razređeni sok uma kao čiste misaone delatnosti. Ali mene je moje istorijsko i psihološko bavljenje celovitim čovekom odvelo da ga s mnogostrukošću njegovih

¹⁹⁾ Pri tom treba imati naumu osobenost Diltajevе terminologije u kojoj se sadržaj društvenog života obično naziva pojmom duhovnog sveta. Ali „duhovni svet” je kod Diltaja identičan sa ljudskom istorijom, a nema uopšte transcendentan karakter.

²⁰⁾ Einleitung, S. 6-7, 11-12.

²¹⁾ Gesammelte Schriften, VII. Band, S. 197. **) Ibidem, S. 153.

snaga, kao biće s voljom, osećanjima i predstavama ... uzmem kao osnovu i za objašnjenje saznanja.”²³⁾ Život se u svojoj punoći i raznolikosti može shvatiti samo životom. Ovo je jedna od osnovnih ideja čitave Diltajevе filozofije. Zbog toga je sasvim logično da on tvrdi da sposobnost razumevanja, kao oblik daljeg naučnog razvijanja neposrednih doživljaja u društvenim naukama, stavlja u pokret totalitet naučnikovog bića, kao i da sama snaga razuma nije dovoljna za postizanje većih rezultata u ovim naukama.²⁴⁾

Odredivši na krajnje intuicionistički i introspektivan način polaznu osnovu naučnog iskustva o čoveku i društvu, Diltaj je ipak nastojao da dalji tok oblikovanja toga iskustva objekativizuje. Tom cilju u njegovoj metodologiji služe pojmovi izraza i objekativacije, razumevanja, tumačenja i hermeneutike. Iako je osnova za razumevanje života, doživljaj se temelji na izrazima u kojima se život ispoljava. Ovo važi već za razumevanje vlastite ličnosti. Samo u vlastitim delima i u izrazu svoga iskustva moguće je potpunije samorazumevanje. Razumevanje drugih ličnosti i kolektiva ostvaruje se uvek posredstvom doživi ja-* vanj a raznovrsnih oblika u kojima se izrazio njihov život. Ponovno doživljavanje, osećanje i razumevanje tuđih iskustava moguće je zbog toga što među ličnostima postoji nešto zajedničko, što je delimično stečeno u njihovom zajedničkom društvenom životu, a delimično proizilazi iz istovetnih antropoloških osobina čoveka kao vrste. I pored svoga izrazito diskontinuiranog shvatanja istorije, Diltaj nije napustio humanističku pretpostavku o postojanju zajedničkih osnovnih antropoloških čovekovih osobina, iako ta pretpostavka narušava doslednost njegovog shvatanja istorije. Potpuno diskontinuirane istorijske epohe morale bi biti gotovo hermetički zatvorene za kasnije neposredno uživanje i razumevanje.

Zadatak razumevanja jeste da polazeći od doživljaja učini neposredno iskustvo objektivnijim, pouzdanijim i da pojedinačne doživljaje poveže u šire smislaone celine. Ne ulazeći u posebne oblike razumevanja koji odgovaraju osobenostima različitih društvenih pojava i njihovih izraza, može se reći da se prvi zadatak razumevanja sastoji u otkrivanju stvarnog odnosa između nekog izraza i onog što je u njemu izraženo. Pojedini izrazi mogu biti nedovoljno adekvatni svom životnom sadržaju, a neki mogu biti potpuno lažni. Zatim treba utvrditi značenje pojedinačnog izraza i doživljaja. Kategorija značenja označava odnos delova prema nekoj životnoj celini, bilo da se radi o životu pojedinca, neke društvene grupe, istorijske epohe, kul-

²³⁾ Einleitung, S. XVIII. M)

Ibidem, S. 38.

ture. Otkrivanje značenja stoga povezuje pojedinačna iskustva u šire smisaone celine.²⁵⁾ Celo vi to naučno razumevanje širih istorijskih celina Diltaj naziva izlaganjem ili tumačenjem. Ono pretpostavlja posebnu ličnu darovitost, čak genijalnost, koje su u izvesnoj meri potrebne već za svako ponovno doživljavanje tuđih i prošlih životnih iskustava. Ali iako je metod razumevanja i tumačenja vrlo sličan umetničkom stvaralaštvu, ipak se može usavršiti njegov tehnički postupak.²⁶⁾ Tom-cilju treba da služi hermeneutika i istorijska kritika izvora uopšte.

Treba, naime, reći da je Diltaj kao istoričar imao vrlo razvijen smisao za vrednost i način korišćenja istorijskih izvora, što se iz njegovih vrlo neodređenih shvatanja logike naučnog istraživanja ne bi moglo zaključiti. Što više izvora i što bolje analizirani izvori su, po njegovom mišljenju, neophodna pretpostavka naknadnog doživljavanja, razumevanja i tumačenja istorijskih zbivanja. Kao naučnik, on je osećao da intuicija treba da ima dovoljno razvijenu, iskustvenu osnovu.

Treba, zatim, istaći još jednu osobenost u Diltajevom shvatanju istorijskog istraživanja, koja se sastoji u naglašavanju važnosti biografskog metoda. Ova teza se provlači kroz čitavo njegovo delo, a proizilazi iz njegovog ubeđenja da je ispitivanje procesa individuacije u okviru širih celina jedan od osnovnih istorijskih i filozofskih problema.²⁷⁾ Pojedinaac je, stoga, polazna tačka istorijskih istraživanja. „Beskrajno bogatstvo života se razvija u individualnom postojanju pojedinačnih ličnosti usled njihovih odnosa prema sredini, drugim ljudima i stvarima“.²⁸⁾

Ali pojedinaac je u svom individualnom postojanju isto-rijsko biće. On je određen svojim položajem u vremenu, prostoru i u uzajamnom delovanju kulturnih sistema i zajednica. Posredstvom tih zajednica on je povezan s drugim pojedincima. On se stoga ne može razumeti ako se ne razumeju istorijski dru-štveno-kulturni uslovi. Radi objašnjenja mogućnosti razumevanja ovih širih istorijskih celina koje se takođe temelji na doživljavanju, Diltaj uvodi pojam objektivnog duha, dajući mu smisao istorijske delatne povezanosti svih manifestacija života. Ova je u svakoj eposi usmerena prema osobenim ciljevima koji predstavljaju njeno integrativno središte.²⁹⁾ Ova opšta delatna povezanost se dalje raščlanjava na uže kulturne sisteme u kojima se ostvaruje neka kulturna delatnost (vaspitanje, privreda, pravo, religija, umetnost, nauka itd.) i na oblike društvene orga-

²⁵⁾ Gesammelte Schriften. VII. Band, S. 232—236. ■

²⁶⁾ Ibidem, S. 216-17.

²⁷⁾ Einleitung, S. 33-34.

²⁸⁾ Gesammelte Schriften, VII. Band, S. 134.

²⁹⁾ Ibid., S. 153-156.

nizacije. Međutim, potpuna neodređenost života kao osnovne ontološke kategorije onemogućuje Diltaju da iznese bilo kakve određene stavove o unutrašnjoj strukturi globalnog društva i odnosima između njegovih delova.

Pojmovno sredstvo koje odgovara ovim kvalitativno diskontinuiranim istorijskim totalitetima nije učestvanje u kome se izdvaja ono što je zajedničko nizu pojedinačnih slučajeva nego tip. Samo u obliku konkretnog tipa može se izraziti ono što je osobeno pojedinim istorijskim celinama i njihovim užim delovima.

U Diltajevoj epistemologiji i metodologiji došla je do izražaja jedna idejna struja istorizma. Osnovnu ideju istorizma o nemogućnosti teorijskog saznanja o društvu i sterilnosti, pa i štetnosti sociologije on je nastojao da dokaže tezama (1) o potpunom istorijskom diskontinuitetu, (2) o izrazito subjektivnoj osnovi istorijskog iskustva i (3) svodenjem sintetičkih oblika istorijskog saznanja na otkrivanje smisaonih vezir različitih oblicima individualnog i kolektivnog delovanja i njegovim tvorevinama, što u stvari znači potpuno odvajanje teleološkog momenta u ljudskoj praksi od njenih determinističkih uslova.

Njegova zamisao istorije kao jedine opšte nauke o društvu ostala je u logičkom pogledu sasvim nerazvijena. Iako je, kao što je rečeno, isticao potrebu savesnog prikupljanja i temeljite kritike istorijskih izvora, Diltaj nije uopšte razradio logičko-epistemološke uslove naučnog objašnjenja. Subjektivna ubeđljivost istorijskih sinteza ostala je kao jedini kriterij za prosuđivanje njihove iskustvene osnovanosti i prihvatljivosti. Istorija se na taj način sasvim približila umetnosti. Žrtvujući potpuno opšte teorijsko saznanje o društvu što neposrednijem konkretnom istorijskom opisivanju njegovih različitih oblika, Diltaj je doveo u pitanje naučni karakter istorije.

b) NEOKANTOVCI V. VINDELBAND (VINDELBAND) I
H. RIKERT (RICKERT)

Ipak su u polemici istorizma o korenito različitim me-todima prirodnih i društvenih nauka najviše uticaja imala gledišta južno-nemačke novokantovske škole, koju su predvodili V. Windelband i H. Rikert. Njihovi razlozi se toliko razlikuju od Diltaj evih da ih je opravdano smatrati predstavnicima istorizma kao opšte epistemološke struje samo zbog toga što i oni smatraju da je osnovno saznanje o društvu istorijske a ne teorijske prirode. Diltaj je, kao što je već rečeno, ovu podelu izvodio iz pretpostavke da su prirodne i duhovne pojave, — a istorija se, kao tvorevina aktivnog i slobodnog ljudskog duha, svodila

na duhovno — na korenito različit način pristupačne čovekovom iskustvu. Novokantovci, međutim, ovu metodološku razliku ne objašnjavaju načinom dolaženja do izvornih obaveštenja o ispitivanim pojavama, nego različitim saznavnim interesovanjem i ciljevima. I prirodne i duhovne pojave su podjednako iskustvene, ali čoveka jednom interesuje ono što je opšte i zakonito u iskustvenim pojavama, a drugi put ono što je u njima posebnog pojedinačno, i kao takvo neponovljivo u svojoj izvornoj originalnosti. Na toj osnovi se nauke dele na nomotetske i idiografske. Nomotetske su one nauke čiji je prvenstveni cilj da utvrde ono što je u pojavama opšte, nužno, zakonito. Osnovni zadatak idiografskih nauka jeste da prikažu individualni karakter određene pojave u njenoj samosvojnosti i izvornosti. Pri tom predmet ispitivanja može da bude vrlo kompleksno prirodno ili društveno stanje, čak čitava epoha. Ova podela se samo u osnovi poklapa s podelom nauke na prirodne i društvene. Jer, nomotetski metod se može primeniti i na psihičke pojave, pa čak i na neke društvene pojave. U nekim područjima psihologije, doduše po Vin-delbandu manje značajnim, primenjuju se slični metodološki postupci kao i u nomotetskim prirodnim naukama. I u proučavanju nekih društvenih pojava, prvenstveno ekonomskih, koje su najmasovnije, takođe se upotrebljava nomotetski metod. A s druge strane, idiografski ili istorijski metod nije potpuno isključen iz prirodnih nauka. Postoje, naime i idiografske prirodne nauke, na primer, istorija razvoja zemlje ili istorijska geologija, ili istorija razvoja života na zemlji. U ovom svom obliku biologija nije nomotetska nauka koja otkriva zakone, nego prirodna istorija.

Po svojoj logičko-epistemološkoj strukturi ove dve vrste nauka se bitno razlikuju. U nomotetskim prevladava apstrakcija, u idiografskim konkretna očiglednost ili slikovitost (*An-schaulichkeit*). Otuda i izvesna srodnost između idiografskih ili istorijskih nauka i umetničkog stvaralaštva, koje se takođe izražava prvenstveno pomoću likova. Vin-delband je smatrao da poznavanje zakona, u prvom redu psiholoških, može biti od izvesne koristi u istorijskom prikazivanju pojedinih događaja. Ali, ni jedan od ovih događaja se ne može potpuno objasniti pomoću zakona. „Zakon i događaj, kaže Vin-delband, ostaju jedan pored drugog kao poslednje, nesamerljive veličine našeg predstavljanja sveta”.³⁰⁾ Jednom čoveka interesuje opšte, i on nastoji da to opšte izrazi u zakonu; drugi put ga interesuje posebno, konkretno pojedinačno, i on svoja saznanja iznosi u obliku isto-rijskog opisivanja.

³⁰⁾ W. Windeband, *Geschichte und Naturwissenschaft*, Strass-burg, 1900, S. 27.

Rikert, Vin-delbandov učenik, nastojao je da ovo gledište šire epistemološki obrazloži. On je o tome pisao u više izdanja svojih glavnih dela, *Granice prirodno-naučnog obrazovanja pojmova* i *Kulturna i prirodna nauka?*³¹⁾ U kasnijim izdanjima ovih dela Rikert je stalno dopunjavao svoju argumentaciju i ponešto menjao svoje osnovno stanovište. Sledeća analiza se oslanja na najranija izdanja tih dela, zato jer su se ona pojavila pre Vebe-rovih glavnih metodoloških studija i vrlo snažno uticala na njegova gledišta. Ova struja neokantovske filozofije uticala je na shvatanja o sociološkom metodu uglavnom preko Vebera. Uticaj drugih neokantovskih struja, koji takođe ne treba pot-cenjivati išao je preko Georga Zimla (G. Simmel).

I Rikert smatra da se svi sadržaji stvarnosti mogu proučavati na prirodno-naučni način. Što se ljudi ipak time ne zadovoljavaju leži u korenitoj razlici između prirode i kulture. Priroda je, po Rikertu, sve što u stvarnosti postoji nezavisno od čovekove delatnosti i stoga ljude interesuju samo njene opšte osobine. Kultura sadrži sve što je stvorio čovek, pa se stoga u osnovi svake kulturne pojave nalazi neka ljudska vrednost.

Pojam vrednosti ima izuzetno veliku ulogu u epistemološkim shvatanjima neokantovske škole i epistemologiji Maksa Vebera. Pojam nije uvek najjasniji, ali pod vrednošću se obično smatra jedan izrazito praktičan stav prema pojavama; u njima je izražena ocena značaja tih pojava za čoveka, odnosno neki društveni kolektiv, a ta ocena utiče na usmeravanje čovekovih težnji i delatnosti u određenim pravcima. Ono što se smatra značajnijim i vrednijim, više je u stanju da podstiče i pokreće ljudsku delatnost, da služi kao njen dublji i trajniji motiv. Usled toga poznavanje vrednosti kojima se neki pojedinac ili grupa rukovode, olakšava da se dublje shvati smisao njihove delatnosti. Iz osnovnih vrednosti koje određuju glavne ciljeve životne delatnosti, izvode se druge, koje imaju uži značaj, kao i norme raznih oblika ponašanja pomoću kojih se nastoje ostvariti određeni ciljevi.

Kako je svaka kulturna pojava proizvod ljudi, u njenoj osnovi se uvek nalazi neka ljudska vrednost, radi koje je ona stvorena i radi koje se neguje, održava i čuva. Izgubi li neka kulturna tvorevina svoju ljudsku vrednost, ona ostaje prepuštena samoj sebi, zub vremena je brže nagriža i ubrzava se proces njenog fizičkog iščezavanja. Očigledno je, dakle, da se u ovoj zamisli kulturne pojave ne svode na psihičke, već se pod tim pojmom podrazumevaju sve tvorevine ljudske delatnosti.

³¹⁾ H. Rickert, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen (prvo izdanje 1902. god.), *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, isti izdavač (prvo izdanje 1899. godine).

Po Rikertu se stoga kulturne nauke ne mogu odvojiti od prirodnih prema kriteriju proučavanja psihičkih pojava.³²⁾

Kulturne pojave se mogu razumeti ti jedino ako se utvrdi njihova veza sa određenim vrednostima (Wertbeziehung). Rikert je stalno insistirao da je za razumevanje bilo koje kulturne pojave neophodno ispitati u kakvom odnosu se ona nalazi prema nekoj određenoj vrednosti, koja je kao glavni motiv pokretala ljudsku delatnost koja je tu pojavu stvorila. Iz ovoga se, ipak, još ne može dovoljno videti koliko ideja da se kulturne pojave mogu razumeti samo ako postane jasan njihov odnos prema vrednostima, ima presudan uticaj na Rikertovo shvatanje epistemološke strukture kulturnih nauka. To postaje jasno tek kad se pokaže fundamentalni epistemološki zaključak koji je on izveo iz pomenutog odnosa. Naime, Rikert smatra da se na vrednosnom odnosu između kulturnih pojava i ljudske prakse zasniva kriterij odabiranja predmeta istraživanja kojim se rukovode društvene nauke. Stvarnost je, po Rikertu, beskrajno raznolika i ne može se nikad u potpunosti saznati, pa čak ni opisati. Da bi saznanje bilo moguće neophodan je izbor, koji uvek uprošćava stvarnost. Nauke se razlikuju prema različitim kriterijima izbora. U prirodnim naukama 'načelo izbora se sastoji u traženju opštih osobina pojava. Na načelu opštosti su izgrađeni naučni pojmovi, klasifikacije i zakoni u prirodnim naukama. Društvene nauke se u izboru predmeta svojih istraživanja ne mogu rukovoditi načelom opštosti, jer njih zanima upravo ono što je posebno. Njihov cilj nisu opšti pojmovi i univerzalni zakoni, već nastojanje da se istorijska stvarnost prikaže u svojoj osobenoj individualnosti i posebnosti. S ovog stanovišta Rikert kritikuje Aristotelovo mišljenje da nauka postoji samo o opštem.³³⁾ Stvarnost je priroda, kada je posmatramo u odnosu na opšte, ona postaje istorija, kad je posmatramo da bismo u njoj utvrdili ono što je posebno. Jer „kulturni značaj neke stvarnosti ne počiva naime na onome što joj je zajedničko sa ostalim stvarnostima, nego upravo na onome čime se ona od drugih razlikuje.. „.³⁴⁾ Zbog toga se prilikom proučavanja kulturnih pojava mora obratiti pažnja upravo na njihova osobena i posebna svojstva i karakteristike.

Ovo, pak ne znači da kulturne nauke interesuje sav konkretni sadržaj neke istorijske pojave, njena potpuna pojedinačnost, već samo ono po čemu ona postaje „individuum“ u određenoj kulturi. Razlikovanje bitnog od nebitnog u ogromnom bogatstvu pojavnog sveta istorije izvodi se na osnovu kulturnih

³²⁾ H. Rikert, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. (1899), S. 25.

³³⁾ Ibidem, S. 37-8.

³⁴⁾ Ibidem, S. 45.

vrednosti. Vrednosti su načelo izbora u društvenim naukama kao što je to opštost u prirodnim.³⁵⁾ Na primer, ako je istoričar pristalica socijalističkih ideja i socijalističkog uređenja društva, on sa toga vrednosnog stanovišta pristupa konkretnoj građi istorije, ne sa ciljem da u svim pojedinostima opiše sve što se u istoriji zbivalo, jer je to nemoguće, nego da istorijom bolje osvetli i čvršće zasnuje svoje osnovno vrednosno stanovište. Vrednosno stanovište je, prema tome, osnova za odabiranje konkretnih pojava u njegovom proučavanju istorije. Ako drugi istoričar prilazi istoriji sa nekog drugog vrednosnog stanovišta, on će je gledati na drugi način, pošto ne postoje opšti kriteriji izbora koji bi proisticali iz objektivne strukture pojava. Pri tome, istoričar ne mora biti uopšte svestan svojih vrednosnih pretpostavki.

Ali vrednosti se u raznim društvima razlikuju. Kako onda obezbediti objektivnost društvenih nauka? Ta mogućnost zavisi, po Rikertu, od toga da li se može stvoriti jedan univerzalan i opšteprihvaćen sistem vrednosti. „Ukratko jedinstvo i objektivnost kulturnih nauka zavisi od jedinstva i objektivnosti našeg pojma kulture, a ovaj, opet, zavisi od jedinstva i objektivnosti naših vrednovanja“. ³⁶⁾ Samo jedinstven i opšteprihvaćen vrednosti sistem može biti osnova objektivnosti društvenih nauka i može preuzeti u njima onu ulogu koju u prirodnim naukama imaju opšti zakoni. Rikert ne misli da se takav vrednosni sistem može spekulativno iskonstruisati. On se može postepeno izgrađivati na osnovu rezultata istorijskog proučavanja kulturnih vrednosti koje su došle do izražaja u najrazlicitijim ljudskim društvima, kao što se prirodno-naučni pogled na svet postepeno razvijao u vekovnom razvoju prirodnih nauka.³⁷⁾

Sasvim je razumljivo da se iz perspektive ovakvog shvatanja naučnog proučavanja društvenih pojava i istorije nije mogla realistično oceniti uloga sociologije, kao opšte teorijske nauke o društvu, u sistemu društvenih nauka, i otuda je jasno što je Rikert u prvom izdanju svoje rasprave *Kulturna nauka i prirodna nauka* pisao da „po svoj prilici sociologija neće u Nemačkoj nikad doći na mesto filozofije istorije“. ³⁸⁾ Ako se drži da je u društvu, odnosno u istoriji, naučno zanimljivo samo ono što je posebno i pojedinačno i kao takvo osobeno za pojedine njegove oblike i istorijske periode, i smatra da to proučavanje ne može da se zasniva ni na kakvim opštim teorijskim saznanjima, nego da mora polaziti od određenog vrednosnog, a to u krajnjoj liniji uvek znači subjektivnog stava prema stvarnosti,

³⁵⁾ Ibidem, S. 46.

³⁶⁾ Ibidem, S. 6».

³⁷⁾ Ibidem, S. 67-8.

³⁸⁾ Ibidem, S. 69.

zaista se ne može uvideti ni mogućnost, a naročito ne neka veća korisnost opšte teorijske nauke o društvu. Rikertovo epistemološko stanovište je očigledno vrlo jednostrano. Ono nepravilno i jednostrano tumači stvarnu činjenicu da se u nauci prirodnim i društvenim pojavama prilazi na vrlo različite načine: jednom da bi se otkrilo ono što čini njihove opšte osobine i trajne međusobne odnose i te opšte osobine pojave objasnilo pomoću opštih teorijskih stavova; a u drugim slučajevima su predmet interesovanja pojedinačne pojave i njihovi sasvim konkretni odnosi. Na primer, jednom nas interesuju opšti zakoni statike, a drugi put izgradnja nekog mosta. Međutim, sasvim konkretan most se može izgraditi, ukoliko se to ne čini na osnovu čisto praktičnog iskustva, samo ukoliko se poznaje čitav niz zakona statike i osobina upotrebljenog materijala, i ta opšta saznanja uspešno primene u rešavanju jednog konkretnog statičkog zadatka. Potpuno je ista situacija i u naučnom proučavanju društva. Nekad se nastoje otkriti najvažniji uzroci koji su doveli do stvaranja nekog društvenog oblika i koji su ušle u njegov razvoj kroz različite faze. Smatra se da će poznavanje tih opštih zakona omogućiti da se uspešnije predviđa šta će se s tim oblikom desiti u nekim pretpostavljenim budućim uslovima. Drugi put se koriste teorijska saznanja da bi se ostvarili neki praktični društveni zadaci. Međutim, nema nikakve korenite logičke suprotnosti u metodu na kome se zasniva naučni prilaz u ova dva slučaja. Razlika je samo u tome što se u teorijskom istraživanju želi da dođe do novih opštih stavova, a u drugom slučaju se ti opšti stavovi primenjuju u objašnjavanju ili predviđanju nekog konkretnog slučaja. Ali teorijski stavovi nastaju u proučavanju mase pojedinačnih slučajeva, a objašnjenje svakog pojedinačnog slučaja je osnovanije ako je izvedeno iz proverenih saznanja o vrsti pojava kojoj on pripada. Kasnije će se videti da opšta saznanja nikad ne mogu do kraja objasniti konkretnu pojedinačnu pojavu.

Isto tako je epistemološki sasvim neopravdano gledište da izbor iskustvenih činjenica koje nauka treba da proučava mora zavisi od njihovog odnosa prema postojećim društvenim vrednostima. To gledište otvara širom vrata subjektivizmu, saznanjima relativizmu i panideologizmu. Vrednost je u osnovi praktičan stav, a na području praktičnih stavova postoje mnogo manje mogućnosti ujednačavanja gledišta nego na objektivnijem saznanjnom planu teorije. Težeći da otkrije i teorijski objasni postojeće determinističke strukture, nauka raspolaže vrlo čvrstim kriterijem za ocenu naučne vrednosti pojedinih iskustvenih obaveštenja, stavova i širih teorijskih stanovišta. U oblasti praktičnog ljudskog odnošenja prema stvarnosti, subjektivni¹ momenti, afekti, interesi i suprotne težnje toliko snažno deluju da

je stvaranje jedinstvenih vrednosnih stanovišta neuporedivo teže. No, čak i kad bi postizanje opšte vrednosne saglasnosti bilo daleko lakše nego što stvarno jeste, na toj osnovi se nauka, kao prvenstveno saznanj na delatnost, ne može zasnivati.

4. METODOLOŠKA. SHVATANJA MAKSA WEBERA (M. WEBER)

Čitav ovaj kompleks epistemoloških ideja o osobenom karakteru društvenih nauka koje su se krajem prošlog veka u Nemačkoj javljale u bezbroj varijanti znatno je uticao na Veberova metodološka shvatanja. Njegovi glavni metodološki radovi nastali su iz potrebe da u oštrom sukobu dva sasvim oprečna gledišta o društvenim naukama — krajnjeg istorizma i shvatanja da su i u društvenim naukama ne samo mogućni, već i neophodni teorijski sistemi — izgradi vlastito stanovište.¹⁾ To je odgovaralo i njegovom opštem gledištu da naučnik treba da se interesuje za metodologiju upravo onda „kad neka nauka zapadne u krizu“, tako da se širi nesigurnost o „suštini“ njenog vlastitog posla. U diskusiju o metodu društvenih nauka Veber je ušao kao istoričar da bi tek postepeno postajao sve više sociolog. Njegovi prvi metodološki radovi odnose se na metod istorijskih nauka, a tek u studiji *O nekim kategorijama socio-*

¹⁾ Više pisaca prikazuje Veberov odnos prema epistemološkim strujanjima njegovog vremena. Najsvestranija je u tom pogledu studija A. v. Schelting, *Die logische Theorie der historischen Kulturwissenschaft von Max Weber und im besonderen sein Begriff des Idealtypus*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 49. Band, (1922). Vid. i T. Par-sons, *The Structure of Social Action*, The Free Press, Grencoe, 1961, p. 473—488; W. Wegener *Die Quellen der Wissenschaftsauffassung Max Webers und die Problematik der Werturteilsfreiheit der Nationalökonomie*, Duncker und Humblot, Berlin, 1962, S. 59—107; F. H. Tenbruck, *Die Genesis der Methodologie Max Webers*, *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 11 Jhrg., (1959), H. 4.

Najiscrpnija analiza Veberove metodologije nalazi se u knjizi A. v. Schelting, *Max Webers Wissenschaftslehre*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1934. Zaslužuju pažnju i radovi D. Henrich, *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1952; A. Walther, *Max Weber als Soziologe*, *Jahrbuch für Soziologie*, II. Band, G. Braun, Karlsruhe, 1926. M. Đurić, *Sociologija Maxa Webera*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1965.

Vrlo obimna bibliografija o Veberovoj metodologiji nalazi se u navedenoj knjizi V. Vegenera.

logije razumevanja,²⁾ objavljenoj 1913. godine, Veber izlaže svoju zamisao sociološkog metoda.

U gorućem sporu između nastojanja da se sve društvene nauke pretope u istoriju i gotovo sasvim antiistoričnog shvaćanja teorije o društvu u nekim varijantama pozitivizma, Veber pokušava da zauzme vrlo osoben srednji stav i da izmiri ili bar približi ova suprotna gledišta. Zbog toga se u njegovoj metodologiji nalaze združene, mada ne sasvim dosledno i koherentno, ideje iz vrlo različitih filozofskih izvora. Veber preuzima neke osnovne epistemološke ideje Diltaja i Rikerta, kao i istorijske škole u nemačkoj političkoj ekonomiji, ali ih znatno modifikuje dopunjujući ih shvatanjima o metodu društvenih nauka, koje su nastale u epistemologiji koja je polazila od toga da su u svojim najhitnijim osobinama metodi prirodnih i društvenih nauka jedinstveni.

Veber svoja metodološka shvatanja nije izneo u sistematskom vidu. Jedini njegov pokušaj ove vrste jeste relativno kratak odeljak „Metodološki osnovi sociologije“, objavljen kao deo uvodnog poglavlja njegovog nedovršenog teorijsko-sistematskog dela „Privreda i društvo“. U tom odeljku su, međutim, samo rezimirana gledišta koja je on izneo u svojim ranijim metodološkim raspravama. U tim raspravama, koje su većinom izrazito polemičnog karaktera, Veber je raspravljao o raznim metodološkim problemima ne trudeći se mnogo da svoju metodološku zamisao iznese u celovitijem i sistematskom obliku. Usled toga se u njima nalaze mnogobrojna ponavljanja, a stavovi o pojedinim problemima nisu često dovoljno jasni, pa čak ni istovetni. Sem toga, Veber piše vrlo teškim stilom, koji je verovatno posledica njegovog nastojanja da svaku važniju misao što više iznijansira i, u neposrednom toku izlaganja dopuni nizom ograda, što ponekad ima upravo suprotan efekat; razuđena u mnogobrojne meandre misao postaje nedovoljno određena i jasna, pa je često znatno otežano njeno jednoznačno tumačenje.

U Veberovim shvatanjima metoda društvenih nauka i posebno sociologije preovladava nekoliko ključnih problema. Među tim problemima se ističu: (1) shvatanje načela izbora predmeta istraživanja, (2) stav nauke prema kulturnim vrednostima, (3) način objašnjavanja društvenih pojava i (4) pojmovna struktura idealnih tipova i njihova uloga u istraživanju i objašnjavanju društvenih pojava.

U svojim shvatanjima načela kojima se društvene nauke moraju rukovoditi prilikom odabiranja predmeta istraživanja,

²⁾ Über einige Kategorien der vestehenden Soziologie, u M. Weber. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1922, S. 403/450.

Veber je bio pod najneposrednijim Rikertovim uticajem. I on, naime, smatra da ne postoje neki objektivni kriteriji po kojima bi naučnik mogao da odabere predmet svog istraživanja. Snaći se pred beskonačnim bogatstvom pojava u društvu i istoriji može se jedino ako se pođe od nekih vrednosti. Jedino s vrednosnog stanovišta se može oceniti šta je u beskrajnom bogatstvu društvene stvarnosti u saznavnom pogledu važno i interesantno i na šta treba da se usmeri istraživanje. S određenog vrednosnog stanovišta čoveka interesuje samo određeni deo stvarnosti i samo određene veze među iskustvenim pojavama. Odnos neke pojave prema nekoj vrednosti, poznati Rikertov *Wertbeziehung*, predstavlja i po Veberovom mišljenju osnovu izbora predmeta istraživanja u beskrajno složenoj društvenoj stvarnosti. Sledeći Veberov stav pokazuje koliko je on odlučan u tom pogledu, kao i koliko duboke epistemološke posledice ima njegovo rešenje. „Drugim recima, piše Veber, što postaje predmet istraživanja, i koliko daleko se istraživanje proteže u beskonačnost uzročnih veza, određuju vrednosne ideje koje vladaju istraživačem i njegovim vremenom“. ³⁾ Istraživački problemi i vodeće teorijske ideje društvenih nauka zavise, dakle, od vladajućeg sadržaja određene kulture. Dok je ta kultura čvrsto integrisana i dok se ona jedinstveno usvaja, osnovna vrednosna gledišta u nauci se obično uopšte ne dovode u pitanje. Ako je u nekoj kulturi osnovna vrednost podizanje materijalnog blagostanja, i ako je sve u društvu podređeno tom cilju, tom kulturnom vrednosti će se, svesno ili nesvesno, rukovoditi i naučna istraživanja. Sporedno je, naime, da li pojedini naučnik, kad bira konkretni istraživački zadatak, shvata njegovu povezanost s osnovnom vrednosnom usmerenošću svoje kulture. Ako je neka kultura izgrađena na drukčijem sistemu vrednosti, na primer jedna izrazito tradicionalna ili ratnička kultura, u njoj se nauka možda uopšte neće pojaviti, ili se neće šire razviti izvan užeg područja koje je neposredno podređeno osnovnom cilju kulture.

Međutim, kad se pod pritiskom novog istorijskog iskustva stane dublje menjati osnovna usmerenost neke kulture, počinje da se širi skepsa i da se sumnja u ispravnost ranije vladajuće istraživačko-teorijske usmerenosti nauka. Ali, za razliku od Rikerta, koji je smatrao da se sve kulturne vrednosti mogu integrisati u jedan jedinstven objektivni i koherentan sistem, Veber ne veruje u objektivnost vrednosti i mogućnost stvaranja jedinstvenog i hijerarhičnog vrednosnog sistema, u kome bi se iz opštijih viših vrednosti izvodile sve konkretnije

³⁾ M. Weber, Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, S. 184.

i sve određenije vrednosti, i u kome usled toga ne bi bilo nikakvih protivrečnosti. Stvarnost je, po Veberu iracionalna u vrednosnom pogledu. Ljudi po nekim, u krajnjoj liniji iracionalnim životnim porivima zauzimaju svoja osnovna vrednosna stanovišta, a različita vrednosna stanovišta se neminovno sukobljavaju, između njih se vodi borba na život i smrt, i ne postoji mogućnost izmirenja i integracije. Prema tome, ne može postojati ni jedinstvena univerzalna i objektivna društvena nauka; i u nauci je neizbežan izbor jednog od mogućih međusobno nepomirljivo -suprotnih vrednosnih stanovišta. Postoje različita tumačenja ovog Veberovog stava. Po nekima on važi za sva društva, po drugima samo za savre-meno u kome zbog dubokih unutrašnjih suprotnosti ne može postojati jedinstvena kultura. Međutim, bez obzira da li je u društvenim naukama mogućan jedinstven izbor polaznog vred-nosnog stanovišta, ovaj izbor je, po Veberu, uvek neminovan, i pojedini naučnik jedino može i treba da bude svestan kako svoga ličnog, tako i opšteg vrednosnog stanovišta na kome je izgrađena nauka kojom se on bavi.

Veber nije bio nezainteresovan kabinetski naučnik. Svi koji su ga bliže poznavali ističu da je u njegovoj duboko angažovanoj ličnosti bila uvek prisutna strast za političkim delova-njem.⁴⁾ Iako je samo povremeno, uglavnom pred kraj života, ulazio u neposredni politički život, Vebera je neprekidno mučilo pitanje odnosa nauke prema društvenoj praksi. O tome svedoči njegovo stalno vraćanje na odnos između naučnog saznanja i društvenih vrednosti. Po Veberu, nauka iz dva osnovna razloga ne može uticati na osnovne vrednosne stavove. (1) Ona je izgrađena na određenom vrednosnom stanovištu i stoga nije u stanju da ga suštinski kritiku je. (2) Iracionalnost osnovnih vrednosnih opredeljenja jeste drugi razlog ograničenog uticaja nauke na vrednosnom planu. Činjenično i teorijsko saznanje je sasvim sporedno za te odluke. „Sudbina je jedne kulturne epohe, koja je jela sa drveta saznanja, da mora znati da *smisao* zbivanja u svetu ne možemo pročitati ni iz najsavršenijeg rezultata njegovog istraživanja, već da moramo biti u stanju da taj smisao sami stvaramo, da „pogledi na svet“ ne mogu nikad biti proizvod napretka iskustvenog znanja, i da se, dakle, najviši ideali koji nas najsnažnije pokreću, ispoljavaju uvek samo u borbi s drugim idealima, koji su drugima isto tako sveti kao što su nama naši.“⁵⁾ A na jednom drugom mestu Veber apodiktično

⁴⁾ U ovome se slažu gotovo svi koji su Vebera dobro poznavali. Vid., npr., H. Rickert, Max Weber und seine Stellung zur Wissenschaft, *Logos*, Bd. XV (1926), S. 222-237.

⁵⁾ M. Weber, Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, S. 154.

tvrdi da je uticaj saznanja na vrednosne odluke tim manji što su one praktično važnije. „U svakom slučaju sigurno je jedno: što je opštiji problem o kome se radi, a to znači: što je širi njegov *značaj* za kulturu, manje je moguće na njega jednoznačno odgovoriti na osnovu materijala iskustvenog znanja, tim više se uključuju poslednji, najličniji aksiomi vere i vrednosnih ideja“.⁶⁾

Pa ipak, Veber ne smatra da je uticaj nauke na vrednosti beznačajan. Ona može (1) pojmovno razraditi izabrano vrednosno stanovište i na taj način objasniti njegov pravi smisao, pokazati šta ono u svojim pojedinostima znači i šta treba da se čini da bi se neko osnovno vrednosno stanovište do kraja oživotvorilo. (2) Nauka može, zatim, na području vrednosti da ispita objektivne mogućnosti i društvene troškove ostvarivanja usvojenog vrednosnog stanovišta. U stvarnosti postoje određeni uzročni odnosi i ljudska delatnost, motivisana vrednostima, mora se, prilikom svakog pokušaja da ostvari te vrednosti, uključiti u uzročni splet. Od prirode realnih odnosa u stvarnosti, u koje spada i konkretna konstelacija društvenih snaga, zavisi da li je neko vrednosno stanovište ostvarljivo ili je obična iluzija, utopija, odnosno kolike su i kakve materijalne, ljudske i moralne žrtve neophodne radi ostvarivanja nekog vrednosnog stanovišta, kao i koje se druge objektivno postojeće mogućnosti usled toga moraju isključiti. To, drugim recima, znači da nauka može pokazati da li je neko vrednosno stanovište ne samo ostvarljivo nego i racionalno, izradom bilansa potrebnih žrtava i verovatnih dostignuća koje treba očekivati od sprovođenja u delo određenog vrednosnog stanovišta. Napokon, (3) nauka može pronalaziti racionalna sredstva za ostvarenje izabranog vrednosnog stanovišta. Pošto je, na primer, doneta odluka da je osnovni cilj izgrađivati socijalizam, nauka koja ne može dovesti u pitanje tu odluku, može i treba da pronalazi što racionalnija sredstva radi njenog što razumnijeg, lakšeg i potpunijeg ostvarivanja. Nauka je, prema tome, u osnovi ipak samo instrumentalno a ne suštinski racionalno sredstvo čovekove delatnosti. Ona ne može svojim racionalnim metodima da kritički razmatra i oce-njuje osnovna praktička stanovišta. Njena se uloga svodi na razjašnjavanje stvarnog smisla donetih vrednosnih odluka i pronalaženja što racionalnijih sredstava pomoću kojih se usvojena praktična stanovišta mogu što efikasnije ostvariti. Ipak, time što ukazuje na realne mogućnosti sprovođenja u delo određenih vrednosnih stanovišta, što u njima otkriva unutrašnje protivrečnosti koje često postoje u ovom području, nauka ipak može

«) Ibidem, S. 153.

znatno 4a doprinese da praktična delatnost postane racionalnija i uspešnija.

Veber je jedan od najuticajnijih predstavnika tzv. sociologije razumevanja (*verstehende Soziologie*), koja osobeno shvaćenim postupkom razumevanja želi da zameni ili bar dopuni determinističko objašnjenje ispitivanih pojava. Razumevanje je i objašnjenje su vrlo različite epistemološke kategorije. Naučno objašnjenje se zasniva na izvođenju pojedinačnih pojava iz nekih opštih teorijskih stavova i konkretnih početnih uslova tih pojava. Ako postoji teorija o činiocima koji utiču na nastajanje neke pojave, na primer rata, objašnjenje jednog konkretnog rata se stvara primenom teorijskih saznanja o uzrocima ratova na istorijske uslove koji su prethodili njegovom izbijanju. Kasnije će se videti da objašnjenje pojedinačne pojave ne mora uvek biti potpuno i čak to obično nije, jer u pojedinačnim pojavama uvek ima elemenata koji se ne mogu objasniti izvođenjem iz nekih opštih stavova, ali nauka ipak teži da pomoću opštih stavova, do kojih je došla ispitivanjem mase pojedinačnih slučajeva iste vrste, objašnjava i svaki novi pojedinačan slučaj. Dakle, ovde je postupak objašnjenja zasnovan na nekim opštim znanjima o određenoj vrsti pojava. Naučni zakoni i teorije su najrazvijeniji teorijski oblici tih opštih naučnih saznanja o uzrocima određenih pojava, i stoga su glavna oruđa za objašnjenje pojedinačnih slučajeva. Pored njih je za objašnjenje pojedinačnog slučaja neophodno i što tačnije poznavanje njegovih početnih uslova.

Razumevanje je jedno sasvim drukčije shvatanje prvog istog zadatka. Ono se razvilo u epistemološkim pravcima koji su zastupali ideju o korenitoj razlici između metoda prirodnih i društvenih nauka. Pristalice razumevanja smatraju da opšti teorijski stavovi nemaju veću vrednost u objašnjavanju društvenih ili kulturnih pojava, nego da nauka može rasvetliti te pojave time što će otkriti smisao i značenje koji su u njima sadržani i koji ih povezuju s nekim širim kulturno-istorijskim celinama. Taj smisao i značenje najbolje pokazuju prirodu ljudske delatnosti koja je te pojave stvorila. Na primer, razumevanje nekog umetničkog dela je postignuto ako je shvaćena umetnikova vizija sveta, njegov stil, ako je otkriveno šta je umetnik tim svojim delom hteo da postigne i kako se to delo uklapa u opšti tok njegovog života i stvaralaštva, kao i u kulturno-istorijsko stanje određenog vremena. Ili, tvrdi se da nikakvi opšti stavovi neće pomoći u razumevanju programa i statuta neke političke organizacije. Treba razumeti na koji način je ta organizacija shvatala prilike u kojima je živela, kakav je stav prema tim objektivnim prilikama zauzimala, koje je ciljeve u vezi sa svojim stavom prema objektivnim prilikama i svojom

ppštom ideologijom postavljala i kakve je zatim organizacijske oblike stvarala da bi te ciljeve što efikasnije ostvarila, Razumevanje značenja i smisla programa i statuta određene društvene organizacije pretpostavlja, dakle, da se organizacija shvati kao deo jedne šire smislaone celine koju predstavlja određeno društvo i njegova kultura. A pošto u tom pogledu opšti teorijski stavovi mnogo ne pomažu, njih treba da zameni istraživačeva sposobnost uživanja.

Sem toga, čitav niz predstavnika istoricizma i kulturnizma odlučno je odbacivao svaku veću vrednost uzročnog objašnjavanja društvenih pojava. Neki su, kao na primer Ver-ner Zombart (W. Sombart) ili kasnije Pitirim Sorokin, pridavali uzročnom objašnjenju izvesnu pomoćnu vrednost, ali samo u objašnjavanju sporednijih elemenata ljudske društvene delatnosti. (Sporednijih, naravno, u okviru date teorijske zamisli.)⁷⁾ Po Zombartu i Sorokinu, osnovni ciljevi ljudske individualne i kolektivne delatnosti mogu se samo razumeti otkrivanjem njihovog unutrašnjeg smisla. Uzročno se mogu objašnjavati jedino materijalna sredstva kojima su se ljudi služili u nameri da te ciljeve ostvare. Veber, iako je jedan od glavnih predstavnika sociologije razumevanja, ne smatra da razumevanje isključuje ili može da zameni otkrivanje uzročnih odnosa, nego traži srednje rešenje ovog ključnog epistemološkog problema. On razumevanju smisla i značenja raznih oblika društvene delatnosti pripisuje pomoćnu, prvenstveno heurističnu, ulogu u njihovom naučnom objašnjavanju. Naučno objašnjenje se, u krajnjoj liniji, sastoji po Veberu u otkrivanju uzročnih odnosa koji uslovljavaju određeni oblik delo van ja. Razumevanje smisla i značenja pojedine delatnosti može samo da olakša i upotpuni njeno objašnjenje, ali nipošto ne može da zameni otkrivanje uzroka usled kojih je ta delatnost nastala.⁸⁾

U jednoj od svojih prvih metodoloških rasprava Veber se odlučno suprotstavio intuicionističkoj struji u istorizmu svojom tezom da nije dovoljno da „razumevanje društvenih pojava bude subjektivno ubedljivo”. Subjektivna ubedljivost razumevanja i tumačenja motiva i smisla ljudskog ponašanja ne znači da su ta tumačenja iskustveno tačna. O tačnosti i iskustvenom važenju tumačenja može se zaključivati samo na osnovu nekog opšteg, Veber obično piše nomološkog, znanja o uzročnim odnosima. Bez sistematskog iskustvenog proveravanja, saznanja do

⁷⁾ W. Sombart, *Noo-Soziologie*, Duncker und Humblot, Berlin, 1956, S. 75—93, naročito S. 91—93. P. Sorokin, *Social and Cultural Causality, Space, Time*, Duke University Press, Durham, 1943.

⁸⁾ M. Weber, *Knies und das Irrationalitätsproblem*, u *Gesam-melte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S. 42—145, naročito S. 67—137.

kojih se dolazi uživljavanjem i psihološkim analogijama, ostaju samo pretpostavke.

Ovo ipak ne znači da „razumevanje“ ne ostaje jedna od središnjih kategorija Veberove sociologije, pa je stoga potrebno nešto šire razmotriti kako on shvata ovaj pojam. Epistemološki smisao i opravdanje „razumevanja“ prilično se razlikuju u de-lima predstavnika istorizma i kulturalizma. Još su manje određeni različiti oblici „razumevanja“ i konkretni istraživački postupci u kojima bi ono trebalo da se ostvaruje. Ako se uzme u obzir da se razumevanje obično shvatalo kao oblik emotivnog uživljavanja u razna ljudska stanja i motive, odnosno kao njihovo izrazito intuitivno poimanje, pomenuta neodređenost istraživačkog postupka postaje razumljiva. Postojeće razlike u određivanju pojma razumevanja i njegovih najpodesnijih oblika mogle bi se pokazati poređenjem Diltajevih. Veberovih i Zom-bartovih shvatanja, ali to nije ovde neophodno.

Koliko je pojam razumevanja središnja kategorija Veberove sociologije vidi se najbolje po tome što su pojam i delo-krug sociologije, kao nauke, određeni pomoću njega. „Sociologija (u smislu u kome je ta vrlo neodređena reč ovde shvaćena) treba da znači nauku koja hoće da interpretativno razume društveno delovanje i time uzročno objasni njegov tok i njegove posledice“. ⁹⁾ Razumeti se, pak, mogu samo oni oblici ljudskih ponašanja koji imaju neki subjektivni smisao. Subjektivni smisao ponašanja sastoji se u tome što lice (ili više njih) koje se ponaša ima predstavu o određenom cilju i sredstvima pomoću kojih smatra da se cilj može postići. Razumevanje smisla nekog ponašanja sastoji se u otkrivanju subjektivno shvaćenog odnosa između cilja i sredstava, bilo da se ispituju konkretni oblici u kojima se svest o tome javlja kod ljudi koji delaju, ili, pošto ta svest obično nije potpuno razvijena, da se tumači kako bi se u nekom ponašanju morao shvatiti odnos između cilja i sredstava kad bi učesnici u potpunosti shvatili stvarni smisao svoga ponašanja. U društvu postoje iskustveni sadržaji koji nemaju ovako shvaćen subjektivni smisao. Sociologija mora o njima voditi računa jer su oni često povod, uslovi, podsticaji ili smetnje za smisaono društveno ponašanje, ali te pojave ne spadaju u krug njenih osnovnih istraživanja. Ona je, naime, nauka o smisaonim oblicima ponašanja koji se mogu razumeti pomoću osnovnih kategorija cilja i sredstava. ¹⁰⁾

Ovim, međutim, Veberovo shvatanje razumevanja kao i njegovo opšte metodološko stanovište nisu dovoljno okarakterisani. Veber društvo shvata na izrazito nominalističan način,

⁹⁾ M. Weber, *Methodische Grundlagen der Soziologie*, u *Gesam-melte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S. 503. ¹⁰⁾ Ibidem, S. 506-7, 512-13.

kao rezultat delovanja pojedinaca koji ga sačinjavaju. U metodologiji se ovo nominalističko teorijsko stanovište pretvara u izrazit metodološki individualizam. U proučavanju društva osnovno je shvatiti smisao kojim se u raznim oblicima svoga delovanja rukovode pojedinci. Ponekad je za razne praktične potrebe korisno, čak i neophodno, pretpostaviti da su neki društveni oblici (na primer, država, udruženja, akcionarska društva i si.) posebne individualnosti. Ali u sociološkom smislu ti kolektivni oblici su rezultat i oblik organizacije delovanja pojedinaca, koji jedino mogu biti nosioci smisaono usmerenog delovanja. ¹¹⁾ Sa stanovišta ovako izrazitog metodološkog individualizma, Veber je funkcionalnom pristupu, koji pokušava da pojedine društvene pojave objasni otkrivanjem njihove uloge u društvu kao celini, prirodno mogao priznati samo početnu i samo provizornu vred-nost. Po njegovom mišljenju, velika prednost društvenih nauka sastoji se upravo u mogućnosti da se razume ponašanje pojedinaca kao elemenata društvenih celina, dok se prirodne nauke moraju zadovoljiti otkrivanjem funkcionalnih veza i uzročnih pravilnosti u kompleksnim pojavama, na primer između ćelija u organizmu, ali ne mogu razumeti njihove elemente. Veber, doduše, dodaje da se ovo dublje, neposredni je objašnjenje plaća hipotetičnijim i fragmentarnijim karakterom saznanja. ¹²⁾

Ovo opšte teorijsko i metodološko stanovište došlo je prirodno do izražaja i u shvatanju egzistencijalnih okvira, u kojima je moguće razumevanje. Za razliku od V. Žombarta i drugih pisaca koji smatraju da se razumevanje može odnositi i neposredno na razne kolektivne oblike društvenog života i apstraktni smisao različitih kulturnih tvorevina, Veber naglašava da se razumeti mogu samo razni oblici smisaonog individualnog ponašanja. „Delovanje, piše Veber, u smislu smisaono razumljivog usmeravanja vlastitog ponašanja postoji za nas uvek samo kao ponašanje jednog ili više *pojedinačnih* lica“. ¹³⁾

Iako se ovaj metodološki individualizam provlači kroz sve Veberove metodološke radove, on nije nigde toliko dosledno i celovito razvijen kao u raspravi *Metodološke osnove sociologije*, koja je za Veberovo shvatanje sociološkog metoda nesumnjivo najvažnija. Ona je najkasnije nastala, kao metodološki uvod u njegovo teorijsko-sistematsko delo *Privreda i društvo*. Ipak u literaturi o Veberu postoji vrlo živ spor o tome da li ovaj metodološki individualizam odgovara stvarnom karakteru njegove sociologije. Kao što je poznato, Vebera su privlačili najširi isto-rijski problemi i njegova istraživanja u sociologiji religije sadrže veličanstvene panorame najvećih svetskih kultura. Pro-

¹¹⁾ Ibidem, S. 513-15. ¹²⁾ Ibidem, S. 515-16. ¹³⁾ Ibidem, S. 513.

stor ne dozvoljava da se šire analizira ovaj problem. Pa ipak, treba izneti opšti utisak da se u središtu Veberovih kulturno-istorijskih analiza uvek nalazi ispitivanje pojedinca u određenim istorijskim društveno-kulturnim uslovima. Ovi uslovi su obično više nagovešteni nego strukturalno prikazani, a često se dosta neposredno izvode iz motiva koji su opredelili individualna ponašanja. Slično je i s većinom Veberovih teorijskih pokušaja. U njegovim osnovnim teorijskim kategorijama, na primer idealnim tipovima legalne vladavine, pažnja je takođe usred-sređena na oblike ponašanja nosilaca određenih političkih funkcija. Napokon, Veber i pojam zakona, koji on obično stavlja u navodnice, ne izvodi iz nekih globalnih ili uopšte kolektivnih struktura, već iz utvrđenih pravilnosti u ponašanju pojedinaca. „Zakoni... su posmatranjem potvrđeni tipični *izgledi* društvenog delovanja koja treba očekivati ako postoje određeni uslovi, a koja se mogu *razumeti* na osnovu tipičnih motiva lica koja de-luju i njihovog tipičnog shvatanja smisla vlastitog delovanja“¹⁴). Izgleda da je upravo izraziti nominalizam sprečavao Vebera da izgradi čelo viti j i pojmovno-teorijski aparat za sociološko proučavanje društva.

Potpuno ograničeno na oblike ponašanja pojedinaca, razumevanje se mora odnositi na psihički sadržaj raznih oblika ponašanja. Međutim, prema različitom karakteru ovog sadržaja i različitim saznavnim ciljevima, Veber razlikuje nekoliko vrsta razumevanja. On najpre deli razumevanje u dve osnovne grupe. U prvu spada razumevanje zamišljenog smisla nekog delovanja i otkrivanje subjektivno shvaćene veze između usvojenih ciljeva i sredstava koja se upotrebljavaju radi njihovog postizanja. Ovaj se postupak može primeniti i kad se želi razumeti jedan izrazito racionalni oblik ljudskog ponašanja, ali i na razumevanje iracionalnog ponašanja, na primer afekata. Samo što se, u zavisnosti od karaktera ispitivanog ponašanja razumevanje zasniva na različitim psihičkim sposobnostima istraživača. Potpuno racionalno ponašanje može se razumeti na čisto intelektualnom . planu. Razumevanje emotivno-afektivnog ponašanja zahteva u daleko većoj meri sposobnost uživljavanja. Tugu majke za izgubljenim jedincom sinom može da razume samo istraživač koji je u stanju da se uživi u ovaj afekat. Pored ova dva, Veber po-minje i estetsko-umetničko razumevanje.¹⁵)

Drugi oblik razumevanja, u kome se psihološko razumevanje povezuje s objašnjenjem (erklarendes Verstehen) odnosi se na motive racionalnog ili iracionalnog ponašanja. Tu se više ne radi o tome da se razume neposredni subjektivni smisao

¹⁴) Ibidem, S. 519.

¹⁵) Ibidem, S. 503.

nekog ponašanja, nego da se otkriju motivi koji su glavni pod-sticaj za taj oblik ponašanja. Pošto su ovi motivi i neposredni uzroci ili povodi određenih postupaka, razumevanjem motiva već donekle počinje njihovo uzročno objašnjenje. Otkrivanjem motiva istraživač ulazi u uzročnu osnovu ponašanja koje ispituje, a istovremeno otkriva i šire smisaone veze u kojima se ono nalazi s ostalim oblicima ponašanja.¹⁶)

Suprotstavljajući se subjekti vizmu intui cionističkog shvatanja razumevanja, Veber se nije mogao zadovoljiti opisivanjem psihologije razumevanja, nego je pokušao da iznese i neke norme za ispitivanje saznavne vrednosti njegovih rezultata. Svako naučno saznanje putem razumevanja treba da zadovolji dva uslova: (1) da bude *smisaono* adekvatno i (2) *uzročno* adekvatno. Pri tom je smisaona adekvatnost samo prvi korak u postizanju naučno značajnije uzročne adekvatnosti. Smisaono adekvatnim se smatra razumevanje ili tumačenje nekog ponašanja čiji se sastavni delovi nalaze u međusobnoj smisaonoj vezi koja je tipična za neki uobičajeni način mišljenja i osećanja. To je očigledno još uvek zdravorazumsko objašnjenje ponašanja i ono u nauci ostaje samo više ili manje verovatna hipoteza, sve dok ne postane i u uzročnom smislu adekvatno ili tačnije provereno. Razumevanje nekog redosleda događaja je uzročno adekvatno samo ako se na osnovu iskustvenih uopštavanja može zaključiti da postoji određena verovatnoća da će se oni uvek dešavati na isti način. U idealnom slučaju ova verovatnoća dobija precizan broičani izraz. Međutim, samo u spajanju obe ove adekvatnosti nastaje sociološko razumevanje nekog oblika ponašanja, pošto su i najuniformniji iskustveni odnosi čiji smisao nije poznat, ipak nerazumljivi.¹⁷)

U shvatanju strukture naučnog objašnjenja Veber je očigledno zastao na pola puta između izrazito subjektivističkih shvatanja „razumevanja“ i naučnog objašnjenja, koje se zasniva na primeni proverenih teorijskih stavova na precizno utvrđene početne uslove konkretnog slučaja. Ipak ne treba izgubiti iz vida da je ovo gledište koje razumevanje smatra početnim korakom u objašnjavanju pojava opravdano kao kritika krajnjeg metodološkog objektivizma ili bihejviorizma, tj. gledište da sociologija ne treba da ispituje subjektivnu stranu ljudskih postupaka, već da ih gleda uvek samo spolja i proučava samo u njihovim neposredno opažajnim oblicima. U poređenju s biheiviorizmom, koji se u sociologiji javlja u raznolikim oblicima, Vebe-rovo gledište koje nastoji da otkrije unutrašnju logiku ljudskih ponašanja a ne zapostavlja ispitivanje društvenog determinizma,

¹⁶) Ibidem, S. 508. ¹⁷)

Ibidem, S. 511-12.

svakako je potpunije. Međutim u njemu su sadržane izvesne ozbiljne slabosti: (1) Zbog svoga nominalizma Veber je neosnovano ograničio ispitivanje smisaonih veza u društvu u okvir psihičkog života pojedinca, shvatajući donekle i sam da se tim putem ne mogu na celovit način otkriti sve raznovrsne smisaone veze koje postoje u kolektivnim oblicima delovanja i društvenoj kulturi, pošto one ne ulaze u potpunosti u iskustvo nijednog pojedinca, niti se mogu izvesti iz zbira pojedinačnih iskustava. Samo ako se pored iskustava pojedinaca koji učestvuju u nekom obliku društvene delatnosti uzmu u obzir i njene objektivizacije — njene tvorevine i društvena organizacija — mogu se potpunije ispitati smisaone veze koje u njoj postoje. (2) Druga slabost Veberovog shvatanja naučnog objašnjenja sastoji se u tom što on u ispitivanju društvene uzročnosti nije išao dovoljno daleko. On, naime, smatra da, iako u društvu postoje uzročni odnosi, naučni zakoni nemaju veći epistemološki značaj jer su spletovi uzročnih odnosa uvek izrazito istorijski indvidualisani. Veberov stav prema društvenoj uzročnosti je polu-skeptičan; on ne odbacuje uzročne odnose uopšte, ali ih gleda pretežno u obliku individualne istorijske uzročnosti, koja ne ostavlja mnogo mogućnosti da se utvrde neki trajniji opšti zakoni. Zbog ovakvog shvatanja društvene uzročnosti, Veber ne smatra da su naučni zakoni i opšta teorija osnovna sredstva za objašnjavanje društvenih pojava, nego ovu ulogu u njegovoj metodologiji dobij a pojam idealnog tipa.

I u svojim shvatanjima idealnog tipa, kao osobenog sredstva za objašnjavanje društvenih pojava Veber je tražio srednje rešenje između antiteorijski raspoloženog i u stvari opisnog istorizma i apstraktne opšte teorije, nedovoljno konkretno-zovane za pojedine faze društvenog razvoja, pojedine tipove društava i pojedine društvene oblike.¹⁸⁾ Već je Diltaj uveo pojam istorijskog tipa kao pogodno sredstvo za sintetizovanje različitih konkretno-istorijskih podataka. Međutim, Diltajev tipološke konstrukcije imaju izrazito istorijski karakter. Veber je usvojio ovu ideju, ali nije smatrao da su istorijski tipovi jedini oblik idealnog tipa, nego samo jedna njegova varijanta, sociološki svakako ne najznačajnija. Mogao bi se navesti niz Veberovih istorijskih idealnih tipova, na primer: atinsko društvo, katolička crkva, kalvinizam, privreda srednjevekovnih gradova itd. Ovi Veberovi konkretno-istorijski idealni tipovi su donekle slični Diltajevim, s tom razlikom što Diltaj naglašava njihovu

¹⁸⁾ Pored literature navedene u prim. *) vid. M. Đurić, Problemi sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962. str. 133—39; Don Martindale, Sociological Theory and the Ideal Type, u knjizi L. Gross (ed.) Symposium on Sociological Theory. Row Peterson and Co., Evans-ton, 111., p. 63—72.

opisnu prirodu, dok su Veberovi istorijski idealni tipovi idealizacije. Ni istorijski idealni tip nije pasivan odraz stvarnog istorijskog stanja; nije ni pojam u smislu induktivnog uopštavanja ili proseka pojava u određenom istorijskom okviru. Istorijski idealni tipovi nastaju isticanjem i smisaonim povezivanjem nekih osobina određenih istorijskih pojava. Na primer, idealni tip privrede srednjevekovnih gradova ne pretpostavlja da su u organizaciji privrede u svakom srednjevekovnom gradu najvažnije osobine ovog načina privrede bile potpuno razvijene. Na taj način i istorijski idealni tip može da služi kao opšti kriterij za poređenje stvarnog stanja s nekim njegovim naglašenim i istaknutim specifičnim osobinama.

Ali u Veberovoj metodologiji i u pokušaju stvaranja teorijskog sistema daleko veći značaj imaju idealni tipovi opšteg karaktera, koji se odnose na društvene pojave koje nisu ograničene na jedan istorijski period ili na jedno društvo, nego se javljaju u raznim društvima i kulturama. U ovu vrstu spadaju, na primer, njegovi **idealni tipovi oblika** legalne vladavine u kojima dolazi do izražaja njegovo shvatanje o najosnovnijim oblicima političkog uređenja koji se javljaju u najrazličitijim istorijskim periodima; zatim, njegov poznati idealni tip birokratije kao sistema upravljanja; u sociologiji religije javljaju se dva idealna tipa organizovanja religije: (1) *crkva*, kao zva-nična religijska organizacija određenog društva i (2) *sekta*, kao poluzvanična ili čak ilegalna organizacija nekih odstupajućih oblika kolektivnog religijskog života.

Ovim univerzalnim idealnim tipovima Veber je pridavao posebnu naučnu vrednost. Videli smo da ni njegovi istorijski idealni tipovi nisu pasivan odraz prosečnog oblika određene pojave. Ako bi se reklo da je prosečni Jugosloven visok 175 cm, taj prosečnik ne bi predstavljao idealni tip, pošto ovaj nije odraz prosečnih osobina već se sastoji od najhitnijih konstitutivnih osobina određene vrste pojava. Štaviše, idealni tip preuveličava te bitne osobine i na taj način je u izvesnom smislu idealizacija, nerealna utopija. Ali upravo kao idealizacija i utopija, izgrađena na preuveličavanom isticanju bitnih konstitutivnih osobina određenih vrsta pojava ili oblika ponašanja, idealni tip je korisno sredstvo za njihovo proučavanje. On, naime, pokazuje kako bi izgledalo neko ponašanje ili neki društveni oblik kada bi njihov osnovni smisao došao potpuno do izražaja. U stvarnosti, međutim, pod uticajem raznih činilaca razni oblici ponašanja više ili manje odstupaju u raznim pravcima od svog osnovnog smisla. Idealni tip, kao idealizacija „čistog” oblika ponašanja služi kao standard pomoću koga se može utvrditi koliko i u kojim pravcima od njega odstupaju pojedini konkretni

oblici određenog ponašanja. Time se dolazi do polazne osnove za ispitivanje uzroka pojedinih odstupanja. Osnovni postupak izgradnje idealnih tipova sastoji se u pokušaju da se neka društvena delatnost zamisli na što racionalniji način.¹⁹⁾ Zbog toga je Veber smatrao da je pojam *homo oeconomicus-a* iz političke ekonomije, tj. pojam čoveka koji se rukovodi samo privrednim ciljevima i koji se u težnji da ostvari te svoje ciljeve ne osvrće ni na kakve emotivne, srodnicke, patriotske ili bilo kakve druge obzire, tipičan primer idealnog tipa. U stvarnosti se, međutim, prosečni kapitalist ne ponaša uvek onako kao što se pretpostavlja da bi se morao ponašati *homo oeconomicus*. Ali idealni tip „ekonomskog čoveka“ pomaže da se objasni konkretno ponašanje određenog kapitaliste ili kapitalističke grupe koji se proučavaju. Naime, da bi čovek mogao da se potpuno racionalno ponaša u jednom obliku delatnosti, u ovom slučaju privrednoj, on mora da ima u vidu samo funkcionalne potrebe te delatnosti, mora isključiti sve ostale motive, što nije uvek moguće. Ali ni to nije dovoljno; on mora poznavati sve objektivne uslove koji su značajni za neku njegovu odluku. Može neko hteti najracionalnije odluke, ali ih ipak ne može u svakom slučaju donositi jer su mu nepoznati neki bitni uslovi. Pojedini kapitalist ili kapitalistička grupa ne znaju šta nameravaju njihovi najvažniji konkurenti, pa o tom moraju stvarati samo manje ili više osnovane pretpostavke. Oni ne mogu da predvide tehnološki i privredni razvoj u bližoj ili daljoj budućnosti i zbog toga ne mogu sa sigurnošću da ocene da li su njihove nameravane investicije najracionalnije, iako žele da budu što racionalniji. Premda ne opisuje što se stvarno zbiva, idealni tip *homo oeconomicus-a*, stvoren kao fikcija individualnog ponašanja u određenoj delatnosti u obliku u kome je ona funkcionalno najracionalnija, jeste po Veberu korisno analitičko sredstvo za proučavanje konkretnih oblika u kojima se ta ista delatnost u stvarnosti ispoljava. Na isti način se mogu izgraditi i idealni tipovi drugih društvenih delatnosti, na primer vojne. Pri tom Veber stalno ističe da idealni tip, kao racionalna idealizacija, služi samo za merenje različitog stepena racionalnosti pojedinih ponašanja. Očigledna je duboka razlika između idealnih tipova kao racionalnih fikcija i teorijskih pojmova u kojima su izražene neke bitne konstitutivne osobine određene vrste pojava, iako i ovi pojmovi nisu opisni statistički proseci. Ipak treba reći da ni Veber ne shvata idealne tipove sasvim fikcionalistički. Oni su „konstrukcije odnosa koji našoj fantaziji izgledaju dovoljno motivisani, i takođe „objektivno mogući“, adekvatni našem

¹⁹⁾ M. Weber, *Methodische Grundlagen der Soziologie*, S. 505—6. 520-23.

nomološkom znanju”.²⁰⁾ To znači da tipološke fikcije ne mogu biti potpuno proizvoljne. Njihova analitička vrednost zavisi od osnovanosti nomoloških (drugim recima opštih, teorijskih) pretpostavki. Međutim, Veberova objašnjenja karaktera idealnih tipova se stalno kolebaju između instrumentalističkih fikcija i opštih iskustveno zasnovanih teorijskih pojmova.

Veber spada među sociologe koji su kao istraživači na najširem planu koristili uporedna istraživanja i većina njegovih idealnih tipova je nastala bilo kao rezultat ili kao sredstvo tih uporednih istraživanja. Na taj način on je delimično razbio okvire opisnog istorizma.

Ako bi se, pored već iznetih primedbi, htelo i kritički osvrnuti na Veberovu metodološku zamisao u celini, trebalo bi kao njenu najkrupniju slabost istaći gledište da izbor problema i pravci u kojima će se oni naučno proučavati, pa čak i dubina zalaženja u determinističke spletove zavise u nauci isključivo od postojećih kulturnih vrednosti. To gledište ne uzima u obzir da u društvenom životu postoje od praktičnih stanovišta ili ljudskih vrednosti sasvim nezavisne objektivne determinističke strukture. O tim strukturama obično već postoje neka znanja i pretpostavke. Stoga nije tačno da se nauka može snaći u beskrajnoj raznovrsnosti pojava samo na taj način što će *a priori* usvojiti jedno vrednosno stanovište. Nauka se u tom beskrajnom mnoštvu pojava snalazi i pomoću svojih teorijskih saznanja i pretpostavki i nastoji da što potpunije upozna osnovne strukture iz kojih proizilazi prividno neiscrpno bogatstvo i raznolikost pojava. Može se prihvatiti da praktični stavovi vrlo snažno usmeravaju naučna istraživanja. Ali kad je jednom do-neta odluka o njegovom predmetu, naučno istraživanje se mora rukovoditi izrazito teorijskim kriterijima, tj. treba ispitivati stvarne uzroke pojava. Sem toga, u nauci postoji imanentna težnja za sve širim i proverenijim teorijskim saznanjem.

Druga slabost Veberovog shvatanja odnosa nauke prema vrednostima sastoji se u tome što je on jako potcenio mogućnost uticaja nauke na važeće društvene vrednosti. Ne usmeravaju samo praktični društveni stavovi naučna istraživanja, već isto tako i naučna saznanja vrlo mnogo utiču na promenu shvatanja o tome kakva je vrednost određenih pojava. Pre razvitka moderne bakteriologije i epidemiologije nije se mogla shvatiti velika zdravstvena vrednost čistoće. Čistoća i higijena uopšte imale su pre toga prvenstveno estetsku vrednost. Kad nauka dođe do nekih novih saznanja o ranije nepoznatim uzročnim odnosima, menjaju se mnoge ranije predstave o vrednosti. U

²⁰⁾ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S. 192.

tome se i sastoji uticaj nauke na društvo. Veberovo shvatanje odnosa između nauke i društvenih vrednosti znatno ograničava ovaj uticaj time što svodi nauku na racionalizovanje prihvaćenih stanovišta, smatrajući da ova ne može kritički da analizira ta stanovišta, u celini. Ako je Kont precenio društveni značaj nauke, i usled toga bio nedovoljno osetljiv za dublje praktične motive politike, Veber je suviše suzio mogućnost naučnog uticaja na društvo, ne uviđajući dovoljno njene kritičke i stvaralačke mogućnosti.

Istaknuto je da je na konkretni sadržaj Veberovih metodoloških rasprava mnogo uticalo stanje u nemačkoj društvenoj nauci i filozofiji krajem prošlog i početkom ovog veka. Možda se u implicitnoj kritici nekih najvećih jednostranosti kultura-lizma i istorizma kao i u kritici antiistorijskih varijanti pozitivizma sastoji najvažniji rezultat Veberove metodologije. Pri tome, kao što smo to pokušali pokazati, ne treba zaboraviti da ta kritika nije bila ni dovoljno svestrana, a ni dovoljno dosledna. Zbog toga je ona, za razvoj metodologije značajnija po svojim podsticajima, nego po svojim rešenjima.

Napokon ni Veber, a ni drugi predstavnici tzv. sociologije razumevanja nisu mnogo doprineli razvoju tehničkih sredstava za istraživanje društvenih pojava, čak ni u oblasti prikupljanja podataka o psihičkim pojavama u društvenom životu, gde bi se to moglo najviše očekivati. Oni su se, kad su bili stvarno naučnici, služili uglavnom istoriografskim postupkom i istorijskim izvorima. A kad su bili diletanti, izmišljali su iz glave sisteme vrednosti i maštali o tome da razumeju neke društvene pojave s kojima se predhodno nisu temeljito upoznali. U svakom slučaju, iz „sociologije razumevanja“ nisu došli značajniji podsticaji za unapređenje načina prikupljanja naučnih iskustvenih podataka. Pozitivizam je u tom pogledu bio mnogo plodniji, možda baš zbog izrazitog induktivizma i velikog poštovanja iskustvenih činjenica.

5.

SAVREMENE STRUJE U SOCIOLOŠKOJ METODOLOGIJI

U ovom odeljku će se razmatrati neke karakteristične pojave u sociološkoj metodologiji u poslednje tri decenije. Kao i u prikazu ranijih shvatanja i ovde će težište biti na izlaganju osnovnih zamisli o sociološkom metodu, a ne o njegovim logičkim i tehničkim pojedinostima. Donekle ovaj odeljak ne spada u istoriju sociološkog metoda, ali pošto su se metodološka sta-

novišta, o kojima će biti reci, sasvim dovoljno oblikovala, i pošto se u njima na određeni način produžavaju raniji metodološki pravci, najprirodnije je da se ona ovde prikažu i prodiskutuju.

Ali da bi se smisao savremenih struja u sociološkoj metodologiji mogao bolje shvatiti, potrebno je u najkraćim potezima izneti osnovne tendencije u opštem razvoju sociologije poslelednjih decenija koje su u priličnoj meri izmenile njen naučni lik. Uzroke ovih promena treba tražiti u nekoliko prelomnih istorijskih događaja, među kojima se po svom značaju ističu (1) učvršćenje staljinizma u SSSR-u početkom 30-tih godina i iščezavanje svake naučne delatnosti u sovjetskim teorijskim društvenim naukama, kao i kočenje marksističke naučne misli u međunarodnim razmerama; (2) krajnje negativne posledice fašističke vladavine za razvoj najpre italijanske i nemačke sociologije, a zatim i brutalno gušenje sociologije u okupiranim evropskim zemljama; (3) prenošenje središta sociološke misli iz Evrope u SAD početkom 30-tih godina i pojačana nastojanja američke građanske demokratije da više iskoristi sociologiju u rešavanju raznih sasvim neposrednih društvenih zadataka; (4) naglo širenje sociologije posle drugog svetskog rata u velikom broju zemalja, u kome je, naročito u prvim fazama, izrazito preovladavao uticaj teorijskih, metodoloških i naučno-orga-nizacijskih shvatanja savremene američke sociologije; i (5) nepovoljne društvene prilike za razvoj sociologije u socijalističkim zemljama, koje se u nekima od njih (Jugoslavija, Poljska) počinju popravljati sredinom 50-tih godina, u drugima tek u najnovije vreme, dok u nekima sociologija kao nauka još uvek ne postoji. U ovim opštim društvenoistorijskim prilikama, uporedo s promenama u njenoj društvenoj funkciji i znatnim proširenjem institucionalne osnove u visokoškolskim i specijalizovanim istraživačkim ustanovama, u razvoju savremene sociologije se primećuje nekoliko vrlo karakterističnih tendencija. Savremena metodološka gledišta ili neposredno izvire iz tih tendencija i uklapaju se u njih kao njihov integralni deo, ili vrlo kritično reaguju na preovlađujući tok najnovijeg razvoja sociologije.

Prva i najlakše uočljiva tendencija u novijem razvoju sociologije jeste pojava i uobličavanje čitavog niza posebnih socioloških disciplina. Do prvog svetskog rata sociologija je bila manje-više jedinstvena nauka. Pojedini sociolozi su proučavali vrlo različite društvene pojave, ali gotovo redovno sa stanovišta neke opšte sociološke teorije. Nije se, na primer, smatralo da sociolog koji proučava porodicu treba da se specijalizuje i postane sociolog porodice, da organizaciju rada o industriji treba da ispituje specijalizovani industrijski sociolog. Smatralo se da svaki sociolog treba da dobro poznaje sociološku

teoriju i da ga to osposobljava za proučavanje najraznovrsnijih društvenih pojava. U poslednje vreme se, međutim, pojavio čitav niz relativno samostalnih posebnih socioloških disciplina, kao što su: sociologija rada, porodice, grada, sela, slobodnog vremena, prava, a moglo bi se navesti još desetak drugih posebnih sociologija. U vezi s ovom diferencijacijom nekada daleko celovitije nauke pojavljuje se i jedan novi tip sociologa-specijaliste, koji se u toku čitave svoje naučne karijere kreće u jednoj ili nekoliko srodnih užih disciplina ne interesujući se mnogo za sociologiju kao naučnu celinu, a često je vrlo površno oba-vešten o stanju sociološke teorije i drugih socioloških disciplina manje srodnih s njegovom specijalnošću. Sociolog porodice se po pravilu neće mnogo interesovati za političku sociologiju, a neki industrijski sociolozi se, opet, neće mnogo interesovati za sociologiju porodice. Zbog toga što su specijalizovani istraživači vrlo skloni da se zatvore u okvir svoje uže naučne grane, često se gubi osobenost sociološkog pristupa prilikom proučavanja raznih društvenih pojava. U narednom poglavlju će biti šire objašnjeno šta se podrazumeva pod osobenim sociološkim pristupom u proučavanju društvenih pojava. Za sada je dovoljno reći da je za sociološki pristup najhitnije da se svaka društvena pojava proučava iz perspektive globalnog društva u kome se razvila i u kome ima određene funkcije. Slabljenje ovog specifično sociološkog pristupa u proučavanju pojedinih vrsta društvenih pojava znatno otežava idejnu i teorijsku integraciju sociologije. Ova počinje da se sve više pretvara u skup svojih posebnih disciplina koje nisu čvršće međusobno povezane nekim osnovnim teorijskim idejama.

Druga osobenost novijeg razvoja sociologije se ogleda u sve izrazitijoj težnji za neposrednom praktičnom primenom socioloških saznanja. Verovatno se u ovoj težnji za što nepo-srednijom praktičnošću ogleda osobeni duh Amerike, ali se ona lako primećuje i u drugim zemljama, kao što, uostalom, pragmatizam nije karakterističan samo za američki način mišljenja. Ima i u prošlosti dosta primera da neka istraživačka delatnost u sociologiji nastaje zbog toga jer se pomoću nje želi najnepo-srednije uticati na rešavanje nekog praktičnog problema. Kao primer neka posluže istraživanja Le Pleove (Le Play) škole u oblasti porodice i načina života radnika, koja su bila tesno povezana s praktično-političkom katoličkom akcijom; istraživanja beđe u pojedinim četvrtima Londona, koja je godinama organi-zovao Čarls But (Ch. Booth), imala su takođe kao osnovni cilj preduzimanje socijalnopolitičkih mera; sve ono što su radili engleski fabijanci, a naročito bračni par S. i B. Veb, takođe je imalo izrazito praktične ciljeve. Ni sociolozi-teoretičari u prošlosti nisu bili dezangажovani ljudi koji bi stajali daleko po

strani od ključnih društvenih problema svoga vremena. Ali oni su bili društveno angажovani drukčije; u svakom slučaju samostalnije nego današnji sociolozi — praktičari. Oni su bili angажovani kao intelektualci i javni radnici, a ne kao kliničari ili socijalni radnici u današnjem smislu reci. Smatrali su da kao naučnici svoju društvenu ulogu i društveni uticaj ostvaruju ako teorijski proučavaju neke društvene probleme i teškoće svoga društva i na teorijskom planu traže potpuno samostalno njihova bolja rešenja. To nije sputavalo ni originalnost njihove misli na njihovu kritičnost prema društvu u kome su živeli. Savremeni sociolog-praktičar je, međutim, više stručni činovnik nego intelektualac — javni radnik. On se javlja u raznovrsnim konkretnim zanimanjima: kao stručnjak za lične odnose u preduzeću, kao savetodavac u bračnim savetovalištim i raznim socijalnim ustanovama koje se bave problemima omladine, zatim kao analitičar u redakcijama velikih listova, radio-televizijskih stanica, kao stručni saradnik u kazneno-popravnim domovima i si. Od savremenog sociologa — praktičara se zahteva da bez diskusije prihvata ne samo osnovni okvir na kome je zasnovano društvo u kome on živi, nego da usvaja i užu politiku koju na svom sektoru sprovodi organizacija u kojoj je on zaposlen. Ne traži se od sociologa-praktičara da razmišlja o tome da li je društvena ustanova u kojoj on radi organizovana na najrazumniji način, i da svojim sociološkim analizama pronalazi neke opšte društvene uzroke slabosti i nedostataka u njenom radu. Od njega se najčešće traži da, pošto je prihvatio konkretnu političku zamisao o radu date ustanove, pomaže da se ona što efikasnije sprovede u život. Zbog ovakvog objektivnog društveno-profe-sionalnog položaja mnogih sociologa-praktičara, oni su vrlo nesamostalni u izboru predmeta istraživanja i načinu njegovog ispitivanja. Prikupljaju se naj razlici ti j i podaci koji interesuju razne naručioce za koje sociolozi-praktičari rade, a koji često nemaju gotovo nikakav značaj za sociologiju kao nauku. I zatim se, kao naučni radovi, objavljuju razni stručni elaborati, koje su ovi sociolozi morali da pišu iz svoje osnovne profesionalne dužnosti prema ustanovi u kojoj rade. Pretvaranje tih elaborata u „naučne” radove sastoji se u neznatnom doteriva-nju i to pre svega u terminologiji i formalnom načinu prikazivanja rezultata. Stoga se često beznačajnost sadržaja pokušava prikriti tehničkom virtuožnošću izrade. Na vrlo beznačajne iskustvene podatke primenjuju se prefinjena sredstva matematičke i statističke analize, grafičkog prikazivanja itd., a trivijalni rezultati analize se zaodevaju u visokoparnu terminologiju kako bi se stvorio bar neki privid naučnosti.

Sve navedene osobine novog oblika praktičnosti pojavljuju se u naj izraziti j em vidu u raznim institutima koji zavise

od konkretnih porudžbina privrednih, administrativnih i drugih ustanova. U SAD su se potpuno komercijalizovani instituti pojavili najpre u ispitivanju tržišta i javnog mnjenja (Galup, Roper i dr.), ali bez većih naučnih pretenzija i priznatog položaja u nauci. U novije vreme se stvaraju slične ustanove s proširenim zadacima i pod naučnim nazivima, a ova praksa se iz SAD prenosi i u mnoge druge zemlje. Boreći se za sticanje naučnog ugleda ove ustanove razvijaju veliku aktivnost da bi medo-dološkim razlozima opravdale svoj stil rada.¹⁾

Navedene su samo neke negativne posledice jednog oblika praktične uloge sociologije koji je u poslednje vreme vrlo rasprostranjen. Međutim, bilo bi jednostrano ne uvideti i pozitivne strane njenog neposrednijeg i tešnjeg povezivanja s društvenom praksom. One se sastoje u tome što je tešnja veza sa praksom omogućila da se o mnogim oblastima društvenog života prikupi daleko više pouzdanih obaveštenja i, mada se mišljenje vulgarnog empirizma da će prikupljene činjenice same da govore pokazalo kao iluzija, ipak jednom na pouzdan način prikupljene činjenice ostaju kao podsticaj za teorijsku misao i kao prepreka za neobuzdano spekulisanje. Povezivanje s društvenom praksom je, zatim, omogućilo da se postepeno stvara institucionalna osnova za sistematsko sociološko proučavanja društva. Svaka nauka nastoji da izgradi što prikladniju institucionalnu osnovu za prikupljanje neophodnih izvornih podataka o predmetu svojih istraživanja. Šta bi bila meteorologija bez razgranatog sistema meteoroloških stanica na čitavoj Zemlji; medicina bez najtešnje veze s bolnicama, klinikama, laboratorijama; istorij-ske nauke bez arhiva; razne prirodne nauke bez laboratorija i drugih mogućnosti za istraživanje određenog predmeta? Stvaranje institucionalnog sistema za prikupljanje izvornih podataka i istraživanje uopšte jeste jedan od važnih preduslova bržeg razvoja svake nauke. Neposredni je povezivanje sociologije s praksom poslednjih decenija dovelo je do bržeg razvijanja početnih elemenata institucionalnog sistema na sociološko po-smatranje i proučavanje društva. U nizu zemalja danas postoje u industriji, u raznim društvenim službama i na raznim drugim mestima kao neki začeci terenskih ogranaka jednog budućeg razvijenog sistema sociološkog posmatranja koji će omogućiti da se stalno i sistematično o društvu prikupljaju osnovni sociološki podaci.

Treća osobenost u novijem razvoju sociologije, na koju se vrlo često ukazuje i koja se obično najviše kritikuje, jeste

*) Vrlo upečatljivu sliku o radu i organizaciji ove vrste američkih istraživačkih ustanova daje Mils (W. Mills) u svojoj knjizi *The Sociological Imagination*, Oxford University Press, New York, 1959, naročito ch. V, *The Bureaucratic Ethos*.

zapostavljanje teorije. Ipak kritičke zamerke ove vrste nisu uvek dovoljno osnovane, a ponekad su i izrazito pristrasne. Naime, mnogi kritičari su vrlo skloni da ospore teorijski karakter ili naučni značaj svim teorijskim pokušajima koji se ne slažu s njihovim shvatanjima. P. Sorokin, a i većina sovjetskih kritičara zapadne sociologije su lep primer ovakve pristrasno-sti.²⁾ Dalje, vrlo često kritike o nedovoljnom razvijanju i zapostavljanju teorije ne uočavaju niz značajnih teorijskih pokušaja koji se odnose na relativno uže probleme, kao što su pokušaji da se teorijski objasne uticaji društvenih činilaca na kriminal i razne druge društvene patološke pojave, teorijsko objašnjavanje veza između raznih društvenih pojava i društvene strukture itd. Može se tvrditi da u gotovo svim posebnim sociološkim disciplinama ima uspešnih pokušaja razvijanja novih teorijskih problema, kao i nastojanja da se neki stari teorijski problemi postave i rese na egzaktniji način. Pogrešno je stoga danas tražiti sociološku teoriju samo u opštim sociološkim sistemima.

Ovim se, ipak, ne želi osporiti činjenica da se opštom sistematskom teorijom danas u svetu bavi relativno manje sociologa nego ranije i da u njenom razvijanju nema nekih većih dostignuća. Glavna slabost savremenih pokušaja stvaranja opštih socioloških teorija sastoji se u tome što se ne nastoji dovoljno uporno, ili se bar dovoljno ne uspeva da nove teorijske sintetičke koncepcije integrišu što više postojećeg naučnog znanja o društvu. Ne može se stvaralački razvijati opšta sistematska sociološka teorija, ako se ne uzima dovoljno u obzir da je poslednjih decenija naučno poznavanje pojedinačnih društvenih pojava znatno poraslo, i da je povezivanje mnogobrojnih užih teorija i proverenih uopštavanja u jedinstvenu teorijsku celinu osnovni zadatak opšte sociološke teorije. U savremenoj sociologiji ima nekoliko pokušaja da se stvore originalne teorijske sinteze. To su, u prvom redu pokušaji francuskog sociologa Zorža Gurviča (G. Gurvitch) i vodećeg teoretičara u američkoj sociologiji Talkota Parsonsa (T. Parsons). Međutim, Gurvičevom i Parsonsovom pokušaju se stavljaju mnoge opravdane zamerke koje se odnose, pre svega, na preteranu apstraktnost i nedovoljnu sadržinsku određenost pojmovnog okvira; na nedovoljno jasno izlaganje nekih ključnih delova teorije; zatim, na već pomenuto nedovoljno nastojanje da se u sistem uključi što više poznatih naučnih saznanja o društvu usled čega se ovaj pretvara u prilično praznu pojamovnu shemu. Parsonsu se pored ovih opštih primedaba mogu staviti i neke specifičnije, kao na primer: da je njegova funkcionalistička teorija vrlo statična i u konzerva-

²⁾ P. Sorokin, *Fads and Foibles of American Sociology and Related Sciences*, H. Regnerv, Chicago, 1956.

tivnom smislu pristrasna; da nedovoljno uzima u obzir društvene činjenice od kojih zavisi tempo društvenih promena; da prenaglašava integrativni značaj idejnih činilaca u društvenom životu, a zapostavlja ispitivanje uzroka zbog kojih se u raznim društvima pojavljuju društveni sukobi i ispitivanje društvenih posledica tih unutrašnjih sukoba.³⁾

Nema sumnje da teorijska misao u savremenoj sociologiji nije razvijena onoliko koliko bi bilo potrebno za njen brži i normalniji naučni razvoj. Nije lako utvrditi sve uzroke vrlo spornog razvoja sociološke teorije. Ipak se čini da su u tom pogledu najvažnija sledeća dva uzroka. Prvi od njih treba tražiti u izmenjenoj društvenoj funkciji sociologije i suviše velikom insistiranju da njena istraživanja donesu neposrednu praktičnu korist. Prakticizam je uvek i svugde ateorijski raspoložen. A zatim postoji i jedna dosta uticajna filozofsko-epistemološka zamisao o nauci, koja smatra da stvaranje teorijskih naučnih sistema nema veći epistemološki značaj i da nauka može najbolje da se razvija pomoću egzaktnih ispitivanja određenih užih problema koji su najčešće i u praktičnom pogledu najvažniji, najbitniji. Ova filozofsko-epistemološka antisistematizirajuća zamisao nauke izrasta iz iste društvene klime u kojoj nastaje i pomenuti naučni praktikizam, na koji su mnogi savremeni sociolozi gotovo prisiljeni svojim društvenim položajem. Neki karakteristični epistemološki argumenti ovog antisistematizirajućeg shvatanja sociologije biće izneti malo kasnije, pošto se prikazu osnovne tendencije u metodologiji socioloških istraživanja.

Četvrta osobenost razvoja sociologije u poslednjih nekoliko decenija jeste dosta brz, ali i vrlo jednostran razvoj metoda istraživanja. U uvodnom poglavlju je rečeno da su u ovom periodu u metodologiji preovladavala tehnicistička shvatanja. Ona su se dobro uklapala u opšti tok razvoja sociologije — njeno postepeno rasparčavanje na međusobno teorijski slabo povezane discipline, naglašen istraživački praktikizam i zapostavljanje opšte teorije. Jedna od najuočljivijih osobina savremenih socioloških istraživanja, koja izvire iz preovlađujućeg praktikizma, jeste njihovo ograničavanje na aktuelne pojave. U većini istraživanja izvorna evidencija se odnosi na vremenski interval u kome se kreće iskustvo živih ljudi. To znači da se ispituje

³⁾ O Gurvičevoj teoriji vid. moj rad Društvo i sociologija u delu Zorža Gurviča, pogovor za prevod njegove knjige Savremeni poziv sociologije, V. Masleša, Sarajevo, 1965. Brojne kritičke primedbe na Parsonsovu teoriju nalaze se u knjigama M. Black (ed.) *The Social Theories of Talcott Parsons*, Prentice-Hall, New York, 1961. C. W. Mills, op. cit., eh. 2; R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, E. Piper, München, 1962.

pre svega stanje određenih pojava u vreme istraživanja, a zatim se to stanje vremenski osvetljava najčešće samo onoliko koliko se o prošlosti može saznati anketom od ljudi, na osnovu njihovog ličnog iskustva, dok se izbegava dublje i kompleksnije istorijsko ispitivanje društvenih i kulturnih tokova.

No i savremene društvene pojave ispituju se obično na vrlo parcijalan način. Nije najgore što se većina istraživanja organizuje u uskim iskustvenim okvirima (sasvim mali i statistički nepouzdati uzroci i lokalna ispitivanja), nego što se prilikom njihovog planiranja i analize dobijenih rezultata ne proučava sistematski uticaj određenih globalnih društvenih i kulturnih činilaca na ispitivane pojave. Zbog toga neposredno proučavani isečak društvenog života ostaje nepovezan s njegovim opštim stanjem i trajnijim tokovima. Drugi vid parcijalnosti se sastoji u vrlo neravnomernom rasporedu ukupnog broja istraživanja na različita područja i aspekte društvenog života, pri čemu se javljaju i izrazito konjunkturalna kolebanja i trajnija zapostavljanja određenih područja, na primer društvene kulture. Upravo iz konjunkturalnih kolebanja u temama istraživanja stiče se utisak o „vatrogasnim“ ili propagandnim motivima istraživačke politike.

Nasuprot ovim višestruko parcijalnim istraživanjima postoji mali broj pokušaja da se određene društvene pojave na egzaktnij i način kompleksno prouče u razmerama određenog globalnog društva, a još do pre nekoliko godina uporedna istraživanja su bila pravi izuzeci. Na taj način se mnogobrojne pojave ne mogu tačnije sagledati u određenom društvu kao celini, niti se uporednim putem mogu objektivnije oceniti. Upravo ovo ograničavanje sociološkog istraživanja na vlastitu zemlju, koje je delimično posledica praktikizma a delimično ideoloških predrasuda, pojačava opasnost etnocentrizma u sociologiji. Ne može se utvrditi u čemu se sastoje osobenosti određene vrste pojava koje su u nekom društvu nastale pod uticajem njegove specifične društvene strukture, organizacije i kulture, ako se uporednim putem ne ispita da li se one ne javljaju bez tih osobenosti u društvima s drukčijim društvenim sistemom i drukčijom kulturom. Nije teško uvideti da jednostranosti u razvoju metodologije idu uporedo s opštim tendencijama u savremenoj sociologiji.

Pomenuto neopravdano višestruko sužavanje delokruga sociološkog proučavanja vidljivo se odražava u savremenim shvatanjima o sociološkom metodu. Da se ne bi pomislilo da se nedostaci u oblastima metodologije neopravdano preuveličavaju, navešće se gledište Paula Lazarsfelda, koji spada u red naučnika koji su poslednjih decenija imali nesumnjivo najviše uticaj a na razvoj metodologije socioloških istraživanja, pa se ne može pretpostaviti da je slabo obavešten ili kritizerski pristrasan. Govoreći 1959. godine na IV svetskom sociološkom kon-

gresu o stanju sociološkog metoda, Lazarsfeld je rekao i ovo: „Upravo sam dodirnuo razliku između mikro- i makrosociologije koju je pre izvesnog vremena predložio profesor Gurvič. Mislim da se. reč mikrosociologija često upotrebljava kao pogrdan izraz. Ali..., ja sam voljan da prihvatim taj izraz ako je upotrebljen u dovoljno širokom smislu. Ja ću pod mikrosociologijom podrazumevati proučavanja ljudskog ponašanja u savremenim prilikama koja upotrebljavaju kvantitativne metode kad god je to moguće i pokušavaju sistematizovati kvalitativne postupke gdje god su oni potrebni. Ali, uključujući pod taj pojam i upo-redna istraživanja i napore da se čitave organizacije podvrgnu kvantitativnom istraživanju ... Makrosociologija, na drugoj strani, sastoji se u naporima da se otkriju opšti zakoni koji vladaju prošlim i budućim tokovima društvenog razvoja. Ne želim osporavati značaj makrosociologije u tom smislu, ali dopuštam da se njom ne može baviti pomoću istraživačkih postupaka o kojima ću raspravljati u ovoj raspravi“. ⁴⁾ Lazarsfeldova podela sociologije na mikro- i makrosociologiju je prilično uprošćena. Između proučavanja opštih zakona istorijskog razvoja društva, što on smatra osnovnim zadatkom makrosociologije i mikrosociologije, čak i u njegovom neuobičajeno proširenom značenju, nalazi se široka oblast proučavanja globalnog društva. Upravo sistematsko proučavanje raznih globalnih konkretno-istorijskih društava je glavni delokrug sociološkog istraživanja i osnovica njenog bržeg razvoja kao nauke. Ali, kad istraživačka sredstva i metodološka načela, koja su se naglo razvila poslednjih decenija, ne bi bila prikladna za proučavanje osnovnih društveno-istorijskih tokova, moralo bi se zaključiti da ona nisu dovoljno sociološka jer izvan njihovog domašaja ostaje proučavanje teorijski bitnih problema društvenog razvoja. S obzirom na dinamičnost društva, bilo bi pogrešno misliti da je društveni razvoj neka posebna oblast sociološke teorije koja se može mehanički odvojiti od ostalih delova sociologije. Svaka potpunija teorija i svako dublje sociološko objašnjavanje moraju sadržavati u sebi i momenat razvoja u vremenu. Zbog toga je krupan nedostatak ako metodologija ne uzima dovoljno u obzir ovu teorijsku potrebu.

Ali Lazarsfeld je i u navedenom referatu kao i u svim svojim metodološkim radovima prilazio metodološkom problemu gotovo samo s tehničke strane. Kao jedan od najdarovitijih predstavnika metodološkog tehnicizma, on nikad nije pokušao da teorijsko-sadržinski odredi osobenost sociološkog metoda, niti da svojim često tehnički izvanrednim rešenjima da šire epistemo-⁴⁾ P. F. Lazarsfeld, *Methodological Problems in Empirical Social Research*, Transactions of The IVth World Congress of Sociology, vol. II, International Sociological Association, London, 1959, p. 228.

loško obrazloženje. Zbog toga on i nije mogao da izgradi celoviti-tiju metodološku zamisao. Tezu o sociologiji kao tehničkoj nauci u savremenoj epistemologiji najisključivije, ali i najdoslednije izložio je Karl Poper (Popper) u svojim knjigama *Beda istoričizma i Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*.⁵⁾ Iako je prva rasprava više esej nego sistematska epistemološka studija, u njoj je Poper celovitije izneo svoju zamisao sociologije koja se u *Otvorenom društvu* nije ni u čemu bitnom izmenila, ali je izložena mnogo fragmentarni je.

Popper iznosi svoja gledišta u oštrom protivstavu prema protivnicima koji su nekad sasvim određeni, na primer Platon, Hegel, Marks, a nekad dosta proizvoljna konstrukcija, na primer istoricizam u koji su, bez pominjanja konkretnih pisaca, svrstane najraznovrsnije i ponekad suprotne ideje, od nekih osnovnih stavova krajnjeg istorizma do teze o jednolinijskom zakonitom razvoju čovečanstva. Jedino što bi u tom šarenilu ideja koje Poper kritikuje pod imenom istoricizma moglo da bude zajedničko jeste shvatanje društva kao celine, totaliteta, u kome se na nivou celine obrazuju osnovni činioci koji vrlo snažno utiču na sve posebne društvene pojave. S drugom Popperovom kritikom koja tvrdi da ne može postojati teorijska istorija,⁶⁾ što je u stvari vrlo neobičan izraz za teoriju društvenog razvoja, i da se zbog toga ne može predviđati budući tok istorije, složili bi se gotovo svi pisci čije je epistemološke poglede Poper svrstao pod opšti pojam antinaturalističkog istoricizma.⁷⁾ Štaviše, oni bi u prilog te tvrdnje mogli da iznesu daleko više argumenata od Popera.⁸⁾ Međutim, glavni cilj Popperovih knjiga nije idejno-istorijski, on izlaže ili konstruiše tuđa stanovišta samo da bi na taj način njegovo shvatanje o mogućnosti i karakteru naučnog saznanja o društvu postalo reljefnije.

Popperova zamisao sociologije je u stvari vrlo jednostavna. Prva i najvažnija njegova teza jeste kritika ideje da se društvo može proučavati kao celina ili totalitet. Kao totalitet ono ne može biti predmet ni saznanja ni društvene prakse. „Ali holisti izgleda da nisu shvatili činjenicu da celine u smislu totaliteta ne mogu biti predmet naučnog proučavanja, ili bilo koje

⁵⁾ K. Popper, *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, London., 1957. (Ova rasprava je prvi put objavljena 1944. i 1945. kao niz članaka u londonskom časopisu *Economica*.) *The Open Society and its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1945. (Popper je ovu knjigu kasnije dvaput prerađivao.)

⁶⁾ K. Popper, *The Poverty of Historicism*, p. X, 38-39, 41—45.

⁷⁾ Ibidem, p. 5-34.

⁸⁾ Popper dokazuje nepredvidljivost buduće istorije na sledeći način: na istoriji ju snažno utiče razvoj saznanja i to prvenstveno naučnog, a ovaj se ne može predvideti racionalnim, naučnim metodima (Ibidem, P. IX-X).

druge delatnosti kao što su kontrola ili rekonstrukcija...⁹⁾ Ovo, prema Poperu, ne shvataju čak ni oni holisti koji inače uviđaju da je naučni pristup uvek selektivan. Ali Poper na vrlo neobičan način tumači pojam celine kao totaliteta. Po njegovom mišljenju, celina kao totalitet znači „sveukupnost obeležja ili aspekata neke stvari naročito svih odnosa između njenih sastavnih delova”.¹⁰⁾ Ovom iscrpnom opisnom pojmu celine, koji smatra nenaučnim, on suprotstavlja pojam strukture nekih osobina ili aspekata koji određenu stvar čine organizovanom celinom a ne običnom gomilom, i ilustruje ga primerom lika (Gestalt) u psihologiji. Međutim, on ne pokazuje koji „holisti” tumače totalitet kao iscrpan i nestrukturisan opis ukupnog sadržaja društvenog života, a sa druge strane pojam društvene strukture i njena uloga u proučavanju društva ostaju kod Popera sasvim neodređeni. Štaviše, iz njegovih objašnjenja saznavnih mogućnosti i opravdanih ciljeva sociologije videće se da i društvena struktura ostaje izvan njenog domašaja.

Popperovo shvatanje nauke je tipičan primer sinkretizma epistemoloških ideja klasičnog pozitivizma i pragmatizma. Teorijsko-sistematski karakter naučnog saznanja potisnula je u njegovoj epistemologiji pragmatistička teza da je težnja za neposrednom praktičnom primenljivošću njenih rezultata osnovni podsticaj razvoja nauke i jedino opravdanje njenog postojanja. Nauka se razvijala u pokušajima da se rese praktični problemi onim redom kojim se oni javljaju u životu i u tome se služi metodom „pokušaja i greške” („trial and error”). „Jedna naučna disciplina je omeđeni i konstruisani konglomerat problema i pokušaja rešenja. Stvarno postoje samo problemi i naučne tradicije”.¹¹⁾ Doslovno shvaćena, ova definicija više odgovara inženjerskim i lekarskim priručnicima nego traktatima teorijske fizike, biologije ili fiziologije. Međutim, Popperovo shvatanje sociologije kao „tehnološke društvene nauke” sasvim je u skladu s navedenom definicijom. Pošto su svi pokušaji stvaranja teorijske nauke o društvu odbačeni kao istoricizam i holizam, Popperu i nije preostalo drugo nego da nauku o društvu izjednači s društvenom tehnologijom,¹²⁾ zaboravivši pri tom da među prirodnim naukama pored tehničkih postoje i teorijsko-sistematske. Zbog toga on naučnike u društvenim naukama (ili društvene inženjere) poredi samo s inženjerima i tehničkim naukama, ne pokušavajući nigde da objasni da li u društvenim naukama postoje naučne uloge analogne ulogama teorijskih fizičara, he-

⁹⁾ Ibidem, p. 78.

¹⁰⁾ Ibidem, p. 76.

¹¹⁾ K. Popper, *Die Logik der Sozialwissenschaften* *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 14 Jahrg. (1962), H. 2, S. 237.

¹²⁾ K. Popper, *The Poverty of Historicism*, p. 58—68, *et passim*.

mičara, biologa itd. „Upravo kao što je glavni zadatak fizičkog inženjera da projektuje mašine, da ih menja i održava, zadatak je društvenog inženjera da projektuje društvene ustanove, da ih rekonstruiše i da rukovodi onima koje već postoje”.¹³⁾

Ali naučna društvena tehnologija omogućuje samo delimične praktične zahvate, ona je nužno tehnologija „na parče” (piecemeal social technology), što je sasvim u skladu s osnovnom tezom da društvo kao celina, kao totalitet ne može biti predmet ni saznanja ni prakse. Poper je isto toliko odlučno protiv „uto-pizma” u praksi, kao što je protiv holizma u teoriji. Utopizam po njemu želi da menja i razvija „društvo kao celinu”, a ne samo pojedine njegove aspekte. Stvarno se u društvu mogu izvoditi samo delimične promene. Popperova teza o mogućnosti samo delimičnih društvenih promena bila bi obična trivijalnost na koju se ne bi trebalo osvrnuti kad bi značila da se praktičnom akcijom ne može u društvu odjednom sve izmeniti, pošto je domet praktične delatnosti uvek ograničen. U tom smislu je stvarno svaka praktična akcija delimična. Samo značaj raznih praktičnih akcija za društvo kao sistem ogromno se razlikuje pošto neke od tih akcija mogu da menjaju osnovne strukture sistema, dok druge imaju sasvim ograničen uticaj na njegovo stanje. Sem toga, pojedinačne praktične akcije mogu biti više ili manje povezane i usklađene u opštijoj i trajnijoj praktičnoj politici, a „društveni inženjer” koji radi u nekoj posebnoj oblasti može i da ne shvata unutrašnju povezanost ili protivrečnosti šire društvene prakse.

Popper očekuje da će svođenje društvenih nauka na društvenu tehnologiju „na parče” otkloniti „mitološke” sadržaje iz ovih nauka i povećati racionalnost društvene prakse.¹⁴⁾ Racionalnost prakse Popper ocenjuje instrumentalno kao postizanje određenog cilja sa što manje nepoželjnih popratnih posledica. Ne ulazeći u kritiku ovog shvatanja racionalnosti, postavlja se pitanje kako je moguće šire predvideti posledice bilo kog oblika društvene prakse ako je o društvu kao celini nemoguće racionalno saznanje? -Takva predviđanja svakako nisu mogućna na osnovu međusobno nepovezanih teorijskih fragmenata. A ako je sistematsko teorijsko naučno znanje praktično korisno, da li

¹³⁾ Ibidem, p. 64-65.

¹⁴⁾ Ova Popperova ideja o „demitologizovanju” sociologije njenim pretvaranjem u tehnološku društvenu nauku naišla je na prilično širok odjek. Šire o njenim epistemološkim izvorima i kritici vid. u raspravi O. Negt, *Zum Problem der Entmythologisierung in der Soziologie*, u knjizi M. Horkheimer, *Zeugnisse, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main*, 1963, S. 451-472. Kao svestranija analiza Popperovog epistemološkog stanovišta vrlo je zanimljiv rad J. Habermas, *Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik, Ein Nachtrag zur Kontroverse zwischen Popper und Adorno*, u knjizi M. Horkheimer, *Zeugnisse*, S. 473—501.

ono može nastati u tehnološkim društvenim naukama koje rade samo „na parče“? Odnos između osnovnih i primenjenih nauka je, svakako, vrlo složen, ali Poperov pokušaj da se on resi teh-nizacijom teorijskih društvenih nauka je sasvim neprihvatljiv, čak i sa stanovišta povećanja praktične efikasnosti naučnog saznanja. Svedena na tehnološko sredstvo prakse i nesposobna za celovito teorijsko sagledavanje društva, sociologija bi izgubila relativnu samostalnost, misaonu autonomiju i teorijsku osnovu koje su neophodne za zauzimanje stvaralačko-kritičnog stava prema društvenoj praksi, a time i mogućnost da na praksu dublje utiče i čini je suštinski a ne samo instrumentalno racionalnijom. Stalan razvoj i usavršavanje naučne teorije, kao sve moćnijeg i pouzdanijeg sredstva za analizu postojećeg i otkrivanje u njemu sadržanih mogućnosti jeste osnova za zauzimanje stvaralačko-kritičkog naučnog odnosa prema praksi. Praksa se ne usavršava samo instrumentalno-tehnološkim saznanjem. Ovo saznanje ne dopire ni do njenih osnovnih saznanjnih i vrednosnih pretpostavki. Do ovih može da stigne samo saznanje kao samosvest, oblik saznanja, u kome se na celovit način pokušava odrediti smisao individualnog i kolektivnog postojanja i objasniti njegovi istorijski dati uslovi da bi se na osnovu toga odredili osnovni pravci i ciljevi praktične delatnosti. Scijentističko je preteriva-nje da se racionalna samosvest može osloniti samo na nauku, ali je tačno da naučna saznanja utiču na nju, i to tim više što je naučno saznanje dublje i celovitije. Ako se prema tome želi pomoću nauke uticati da saznanj ne pretpostavke prakse postanu racionalnije, treba razvijati nauku koja do njih može dopreti. Sociologija će tim više doprineti razvoju racionalne i stvaralačke samosvesti što bude mogla da pruži više proverenog i teorijski sistematizovanog znanja o društvu, što bude dublje uspevala da objasni društvo kao najsloženiji totalitet u stvarnosti. Pogrešno bi bilo, jedino, ako bi se zbog toga potcenile i zapostavile druge epistemološke osobine naučnog saznanja, kao što su težnje za objektivnošću, preciznošću i sve većom egzaktnošću.

Upravo u vezi s tim treba ponoviti da su u poslednjih nekoliko decenija u sociologiji postignuti značajni uspesi u razvijanju raznih istraživačkih postupaka i sredstava. Kritika prak-ticističke tehnizacije sociologije, koja se ispoljila i u epistemo-loško-metodološkom obliku, ne znači potcenjivanje tih uspeha. Naprotiv, dalje usavršavanje sociološkog metoda pretpostavlja njihovo uključivanje u jednu širu opštu metodološku zamisao.

III

POJAM SOCIOLOGIJE I OSNOVNE OSOBINE SOCIOLOŠKOG METODA

Svaka nauka je izgrađena u okviru neke osnovne polazne apstrakcije kojom se iz beskrajno složene stvarnosti izdvaja određeni sadržaj koji postaje njen predmet. Predmet nauke, međutim, nije određen samo skupom konkretnih pojava, nego prvenstveno nekim njihovim osobinama i odnosima s drugim pojavama. Zbog toga iste konkretne pojave — prirodne ili društvene — proučavaju razne nauke. Polazne apstrakcije kojima se određuju predmeti posebnih nauka i njihovi međusobni odnosi u opštem sistemu nauka zavise od više momenata, od kojih su najznačajniji (1) ontološka shvatanja o stvarnosti i (2) praktične potrebe za naučnim saznanjem određene vrste, pri čemu se ne misli na trenutačne nego strukturalno uslovljene trajne praktične potrebe. Upravo zbog toga što su tesno povezane s trajnim uslovima postojanja određenog društva, ove praktične potrebe utiču na shvatanja o predmetu i najopšti-jih teorijskih, a ne samo primenjenih nauka. Ipak, ontološki momenti, tj. opšte filozofsko shvatanje stvarnosti se neobično snažno ispoljava u sistematizaciji teorijskih nauka. Svaka osnovna teorijska nauka odnosi se na neko kvalitativno osobeno ontološke područje.

.Ontološko-teorijski i praktični razlozi koji utiču na određivanje predmeta neke nauke već samim tim opredeljuju neke osnovne osobine njenog metoda. Kao istraživačka praksa neke nauke, metod uvek zavisi i od njenog sadržaja i zbog toga se ne može odrediti samo opštim logičkim načelima i upotreb-ljavanjem tehničkim sredstvima. Razne nauke primenjuju u svojim istraživanjima mnogobrojna ista tehnička sredstva, a ipak se ne služe istim metodom upravo zbog svog različitog predmeta koji zahteva različito prilaženje stvarnosti. U čemu se sastoji osobenost metoda neke nauke može se odrediti samo ako se uzme u obzir njen predmet, ili, drugim recima, osnovni saznanjnih ciljevi njenih istraživanja. Savremeni metodološki praktikizam je sasvim zapostavio sadržinsko određivanje sociološkog metoda. On obično nastoji da izbegne i termin sociološki metod, zamenju-jući ga neodređenim pojmom „društvenih istraživanja“. Ali ovo je upravo primer koji potvrđuje tačnost gledišta da shvatanja

o metodu proizilaze iz teorijsko-sadržinskih odredbi nauke. Metodološki tehnicizam je poseban izraz tendencije da se sociologija, kao teorijska nauka o društvu, zameni društvenom tehnologijom. Dakle, metod je sredstvo da se u naučnoj praksi ostvari određeno teorijsko-sadržinsko shvatanje neke nauke. Da bi se moglo oceniti u kojoj meri je neka metodološka zamisao odgovarala ovom cilju, neophodno je izneti shvatanje o predmetu nauke na kome je ona izgrađena. Istovremeno, tek povezivanjem predmeta nauke s njenim metodom pojam nauke postaje potpunije određen. Jer, kao što je već rečeno, nauka nije samo skup postojećih znanja, nego, pre svega, delatnost, nastojanje da se ta znanja prošire i usavrše. Zbog toga će u ovom poglavlju biti izneto shvatanje sociologije koje je služilo kao teorijsko-sadržinska osnova u razvijanju zamisli sociološkog metoda koja je izložena u ovoj knjizi. Čitalac može sam da oceni koliko je ovakvo shvatanje sociologije opravdano i koliko mu je adekvatna izložena metodološka zamisao, u svojoj celini i pojedinostima.

1.

POJAM SOCIOLOGIJE

Sociologija je teorijska nauka o ljudskom društvu, što znači nauka o sistemu odnosa koji u društvu postoje, o oblicima i delatnostima u kojima se društveni život ispoljava i njegovim raznolikim tvorevinama; a zatim o odnosima društva prema prirodi, u koju pored spoljnih prirodnih uslova spadaju i biološka svojstva čoveka kao vrste, i konačno nauka o društvenom razvoju. Kao teorijska nauka, sociologija teži da o svim ovim iskustvenim sadržajima dođe do teorijskog, tj. opšteg i sistematskog saznanja. U tome se sastoji razlika između nje i opšte istorije, pošto se njihovi iskustveni sadržaji podudaraju.¹⁾

Ova polazna odredba zahteva mnogobrojna dalja objašnjenja i komentare bez kojih osobenosti sociologije kao nauke ne bi bile dovoljno jasne. Pre svega je potrebno, da bi se izbeglo tumačenje sociologije kao univerzalne i enciklopedijske nauke o društvu, odmah naglasiti da je društvo, kao konkretno-isto-rijska celina, kao konkretno-istorijski sistem, osnovni predmet sociološkog proučavanja. Pojedine društvene odnose, pojedine društvene oblike i delatnosti i njihove tvorevine proučavaju

¹⁾ Da li će se smatrati da se iskustveni sadržaj sociologije i istorije podudara potpuno ili samo delimično, zavisi od toga da li se proučavanje preistorije, tj. perioda o kome ne postoje pisani izvori, smatra zadatkom istorijskih nauka. No u svakom slučaju taj vremenski ogroman period spada u ljudsku istoriju.

i druge posebne nauke — društvene, a nekad i prirodne. Na primer, oblike i tvorevine privrednog života proučavaju razne ekonomske nauke. Druge posebne društvene oblike, delatnosti i njihove tvorevine proučavaju druge posebne društvene nauke, političke, pravne, administrativne, istorijske i teorijske nauke o kulturi (npr. istorija i teorija umetnosti). Tehnologiju, koju društvo razvija i upotrebljava u privredi i u ostalim delatnostima života, proučavaju s tehnološke strane neke prirodne nauke. Međutim, te posebne društvene nauke ispituju, pre svega, osobenosti pojedinih oblasti društvenog života i pojedinih društvenih delatnosti. Bilo bi svakako pogrešno smatrati da je horizont tih nauka toliko ograničen da one ne mogu i čak ne treba da se u svojim istraživanjima interesuju i za opšte društveno-istorijske uslove, koji su uticali da neka društvena delatnost i njene tvorevine dobiju određen oblik i sadržaj. Posebne nauke mogu da razmatraju društvene uslove u kojima se razvija neka posebna društvena delatnost, njene društvene posledice, kao i međusobne uticaje raznih sfera društvenog života. Istorija književnosti i umetnosti može i treba, pored estetičnih analiza, da sadrži i rezultate socioloških ispitivanja uticaja društvenih uslova na organizaciju umetničke delatnosti, obrazovanje njene publike, preovlađujuće teme i oblike umetničkih dela, kao i uticaja umetnosti na društvo. Ne moraju pravne nauke proučavati pozitivno pravo samo dogmatsko-pravnim metodom, tj. samo formalno raščlanjavati i komentarisati pojedine pravne ustanove i nastojati da ih kodifikuju u celovitiji pozitivno-pravni sistem. One mogu i treba da se interesuju i za sociološke aspekte prava: njegovu funkciju u određenom društvu, klasne i druge društvene uticaje usled kojih je pozitivno pravo nekog konkretnog društva dobilo određen sadržaj i imalo u njemu određenu ulogu. Prema tome, posebne nauke se ne moraju ograničiti samo na uže ispitivanja unutrašnjih osobenosti (oblika ponašanja, sredstava, ciljeva i posebne organizacijske strukture) neke uže društvene delatnosti i njenih osobenih tvorevina, nego mogu uzimati u obzir i njihov širi društveni okvir, pa sociološki ugao gledanja može i u njima da dođe do izražaja.

U stvarno postojećoj organizaciji nauka ova dva zadatka, 1) ispitivanje osobenosti nekog užeg dela društva ili neke posebne društvene delatnosti, i 2) ispitivanje odnosa između tog užeg dela društva, odnosno posebne društvene delatnosti i opšteg stanja i strukture društva kao celine, obično nisu spojena, a ponekad su i sasvim razdvojena. Zbog toga se uporedo sa raznim posebnim društvenim naukama razvijaju odgovarajuće grane sociologije. Na primer: pored istorije i teorije književnosti i umetnosti, razvija se sociologija umetnosti; pored

niza pozitivno pravnih nauka, sociologija prava; pored krivičnog prava i kriminalistike, koji se na pretežno tehnički način bave proučavanjem i suzbijanjem kriminala, razvija se krimi-nologija, koja se obično, mada ne uvek, oslanja prvenstveno na sociologiju i čiji osnovni zadatak nije tehničko suzbijanje i represivna borba sa kriminalom nego ispitivanje društvenih i drugih uzroka različitih njegovih oblika; pored fiziologije, organizacije i ekonomike rada razvija se sociologija rada. Teško je verovati da je ovaj paralelizam nauka, koje proučavaju pojedine uže oblasti društvenog života, koristan. Idealno bi bilo da posebne nauke dopunjavaju svoj specifični pristup, prilagođen za ispitivanje osobenosti određene delatnosti ili društvenog oblika, sociološkim ispitivanjem mesta te delatnosti ili društvenog oblika u društvu kap celini. Ali kako se ovo u naučnoj praksi vrlo retko ostvaruje, pomenutim paralelizmom posebnih društvenih nauka i posebnih socioloških disciplina želi se postići ono što bi se bolje ostvarilo sjedinjavanjem sociološkog pristupa sa specifičnim pristupom pojedinih posebnih nauka. Gde leže uzroci ove podvojenosti naučnog interesova-nja? Prvo, treba imati u vidu da se u društvenoj praksi često traži samo instrumentalno, tehničko znanje o određenim pojavama, a ne i dublje poznavanje njihovih društvenih uzroka. Vrlo često društvo traži pravnog tehničara koji zna da primenjuje pozitivno pravo ili da se vesto suprotstavlja raznim oblicima kriminala, drugim recima da bude pozitivni pravnik ili kriminalist. U profesionalnoj delatnosti, pa onda prirodno i u stručnom obrazovanju ovakvih kadrova, ne insistira se da oni budu sposobni da proučavaju društvene posledice određenih pravnih ustanova, ili društvene uzroke kriminalnih i drugih socijalno-patoloških pojava kojima se svakodnevno na tehnički način suprotstavljaju. Drugo, ljudska, kulturna vrednost niza društvenih pojava daleko prevazilazi istorijske okvire u kojima su one nastale i zbog toga estetički, filozofski ili kulturno-istorijski pristup ima veliku samostalnu vrednost. Treba se podsetiti Mark-ove misli da nezavisno od otkrivanja društveno-istorijskih uslova u kojima se javila antička helenska umetnost, ostaje mnogo složenije pitanje: zašto umetnost, nastala u sasvim određenim istorijskim uslovima, ima i danas gotovo zapanjujuću estetsku vrednost i još uvek je nedostižan uzor i ideal. Kulturna vrednost vrhunskih dostignuća ljudskog stvaralaštva znatno je trajnija od istorijskih društvenih uslova u kojima su određena dela nastala. A ona se ne može objasniti bez ispitivanja imanentnih osobina pojedinih oblika stvaralaštva čime se bave posebne nauke. Često se, međutim, pogrešno zaključuje da sociološko proučavanje istorijskih uslova u kojima nastaju kulturne tvorevine nije uopšte značajno.

Sledeći razlog postojeće podvojenosti između sociologije i posebnih društvenih nauka treba tražiti u tome što se specijalni metodi raznih posebnih nauka mnogo razlikuju od sociološkog pristupa, jer to zahteva priroda raznih pojava. U sociologiji se uglavnom nastoji da se ispituju i objasne veze tih pojava sa društvom, kao i njihovo povratno dejstvo na društvo. Međutim, specijalne nauke žele da ispituju njihove osobene strukture, na primer, osobene strukture umetnosti, prava ili nekog užeg oblika društvenog života. Sociološki način proučavanja raznih društvenih pojava nije dovoljno uključen u stručno osposobljavanje specijalista iz odgovarajućih posebnih nauka, a često stručnjaci koji se bave pojedinim od tih nauka pružaju jak otpor unošenju sociološkog načina gledanja u njihovu nauku. Mnogi istoričari umetnosti ili pravници će s potce-njivanjem gledati na objašnjavanje društvenih uslova koji su uticali na pojave čije unutrašnje osobenosti ili tehničku stranu oni prvenstveno proučavaju. I, napokon, sociološka saznanja i metodi se nisu podjednako i ujednačeno razvijali u proučavanju svih oblasti društvenog života. Često su se i sociološka istraživanja razvijala pod uticajem određenih društvenih potreba, teorijska znanja i metodološka iskustva sociologije su na nekim područjima vrlo malo razvijena, što takođe otežava prožimanje ostalih društvenih nauka sociološkim idejama i sociološkim uglom gledanja.

Ali, ma koliko bilo važno sociološko proučavanje pojedinih oblasti društvenog života, za razvoj sociologije je ipak najvažnije proučavanje globalnih društava kao celovitih konkretnih istorijskih sistema. Teorija o globalnom društvu kao sistemu koja objašnjava: (1) međusobne odnose pojedinih orga-nizovanih ili difuznih društvenih delova sistema, (2) način usklađivanja i usmeravanja raznovrsnih društvenih delatnosti, tj. društvenu organizaciju pomoću koje se društveni sistem uspostavlja, održava, deluje, (3) uzroke i prirodu unutar-društvene suprotnosti i sukoba i uslove u kojima je moguće postizanje unutar-društvene saglasnosti, i napokon, (4) činioce koji dovode do promena u pojedinim delovima sistema ili do radikalnih promena u njegovoj strukturi i organizaciji, pa čak i do njegovog raspadanja, jeste idejna srž sociologije kao nauke. Bez takve teorije i bez stalnog usmeravanja sociologije na proučavanje globalnog društva kao konkretno-istorijskog sistema, sociologija ubrzo postaje nedovoljno određena kao nauka, i ne može uspešno da sjedinjava razna saznanja stečena u proučavanju pojedinih delova društvenog sistema, bilo da se radi o proučavanju difuznih i spontanijih kolektivnih oblika koji nastaju u okviru društvene strukture (društveni slojevi, društvene klase, staleži, kaste), ili o čvršće organizovanim delovima sistema, u u^*

kojima se odvijaju pojedine društvene delatnosti države i drugih društvenih organizacija u privredi, političkom životu i kulturi. Ako se zapostavi proučavanje globalnog društva kao sistema, njegove strukture, organizacije i uzroka promena koje u njemu nastaju, sociologija gotovo neminovno tone u vulgarni empirizam i postaje sve manje u stanju da nešto dublje kaže o ljudskom društvu. Potpuno su opravdane kritičke primedbe da se sociologija, koja ne proučava globalno društvo, ubrzo pretvara u „sociologiju bez društva“, što u stvari znači da ona gubi upravo svoje najosobnije svojstvo.²⁾ Sociologija se u tom slučaju ras-parčava u čitav niz međusobno slabo povezanih disciplina, koje se ne razvijaju na zajedničkim teorijskim osnovicama niti postoji mogućnost da se njihovi rezultati na relativno egzaktniji način sintetizuju u šire teorijske celine, koje odgovaraju stvarnoj povezanosti i međusobnoj zavisnosti raznih društvenih oblika i delatnosti u globalnim društvima određenih tipova. Bez globalnog pristupa, koji se ponekad dosta nezgrapno naziva makrosociološkim nije mogućan svestraniji razvoj sociologije.

Ovo isticanje prvenstvenog značaja ispitivanja globalnih društvenih sistema ostalo bi nedovoljno određeno i obrazloženo i moglo bi biti pogrešno shvaćeno ako se ne bi objasnile njegove teorijske i metodološke osnove. U prvom redu treba odrediti sam pojam globalnog društva kao sistema. Pod globalnim društvom se podrazumeva društveni oblik u kome se razvijaju sve osnovne društvene delatnosti i koje je usled toga relativno nezavisno od drugih globalnih društava. Naravno, ovo ne znači da je globalno društvo autarkično. Samo izuzetno se neko globalno društvo može približiti stanju potpune autarkije, dok redovno svako globalno društvo uspostavlja raznovrsne odnose i veze s drugim društvima. Globalno društvo ima, zatim, svoju relativno samostalnu osnovnu društvenu organizaciju, čije jezgro u razvijenijim i izdiferenciranim društvima predstavlja država, zbog čega se globalno društvo u razvijenim uslovima najčešće javlja u okvirima pojedinih država. Međutim, u globalnom društvu mogu postojati više ili manje samostalni, širi ili užii teritorijalni podsistemi sa relativnom samostalnošću svojih a i pokrajinskih lokalnih opštih društvenih organizacija.

²⁾ Th. W. Adorno, W. Dirks, *Soziologische Exkurse*, Frankfurter Beiträge zur Soziologie, Bd. 4, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1956, S. 16, 60 et passim. I druge kritike savremenog empirizma u sociologiji ukazuju na razne štetne posledice zapostavljanja globalnog sociološkog pristupa društvu kao sistemu ili totalitetu. Vid. S. Warynski, *Die Wissenschaft von der Gesellschaft*, A. Franke, Bern, 1944; C. W. Mills, *The Sociological Imagination*, Oxford University Press, New York, 1959; R. Dahrendorf, *Betrachtungen zu einigen Aspekten der deutschen Soziologie*, *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 11. Jhrhg., (1959), H. 1, naročito S. 140-44.

Na aktualno stanje globalnog društva kao sistema utiču brojni činioci, od kojih neki predstavljaju trajne istorijske, moglo bi se reći gotovo immanentne tokove razvoja određenog tipa društvenog sistema, a u drugima se odražavaju neke izuzetne kratkotrajnije, ali za sistem često sudbonosne prilike (na pri-mer: međunarodne zategnutosti, ratovi i blokade, teže prirodne nepogode, suše, velike poplave- itd.). Jedan od osnovnih teorijskih zadataka sociologije jeste što egzaktnije ispitivanje zbog čega u globalnim društvima nastaju različita opšta stanja i kako se ona odražavaju u njihovoj strukturi i organizaciji, kao i kako pod uticajem tih opštih stanja dolazi u globalnom društvu do čvrste saglasnosti i solidarnosti, odnosno ogorčenih unutarsistemskih ili međunarodnih sukoba; zbog čega se u nekom društvu u izvesnim periodima njegovog istorijskog postojanja javlja demografski, polet, a u drugim opadanje ili stagnacija u vitalnom razvoju stanovništva? Dalje, zbog kojih uzroka u nekom globalnom društvu dolazi do naglog razvoja ili stagnacije neke za održanje i razvoj sistema važne društvene delatnosti; usled kojih se unutarsistemskih ili međunarodnih činilaca pojavljuju osobene crte u društvenoj organizaciji ili kulturi pojedinih sistema. Naročito treba naglasiti da sociologija u proučavanju konkretnog društva mora podjednako da vodi računa o onome što prozilaži iz unutrašnje dinamike njegovog razvoja i o onome što se u društvu dešava pod neposrednijim ili posrednijim uticajem međunarodnih uslova, koji mogu ponekad presudno uticati na razne odnose u globalnom društvu i na važne njegove delatnosti. Drukčije će se, na primer, razvijati vojna organizacija u nekom društvu koje usled prirodnih ili istorijskih okolnosti nema snažnog neprijatelja i nekom'dru-gom koje se održava u stalnom sukobu s brojnim neprijateljski raspoloženim susednim društvima. Različiti značaj i uloga vojne organizacije u tim društvima ispoljiće se zatim i u drugim oblastima njihove društvene organizacije i kulture. Ovo je samo jedan primer kako se opšta stanja globalnog društva odražavaju na ostale delove sistema, koji nisu neposredno uticali na njihov nastanak. Prosveta, na primer, ne mora uticati na pogoršavanje međunarodnih odnosa određenog globalnog društva. Međutim, ako do ovih zategnutosti dođe, i ako se globalno društvo mora staviti u stanje trajne ratne pripravnosti, to stanje se nužno odražava i na prosvetu, kao i na ostale društvene delatnosti i društvene oblike u globalnom društvenom sistemu. Da bi se moglo proučavati opšte stanje globalnog društva, unutrašnji i spoljni činioci njegovog razvoja i sve raznovrsne posledice opšteg stanja njegove globalne strukture i organizacije na pojedinačne društvene pojave, neophodan je pojmovni aparat koji omogućuje rasčlanjavanje globalnih društava na osnovne funkcionalne

delatnosti, čvršće organizovane oblike i difuznije delove njihove društvene strukture, kao i pojmovni aparat koji omogućuje ispitivanje unutrašnjeg sadržaja raznih delova društvene organizacije globalnog društva i njihovih odnosa prema prirodnim i međunarodnim uslovima.

Teškoće i opasnosti da se pođe pogrešnim putem se, međutim, javljaju ako se u shvatanju globalnog društva odaberu jednostrane i pogrešne osnovne teorijske pretpostavke, kojih u sociološkoj teoriji ima dosta. Jedno takvo jednostrano shvatanje globalnog društva je vrlo rasprostranjeno u savremenom funkcionalizmu, iako je ono vrlo staro. Savremeni funkcionalizam obično gleda na globalno društvo na statički i nedovoljno istorijski način. Ta statičnost proističe iz osnovne pretpostavke funkcionalizma da svako globalno društvo, pošto se sastoji od međusobno povezanih i funkcionalno neophodnih delatnosti, prirodno teži da očuva svoju ravnotežu i da održi unutrašnju moralnu saglasnost svojih delova. Naravno, ova pretpostavka o ravnoteži je vrlo neprikladna za razumevanje unutar-društvenih sukoba koji se pojavljuju u raznim oblicima i s različitom oštrinom u istorijskim tipovima globalnih društava i u različitim uslovima postojanja konkretnih društava. Ona je neopravdana čak i onda ako se pojam ravnoteže shvati u dinamičnom pogledu, što znači da se dopušta da sistem dođe u stanje unutrašnje nesređenosti i neravnoteže, ali se ipak smatra da on spontano nastoji da se na drugoj osnovi povрати u ravnotežni položaj. Ideja o društvenoj ravnoteži koja se sreće u funkcionalizmu polazi od društva kao spontane tvorevine, dok se u osnovi stvarnih društava nalazi određena struktura društvene moći, koja proizilazi iz njegovih osnovnih ekonomskih i političkih odnosa. Različita društvena moć, kojom raspolažu pojedini društveni delovi sistema, omogućuje da društvena raspodela stvorenih vrednosti bude nesrazmerna stvarnom društvenom značaju uloga pojedinih društvenih grupa, slojeva i klasa u sistemu. Čim potčinjeni društveni delovi sistema postanu nezadovoljni svojim društvenim položajem, a steknu dovoljno snage da se protiv sistema bore, oni će prirodno nastojati upravo da ruše njegovu ravnotežu da bi ili izmenili strukturu osnovnih odnosa u sistemu, ili razbili sistem i iz njega izašli. To znači da pojedini društveni delovi mogu u odnosu prema konkretnom globalnom društvu kao društvenom sistemu biti revolucionarni ili separatistički. Ovom kritikom funkcionalističke ideje o društvenoj ravnoteži kao prirodnom stanju društvenog sistema se ne tvrdi da u istoriji nije bilo društava u kojima je duže ili kraće vjerne postojala ravnoteža izgrađena na čvrstoj unutar-društvenoj saglasnosti. Ali je ipak shvatanje o društvenom razvoju kao o dinamičkoj ravnoteži, u smislu racionalnog korišćenja

prirodnih i društvenih snaga uz najmanje rušilačkih unutar-društvenih sukoba i uništavanja stvorenih vrednosti, više idealna budućnost nego realistično tumačenje onoga što se do sada zbivalo u istoriji.

Ali, ako se pojedine društvene pojave ne mogu sociološki dovoljno objasniti bez ispitivanja njihovog položaja i njihove uloge u konkretnom globalnom društvenom sistemu, ni ovaj se ne može dublje proučiti i razumeti bez dobrog poznavanja stanja i osobina svojih mnogobrojnih delova. Odnos sistema i delova, na primer odnos tipa društva i stanja privrede, tipa društva i tipa državne organizacije, tipa društva i načina kako se u njemu obavlja socijalizacija mladog naraštaja, tipa društva i raznih grana kulture, uvek je empirijske prirode, i uvek obostran. Opšte stanje i osobine sistema utiču ni delove, ali se i promene u delovima odražavaju na sistem. Zbog toga se taj odnos ne može izvesti spekulativno iz nekoliko osnovnih pretpostavki o tipu globalnog društva. Za razumevanje odnosa između opšteg stanja globalnog društva, njegove društvene strukture i organizacije i pojedinih njegovih delova, izgleda da je naročito plodonosna ideja o međuzavisnosti i relativnoj samostalnosti delova u okviru sistema.³⁾ Slabost mnogih socioloških teorija sastoji se upravo u tome što ne proučavaju unutrašnje odnose u globalnim društvima na dovoljno iskustven način, pa se odnos društvenog sistema i njegovih delova tumači vrlo uprošćeno. Smatra se, naime, da se iz nekih osnovnih karakteristika globalnog društva mogu deduktivno, golim umovanjem, izvesti osobine svih posebnih delatnosti u društvu i svakog pojedinog društvenog oblika, na primer, pojedinog društvenog sloja, društvene klase, porodice, saznanja i si. Iza zaključivanja ove vrste stoji vrlo sporna ontološka pretpostavka o homolognim odnosima između celine i njenih delova koji je u stvarnosti redovno mnogo složeniji i raznovrsniji.

Pošto se smatra da je ideja o međuzavisnosti, ali i relativnoj samostalnosti delova u okviru globalnih društava daleko realističnija polazna teorijska pretpostavka za sociološku analizu i od preteranog uopštavanja nekih osnovnih osobina globalnog sistema i od nedovoljnog uočavanja njegovog uticaja na ostale društvene pojave, treba je pobliže obrazložiti. Pri tome će se više isticati uzroci relativne samostalnosti delova,

³⁾ Niz vrlo zanimljivih misli o ovome može se naći u raspravi A. W. Gouldner, *Reciprocity and Autonomy in Functional Theory*, u knjizi L. Gross (ed.), *Symposium on Sociological Theory*, Row, Peterson and Co., Evanston, IH., 1959. Pisac, između ostalog, ukazuje da je ideja o međusobnoj zavisnosti i relativnoj samostalnosti delova u globalnom društvu odavno poznata, ali je nedovoljno teorijski razvijena i često se zaboravlja.

nego presudni uticaji osnovnih globalnih osobina sistema. Ovi poslednji su već dovoljno istaknuti osnovnom teorijsko-meto-dološkom tezom da se sociološko proučavanje mora kretati u okviru globalnog društva. Ideja o relativnoj samostalnosti delo-va (1) upozorava istraživača da u globalnom društvu može postojati više središta društvene moći, sa relativno samostalnom sposobnošću za delanje, društvenu akciju. Posledice delovanja tih sredstava na održanje sistema mogu biti vrlo različite, u zavisnosti od njihovog opšteg društvenog položaja, obima relativno samostalne društvene moći i njihovog stava prema sistemu. U jednom slučaju ta relativno samostalna središta društvene akcije mogu ubrzavati tešnju integraciju nekog područja, na primer neke pokrajine, u sistem. U drugim slučajevima ona mogu znatno uticati na razvoj pojedine delatnosti u sistemu, na primer, privredne, naučne ili kulturne. Ali ona mogu biti i žarišta unutard'ustvenih sukoba, a ponekad i centri separatističke društvene aktivnosti. (2) Sadržinski različite društvene delatnosti zahtevaju posebne uslove, osobenu organizaciju i različite metode opšteg društvenog usmeravanja i kontrole. Ne može se na isti način organizovati i uspešno rukovoditi oružanim snagama i naukom i neće se povećati unutrašnji sklad nego će se stvoriti zbrka u društvu ako se pokušaju potpuno na isti način organizovati odnosi u privredi i nekim drugim oblastima društvenog života, na primer školstvu ili javnoj administraciji; ne mogu odnosi u dobrovoljnim i obaveznim društvenim organizacijama biti zasnovani na sasvim istim načelima. Nekorisno je, a i nepotrebno na isti način i u istoj meri stavljati pod opštu društvenu kontrolu sve oblike društvene delatnosti. U nekim oblastima je neophodno da društvena kontrola bude čvršća, da se suprotstavlja manjim odstupanjima od vrlo strogih društvenih normi; u drugim oblastima kontrola može da ima mnogo opštiji karakter i može, pa čak i mora, da dozvoli mnogo više odstupanja od normi koje ostaju samo opšti prosek, a sankcije se preduzimaju samo prema oštrijim oblicima odstupanja. (3) Upravo zbog toga što se pojedine društvene delatnosti funkcionalno razlikuju, u organizovanim društvenim oblicima koji se niima bave stvaraju se i razvijahu specifična saznanja i te organizacije se staraju o podizanju svog podmlatka. U svakom razvijenom društvu ove profesionalne organizacije razvijaju i svoju posebnu profesionalnu ideologiju i profesionalnu etiku koje se međusobno prilično razlikuju, ma koliko u njima dolazila do izražaja i neka opštija, zajednička ideološka shvatanja. Na primer, ono što se među oficirskim kadrom svake vojske razvija kao osoben *esprit de corps*, prilično se razlikuje od profesionalne etike koja se nalazi među privrednim rukovodiocima. Ova profesionalna ideologija i moral su, uz raspolaganje određenim spe-

cifičnim funkcionalnim znanjima, takođe jedan od činilaca relativne samostalnosti određenih užih društvenih delova. (4) Relativna samostalnost pojedinih delova se ogleda, zatim, i na području međunarodnih odnosa. Međusistemski uticaji se obično prenose brže i sa manje iskrivljavanja putem specijalizovanih kanala, nego posredstvom difiiznih oblika međusistemskih dodira i opštenja. Ovi specijalizovani kanali međusistemskih uti-caja su brojni i raznovrsni. Na primer, u školstvu se stručnim kanalima prenose iskustva školskog sistema neke druge zemlje; u umetnosti se stalno preko granica konkretnih globalnih društava šire nove umetničke zamisli i stilovi. Slično je i u svim ostalim društvenim delatnostima (nauci, privredi, administraciji itd.). Ako se ne uzmu u obzir ovi specifični međusistematski uticaji, i ako se stane na stanovište, koje je funkcionalizmu bilo uvek vrlo blisko, da su sve poiave u nekom konkretnom društvenom sistemu rezultat isključivo njegovog unutrašnjeg razvoja, mnoge se društvene pojave ne mogu pravilno objasniti. Nasuprot ovom preterivanju u isticanju samosvojnosti i gotovo apsolutne izvornosti pojedinih društava i kultura postoji i drugo jednostrano difuzionističko shvatanje međusistemskih uticaja. Po tome shvatanju u istoriji ima svega nekoliko središta kulturnog stvaralaštva iz kojih se uticaji šire u raznim plavcima. Di-fuzionizam odbacuje mogućnost nezavisnih otkrića u sličnim usi ovima i činjenicu da je prihvatanje uticaja spol ja retko sasvim pasivno, pošto se svaka preuzeta tekovina mora prilagoditi osobenim uslovima konkretnog društva i usled toga bar u izve-snoj meri izmeniti. Međutim, specifični međusistemski uticaji takođe pojačavaju relativnu samostalnost pojedinih delova i delatnosti u društvenom sistemu, kao konkretno-istorijskoj celini.

Iz prethodne analize različitih uzroka relativne samostalnosti delova u globalnom društvu može se izvesti zaključak da ona zavisi od dva osnovna uzroka: (1) pojedini složeni delovi globalnog društva imaju gotovo sve dimenzije društva (privrednu osnovu, posebnu društvenu organizaciju, osobenu kulturu) i mogu postati samostalni nosioci društvene akcije; (2) posebne društvene delatnosti su izgrađene na osobenim determinizmima koje globalno društvo mora poštovati ukoliko želi postići određene ciljeve, a to daje relativnu samostalnost užim društvenim delovima koji se tim delatnostima bave. Potpuno je empirijsko pitanje kolika je stvarna relativna samostalnost Pojedinih dela u nekom konkretnom globalnom društvu.

Prema tome, ideja o međusobnoj zavisnosti ali i relativnoj samostalnosti delova u okviru društva kao sistema čuva sociologiju od jednostranog i uprošćenog shvatanja društva kao apstraktnog totaliteta. Svakako je teže graditi celovitu sociološku teoriju o društvu na ovom stanovištu. Tu dedukcija ima

mного manje mesta i mnogo manje sigurnosti, a njeni zaključci se moraju stalno induktivno proveravati. Mnogo je lakše utvrditi neke osnovne karakteristike društvenog sistema, pa iz njega deducirati sve ostalo. Ali to je proizvoljan, i naučno neplodan postupak, jer društvo, a naročito savremeno, nije apstraktni totalitet, već u zavisnosti od različitih činilaca i različitih funkcija redovno ispoljava veće ili manje osobenosti u pojedinim svojim delovima.

Međutim, analitičko raščlanjavanje globalnih društava ne sme se zaustaviti na nivou kolektivnih, organizovanih ili di-fuznih oblika koji nastaju u društvenoj strukturi i organizaciji, nego treba ići još jedan korak dublje da bi se stiglo do pojedinaca, do konkretnih ljudi, kao elementarnih delova svakog društva. Često se u sociološkoj teoriji nedovoljno razvija pojmovni aparat koji bi omogućio da se u svakoj društvenoj delatnosti i u najrazličitijim društvenim odnosima proučavaju konkretni ljudi.⁴⁾ Mnoge sociološke teorije shvataju odnos društvo--pojedinaac vrlo jednostrano, pokušavajući da čovekovu ličnost svedu bez ostatka na delovanje raznolikih društvenih uticaja. Razne sociologističke teorije, u koje spada i vulgarni marksizam, sasvim potcenjuje osnovne antropološke osobine čovekove, ili ih smatraju asocijalnim. Istovremeno se precenjuju mogućnosti socijalizacije i pojedinci se shvataju kao mehanička konije društvenih modela, koje društvo suvereno oblikuje prema svojim potrebama, onako kako se smatra da će oni kasnije na naj-uspešniji način obavljati određene društvene funkcije. Odnos društvo--pojedinaac je mnogo složeniji, i sociološkoj teoriji su neophodne teorijske pretpostavke i tehnička sredstva da bi se u okviru sistema mogli što svestranije proučavati društveni uslovi života konkretnih ljudi.⁵⁾ Treba naročito naglasiti da širu upotrebu biografskog metoda, koji omogućuje vrlo korektna uopštavanja ako se sistematično primeni, ne zahtevaju samo humanistički razlozi, želja da se svestrano i objektivno sagleda položaj čoveka u raznim delovima društvene strukture. Sistematskom primenom biografskog metoda se jedino može doći

⁴⁾ Ovo je opšta slabost gotovo svih udžbenika sociologije u našoj zemlji. (Sire o ovom vid. u mom radu *Ideja otuđenja i savremena sociologija*, u zborniku *Humanizam i socijalizam*, knj. II, Naprijed, Zagreb, 1963, str. 106-15.

⁵⁾ Niz pisaca ukazuje na ovu potrebu povezivanja globalne analize društvenih sistema sa osobinama i položajem pojedinaca. Mils smatra da se u tome sastoji osnovni smisao sociologije. (Vid. C. W. Mills, *The Sociological Imagination*, eh. I. Razloge zbog kojih je u sociološkoj teoriji neophodno uzimati u obzir čovekove antropološke osobine vrlo ubedljivo iznosi R. Supek u svojoj raspravi *Marksizam i problemi sociološkog metoda*, *Pregled* (Sarajevo), god. XIII (1961), br. 2, posebno str. 119-23.

do izvornih obaveštenja za teorijsko objašnjavanje raznih društvenih pojava i delatnosti, a naročito onih u kojima je presudnu ulogu imao manji broj pojedinaca. Može li se, na primer, dobiti potpuna slika o društvenim uslovima u kojima je nastajala neka umetnost ili nauka bez sistematskog biografskog proučavanja ljudi koji su je stvarali? U osnovi isto pitanje se može postaviti i za proučavanje raznih oblika kriminala i drugih društveno-patoloških pojava.

Ovo isticanje da sociološka teorija mora biti antropološki zasnovana i mora doći do konkretnih ljudi ne znači sociološki nominalizam. Osnovni društveni determinizam obrazuje se u njegovim kolektivnim oblicima. Ali, u svim tim kolektivnim oblicima deluju pojedinci i treba naći mogućnost da se društveni položaj i društvene uloge pojedinaca što određenije i što egzakt-nije sociološki proučavaju.

Društveni sistem je, dakle, vrlo složen, više ili manje protivrečan i dinamičan globalni društveni oblik. Ovakvo shva-tanje globalnog društva čini težim razvijanje sociološke teorije, jer razbija iluziju o mogućnosti njenog deduktivnog izvođenja iz nekoliko osnovnih osobina određenog tipa društva. Ali to je i mnogo realističnija perspektiva za razvoj opšte sociološke teorije, koja ovoj pruža veće izgleda da uspešno povezuje i uopštava znanja koja se o raznim užim društvenim oblicima i de-latnostima stiču u sociološkim ispitivanjima užeg obima.

2.

NEKOLIKO NEPOSREDNIH METODOLOŠKIH ZADATAKA

Nesumnjivo je da sprovođenje u život teorijske zamisli, prema kojoj je proučavanje globalnog društva (1) najvažniji teorijski cilj sociološkog istraživanja i (2) osnova za sociološko ispitivanje i objašnjavanje najrazličitijih društvenih pojava, u savremenoj sociologiji nailazi na vrlo velike, na prvi pogled nepremostive, prepreke. Empirizam i metodološki prak-ticizam su uvek opravdavali sužavanje delokruga socioloških istraživanja tvrdnjom da se jedino tako može povećati njihova egzaktnost i iz sociologije postepeno ukloniti prazni verbalizam. Osnovno načelo empirizma je uvek bilo da više vrede delimična i fragmentarna ali precizna i proverljiva saznanja od celovitih i opštijih ali neodređenih neproverljivih teorijskih zahvata, koji Po mišljenju empiričara spadaju više u socijalnu filozofiju nego u sociologiju. S obzirom na postojeće stanje opšte sociološke teo-

rije ne može se reći da je ovo gledište empirizma sasvim neosnovano i nerazumljivo. Njegova osnovna slabost sastoji se u opasnosti da empiristička istraživačka strategija ne ukinе naučnu osobenost sociologije kao nauke o društvu i upravo time stvori vrlo povoljne uslove za širenje sasvim nepouzdatih iracionalnih spekulacija o društvu. Uostalom, istorijsko iskustvo pokazuje da je empirizam uvek vrlo tolerantan prema spekulacijama sve dok mu one ne smetaju na njegovom znatno suženom podrmčju.

Ali, da bi se otklonila mogućna zamerka da izložena teorijska zamisao sociologije nije metodološki ostvarijiva, treba ukazati na glavne teškoće koje u savremenim uslovima nesumnjivo otežavaju njeno ostvarivanje. Namerno će se obratiti veća pažnja na teškoće društveno-organizacijske nego teorijske prirode, pošto su prve stvarno veće, a sociologija ih sama ne može otkloniti.

Prvi metodološki preduslov ostvarivanja bilo koje teorijske zamisli jeste mogućnost sistematskog prikupljanja naučno upotrebljivih podataka koji odgovaraju određenoj zamisli. U širem smislu ovo je osnovni preduslov bržeg opšteg razvoja nauke. Nauka koja ne uspeva da organizuje stalno prikupna-nje potrebnih izvornih obaveštenja, teško može da se razvija bržim tempom. Iz prethodno izložene zamisli da je teorija o globalnom društvu stožer celokupne sociološke naučne delatno-sti, organizovanje sistematskog prikupljanja naučno upotrebljivih podataka o globalnim društvima postaje jedan od ključnih metodoloških zadataka. Taj zadatak nije do sada nigde uspešno rešen, i usled toga nema dovoljno pouzdanih obaveštenja čak ni o mnogim teorijski značajnim društvenim odnosima i o rasporedu mnogih pojedinačnih društvenih pojava u strukturi raznih savremenih društava. Podaci o učestalosti i rasporedu raznih pojava u društvenim strukturama društava različitog tipa su od presudnog značaja za iskustveno proveravanje niza značajnih socioloških teorijskih stavova i hipoteza. U nedostatku institucionalno razvijenog sistema stalnog prikupljanja podataka o globalnim društvima, sociološka istraživanja su se pretežno organizovala ili u okviru malih, često sasvim patuljastih uzoraka ili na pojedinim tačkama sistema (u pojedinim naseljima, pre-dužecima, društvenim ustanovama). Iskustvo je, međutim, pokazalo da se pomoću ovakvih ispitivanja ograničenog obima ne mogu dobiti potrebna i potpuna obaveštenja o stanju društva u celini, iako pojedina mikroistraživanja mogu doneti mnoga teorijski vrlo značajna obaveštenja.⁶⁾ Jer, mada se o stanju neke

⁶⁾ Svest o nepodesnosti nekih vrlo često upotrebljivanih oblika istraživanja, kao što su, na primer, ankete izvedene u malim, patuljastim uzorcima, za proučavanje složenijih i širih društvenih oblika počinje

privrede ne može zaključivati na osnovu proučavanja pojedinačnih preduzeća, ispitivanja u pojedinačnim preduzećima, koja su deo opšte privredne organizacije, donose nova saznanja o načinu na koji je ta društvena delatnost organizovana, gde se u njoj nalaze izvori suprotnosti i sukoba a gde se ostvaruje napredak i dolazi do određenih promena. Međutim, pomoću ovakvih ispitivanja ne mogu se dobiti potpuna obaveštenja o stanju te društvene delatnosti u čitavom društvu. Bez organi-zovanja stalnog i sistematskog prikupljanja sociološki značajnih obaveštenja o globalnim društvima, teško je zamisliti brzi razvoj sociološke teorije i sociologije kao nauke.

Nije neophodno opširnije analizirati razne društvene teškoće koje u savremenim uslovima otežavaju stvaranje sistema stalnog i sistematskog prikupljanja socioloških podataka o globalnim društvima. Dobro je poznato da je međunarodna situacija stalno vrlo zategnuta i da veo tajne obavlja sve šira područja društvenog života. Pored međunarodnih razloga, i razne unutar društvene suprotnosti i sukobi su uzrok što se o mnogim društvenim pojavama ne žele ni prikupljati naučni podaci, a još manje se želi njihovo objavljivanje i naučna analiza. Ostavljajući po strani te društvene prepreke, dovoljno je osvrnuti se na izvesne naučne teškoće u stvaranju sistematskog okvira za prikupljanje socioloških podataka o globalnim društvima.

Prva od tih teškoća jeste nepostojanje dovoljno razrađenog pojmovno-hipotetičkog okvira za svestranije sociološko proučavanje globalnih društava, koji jedino može da bude osnova za sistematsko prikupljanje podataka o njima. Ima mnogo teorija o globalnom-društvu, ali te teorije su dosta apstraktne, nisu na precizan način iskustveno protumačene, pa je teško preciznije odrediti koja su elementarna obaveštenja o društvu neophodna da bi se mogla proveravati neka vrlo apstraktna sociološka teorija. Na primer, koja su sve obaveštenja potrebna za shva-tanje klasa i klasnih odnosa u Marksovoj ili u nekoj drugoj teoriji? Adekvatno iskustveno tumačenje ili prevođenje na opera-cionalni jezik apstraktnih globalnih teorija jeste vrlo naporan, izrazito stvaralački rad, na koji sociolozi nisu dovoljno pod-staknuti jer nema mnogo izgleda da će se uskoro rešiti organizacijska pitanja prikupljanja podataka. Ipak ovo nije najteži zadatak, jer iako postoje različita osnovna teorijska stanovišta u sociologiji ipak se mnoga od njih zasnivaju na nekim zajedničkim problemima i njihovo proveravanje zahteva mnoge iste

oa se širi u sociološkim krugovima u svetu. (Vid. J. Stoezel, *Les Pro-Sr»s methodologiques recents en sociologie*, Transactions of the IV<-h «orld Congress of Sociology, v. II, International Sociological Association, London, 1959, p. 258-9.

elementarne iskustvene podatke. Sporedno je, pri tom, što razne teorije ove elementarne iskustvene podatke sređuju na različit način i dovode u različite međusobne odnose. Ukoliko se utvrdi koji su osnovni iskustveni podaci neophodni za proveravanje i dalje razvijanje različitih teorijskih stanovišta, može se orga-nizovati njihovo jedinstveno prikupljanje, a savremena mašin-ska obrada podataka dozvoljava da se relativno lako i brzo elementarni podaci sređuju i analiziraju u različitim pravcima, prema različitim teorijskim pretpostavkama.

Izgleda da se na osnovu teorije društvene strukture, društvene organizacije, ekološko teritorijalnog rasporeda društva i njegove kulture može izgraditi dosta čelo vit pojmovno hipotetički okvir sistema prikupljanja i sređivanja sociološki relevantnih podataka o globalnim društvima. Ako se podaci o strukturi i organizaciji društva, njegovom ekološko-teritorijalnom rasporedu i kulturi dovedu u međusobne odnose, i ako se povezivanje različitih podataka izvede na što realističniji način koji odgovara društvenoj stvarnosti, verovatno je da će se otkriti veliki deo relativno homogenih društvenih polja koja postoje u nekom globalnom društvu i koja zatim vrlo snažno utiču na naj razlici ti je oblike društvenog ponašanja. Ta relativno homogena društvena polja nastaju u globalnom društvu pod unakrsnim delovanjem strukturalnih, organizacijskih, ekoloških i etničko-kulturnih činilaca. Na primer, jedno takvo društveno polje može da bude neko etnički homogeno poljoprivredno područje. U ovakvim područjima su na određen način strukturi-sani mnogobrojni društveni i kulturni činio-ci, i to snažno utiče na razne oblike društvenog ponašanja. Jedno drukčije društveno polje, manje čvrsto strukturisano i homogeno, ali vrlo osobeno. su gradske četvrti u kojima pretežno žive radnici, koji su se u njih doselili sa raznih strana, ali pretežno sa sela, i nova društvena sredina još nije dovoljno izgradila svoj jedinstven društveni i kulturni stil. A poznato je koliko je često jedinstven i čvrsto izgrađen kulturni stil nekih seoskih predela koji još nisu snažnije zahvaćeni procesom industrijalizacije. Cilj ovih dveju ilustracija jeste da olakšaju razumevanje ideje o užim društvenim poljima u kojima se niz društvenih činilaca javlja združen na vrlo osoben način i usled toga dolazi do značajnijih modifikacija različitih oblika društvenog ponašanja pojedinaca i raznih društvenih organizacija. Izrada celovite tipologije društvenih polja koja postoje u nekom globalnom društvu može da bude rezultat jedino njegovog svestranog sociološkog proučavanja.

Ali, kao što je rečeno, i pored velikih napora koje bi trebalo učiniti na pojmovno-teorijskom planu, ti problemi ne predstavljaju najveću smetnju u stvaranju sistema prikupljanja

socioloških podataka o globalnim društvima. Veće smetnje su organizacijske prirode. Ni u jednoj zemlji još ne postoji razvijena ili dovoljno potpuna institucionalna osnova za prikupljanje socioloških podataka o globalnom društvu. U poređenju na primer s meteorologijom ili s nekim drugim naukama, sociologija u tom pogledu mnogo zaostaje i nalazi se u mnogo nepovolj-nijim uslovima. Međutim, prilikom stvaranja sistema sociološkog prikupljanja podataka o globalnom društvu treba, pre svega, iskoristiti sva ona obaveštenja koja nastaju nezavisno od nauke, radi zadovoljenja nekih praktičnih društvenih potreba. Ni jedan složeniji oblik društvene organizacije ne može postojati bez stalnih obaveštenja o onome što se u organizaciji dešava. Savremeno društvo je prinuđeno da u naj različiti j im oblicima stalno prikuplja obaveštenja o raznim svojim delatnostima. Ipak je u njemu funkcija sistematskog obaveštavanja najviše usred-sređena i razvijena u zvaničnoj statistici. Nema sumnje da prilikom stvaranja sistema sociološkog posmatranja savremenog društva treba koristiti obaveštenja zvanične statistike. Ali, ovde nastaju razne teškoće. Okvir u kome zvanična statistika prikuplja, sređuje i objavljuje podatke stvara se pre svega pod uticajem praktičnih potreba. Ovo ne znači da razne društvene nauke nemaju nikakav uticaj na zvaničnu statistiku, ali je on od sasvim sporednog značaja. Sem toga. neke dnupe društvene nauke više utiču na statistiku nego sociologija. Treba nastojati da se prilikom stvaranja programa raznih službi zvanične statistike teorijske potrebe sociologije uzmu u obzir bar u onoj meri u kojoj se vodi računa o potrebama demografije i ekonomskih nauka. Često bi bilo dovoljno da se u programe zvanične statistike na mnogim područjima unesu samo neznatne izmene, pa da podaci dobiju daleko veću vrednost za sociološko proučavanje društva.

Ipak, zvanična statistika ne može biti izvor svih iskustvenih obaveštenja koja su neophodna za sociološko proučavanje globalnog društva. Zvanična statistika ima svoje osobene funkcije, ima u skladu s tim određena načela rada i svoju tradiciju. Među stručnjacima u zvaničnoj statistici, bez obzira što se oni u mnogo čemu ne slažu, što su na primer neki .od njih pristalice klasičnih metoda potpunog obuhvata statističkih masa, a drugi odlučno zastupaju sve širu primenu metoda uzoraka, postoji ipak mnogo saglasnosti o tome šta „treba i može" da ispituie zvanična statistika. Svi se gotovo jednodušno slažu da zvanična statistika treba da prikuplja osnovna obaveštenja o objektivnoj strani raznih društvenih pojava. U njihov subjektivni aspekt, u ispitivanje stavova, raspoloženja. javnog mne-nja, kao i u ispitivanje planova i očekivanja, obično se smatra da zvanična statistika ne treba da se upušta. Ovo ograničenje

domena zvanične statistike nije neopravdano. Ona deluje na načelu obaveznog davanja obaveštenja. U nauci se postupa po sasvim drugom načelu: iskustveni podaci se prikupljaju na osnovu pune dobrovoljnosti i niko ne sme da bude prinuđen da radi naučnih potreba daje bilo kakve podatke o sebi ili drugima ako to ne želi. Ovaj odnos dobrovoljne saradnje je mnogo povoljniji za dobijanje naučno upotrebljivih podataka od formalnog odnosa društvene obaveze, a naročito je povoljniji kad se prikupljanje podataka udaljuje od objektivne, svima vidljive, javne oblasti društvenog života i odnosi se na intimnije i privatne oblike ljudskog života i iskustva.

Radi dopunjavanja izvora zvanične statistike i drugih izvora obaveštenja koje društvo samo o sebi stvara, neophodno je stvaranje ustanova koje bi za naučne svrhe i pod najširoom naučnom kontrolom na sistematski način prikupljale obaveštenja o raznim objektivnim aspektima društvenog života, o društvenoj kulturi, o promenama koje nastaju u pravnom poretku, o subjektivnoj, psihičkoj dimenziji društvenog života, itd. Najpre u SAD, a zatim posle drugog svetskog rata i u nekim evropskim zemljama stvorene su ustanove koje imaju razgranatu mrežu saradnika na terenu i koje se bave prikupljanjem raznih podataka. Ali te ustanove sada posluju na komercijalnoj osnovi i prikupljaju obaveštenja onome ko može da ih dobro plati. Pošto sociologija i druge društvene nauke obično ne raspolazu većim finansijskim sredstvima, podaci koje prikupljaju razni instituti za ispitivanje javnog mnjenja i tržišta su obično malo upotrebljivi u naučne svrhe. Treba se nadati da će kad-tad doći do razgranavanja institucionalnog sistema prilagođenog za stalno i sistematsko prikupljanje podataka o globalnom društvu, jer ipak svest o neophodnosti tog sistema postepeno sve više prodire.

Ali, sociološka teorija se ne može razvijati samo na podacima o savremenom društvu, jer se ne može izgraditi dovoljno široka teorija o globalnom društvu samo proučavanjem pojedinih njegovih savremenih oblika, već su u tom pogledu neophodna što šira uporedna i istorijska proučavanja. Već je pome-nuto da je poslednjih decenija zastoj u razvoju sociologije bio najizrazitiji upravo na području uporednih istraživanja. Bilo je gotovo sasvim zapostavljeno ispitivanje raznih društvenih pojava u najrazličitijim društvenim sistemima i uslovima. Sociologija u prošlosti ima izvesnu uporednu tradiciju, ali je ona poslednjih decenija bila gotovo zamrla, i tek se poslednjih nekoliko godina ponovo budi i oživljava. Naročito je uporedni pristup neophodan za izradu jedne realističke tipologije globalnih društava. To je bilo jasno već Aristotelu. Pored toga, uporedna istraživanja su u sociologiji, u kojoj je mogućnost eksperimentisanja vrlo ogra-

ničena, osnovna zamena za eksperiment, najpouzdanije sredstvo za ispitivanje uzročnih odnosa među pojavama.

Još je razumljivije zašto su za razvoj sociološke teorije neophodni istorijski podaci. Samo se po sebi razume da o razvoju društva ništa određenije ne možemo reći bez istorije. Ali i jedna druga okolnost daje izuzetan značaj istorijskom metodu proučavanja u sociologiji. Iako se pojedina društva mnogo razlikuju u stepenu svoje otvorenosti, iako je javnost društvenog delanja u raznim društvima različita, ipak ne postoje apsolutno otvorena društva. Verovatno da nikad nije postojalo društvo u kome bi se svi oblici društvene delatnosti mogli bez ostatka naučno proučavati u samom svom toku, *in vivo*, dok se još odvijaju određene društvene delatnosti. Teško se, na primer, može neposredno proučavati u svom toku delovanje osnovnih središta društvene moći i način donošenja njihovih osnovnih odluka. Isto tako je gotovo nemoguće proučavati, u toku njihovog rada, razne ključne ustanove u društvu. Mnoge se teorijski vrlo značajne pojave mogu potpunije naučno proučavati tek kad postanu istorija, što znači bar 50 godina kasnije, kad više nema živih ljudi koji su ih stvarali i kad više ne postoji određena delatnost, ali su se sačuvali njeni tragovi. Društvene nauke, dakle, o mnogim sadržajima društvenog života saznaju tek iz istorije. Pored toga, kasnijim istorijskim proučavanjima one moraju proveravati koliko su bili tačni rezultati istraživanja raznih društvenih pojava koja su izvedena *in vivo*. Zbog toga se odnosi između sociologije i istorije ne ograničavaju na korišćenje isto-riografskih podataka za proučavanje društvenog razvoja, nego postaje neophodna primena istorijskih postupaka i prilikom sociološkog proučavanja niza pojava koje je teže proučavati u toku, dok se određene delatnosti neposredno odvijaju.

Kad se postavi zadatak da se izvorni sociološki podaci ne prikupljaju samo o pojedinačnim društvenim pojavama, nego o globalnom društvu kao sistemu, u celini, jasnije se uočavaju mnoge praznine i nedostaci u istraživačkoj tehnici. Vrlo često se s ponosom ističu tehnički uspesi u prikupljanju izvornih podataka koji su ostvareni poslednjih decenija. Već je rečeno da razvoj postupaka za prikupljanje podataka nije u sociologiji ni izdaleka bio ravnomeran, upravo zato što je različita pažnja poklanjana proučavanju raznih aspekata društvenog života. U budućnosti će, svakako, biti potrebno da se i tehnički postupci za prikupljanje podataka ravnomernije razvijaju. Marksova pojava društvenog života na onaj deo koji se može proučavati sa Preciznošću prirodnih pauka i fluidnije delove koje je daleko teže egzaktnije posmatrati i danas važi, i treba nastojati da se ¹²grade i usavrše postupci koji omogućuju egzaktnije prikup-

ljanje podataka upravo o nekim fluidnij im oblastima društvenog života, naročito o raznim oblastima društvene kulture.

Ali, da se ovo usmeravanje sociologije na proučavanje globalnih društava ne bi krivo razumelo, tteba ga završiti sle-dećom napomenom. Moglo bi, naime, izgledati da insistiranje na ključnom značenju proučavanja globalnih društava znači potcenjivanje važnosti proučavanja pojedinih užih društvenih oblasti i razvijanja tzv. teorija sredmeg obima, ti. teorija koje nisu sintetične nego se odnose na neki už i deo društva. Takav zaključak bi bio pogrešan i on ne proizilazi iz iznetog shvatanja globalnog društva kao složene i protivrečne celine u kojoj dolazi do izražaja ne samo međuzavisnost već i relativna samostalnost pojedinih delova. Jednom drugom shvatanju, koje globalno društvo shvata kao apstraktni totalitet, možda ne bi bila neophodna posebna proučavanja pojedinih društvenih delova, jer se njihove osobine mogu mehanički izvesti iz opšteg stanja društva i nekih njegovih osnovnih karakteristika. Kad je, međutim, osnovna teorijska pretpostavka da, iako globalno društvo kao sistem osnovnih odnosa vrlo snažno utiče na sve svoje delove, ipak pojedini delovi imaju neke značajne osobenosti i relativnu samostalnost, postaje za realizaciju te teorijske i metodološke zamisli neophodno da se pored proučavanja globalnog društva razvijaju i uža proučavanja pojedinih njegovih delova. U teorijskom pogledu to znači da je pored opšte sintetičke teorije o globalnom društvu potrebno razvijanje i teorija srednjeg obima koje se odnose na neke uže delove i na neke konkretnije odnose u društvenom sistemu. Uostalom, u razumnom shvatanju naučno-istraživačke delatnosti nema neke dublje proti vrečnosti između opšte teorije i užih teorija. Ta protivrečnost se javlja tek onda kad se opšta teorija pretvori u prazno spekulisanje, a u proučavanjima užih problema se izgubi šira teorijska i tipično sociološka perspektiva. U izlaganju je naročito naglašen značaj teorije o globalnom društvu zato jer savremeni sociološki empirizam zapostavlja najviše upravo ovaj naučni zadatak koji uostalom treba shvatiti kao osnovni teorijsko-metodološki program sociologije, a ne kao poseban i relativno brzo ostvarljiv zadatak.

IV

EPISTEMOLOŠKI OSNOVI TEORIJSKE NAUKE

Ovim poglavljem počinje izlaganje sistematskog dela metodologije. S obzirom da metod nema nikakav samostalan cilj, nego je sredstvo pomoću koga nauka nastoji da ostvari svoje zadatke, shvatanja o metodu su najtešnje povezana sa shvatanjem prirode, logičko-epistemoloških osobina nauke i najopšti-jih zadataka koje ona treba da ostvari u određenom periodu. Upravo zbog toga što svaka metodološka zamisao zavisi od određenog opšteg gledanja na nauku, metodologija mora da ima normativan karakter. Ona izgrađuje norme kojih se treba pridržavati u istraživanju da bi se što potpunije ostvarilo određeno shvatanje nauke.

U ovoj knjizi će biti razmatrani pretežno metodološki problemi teorijskih socioloških istraživanja. Sociologija je, bez obzira na sve širu primenu u neposrednoj društvenoj praksi, ipak po svojoj prirodi izrazito teorijska nauka i prilikom razmatranje njenog metoda treba prvenstveno imati na umu one probleme koji se javljaju u istraživanjima teorijskog karaktera. Nije neophodno šire objašnjavati metodološke razlike koje postoje između teorijskih istraživanja i istraživanja čisto opisnog karaktera, jer ova druga nemaju veći samostalni značaj u sociologiji. Značajnije i aktuelnije bi bilo raspravljanje o modifikacijama, raznih metodoloških načela i postupaka u sociološkim istraživanjima čiji osnovni ciljevi nisu teorijskog karaktera, nego se sastoje u primeni postojećih naučnih saznanja radi rešavanja nekog praktičnog problema. Potpunije razmatranje metodoloških osobenosti primenjenih socioloških istraživanja zahtevalo bi, međutim, posebnu raspravu. Usmeravanje knjige na metodološke Probleme teorijskih istraživanja višestruko je opravdano. Pre svega, to su po svom karakteru najteža a i naučno najznačajnija istraživanja jer treba da donesu neka nova teorijska, što znači opsta naučna saznanja. U njima se, zatim, zahteva striktnije pridavanje svih osnovnih metodoloških načela, pa ona obično daju najveće priloge i u metodološkom pogledu. Zbog toga će izlaganje sistematskog dela metodologije poći od opšte definicije konjske nauke.

Definicija je izneta već u uvodnom poglavlju. Sada će biti ponovljena, a čitav odeljak o epistemološkim osnovima predstavlja u stvari njenu razradu i objašnjavanje. Po definiciji, teorijska nauka je organizovano i metodično nastojanje da se racionalno-iskustvenim putem dođe do objektivnog, pouzdanog i preciznog, opšteg i sistematskog saznanja o stvarnosti, odnosno o onom njenom delu koji proučava neka nauka. Već je objašnjeno da nauka nije samo aktualno nastojanje s navedenim ciljem, nego i stanje koje je rezultat prethodnih uspešnih napora, ali da metodologiju nauka interesuje prvenstveno kao nastojanje da se postignu nova saznanja. Kao što se vidi, definicija ukazuje na izrazito saznavnu prirodu naučne delatnosti. U njoj nema ni jednog elementa koji bi ukazivao na primenu naučnog saznanja, nema takođe nikakvih ukazivanja na objektivne uslove u kojima se naučna delatnost obavlja i koji mogu za njen razvoj biti manje ili više povoljni.

Iz ove definicije teorijske nauke mogu se izvesti sva osnovna načela naučnog metoda. Prilikom rešavanja bilo kog složenijeg metodološkog zadatka moraju se, po pravilu, uzeti u obzir sve osnovne karakteristike teorijske nauke. Na primer, prilikom stvaranja plana prikupljanja podataka mora se imati na umu da su teorijskoj nauci potrebni izvorni podaci određene vrste, da oni moraju biti objektivni, da treba nastojati da budu što precizniji, da se prikupljaju u sistematskom okviru da bi se na osnovu njih mogla izvoditi neka metodološki pravilna uopštavanja i doći do izvesnih sistematskih zaključaka. S druge strane, pojedini metodološki postupci su najtešnje povezani uz neku od navedenih osobina teorijske nauke. Na primer, uz načelo naučne objektivnosti najtešnje je povezan postupak proveravanja naučnog saznanja. Načelo preciznosti, iako ima vrlo širok direktivan značaj u gotovo svim oblastima naučnog istraživanja, ipak se najneposrednije ispoljava u načinu definisanja pojmova i postupcima merenja i klasifikacije izvornih podataka. Dalje, načelo opštosti i sistematičnosti naučnog saznanja kon-kretizuje se u shvatanjima naučnog zakona, naučne teorije i naučnog objašnjenja. Opštost i sistematičnost naučnog saznanja najpotpunije se ostvaruje u obliku naučnih zakona i naučnih teorija. Isto tako se teži da svako naučno objašnjenje ima što sistematičniji karakter, da bude što manje *ad hoc* pretpostavka, izgrađena samo za neki poseban slučaj, nego da omogućiti da se objašnjavani poseban slučaj sagleda iz što šireg i opštijeg teo-rijsko-sistematskog okvira.

Navedena definicija teorijske nauke uzima se kao osnovni epistemološki postulat metodološke teorijske nauke, a u našem slučaju metodologije socioloških istraživanja. To znači da iz njega treba da proizilaze sva konkretnija načela i rešenja

sadržana u izlaganoj metodološkoj zamisli. U ovoj metodološkoj raspravi se ovaj postulat neće iscrpno obrazlagati. On se uzima kao osnovna epistemološka odluka. Razmatranje je ograničeno na pobliže objašnjenje smisla osnovnog postulata i ukazivanje na metodološka načela koja iz njega proističu. Svestrano obrazloženje osnovnog epistemološkog postulata spada u epistemolo-giju. Međutim, ovaj postulat, kao i svaki teorijski postulat u nauci, nije samo prazna deklaracija. Njegova saznavna vrednost i epistemološka opravdanost mogu se ocenjivati analizom racionalnosti i saznavne efikasnosti svih užih metodoloških načela i postupaka koji iz postulata budu izvedeni.

Može se, svakako, postaviti pitanje da li postulatивно zasnivanje metodološke zamisli ima neke prednosti, i ako ih ima, u čemu se one sastoje? Postulatивно zasnivanje metodologije omogućuje, pre svega, da se sva metodološka načela i svi pojedini metodološki postupci logički povezu i integrišu i na taj način olakša njihovo dublje razumevanje. Metodološka se zamisao, zatim, može doslednije izložiti ako su njeni epistemološki osnovi jasno utvrđeni, i ima manje opasnosti da će se ona svesti na niz praktičnih ali međusobno epistemološki nedovoljno povezanih saveta i uputstava. Dalje, postulatивно zasnivanje metodologije olakšava imanentnu kritiku određene metodološke zamisli u celini. Pošto su u postulatu sadržana njena osnovna načela i osnovni ciljevi, može se ispitivati da li sva konkretna metodološka rešenja i svi konkretni istraživački postupci logički proizilaze iz polaznog postulata; da li je on dovoljno širok da bi mogao služiti kao epistemološki integrator postojećeg pozitivnog metodološkog iskustva; i da li je dovoljno plodno idejno jezgro za osmišljavanje i usavršavanje toga iskustva. Istovremeno su olakšani i pokušaji kritičkog prevazilaženja određene metodološke zamisli. Ova transeuntna kritika se ne mora ograničiti na neslaganje s pojedinačnim metodološkim rešenjima, nego, pošto je izložen postulativni okvir čitave zamisli da je kritikuje u osnovi, u njenim polaznim pretpostavkama. S tim u vezi, čitaocu se verovatno odmah nameće kao jedno od osnovnih pitanja, nije li epistemološki postulat preširok i da li se uopšte teorijska nauka može definisati na jedinstven način? Iz izlaganja razvoja shvatanja o sociološkom metodu se videlo da postoje mišljenja da se između prirodnih i društvenih nauka nalazi dubok i nepremostiv jaz i da su neminovne korenite razlike u njihovoj logičko-epistemološkoj strukturi i osnovnim ciljevima, pa prirodno i u njihovom metodu. Međutim, metodološka zamisao koja se izlaže u ovoj knjizi polazi od pretpostavke da su logičko-epistemološka načela svih teorijskih nauka jedinstvena, i da koreni razlika, koje se nesumnjivo vrlo lako uočavaju među pojedinim teorijskim naukama.

nisu u logici, nego da su one posledica različitog predmeta kojim se bave pojedine nauke, kao i vrlo različitog stupnja opšte razvijenosti pojedinih nauka. Određenje rečeno, ako u teorijskoj fizici ima čitav niz metodoloških rešenja koja su daleko egzaktnija od analognih rešenja u sociologiji ili drugim društvenim naukama, to nije zbog toga što je fizika izgrađena na nekoj drugoj logici i što ima u osnovi drukčije saznajne ciljeve od sociologije i drugih teorijskih društvenih nauka, nego zato što je fizika kao nauka mnogo razvijenija i, s druge strane, što proučava jednu oblast stvarnosti u kojoj je egzaktnost lakše postići. Ali, zastupanje ideje o jedinstvenosti svih teorijskih nauka nipošto ne znači da se smatra da treba, da je korisno i da je uopšte moguće šablonski prenositi metodološke postupke iz jedne nauke u drugu ne vodeći računa o osobenostima njenoga predmeta, tj. osobenostima onog dela stvarnosti koji određena nauka proučava, i o opštem nivou razvijenosti date nauke. Svaki šablon u tom pogledu je štetan, ponekad čak i štetan. Ali, još bi bilo štetnije ako bi se sociologija, ili neka druga manje razvijena teorijska nauka, pokušala ograditi od metodoloških iskustava razvijenijih nauka. Stvarno je ovo ograđivanje i nemo-gućno. Između pojedinih nauka uvek struje razni uticaji. Često ti međunaučni uticaji postaju izvor zablude u nekim naukama. Iz istorije sociologije bi se mogli navesti mnogi dobro poznati primeri o jednostranostima mehanicističkih i biologističkih tumačenja društva. Neke od tih jednostranosti biće pomenute u poglavlju o uzročno-funkcionalnoj analizi. Stiče se, međutim, utisak da se u proučavanju međunaučnih uticaja daleko više uočavaju nedostaci nego koristi. Sigurno je, naime, da su iskustva stečena u naučnom proučavanju prirode vrlo mnogo u pozitivnom smislu uticala na razvoj shvatanja o epistemološkim kriterijima naučnog proučavanja društva. Sem toga, mogli bi se navesti mnogobrojni primeri kako jedno uspešno teorijsko ili metodološko rešenje, ostvareno najpre u jednoj nauci, podstiče i ubrzava razvoj drugih nauka. Evo samo jednog primera. Eksperiment se istorijski mnogo pre i u vrlo čistim oblicima razvio u naukama koje proučavaju anorganski svet. Dugo se smatralo da se u biološkim naukama i u raznim naukama o čoveku uopšte ne može eksperimentisati. Iako se eksperiment počinje uspešno da izvodi u psihologiji i medicini već u drugoj polovini prošlog veka, najsnažniji podsticaj za razvoj savremenih oblika eksperimenta u tim naukama, kao i u sociologiji, došao je iz biologije na čijim se iskustvima počela da razvija statistička teorija eksperimenta. Sociologija je uopšte imala mnogo koristi, bar u konačnom bilansu, od prenošenja raznih tehničkih postupaka iz drugih nauka, čak i kad je to prenošenje bilo praćeno zabudama koje su privremeno otežavale da se bolje shvati u čemu je oso-

benost sociološkog proučavanja društva. Jedan od zadataka metodologije sastoji se upravo u tome da pomogne da se opšte naučno iskustvo svih nauka što racionalnije upotrebi u razvoju svake pojedinačne nauke i što bolje prilagodi njenim osobenim uslovima i potrebama.

Nigde nije toliko potrebno podsetiti da se prosečno istraživačko iskustvo neke nauke u određenom vremenu dosta razlikuje od idealnih metodoloških normi, kao pre izlaganja epistemoloških osnova naučnog metoda. Retko se u prikupljanju podataka o društvu može postići velika preciznost i izvorni podaci raznih naučnih radova uopšte znatno zaostaju za idealnim epistemološkim normama o osobinama izvornog naučnog obaveštenja. Poznato je, takođe, da stavovi koji se u sociologiji i u raznim drugim društvenim naukama opravdano smatraju naučnom teorijom, nemaju vrlo često ni izdaleka onako čistu logičku strukturu i nisu u onoj meri iskustveno provereni u kojoj se to u epistemologiji zahteva od naučne teorije. Isto vredi i za naučno objašnjenje. Mnoga sociološka objašnjenja, i pored svih nastojanja da se u njima upotrebe sva poznata relevantna teorijska saznanja, daleko su od toga da bi se zasnivala samo na svestrano proverenim teorijskim saznanjima. U njima ima nedovoljno proverenih hipotetičkih elemenata, pa čak i improvizacija stvorenih *ad hoc* za jedan konkretan slučaj. Međutim, okolnost da prosečna naučna praksa često zaostaje za idealnim logičko-metodološkim normama ne treba da zabrinjava. Ona ne protivreči normativnom karakteru metodologije, čiji zadatak nije da prosto opisuje ono što se u nauci radi, nego da polazeći od najboljih naučnih iskustava izgrađuje metodološke norme. Okolnost da se one u prosečnom istraživanju većinom samo delimično ostvaruju nije presudna za njihovo važenje, sve dok je opravdana pretpostavka da norme pomažu da se istraživačka praksa učini racionalnijom. Ipak, u krajnjoj liniji na istraživačkoj praksi je da donese sud da li su neke metodološke norme opravdane i da li se u nauci mogu ostvariti.

Posle ovih opštih napomena može se preći na razmatranje smisla osnovnih epistemoloških načela teorijske nauke.

1.

OBJEKTIVNOST NAUČNOG SAZNANJA

Objektivnost je najopštija karakteristika svake a ne sarno teorijske nauke. U istoj meri se traži od istorije da donosi ⁰⁰⁰ektivna i proverena saznanja, kao što se to zahteva od sociologije ili bilo koje druge teorijske nauke.

Objektivnost ima u nauci dva aspekta. U prvom dolazi do izražaja određen stav prema stvarnosti, a u drugom neke osnovne formalne osobine naučnog saznanja. Objektivnost, kao stav prema stvarnosti znači, pre svega, izrazitu težnju da se prilikom razmatranja bilo kog problema uzimaju u obzir svi raspoloživi relevantni iskustveni podaci, i, zatim, da se uporno traga za novim obaveštenjima, ako se smatra da bi neka još nepoznata obaveštenja iz bilo kog razloga mogla da budu značajna za određeni problem. Objektivnost, kao stav prema stvarnosti, jeste nastojanje da se stvori što potpunija i svestranija iskustvena osnova za razvoj naučne misaone delatnosti, i spremnost da se bez ikakvih predubedenja prihvati iskustvena očevidnost svakog novog podatka i saznanja, ma u kakvom se oni odnosu nalazili prema onome što se ranije znalo, očekivalo ili želelo. Objektivnost, dakle, znači otvorenost prema stvarnosti i novim iskustvima. S formalne strane, naučna objektivnost se ogleda u bitnoj osobenosti naučnog postupka koja se sastoji u tome da se istraživanja izvode na takav način da ih drugi istraživači mogu što lakše ponoviti i što lakše proveriti njihove rezultate. S formalnog stanovišta, naučna objektivnost se može izjednačiti s proverljivošću naučnih saznanja. U nauci nema mesta za iskustvene podatke koje nije moguće proveravati, ili još tačnije, koje nije u stanju da nezavisno proveri svako u naučnom pogledu kompetentno lice. Sam postupak proveravanja pri tom može biti više ili manje složen, i proveravanje više ili manje neposredno, što zavisi od prirode proveravanog saznanja, ali ne menja osnovno načelo.

U krajnjoj liniji, ovo važi i za sve, teorijske stavove. Treba svakako odbaciti gledište da teorijski stavovi koji se ne mogu proveriti na dovoljno precizan način, ili za koje još uopšte nije izgrađen efikasan postupak proveravanja već samim tim nemaju naučni karakter, pa čak ni smisla. Neki od takvih stavova mogu da se pokažu kao naučno vrlo plodna naslućivanja i hipoteze. Ali težnja za perspektivnim proveravanjem svakog teorijskog stava je bitna osobina naučnog načina mišljenja. Od stepena njegove proverenosti zavisi, uostalom, epistemološki karakter i uloga svakog teorijskog stava u nauci. Ukazivanjem na moguću heurističku vrednost neproverenih, pa čak i u svom aktualnom obliku i aktualnim uslovima neproverljivih stavova želi se upozoriti na potrebu pronalazjenja razumne mere u oceni naučnog značenja stvaralačke inventivnosti i metodičkog proveravanja i dokazivanja. Obe ove, po svom karakteru vrlo različite osobine mišljenja, podjednako su potrebne u nauci.

Postoje, međutim, mnoga pogrešna ili bar jednostrana, tumačenja naučne objektivnosti. Jedno od njih je vrlo vulgarno jer svodi objektivnost naučnog saznanja na utvrđivanje samo

onog što se može zapaziti na pojavnjnoj ravni stvarnosti. To je izrazito zdravorazumsko tumačenje objektivnosti. Težnja za ob-ektivnošću naučnog saznanja nipošto ne znači da nauka u proučavanju stvarnosti ostaje na pojavnjnoj ravni. Naprotiv, nauka uvek teži da prodre u neke dublje, ali osnovnije, trajnije i opširnije strukture stvarnosti, da utvrdi postojanje i delovanje nekih opštih činilaca usled kojih se određena oblast stvarnosti strukturiše na izvestan način, što se neposredno, po pravilu, ne može posmatrati. Samo, iako ispituje neke dublje, na prvi pogled i neposredno nevidljive činioce, nauka sve svoje zaključke o njima iznosi na takav način da se oni mogu na potpuno javan način proveravati.

Još češće se načelo objektivnosti naučnog saznanja pogrešno tumači kao pasivno-posmatrački stav prema stvarnosti. Teza o objektivnosti naučnog saznanja, kao pre svega određenom stavu u toku istraživanja, ništa ne govori o pobudama zbog kojih se teži za određenim saznanjem. Priroda pobuda zbog kojih se izvodilo neko istraživanje ne dozvoljava da se bilo što zaključi o objektivnosti njegovih rezultata. Ma kakve bile te pobude, istraživanje može doneti neka naučna saznanja samo ukoliko se u njegovom toku zauzeo objektivnan stav prema ispitivanom predmetu.

Načelo objektivnosti naučnog saznanja proizilazi iz sazajnog karaktera nauke i zasniva se na najopštijem filozofsko-gnoseološkom postulatu da stvarnost postoji nezavisno od istraživača i njegovih subjektivnih stavova. Međutim, ovaj postulat nije tako jednostavan kao što u prvi mah izgleda. Nije potrebno da se na ovom mestu ulazi u dublje filozofsko razmatranje da li je o stvarnosti uopšte moguće saznanje koje bi bilo šire od teorijskog osmišljavanja ili umetničkog izražavanja ljudskog praktičnog iskustva, shvaćenog u najširem smislu. Metodologiju društvenih nauka ovo pitanje interesuje s jednog užeg stanovišta. Poznato je da se u mnogim naukama samo istraživanje javlja kao činilac koji menja stvarnost. Malo ko da nije čuo Hajzen-bergov princip neodređenosti, koji tumači činjenicu da se razne pojave u fizikalnom mikrosvetu ne mogu posmatrati a da se istraživačkim postupkom ne unesu neke promene u onaj njegov deo koji se proučava. Sam način proučavanja ne omogućuje da se istovremeno na dovoljno precizan način utvrde položaj i brzina mikročestica. Usled toga su saznanja o mikrosvetu uvek, bar u izvesnoj meri, određena i prirodom istraživačkog postupka. Isti ovaj problem javlja se vrlo često i u naučnom proučavanju društva, a gotovo neizbežno kad se izvorna obaveštenja stvaraju u neposrednom dodiru s nekim delom društva, bilo da se taj dodir uspostavlja s nekim kolektivnim društvenim oblikom ili samo pojedincima. Kad u neku društvenu sredinu, na primer

neko selo ili preduzeće, koja živi svojim ustaljenim načinom života dođe grupa istraživača i u njoj provede određeno vreme radi prikupljanja podataka, mora se očekivati da će njen boravak i delatnost uticati da se u izvesnom smislu izmeni uobičajeni tok života ispitivane sredine i poremeti normalna situacija koja bi postojala kad istraživačka grupa ne bi bila prisutna.

Pošto je sasvim neosporno da u sociološkim istraživanjima primenjeni istraživački postupak može da izazove značajne promene u raznim oblicima ponašanja ljudi, jedan od metodoloških zadataka jeste da se taj uticaj svede na najmanju mogućnu meru i istovremeno što tačnije oceni. To je od ključnog značaja za ocenju objektivnosti i naučne upotrebljivosti izvornih podataka, iako se obično uticaj istraživanja a na proučavane pojave ne može eliminisati, a vrlo se teško može preciznije oceniti. Prema tome, u neposrednoj istraživačkoj praksi saznanje o stvarnosti onakvoj kakva ona postoji nezavisno od istraživača pojavljuje se kao vrlo teško ostvarljiva norma, a ne kao spontano stvorena početna situacija.

Nije, međutim, lako postići objektivni stav prema stvarnosti. Tradicionalna shvatanja, razne društvene, kulturne, uže lokalne i grupne predrasude suprotstavljaju se i otežavaju zauzimanje objektivnog stava prema predmetu proučavanja. Pored toga, lično i društveno iskustvo istraživača, ograničeno njegovim životnim razvojem i društvenim položajem može takođe da mu oteža da zauzme nepristrasan, objektivni stav prema određenim društvenim pojavama. Istraživač, odrastao u gradu i va-spitan u određenim gradskim slojevima, teško će zauzeti sasvim nepristrasan i objektivni stav u proučavanju nekog zaostalog sela. Niz pojava, koje su sasvim normalne i prirodne u tom obliku društvenog života, mogu ga svesno ili nesvesno odbijati, pa on usled toga teško može da ih proučava dovoljno ili potpuno nepristrasno. Javljaju se, zatim, razni oblici grupnih ili ličnih interesa. Grupni interesi, koji otežavaju zauzimanje objektivnog stava u istraživanju, suviše su složeni da bi se ovde mogli svestranije analizirati. Sem toga, obično se uzimaju u obzir samo najširi grupni interesi, na primer klasni i nacionalni, a nedovoljno se uviđa važnost užih naučno-profesionalnih grupa, na primer škola i pravaca, kao i individualni interesi naučnika. Tipičan primer je lični interes naučnika da potvrdi neku svoju teoriju ili da bar ne dozvoli da se opovrgne neka teorija s kojom je povezan njegov razvoj i njegov naučni ugled. Zbog toga pojedini naučnik, svesno ili nesvesno, vrlo teško može da zauzme sasvim nepristrasan stav prema iskustvenoj evidenciji do koje je sam došao ili koja je izneta u radovima drugih naučnika. Napokon, i rizičnost ispitivanja tačnosti i osnovanosti raznih vladajućih shvatanja takođe utiče da se preko izvesnih podataka

„nauči pređe olako.“¹⁾ A neobjektivnost se najčešće sastoji upravo u tome što se svesno ili nesvesno ne uzimaju u obzir neki relevantni podaci. Ono što naučnik iznosi je tačno, samo nije potpuno, a izostavljanje nekih bitnih pojedinosti stvara iskrivljenu sliku stvarnog stanja. Neobjektivan naučnik obično „ije prost lažov i falsifikator. On prećutkuje samo neke podatke ili ih prosto ne zapaža.

Sistematsko ispitivanje raznih smetnji, bilo društvene ili individualne prirode, koje otežavaju zauzimanje nepristrasnog objektivnog stava prema stvarnosti u naučnom istraživanju spada u sociologiju i psihologiju saznanja, odnosno u sociologiju nauke. Ispitujući društvene uslove u kojima nastaju određena naučna shvatanja, sociologija saznanja otkriva uticaje raznih društvenih činilaca koji usmeravaju naučnu misao u određenom pravcu i ograničavaju njen vidokrug u proučavanju određenih problema, čineći je više ili manje pristrasnom i neobjektivnom, bez obzira da li su pojedini naučnici toga subjektivno svesni. Na ovaj način sociologija saznanja omogućuje da se problem naučne objektivnosti ne shvati samo u užem psihološkom smislu, tj. kao subjektivni stav pojedinačnog naučnika. Time ona istovremeno rasvetljava najpovoljnije društvene uslove za razvoj nauke.

Ispitivanja sociologije saznanja su u metodologiji nesumnjivo vrlo korisna. Ova treba da poznaje razne okolnosti koje olakšavaju, odnosno otežavaju zauzimanje objektivnog stava u istraživanju, pa prema tome i nastajanje objektivnog-naučnog saznanja da bi mogla izgrađivati što efikasnije norme i postupke koji se suprotstavljaju raznim izvorima iskrivljavanja naučnog saznanja. Metodologija se, ipak, za objektivnost saznanja bori u prvom redu određenim normiranjem istraživačkog postupka. Zbog toga ona i posmatra objektivnost naučnog saznanja pre svega iz perspektive mogućnosti i načina njegovog proveravanja. Prvi i najvažniji preduslov objektivnosti saznanja jeste njegova proverljivost. Nije svako proverljivo saznanje objektivno, ali svako objektivno saznanje mora biti proverljivo; moraju postojati mogućnosti da nezavisni za to kompetentni pojedinci ispituju

¹⁾ Raznovrsne osobenosti koje otežavaju zauzimanje objektivnog stava u naučnom proučavanju društva uočene su vrlo davno. S mnogo duha o njima su pisali već antički pisci. Bekonova teorija „utvara“ takođe se odnosi delimično na ovaj problem (utvare trga i poprišta). Poznato je koliko je Marks u raznim svojim radovima, a naročito u trećoj knjizi *Kapitala* i *Teorijama o višku vrednosti* ukazivao na klasnu ograničenost saznanja. Ispitivanje raznih prepreka koje stoje na Putu objektivnog saznanja o društvu jeste glavna tema Spenserove knjige *Study of Society* (eh. IV—XII). U novijoj metodološkoj literaturi vid. o ovom G. Gibson, *The Logic of Social Inquiry*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960, eh. VII.

koliko naučni stavovi odgovaraju stvarnom iskustvenom sadržaju na koji se odnose. Svako saznanje koje pretenduje na objektivnost mora, dakle, biti proverljivo; ta mogućnost ne sme da bude samo apstraktna, nego bar perspektivno realna, praktična.

O preduslovima proverljivosti naučnog saznanja su postojala i još uvek postoje različita gledišta, a ima i suviše jednostranih shvatanja. U nastojanjima da se obezbedi što veća objektivnost nauke ponekad su postavljani preterano strogi zahtevi, koji bi, kada bi bili opšte usvojeni, usporavali brži i potpuniji razvoj nauke. Najviše je sporova bilo, a oni se još uvek s vremena na vreme obnavljaju, oko dva problema: (1) da li se izvorni naučni podaci moraju odnositi samo na one pojave koje mogu neposredno čulno opažati nezavisni posmatrači, ili u nauci mogu biti upotrebljeni izvorni podaci čiji iskustveni sadržaj ne mogu opažati nezavisni posmatrači nego se o njemu mogu samo posredno obavestiti; i (2) da li su u nauci dozvoljeni teorijski pojmovi čiji se sadržaj ne može neposredno opažati. Jedan od takvih pojmova jeste atom u fizici. Niko strukturu atoma nije video u-uobičajenom smislu čulnog opažanja; mogu se posmatrati mnoge pojave iz kojih se posredno izvode pretpostavke o strukturi atoma. U sociologiji takođe postoji niz pojmova čiji sadržaj niko nije video, ako se ovo shvati u smislu neposrednog čulnog opažanja. Jedan od takvih pojmova je pojam društvene svesti, koja je nesumnjivo nešto vrlo realno ali nema objekta na kome bi se ona mogla neposredno posmatrati. O društvenoj svesti se u nauci zaključuje na osnovu raznovrsnog sadržaja psihičkog života ljudi, raznih oblika društvenog ponašanja i sadržaja kulturnih tvorevina. Ili, jedan primer iz psihologije. Psihoanaliza je uvela u proučavanje ljudske psihe pojam ne-svesnog koji se na opažajnom planu ne može neposredno odrediti. Ali on u određenoj teorijskoj zamisli služi kao pretpostavka za objašnjavanje raznovrsnih ljudskih postupaka (omaške u govoru, snovi, neurotični poremećaji, struktura ličnosti itd.).

Striktni objektivisti su odbacivali upotrebu svih izvornih podataka čije sadržaje ne mogu direktno posmatrati nezavisni posmatrači. Zauzimanje ovakvog metodološkog stanovišta u sociologiji ili psihologiji ima vrlo krupne naučne posledice. Ako se ono dosledno sprovede, u tim naukama se ne sme prihvatiti ni jedan podatak dobijen putem samoposmatranja. Ljudima su se u životu dešavale razne stvari i oni su ih na određen način doživeli i o njima stekli određena lična iskustva. S dosledno objektivnog stanovišta nema smisla da se u nauci ispituju ta subjektivna lična iskustva, i na osnovu dobijenih iskaza izvode neki dalji naučni zaključci. Zašto? Zato jer unutrašnje sadržaje pojedinačne svesti može posmatrati samo jedan

čovek. Prema tome, podaci nisu, kako se to obično kaže, neposredno intersubjektivno proverljivi. Bihejviorizam, jedan od pravaca koji je 20-tih i 30-tih godina bio u psihologiji dosta uticajan, odlučno je odbacivao svaku upotrebu podataka samoposmatranja u naučnom proučavanju ljudske psihe. Bihevioristi su smatrali da se o psihičkom životu ljudi u nauci može zaključivati samo na osnovu spoljnih oblika ponašanja u koje se u manje isključivim varijantama biheviorizma ubrajalo i verbalno ponašanje, ali da se ne sme, radi osvetljavanja spoljnog ponašanja, oslanjati i na iskaze ljudi o nekim njihovim unutrašnjim preživljavanjima i unutrašnjim iskustvima. Sve do nedavno su u epistemologiji društvenih nauka ovakvo stanovište uporno zastupali i neki predstavnici logičkog pozitivizma.²⁾ Danas je ono, bar u svojim ekstremnim oblicima, uglavnom napušteno, jer se uvidelo da ono sasvim neopravdano isključuje iz nauke iedan važan izvor obaveštenja o čoveku i društvu.

Dugo se u epistemologiji raspravljalo da li je u nauci dozvoljena upotreba pojmova čiji se sadržaj ne može u celini neposredno opažajno odrediti. Može se reći da striktni operacionalizam, koji je zastupao gledište da se svi pojmovi moraju neposredno definisati pomoću opažajnih elemenata, ima sve manje pristalica, pošto se uviđa da pojmovi u nauci čine sistematsku mrežu i da se teorijski pojmovi u toj mreži nalaze na većem odstojanju od neposrednih čulnih podataka, nego oni konkretniji koji se sasvim neposredno odnose na opažajni nivo stvarnosti.³⁾ Zbog toga se opažajni sadržaj apstraktnijih teorijskih pojmova, kao što su na primer pojmovi društvene strukture, klase, klasne borbe, društvene svesti itd. može odrediti samo posredno, na taj način što se oni dovode u vezi s konkret-nijim pojmovima, i tek preko ovih povezuju s određenim opažajnim podacima o stvarnosti.

Ali, nezavisno od njihovih jednostranih preterivanja, treba shvatiti osnovnu epistemološku pobudu ovih gledišta. Bila je to težnja za što većom objektivizacijom istraživačkog postupka da bi se iz nauke lakše otklanjale razne spekulativne i neproverljive apstrakcije, a iz njene izvorne evidencije sve što nije vrlo objektivno iskustveni podatak. Uzroci' jednostranih zahteva leže u pogrešnom shvatanju načina kako da se resi ovaj ključni epistemološki problem. (1) Precenjena je zavisnost objektivnosti saznanja od prirode iskustvenih pojava. Svakako da različita priroda iskustvenog sadržaja čini prikupljanje objektiv-

²⁾ Šire o ovom vid. u mom članku Posmatranje psihičkih pojava u društvenom životu, *Anali pravnog fakulteta u Beogradu*, (1957),^{bc} 3, str. 317-331.

³⁾ Vrlo iscrpno objašnjenje pojmovne strukture teorijske nauke "a-azi se u knjizi H. Margenau, *The Nature of Physical Reality*, McGraw "»U, New York, 1950.

nih podataka i njihovo proveravanje lakšim, odnosno težim. Teškoće u prikupljanju nekih podataka ipak nisu dovoljan razlog da se oni isključe iz nauke. Ako su neki teško pristupačni podaci teorijski značajni, epistemološki je opravdano uložiti dalje napore u razvijanje istraživačkih postupaka, a ne zanemariti takve podatke, ili ih čak isključiti iz nauke. Zatim, (2) način proveravanja je često shvatan izrazito atomistično. Zbog toga se apsolutizovao značaj neposrednog intersubjektivnog opažanja iskustvenog sadržaja svakog pojedinačno uzetog izvornog obaveštenja. U stvari se proveravanje izvorne evidencije ne izvodi samo na nivou atomizovanih izvornih podataka, nego i u širim njihovim iskustvenim skupovima i celinama, upoređivanjem različitih podataka koji se odnose na istu pojavu.⁴⁾

Ipak, nezavisno od ovih jednostranih i suviše uskih shvatanja objektivnosti naučnog saznanja, načelo neposredne ili posredne, aktualne ili bar perspektivne iskustvene proverljivosti svakog naučnog podatka i stava ostaje kao jedan od ugaonih temelja metodologije. Radi što potpunijeg ostvarivanja toga načela izgrađen je niz proceduralnih pravila koja treba da u što punijoj meri obezbede objektivnost naučnog saznanja. Ovde će biti pomenuta samo najopštija pravila koja se konkretizuju u različitim istraživačkim postupcima.

Prvo proceduralno pravilo zahteva javnost i intersubjektivnu proverljivost svakog izvornog podatka. Intersubjektivnu proverljivost treba, međutim, shvatiti u širem smislu nego što to čine striktni metodološki objektivisti. Ona nije ograničena na one slučajeve u kojima nezavisni naučno kompetentni pojedinci mogu neposredno posmatrati pojavni iskustveni sadržaj izvornog podatka. Smatra se dovoljnim da oni mogu, primenjujući isti postupak kojim je prvi istraživač došao do podatka, ili neki drugi naučno adekvatan postupak, doći do istog ili približno sličnog iskustvenog obaveštenja. Drugo proceduralno pravilo zahteva potpunu javnost svih sastavnih delova istraživačkog postupka. To znači da je neophodno izneti sve teorijske i metodološke pretpostavke na kojima je zasnovano istraživanje; zatim pružiti što šira obaveštenja o iskustvenom okviru u kome je ono izvedeno, o njegovoj organizaciji i društvenim uslovima u kojima je obavljeno; opisati način prikupljanja podataka, način njihovog sređivanja i analize; i, konačno, da mora biti eksplicitna, što znači sasvim otvorena i jasna logička struktura izvedenih zaključaka. Kao što se vidi, ovo drugo pravilo se odnosi na sve istraživačke radnje, počev od stvaranja plana istraživanja do analize i tumačenja dobijenih rezultata. U raznim fazama istraživanja mogu da se potkradu greške, na primer,

⁴⁾ O načinima proveravanja izvornih podataka raspravlja se šire u poglavlju o elementima teorije naučnog obaveštenja.

izvorna obaveštenja mogu biti prilično dobra a da ipak, zbog slabosti u njihovom sređivanju i logičkih grešaka u zaključivanju, zaključci ne stoje. Napokon, treće proceduralno pravilo ističe neophodnost stalne kontrole svakog naučnog podatka i svakog naučnog stava i spremnost da se oni popravljaju, izmene ili potpuno odbace ukoliko se u svetlu novih naučnih saznanja pokažu kao neadekvatni ili netačni.

Ova proceduralna pravila vrlo snažno utiču na sve faze naučnog istraživačkog postupka, kao i na strukturu naučnog sistema u celini. Odmah će se videti da mogućnost proveravanja raznih naučnih stavova zavisi u velikoj meri od karaktera širih teorijskih struktura u koje su oni uključeni, a ne samo od njihovog neposrednog sadržaja i primene određenih istraživačkih postupaka. S obzirom na sistematski karakter naučnog saznanja, svaki pojedinačni naučni stav dobija tim veći značaj što je uključen u šire misaone celine, teorije ili sisteme. Zbog toga je i proveravanje značajnije ako se njegovi rezultati ne odnose samo na proveravani stav nego i na ostale delove naučnog sistema s kojima je on na određen način povezan. Ovo se, međutim, može tim lakše i u široj meri postići što su odnosi između pojedinih delova neke teorije ili sistema određeniji, i što je teorija jasnije iskustveno protumačena, tj. dovoljno precizno povezana s iskustvenim pojavama u stvarnosti. Oba ova momenta su podjednako važna za proveravanje teorijskih stavova. Neodređeni odnosi između pojedinih delova teorije onemogućuju njeno čelo vi ti je iskustveno tumačenje koje je preduslov eg-zaktnijeg proveravanja; proveravanje, pak, iskustvenih stavova, čije šire teorijske implikacije nisu utvrđene, mora ostati na čisto opisnom nivou.

Povezivanje delova neke teorije postiže se jasnim definisanjem svih njenih pojmova i ekspliciranjem njihovih međusobnih teorijskih odnosa. U zavisnosti od prirode svog sadržaja i položaja u nekoj teoriji ili naučnom sistemu, teorijski pojmovi se znatno razlikuju u pogledu svoje opštosti, apstraktnosti i kompleksnosti. Oni u teoriji ili sistemu imaju užu ili širu integrativnu ulogu i nalaze se u posrednijem ili neposrednijem odnosu prema iskustvenim pojavama u stvarnosti. Pojam društvene strukture je primer jednog vrlo apstraktnog ali istovremeno i vrlo kompleksnog teorijskog pojma. Pojam društvene uloge je takođe vrlo apstraktan, ali neuporedivo manje kompleksan. Do istog zaključka se dolazi i poređenjem teorijsko-integrativne sposobnosti ovih pojmova, kao i njihovog odnosa prema iskustvenim podacima o stvarnosti. Očigledno je da se iskustveni sadržaj pojma društvene uloge, bez obzira na njegovu veliku apstraktnost, može daleko neposrednije odrediti nego iskustveni sadržaj pojma društvene strukture. Međutim, ako oba pojma pripa-

daju istoj teoriji, njihovi odnosi moraju biti što jasniji. Isto to važi i za ostale pojmove teorije društvene strukture. Bez jasnih odnosa između svojih pojmova, teorija ne može biti koherentna i celovita.

Međutim, da bi bila i proverljiva, teorija mora raspolagati dovoljno određenim pojmovima koji se neposredno odnose na iskustvo o stvarnosti i koji dozvoljavaju formulisanje iskustveno proverljivih stavova. Ovi poslednji pojmovi se nalaze na dnu pojmovne mreže neke teorije i njihova se uloga sastoji u što egzaktnijem povezivanju sadržaja teorije s iskustvom o stvarnosti. Jer konačno se ipak u neposrednom iskustvu proveravaju sva, pa i najapstraktnija naučna saznanja. Ako je definisanje pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo nedovoljno precizno, ili ako apstraktniji teorijski pojmovi nisu na dovoljno određen način povezani s njima, razni naučni stavovi moraju takođe biti neodređeni pošto se ne može jasno utvrditi iskustveni sadržaj na kome ih treba proveravati. Zbog toga proceduralna pravila traže što jasnije ekspliciranje teorijskih odnosa između svih pojmova neke teorije i intersubjektivnu proverljivost sadržaja pojmova koji se najneposrednije odnose na stvarnost. Na primer, kad se upotrebi jedan vrlo apstraktan pojam, kao što je pojam radničke klase, mora se tačno znati šta se pod tim pojmom podrazumeva. Ako je definicija pojma iskustveno precizna u istraživanju će se — bar u najvećem broju slučajeva — znati koji pojedinci na osnovu svojih zanimanja i proizvodnih odnosa spadaju u radničku klasu ili koje društvene organizacije na osnovu njihove delatnosti, društvenih odnosa i sastava treba smatrati radničkim. Međutim, ovaj konkretni sadržaj pojma zavisi od teorijskih shvatanja klase i društvene strukture. Različita teorijska shvatanja zahtevaju različit iskustveni sadržaj pojedinih pojmova.

Zavisnost odredbi svih pojmova u nekoj teoriji od njenog osnovnog idejnog sadržaja može se potpunije pokazati na primeru bilo koje šire sociološke teorije. Kao primer može opet da posluži teorija o društvenoj strukturi. Da bi ta teorija bila dovoljno određena i mogla da se upotrebljava u egzaktnijim naučnim istraživanjima, značenja osnovnog pojma društvene strukture i ostalih njenih pojmova moraju biti teorijski jasna i iskustveno dovoljno određena; na primer, značenje pojmova horizontalne i vertikalne društvene podele rada, proizvodnih odnosa, društvene uloge, društvenih naknada za obavljanje određenih uloga, značenja pojmova glavnih elemenata društvenih naknada (materijalnih naknada ili dohotka, moralnih ili društvenog ugleda, i društvene moći). Nadalje, za preciznije određivanje teorije društvene strukture je ne manje važno da budu jasno definisani pojmovi kolektivnih društvenih oblika koji

nastaju u strukturi. To su pre svega pojmovi društveno-profesionalne grupe, društvenog sloja, klase, staleža i kaste. Poznato je da se u strukturama različitog tipa obrazuju različiti kolektivni društveni oblici; ne javljaju se u svim društvima kaste i staleži, ne javljaju se u svim društvima ni klase. Međutim, u jednoj opštoj teoriji društvene strukture svi kolektivni oblici koji nastaju u strukturama različitog tipa moraju biti jasno određeni. U opštoj teoriji društvene strukture potrebne su precizne definicije još niza drugih teorijskih pojmova, na primer, društvene svesti, društvene saglasnosti, raznih oblika unutardruštvenih sukoba, društvene pokretljivosti i društvene udaljenosti i si. Treba, međutim, shvatiti da čitava struktura pojmovnog aparata neke teorije i odredbe svakog pojedinačnog pojma zavise od osnovnog idejnog sadržaja teorije, što u ovom primeru znači od osnovnog teorijskog shvatanja društvene strukture, činilaca koji utiču na njeno obrazovanje i njenih uticaja na druge društvene pojave. Različite opšte teorije o društvenoj strukturi imaju različit pojmovni aparat, a više ili manje se razlikuju i u odredbama većine svojih pojmova. A svaka promena u teorijskim shvatanjima izaziva nužno menjanje odgovarajućeg dela pojmovnog aparata, pa prema tome i sadržaj onih pojmova koji se neposredno odnose na stvarnost.

Upravo izneto gledište o odlučujućem uticaju teorijskih shvatanja na pojmovni okvir naučnih teorija i sistema omogućuje da se (1) uoči uloga stvaralačke teorijske misli u nauci, (2) da se problem proveravanja sagleda u teorijsko-sistematskom okviru i (3) da se na taj način kritikuje empirizam koji u preusko shvaćenom načinu proveravanja naučnih stavova vidi jedno od svojih osnovnih epistemoloških uporišta. Empirizam polazi od opravdane težnje da se naučna misao što metodičnije poveže s podacima o stvarnosti. On stoga naročito insistira na što većoj određenosti pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo. Međutim, empirizam nedovoljno uzima u obzir sistematičnost naučnog saznanja i zbog toga se (1) malo interesuje za veze ovih pojmova sa nekim širim u opštijim teorijskim celinama i (2) shvata povezivanje naučne misli s iskustvom na način koji otežava stvaranje širih teorijskih uočavanja, jer je neprikladan za proučavanje društvenog života.

Obe ove osobine savremenog empirizma u sociologiji ⁵u najizrazitije u shvatanjima tzv. operacionalizma.⁵⁾ Sva paž-

⁵⁾ Ovde će biti iznete samo osnovne karakteristike operacionalizma. U knjizi A. C. Benjamin, *Operationism*, Ch. C. Thomas, Springfield, Ill., 1955. nalazi se iscrpan prikaz razvoja i raznih varijanti operacionalizma, kao i njegova gledišta u društvenim naukama. O idejnim "vrhuncima" operacionalizma i slabostima njegove teorije značenja vid. J. Marković, *Dijalektička teorija značenja*, Nolit, Beograd, 1961, str. 83—93.

nja operacionalista usredsređena je na stvaranje što preciznijih definicija pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo. Najstriktniji operacionalisti su smatrali da ove definicije treba da se sastoje od merila, da u svom definijensu sadrže samo pojmove opažajnog karaktera i da pored operacionalnih nisu potrebne teorijske definicije. Inteligencija je ono što meri neki test, društveni položaj je dovoljno definisan nekom lestvicom za njegovo merenje, itd., pa stoga nisu potrebne teorijske definicije ovih pojmova koje bi pokazivale njihov položaj u određenoj psihološkoj odnosno sociološkoj teoriji.

Pošto se u ovoj knjizi upotrebljava termin operaciona definicija za označavanje načina definisanja pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo o stvarnosti, treba se ukratko osvrnuti na jednostranosti operacionalizma. (1) Već iz dosadašnjeg izlaganja se može zaključiti da sadržaj pojmova koji su u nekoj teoriji najbliži neposrednom iskustvu nije samostalan, nego zavisi od iskustvenog tumačenja sadržaja teorijskih pojmova koji se putem operacionalizacije žele na dovoljno određen način povezati s iskustvom. Zbog toga je teorijska adekvatnost⁶⁾ operaciono definisanih pojmova jedan od osnovnih preduslova njihove šire naučne upotrebljivosti. U protivnom slučaju operacioni pojmovi imaju samo čisto opisnu vrednost. (2) Odnos između teorijskog sadržaja opštijih naučnih pojmova i njihovih u osnovi adekvatnih operacionalizacija je u društvenim naukama vrlo složen. Operaciono definisanje teži da bude što bliže neposrednom pojavnom nivou stvarnosti koji je, zbog izrazite istoričnosti društvenog života, daleko više izložen promeni, a i uopšte više podložan uticajima osobenih uslova određenog mesta i vremena, nego dublji i trajniji strukturalni i dinamički odnosi u društvu. Strogo i isključivo vezivanje teorijskog sadržaja pojmova za sasvim konkretne oblike operacionalizacije ograničava mogućnost njihove primene u širim istorijskim i uporednim istraživanjima.⁷⁾ Priroda društvene stvarnosti, dakle, zahteva stvaranje različitih, međusobno adekvatnih operacionalizacija za iste teorijske pojmove, jer se inače iskustvena preciznost saznanja plaća vrlo velikim ograničenjem njihove opštosti, što znači da se otežava postizanje jednog od bitnih ciljeva teorijskih nauka. Kruto sproveden, operacionalizam se pretvara

⁶⁾ U metodološkoj literaturi se za označavanje odnosa između teorijskih i operacionih definicija pojmova obično upotrebljava termin valjanost ili ispravnost (validity, validite, Gultigkeit). Termin teorijska adekvatnost izgleda jasniji i određeniji.

⁷⁾ Na ovaj momenat je vrlo ubedljivo ukazao G. Sjöberg u raspravi *Operationism and Social Research*, u knjizi L. Gross (ed.), *Symposium in Sociological Theory*, Row, Peterson and Co., Evanston, 111., 1959, p. 603-627. Sjöberg takođe objašnjava povezanost operacionalizma sa tehnicizacijom sociologije.

novu varijantu opisnog istorizma, čiji je negativan stav prema teoriji u društvenim naukama ranije prikazan. (3) Međutim adekvatnost operacionalizacije sadržaja teorijskih pojmova, naročito opštijih, je gotovo uvek samo relativna. Ponekad se u neracionalnim definicijama uzima samo nekoliko elemenata nekog opšteg pojma koji su dovoljni za raspoznavanje iskustvenih pojava na koje se on odnosi, ali ne i za svestrano ispitivanje njihove prirode. Za potrebe određenog istraživanja ovakvo raspoznavanje može biti dovoljno i stoga se operaciona definicija može smatrati adekvatnom. Ako se, na primer, želi ispitati samo opšta raspodela jedne vrste pojava u društvenoj strukturi, operacione definicije klasa i slojeva mogu biti daleko manje sadržajno potpune, nego ako je cilj da se prouče strukturalne i kulturne osobine društvenih klasa i slojeva. Opštije rečeno, složeniji teorijski pojmovi ulaze u pojedina istraživanja samo izvesnim delom svoga sadržaja i usled toga se taj deo prvenstveno operacionalizuje. Ali postoji još jedan razlog zbog čega i sadržinski najrazvijenije adekvatne operacionalizacije teorijskih pojmova treba smatrati samo relativno adekvatnim. Teorijski pojmovi, naime, nisu nepokretni. U toku vremena njihova upotreba u novim pravcima može dovesti do proširenja njihovog ranije poznatog ili dovoljno eksplicitnog sadržaja, što zahteva i promenu operacionih definicija. Širi ili uži krug neodređenosti mogao bi se utvrditi oko svakog opštijeg teorijskog pojma. (4) Napokon, izvorna obaveštenja o sadržaju raznih operacionih pojmova se ne nalaze u istovetnom odnosu prema stvarnosti. Ova obaveštenja se ne moraju sastojati samo od atomistički shvaćenih opažajnih elemenata, nego se među njima mogu nalaziti i složeniji iskustveni kompleksi, čiji odnos prema stvarnosti ne mora uvek biti neposredan; na primer, složeni verbalni iskazi ispitnika koji nisu bili očevici određenih događaja; slični podaci iz sekundarnih istorijskih izvora; vrlo složene kulturne tvorevine itd. Osnovno je, dakle, da u teoriji budu operaciono definisani oni pojmovi koji se na j neposredni je odnose na iskustvo i da definisanje bude što određenije, ako je moguće i pomoću standardizovanih operacija koje treba upotrebljavati u prikupljanju iskustvenih podataka, radi što lakšeg pro-veravanja. Struktura ovih pojmova, međutim, zavisi kako od prirode iskustvenog sadržaja, tako i od postojećih mogućnosti a se o njemu prikupe naučno upotrebljiva izvorna obaveštenja. Ovo poduže razmatranje pojmovne strukture nauke bilo je neophotno da bi se pokazala složenost načina proveravanja teorijskih naučnih stavova, kao i protivrečnosti koje mogu da, ^e Pojave između načela objektivnosti i proverljivosti saznanja L [^]e S ^{ove} teorijske opštosti. Naučna misao, naime, treba da de čvrsto povezana sa stvarnošću radi što veće objektivnosti,

ali se ona usled toga ne srne utopiti u empirizam koji bi sputavao njen teorijski zamah i težnju za opštim i sistematskim, a ne samo opisno-objektivnim saznanjem. Dosadašnje razmatranje je sem toga pokazalo da se problem objektivnosti i proverljivosti saznanja ne može odvojiti od ostalih epistemoloških osobina tecn rijske nauke. Nadalje, kritika operacionalizma dozvoljava da se zadrži termin operacionalnog definisanja pojmova koji su u nekoj teoriji ili sistemu najbliži neposrednom iskustvu. Pošto je objašnjen presudan uticaj teorijskih zahteva na određivanje sadržaja tih pojmova, očigledno je da se njihovo značenje ne izvodi iz operacija koje se primenjuju u prikupljanju iskustvenih podataka, a pri tom nije izgubljeno iz vida da određenost istraživačkog postupka znatno olakšava proveravanje jer olakšava postizanje uporedivosti izvornih podataka.

U metodologiji se, međutim, često ne uviđa dovoljno koliko su logička struktura teorije i osobine čitave njene pojmovne mreže važni za objektivnost i mogućnosti lakšeg proveravanja naučnog saznanja. Smatra se da je za obezbeđenje objektivnosti najvažniji način prikupljanja izvornih podataka, tj. postupci pomoću kojih se ostvaruje neposredni dodir sa stvarnošću. Zato su proceduralna pravila najviše konkretizovana u oblasti prikupljanja iskustvenih podataka. Uz svako pojedinačno sredstvo i svaki opštiji način prikupljanja podataka postoje prilično razvijena, mada ne uvek i dovoljno sistematična, metodološka uputstva o tome kako ih treba primeniti da bi se prikupili naučno upotrebljivi podaci i da bi se vrednost podataka mogla što lakše proveriti. Sem toga, ovim putem se nastoji postići i što je moguće veća standardizacija postupaka za prikupljanje izvornih podataka radi postizanja njihove međusobne uporedivosti, koja je neobično važna za povezivanje rezultata nezavisno izvođenih istraživanja i ubrzanje razvoja nauke. Usavršavanje i objektivizacija naučnih postupaka za prikupljanje iskustvenih podataka, što je važno za svaku nauku, dobija poseban značaj u društvenim naukama u kojima su uslovi istraživanja daleko složeniji i često nije lako utvrditi stvarnu vrednost izvorne građe, ne samo kad se ona odnosi na davno prošle događaje nego i na razne savremene društvene pojave. Pogrešno je samo smatrati da se razvojem proceduralnih pravila za prikupljanje podataka stvaraju svi preduslovi za proveravanje naučnih stavova. Razlog što se od razvoja proceduralnih pravila za prikupljanje izvornih podataka suviše očekuje treba tražiti u izrazito empirističkim epistemološkim shvatanjima, koja gotovo redovno nedovoljno uočavaju sistematski karakter nauke. Ne sastoji se, naime, teorijska nauka od zbira pojedinačnih iskustvenih obaveštenja. Nad tom iskustvenom osnovom izdiže se više ili manje složena teorijska zgrada i ako pojedinačna oba-

veštenja nisu čvrsto povezana s teorijskom strukturom nauke, njihova proverenost nema većeg epistemološkog značaja, jer ona nisu relevantna za proveravanje naučnih teorija.

Najveće teškoće se javljaju upravo prilikom proveravanja naučnih teorija. Teorijski stavovi se proveravaju ispitivanjem tačnosti predviđanja koja se iz njih mogu izvesti. Ali svako predviđanje ne znači i potvrdu neke teorije. Teorija mora da što preciznije odredi uslove i način pojavljivanja predviđene pojave da bi se moglo smatrati da je potvrđuju činjenički tačna predviđanja. Inače bi i slučajna predviđanja imala snagu naučnog dokaza i moglo bi izgledati da je teorija, koja nije u stanju da objasni neke pojave nego ih samo predviđa, epistemološki dovoljno razvijena naučna teorija. U istraživačkoj praksi se pojedine teorije mogu proveravati bez novih ispitivanja samo izuzetno. Neposredno iskustvo može stvoriti dosta čvrsto subjektivno ubeđenje da je neka teorija tačna, Ali od neposrednog iskustva ne treba očekivati da na dovoljno egzaktn način pro-veri neku složeniju naučnu teoriju.

Prilikom organizovanja istraživanja čiji je osnovni zadatak da provere tačnost neke teorije javljaju se raznovrsne teškoće. Mnoge sociološke teorije, kao i teorije u srodnim naukama, nisu dovoljno logički razvijene. U njima postoji čitav niz pretpostavki, zaključaka i očekivanja koji nisu međusobno čvršće povezani. Sem toga, razni teorijski stavovi nisu precizno formulisani, i čitava teorija nije iskustveno na dovoljno jasan i određen način protumačena, pa se ne može dovoljno precizno odrediti šta treba očekivati na osnovu te teorije u raznim konkretnim uslovima. Zbog toga je pre proveravanja neke ovakve teorije obično najpre potrebno samostalno iskustveno protumačiti njen izvorni smisao da bi se izvele konkretni je hipoteze koje su u teoriji možda samo implicitno sadržane, a mogu se neposredno iskustveno proveravati. Uvek se, međutim, u ovakvim slučajevima, naročito ako se tumače složene teorije, mora postaviti pitanje da li je naknadno tumačenje verno, da li ono odgovara stvarnom izvornom smislu teorije. Teškoće čiji se koren nalazi u nerazrađenosti pojmovno-teorijske strukture većine socioloških teorija su, svakako, jedan od razloga što postoji mali, ili bar relativno mali, broj uspešnih proveravanja opštih socioloških teorija.

Sada će na jednom primeru biti prikazano kako izgleda proveravanje jedne teorijske hipoteze, koja je važan sastavni deo šire psihoanalitičke teorije.

Sjuel (W. Sewell) je proveravao tačnost psihoanalitičke 5ze o tome da vaspitanje dece u najmlađem uzrastu presudno

utiče na formiranje karaktera.⁸⁾ U klasičnoj psihoanalizi postoji teza da se osnovna struktura karaktera odraslog čoveka stvara u najranijoj mladosti, uglavnom u prvih pet godina života, pošto se smatra da je čovek tada najplastičniji i najlakše prima sve uticaje, i da zbog toga način vaspitavanja male dece presudno utiče na kasniji karakter ličnosti. Međutim, ova teza nije u radovima Frojda i drugih psihoanalitičara nigde razvijena u celo-vit teorijski oblik, nego se javlja u mnogim tekstovima, a dopunjuje se i konkretizuje analizama mnogobrojnih kliničkih slučajeva. Zbog toga je prvi Sjuelov zadatak bio da proučavajući mnogobrojna mesta koja se odnose na ovo psihoanalitičko gledište razradi sistem u njemu sadržanih sastavnih hipoteza i da na što adekvatniji način operacionalno definiše nezavisnu pro-menljivu (način vaspitanja male dece), i zavisnu promenljivu (strukturu ličnosti). Vodeći računa o tome šta se u psihoanalizi smatra relevantnim za način vaspitanja dece, Sjuel je nezavisnu promenljivu raščlanio na sledeće elemente: 1) da li je dete dojeno ili hranjeno pomoću boce; 2) koliko je trajalo dojenje; 3) da li je dojenje postepeno ili naglo prekinuto; 4) da li je dete hranjeno po nekom strogo utvrđenom redosledu ili prema tome kako je samo tražilo; 5) na koji način je dete bilo privikavano na ličnu higijenu; da li su se upotrebljavale fizičke kazne ili je privikavanje bilo blago; 6) način kažnjavanja uopšte; 7) da li je dete spavalo sa majkom u istom krevetu, u istoj sobi ili u drugoj prostoriji itd. A zatim je ličnost nešto starije dece na kojima je vršio ispitivanje takođe raščlanio na 46 pokazatelja, koji se opet u psihoanalitičkoj teoriji smatraju simptomima normalne, zdrave, odnosno psihoneurotične ličnosti.

Pošto je operacionalno raščlanio nezavisnu i zavisnu promenljivu, Sjuel je izračunao 322 proste korelacije da bi ispitivao pojedinačne veze između svakog od elemenata vaspitanja dece i svake od karakternih osobina. Rezultat je bio negativan; samo sasvim neznatan broj korelacija bio je u skladu s očekivanjima psihoanalitičke teorije. Ipak, proveravanje se nije moglo na ovome da završi. Pošto se radi o jednom vrlo sintetičnom iskustvenom odnosu, trebalo je ispitati da li različiti spletovi vaspitnih postupaka nemaju veći uticaj na formiranje ličnosti. Sjuel je, stoga, izračunavao još 46 korelacija između pojedinih grupa združenih vaspitnih postupaka i osobina ličnosti. Rezultat je opet bio negativan. Doduše, između nekih kombinacija vaspitnih postupaka i nekih osobina ličnosti utvrđene su korelacije

⁸⁾ W. H. Sewell, *Infant Training and Personality of the Child*, *American Journal of Sociology*, vol. 58 (1952), p. 150—59. Ovo istraživanje je metodološki opširno analizirano u knjizi H. Hyman, *Survey Design and Analysis*, The Free Press, Glencoe, 111., 1955, p. 357—63.

koje se kreću u pravcu očekivanja psihoanalitičke teorije. Ali, pošto ova teorija posebno ne ističe te pojedinačne korelacije, ne može se smatrati da je one potvrđuju.

Sjuelovo ispitivanje je jedan od relativno retkih pokušaja da se neka vrlo rasprostranjena teorijska hipoteza egzaktno proverava. Pomenuta psihoanalitička hipoteza može se naći na bezbroj mesta ne samo u raznim psihijatrijskim i socijalno psihološkim udžbenicima, nego je već ušla i u svakodnevni način mišljenja. A kad se hipoteza podvrgne objektivnijem naučnom proveravanju, od nje malo što ostaje. Za brži razvoj sociološke teorije i njeno oslobađanje od raznovrsnog kvaziteorijskog balasta, koji je kao mora koči i vuče unazad, neophodno je što više sistematskih proveravanja raznih teorija i teorijskih sistema. Naravno, sistemi se mogu proveravati pre svega ispitivanjem tačnosti pojedinih delova, tj. pojedinih svojih užih sastavnih teorija.

Dokora je u sociologiji o proveravanju naučnih teorija raspravljano samo prilično uopšteno. U logičkim radovima postavljani su suviše strogi zahtevi, a u istraživačkoj praksi se proveravanje ograničilo uglavnom na ispitivanje tačnosti izvornih podataka. Poslednjih godina ima više pokušaja da se proveravanje naučnih teorija metodološki kompleksnije razradi. U tom pogledu je najviše učinio H. Ceterberg (Zetterberg). Po Ceterbergu, proces proveravanja se sastoji iz niza međusobno povezanih logičkih i iskustvenih postupaka.⁹⁾

Prvi zadatak u proveravanju jeste izrada operacionalnih definicija koje su adekvatne teorijskim definicijama pojmova upotrebljenih u proveravanom naučnom stavu. Zatim sledi (2) ocena teorijske adekvatnosti i pouzdanosti operacionalnih definicija. Ispitivanje adekvatnosti operacionalnih definicija treba da utvrdi njihov odnos prema odgovarajućim teorijskim definicijama. Proveravanje pouzdanosti operacionalnih definicija odnosi se na jedan drugi problem. Istaknuto je da je operacionalna definicija definisana opazajnim sadržajem. Njena pouzdanost zavisi od toga da li je njen opazajni sadržaj dovoljno određen i da li se o njemu mogu određenim istraživačkim postupkom prikupiti jednoznačni podaci. Ako je, na primer, pojam radničke klase određen spisom konkretnih zanimanja i proizvodnim odnosom, postavlja se pitanje da li su nazivi tih zanimanja dovoljno jasni i nisu li izostavljeni izvesni njihovi nazivi koji se u životu sreću, pa je usled toga pomoću operacionalne definicije teško prikupiti i srediti podatke. Pored ispitivanja pojmovne jasnosti definicija, proverava se da li je upotrebljeni postupak

⁹⁾ H. Zetterberg, *On Theory and Verification in Sociology*, Alqvist and Wiksell, Stockholm, 1954, p. 29-35.

prikupljanja stabilan, tj. da li on prilikom uzastopnih primena na isti iskustveni sadržaj daje istovetne podatke.

Pošto su ispravnost i pouzdanost operacionalnih definicija ispitane, izvorna teorijska hipoteza se pretvara u radnu. Radna hipoteza je, u stvari, prevod teorijske hipoteze na ope-racionalni jezik. Teorijski pojmovi iz izvorne hipoteze su u radnoj uzeti u svojim operacionalnim definicijama.

Potom se pristupa izboru osnovnog skupa, u kome će se proveravanje izvoditi. Donošenje odluke o osnovnom skupu je znatno složenije u proveravanju teorijskih stavova nego u proveravanju opisnih istraživanja. U ovom drugom slučaju osnovni skup je ili određen proveranim istraživanjem, ili se on može relativno lako odrediti na teritorijalnoj ili institucionalnoj osnovi, odnosno pomoću nekoliko individualnih obeležja, na primer, ako se proverava da li lica s određenim obeležjima imaju i neku drugu osobinu. Proveravanje teorijskih stavova nije moguće ako se u osnovnom skupu ne nalaze svi uslovi u kojima teorija pretpostavlja da važi proveravani stav. Za razliku od sasvim konkretnog osnovnog skupa u proveravanju opisnih stavova, osnovni skup za proveravanje teorijskih stavova može se odrediti samo pomoću tih u teoriji sadržanih uslova. Naredni, peti zadatak jeste stvaranje uzorka u okviru osnovnog skupa, ukoliko se ispitivanje ne zasniva na potpunom obuhvatu, i ocena njegove reprezentativnosti. S obzirom na nemogućnost da se važenje teorijskih stavova odredi pomoću konkretnog osnovnog skupa, i sam odnos između uzorka i osnovnog skupa je drukeri nego u proveravanju opisnih stavova. Svaki slučaj u kome su sadržani pretpostavljeni uslovi važenja proveravanog stava može da služi kao uzorak za proveravanje. Prilikom ooenjivanja da li se na nekom iskustvenom materijalu može proveravati neki teorijski stav ispituje se stoga da li on odgovara teorijskim uslovima važenja stava, a ne da li je reprezentativan za neki konkretni osnovni skup. šesti korak je ispitivanje kvaliteta prikupljenih podataka, da bi se utvrdilo da li su oni naučno upotrebljivi. I, konačno, poslednja faza proveravanja se sastoji u ispitivanju da li njegovi rezultati potvrđuju polaznu hipotezu.

U metodološkoj literaturi, a naročito statističkoj, ovaj vrlo složeni zadatak se često znatno uprošćava time što se svodi na primenu testova statističke značajnosti. Pri tom se ne razlikuje dovoljno tzv. statistička značajnost razlika od teorijske. Statistički je, naime, značajna svaka razlika koja se s određenom verovatnoćom ne može pripisati slučaju. Zbog toga je statistička značajnost obično na pragu teorijske značajnosti, a često i ispod njega. Statistički su, naime, značajne i vrlo male, teorijski gotovo beznačajne razlike. Pored toga na statističku značajnost utiče i veličina uzorka. Što je uzorak veći, manje razlike mogu

biti statistički značajne. Međutim, za teorijsku **značajnost neke** razlike bitna je njena apsolutna veličina.¹⁰⁾

Proveravanje polazne hipoteze je obično samo prvi korak na kome se ne treba zaustaviti, nego ga treba iskoristiti kao osnovu za njeno dalje specifikovanje bilo radi preciziranja uslova važenja teorijskog stava ili radi otkrivanja iskustvenih uslova u kojima se hipotezom predviđen odnos najpotpunije ispoljava. Prema tome, osnovni naučni rezultat proveravanja ne mora biti ni potpuno odbacivanje ni prosto potvrđivanje, nego dalje razvijanje polazne hipoteze. Treba istaći da pažljiva analiza podataka vrlo često sugerše postavljanje i proveravanje novih specifičnih hipoteza. Postupak proveravanja se, stoga, ne mora ograničiti na formalističko ispitivanje tačnosti unapred izgrađenih ili preuzetih pretpostavki. Svako naučno istraživanje trebalo bi da harmonično sjedinjava proveravanje postojećih teorijskih pretpostavki s traganjem za novim, neočekivanim saznanjima. Na tai se način najbolje siedinjavaiu u načelo kumulativ-nosti i stvaralački karakter naučnog rada. Stvaralačka težnja da se prodre u nepoznato spaja se s proveravanjem postojećih naučnih znanja i pretpostavki. Napokon, svaka složenija teorija sastoji se iz niza međusobno povezanih stavova i vrednost proveravanja, pod pretpostavkom da su ona izvedena na istom nivou egzaktnosti. povećava se ako se ona sadržinski proširuju, tj. ako se ne proveravaju samo pojedinačni, izolovani stavovi teorije, nego čitav niz stavova koji sačinjavaju neku teoriju.

Iz izlaganja mera i postupaka pomoću kojih se u nauci nastoji obezbediti što veća objektivnost može se zaključiti da načelo objektivnosti naučnog saznanja nije neka prazna metodološka deklaracija, kao i da se ne očekuje da će ono biti poštovano samo zahvaljujući nekim naročitim psihičkim osobinama ljudi koji se bave naukom, njihovoj izuzetnoj čestitosti i istinoljubivosti. Niko ne smatra da su u pogledu svojih moralnih osobina naučnici nešto izuzetno. I oni su, kao i drugi ljudi, skloni da se povedu za određenim predrasudama, za svojim ličnim ili grupnim interesima. Up-avo zbog toga što se u metodologiji ne pretpostavlja da su neke izuzetne etičke osobine naučnika do-

¹⁰⁾ Primera koji potvrđuju ovo gledište moglo bi. se navesti bezbroj. U jednom svom istraživanju dobio sam statistički značajnu razliku iako je koeficijent kontingencije (C) bio manji od 0.2. (V. Milić, *Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata*, *Statistička revija*, god. IX, (1959), br. 1—2, str. 75.) Sličan primer statističke značajnosti teorijski gotovo beznačajnih razlika vid. u H. Zetterberg, *Theorie, For-sehung und Praxis in der Soziologie*, u R. KSng, *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, F. Enke, Stuttgart, 1962, S. 91—94. Šire metodološko razmatranje upotrebe testova statističke značajnosti u proveravanju teorijskih hipoteza nalazi se u knjizi M. Đurić. *Problemi sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1962, str. 179—85.

voljna garancija za ostvarivanje načela objektivnosti u proučavanju društvene stvarnosti, insistira se na stvaranju što efikasnijih, proceduralnih pravila koja treba da olakšaju proveravanje svih elemenata nauke, od elementarnih iskustvenih podataka do najopštijih teorijskih stavova. I dalje, upravo zbog toga je od posebne važnosti da ta proceduralna pravila budu što čvršće institucionalizovana, što znači da se smatraju obaveznim u nastavnim i istraživačkim naučnim ustanovama. Ukoliko se veći broj nastavnih i istraživačkih naučnih centara rukovodi ovim proceduralnim pravilima, tj. ukoliko su ona čvršće institucionalizovana, utoliko ona imaju veći uticaj na pojedinačnog naučnika, jer on u tom slučaju zna da je izgubljen i izolovan iz naučne zajednice pošto u njoj gubi svaki ugled ako proizvoljno krši ta pravila.¹¹⁾

Nasuprot ovim nastojanjima da se razvijanjem što određenijih pravila za proveravanje naučnih saznanja, kao sredstava za utvrđivanje njihove istinitosti, stalno povećava objektivnost naučnog istraživanja i naučnih rezultata, često se iz sociologije saznanja izvode zaključci o tobožnjoj principijelnoj nemogućnosti objektivnog saznanja, naročito objektivnog saznanja o društvu. Saznanje se tumači kao isključiva funkcija promenljivih društvenih i kulturnih uslova u kojima nastaje, pa se zaključuje da ne postoje niti se mogu izgraditi neki opšti kriteriji njegove istinitosti. Sasvim neosnovano se ispitivanje objektivne vrednosti saznanja zamenjuje objašnjenjem uslova koji su uticali na njegov sadržaj. Na taj način se iz nauke kao i iz ostalih oblika saznanja isključuju specifično saznanj i kriteriji. A da bi se spasile od krajnjih zaključaka koji iz ovog stanovišta neminovno vode u saznanj i relativizam i agnosticizam, neke teorije ove vrste (staljinizam kao i razne iracionalističke teorije na Zapadu su tipični primeri) uvode u epistemologiju i naučnu metodologiju neke opšte filozofsko-istorijske pretpostavke, koje su u najboljem slučaju suviše opšte da bi mogle biti efikasan kriterij za proveravanje objektivne vrednosti raznovrsnih konkretnih naučnih saznanja. Zbog stvarno nihilističkog stava prema mogućnosti objektivnog naučnog saznanja, pristalice raznih varijanti pomenutog shvatanja ne rade na usavršavanju metodoloških kriterija i postupaka za proveravanje tačnosti naučnog saznanja i usled toga je u mnogim „naučnim“ radovima teško povući jasniju granicu između nauke i neproverenih pristrasnih, proizvoljnih ideja i subjektivnih želja.

¹¹⁾ Slično shvatanje o značaju naučno-institucionalnih momenata za objektivnost naučnog saznanja zastupa u više svojih radova K. Popper ("Vid. K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London, Hutchinson and Co., 1959).

2.

PRECIZNOST NAUČNOG SAZNANJA

Nauka obično najviše impresionira laika formalnim osobinama svoje preciznosti. Kad vidi formule, grafikone, dugačke matematičke izvode, on je, i kad ne razume o čemu se radi, nekako najsigurniji da ima pred sobom naučni sastav. Preciznost nije samo formalna nego bitna osobina naučnog saznanja, čvrsto povezana s njegovom objektivnošću. Što je neki naučni stav na precizniji način izražen, to je njegovo značenje određenije i lakše ga je proveravati, naravno ako postoje potrebni tehnički preduslovi za proveravanje. Upravo zbog svoje veće određenosti i lakše proverljivosti precizna saznanja imaju veću kumulativnu ulogu -u nauci. Ona se češće uključuju u šire naučne sinteze i koriste kao uporedni materijal u drugim istraživanjima. I u metodološkom pogledu istraživanja s preciznijim rezultatima imaju obično veći i trajniji uticaj.

Preciznost saznanja sastoji se u sposobnosti da se u iskustvenim pojavama utvrde manje i teže prime ti i veće razlike koje su ipak saznanj i značajne. Pojedinačni elementi preciznijeg saznanja odnose se na homogenije iskustvene sadržaje, pošto se smanjuje unutargrupni varijabilitet, a istovremeno se mogu utvrditi sve sitnije međugrupne razlike. S obzirom da se u stvarnosti otkrivaju sve homogeniji delovi, odnosi između njih mogu se tačnije utvrditi. Napokon, preciznost se ogleda i u povećanoj sposobnosti da se na osnovu podataka o njihovim homogenim elementima tačnije opiše jedna ili više osobina nekih širih iskustvenih skupova.

Preciznost saznanja zavisi od niza pojmovnih, operativnih i analitičko-sintetičkih preduslova. Jasni i određeni pojmovi, kao i dosledne, dovoljno razučene i iscrpne klasifikacije ili adekvatna i dovoljno osetljiva merila su prvi preduslov da se poveća mogućnost preciznog utvrđivanja razlika u pojavama. Sem toga, sistematski značaj preciznosti izvornog saznanja zavisi od toga da li je pojmovni aparat nauke koji se neposredno odnosi na iskustvo na dovoljno određen način povezan s ostalim delovima njene pojmovne mreže. Usavršavanja naučnog jezika u celini jeste, dakle, jedan od preduslova povećavanja preciznosti naučnog saznanja. Ali ovaj preduslov je sasvim nedovoljan ako nauka ne raspolaže s operativno-tehničkim postupcima i sredstvima koja omogućuju da se prikupe izvorna obaveštenja koja odgovaraju strukturi upotrebljenog pojmovnog aparata. U ovaj preduslov spadaju i svi postupci kojima se ispituje tačnost izvornih podataka, i ocenjuje obim u njima sadržanih grešaka.

Dobro je poznato kakvu ulogu ima u razvoju svake nauke usavršavanje tehničkih sredstava i operativnih postupaka koji omogućuju da se poveća preciznost prikupljanja izvornih obavešte-nja. Teže se shvata da ova tehnička sredstva i operativni postupci daju precizne naučne podatke tek kad se upotrebe u dovoljno određenom i preciznom pojmovnom okviru. Napokon, preciznost saznanja zavisi od kvaliteta logičkih, matematičko-statističkih i drugih postupaka koji se primenjuju u sređivanju i daljoj obradi izvornih podataka. U punom smislu reci preciznost saznanja se meri preciznošću njegovih konačnih oblika, tj. izvedenih zaključaka.

Očigledno je, dakle, da se direktivna uloga načela preciznosti ispoljava u svim oblastima metodologije, jer preciznost rezultata istraživanja zavisi od svih njegovih faza. Ima slučajeva da se naučni značaj nekog istraživanja sastoji samo u nekim njegovim podacima iz kojih istraživač nije uspeo da izvede opštije zaključke, ili je u tome pogrešio. Ali ovo, svakako, nije cilj kome se teži u teorijskim istraživanjima. Često se, međutim, epistemološki smisao načela preciznosti neopravdano sužava time što se svodi na neke od svojih mnogobrojnih metodoloških konkretizacija, u metodološkom tehničizmu najčešće na merenje i matematičko-statističke postupke. Upravo zbog toga treba podvući da su svi aspekti preciznosti međusobno tesno povezani i da je pogrešno samo u nekom od njih videti kon-kretizaciju ovog epistemološkog načela, štaviše, određen stepen opšte preciznosti saznanja u nekoj nauci i svakom pojedinačnom istraživanju može se postići samo ako se ovo načelo podjednako ostvaruje u svim delovima naučne delatnosti. Gotovo je besmisleno, a u svakom slučaju ne donosi veće plodove, ako se preciznost zahteva samo u jednoj oblasti naučnog rada. Natpro-sečno visoka preciznost nekog posebnog istraživačkog postupka, kome u tom pogledu ne odgovaraju ostali postupci od kojih se istraživanje sastoji, ne može značajnije uticati na konačni kva-litet dobij enih rezultata. Nema, na primer, nikakve koristi ako se na grube izvorne podatke, čiji kvalitet nije temeljito ispitano i koji nisu prethodno savesno očišćeni od mnogobrojnih slučajnih ili sistematskih grešaka, primene neka formalno vrlo precizna analitička sredstva. Iz statistike je poznato da se pojedina analitička sredstva mogu korektno upotrebiti samo na podatke određenog nivoa preciznosti. Čisto kvalitativne izvorne podatke nije korektno analizirati pomoću preciznijih mera korelacije, nego se mora zadovoljiti najprostijim načinom ispitivanja statističke zavisnosti, tzv. koeficijentima kontingencije; a ako se u izvornim podacima može utvrditi samo redosled, a ne i kvantitativno izražene razlike između pojedinih pojava, prilikom ispitivanja njihovih međusobnih veza opravdano je primeniti

koeficijente korelacije ranga, tj. korelacijsko merilo koje odgovara tom stepenu preciznosti izvornih podataka. Ukratko, svaka težnja za preciznošću jedne faze istraživačkog postupka, koja nije usklađena sa onim što je postignuto u ostalima, u stvari je formalizam. Formalizam se uopšte najčešće sastoji u jednostranom isticanju nekog metodološkog načela ili postupka, i kao nesposobnost da se sve strane i sva načela naučno-istraživačke delatnosti sagledavaju i razvijaju kompleksno, na manje-više jedinstven i međusobno usklađen način.

Prilikom razmatranja preciznosti naučnog saznanja obično se postavlja i problem njegove značajnosti. Nauka ne teži samo za preciznim već i za teorijski i praktično značajnim saznanjem. Naučno istraživanje se rukovodi nizom epistemoloških načela, koja se ne mogu izvesti iz jednog najopštijeg. Ponekad se, stoga, pojavljuju protivrečnosti i sukobi između zahteva koji proističu iz raznih epistemoloških načela. U konkretnim situacijama se protivrečnosti i sukobi ove vrste mogu otkloniti ili bar ublažiti jedino istraživačevim realističnim i razumnim metodološkim odlukama. Metodologija, međutim, treba da analizom protivrečnosti, koje se najčešće pojavljuju u savre-menoj fazi razvoja neke nauke, olakšava pojedinom istraživaču da donosi što racionalnije odluke. U vezi s tim treba reći da se direktivni značaj načela preciznosti i njegov odnos prema ostalim ciljevima istraživanja prilično razlikuju u teorijskim i pri-menjenim naukama. Nema sumnje da u primenjenim istraživanjima ne bi bilo opravdano da se radi preciznosti žrtvuje praktična značajnost i ne preduzme istraživanje, koje može relativno dobro zadovoljiti neku praktičnu potrebu, ili da se m'e-govo završavanje oteže pa se rezultati ne mogu uključiti u praksu u pravo vreme. U teorijskim naukama i istraživanjima nije svrsishodno rukovoditi se samo značajnošću saznanja, a ne uzimati u obzir da nauka često napreduje i čini skokove u svom razvoju upravo usled toga što je uspela da na nekom području podigne nivo opšte preciznosti svojih saznanja.

Ima, međutim, pokušaja da se epistemološki značaj načela preciznosti umanju i potceni, i to obično sa stanovišta izrazito verbalističkog shvatanja ovih nauka i teorije. Obično se značaj preciznosti umanjuje osporavanjem mogućnosti kvantifikacije, osuđivanjem „kvantofrenije" i „numerologije", „statističarenja" i si. Ponekad se čak smatra da se nemogućnost kvantifikovanja osnovnih izvornih podataka javlja iz bitnih oso-benosti kojim se društvene pojave razlikuiu od prirodnih. Naučnici koji zastupaju ovakva shvatanja obično ne pokušavaju da u svojm vrlo žučnim polemikama svestranije analiziraju epistemološki smisao načela preciznosti. Osvrćući se uglavnom na neuspele pokušaje da se poveća preciznost nekog istraživačkog

postupka, oni i ne pokušavaju da odgovore na osnovno pitanje: da li je kvantifikacija neizbežna da bi se postigla preciznija saznanja o masovnim pojavama i masovnim obeležjima raznih složenih društvenih pojava? Naučnici koji su načelno protiv kvantifikacije ipak su u svojim istraživačkim radovima prinuđeni da upotrebljavaju izraze kao, na primer, „veće od“, „manje nego“, „povećava se“, „bržim se tempom razvija“, „opada“ i slično. Nauka teži da ove neodređene, samo po smislu kvantitativne izraze zameni što preciznije samerljivim veličinama. Naravno, jedno čisto verbalističko shvatanje nauke i naučne teorije ne može imati dovoljno razumevanja za kvantifikaciju, merenje i uopšte preciziranje svih faza naučnog rada.

Težnja za što većom preciznošću naučnog saznanja ispoljava se i u obliku naučne uzdržljivosti. Uzdržljivost u zaključivanju, bilo da se radi o iskustvenim uopštavanjima ili prihvaćanju nekih hipotetičkih objašnjenja raznih pojava, uopšte je vrlo karakteristična osobina naučnog načina mišljenja, naročito u teorijskim naukama, u kojima se pre nagljivanje i brzopletost ne mogu ničim opravdati. U primenjenim naukama, naime, hitnost praktičnih potreba može donekle opravdati improvizovana naučna rešenja. Težeći za što većom preciznošću saznanja naučnici su u teorijskim naukama često skloni da ograniče svoj problem, da bi na tako ograničenom području mogli dati značajniji doprinos. Ali uzdržljivost se ne ogleda samo u ograničavanju ciljeva istraživanja nego još više u temeljitosti njihovog izvođenja. Naravno, ni preciznost ni uzdržljivost, kao ni bilo koje drugo epistemološko načelo, ne treba apsolutizovati i uzimati izolovano od ostalih. Prilikom ocene značaja bilo kog epistemološkog načela ne srne se izgubiti iz vida da je naučna delatnost nešto celovito i da se s toga stanovišta mora ocenjivati opravdanost svakog pojedinog epistemološkog zahteva. Najrazumnija strategija u pogledu povećanja preciznosti jeste da se teži za onim što se u datim uslovima i na određenom stupnju razvoja neke nauke maksimalno može postići. Sve idealne epistemološke norme moraju da vode računa o onome što je objektivno, u određenim uslovima i uz maksimalan napor, ostvarljivo. Svaki pokušaj da se preko toga pređe vodi u neuspeh i zakrhljavanje nauke koji se na ovom konkretnom području, usled preteranih zahteva za preciznošću, obično ispoljavaju u tome da se u nauci i metodologiji počne razmišljati gotovo samo o tehničkim problemima, a osnovna teorijska i epistemološka pitanja počnu smatrati drugostepenim.

3.

STRUKTURA I EPISTEMOLOŠKA FUNKCIJA NAUČNOG ZAKONA

Načela objektivnosti, preciznosti i sistematičnosti važe u metodologiji svih nauka. Specifični cilj metoda teorijskih nauka jeste opšte saznanje. U tome se ogleda težnja teorijskih nauka da otkriju i objasne red i osnovne pravilnosti što postoje u istraživanom delu stvarnosti, kao i da što tačnije utvrde sve važnije i uticajnije determinističke činioce, usled čijeg delo-vanja se u tom delu stvarnosti stvaraju i u toku vremena me-njaju neke čvrste i više ili manje trajne strukture. Čitava struktura teorijske nauke podređena je težnji za postizanjem što opštijeg saznanja, koje istovremeno treba da bude objektivno, što je moguće više precizno i sistematično. Međutim, iako je sistematičnost osobina svih nauka ona se, kao što je-već rečeno, postiže na različit način u istorijskim, primenjenim i teorijskim naukama. Sistematičnost teorijskih nauka je izgrađena isključivo na temelju opštosti saznanja. Što je neko saznanje opštije to ima širi sistematski značaj. Faktori mesta i vremena, kao i praktične primene podređeni su u sistemu teorijske nauke kriteriju opštosti saznanja. Opštost saznanja, svakako, dolazi do izražaja i u sistematici istorijskih i primenjenih nauka, samo je u istorijskim podređena prostorno-vremenskim, a u primenjenim praktičnim kriterijima. Zbog toga je opštost saznanja najhitnija osobina teorijskih nauka.

Opštost i sistematičnost saznanja u teorijskim naukama se vidljivo ispoljavaju u osobinama njihove pojmovne mreže, ali najpotpuniji izraz dobijaju u naučnim zakonima i teorijama. Otkrivanje i proveravanje naučnih zakona, njihovo objašnjavanje i međusobno povezivanje u naučnim teorijama su konačni teorijski ciljevi istraživanja ovih nauka. Ispitivanje logičke strukture i epistemološke uloge zakona i teorija stoga najpotpunije otkriva smisao epistemoloških načela opštosti i sistematičnosti i opštu strukturu teorijske nauke.

Pojmovi naučnog zakona i teorije nisu jednoznačni i shvataju se na vrlo različite načine. Ponekad su odredbe ovih pojmova vrlo neodređene, a iz istorijskog uvoda se videlo da postoje sasvim oprečna shvatanja o ulozi zakona i teorija u društvenim naukama. Istovremeno-, sociologija raspolaže s relativno malim brojem stavova koji zadovoljavaju sve uslove striktnijeg logičko-epistemološkog shvatanja naučnog zakona. Mnogi sociološki zakoni su prilično nerazvijeni, kako po svojoj logičkoj strukturi tako i po stepenu svoje iskustvene proverenosti.

Razmotrimo najpre logičku strukturu zakona. Pre svega treba reći da je naučni zakon iskustven, a ne normativni stav, i da se on bitno razlikuje od zakona u pravu ili od etičkih zakona ili načela, od tzv. zakona logike, tj. uopšte od opštih normativnih stavova raznih normativnih nauka. Pomenuti, kao i svi ostali normativni stavovi su čovekove tvorevine koje su nastale da bi se uticalo na neko ljudsko ponašanje kako bi se ono odvijalo na određen način, u određenim formama i bilo podređeno nekim ciljevima. Međutim, stvarno ljudsko ponašanje ne mora da se zbiva po tim zakonima. Kad ono ne bi moglo da bude i drugačije, kad se ne bi moglo razlikovati od normi, norme ne bi imale nikakvog smisla, pošto se stvaraju upravo zato da bi se u ljudskom ponašanju ostvarila jedna od postojećih mogućnosti. Zbog toga su u društvenim normama sadržani i razni oblici sankcija. Naučni zakon je druge prirode; on je iskustveni stav koji izražava neku opštu osobinu pojava ili neki njihov odnos, koji nužno proizilaze iz njihove prirode i određenih uslova. Ljudska praksa može uticati da se neki zakon ispoljava u drugom pravcu nego što bi se on spontano ispoljavao, ako je u stanju da menja determinističku strukturu u kojoj nastaje određeni zakon. Ovladavši nekim činionicima određene determinističke strukture, ljudska praksa može da pomoću njih utiče na ostale, kako bi njihov spontani odnos i tok podredila svojim ciljevima. Samo u najširem istorijskom smislu, kao korenito menjanje osnovnih struktura društva, ljudska praksa je u stanju i da „ukida“ neke društvene zakone. Ali svaki zakon je nužan odnos u okviru neke determinističke strukture.¹²⁾ Ovo tumačenje znatno ograničava pojam zakona, ali dajući mu određenije značenje ono omogućuje da se zakon razlikuje od drugih relativno stabilnih i opštih iskustvenih odnosa i odnosa koji postoje u različitim formalnim strukturama. Šire objašnjenje značenja pojma nužnosti zahtevalo bi iscrpno razmatranje različitih vrsta determinizama koji postoje u stvarnosti. Istovremeno shvaćanje zakona kao nužnog odnosa u određenoj strukturi postavlja teže uslove dokazivanju naučnih stavova za koje se tvrdi da izražavaju neki prirodni ili društveni zakon, pošto je nužnost nekog odnosa vrlo teško dokazati. Kasnije će se jasnije videti saznanje ne prednosti ovakvog shvatanja zakona, kao i epistemo

¹²⁾ O ontološkim i logičko-epistemološkim osobinama prirodnih i društvenih zakona postoji ogromna literatura. Još uvek je jedan od najzanimljivijih radova studija F. Eulenburg, *Naturgesetze und soziale Gesetze*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. XXXI (1910), S. 711-78, Bd. XXXII (1911), S. 689-780. Vid. i E. Nagel, *Structure of Science*, Routledge and Kegan Paul, London, 1961, eh. IV i V; P. Gib-son, *The Logic of Social Inquiry*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980, eh. X—XIII; M. Bunge, *Causality*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1959, eh. X.

loški izvodi koji iz njega proističu. Praznim dogmatskim tvrđenjima da su zakoni nužni odnosi u određenim strukturama, a bez ukazivanja na način kako se postojanje ovakvih odnosa može relativno pouzdano utvrditi, nauka ne bi ništa dobila.

Po svojoj logičkoj prirodi naučni zakoni su opšti iskustveni stavovi. Oni izražavaju neku konstitutivnu osobinu pojava određene vrste, odnosno neki relativno stabilan i nužan odnos između pojava različitih vrsta. O pojedinačnim pojavama naučni zakon govori samo posredno, tj. samo ukoliko su one posebni slučajevi vrsta pojava na koje se zakon odnosi. Međutim, širina iskustvenog delokruga u kome važe pojedini zakoni vrlo je različita, i u sadržinskom i u vremenskom pogledu. Opštiji zakoni važe za šire vrste pojava, dok su u krajnjoj liniji, svi zakoni istorijskog karaktera. Ali istoričnost pojedinih vrsta zakona se jako razlikuje. U onim oblastima stvarnosti gde razvoj teče vrlo sporo, prilikom formulisanja naučnih zakona gotovo se može zanemariti da se i ta oblast strukturalno menja u toku vremena. Na primer, za fizikalne zakone, koji važe u trajnim uslovima postojanja naše planete gotovo da nije potrebno uzimati u obzir okolnost da sadašnji uslovi na zemlji nisu uvek bili i neće uvek biti takvi kao što su danas. Deterministička struktura je na tom području stvarnosti vrlo stabilna. U drugim oblastima stvarnosti, koje su podvrgnute mnogo bržim menjanjima, istoričnost zakona dolazi više do izražaja i mora se više uzimati u obzir. Ovo naročito važi za društvene zakone, jer je dinamika promena i razvoja u društvu najizrazitija. Dovoljno je da se izmeni opšti tip društvenog uređenja nekog društva, pa da u njemu dođe do menjanja čitavog niza zakona koji su imali uže istorijsko značenje, tj. koji su zakoni jednog tipa društveno-ekonomskog uređenja. Međutim, pored zakona koji su izraziti je ograničeni na jedan duži i kraći istorijski period, u društvu deluju i opštiji zakoni čije je važenje u istorijskom pogledu daleko trajnije. Ali, poznavanje samo ovih opštijih zakona nije dovoljno za kompleksno proučavanje nekog određenog tipa društvenog uređenja.

Druga logička osobina zakona jeste da su oni apstraktni, a ne konkretno-opisni stavovi. Pojedinačni naučni zakon izražava jedan odnos u nekoj strukturi koja je sadržajno daleko bogatija, iako je već pojam strukture znatno apstraktniji od njenog konkretnog pojavnog sadržaja. Nadalje, u svakoj složenoj strukturi ukrštaju se deterministički činioci koji deluju u različitim, ponekad suprotnim pravcima i s različitom snagom. Sem toga, nijedna uža struktura nije izolovana od uticaja svoje okoline i na njeno stanje, pored unutrašnjih, deluju i spoljni činioci. Pojavna raznolikost stvarnosti se ne bi mogla objasniti bez složenosti determinističkih spletova. Otkrivanje zakona jeste raščlanjivanje tih spletova na nužne odnose između njihovih č-

nilaca. Ovi odnosi su utoliko opštiji što neki činilac ima u okviru spleta veći uticaj, i utoliko stalniji što je trajnija osnovna struktura spleta. Rečeno je da svaki zakon nastaje u nekoj strukturi. Apstraktni karakter zakona ogleda se u izdvajanju jednog odnosa u strukturi i pojednostavljenju strukture na one njene elemente bez kojih zakon ne može postojati i u kojima se on javlja u najčišćem vidu. A pošto širina važenja svakog pojedinačnog zakona zavisi od toga da li su njegovi uslovi opšte i trajne osobine određene strukture, u osnovnim zakonima se i opšta deterministička struktura pojavljuje uprošćena na svoje osnovne, bitne odnose. To je drugi razlog apstraktnosti zakona. Ranije izneta Marksova apstrakcija kapitalizma jeste primer jedne pojednostavljene opšte strukture, čiji se osnovni odnosi traže dalnm apstraktno-analitičkim raščlanjavanjem.

Međutim otkrivanje zakona nije samostalan saznavni cilj. Oni služe za objašnjavanje konkretnih pojava. Zbog toga se zakoni nalaze na različitim nivoima apstrakcije. Iz najapstraktnijih osnovnih zakona izvode se konkretniji zakoni. Uslovi važenja ovih zakona nisu više samo najopštije osobine neke strukture, nego i posebni i konkretniji spletovi koji se u strukturi češće stvaraju. Ovi zakoni stoga mogu biti vrlo opšti, ali odvojeni od osnovnih zakona strukture oni imaju manju saznavnu vrednost jer ostaje nerasvetlien njihov odnos prema osnovnim determinantama strukture. S druge strane, poznavanje ovih, pojavnoj ravni bližih zakona upotpunjava opšta saznanja sadržana u osnovnim zakonima strukture time što objašnjava kako se menja uticaj glavnih determinističkih činilaca u različitim konkretnijim uslovima. Osobeni uslovi važenja ovih zakona mogu biti neki činioci koji ne proističu iz osnovnih determi-nizama određene strukture i više ili manje nezavisno od ovih utiču na neke odnose u strukturi. Najlakše se ovo uočava kad se radi o spoljnim činiocima pod čijim se stalnim ili povremenim delovanjem nalazi određena struktura. Ali ovi relativno samostalni deterministički činioci postoje i unutar svake složenije strukture. Samo uprošćeno shvatanje determinizma nije u stanju da u složenim strukturama nađe relativno samostalne, kvalitativno različite delove. Za potpunije raščlanjavanje ovakvih struktura su stoga neophodni sistemi zakona sastavljeni od zakona različite apstraktnosti i različite opštosti. Raznovrsne pojave u strukturi ne mogu se na dovoljno određen način i potpunije objasniti samo pomoću osnovnih, naj apstraktnijih zakona, dok se posebni zakoni bez poznavanja osnovnih odnosa u datoj strukturi ne mogu međusobno povezati ni dublje objasniti. Ali svaki naučni zakon je opšti i apstraktan stav o nekom nužnom odnosu; opšti, jer se pretpostavlja da važi za sve pojedinačne slučajeve u kojima postoje uslovi sadržani u njegovoj

formulaciji, a apstraktan, jer se ti uslovi izdvajaju iz konkret-nije stvarnosti.

Napokon, svaki zakon mora biti neposredno ili posredno iskustveno proverljiv i što je moguće određeniji. Što se preciznije može odrediti iskustveni sadržaj svih pojmova od kojih se sastoji formulacija zakona, i o tom sadržaju prikupiti pouzdani podaci, to se zakon može preciznije formulirati i egzaktnije proveravati. Ako su sve promenljive koje se javljaju u zakonu kvantifikovane, tj. ako se pojavljuju u obliku brojevanih veličina dobij enih pomoću preciznih i standardnih merila, zakon se može izraziti u obliku matematičke funkcije. Ali ovo je krajnji, u društvenim naukama obično samo idealan slučaj. No, u svakom slučaju, pojmovi, koji se upotrebljavaju u zakonu, moraju biti jasni i određeni i stajati u što jasnijem odnosu prema iskustvenim događajima i pojavama, na jednoj, i opštijim teorijskim pojmovima, na drugoj strani. Ova dvosmerna povezanost pojmovnog okvira određenog zakona može se postići pomoću teorijski adekvatnih i pouzdanih operacionalnih definicija. Teorijski adekvatne operacionalne definicije omogućuju da se zakon uključi u širu teorijsku strukturu nauke i teorijski objasni. Pouzdanost operacionálnih definicija, pak, obezbeđuje što jedno-značajnije iskustveno tumačenje sadržaja zakona, što je presudno za njegovo iskustveno proveravanje.

Već iznete opšte kao i neke druge osobine naučnog zakona mogu se ilustrovati primerom sledećeg stava koji je po svom smislu vrlo sličan naučnom zakonu, ali nije iskustveno još toliko proveren da bi se mogao smatrati naučnim zakonom. Taj stav glasi: *Relativni obim prisnih neformalnih društvenih odnosa između lica koja pripadaju raznim društvenim slojevima obrnuto je srazmeran veličini razlika u položaju tih slojeva u datom sistemu društvene strukture.* U prilog tačnosti ovog stava, ili još bolje ove teorijske pretpostavke, govori dosta obiman iskustveni materijal, a sem toga on se može izvesti iz šire teorije o društvenoj strukturi, prema kojoj ova snažno utiče na društvene okvire svih neformalnih veza među ljudima koje ne proizilaze neposredno iz položaja pojedinaca u organizaciji u kojoj se ostvaruje podela rada. Postoje i teorijska objašnjenja uzroka zašto društvena struktura utiče na strukturisanje prisnih međuličnih odnosa. Lako je, međutim, zaključiti da ovaj zakon ne spada u osnovne zakone društvene strukture koji se moraju odnositi na uzroke nastajanja strukturalnih razlika, njihovo pretvaranje u kolektivne oblike (grupe, slojeve, klase) i strukturalno uslovljene odnose među ovima. Zakon se odnosi na jedan oblik u kome se ispoljavaju posledice društvene strukture u širokoj oblasti neformalnih društvenih odnosa u kojoj mače postoji više spontanosti nego u osnovnoj društvenoj orga-

nizaciji koja reguliše odnose u podeli rada i sadrži osnovne poluge društvene kontrole. Pa ipak, odnos izražen u ovom zakonu nije samo obična posledica delovanja dubljih strukturalnih de-terminizama. Strukturisanje neformalnih odnosa olakšava stvaranje raznih osobina kolektivnih delova društvene strukture (osobnosti jezika, običaji, životni stil, srodničke veze itd.) i na taj način utiče na njihovo društveno oblikovanje i olakšava njihovo kolektivno delanje.

S druge strane, izneti stav se načelno može relativno lako proveravati da bi se utvrdilo da li je on stvarno društveni zakon. Za tu svrhu je potrebna teorijski zasnovana i iskustveno pouzdana klasifikacija društvene slojevitosti, koja, kad se ispuni iskustvenim podacima o određenom društvu, identifikuje sve ili bar najvažnije kolektivne društvene oblike u njegovoj strukturi; zatim, merilo učestalosti raznih oblika prisnih neformalnih odnosa i, konačno, merilo razlika u društvenom položaju različitih kolektivnih oblika (klasa, društvenih slojeva i društvenih grupa) u datom sistemu društvene strukture. Većina ovih merila ili postoje ili se mogu izraditi. Prilično se slažu gledišta o tome od kojih osnovnih činilaca zavisi položaj u društvenoj strukturi i stepenom njihove zastupljenosti u određenim klasama i slojevima društveni položaj ovih se može dosta tačno utvrditi. Isto tako merenje bar najosnovnijih neformalnih i prisnih među-ličnih odnosa nije nerealističan zahtev. Na osnovu podataka o sklapanju brakova u društvenoj strukturi, o prijateljskim vezama, o društvenom sastavu raznih oblika u kojima ljudi provode svoje slobodno vreme, na primer, o društvenom položaju posetilaca raznih kafana, klubova, hotela i odmarališta u kojima se provodi slobodno vreme i godišnji odmor, mogla bi se izgraditi osnovna iskustvena evidencija o prisnim neformalnim međuličnim odnosima.

Postavlja se svakako pitanje šta se dobij a otkrivanjem jednog naučnog zakona? Svaki zakon, ako je dovoljno proveren, upotpunjava saznanja o iskustvenoj strukturi u kojoj nastaje, a pored toga omogućuje da se na osnovu podataka jedne od njegovih promenljivih predviđa druga. Ako, na primer, postoje podaci o dohotku, funkcionalnom sadržaju i društvenom ugledu zanimanja, kao i o stepenu društvene moći, tj. o osnovnim činiocima od kojih zavisi položaj nekog društvenog sloja u društvenoj strukturi, na osnovu toga se može unapred predvideti učestalost i intenzitet različitih oblika neformalnih međuličnih veza. S druge strane, ako se primeti da se u neformalnim među-ličnim odnosima dešavaju neke značajnije promene, opravdano je pretpostaviti — ukoliko je zakon tačan — da se i u društvenoj strukturi dešavaju neke krupnije promene.

Treba zatim objasniti da različita širina važenja pojedinih zakona zavisi uglavnom od dva elementa: (1) od iskustvenog obima u zakon uključenih pojava, jer se neki zakon može odnositi na mnogo širi a drugi na mnogo užu krug iskustvenih pojava; i (2) od složenosti determinističkog spleta u kome se zakon ostvaruje. Ideal naučnog istraživanja teorijskih prirodnih nauka jeste da otkriju najstabilnije veze među pojavama i zakone čije uslove važenja nije potrebno specifikovati. U fizici i nekim drugim prirodnim naukama su uslovi stvarno toliko opšti da se o njima ne vodi računa i smatra se da neki zakon podjednako važi za sve delove zemlje. U stvari, to ne mora uvek biti sasvim tačno. Na primer, gravitaciono ubrzanje se menja u zavisnosti od udaljenosti pojedine tačke na zemljinoj površini od njenog središta. Međutim, razlike nisu toliko značajne da bi ih trebalo uzeti u obzir u formulaciji zakona slobodnog padanja koji se javlja u univerzalnoj, u izvesnom smislu idealizovanoj formulaciji. U drugim oblastima stvarnosti deterministički spletovi se od slučaja do slučaja znatno više razlikuju i stoga je teško otkriti relativno proste univerzalne zakone. Da bi zakon bio dovoljno određen, neophodno je da se znatno više specifikuju uslovi u kojima se on uspostavlja. Zbog toga se u formulaciji zakona, pored osnovnih promenljivih, pojavljuje veći broj tzv. relevantnih uslova. Relevantni uslov je svaki onaj iskustveni činilac koji nije sadržan u osnovnom odnosu izraženom u određenom zakonu, ali koji može u značajnoj meri uticati na taj odnos.

Na primer, pretpostavljeni zakon da je relativni obim prisnih neformalnih društvenih odnosa između lica, koja pripadaju raznim društvenim slojevima, obrnuto srazmeran razlikama u položaju tih slojeva u datom sistemu društvene strukture ne važi u svim uslovima. Njegova šira primena zahteva da se specifikuje niz relevantnih uslova. Jedna od tih specifikacija jeste da zakon važi u etnički homogenom društvu, jer on u svojoj osnovnoj formulaciji ne važi ili se značajno modifikuje u društvu koje nije u etničkom pogledu homogeno, ako u njemu postoje oštriji etnički sukobi. Zakon u osnovnoj formulaciji pretpostavlja da na strukturisanje prisnih neformalnih međuličnih odnosa presudno utiče položaj u društvenoj strukturi, što je prema postojećim znanjima uglavnom tačno za etnički homogena, kao i mešovita društva u kojima nema etničkih sukoba i u kojima značaj etničkih razlika uopšte opada. Međutim, u etnički ili nacionalno nehomogenom društvu, razni kolektivni oblici u društvenoj strukturi nastaju pod ukrštenim delovanjem etničkih i strukturalnih činilaca, pri čemu je uticaj etničkih tim veći što su veće etničke razlike i oštrije suprotnosti. Zbog toga se u tim uslovima na raznim nivoima strukture mogu obrazovati

uporedni društveni slojevi i klase različitih etničkih grupa. Na uprošćen način se društvena struktura takvog društva može grafički prikazati na sledeći, način:

--OVDJE SLIKA--

Položene pune linije predstavljaju granice pojedinih slojeva ili klasa. Okomito isprekidana linija označava etničku granicu. Kosim crtama ispunjeni delovi ilustruju da se realni društveni slojevi mogu obrazovati u etničkim ili nacionalnim granicama. U uslovima velikih etničkih razlika i oštih sukoba, zakon u svojoj osnovnoj formulaciji važi za etničke segmente društvene strukture, a ne strukturu uzetu u celini. Prema tome, ako se zna da u nekom društvu postoje etnički sukobi, zakon se mora specifikovati jednim novim relevantnim uslovom. Ova specifikacija, međutim, istovremeno proširuje saznavnu vrednost zakona. Naime, što se neformalni prisni odnosi u nekom etnički nehomogenom društvu strukturišu nezavisnije od etničke pripadnosti, to je opravdaniji zaključak da se u njemu smanjuju etničke razlike i ne samo otvoreni nego i pritajeni oblici sukoba.

Drugi uslov koji ograničava zakon u njegovoj osnovnoj formulaciji jeste demografska potpunost društvenih slojeva i klasa. Demografska nepotpunost pojedinih slojeva, koja se najviše izražava u njihovoj neujednačenoj polnoj strukturi, a može nastati iz više razloga (ratni gubici, građanski rat, društvena pokretljivost kojom u neke slojeve dolazi nesrazmeran broj lica jednog pola, itd.), izaziva znatne modifikacije ovog zakona, naročito u sklapanju brakova kao jednom od najznačajnijih užih oblika njegovog ispoljavanja.

Bez ispitivanja relevantnih uslova nekog zakona ne može se tačnije utvrditi iskustveni delokrug njegovog važenja niti se zakon može preciznije formulisati. Bilo da je pretpostavka o postojanju nekog zakona nastala na osnovu otkrivanja neke iskustvene pravilnosti, ili da je izvedena iz neke već postojeće teorije, ona se može pretvoriti u naučni zakon jedino proveravanjem u velikom broju pojedinačnih slučajeva, kao i utvrđivanjem osobenih uslova koji značajnije modifikuju ispitivani isku-

stveni odnos. S obzirom da sociološki najvažniji zakoni proizilaze iz opštih struktura globalnog društva i da su neke osobine globalnih društava njihovi najvažniji relevantni uslovi, u razvijanju nekog iskustvenog uopštavanja ili hipoteze u naučni zakon mora se koristiti istorijsko-uporedni metod da bi se utvrdilo da li neki opšti i stabilan odnos, otkriven u jednom društvu određenog tipa postoji i u drugim konkretnim društvima istog kao i drukčijeg društveno-istorijskog tipa.

Ako je neki naučni zakon precizno formulisani i iskustveno dovoljno provereni, izuzeci koji znatno prevazilaze granice dozvoljenih odstupanja posledica su delovanja nekih redih iskustvenih činilaca ili manje uobičajenih spletova relevantnih uslova koji u postojeću formulaciju zakona nisu uključeni. Otkrivanje svakog važnijeg novog relevantnog uslova omogućuje preciznije formulisanje zakona. Ono je važno čak i kad neki relevantni uslov neće biti uključen u osnovnu formulaciju zakona, da se ova ne bi nepotrebno komplikovala. Epistemološki je opravdano priznati status naučnog zakona nekom opštem iskustvenom stavu samo ako se pomoću iste teorije koja objašnjava zakon mogu objasniti i otkriveni izuzeci. Dok ovo nije moguće, opšti stav treba smatrati iskustvenim uopštavanjem, a ne zakonom. Kasnije će se videti da se prema kriteriju svoje teorijske zasnovanosti naučni zakoni razlikuju i od tendencijskih pravilnosti. Pored toga, proučavanjem izuzetaka iz opšteg zakona se mogu izvesti posebni zakoni užeg obima. Iz jednog nedovoljno određenog opšteg zakona nastaje postepeno teorijski povezan sistem zakona različite opštosti, ali s precizno utvrđenim uslovima o važenju. Ispitivanje izuzetaka ili tzv. odstupajućih slučajeva treba stoga da bude stalna metodološka orijentacija i stalan zadatak u težnji da se naučni zakoni preciziraju.

Iz dosadašnjeg izlaganja može se izvesti idealna shema naučnog zakona. U formulaciju zakona treba da budu uključene ne samo njegove osnovne promenljive, tj. pojave čiji određeni međusobni odnos zakon izražava, nego i što preciznije utvrđeni relevantni uslovi. U svom najuprošćenijem vidu naučni zakon ima sledeću strukturu:

Vrsta pojava A u uslovima C nužno je povezana s vrstom pojava B.

Pri tom ovo C ne mora značiti jedan jedinstven uslov. U složenim determinističkim strukturama C može da označava čitav splet uslova i može se analitički raščlaniti na C₁ C₂ C₃ C₄.

Iz ove opšte sheme zakona ne može se zaključiti kada će se i gde zakon konkretno ostvariti. Posebno je činjeničko i istorijsko pitanje da se utvrdi u kojim se stvarnim vremensko-prostornim uslovima pojava A nalazi u uslovima C. Zakon tvrdi

samo da će se kad god se pojava A nađe u uslovima C nužno javiti i B. Gde će se, međutim, ovaj uzročni splet da pojavi, zakon ne kaže. Naučni zakon je zbog toga u logičkom pogledu kondicionalan stav, te se i izražava u kondicionalnom obliku i njegova logička shema najčešće izgleda ovako:

Ako se vrsta pojava A nađe u uslovima C nužno se javlja vrsta pojava B.

Oba oblika opšte sheme naučnog zakona izražavaju ranije izneto determinističko tumačenje zakona kao nužnog odnosa među pojavama, a ne konstantnog odnosa koegzistencije ili sukcesije, tj. istovremenog postojanja ili redosleda. Zakon se shvata kao saznanje ni akt kojim se napušta pojavna ravan stvarnosti i uspeva u određenoj meri prodreti u njenu determinističku strukturu. Postojala su, a i danas su vrlo rasprostranjena fenomenalistička tumačenja prirode naučnog zakona koja zakon svode na konstantan odnos između pojava, a odbacuju pretpostavku da se njime otkrivaju neki deterministički odnosi. Koreni ovog stanovišta nalaze se u Hjumovoj (Hume) filozofiji. U istorijskom uvodu je pomenuto da je Kont na fenomenalistički način shvatao naučni zakon, a slično stanovište su zastupali i mnogi kasniji pozitivisti E. Mah (Mach), K. Pirson (Pearson) i neki logički pozitivisti. Fenomenalističko shvatanje zakona ima niz slabosti, koje, u stvari, sve proizilaze iz jedne osnovne. Iz iskustva su poznati brojni primeri da se dve vrste pojava nalaze u stalnim odnosima, a ipak odnos između njih ne samo da nije nužan, nego ga u stvari ni nema. U statistici se ovakve veze nazivaju prividnim korelacijama i nastoje se analizom otkriti i eliminisati. Prividne korelacije imaju vrlo malu analitičku i teorijsko-sistematsku vrednost. Na osnovu njih se ne može objasniti zašto se u određenoj oblasti uspostavljaju neki stalni odnosi. U najboljem slučaju, jedna takva konstantna veza i prividna korelacija može, ako je u njoj izražen stalan vremenski redosled dveju pojava, služiti za predviđanje, pošto se pojava koja prethodi može uzeti kao simptom pojave koja kasnije nastupa. Ali iskustvo pokazuje svu nesigurnost predviđanja koja se zasnivaju na neobjašnjenim vezama između pojava ako se one dešavaju u strukturama koje se menjaju, bilo usled unutrašnjeg razvoja ili što su izložene delovanju promenljivih spoljnih uslova, ili zbog oba ova razloga. Pretpostavka o zakonima kao nužnim odnosima u stvarnosti, ne bi imala nikakav stvarni epistemološki značaj kad se ovi odnosi ne bi mogli razlikovati od odnosa stabilne koincidencije i sukcesije. Ali analitičkim eliminisanjem ove vrste odnosa pretpostavka o nužnom karakteru nekog zakona još ne bi bila dovoljno osnovana. Znatno širi značaj ima u tom pogledu zahtev za sistematičnošću zakona. Neki epistemolozi s pravom ističu da nije opravdano

smatrati naučnim zakonima iskustvena uopštavanja, bez obzira koliko bio stabilan u njima sadržan iskustveni odnos, ako se ta uopštavanja ne mogu uključiti u određenu naučnu teoriju.¹³⁾ Ovaj zahtev, svakako, ima šire epistemološko značenje koje se sastoji u maloj saznanju vrednosti pojedinačnih izolovanih iskustvenih uopštavanja. Ali uključivanje nekog iskustvenog uopštavanja u proverenu sistematsku teoriju jeste — pored svestranog neposrednog, naročito eksperimentalnog proveravanja — najsigurnija osnova pretpostavki o nužnom karakteru u njemu sadržanog odnosa. Ranije je istaknuto da zakoni postoje samo u nekim determinističkim strukturama. Svaka šira teorija u iskustvenim naukama odnosi se na neku ovakvu strukturu. Pretpostavka o determinističkom karakteru nekog nezavisno proverenog opšteg i stalnog odnosa postaje mnogo osnovanija ako se ovaj može objasniti teorijom koja se odnosi na determinističku strukturu u kojoj se odnos javlja.

Ranije je istaknut značaj preciznog utvrđivanja relevantnih uslova zakona kao i otkrivanja i teorijskog objašnjavanja češćih determinističkih spletova u kojima se zakon osetnije modifikuje. Sada je objašnjena uloga teorijskog objašnjenja neke utvrđene iskustvene pravilnosti u njenom pretvaranju u naučni zakon. Značaj teorijsko-sistematskih momenata prilikom odlučivanja da li se nekom opštem iskustvenom stavu može pripisati karakter naučnog zakona pokazao je i objašnjenje razlike između naučnih zakona i tendencijskih pravilnosti.¹⁴⁾ Tendencijske pravilnosti su iskustvena uopštavanja ili stavovi čiji relevantni uslovi nisu precizno nego samo delimično utvrđeni. Zbog toga se odstupanja od pravilnosti ne mogu objasniti teorijom kojom se pravilnost pokušava objasniti. Sem toga, mnoge tendencijske pravilnosti se u nauci pojavljuju kao čisti opisni stavovi, bez šireg naučnog objašnjenja. Ponekad se, na primer, govori o tzv. zakonu sekularnog opadanja plodnosti stanovništva u toku industrijalizacije i urbanizacije. Na osnovu toga bi bilo por grešno zaključiti da će u svim industrijalizovanim i više urba-nizovanim društvima plodnost stanovništva biti niža. Kao dosta grubo iskustveno uopštavanje o opštem vekovnom kretanju stanovništva od kraja XVIII veka pa sve do drugog svetskog rata, ova tendencijska pravilnost je u osnovi tačna. Ali, postoje brojna

¹³⁾ M. Bunge, *Kinds and Criteria of Scientific Laws*, *Philosophy of Science*, vol. 28 (1961), Nq 3, p. 277.

¹⁴⁾ Bitne epistemološke razlike između naučnog zakona i tendencijske pravilnosti analizira R. B. Braithwaite, *Scientific Explanation*, At the University Press, Cambridge, 1953, p. 361—366. K. Džibson u knjizi navedenoj u prim. ¹²⁾ upotrebljava termin „tendencijska pravilnost” za zakone koji nisu uniformni, ali se odstupanja od njih mogu teorijski objasniti. Ali ovde se radi o terminološkoj razlici.

odstupanja. Sadašnja stopa plodnosti jugoslovenskog stanovništva niža je nego u nekim industrijski najrazvijenijim zemljama. Na primer, američka stopa plodnosti je viša od jugoslovenske, a znatno je viša od stope plodnosti Srbije, Hrvatske i Slovenije, jer jugoslovenski prosek podižu područja vrlo visokog nataliteta (Bosna, Makedonija, Kosmet). Tendencijska pravilnost ovakva odstupanja ne objašnjava i zbog toga se ne može smatrati zakonom. Postoje tendencijske pravilnosti s više teorijskih obrazloženja, koja su ipak nedovoljna za sistematsko objašnjenje utvrđenih odstupanja. Tipičan primer jeste tzv. Ferijeve zakon o obrnutoj učestalosti ubistava i samoubistava u istom društvu. Statistički podaci stvarno pokazuju da je često stopa samoubistava viša što je stopa ubistava u istom društvu niža, ali postoje brojna odstupanja. Ima više pokušaja da se ova tendencijska pravilnost teorijski oblasni. Jedan od njih je psihoanalitička teza o uzrocima zbog kojih se agresivna raspoloženja usmeravaju prvenstveno prema drugim licima ili prema vlastitoj ličnosti; kao i da se ovi uzroci otkriju u društvenoj strukturi.¹⁵⁾ Ipak ovi teorijski pokušaji nisu u stanju da potpunije objasne odstupanja od Ferijevego zakona, koji nesumnjivo izražava jednu vrlo snažnu tendencijsku pravilnost.

Deterministički karakter iskustvenog odnosa koji je izražen u zakonu, međutim, ne treba shvatiti kao jednostavan i jednoismeran odnos uzroka i posledice. U društvu vrlo retko postoje prosti odnosi uzroka i posledica. I najuprošćenija logička shema zakona uzima u obzir relevantne uslove zakonskog odnosa, koji su u njoj označeni sa „C“, što znači da se ne radi o jednostavnom odnosu uzroka i posledice nego o složenijem determinističkom spletu u kome se samo ističe, kao odlučujući jedan činilac (označen u shemi sa „A“). Ali, A nije dovoljan uslov pojave B, nego samo odlučujući uslov jednog šireg spleta u kom se nužno pojavljuje B. Pored toga, u društvu je odnos uzroka i posledice često vrlo recipročan; uzrok stvara posledicu, a posledica sa svoje strane učvršćuje uzrok i doprinosi da on može ponovo da deluje u novom uzročnom ciklusu. Uzajamna zavisnost uzroka i posledice često zahteva izrazito funkcionalno tumačenje nužnih odnosa koje smo izrazili zakonom.

U nauci se izraz „zakon“ upotrebljava za -raznovrsne iskustvene stavove, pa treba razlikovati više tipova zakona. U logičkoj i epistemološkoj literaturi postoji niz pokušaja da se izradi tipologija naučnih zakona. Osnovni cilj tih pokušaja nije sadržinsko-klasifikacijski, jer se ne radi o klasifikaciji svih kon-

¹⁵⁾ Vid. A. F. Henry, J. F. Short, *Suicide and Homicide*, The Free Press, Glencoe, 111., 1954, eh. VII, *et passim*.

kretnih zakona s kojima raspolaže određena nauka, nego se tipologija odnosi na neke osnovne epistemološke osobine različitih vrsta naučnih zakona. Jednu od najpoznatijih takvih tipologija izložio je U. Nil (W. Kneale) u svojoj knjizi *Verovatnoća i indukcija*.¹⁶⁾ U novije vreme je E. Nejgl (E. Nagel) izradio tipologiju koja je, u stvari, vrlo slična Nilovoj¹⁷⁾, a pojavile su se i neke više raščlanjene tipologije.¹⁸⁾ Ipak, Nilova tipologija dovoljno jasno ukazuje na osnovne tipove naučnih zakona.

Nil deli naučne zakone u četiri osnovne grupe: u prve dve grupe spadaju kvalitativni, a u druge dve izrazito kvantitativni zakoni. Između kvalitativnih i kvantitativnih zakona ne postoji neka suštinska razlika. Razlika se uglavnom sastoji u tome što ili nije pronađen način kvantifikovanja određenih kvaliteta, ili kvalitativno klasifikovanje pojava potpuno zadovoljava naučne potrebe. Poznato je da svakom kvalitetu odgovara izves-na kvantitativna strana i da se jedinstvo kvaliteta i kvantiteta izražava u pojmu mere, ali da je u mnogim slučajevima, naročito u društvenim naukama, teško otkriti tu meru.

Prvu grupu kvalitativnih zakona u Nilovoj tipologiji sačinjavaju zakoni u kojima su izražene izvesne kvalitativne osobine neke vrste pojava, a-u prvom redu uniformna, tj. stalna združenost nekih njihovih osnovnih osobina. Ovi zakoni su vrlo značajni za sistematsko klasifikovanje pojava. Bez mnogobrojnih zakona ove vrste ne mogu se izraditi teorijski zasnovane i sistematske klasifikacije. Na primer, klasifikacija hemijskih elemenata ili klasifikacija biljnih i životinjskih vrsta ne bi se mogle izgraditi na teorijski zadovoljavajući način, kad prethodno ne bi bio poznat čitav niz zakona koji otkrivaju izvesne uniformne kvalitativne osobine određenih vrsta pojava. Bez poznavanja zakona vrste, klasifikacija se zasniva na slučajnim spoljašnjim obeležjima pojava. Kao pMmer se često navodi razvrstavanje kita među ribe, a ne među sisare, jer su nepoznate neke njegove bitne osobine, pa se uzimaju u obzir one koje ga u spoljašnjem pogledu čine sličnim ribama.

Druga vrsta kvalitativnih zakona izražava opšte pravilnosti u razvoju neke vrste pojava. Nil navodi kao jednostavan primer dinamičkih zakona redosled faza u razvoju embrija od zametka do novog organizma sposobnog za relativno samostalno postojanje. Niz Marksovih zakona o razvoju kapitalizma, na primer: zakon koncentracije i centralizacije kapitala, zakon

¹⁶⁾ W. Kneale, *Probabilitv and Induction*, At the Clarendon Press, Cambridge, 1949, p. 66—70.

¹⁷⁾ E. Nagel, op. cit, 73-78.

- ¹⁸⁾ Vid. raspravu M. Bungea navedenu u prim. ¹³⁾.

relativnog i apsolutnog osiromašenja proletarijata, zakon ten-dencijskog opadanja prosečne profitne stope spadaju u ovu vrstu zakona. Pomoću njih se, naime, pokazuju etape kroz koje prolazi jedan određeni oblik društveno-ekonomskog uređenja, i jedna faza se pomoću zakona povezuje s drugom kao njena nužna posledica.

Još više je relacionistički karakter naučnih zakona naglašen u druge dve grupe izrazito kvantitativnih zakona. U prvu spadaju zakoni u kojima se odnosi između dveju ili više vrsta pojava izražavaju u obliku matematičkih funkcija. Najobičniji zakon ove vrste jeste funkcija koja izražava odnos između visine temperature i dužine živinog stupca u termometru. Ovi zakoni imaju vrlo veliku predviđačku sposobnost. Na osnovu podataka o vrednosti jedne od promenljivih, može se s velikom sigurnošću predviđati vrednost druge. Ovoj grupi pripada većina zakona u razvijenim teorijskim prirodnim naukama, naročito u fizici. U društvenim naukama ima manje zakona ove vrste, mada se oni javljaju u nekim oblastima ekonomskih istraživanja, naročito u oblasti potrošnje, i u psihologiji.

Napokon, u četvrtoj grupi zakona nalaze se tzv. prirodne numeričke konstante. Ti zakoni se, međutim, mogu shvatiti i kao specijalan slučaj zakona iz prethodne grupe. Oni ukazuju na stalne srazmere u kojima se pojavljuju određeni činioci u svojim međusobnim odnosima, i zatim numeričke tačke u kojima se u nekom odnosu dešavaju neke korenite kvalitativne promene. Gravitacijska konstanta, brzina svetlosti, brzina zvuka i si. spadaju u ovu vrstu zakona. U njima se kao i u nizu drugih zakona atomske fizike pokazuje da se izvestan proces uvek javlja u konstantnom odnosu. Dalje, čitav niz zakona koji utvrđuju tačke topljenja raznih čvrstih hemijskih tela spadaju u ovu grupu.

U sociologiji ima malo kvantitativnih zakona. Pored toga što je deterministička situacija u društvu mnogo složenija i izložena većim strukturalnim profnjenama nego u prirodi, formulisanje zakona ove vrste otežavaju tri međusobno donekle povezane metodološke teškoće: (1) nerazrađenost metoda izrade matematičkih socioloških modela, (2) nepostojanje preciznih merila za razne iskustvene pojave i (3) objektivne teškoće da se sistematski prikupe potrebna izvorna obaveštenja. Ako nema preciznih merila za sve iskustvene činioce koji se moraju uzeti u obzir u formulaciji zakona, i ne postoji teorijski adekvatan matematički model koji omogućava sintezu brojnih podataka o složenom determinističkom spletu u kome određeni zakon postaje, ne mogu se formulisati zakoni treće i četvrte grupe koji su matematički po svom obliku.

Da bi ovo bilo jasnije treba sasvim ukratko objasniti pojam modela.¹⁹⁾ Premda se u poslednje vreme vrlo često upotrebljava, pojam modela spada u red naučnih termina s vrlo različitim značenjima. Modelom se smatra (a) logičko-mate-matički skelet neke formalizovane teorije; (b) sredstvo da se na osnovu analogije s drugim poznatim procesima ilustruje unutrašnji, nevidljivi sadržaj nekog procesa; (c) matematičko-statistički model verovatnoće koji služi kao standard za me-renje nekih stvarnih odnosa i procesa (na primer, matema-tičko-statistički model savršene pokretljivosti); (d) sredstvo za sistematsko prikupljanje podataka i kvantitativnu analizu nekih složenih pojava i odnosa. Verovatno bi se u literaturi mogla otkriti i neka druga značenja pojma modela. Kao sredstvo za utvrđivanje kvantitativnih zakona model se javlja u značenju koje je navedeno pod (d). U tom značenju model je analitička shema u kojoj se neka složena pojava ili odnos rastavljaju na svoje osnovne sastavne defove, osnovne činioce usled kojih nastaju, i na osnovne spoljne uslove u kojima postoje. Svi elementi modela, bilo da se odnose na unutrašnje činioce ili na spoljne uslove složene pojave ili odnosa, moraju biti kvantitativno izraženi. Pored toga, model sadrži i osnovne pretpostavke o odnosima između svojih sastavnih delova, kao i tehnička sredstva da se ti odnosi ispituju i matematički izrade. Ako se raspolaze teorijski adekvatnim i preciznim modelom i potrebnim podacima, može se ispitivati šta će se desiti sa pojavom B ne samo ako se menja intenzitet pojave A, nego i ako se menja intenzitet ostalih relevantnih činilaca. Model, naime, omogućuje precizno sintetizovanje mnogobrojnih različitih iskustvenih podataka ko"u su prethodno kvantifikovani. Ipak se čini da je nedostatak sistematskih izvornih podataka o raznim društvenim pojavama i odnosima najveća prepreka za kvantitativno izražavanje mnogih socioloških zakona.

Na kraju se treba osvrnuti još na odnos između uni-formnih i statističkih zakona. Ako se tendencijske pravilnosti moraju jasno razlikovati od naučnih zakona, još bi bilo pogreš-niie, usled suviše striktnog shvatanja naučnog zakona, statističke zakone izjednačiti s tendencijskim pravilnostima. Statistički karakter dobijaju gotovo svi zakoni čim se iz njihove osnovne, izrazito apstraktne teorijske formulacije izvedu zakoni koji se neposrednije odnose na konkretne uslove. Kao

¹⁹⁾ Nekoliko rasprava o modelima u društvenim naukama nalaze se u knjizi L. Gross (ed.), Symposium on Sociological Theory, Row, Peterson and Co., Evanston, 111., 1959, p. 311—403. U svakom od njih se nalaze i opširniji bibliografski podaci. Vid. i H. Klages, Möglichkeiten und Grenzen des Modelldenkens in der soziologischen Theorie, *Soziale Welt*, Jrg. 14 (1963), H. 2.

primer može da posluži odnos između zakona vrednosti i zakona tržišnih cena u Marksovom Kapitalu. Oba zakona se odnose na vrednosti roba i drugi proističe iz prvoga. Pa ipak zakon vrednosti je formulisan u obliku univerzalnog stava, dok je zakon tržišnih cena izrazito statistički. Cene roba, i kad se prodaju po svojoj vrednosti, osciliraju oko vrednosti kao oko svoje „gravitacione tačke”.²⁰⁾ Zakon vrednosti je daleko apstraktniji, u njemu je izražen osnovni nužan odnos čitavog sistema, i on stoji iza tržišnih cena kao njihova bitna determinanta. Ali tržišne cene se obrazuju u mnogo složenijim i promenljivim uslovima, usled čega zakon njihovog obrazovanja mora imati statistički karakter.

Mnogi epistemolozi pokušavaju da kruto razdvoje statističke zakone i zakone koji izražavaju uniformne pravilnosti i da one prve protumače indeterministički, tvrdeći da oni uopšte ne izražavaju nužne odnose. Međutim, determinizam je zajednička ontološka osnova i statističkih i uniformnih zakona. Naučni zakon dobij a statistički oblik svoga ispoljavanja uglavnom iz sledeća tri razloga. (1) Na određenom nivou apstrakcije ne može se postići potpuna homogenost promenljivih koje se javljaju u zakonu. U ranije navedenom primeru zakona o uticaju društvenih struktura na neformalne odnose nezavisna promenljiva jeste položaj slojeva u društvenoj strukturi. Ali poznato je da društveni slojevi nisu potpuno homogeni, i da se u gotovo svakom sloju mogu razlikovati njegovi uži, gornji, srednji i donji delovi. Nepotpuna homogenost promenljivih utiče da pojedini slučajevi u kojima se zakon ispoljava odstupaju više ili manje u različitim pravcima. Pri tom se pretpostavlja da su poznati svi relevantni uslovi nekog zakona. Međutim, ova pretpostavka je dosta nerealistična. (2) Gotovo je nemoguće poznavati i uzeti u obzir sve relevantne uslove koji mogu uticati na zakonom izražen odnos. Prilikom formulisanja zakona u nauci se nastoji da se utvrde u prvom redu najosnovniji i u datoj opštoj strukturi najstabilniji relevantni činioci, koji najviše¹ utiču na ovaj odnos i koji se najčešće javljaju. Ostavljajući odstupajuće slučajeve za posebno objašnjenje, ne želi se suviše komplikovati osnovna formulacija zakona, kako .bi se mogla što lakše primeniti na što širem iskustvenom području. Ponekad se u tom cilju u osnovnu formulaciju zakona ne unose neki

²⁰⁾ Pošto je najpre izneo tri uslova u kojima se robe mogu razmenjivati približno prema svojim vrednostima, Marks zaključuje: „Uzeti da se robe različitih oblasti proizvodnje prodaju po svojim vrednostima znači, naravno, samo to da je njihova vrednost gravitaciona tačka oko koje se njihove cene okreću i po kojoj se njihova stalna dizanja i spuštavanja izravnavaju”. <K. Marks, Kapital, III tom, Kultura, Beograd, 1948, str. 137)

utvrđeni, ali manje značajni i redi relevantni faktori. S druge strane, u svim iskustvenim područjima gde se ne može eksperimentisati, u nauci se nikad ne može s punom izvesnošću tvrditi da su otkriveni svi relevantni činioci koji mogu da utiču na neki zakon. U stvarnosti se javljaju razne okolnosti koje remete idealnu pravilnost i uniformnost zakona utvrđenog odnosa. I, napokon, (3) treći uzrok statističkog oblika ispoljavanja zakona su greške koje se gotovo neminovno uvlače u razne faze istraživanja, odnosno u razne slučajeve primene nekog zakona. Nauka, koja raspolaže preciznijim sredstvima za posmatranje i mere-nje, osetljivija je prema greškama. U društvenim naukama koje nemaju mnogo preciznih sredstava za prikupljanje podataka, a objektivni uslovi prikupljanja su znatno složeniji, raznovrsne greške u podacima lakše ostaju nezapažene. Dakle, zbog više razloga osnovna formulacija naučnog zakona je obično teorijska, a kod izrazito kvantitativnih zakona i matematička idealizacija, koja je izvedena iz velikog broja pojedinačnih rezultata što oko nje variraju; nešto slično liniji regresije u statistici. U svojoj idealizovanoj osnovnoj formulaciji naučni zakon je idealan prosek oko kog pojedinačni slučajevi variraju, ali u rasponu koji je tačno određen, a ima dovoljno razloga da se smatra da se ova odstupanja, kao nebitna, mogu tolerisati.

Napokon, i ovde se može javiti dilema između težnje za što većom preciznošću formulacije nekog zakona i želje da iskustveni delokrug njegove primene bude što širi. Neracionalno je zbog neznatnog povećanja preciznosti osnovne formulacije zakona sužavati delokrug njegovog važenja, i težiti da se postigne neka apstraktna uniformnost promenljivih koja je nerealistična za normalne uslove u kojima zakon treba primenjivati. S druge strane, praktično između zakona sa velikom verovatnoćom i uniformnog zakona gotovo da nema značajnijih razlika. Štaviše, mnogo je važnije da li su zakoni teorijski dobro objašnjeni i da li su svestrano ispitani češći oblici njihovih značajnih modifikacija.

Iz čitavog razmatranja se može zaključiti da je zakon izrazito apstraktno-analički stav. Do naučnog zakona se obično dolazi na taj način što se najpre apstrakcijom određeni odnos izdvoji iz neuporedivo složenije stvarnosti, pa zatim svestrano dalje analitički proučava. Premda se, putem ispitivanja relevantnih uslova važenja nekog zakona i njegovih specifikacija, polaznom apstrakcijom izolovani iskustveni odnos ponovo, ali na teorijski način povezuje sa širim determinističkim strukturama stvarnosti, naučni zakon ipak ostaje izrazito apstraktan i^{1a}Y f^og ¹⁰S^a on ^{1e} iscrpljuje konkretne podave na koje se delimično odnosi. Konkretna pojava je uvek sadržajno bogatija od zakona koji se odnosi na neku njenu bitnu osobinu ili širi

aspekt, otkrivajući pri tom neke njihove nužne odnose s drugim pojavama. Međutim, predmet saznanog interesovanja su vrlo često upravo izvesne osobine pojave, radi uticanja na njihov razvoj ili njihovo otklanjanje. Odatle potiče velika praktična vrednost poznavanja i primene pojedinačnih zakona. Ako se, međutim, neka složena konkretna pojava želi svestranije objasniti, objašnjenje se mora zasnivati na nizu različitih zakona, koji se odnose na njene različite osobine i različite veze s ostalim područjima stvarnosti. Šire će se o ovom govoriti-u odeljku o naučnom objašnjavanju.

4. NAUČNA TEORIJA

Opštost i sistematičnost naučnog saznanja dolaze u naučnim teorijama još više do izražaja nego u naučnim zakonima. U stvari, naučni zakoni su samo jedna, mada neobično značajna stepenica u težnji za opštošću i sistematičnošću koja svoji završni oblik dobija u naučnoj teoriji i u naučnom teorijskom sistemu. Izrazi „teorija“ i „teorijski“ upotrebljavaju se vrlo često i u vrlo različitim značenjima. U tim različitim značenjima pojma teorije ogleda se kako različit stepen razvijenosti pojedinih nauka, tako i različita epistemološka shvatanja teorije i njene uloge. Izlaganje će biti ograničeno na osnovne oblike i epistemološke funkcije naučne teorije. Ali prethodno treba izneti najopštiju okvirnu odredbu pojma teorije. Teoriju neke nauke sačinjavaju na određen način povezani opšti iskustveni stavovi pomoću kojih ona sređuje iskustvene podatke i objašnjava iskustvene pojave na onom području stvarnosti koje je predmet njenog istraživanja.

Iz ove definicije se da zaključiti da u naučnu teoriju, u najopštijem smislu reci spadaju i naučni zakoni, kao izrazito opšti iskustveni stavovi. Konkretna struktura teorijskog znanja u nekoj teorijskoj nauci zavisi od stepena njene opšte razvijenosti, koja može da bude vrlo različita. (1) Postoje najpre nauke na najnižem stupnju teorijskog razvoja u kojima se ova opšta znanja sastoje iz određenog broja iskustvenih uopštavanja, koja su međusobno povezana raznim više ili manje spoljašnjim kriterij umima. Nisu otkrivene neke opštije pravilnosti, dublje determinističke strukture i nema proverenih opštih teorijskih stavova na osnovu kojih bi se iskustveno znanje jedne takve nauke moglo sistematizovati na višem teorijskom nivou. Obično se u teorijski najmanje razvijenim naukama začeci sistematskog,

teorijskog znanja sastoje uglavnom u klasifikacijskim okvirima pomoću kojih one sređuju iskustvene podatke. U biologiji, pre-XIX veka teorija se svodila uglavnom na neka osnovna načela klasifikovanja i opisivanja raznih biljnih i životinjskih vrsta. Isto rđi ski gledano, u ovakvim naukama obično postoje i vrlo opšte teorijske ideje, čija je proverenost sasvim neznatna, i koje stoga nisu naučne teorije u pravom smislu reci..

(2) Na višem stupnju teorijske razvijenosti nalaze se nauke koje su uspele da otkriju veći broj zakona o pojedinim-osobinama svoga iskustvenog predmeta, ali ne i da povezu te zakone i svoja uža teorijska shvatanja u celovit teorijski sistem. Fizika, na primer, pre teorije relativiteta i drugih novih dostignuća teorijske fizike bila je, u stvari, skup užih naučnih disciplina (mehanike čvrstih tela, hidromehanike, akustike, optike, nauke o magnetizmu itd.). U svakoj od tih užih disciplina koje se odnose na određenu opštu vrstu fizikalnih pojava, postojali su brojni zakoni i značajni pokušaji njihovog teorijskog objašnjenja. Ali nije bilo teorije koja bi fizikalna znanja povezivala u jedan teorijski sistem. Moderna teorijska fizika je uspela da svojim opštim teorijama u velikoj meri ukloni nekadašnje granice između svojih ranije prilično samostalnih disciplina, i da razne pojave (toplote, magnetizma, svetlosti, elektriciteta) objašnjava pomoću istih opštih teorija. Na njenom primeru se vidi kako nauka vrlo egzaktna teorijska saznanja o užim područjima svoga predmeta postepeno povezuje i razvija u jedinstven teorijski sistem.

(3) Na daljem višem nivou razvijenosti nalaze se nauke čija su sva teorijska saznanja pretvorena u jedinstven teorijski sistem, a ova integracija je izvedena na potrebnom nivou eg-zaktnosti i preciznosti. No ni ovo nije konačan stupanj u teorijskom integrisanju naučnog saznanja. (4) Naredni stupanj sastoji se u integrisanju celokupnog naučnog znanja o prirodi, društvu ili čoveku u jedinstven teorijski sistem. Danas postoje ozbiljni pokušaji da se klasična fizika i klasična hernija povezu u jedinstvenu teorijsku nauku, a javlja se i niz međudisciplina, kao na primer fizička hernija, sa zadatkom da budu spone između nekada odvojenih nauka. I u društvenim naukama, iako, sem možda političke ekonomije, nema ni jedne druge društvene nauke čija bi saznanja bila integrisana u jedinstven teorijski sistem, postoje nastojanja da se antropološka, sociološka, ekonomska, socijalno-psihološka i demografska saznanja, kao i saznanja čitavog niza drugih društvenih nauka povezu u jedinstvenu ce-linu i na taj način izgradi dovoljno svestran naučni okvir za objašnjavanje čoveka i ljudskog društva, a ne samo pojedinih apstrakcijom izolovanih njihovih osobina i aspekata.

Stepen teorijske razvijenosti neke nauke, pod pretpostavkom da se zahteva određen nivo iskustvene proverenosti, i preciznosti zavisi, pre svega, od količine i sadržinskog obima utvrđenih i proverenih iskustvenih uopštavanja i naučnih zakona, koji su neposredna osnova za razvijanje naučne teorije. Ako nema dovoljno proverenih širih i opštijih iskustvenih uopštavanja i naučnih zakona, naučnoj misli preči opasnost da se pretvori u vulgarni empirizam, ili da se izgubi u apstraktnoj spekulaciji. U svakom slučaju, bez dovoljnog broja utvrđenih naučnih zakona i uopštavanja teorija ne može biti dovoljno određena i istovremeno sistematična.

U ovom uvodnom razmatranju pojam teorije je shvaćen vrlo široko. Njegovo značenje je do najveće moguće mere prošireno u oba suprotna pravca: prema sistematskom opisivanju pojava i prema naučnom teorijskom sistemu. Struktura i uloga naučne teorije mogu se, međutim najbolje objasniti logičko-episte-mološkom analizom teorije, koja nije ni naučni sistem a ni samo opšte uputstvo za sređivanje iskustvenih podataka, nego koja, polazeći od određenih teorijskih stavova, objašnjava neke utvrđene iskustvene pravilnosti i zakone. Pod teorijom se najčešće i podrazumevaju misaone tvorevine ove vrste. I ovde treba odmah reći da malo koja konkretna naučna teorija u društvenim naukama ima u potpunosti razvijenu strukturu. To će se uostalom videti i na upotrebljenom primeru teorije o društvenoj strukturi. Ali u logici i epistemologiji se struktura teorije mora proučavati u što čistijem vidu, kakav bi imala potpuno razvijena teorija, i čiji bi sadržaj bio u najvećoj meri ekspliciran a ne samo iminentno sadržan u određenim stavovima.

U strukturi teorije mogu se razlikovati tri osnovna elementa: (1) rečnik koji sadrži definicije osnovnih pojmova koji se javljaju u postulatima teorije; (2) određen broj postulata teorije; (3) veći ili manji broj teorema koje su izvedene iz postulata,

Postulati su najopštiji teorijski stavovi neke teorije, iz kojih se mogu izvesti sve ostale njene teoreme, i čija se tačnost proverava na osnovu iz njih izvedenih zaključaka. Rečnik teorije treba da sadrži definicije njenih osnovnih pojmova. Bez razvijenog rečnika smisao teorije ne može da bude dovoljno jasan i određen, niti se ona može preciznije iskustveno protumačiti. Broj postulata nije ograničen, ali se teži da on bude sveden na najmanju moguću meru. Međutim, ako je teorija šira i pri-menjuje se za objašnjavanje različitih pojava, treba očekivati da će broj postulata biti veći. Povezivanjem određenih postulata, kao i postulata sa već izvedenim teoremama, stvaraju se nove naučne teoreme. Obično se postulati i teoreme neke teorije označavaju brojevima, pa se to može upotrebiti i za ilustraciju izvođenja teoreme. Na primer, postulat (1) i postulat (3) daju teo-

remu (2); postulat (2), postulat (4) i teorema (2) daju teoremu (5); itd. Neke od teorema moraju biti stavovi koji se neposredno odnose na iskustvo i na kojima se teorija proverava. Vrlo često se kao teoreme jedne teorije pojavljuju utvrđeni naučni zakoni ili hipoteze o nekom naučnom zakonu koje tek treba da budu proverene i ispitane. No teoreme neke šire teorije mogu da budu postulati uže teorije, koja se na taj način uključuje u širu. Dužina logičkog niza što povezuje postulate s teoremama koje se neposredno odnose na iskustvo, može da bude različita. Ona zavisi od složenosti određenog područja, ali i od stepena teorijske razvijenosti neke nauke.²¹⁾

Ovi opšti logički stavovi o strukturi naučne teorije mogu se ilustrovati na primeru teorije o društvenoj strukturi, koja je po svojim intencijama vrlo široka, ali još uvek nema razvijenu logičku strukturu. Teorija o društvenoj strukturi odnosi se, pre svega, na činioce usled kojih nastaje društvena struktura, ali ona mora da objašnjava i uticaje društvene strukture na vrlo različite društvene pojave, pošto objašnjenje svakog od ovih uticaja proširuje naučna saznanja o društvenoj strukturi. Razvijena teorija o društvenoj strukturi morala bi da sadrži dovoljan broj postulata da bi se njihovim međusobnim povezivanjem mogli objasniti uticaji društvene strukture različitih tipova društva na vrlo raznovrsne pojave. Usled toga bi i rečnik teorije morao da bude prilično obiman. Sledećih nekoliko primera treba da pokažu kako se u različitim pravcima može da račva razvijena i celovita teorija o društvenoj strukturi, iako primeri koji će biti navedeni ni izdaleka ne iscrpljuju njen sadržaj.

Pre svega, iz postulata teorije o društvenoj strukturi trebalo bi da se izvode teoreme o uslovima nastanka, osobinama i međusobnim odnosima raznih kolektivnih društvenih oblika koji nastaju u strukturi, na primer, teoreme koje objašnjavaju usled čega se pojavljuju društveni slojevi; kad se srodni slojevi povezuju i pretvaraju u klase, a kad se međutim društvene prepreke između slojeva i klasa toliko povećavaju i granice među njima postaju toliko krute da se oni pretvaraju u kaste i čitava struktura dobija karakter? Od kojih strukturalnih činilaca zavisi intenzitet sukoba i saglasnosti u društvu? Kako obim društvene pokretljivosti i karakter društvenog odabiranja koje

²¹⁾ U sociologiji nema mnogo primera da se sadržaj neke naučne "»nje izloži na ovakav način. Zaslužuju pažnju radovi L. Gross, *Theory Construction in Sociology*, u knjizi L. Gross (ed.) *Symposium on Sociological Theory*, eh. 17; H. Zetterberg, *Compliant Actions*, *Acta sociologica*, vol. II (1957), NQ 4, u kojima se određene teorije izlažu na forma-"zovan hipotetičko-deduktivni način.

se pomoću nje vrši utiču na osobenosti pojedinih kolektivnih oblika u društvenoj strukturi i na njihove međusobne odnose?²²⁾

Iz teorema o osnovnim kolektivnim društvenim oblicima koji nastaju u strukturi mogli bi se izvoditi novi stavovi da bi se objasnile razne iskustvene pravilnosti otkrivene u tim društvenim oblicima. Jedna od vrlo opštih takvih pravilnosti jeste i ranije pretpostavljeni zakon o zavisnosti intenziteta neformalnih međuličnih odnosa od položaja u strukturi.²³⁾ Iz ovog opštijeg zakona mogao bi se izvesti zakon društvene homogenosti koji tvrdi da se relativno najveći deo brakova sklapa u okviru istih slojeva, a, zatim, i da se međuslojni brakovi sklapaju tim češće što je udaljenost između slojeva manja. Ovo je očigledno uži slučaj opštijeg zakona o uspostavljanju raznih oblika međuličnih odnosa u društvenoj strukturi. Iz osnovnih teorema o kolektivnim društvenim oblicima koji nastaju u strukturi mogao bi se izvesti i čitav niz drugih zakona ili pravilnosti, kao na primer tendencija slojnog ili klasnog odvajanja u naseljima, koja ukazuje da u razvijenijim naseljima, u kojima se nalaze veće mase stanovništva s različitim položajem u strukturi, postoji tendencija da se u užim reonima pretežno je grupišu lica koja pripadaju istom sloju ili klasi. Na ovim primerima se vidi kako u često vrlo dugačkom lancu od najopštije teorije do užih teorija postulati i teoreme menjaju svoja mesta jer teorema neke šire teorije postaje postulat teorije užeg obima. Teorema o uspostavljanju prisnih, međuličnih odnosa, koja se izvodi iz osnovnih postulata opšte teorije društvene strukture, jeste postulat teorije o društvenoj homogenosti, tj. o uticaju strukture na sklapanje brakova, kao jednog od oblika međuličnih odnosa. Verovatno bi se teoreme o međuličnim odnosima pojavile kao jedan od postulata teorije o uticaju društvene strukture na ekološko odvajanje. Ali u užim teorijama se pojavljuju i novi postulati, koji nisu sadržani u osnovnoj teoriji nego postaju neophodni da bi se ona mogla primeniti na neko posebno područje u kome, pored činilaca koje objašnjava osnovna teorija, deluju i neki drugi.

Međutim, ovo je samo jedan teorijski niz koji bi se mogao izvesti iz opšte teorije o društvenoj strukturi. Jedan drugi niz izvoda mogao bi da objašnjava uticaje društvene strukture na političke odnose i političku organizaciju određenog društva.

²²⁾ Ispitivanja društvene pokretljivosti su još uvek zaokupljena prvenstveno opisivanjem njenog opšteg obima i različitih pravaca. Vid. S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1959. U teoriji, međutim, ima niz značajnih ali nedovoljno proverenih hipoteza o uticaju pokretljivosti na druge društvene pojave. Jedna od njih je da se u društvenim slojevima i klasama čiji se položaj -u strukturi pogoršava najčešće javljaju krajnje agresivna reakcionarna raspoloženja i ideologije.

Svakako da bi za takav niz teorijskih izvoda trebalo upotrebljavati i neke druge postulate teorije o društvenoj strukturi.

Treći niz teorema iz osnovne teorije trebalo bi da se odnosi na objašnjavanje različite rasprostranjenosti i različitih vrsta kriminala i drugih društveno patoloških pojava u raznim društvenim grupama i društvenim slojevima, njihovu različitu vidljivost na raznim tačkama društvene strukture, kao i pojavu strukturalno uslovljene pristrasnosti organa gonjenja.²³⁾

Dalji niz izvoda trebalo bi da se odnosi na objašnjavanje strukturalno uslovljenih osobenosti društvene kulture pojedinih slojeva i klasa, kao i razlika u vaspitavanju i socijalizaciji u pojedinim slojevima, njihovu društvenu psihologiju i osobenost njihove ideologije. O svemu ovome ima dosta ispitivanja koja nesumnjivo otkrivaju čvrstu povezanost ovih i drugih pojava s društvenom strukturom, ali ne postoji dovoljno razvijena teorija društvene strukture koja bi sistematski objašnjavala razne utvrđene pravilnosti.

Napokon, teorija društvene strukture trebalo bi da bude što je moguće više dinamična, što znači da omogućuje objašnjenje uzroka raznih vrsta strukturalnih promena, kako endogenih, tj. promena koje nastaju unutrašnjim razvojem strukture određenog društva, tako i egzogenih, tj. da omogućuje predviđanje promena koje se mogu očekivati ako se društvo s određenom strukturom nađe u osobenim spoljnim uslovima koji proizilaze iz njegovih odnosa s ostalim društvima.

Navedeni primer teorije društvene strukture pokazuje kako se pojam teorije upotrebljava i za misaone tvorevine koje nemaju potpunije razvijenu deduktivnu logičku strukturu, čiji sadržaj nije sistematski ekspliciran i koje u celini i užim svojim delovima nisu na dovoljno određen način iskustveno protumačene. Teorije ove vrste se sastoje od niza osnovnih pretpostavki, definicija osnovnih pojmova i prilično fragmentarnih iskustvenih saznanja iz različitih područja na kojima je teorija bila primenjena. Slični bi se zaključci morali izvesti i iz analize logičko-epistemološke strukture drugih vrlo širokih socioloških teorija, kao što su na primer Marksova teorija otuđenja ili razne savremene teorije društvene organizacije.

Rečeno je da se naučna teorija zasniva na proverenim iskustvenim uopštavanjima i naučnim zakonima. Epistemološke

²³⁾ U sociologiji postoji niz značajnih teorijskih pretpostavki i istraživanja o uticaju društvene strukture na ove pojave. Vid. R. K. Merton, *Social Structure and Anomie*, u knjizi *Social Theory and Social Structure*, Free Press, Glencoe, Ill. 1957; E. H. Sutherland, *White-Collar Crime*, Dryden Press, New York, 1949; A. K. Cohen, *Delinquent Boys*, Free Press, Glencoe, Ill., 1955; M. Đurić, *Devijantno ponašanje i društvena struktura*, *Sociologija*, g. III, (1961), br. 3-4.

funkcije teorije se najbolje vide na njenom odnosu prema naučnim zakonima. Osnovni zadatak teorije jeste da objašnjava zakone time što ih (1) komentariše, (2) međusobno povezuje i (3) tumači. Često se, međutim, nedovoljno uviđaju ovi različiti aspekti teorijskog objašnjavanja zakona, pa se ono svodi samo na neki od njih, najčešće na postupak naveden pod (2).

Epistemološka važnost teorijskog komentarisanja zakona i za njihovo dublje objašnjenje i za primenu u objašnjavanju pojedinačnih slučajeva će se lako shvatiti ako se podseti da su zakoni izrazito apstraktni stavovi, i da se njihove osnovne formulacije ograničavaju na bitnije i češće relevantne uslove. Pod uticajem nekih drugih relevantnih uslova zakon se više ili manje modifikuje. Poznavanje ovih modifikacija je od bitnog značaja za ocenu stvarnog iskustvenog delokruga u kome važi neki zakon. Teorija, kao šire saznanje o determinističkoj strukturi u kojoj se uspostavlja zakon kao iskustveni odnos, može da bude ovakav komentar, kojim se znatno povećava mogućnost primene apstraktnih zakona na različite konkretne uslove.²⁴⁾

Integrativna funkcija teorije vidi se jasno iz navedenog primera teorije o društvenoj strukturi. Jedan od osnovnih zadataka teorije sastoji se u sjedinjavanju naučnog znanja putem povezivanja užih zakona u šire, i širih zakona u teorije koje ih objašnjavaju polazeći od zajedničkih postulata. Najšire teorije na taj način postaju osnova teorijskih sistema.

Može se postaviti pitanje: šta se dobij a teorijskim povezivanjem zakona? Ima, naime, naučnika, pa i epistemologa, koji smatraju da teorijsko objašnjavanje zakona nema veću saznavnu vrednost, nego da samo omogućava sistematični je izlaganje zakona. Ovo gledište je pogrešno. Teorijskim povezivanjem niza zakona pojedinačni zakon prestaje da bude izolovano apstraktno-analitičko saznanje o nekom pojedinačnom iskustvenom odnosu. Njegovo povezivanje s drugim zakonima pokazuje mesto odnosa izraženog u zakonu u određenom užem ili širem determinističkom sistemu. Prvi korak nauke o otkrivanju determinističkih struktura stvarnosti je apstraktno-analitički. Ona uprošćava složenu stvarnost punu različitih oblika, boja i zvukova. Usmera-vajući se analitički na neke osnovne odnose, nauka ih izoluje kako bi ih proučavala u što čišćem vidu. Ali nauka ne staje na tome. Njen dalji zadatak jeste da precizno utvrđena saznanja o pojedinačnim odnosima ponovo poveže u novu sintezu, koja više nema pojavni karakter nego se zasniva na otkrivanju raznih odnosa koji postoje u određenom području stvarnosti. Povezivanjem pojedinačnih zakona u teorije koje su u stanju da ih

⁴²⁾ Ovu, u epistemologiji manje uočenu funkciju teorije, dobro je objasnio R. Braun. Vid. R. Brown, *Explanation in Social Science*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963, p. 147—56.

objasne, dolazi se, dakle, do sintetičkog teorijskog pogleda na određen deo stvarnosti.

U nekim stabilnijim i relativno prostim iskustvenim sistemima (najtipičniji takav sistem je fizikalno područje stvarnosti), ne mora se, u praktičnom pogledu, mnogo dobiti povezivanjem pojedinačnih zakona u neke šire teorijske celine. Zakon slobodnog padanja ne omogućuje neka bogatija ili tačnija predviđanja u uslovima koji postoje na zemlji usled toga što je objašnjen teorijom gravitacije.²⁵⁾ Upravo na osnovu iskustava stečenih u proučavanju prostijih i stabilnijih determinističkih sistema, moglo se razviti i postati dosta popularno gledište da je teorija u saznavnom pogledu sterilna i da nauka nema više šta da traži kad su na precizan način utvrđeni naučni zakoni. Međutim, u složenijim sistemima, s izrazito razvojnou tendencijom, teorijsko povezivanje pojedinačnih zakona može znatno povećati mogućnost strukturalnih i još više dinamičkih predviđanja. Pošto se zakoni nalaze u određenim opštim strukturama, konkretno u sociologiji u strukturama globalnog društva, ako se pojedinačan zakon može dovesti u čvršću vezu s ostalima, može se s više sigurnosti predviđati što će se desiti u drugim delovima globalnog sistema ako se na jednom njegovom mestu desi neka promena. Na primer, povećanje društvenog standarda zavisi od podizanja proizvodnosti rada i postojećeg sistema raspodele. Međutim, povećanje standarda može da se odrazi na čitavom nizu drugih pojava u oblasti potrošnje, da unosi značajne promene u način korišćenja slobodnog vremena itd., opet sa svoje strane može da utiče na druge društvene pojave, na primer na smanjenje razlika u životnom stilu između pojedinih društvenih slojeva. Što je neki društveni proces značajniji, to treba očekivati da će on povlačiti obimnije promene u više drugih oblasti društvenog života. Ova međusobna veza raznih procesa može se bolje sagledati pomoću šireg teorijskog povezivanja različitih zakona. No, još više povezivanje pojedinačnih zakona povećava mogućnost dinamičkih predviđanja. Objasnjeno je da su zakoni opšti kondicionalni stavovi i da pojedinačan zakon ne kaže kada će se i gde uspostaviti određeni uslovi u njegovog ispoljavanja, već samo da će se zakon ostvariti gde god budu postojali ovi uslovi. Međutim, povezivanjem zakona istog i međusobno povezanih područja mogu se otkriti zakoni koji stoje u međusobnom vremenskom redosledu, ako jedan zakon svojim delovanjem priprema uslove za ispoljavanje drugog zakona koji iz njega dinamički proizlazi, bilo neposredno bilo posle izvesnog vremena. Otkrivanje vremenskog redosleda

²⁵⁾ Teorijsko objašnjenje omogućuje da se iz zakona izvedu tačna predviđanja i u sasvim drukčijim uslovima, što može imati i praktičnu vrednost, na primer u kosmičkim letovima.

različitih zakona je osnovica za dinamičke teorije. Ne može se izgraditi egzaktnija teorija o razvoju nekog društvenog oblika ili nekog tipa društva dok nije poznat vremenski redosled zakona koji se odnose na taj društveni oblik, odnosno tip društva. Sem toga, teorijsko povezivanje zakona znatno olakšava ispitivanje raznih oblika međusobne zavisnosti i povratnog delovanja raznih procesa u okviru nekog šireg društvenog sistema.

Ovo su čisto teorijske i praktične prednosti povezivanja zakona određenog područja u teorijske sisteme. Ali, postoji i jedna značajna logičko-epistemološka prednost, koja se sastoji u tome što se u tom slučaju proces proveravanja nekog iskustvenog uopštavanja i njegovo pretvaranje u naučni zakon znatno skraćuje. Ako se pretpostavka o nekom novom zakonu može izvesti iz neke teorije o čijoj tačnosti govore već brojna proveravanja, njeno proveravanje može da bude mnogo brže a istovremeno i pouzdanije. Ako se, na primer, iz teorije o društvenoj strukturi, koja je potvrđena time što su provereni mnogi zakoni koje ona objašnjava, izvodi jedan novi zakon, njegovo proveravanje je znatno jednostavnije, jer u prilog tog zakona ide sva iskustvena evidencija koja inače potvrđuje teoriju. Od proveravanja se u tom slučaju zahteva samo specijalna evidencija kojom se zakon neposredno potvrđuje, naravno, pod pretpostavkom da je on logički pravilno izveden iz teorije.

Samim tim što pojedinačne zakone povezuje u šire ce-line i što iz opštijih zakona izvodi zakone užeg obima, teorija i objašnjava zakone. Ali, ona objašnjava zakone i na jedan drugi način, nastojeći da otkrije unutrašnju strukturu procesa usled kojih se zakon uspostavlja. Naučna teorija se, naime, ne može svesti na opis, čak hi na opis opšteg i apstraktnog karaktera koji se znatno udaljuje od pojavne ravni stvarnosti. Ona uvek ima pretenziju da objasni i ono što nije neposredno vidljivo, ali što predstavlja unutrašnju sadržinu određenih odnosa koji su u zakonima ili u iskustvenim uopštavanjima već utvrđeni. Obično se ovaj postupak u objašnjavanju zakona naziva tumačenjem ili interpretiranjem, a vrlo često se smatra da se tumačenje sastoji u otkrivanju tzv. mikrostrukture pojava na čiji se makroaspekt zakon odnosi. Većina opštih stavova u sociologiji se odnose na neke kolektivne društvene oblike, klase, društvene organizacije, ekološke oblike itd. i kazuju nešto o raznim kolektivnim makroaspektima tih pojava. Uzmimo na primer stavove da u naseljima određenog karaktera postoji veća ili manja društvena vidljivost raznih pojava i različita organizacija društvene kontrole. Često se, međutim, smatra da je otkrivanje mikrostrukture ovih kolektivnih pojava najbolji put za objašnjenje svakog njihovog makroaspekta i njihovih međusobnih makro-odnosa. Čitav niz fizikalnih teorija su po svojoj strukturi mikro-

teorije. Polazeći od nekih elementarnih čestica i njihovih odnosa te teorije nastoje da objasne ono što se zbiva u makrosvetu. Istog karaktera je u biologiji genetička teorija nasleđa. Pretpostavkom o postojanju nekih mikro-elemenata, gena, kao prenos-nika naslednih osobina, ta teorija objašnjava razne pojave u nasleđivanju.

Po analogiji s ovim teorijama bilo je, a ima i danas, niz pokušaja da se društveni život i izrazito društveni zakoni objašnjavaju pomoću zakona o raznim osobinama ili delatno-stima pojedinaca. Milovo shvatanje epistemološke strukture sociologije jeste izrazit primer pokušaja da se na individualno-psihološki nivo redukuju svi makro-zakoni o društvenim odnosima. Međutim, i pre i posle Mila bilo je ovakvih pokušaja (Hobsova teorija, sociološke pretpostavke klasičnog liberalizma i utilitarizma, M. Veber, Frojd, Moreno, razne individualističke varijante savremene sociološke teorije akcije itd.). Sve teorije ove vrste polaze od pretpostavke da makro-pojave u oblasti društva treba objašnjavati traženjem njihovih najdubljih uzroka u raznim individualnim osobinama pojedinaca koje se smatraju mikroaspektom društvenih pojava. Ali, svakako, nisu ni u prošlosti a ni danas sve sociološke teorije pripadale ovom tipu „mikro-teorija“. U mnogim drugim teorijama se društvene pojave objašnjavaju delovanjem drugih makro-pojava, na primer: razvojem tehnologije, promenama u osnovnim društveno-eko-nomskim odnosima, karakterom odnosa između društva i prirodnih uslova, geografskih i klimatskih itd. Međutim, tumačenje unutrašnjeg sadržaja procesa što deluje u raznim zakonima, koje ne predstavlja uvek otkrivanje mikro-aspekta pojava, nesumnjivo je važan elemenat u teorijskom objašnjavanju naučnih zakona.

Do sada je isticano da se teorija zasniva na pouzdanim iskustvenim uopštavanjima i proverenim naučnim zakonima, i da ona treba da omogući sistematsko sređivanje i dublje objašnjavanje već poznatih iskustvenih saznanja. Međutim, uloga teorije se ovim ne iscrpljuje. Njen zadatak se ne sastoji samo u tome da omogućuje predviđanja onih pojava koje u svom postojećem obliku može da objasni. Pored toga, teorija treba da bude i stalan izvor podsticaja za postavljanje i uspešno rešavanje novih pitanja. Ova osobina se obično naziva heurističkom plodnošću teorije. Na primer, teorija o društvenoj strukturi bi trebalo ne samo da povezuje sva saznanja o vezama različitih društvenih pojava s društvenim strukturama određenog tipa, nego da istovremeno bude živ izvor novih ideja o tome u kojim pravcima treba nastaviti s ispitivanjem uticaja strukture na ostale društvene pojave, i da pretpostavke izvedene iz teorije budu zatim iskustveno potvrđene. Za heuristički plodne teorije

postoji uvek najveće interesovanje u nauci, pošto se one nalaze u središtu najživljih istraživanja. A istovremeno je naknadno iskustveno potvrđivanje pretpostavki izvedenih iz neke teorije najubedljiviji dokaz o njenoj tačnosti. Znatno se povećava ubeđenje u tačnost neke teorije ako ona omogući predviđanje nekih pojava za koje se nezavisno od nje nije znalo.

Naučnoj teoriji se, dakle, postavlja niz zahteva, među kojima su najvažniji: (1) da bude iskustveno proverljiva; (2) da bude precizna, naravno, prema datim mogućnostima i prema normama određene nauke; (3) da povezuje, objašnjava i tumači proverena iskustvena uopštavanja i zakone; (4) da može biti upotrebljena za predviđanje onih pojava koje u svom postojećem obliku može da objasni; (5) da bude heuristički plodna, i (6) da bude, bar perspektivno, primenljiva u nekom obliku ljudske prakse. Tek sa stanovišta ovih osnovnih zahteva mogu se oceniti i neki drugi zahtevi ili neka druga načela koja se često ističu. U logičkoj literaturi može se dosta često naći zahtev za tzv. jednostavnošću teorije. Taj zahtev je vrlo star; postavio ga je još u srednjem veku poznati sholastičar Okam svojim čuvenim stavom *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitate*, što znači da osnovne pojmove treba svesti na najneophodniju meru. Zahtev za jednostavnošću je povezan s težnjom da teorijska saznanja budu jasna, što određenija i da ih je što lakše primenjivati. Ali u ovom zahtevu dolazi do izražaja i jedno estetsko načelo, jer kao uopšte u životu i u teoriji jednostavnost znači i lepotu. Međutim, nije opravdano apsolutizovati ovo načelo pre nego što se razmotre već izneti osnovni zahtevi, koji su, nesumnjivo, vrlo složeni i na koje često jedna suviše pojednostavljena teorija nije u stanju da odgovori. Jednostavnost prema tome nije primaran zahtev i samostalna epistemološka vrednost, nego samo najpoželjniji način na koji teorija treba da zadovolji osnovne epistemološke zahteve.²⁶⁾

Ovu dosta elementarnu analizu strukture i epistemološke funkcije teorije treba dopuniti razmatranjima o načinu njenog nastajanja. Iz prethodnog izlaganja se može zaključiti da svaka razvijena naučna teorija ima deduktivnu strukturu. Ova izrazito deduktivna struktura razvijene teorije i jeste razlog mnogih pogrešnih shvatanja o njenom nastanku. Naime, sve do nedavno nisu u logici bile dovoljno jasno uočene razlike između dedukcije u formalnim sistemima, na primer u matematici i formalnoj logici, i deduktivne sadržinske teorije.²⁷⁾ U matematičkoj dedukciji ili u dedukciji u formalnoj logici,

²⁶⁾ Šire o epistemološkom značaju načela jednostavnosti teorije vid. M. Bunge, *The Weight of Simplicity in the Construction and Assaying of Scientific Theories*, *Philosophy of Science*, vol. 28 (1961), Na 2.

²⁷⁾ Vid. R. B. Braitwaite, op. cit., p. 350-54.

pod pretpostavkom da je proces zaključivanja tačan, ispravnost zaključaka zavisi samo od polaznih aksioma. Sve dok ne dode do pokušaja da se formalni matematički ili logički deduktivni modeli primene u nekoj iskustvenoj oblasti, uopšte se ne postavlja pitanje njihove istinitosti, već samo da li su oni logički i matematički koherentni. Aksiomi se mogu izabrati proizvoljno, a koherentnost zavisi jedino od toga da li je proces zaključivanja bio ispravan i da li je u zaključcima razvijeno samo ono što je prethodno bilo sadržano u aksiomima ili postulatima. U deduktivnoj naučnoj teoriji, međutim, tačnost postulata zavisi i od toga da li se potvrđuju iskustveni zaključci koji su iz njih izvedeni u onom delu stvarnosti na koji se zaključci odnose. Slikovito rečeno, matematička dedukcija visi o svome vrhu, o svojim izabranim aksiomima. Teorijsko-sadržinska dedukcija se oslanja na široku osnovu svojih zaključaka koji se neposredno odnose na stvarnost i od njihove tačnosti zavisi ispravnost njenoga vrha, tj. njenih teorijskih postulata. Ova zavisnost deduktivne teorije od njene iskustvene osnove najbolje se vidi iz sledećeg: ako se otkriju nove iskustvene pojave i novi iskustveni odnosi koji posle iscrpnog ispitivanja pouzdanosti i ispravnosti dobijenih podataka nisu u skladu sa teorijom, ova se mora menjati, ispravljati, pa čak i napuštati. Ali, ni najveće promene u teoriji ne mogu da izmene ili opovrgnu iskustvene činjenice koje su ranije bile na egzaktnan način utvrđene. Može se, na primer, radikalno izmeniti teorija o uzrocima ratova, ili, što je u stvari isto, mogu o tome postojati različite teorije, ali proverene činjenice o istorijskim ratovima stoje kao građa koja se mora uzimati u obzir u svim korektnim teorijama. Promene u teorijskim shvatanjima mogu jedino pokazati da ranija shvatanja o adekvatnoj iskustvenoj evidenciji nisu bila dovoljno potpuna ili da su neki njihovi delovi teorijski irelevantni, ali ona ne mogu osporiti iskustvene podatke koji su prethodno na korektan naučan način utvrđeni. Ovo najbolje pokazuje koliko su u nauci uvek u krajnjoj liniji primarne iskustvene činjenice, premda, kao što će se videti u poglavlju o teoriji naučnog obaveštenja, u stvaranju izvorne evidencije teorijski momenti imaju vrlo veliku ulogu.

Isto tako je pogrešno smatrati da naučne teorije, zbog toga što su u svom razvijenom obliku izrazito deduktivne, nastaju i razvijaju se samo deduktivno, tj. da se uvek polazi od postulata ili aksioma i od njih ide ka iskustvu. Ovakav put nastajanja i razvijanja naučnih teorija bio bi moguć samo pod pretpostavkom da su polazni teorijski postulati isključivo intuitivne prirode, tj. da oni nisu plodovi dugog i sistematskog iskustva o stvarnosti, nego neposredna saznanja nečeg što je jasno, očigledno i neosporno, ili sasvim neočekivana intuitivna

poimanja najdubljih struktura stvarnosti. U stvari, teorijski postulati su najčešće rezultat dugotrajnog prethodnog proučavanja stvarnosti i nastaju kao pokušaj da se saznanje koje već postoji u nižim oblicima, na primer u iskustvenim uopštava-njima, međusobno nepovezanim zakonima i teorijama užeg obima sredi, poveže i dalje uopšti. To znači da teorija često nastaje i razvija se na induktivan način. Ovaj problem je u logici odavno poznat. Prilikom izlaganja Milovih metodoloških shva-tanja je ukazano da Mil razlikuje dve vrste dedukcije: dedukciju u klasičnom smislu reci, koja od opštih stavova ide ka pojedinačnim, i tzv. inverznu dedukciju, koja polazeći od nekih iskustvenih uopštavanja traži mogućnost njihovog deduktivnog povezivanja. Neki savremeni logičari, na primer Nil, nazivaju ovaj drugi način nastajanja deduktivnih teorija sekundarnom indukcijom. Pod primarnom indukcijom se podrazumevaju induktivni postupci pomoću kojih se stvaraju iskustvena uopštavanja i pojedinačni zakoni. Sekundarna indukcija, međutim, ima zadatak da ta uopštavanja nižeg reda povezuje u opštije deduktiv-ne sisteme.²⁸⁾

Ovim se, naravno, ne želi umanjiti velika uloga dedukcije, ne samo u sintetizovanju naučnog znanja, nego i u razvijanju naučnih teorija. Ta uloga se najbolje vidi u onoj malo pre pomenutoj heurističkoj plodnosti teorije. Iz neke postojeće teorije se mogu na deduktivan način, stvaralačkim kombino-vanjem njenih postulata izvoditi mnoge nove hipoteze, koje se tek kasnije proveravaju u iskustvu i na taj način potvrđuju ili odbacuju. Svaka potvrđena hipoteza ove vrste znači proširenje naučnog saznanja do kog se došlo prvenstveno deduktiv-nim putem. No, što je neka nauka teorijski manje razvijena, pomenuta sekundarna indukcija ima veću ulogu u razvijanju njene teorije. Ovo treba utoliko pre naglasiti jer u logičko-epi-stemološkoj literaturi postoje gledišta koja sasvim osporavaju vrednost indukcije u stvaralačkom razvijanju teorije i svode je na iskustveno proveravanje deduktivnih hipoteza.²⁹⁾ Indukcija se mora uvek rukovoditi nekom hipotezom, ali sve hipoteze ne nastaju deduktivnim razvijanjem postojećih naučnih teorija. Čitav niz hipoteza se pojavljuje kao naslućivanje problema o kome još ne postoje relevantna teorijska saznanja. Mnoge druge hipoteze nastaju iz samog života, zbog potrebe da se rešava neki zadatak koji nameće životna praksa, bez obzira da li je on u

²⁸⁾ W. Kneale, op. cit., p. 103-6. 246-50.

²⁹⁾ Tipičan primer su »hvatanja K. Popera i grupe njegovih sledbenika. Vid. K. Popper, *Logic of Scientific Discoverv*, p. 27—30; isti, *Conjectures and Refutations*, Basic Books, New York, London, 1962, passim.

nauci ranije obrađivan ili nije, i da li se o njemu mogu iz postojeće teorije deduktivno izvesti dovoljno određene pretpostavke.

Razmatranje naučne teorije ne može se u metodologiji jedne posebne nauke iscrpsti na epistemološkoj ravni. Da li neka teorija spada u domen jedne ili druge nauke, zavisi i od ontološke prirode njenih teorijskih postulata. Već je rečeno da svaka nauka nastaje na osnovu neke naj opštije polazne apstrakcije kojom se utvrđuje njen iskustveni delokrug kao i osnovni ugao pod kojim ona prilazi određenom delu stvarnosti. Na osnovu toga se jedino može utvrditi da li se postulati neke naučne teorije kreću u iskustvenom i intencionalnom delokrugu određene nauke. Prema tome, ako postoji opšta saglasnost u pogledu delokruga i osnovnog metodološkog pristupa neke nauke, nema većih teškoća u određivanju da li neka teorija spada u nju ili neku drugu nauku. Ali, često nema ove osnovne saglasnosti. ili je ona vrlo neodređena. Sociologija je u tom pogledu dosta karakterističan primer. Zbog toga odgovor na pitanje: koju teoriju treba smatrati sociološkom, zavisi od toga kako se odredi delokrug sociologije i kako se shvata odnos između nje i nekih drugih nauka. O tome i u prošlosti a i danas postoje u sociologiji različita shvatanja, mada se mnoga gledišta razlikuju samo u nijansama. Stoga shvatanje o prirodi sociološke teorije koje će biti izneto nije -prikaz stvarnog stanja, pa čak ni preovlađujuće tendencije u savremenoj sociologiji, nego program koji se smatra najracionalnijim. Ono je najtešnje povezano s ranije iznetim shvatanjem o predmetu sociologije i osobenostima sociološkog metoda.

Ako se sociologija shvati kao nauka o društvu, očigledno je da postulati socioloških teorija, ne samo naj opštije sistematske nego i užih, moraju biti stavovi o društvu i raznim izrazito društvenim odnosima, kao i stavovi o odnosima društva prema spoljnoj prirodi i prema biološko-psihičkoj ili antropološkoj prirodi čoveka. Verovatno će se odmah postaviti pitanje zašto se odnosi društva prema biološkim, a još više prema psihičkim osobinama ljudi izdvajaju u posebnu osnovnu oblast sociološke teorije, kad je poznato da je čovek kao vrsta proizvod svoje društvene istorije, a i individualno je od kolevke do groba izložen izuzetno snažnom uticaju svoga položaja u društvu? Pa ipak ovo izdvajanje ima niz opravdanja. Prvo, biološki a i psihički razvoj čoveka kao vrste, naročito njegovi niži oblici, počinju daleko pre pojave ljudskog društva. Začeci biološkog i psihičkog razvoja čoveka nalaze se duboko u njegovoj predruštvenoj, životinjskoj istoriji. Drugo, svaki pojedinac i individualno ulazi u društvo s određenim biološkim nasleđem. U tom nasleđu su sadržane, svakako ne krute, ali ipak određene mogućnosti kasnijeg razvoja bar nekih značajnih ljudskih psihičkih sposob-

nosti. Obično se iz činjenice da je biološko nasleđe značajno za kasniji psihički razvoj čoveka izvlače konzervativni, pa čak i aristokratski zaključci. Međutim, ovde izdvajanje nasleđa i bio-loško-psihičkih osobina pojedinaca ima sasvim drugi smisao i drugi cilj. Nasleđe i individualne osobine čoveka se ne izdvajaju prvenstveno zato da bi se tražile i opravdavale neke nužne razlike među ljudima, nego, upravo obrnuto, da bi se što svestranije proučavali razni društveni uticaji na razvoj potencijalnih ljudskih mogućnosti. Izgleda, naime, da usled negativnih društvenih uticaja i izrazito društvenih ograničenja ostvarene sposobnosti mnogih ljudi znatno zaostaju za potencijalnim sposobnostima s kojima oni dolaze na svet. Potrebno je stoga ispitivati granice potencijalnih sposobnosti koje su sadržane u nasleđu i društvene uslove u kojima se može postići najveći domet u njihovom ostvarivanju. A ako se potencijalne sposobnosti s ostvarenim dometima ne poklapaju ili se znatno razlikuju, treba videti koji društveni činioci najviše utiču da se potencijalne mogućnosti ljudi ne ostvaruju. Na primer, vrlo krupan ne samo teorijski nego i praktični zadatak jeste ispitivanje u kojoj meri određeno društvo koristi intelektualni potencijal svojih članova. Poznato je da ga razna društva koriste u različitoj meri. A pošto nije teško utvrditi da određena društva ne koriste u dovoljnoj meri intelektualni potencijal svojih članova, treba ispitivati zbog čega se to dešava. Upravo u ovom smislu treba u sociologiji shvatiti Mark-ovu ideju otuđenja. Ta ideja ukazuje na potrebu stalnog poređenja nekih osnovnih antropoloških čovekovih osobina i mogućnosti s realnim društvenim uslovima za njihovo ostvarivanje. Ti realni društveni uslovi, naime, mogu da od čoveka otuđuju izvesne njegove bitno ljudske potencijalne sposobnosti, pretvarajući ga u intelektualnog bogalja i moralnu nakazu.

Sve svoje realne oblike i delatnosti društvo razvija u okviru različitih konkretno-istorijskih globalnih sistema, bez obzira što su neki od tih sistema vrlo rudimentarni i minijturni. Aksiomi opšte sociološke teorije moraju stoga biti teorijski stavovi u kojima su uopštene zakonitosti postojanja najrazličitijih istorijskih tipova globalnih društava, a pre svega stavovi o strukturi, organizaciji i kulturi različitih tipova globalnih društava. Naravno, ako je teorija uža, ako se odnosi samo na jedan tip globalnih društava, njeni postulati mogu biti izvedeni iz uopštavanja koja važe za taj tip globalnih društava, na primer za feudalno, kapitalističko, socijalističko. Što je teorija šira, opštija, to njeni aksiomi moraju da se zasnivaju na uopštavanju podataka o različitim vrstama globalnih društava.

U podacima o organizaciji i kulturi globalnog društva sadržan je već i određeni odnos društva prema prirodnoj okolini, jer taj odnos se ispoljava u obliku društvene tehnologije

koja je jedan od bitnih temelja društvene organizacije i elemenata kulture, kao i u drugim oblastima kulture u kojima dolazi do izražaja odnos društvo-priroda i čovek-priroda.

Prilikom objašnjavanja predmeta sociologije i osobeno-sti sociološkog metoda naglašeno je da globalna društva nisu apstraktni totaliteti, već da su više ili manje funkcionalno i teritorijalno, a često i etnički-kulturno diferencirana, i, napokon, da su elementarni delovi svakog ljudskog društva pojedinci, konkretni ljudi. Sociološka teorija, stoga, ne može da bude samo apstraktna opšta teorija o globalnom društvu, iako je opšta teorija o globalnom društvu svakako teorijsko jezgro sociologije. Pa bi bila dovoljno sadržajna, ona mora objašnjavati specifične odnose između globalnog društva i najrazličitijih njegovih delova i mora biti u stanju da što potpunije i svestranije analizira i objašnjava društvene uslove života konkretnih ljudi. To nesumnjivo znači da sociološka teorija mora sjedinjavati ranije pomenuti makro i mikro-aspekt društvenog života. Ali, sličnost između razvijene sociološke teorije i mikro-teorija redukcioni-stičkog tipa, kakve postoje u nekim prirodnim naukama, samo je prividna. U ovim poslednjim teorijama se pomoću mikrostruk-tura, što znači ponašanja nekih najsitnijih nevidljivih čestica, uspeva objasniti i fizikalna makro-struktura pojava koja se za-paža u svakodnevnom iskustvu. Redukcionističke teorije u sociologiji stvorene su prema toj analogiji. Pojedinaac sa svojim individualnim osobinama, svojim potrebama, nagonima, sposobnostima, težnjama, vrednostima i si., dobija ulogu analognu atomu, i zatim se iz mase međusobnih odnosa pojedinaca izvodi društvo u svim svojim oblicima i delatnostima. U shvatanju, koje se ovde zastupa, društvena mikro-struktura tj. pojedinci sa svojim osobinama i neposrednim odnosima, pojavljuju se kao sastavni deo, kao tkivo globalnog društva. Premda mikro-struktura

— ljudi s određenim osobinama i svojim neposrednim odnosima

— nije pasivan odblesak strukture, organizacije, kulture i opšteg stanja globalnog društva, ipak se ona razvija pod preovlađujućim uticajima globalnog društva. Malo je, stoga, verovatno da bi se ovako shvaćena sociološka teorija i sociološki zakoni mogli re-dukovati na psihološku ili biološku teoriju, ili na bilo kakvu teoriju o čoveku pojedincu.³⁰⁾ Međutim, sociološka teorija bi mogla i trebalo bi da se uključi u jednu opštu nauku u kojoj bi bila sjedinjena sva teorijska znanja o čoveku kao istorijskoj vrsti.

³⁰⁾ šire o pokušajima i teškoćama redukcionizma u sociologiji vid. M. Brodbeck, *Methodological Individualism: Definition and Reduction*, *Philosophy of Science*, vol. 25 (1958), Na 1.

5.

STRUKTURA I KARAKTER NAUČNOG OBJAŠNJENJA

Ispitivanje strukture i epistemoloških funkcija zakona i teorija trebalo je da pokaže kakve su prirode opšti i sistematski stavovi na kojima se zasniva teorijski sistem određene nauke. Analiza strukture i karaktera naučnog objašnjenja po-kazaće jedan od osnovnih načina primene tih opštih stavova.³¹⁾ Drugi način primene zakona i teorija dolazi do izražaja u naučnim predviđanjima. O naučnim predviđanjima će se govoriti samo uzgred, koliko je neophodno za razumevanje naučnog objašnjenja.

Zakoni i teorije su osnovna sredstva naučnog objašnjenja što će se jasno videti iz njegove strukture. Svako razvijeno naučno objašnjenje je determinističke prirode. Ideal kome se teži u naučnim objašnjenjima jeste otkrivanje neophodnih i dovoljnih uslova nastanka pojave koju treba objasniti. Smisao ovog stava postaće jasniji pošto se objasne pojmovi neophodnih i dovoljnih uslova.

(1) A je neophodan uslov pojave B, ako se B nikad ne dešava a da se prethodno ili istovremeno nije pojavilo A.

(2) A je dovoljan uslov pojave B, ako se B uvek javlja kad se javi A.

(3) I, napokon, u trećem slučaju koji predstavlja idealno naučno objašnjenje: A je neophodan i dovoljan uslov pojave B, ako se B nikad ne pojavljuje a da se prethodno ili istovremeno nije pojavilo A, i istovremeno se uvek javlja kad se pojavi A.

A može biti neophodan, ali ne i dovoljan, uslov neke pojave. To se dešava uvek, kad je A sastavni deo nekog šireg

³¹⁾ O logičko-epistemološkim osobinama naučnog objašnjenja postoji vrlo obimna literatura koju nije potrebno iscrpno nabrajati, pošto se čitalac može o njoj šire obavestiti u svakom sistematskom epistemološkom delu. Jedno od takvih dela jeste, npr., Neiglova knjiga navedena u prim. ¹²⁾. Manje su proučene specifičnosti naučnog objašnjenja u društvenim naukama. Najiscrpnija studija ove vrste jeste R. Brown, *Explanation in Social Science*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963; zanimljive su s ovog stanovišta i knjige G. Gibson, *The Logic of Social Inquiry*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980. i P. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation*, Oxford University Press, London, 1952; od manjih rasprava jedna od najpoznatijih je C. G. Hempel, P. Oppenheim, *The Logic of Explanation*, u knjizi H. Feigl, M. Brodbeck (eds.), *Readings in the Philosophy of Science*, Appleton-Century Crofts, New York, 1953. U časopisu *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XXI (1956) objavljeno je nekoliko radova o objašnjenju u sociologiji i drugim društvenim naukama.

spleta uslova od kojih zavisi pojava B. Na primer, poznato je da je određen minimum inteligencije-neophodan preduslov za postizanje uspeha u određenim vrstama škole. Lica koja ne poseduju taj minimum nisu, i pored svih napora, u stanju da završe te škole. To znači da je određen nivo inteligencije neophodan uslov uspeha u nekom tipu škola. Ali, ipak, znatan broj dovoljno inteligentnih učenika ne uspeva da završi te škole zato što nedovoljno rade, a za završavanje škole je, pored bistrine, potreban i napor, sposobnost da se istrajno ispunjavaju raznovrsni školski zadaci. Nivo inteligencije je, prema tome, neophodan ali ne i dovoljan uslov uspeha u školi. On se javlja kao neophodan elemenat šireg spleta uslova. Očigledno je stoga da u ovakvim slučajevima otkrivanje jednog neophodnog uslova nije dovoljno za objašnjenje određene pojave.

Isto tako A može biti dovoljan, ali ne i neophodan uslov pojave B. Ovo se dešava uvek kad postoji neki drugi uzrok pojave B koji je nezavisan od A. Drugim recima, ako jedna pojava nastaje zbog dva različita, međusobno nezavisna uzroka, svaki od tih uzroka je dovoljan uslov, tj. kad bilo koji od njih de-luje javlja se i pojava B. Ali ni jedan od tih alternativnih uzroka nije neophodan uslov pojave B, jer se ona javlja kad se pojavi bilo koji uzrok, a ne samo onaj koji je označen simbolom A. Ovakvih slučajeva ima dosta u stvarnosti, naročito u društvenim naukama. Poznato je da vrlo različiti i nezavisni uzročni spletovi izazivaju neke oblike društvenog ponašanja, na primer izostajanje s posla. Svaki od tih spletova je dovoljan, ali ne i neophodan uslov ovakvih pojava. Otkrivanje dovoljnih uslova daje mnogo potpunije objašnjenje pojedinačne pojave, nego poznavanje samo jednog neophodnog. Ali za objašnjenje neke vrste pojava, koja nije dovoljno homogena, potrebno je poznavati različite dovoljne uslove njenih užih podvrsta. Sto je neka teorija šira i potpunija, ona će prilikom objašnjavanja određene vrste pojava svestranije uzimati u obzir njene različite dovoljne uslove. Na taj način teorija postaje primenljiva na raznovrsnije konkretne slučajeve.

Takva razvijena teorija vrlo snažno utiče na način klasifikovanja pojava. Jedno od osnovnih načela svake klasifikacije jeste stvaranje što homogenijih grupa. Homogenost se može postići na raznim nivoima, ali, ako se zasniva na nekim pojavnim obeležjima, postignuta homogenost može biti vrlo površna, čak i samo prividna. Mnogo dublja homogenost grupa u određenoj klasifikaciji postiže se otkrivanjem specifičnih determinističkih spletova koji predstavljaju neophodne i dovoljne uslove određene grupe pojava, koja je deo neke šire vrste ili klase pojava. Ako se, na primer, pretpostavi da su bolest, opterećenost kućnim poslovima, rad na sporednom zanimanju, odnosi unutar

radnog kolektiva i si. nezavisni uzroci izostajanja s posla, o tome će se prilikom njihovog klasifikovanja svakako voditi računa, i neće se smatrati da su izostanci s različitim uzrocima stvarno ista pojava. Sve različite grupe izostanaka pripadaju jednoj opštoj vrsti pojava, međutim, s obzirom na specifičnosti njihovih uzroka one se posmatraju kao nešto posebno. Usled toga se prilikom objašnjavanja može uzeti u obzir ne samo ono što je relevantno za opštu vrstu pojava, nego ono što je osobeno njenim podvrstama.

Teorijski razvijenija nauka upravo zato što raspolaže određenim saznanjima o neophodnim i dovoljnim uslovima neke pojave može s daleko više sistema da usmerava opisivanje pojava. Nestaje rasplintosti naučnog opisa pojava, i s tim povezane neodređenosti i nesistematičnosti u prikupljanju izvornih obaveštenja, nego se i prilikom traženja izvornih obaveštenja i u opisivanju ide neposrednije ka cilju. Traže se ona obaveštenja za koja se teorijski s dovoljno razloga pretpostavlja da su neophodna, jer se u njima nalaze podaci koji su potrebni za ispitivanje činilaca koji utiču na određenu pojavu.

Naučna objašnjenja se mogu klasifikovati prema više različitih kriterija. Po logičkom odnosu u kome se u objašnjenjima nalaze premise i zaključak, ona se mogu podeliti na čisto deduktivna, ako zaključak logički nužno sledi iz premisa, ili probabilistička, ako zaključak proizilazi iz premisa samo s određenom verovatnoćom. Zatim, objašnjenja mogu biti struktural-no-funkcionalna, ako je cilj da se otkrije položaj i uloga neke vrste pojava u širem sistemu. Faktor vremena dobija, međutim, sasvim drugu ulogu u genetičkim objašnjenjima, čiji je osnovni cilj objašnjenje nastanka određene pojave. Po nekim shvata-njima poseban tip objašnjenja su tzv. teleološka objašnjenja u kojima se neko ponašanje objašnjava namerama i ciljevima koji se pomoću njega žele postići. Kasnije će se videti da ova teleološka objašnjenja ne mogu da zamene deterministička. Ova Neigelova podela ne iscrpljuje sve mogućnosti klasifikovanja naučnih objašnjenja, nego samo ukazuje na neke njihove najčešće tipove.³²⁾

Pojedino naučno objašnjenje može se odnositi na (1) neki opšti stav (iskustveno uopštavanje, zakon ili teoriju), i (2) na pojedinačne pojave određene vrste. Može se postaviti pitanje kuda u ovakvoj podeli spada objašnjavanje otkrivene statističke učestalosti masovnih pojava. To zavisi od prirode

³²⁾ E. Nagel, *The Structure of Science*, p. 20—26, kao i celo treće poglavlje. Vid. u R. Brown, op. cit., p. 40—44 et passim. Braun iscrpno klasifikuje razna objašnjenja prema karakteru iskustvenih činilaca na kojima se ona zasnivaju, razlikujući u tom pogledu objašnjenja pomoću namera, sklonosti, razloga i funkcija.

statističkih podataka. Ako se oni odnose na sasvim određene slučajeve, i izražavaju neku kolektivnu osobinu pojedinačnog slučaja, može se smatrati da se objašnjava pojedinačna pojava i kad se objašnjava različita učestalost određenih masovnih pojava u nekom društvu ili u nekom njegovom delu, na primer kad se objašnjava zašto su u pojedinim krajevima neke zemlje stope nataliteta vrlo različite. Drugo je ako se u statističkom obliku pojavljuje neki odnos između dve ili više promenljivih koji nije ograničen na pojedinačne slučajeve, na primer odnos između stepena obrazovanja i proizvodnosti rada u raznim društvima. U tom slučaju se radi o statističkom iskustvenom uopštavanju, a ne o statističkom opisu pojedinačnih slučajeva.

Iz onoga što je već rečeno o strukturi i epistemološkoj ulozi naučnih zakona i teorija može se zaključiti da se opšti stavovi, tj. zakoni i teorije, objašnjavanju time što se izvode iz nekih opštijih zakona odnosno teorija, ili što se tumači unutrašnji sadržaj procesa usled kojeg se uspostavlja odnos što je izražen u naučnom zakonu. Vrlo često su oba elementa naučnog objašnjenja nerazdvojno združena. Pri tom se od teorije koja objašnjava neki zakon ili užu teorijski stav traži da bude u stanju da objasni i neke druge zakone i teorijske stavove. U protivnom slučaju teorija ne bi raspolagala širom iskustvenom evidencijom od one koja postoji za objašnjavani zakon, niti bi ga povezivala u šire teorijske celine.³³⁾ Na primer, zakon društvene homogenosti, koji je prethodno iskustvenim putem utvrđen, objašnjava se izvođenjem iz određenih stavova teorije o društvenoj strukturi koji se odnose na društvene klase i slojeve, a kojima se, pored sklonosti za sklapanjem unutarklasnih, odnosno unutar-slojnih brakova mogu objasniti i druge osobine ovih društvenih oblika.

U teorijskoj nauci je epistemološki najvažnije objašnjavanje zakona i teorija, pošto se na taj način njena opšta saznanja postepeno povezuju u sve jedinstveniji teorijski sistem. U neposrednoj istraživačkoj praksi se mnogo češće objašnjavaju pojedinačne pojave, otkrivanjem njihovih neophodnih i dovoljnih uslova. Drugim recima, pojedinačna pojava se objašnjava otkrivanjem njenih veza sa širim ili užim delovima aktualne stvarnosti, kao i ispitivanjem delovanja aktivnih posledica njene dalje ili neposrednije prošlosti. Ne treba posebno isticati da na razne društvene pojave ne deluju samo aktualni činioци, tj. objektivno stanje u trenutku kada se one zbivaju. Razne osobine i oblici društvenog ponašanja pojedinaca, kao i društvenih — organizovanih ili difuznih — oblika, rezultat su njihovog prethodnog razvoja, nastaju pod snažnim uticajem u tom razvoju

³³⁾ E. Nagel, op. cit., p. 36-37.

stečenih iskustava i sklonosti. Ovi se, nesumnjivo, mogu shvatiti i kao samo aktualni činioči. Međutim, u težnji za dubljim objašnjenjem uvek je korisno ispitati uslove njihovog obrazovanja u prošlosti. Na primer, prilikom ispitivanja aktualnih postupaka neke društvene organizacije treba uzeti u obzir nastajanje njene strukture i tradicije u prošlosti. Pod pritiskom novonastale situacije ove se mogu više ili manje menjati, ali one uvek utiču na aktualno ponašanje organizacije, ako ničim drugim a ono bar naporom koji organizacija mora uložiti da bi izmenila neki deo svoje strukture i tradicije.

Prva pretpostavka naučnog objašnjenja neke pojedinačne pojave, a, kao što je rečeno, to mogu biti i kolektivni skupovi masovnih pojava, jeste tačan opis njenog stanja. Ako se zanemari da se prilikom objašnjenja raznih pojava u svakodnevnom životu obično ne stvara toliko sistematski i precizan opis objašnjavanih pojava, može se reći, da na sličan način postupa i zdrav razum. I on ispituje uslove u kojima se izvesno duže ili kraće vreme nalazila neka pojava, nastojeći da u njima otkrije uzroke one njene osobine, stanja ili postupka koje želi da objasni. Prilikom otkrivanja tih uzroka zdrav razum se oslanja na svakodnevno iskustvo i na što potpunije neposredno poznavanje pojedinačnog slučaja, a, zatim u njegovim objašnjenjima dolaze do izražaja rasprostranjena shvatanja i tradicije određene kulture. I pored postojanja ovih opštih elemenata, bitna osobina zdravorazumskih objašnjenja jeste improvizacija; ona se stvara za određeni slučaj, najčešće zbog neke neposredne praktične potrebe. Naučno objašnjenje se radikalno razlikuje od zdravorazumskog upravo po tome što se nastoji da ono ne bude improvizacija, koja bi važila samo za jedan određen slučaj, nego da objašnjenje pojedinačnih slučajeva ima u što većoj meri opšti i sistematski karakter. U naučnom objašnjenju se pojedinačni slučajevi izvode iz nekih opštih pravilnosti, za koje je utvrđeno da važe za čitavu vrstu pojava kojoj oni pripadaju. Na tim opštim saznanjima o vrsti kojoj pripada pojedinačni slučaj, zasniva se naučno objašnjenje.

Ali, kao što je već rečeno, prilikom analize strukture naučnog zakona, ni jedan zakon ne iscrpljuje pojedinačnu pojavu do kraja; ni primena čitavog niza zakona nije dovoljna da do kraja i bez ostatka objasni konkretne individualne osobenosti pojedinačnog slučaja. Zbog toga se obično teorijsko jezgro objašnjenja, koje se sastoji u izvođenju objašnjavane pojedinačne pojave iz nekih opštih naučnih stavova mora upotpunjavati nizom konkretnih saznanja o pojedinačnoj pojavi. Međutim, ako u nekom objašnjenju ima više ovakvih improvizovanih dopuna i ako one preovladavaju, ono se ne smatra razvijenim naučnim objašnjenjem. Neki epistemolozi (Hempel) predlažu da se ono

nazove skicom naučnog objašnjenja, upravo zato da bi se ukazalo na njegovu potpunost.

Naučno objašnjenje dobij a sistematski karakter prime-nom naučnih zakona i teorija. Svaka konkretna pojava povezana je bezbrojnim vezama sa drugim iskustvenim pojavama. Sve te veze, međutim, nisu podjednako značajne za onu njenu osobinu, stanje ili promenu koji se u određenom slučaju žele objasniti. Nauka nastoji da u složenom iskustvenom kompleksu različitih veza i odnosa u kojima postoji ili je nastala objašnjavana pojava, utvrdi njene neophodne i dovoljne uslove pomoću proverenih zakona i teorija. Pojedinačna pojava može se smatrati posebnim slučajem nekog opšteg zakona ili teorije ako se njeni iskustveno utvrđeni početni uslovi vi podudaraju s uslovima važenja određenog zakona ili teorije. Na primer, u objašnjavanju uzroka zbog kojih se razveo neki brak ili grupa brakova, na njihov opis se primenjuju teorijska znanja o uzrocima razvoda. Objašnjenje je osnovano samo ako su u opisu objašnjavanih pojava, njihovim početnim uslovima, iskustveno utvrđeni ušli vi važenja primenjenih teorijskih stavova. U objašnjenje posebne pojave može se imati tim veće poverenje što su pri-menjeni teorijski stavovi bolje provereni.

Pošto su u teorijski razvijenom naučnom objašnjenju neophodni i dovoljni uslovi objašnjene pojave izvedeni iz njenih početnih uslova, tj. iz opisa njenog stanja i položaja u stvarnosti, na osnovu zakona i teorija, po svojoj logičkoj strukturi takvo objašnjenje je deduktivan zaključak, u kome su jedne premise provereni naučni zakoni ili provereni teorijski stavovi, a druge sadrže pouzdane i precizne iskustvene podatke o početnim uslovima objašnjavane pojave. Ponekad se nedovoljno uviđa da su u zasnovanom naučnom objašnjenju podjednako neophodne premise obe vrste, premda se njihove funkcije razlikuju. Iz logike je poznato da se iz dva opšta stava ne može izvesti pojedinačan stav. Da bi se iz opštih stavova mogao izvesti neki pojedinačan stav, mora postojati bar jedna pojedinačna premisa. U naučnom objašnjenju pojedinačnih pojava ova premisa sadrži opis početnih uslova objašnjavane pojave. Od teorijskih stavova zavise dubina i sistematski karakter objašnjenja, jer što se neka pojava može uključiti u širi teorijski okvir, to se više saznaje o determinističkim strukturama u kojima ona nastaje. Zakoni i teorije su garancija da iskustveni odnos koji se iznosi kao objašnjenje pojave nije slučajan i proizvoljan. Kad se, na primer, učestalost određene vrste sukoba u nekoj organizaciji objašnjava pomoću nekih proverenih stavova teorije organizacije, objašnjenje nije improvizacija jer se u njemu primenjuju saznanja koja su već nezavisno potvrđena u nizu drugih slučajeva. Upravo ova primena nezavisno utvrđenih opštih sa-

znanja na konkretne slučajeve daje naučnom objašnjenju karakter opštosti.

Međutim, tačnost objašnjenja konkretnih pojava ni iz daleka ne zavisi samo od tačnosti opštih stavova pomoću kojih se one objašnjavaju, tj. od tačnosti zakona i teorija. Nema tačnog i egzaktnog objašnjenja ako objašnjavane pojave nisu temeljito opisane i ako u opisu njihovih početnih uslova nisu sadržani precizni podaci o onome što se teorijski smatra njihovim neophodnim i dovoljnim uslovima. Samo pomoću teorije, ma koliko ona bila tačna, ne može se ništa pojedinačno objasniti sve dok ne postoji upotrebljiv opis početnih uslova konkretne pojave. Ni najbolji kliničar u nekoj oblasti medicine ne može dati konkretnu dijagnozu bez pregleda bolesnika, pomoću koga treba utvrditi stanje njegovog organizma. Tek kad se na podatke dobijene pregledom i anamnezom bolesnika pri-mene teorijska saznanja medicine, koja se odnose na određene oblike patologije, postaje mogućna konkretna dijagnoza. Ta konkretna dijagnoza je u stvari sažeto objašnjenje stanja koje je utvrđeno u toku kliničkog pregleda. Precizan opis početnih uslova je, dakle, neophodan uslov tačnih objašnjenja, pošto su pouzdano i precizno utvrđeni početni uslovi njegov iskustveni temelj.

Što se određene pojave mogu objasniti u širem teorijskom okviru, pod pretpostavkom da sistematičnost ne ide na uštrb preciznosti, objašnjenje je čvršće zasnovano, jer se objašnjavane pojave posmatraju u širem determinističkom spletu. Ipak, konačnih naučnih objašnjenja nema iz više razloga. Prvi od njih je ontološke prirode. Uzročni nizovi u kojima se nalaze objašnjavane pojave su beskonačni. Praktično je pitanje do koje mere prilikom objašnjavanja određene pojave može da bude važna njena prošlost i veze s drugim pojavama u aktualnoj situaciji. A od stupnja teorijske razvijenosti neke nauke zavisi u kojoj se meri može prilikom objašnjavanja neke pojave uzeti u obzir uzročni niz čiji je ona kraj, i deterministički splet čiji je ona aktualni deo. Drugi, gnoseološki, razlog zbog koga nema konačnih objašnjenja najtešnje je povezan s prethodnim. Naime, ne postoje konačna teorijska saznanja i na svako objašnjenje uvek je moguće postaviti jedno novo „zašto“. Pitanje je da li je to novo „zašto“ teorijski ili praktično važno, i da li spada u određenu nauku, ali u načelu ono je moguće kao zahtev da se dalje razvija neko postojeće objašnjenje.

Iz izložene strukture naučnog objašnjenja može se zaključiti da je za naučno objašnjenje podjednako neophodno raspolagati dovoljno određenim i proverenim teorijskim stavovima i preciznim opisom početnih uslova objašnjavanih pojava. Očigledno je, dakle, da je opisivanje objašnjavanih pojava bitan

elemenat objašnjenja. Međutim, epistemološki fenomenalizam precenjuje značaj opisa pojava u njihovom objašnjavanju, pa čak briše granicu između preciznog opisa i objašnjenja. Ovakvo shvatanje prirode naučnog objašnjenja logički proizilazi iz fenomenalizma kao opšteg epistemološkog stanovišta. S obzirom da odbacuje mogućnost i potrebu da nauka otkriva neke dublje determinističke strukture stvarnosti, fenomenalizam mora objašnjenje izjednačiti s opisom. Najdosledniji fenomenalisti stvarno smatraju da nema razlike između objašnjenja i preciznog, sistematskog i što ekonomičnijeg opisa. Nauka može da kaže samo kako se nešto zbiva, a ne i zašto. „Zašto“ spada u metafiziku.

O ulozi preciznog opisa početnih uslova u objašnjenju već je dovoljno rečeno. Treba dodati da opis može imati i znatnu prognostičku vrednost, tj. služi kao osnova za predviđanja. Neka kao primer posluži relativno prost statistički opis prirodnog kretanja stanovništva. Povezivanjem redovnih podataka o prirodnom kretanju stanovništva i preseljavanjima s diskontinuiranim popisnim podacima o opštim strukturama stanovništva može se izgraditi opisna osnova za mnogobrojna praktično vrlo značajna predviđanja. Mogu se, na primer, predviđati budući kontigenti dece koja će određene godine doći u uzrast u kome počinje obavezno školovanje i na taj način predviđeti potrebe u školskim mestima, nastavnim kadrovima, teritorijalnom rasporedu škola; mogu se predviđati vojni efektivni, naročito ako se uzme u obzir jedan dosta stabilan procenat lica nesposobnih za vojsku; zatim potrebna stambena izgradnja za zadovoljavanje stambenih potreba novih brakova itd. Dakle, precizan opis omogućuje niz predviđanja. Što neke pojave imaju stabilnije strukture, njihov sistematski opis omogućuje pouzdanija predviđanja, čak i bez ikakvog teorijskog objašnjavanja.

Međutim, ovakva predviđanja ne znače da su određene pojave naučno objašnjene. Često se, naime, misli da objašnjenje i predviđanje imaju identičnu logičku strukturu. Jedina razlika između objašnjenja i predviđanja sastojala bi se u tome što su u objašnjenju i pojave koje se objašnjavaju i njihovi početni uslovi poznati i objašnjenje dolazi post *factum*. U predviđanjima predviđena pojava se još nije desila, ali se njeno pojavljivanje očekuje na osnovu nekih teorijskih pretpostavki i poznatih početnih uslova ili njihovog budućeg razvoja. Nedostatak ovakvog shvatanja odnosa između naučnog objašnjenja i predviđanja sastoji se u tome što sva predviđanja nemaju ovako razvijenu teorijsku osnovu. Na prvi pogled može izgledati paradoksalno, ali je sasvim razumljivo da se neke teorijski slabije objašnjene pojave mogu lakše i tačnije predviđati zato što se pojavljuju u stabilnijim determinističkim strukturama, nego neke druge teorijski mnogo bolje objašnjene pojave

koje se javljaju u otvorenijim determinističkim spletozima. Usled toga je u ovom drugom slučaju, iako su poznati relevantni uslovi pojava, mnogo teže predviđati njihove buduće početne uslove, a tačno poznavanje početnih uslova je podjednako važno za konkretna predviđanja i konkretna objašnjenja. Bez poznavanja konkretnih početnih uslova predviđanje može biti samo sasvim kondicionalno i usled toga, ukoliko se odnosi na konkretni slučaj, nepotpuno.

Činjenica da se neke teorijski dobro objašnjene pojave vrlo teško predviđaju, mnogo teže od slabije objašnjenih, nije osobenost društvenih nauka. Poznato je da su najstabilnija razna astronomska predviđanja, koja se vrlo često uzimaju kao primer naučne egzaktnosti, ali se uvek ne uviđa da je jedan od bitnih preduslova ovih predviđanja okolnost da se astronomske pojave dešavaju u čvrsto zatvorenim prirodnim sistemima, i da nema razloga da se očekuje da će unutrašnje strukture pojedinog astronomskog sistema u dosledno vreme — shvaćeno u astronomskom smislu — biti značajnije izmenjene uticajem nekog činioca izvan sistema; na primer da će neki drugi sistem bitno uticati na promene odnosa između pojedinih planeta i Sunca u Sunčevom sistemu. Zbog toga što je sistem zatvoren, a otkriveni su zakoni koji objašnjavaju putanje raznih nebeskih tela, mogu se na osnovu tih zakona i poznavanja aktuelnog stanja sistema predviđati njegova stanja u dalekoj budućnosti. Na drugoj strani, vrlo je teško tačno predvideti šta će se desiti s listom koii padne s drveta posle pet minuta, iako postoje vrlo egzaktne relevantne naučna saznanja o tome, samo zato što nije lako utvrditi sve početne uslove u vrlo dinamičnim uslovima ovog kretanja (strujanja vazduha, različiti položaj lista u kretanju, neravnine terena itd.). Naravno, kad bi se raspolagalo svim početnim uslovima, i kad bi uopšte to bilo praktično važno, i ovo predviđanje bi moglo, na osnovu postojećih fizikalnih teorijskih saznanja, da bude vrlo tačno.³⁴⁾

Bilo bi pogrešno, zbog toga što postoji izvesna nesraz-mera između naučnog objašnjenja i predviđanja, saznavnu vrednost pojedinih objašnjenja meriti samo njihovom prognostičkom sposobnošću. Jedina epistemološki pouzdana osnova za ocenu vrednosti objašnjenja jesu širina i stepen proverenosti teorijskih stavova na osnovu kojih se utvrđuju neophodni i dovoljni uslovi objašnjavanja pojava i preciznost opisa njihovih početnih uslova.

Pošto je izneta struktura naučnog objašnjenja, treba se ukratko osvrnuti na osnovne argumente koji se iznose protiv determinističkog shvatanja naučnog objašnjenja, i na taj način

³⁴⁾ E. Nagel, op. bit., p. 460-461.

upotpuniti ono što je u ovome već rečeno prilikom analize metodoloških shvatanja Maksa Vebera i nemačkog istorizma. Epistemološki pravci koji odbacuju mogućnost otkrivanja zakona u društvenom životu, i koji društvene nauke u stvari svode na isto rij sko opisivanje pojedinih kultura i isto rij skih epoha, logično moraju odbacivati i objašnjenje ove vrste. Čak i kada ne odriču potpuno mogućnost otkrivanja zakona u društvenom životu, ovi pravci pridaju zakonima sasvim sporednu ulogu u društvenim naukama. Smatra se da su zakoni neophodni u objašnjavanju prirode, u čiju bit čovek ne može da prodre dok se kultura, kao delo čovekovog slobodnog stvaralaštva, može shvatiti jedino iznutra, razumevanjem njenih idejno-vrednosnih sadržaja i uživljavanjem u psihički život i istorijski mentalitet ljudi i društvenih zajednica koji su je stvarali. Pri tome ekskluzivni j i zastupnici teorije razumevanja, kao zamene za determinističko objašnjenje, smatraju da se ono svodi na uživljavanje u neke prošle kulturno-istorijske sadržaje, da se može razu-meti samo ono što se može ponovo doživeti, i da tamo gde prestaje mogućnost ponovnog preživljavanja određenih isto rij skih iskustava prestaje i mogućnost njihovog naučnog proučavanja. U epistemološkom pogledu razna shvatanja razumeva-nja, kao osobenog naučno-istraživačkog postupka, kojima se želi zameniti naučno objašnjenje imaju niz bitnih nedostataka. Prvi od njih sastoji se u tome što pojam razumevanja nije nigde tačno određen, iako se pod njim podrazumevaju vrlo različite stvan.ss) Razumevanje može da bude (a) utvrđivanje i celovito izlaganje stvarnog sadržaja psihičkog života lica koja su učestvovala ili učestvuju u nekom obliku društvenog života, tj. mogu se iskusveno ispitati njihove ideje, vrednosti, težnje, namere i planovi u onom obliku u kome su ti psihički sadržaji sastavni deo određenog društvenog ponašanja. U tom slučaju razumevanje ima izrazito opisnu funkciju i nipošto ne može da zameni naučno objasnien">e pojava, sem ako se ne smatra da su tačna saznanja o subjektivnom mišljenju i stavu ljudi koji učestvuju u nekoj društvenoj pojavi dovoljni za njeno naučno objašnjenje. Ali, kad bi ono što ljudi misle da su uzroci njihovog ponašanja bilo do-volino za naučno objašnjenje stvarnih uzroka, izgubila bi se svaka razlika između nauke i zdravog razuma, odnosno između nauke i određenog konkretno-istorijskog oblika društvene ideologije. Naime, zdravorazumska i ideološka shvatanja pokazuju sta ljudi misle da su njihove pobude i smatraju da su stvarni uzroci njihovih postupaka, ali je teško verovati da bi bilo ko

³⁵⁾ Iscrpnija kritička razmatranja epistemološkog smisla „razumevanja“ vid. u Th. Abel, *The Operation Called "Verstehen"*, u knjizi H. Feigl, M. Brodbeck (eds.), *Readings in The Philosophy of Science*, P. 677-687; Q. Gibson, op. cit., eh. V.

u nauci mogao misliti da poznavanje i razumevanje subjektivnih shvatanja ljudi mogu da zamenju naučno objašnjenje. U stvari, vrednost proučavanja psihičkog aspekta društvenih pojava zavisi od toga u kojoj meri podaci o psihičkom životu pomažu da se potpuniye otkriju i shvate stvarni uzroci određenih društvenih pojava, a često je osnovni naučni zadatak upravo da se objasni kako određeni objektivni ušlo vi utiču na nastanak i menjanje društvene psihologije i društvene kulture. Sociologija kulture teži upravo da objasni usled čega se u određenim konkretnim društveno-istorijskim prilikama pojavljuje neka kulturna tvorevina ili celovita kultura s određenim sadržajem, formom i stilom, i kako one zatim utiču na društvo.

(b) Razumevanje, međutim, može da se sastoji i u samostalnom tumačenju smisla raznih oblika društvenog ponašanja, individualnog i kolektivnog, na osnovu istraživačevog iskustva, a samo uz manje ili veće oslanjanje na izvorne podatke o psihičkim osobinama ljudi iz određene društvene sredine. Kad istraživač samostalno tumači smisao određenog ponašanja, a ne preuzima prosto smisao koji su svom ponašanju dali učesnici, u tako shvaćenom „razumevanju“ se nužno javljaju izvesne nove pretpostavke, koje nisu sadržane u izvornim psihičkim podacima i tačnost razumevanja zavisi, pored kvaliteta izvornih podataka, i od teorijske osnovanosti pretpostavki upotrebljenih u njihovom tumačenju. U tom slučaju mnogo je bolje da te pretpostavke proizilaze iz proverenih opštih saznanja, po mogućnosti zakona i teorija, nego iz nesistematizovanog ličnog iskustva pojedinog istraživača. Na Veberovom primeru se videlo da se ovo shvatanje razumevanja, kao samostalnog naučnog tumačenja određenih oblika ljudskog ponašanja, ako se dosledno razvije, prilično približava ranije iznetom shvatanju strukture naučnog objašnjenja.

(c) U trećem slučaju razumevanje može, napokon, da bude tumačenje sadržaja, usmerenosti, logičke ili estetske strukture i stila raznih oblika društvene kulture, na primer, tumačenje sadržaja, smisla i unutrašnje logike religije nekog društva, njegove filozofije, morala, pravnog sistema, umetnosti, političke ili profesionalne ideologije, kao i njihovih međusobnih smisla i veza. Ovakva unutrašnja analiza pojedinih oblasti društvene kulture i njenog osnovnog sadržaja je sociološki nesumnjivo vrlo značajna. Ona je jedna od neophodnih predradnji ne samo za sociologiju kulture, nego i za najveći deo ostalih socioloških proučavanja. Ne može se shvatiti neka organizacija ako se ne pozna i ne razume smisao njene ideologije, njenog programa, organizacijskih načela i operativne doktrine. Pa ipak za sociološko proučavanje organizacije to nije ni izdaleka dovoljno. Neophodno je raspolagati nizom podataka o raznim objektiv-

nim osobinama organizacije, njenoj delatnosti i uslovima u kojima je ona nastala i u kojima deluje. Tek u tom slučaju se mogu objasniti društveni uslovi i uzroci nastanka njenih idejnih, organizacijskih i operativnih načela, kao i utvrditi u kojoj se meri ona ostvaruju u delatnosti organizacije. Ili, drugi primer, teško je potpunije shvatiti uzroke raznih teškoća u razvoju nekih novih oblika društvene delatnosti u nekom društvu ako nije ispitano da li se norme na kojima se zasniva taj novi oblik delatnosti ne sukobljavaju s duboko ukorenjenim tradicionalnim shvatanjima društvene kulture toga društva. Pretpostavimo da u neko nerazvijeno društvo treba uneti nauku, koja je nesumnjivo jedna vrlo osobena društvena delatnost. Da li će taj pokušaj naići na veće ili manje smetnje, zavisi, između ostalog, i od toga u kojoj se meri neke duboko ukorenjene i trajne kulturne vrednosti toga društva suprotstavljaju normama na kojima se zasniva nauka. Ako fatalizam prožima kulturu nekog društva, ili ako se u njoj ne ceni istrajan i samopregoran rad, samostalni razvoj nauke će u njemu nailaziti na velike teškoće. Da bi se razumeli neki izvori tih teškoća, potrebno je analizirati sadržaj društvene kulture.

Ali ipak, izolovano uzete analize sadržaja i opšte usmerenosti društvene kulture ili bilo kog posebnog oblika kulturnog stvaralaštva nisu dovoljne za njihovo sociološko objašnjenje, ako se ne pretpostavi da se kultura ili neki oblik kulturnog stvaralaštva razvijaju nezavisno od opšteg sklopa društvenog života, po nekim svojim vlastitim imanentnim zakonima, ili da je određeni oblik kulturnog stvaralaštva osnovna determinanta čitavog društvenog razvoja. Ako neko, na primer, smatra da je religija osnovni činilac čitavog društvenog razvoja, on može da tvrdi da je, time što je shvatio smisao i uticaje određene religije, otkrio najopštije uzroke najrazličitijih drugih društvenih pojava. Međutim, koliko je takva ili slična tvrdnja naučno osnovana? Pošto je očigledno da se pomenuto stanovište ne može prihvatiti, ispitivanje unutrašnjeg smisla pojedinih delatnosti i kulturnih tvorevina jeste samo jedan, mada neophodan deo njihovog sociološkog objašnjavanja koje se sastoji u otkrivanju međusobnih odnosa pojedinačnih oblasti društvenog života i njihovih veza s opštim sklopom društva u određenom istorijskom periodu. Dakle i u ovom vidu „razumevanje“ je samo predradnja za kompleksnije naučno objašnjenje.

Rečeno je da pojam razumevanja nije bio jasno određen. Druga epistemološka slabost ovih pravaca jeste što zapostavljaju razradu istraživačkih postupaka podesnih za metodično stvaranje osnove za objašnjavanje društvenih pojava i sasvim nedovoljno uviđaju epistemološki značaj dokazne strane naučnog objašnjenja. Sva se nada polagala, i još uvek se polaže,

u istraživačevo neposredno uživanje i njegovu sposobnost da intuitivno poima određene idejno-vrednosne kulturne komplekse, a zapostavljalo se unapređivanje postupaka za sistematsko prikupljanje podataka i za njihovu egzaktniju analizu. Zbog toga se i način izlaganja u mnogim naučnim radovima koji su nastali u krilu ovog epistemološkog shvatanja znatno približava umetničkoj književnosti. Nema u tim radovima dovoljno dokazne snage, nema neophodne sistematske činjeničke dokumentacije, nema dovoljno nastojanja da se pokaže kako polazeći od izvornih podataka niz zaključaka vodi do konačnih sinte-tečkih rezultata. Ali često ima vrlo snažnog poniranja u neke osnovne karakteristike pojedinih tipova kulture. Međutim, koliko su te, često vrlo snažne slike iskustveno osnovane, a koliko su plod istraživačke mašte, ne može se na osnovu tih radova ni lako ni dovoljno zaključiti.

Treba ipak reći da su istaknutiji predstavnici ovog pravca imali mnogo smisla za kulturno-istorijske sinteze i svojim radovima su ukazali na neophodnost da se u sociološkim proučavanjima raznih oblasti društvenog života primenjuju metodi kulturnoistorijskih i drugih nauka koje ispituju unutrašnju strukturu određenih kulturnih tvorevina. Diltajevi pokušaji da razradi epistemološke osnove hermeneutike, kao sredstva za celovitiju sintezu kulturnih celina, tipičan su primer ovakvih nastojanja za koje većina vrlo uticajnih struja u savremenoj sociologiji (empirizam, strukturalno-funkcionalistička i formalna škola) nisu imale dovoljno razumevanja, pošto su sociologiju pretežno usmeravale na proučavanje usko shvaćenih objektivnih društvenih odnosa, isključujući iz njenog delokruga sve-straniie sociološko proučavanje društvene kulture. Ipak iz po-menutih nastojanja nisu proistekla neka šira i sistematičnija metodološka rešenja.

Iz ovog razmatranja može se zaključiti da pokušaj da se deterministički tip naučnog objašnjenja, zasnovan na prime-ni proverenih opštih naučnih stavova na pouzdano i precizno utvrđene početne uslove objašnjavanja pojava, zameni vrlo neodređenim pojmom „razumevanja“ ne može da izdrži epistemološku kritiku. Pojedini postupci na koje su ukazivali razni zastupnici ideje „razumevanja“ imaju opravdanje samo kao delovi svestranijeg stvaranja socioloških izvornih obaveštenja ili kao predradnje razvijenog sociološkog objašnjenja. Nema sum-nje da saznanja do kojih se može doći putem sva tri navedena oblika „razumevanja“ mogu da budu naučno značajna obaveštenja i da imaju znatnu heurističku vrednost. Ipak se od naučnog objašnjenja mora prvenstveno zahtevati dokazna snaga.

Determinističko objašnjavanje pojava se ponekad osporava s još jednog stanovišta, time što mu se suprotstavlja teleo-

loško. Sve svesne ljudske delatnosti, pojedinačne i kolektivne, motivisane su nekim ciljevima koji se žele ostvariti. Ponekad se usled toga izvodi zaključak da se one ne mogu uzročno objašnjavati. Smatra se, naime, da bi se njihovim uzrokom mogao smatrati samo cilj kome ljudi teže pomoću određene delatnosti. A, kako se cilj nalazi u budućnosti, bilo bi besmisleno u njemu videti uzrok, jer uzrok ne može da se pojavi pre svoje posledice. Zbog toga se smatra da se ovi izrazito svrhoviti oblici društvene, i uopšte ljudske delatnosti mogu objašnjavati jedino teleološki. Ispitivanjem veze između delatnosti i njenog cilja. U stvari se, bar u načelu, svako teleološko objašnjenje može pretvoriti u determinističko. Svaka svesna svrsishodna akcija (prema tome teleologija se uzima samo u užem smislu svesne delatnosti, a ne i kao tzv. nesvesna, spontana teleologija ili svrhovitost o kojoj se često govori u biološkim naukama) može se dvostruko povezati sa determinističkom strukturom onog područja stvarnosti na kome nastaje i u kome se odvija.³⁶⁾ Prvo, samo prividno je postavljeni cilj uzrok te delatnosti. Stvarni uzrok neke svrsishodne delatnosti je splet okolnosti koji je uslovio postavljanje cilja, i koji, zatim, održava uporno nastojanje nekog pojedinca ili kolektiva da ostvari postavljeni cilj. Nije program neke organizacije uzrok njene delatnosti, nego su iskustvo te organizacije, uslovi u kojima ona živi, njen položaj u određenom društvu itd. uzroci zbog kojih je nastao program kao pokušaj da se jasno i celovito odrede ciljevi njenog budućeg delovanja. Izvor i motivi društvene delatnosti mogu se, prema tome, deterministički objašnjavati. Drugo, i svi konkretni postupci od kojih se sastoji neka svrsishodna delatnost moraju se uklopiti u determinističku strukturu određenog dela stvarnosti. Od načina kako se ta delatnost uključuje u tu strukturu i od njene efikasnosti da u toj strukturi izvrši neke željene promene, zavisi da li će postavljeni cilj biti ostvaren. Jer svaki postavljeni cilj pretpostavlja da onaj ko ga je postavio može u skladu s ciljem izvršiti neke promene u postojećim uslovima. Ciljeva ima realističnih i nerealističnih, onih koji se ostvaruju i onih koji se ne ostvaruju, i postiže se nešto što niko nije očekivao. Cilj, dakle, ukazuje u najboljem slučaju samo pravac neke delatnosti i eventualno njene motive, a ne i njene stvarne uzroke. Pomoću cilja se, zbog toga, ta delatnost ne može naučno objasniti.

Ali otkrivanje teološke strukture neke svrsishodne delatnosti može biti vrlo korisno za naučna predviđanja. Poznavanje ciljeva, planova i odluka, koje u odnosu na budućnost stvaraju pojedinci, kao i šire ili uže, organizovane ili difuzne društvene grupe, znatno upotpunjavaju iskustvenu osnovu za

³⁶⁾ Vid. R. B. Braithwaite, op. cit., p. 328-336.

jašnjenjem iskustvenih pojava. Ako se stane na stanovište da je donošenje vrednosnih sudova u nauci dozvoljeno, pa čak i neophodno čim je u pitanju praktična primena naučnih saznanja, kakav treba da bude postupak proveravanja takvih sudova?

Bavljenje naukom je osobena društvena aktivnost. Kao i sve druge aktivnosti, i naučni rad počiva na određenim vrednostima. Koje su vrednosti ugrađene u temelje sociologije, I ima li uopšte smisla govoriti o „etički neutralnoj“ društvenoj nauci? To su osnovna pitanja o kojima će se raspravljati u ovom poglavlju. Po svom karakteru ova pitanja spadaju takođe u epistemologiju, međutim, zbog svoje specifičnosti ona su ipak izdvojena u posebnu celinu. Treba istaći, iako se to moglo vi-deti već iz istorijskog uvoda, da se u shvatanju odnosa sociologije prema etičko-kulturnim vrednostima ogleda shvatanje njenog odnosa prema društvenoj praksi.

Sve do poslednjih decenija XIX v. nije se gotovo uopšte postavljao problem odvajanja procesa utvrđivanja i teorijskog objašnjavanja iskustvenih činjenica od njihovog vrednosnog ocenjivanja. Nauka, odnosno socijalna filozofija, iz koje su se tek krajem XVIII v. počele izdvajati pojedine društvene nauke (s izuzetkom istorije i pravnih nauka, koje su se izdvojile ranije), vršila je istovremeno i jednu i drugu funkciju. Nije se uopšte pojavila teza da se utvrđivanje iskustvenih činjenica u epistemološkom pogledu korenito razlikuje od njihovog ocenjivanja, niti da vrednosne ocene i kritike utvrđenoga činjeničnog stanja nužno umanjuju objektivnost naučnog saznanja. Dve filozofske ideje, koje su bile uticajne u evropskoj filozofskoj i naučnoj misli o društvu poslednjih nekoliko vekova, omogućavale su ovakav stav prema vrednostima. Prva, znatno starija

— teorija o prirodnom poretku i prirodnim pravima — vodi poreklo još iz Antike. Druga, novija, izrazito moderna — ideja o progresivnom razvoju društva — nalazi svoje istaknute predstavnike među mnogim prosvetiteljima XVIII v. i u raznim varijantama dominira čitavim prošlim stolećem. Obe ove ideje teorijski opravdavaju ne samo postojanje vrednosnih sudova u nauci, već i brisanje svake dublje epistemološke razlike između vrednosnih sudova i teorijskih stavova kojima se objašnjavaju iskustvene činjenice, pošto se — prema tim teorijama

— vrednosni sudovi zasnivaju na objašnjenju činjenica. Po teoriji o prirodnom pravu, vrednosni sudovi počivaju na otkrivanju prirodnih uslova društvenog života koji se istovremeno smatraju idealnim, i na poređenju iskustveno utvrđenih prilika s idealnim prirodnim stanjem. U raznim teorijama o društvenom progresu, kao imanentnom zakonu istorije, kriterij za donošenje objektivnih vrednosnih sudova jeste utvrđivanje opšte zakonitosti i konkretnih manifestacija društvenog razvoja. Pozna-

vanje osnovnog pravca istorijskog razvoja jeste, po tim teorijama, sigurna osnova za procenu koliko pojedini elementi društvenog života datog momenta pomažu, odnosno otežavaju društveni progres kao istorijsku neminovnost, kao i što je u datoj kulturi ostatak prošlosti a što manifestacija novog vremena. Ovde se ne mogu opširnije analizirati teškoće koje se pojavljuju kad se bilo ideja prirodnog prava, bilo ideja imanentnog društvenog progressa pokušaju upotrebiti za opravdanje pojedinih vrednosnih sudova. Gornji shematski prikaz učinjen je samo da bi se pokazalo kako određena opšta filozofska koncepcija o društvu opravdava vrednosne sudove u društvenim naukama.

Međutim, krajem prošlog i početkom ovog veka javlja se vrlo odlučan otpor protiv pomenutih teorija i, kao jedna od njegovih manifestacija, nastojanje da se istraživanje društvenih nauka ograniči na objektivno utvrđivanje činjeničnog stanja. Ocenjivanje i kritika utvrđenog stanja u društvu, kao i samostalno zalaganje za neke praktične društvene mere, ne spadaju u iskustveno društvene nauke, već, prema mišljenju brojnih predstavnika ovog epistemološkog shvatanja, treba da se prepuste socijalnoj filozofiji, etici i politici. U praktičnoj društvenoj delatnosti nauka ne može da postavlja ciljeve, već u najboljem slučaju da utvrdi ostvarljivost i posledice postavljenih ciljeva, i da predlaže najefikasnija sredstva i načine za njihovo ostvarenje.

Ovo shvatanje o vrednosnoj neutralnosti društvenih nauka ima brojne predstavnike, naročito među logičkim pozitivistima i vrlo velik uticaj na epistemološku orijentaciju društvenih nauka u XX veku. Ipak, zbog ograničenog prostora neće biti iznošeni različiti argumenti s kojima se opravdava vredno-sna neutralnost društvenih nauka. Treba samo naglasiti da se ova teza kritikuje s epistemološkog a ne etičkog stanovišta, i da njen društveni smisao može biti vrlo različit u zavisnosti od konkretnog društvenog položaja nauke. Ima, naime, pokušaja da se stav o „vrednosnoj neutralnosti“ objašnjava, između ostalog i etičkom inferiornošću naučnika koji ga zastupaju.²⁾ Na taj način se teza o vrednosnoj neutralnosti kritikuje s vrednosnog a ne epistemološkog stanovišta, što je ne samo moguće, već u pojedinim slučajevima, kad se radi o zloupotrebi nauke, i neophodno. Međutim, s vrednosnog stanovišta je nemoguće razmotriti osnovne epistemološko-metodološke probleme odnosa sociologije prema etičko-kulturnim vrednostima. Ti problemi (kao na primer: da li su vrednosni sudovi i ocene uopšte spojivi s postulatima objektivnog naučnog istraživanja, što drugim re-

^{a)} S. L. Hart, The Nature and Objectivity of Ethical Judgments, *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. XV, No 3, (1955), p. 362.

cima znači da li se oni mogu proveravati na iskustvenim podacima; da li je uopšte moguće istraživanje u društvenim naukama koje ne polaze od izvesnih vrednosnih pretpostavki; na koji način sociologija može da stvara objektivne kriterije za ocenjivanje etičko-kulturnih vrednosti, ako su teorijski takvi kriteriji uopšte mogući; koji su osnovni vrednosni postulati nauke, kao osobene društvene delatnosti, itd.) mogu se rešiti jedino na epistemološkom planu. Što se pak tiče etičke osude stava o „vrednosnoj neutralnosti” nauke, ona je je ako se shvati kao opšta osuda naučnih nastojanja ljudi koji su taj stav zastupali — sasvim neumesna. Nema sumnje da ova teza može da služi kao opravdanje konformizma, puzalaštva i politikan-skog dodvoravanja u društvenim naukama. Ali kao opravdanje takvih postupaka mogu isto tako dobro služiti i teze o „društvenoj uslovljenosti saznanja”, „društvenoj odgovornosti naučnika”, „partijnosti” itd. Ipak izgleda — premda bi ova pretpostavka morala da se proverava istraživanjima sociologije nauke — da je ideja o vrednosnoj neutralnosti nauke dobrim delom plod njenog društvenog položaja. U sredini u kojoj slobodno istraživanje osnovnih društvenih odnosa ne nailazi na nesavladive društvene prepreke, teza o naučnoj neutralnosti ima malo izgleda da bude šire prihvaćena u naučnim krugovima. Onde, pak, gde vannaučni motivi sprečavaju ne samo iznošenje rezultata istraživanja važnijih društvenih odnosa, već i toliko „usmeravaju” naučnu delatnost da pojedini naučnik teško može da samostalno bira predmet svojih istraživanja, ovo shvatanje, iako ga je epistemološki nemoguće braniti, može da služi kao poslednje sredstvo za zaštitu bar najograničenijih mogućnosti slobodnog i nepristrasnog bavljenja naukom. U takvim slučajevima zastupanje „vrednosne neutralnosti” može, bar nekim naučnicima, da bude opravdanje neangažovanja za nemoralne ciljeve u koje vladajući slojevi žele da zloupotrebe nauku. Maks Veber, koji se odlikovao upravo izuzetnom čvrstinom i samostalnošću etičkih ubeđenja, izneo je izvanredno snažno ideju da je usvajanje vrednosne neutralnosti nauke neophodno da bi se, u uslovima društvenog pritiska na slobodu istraživanja i pedagoškog delovanja, spasila čast i dostojanstvo naučnika i nastavnika. Od mnogobrojnih njegovih stavova o tom problemu dovoljno je navesti samo sledeći: „Pred činjenicom, pak, da je slobodno raspravljanje upravo odlučujućih praktično-političkih pitanja katedri trajno oduzeto, izgleda mi da jedino odgovara dostojanstvu predstavnika nauke da čute i o onim vrednosnim problemima o kojima im se ljubazno dozvoljava da raspravljaju”.³⁾ Na istom mestu Veber iznošenje vrednosnih sudova uslov-

³⁾ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1922, S. 459.

ljava mogućnošću da se potpuno slobodno izražavaju sva stanovišta upravo o osnovnim vrednosnim problemima.⁴⁾ Razlozi zbog kojih B. Rasi (B. Russell) osporava mogućnost naučnih vrednosnih sudova su čisto epistemološke prirode. Jer, zaista, Raslu se sve može pre prebaciti nego da je u košmaru prve polovine našeg veka bežao od osnovnih društvenih problema ili bio „etički neutralan”.

1.

VREDNOSTI I ČINJENICE U NAUČNOM ISTRAŽIVANJU DRUŠTVENIH POJAVA

Od shvatanja odnosa naučnog istraživanja i etičko-kulturnih vrednosti najneposrednije zavisi istraživačka orijentacija sociologije i ostalih nauka o čoveku kao i shvatanje uloge tih nauka u društvenom životu. Osnovna teza pristalica „vrednosne neutralnosti” društvenih nauka jeste da su svi, ili bar osnovni vrednosni stavovi i sudovi voljno-afektivne, a ne saznavne, objektivne prirode, te da bi njihovo unošenje u nauku oduzelo ovoj njene osnovne i specifične osobine — objektivnost i nepristrasnost. Ova opreznost i skepsa prema vrednosnim sudovima i ocenama su u nauci, svakako, neophodni, jer u vredno-stima, pošto se one neposredno odnose na ljudske interese, htenja i namere, ima mnogo čisto voljnih elemenata, i iracionalnih, mitskih objašnjenja i izgovora. Ta lavina iracionalne misli i besmi-sla, stereotipa i predrasuda uvek preti da onemogući i uguši objektivnu i racionalnu, a to redovno znači i kritičku, naučnu misao u istraživanju društvenih pojava. Ali stvaranje što čvršćih barijera, koje treba da spreče prodiranje iracionalnog voluntarizma u nauku, ne znači da sociologija treba da se odrekne istraživanja etičko-kulturnih vrednosti. Naučno istraživanje može i treba da obuhvati: (1) nastanak, delovanje i iščezavanje pojedinih vrednosti i njihovih sistema; (2) proučavanje strukture vrednosnog sistema, kao i činjeničkih i teorijskih pretpostavki i argumenata koje su u njega uključene; (3) proučavanje objektivnih antropoloških i društvenih posledica koje proizilaze iz prakse pojedinaca, društvenih grupa i zajednica koji se rukovode određenim vrednostima; (4) istraživanje verovatnih posledica koje bi u društveni život unele promene u vrednostima.

Nijedan od ovih zadataka ne prelaze granice naučnog istraživanja, čak ni u najstriktnijem pozitivističkom značenju

⁴⁾ Šire o društvenoj pozadini Veberovog shvatanja vid. F. Blum, -Max Weber's Postulate of „Freedom” from Value Judgements, *American Journal of Sociology*, vol. L (1944), Ne 1.

ovog pojma, i teško da će iko osporavati da oni u sociologiji mogu biti s pravom postavljeni. Međutim, u tim zadacima su implicitno sadržani: (1) proveravanje teorija pomoću kojih se opravdavaju razne etičko-kulturne vrednosti i njihovi sistemi, i (2) naučna kritika etičko-kulturnih vrednosti, dakle, upravo ono što pristalice teorije o „vrednosnoj neutralnosti“ društvenih nauka smatraju nemogućnim. Analiza ovih epistemološki ključnih problema pokazaće da donošenje vrednosnih sudova i ocena nije u suprotnosti s osnovnim postulatima naučnog metoda. Iz te analize proizilazi i shvatanje o stavu društvenih nauka prema praktičnim društvenim problemima, kao i shvatanje njihove optimalne uloge u društvenom životu. Čitava se, pak, zamisao zasniva na tezi da u okviru bilo koje racionalne ljudske delatnosti — a nauka je prevashodno takva delatnost — ne postoji, niti može postojati, nepremostiv jaz između činjenica i vrednosti. Apsolutno i neotklonjeno razdvajanje sveta činjenica i sveta vrednosti predstavlja gnoseološku osnovu teze o vrednosnoj neutralnosti nauke. Pri tom treba odmah naglasiti da se povezanost iskustvenih činjenica i vrednosti neće objašnjavati nekom novom varijantom prirodno-pravne teorije, ili teorije koja smatra da je progres u istoriji rezultat imanentne nužnosti, naturalističkog ili natprirodnog karaktera. Obe vrste pomenutih teorija sadrže, naime, pretpostavke koje su iskustveno nedokazane, ili čak i nedokazive. Namesto tih generalnih istorijsko-filozofskih zahvata, sasvim je dovoljno pokazati razne oblike realnih veza vrednosti sa stvarnim društvenim životom.

Otuda sledi da polazna tačka sociološkog, i uopšte naučnog proučavanja etičko-kulturnih vrednosti nekog društva, klase ili sloja treba da bude što tačniji opis i analiza vrednosti kojima se oni u praktičnom životu rukovode. Postojeće vrednosti treba istraživati genetički i strukturalno; genetički, da bi se stekao što potpuniji uvid u uslove u kojima su nastale pojedine vrednosti, odnosno koji su uticali na njihovo menjanje i iščezavanje; strukturalno, pak, istraživanje vrednosnog sistema treba da pokaže odnose u kojima se međusobno nalaze pojedine vrednosti, ili šire vrednosne orijentacije, kao i u kojoj meri promene na jednoj tački vrednosnog sistema izazivaju menjanje ostalih njegovih delova.

Samo temeljito iskustveno proučavanje nastanka, strukture, načina prenošenja i uzroka promena vrednosnih sistema može otkriti povezanost vrednosti s realnim uslovima života i ostalim obeležjima nekog društva, društvene klase ili sloja, i, zatim, ukazati na relativnu ulogu vrednosti u društvenom zbivanju. U naučnoj literaturi ima malo egzaktnijih iskustvenih

opisa strukture vrednosnih sistema raznih društava,⁵⁾ a još manje istraživanja koja bi sadržavala iscrpne podatke o nastanku i krupnijim strukturalnim promenama u vrednosnom sistemu raznih društava ili slojeva. Još uvek ne postoje precizni podaci o specifičnim modifikacijama vrednosnog sistema nekog društva u različitim slojevima; nema dovoljnog broja međusobno uporedivih istraživanja slučajeva kad u istoj društvenoj zajednici postoje slojevi s dijametralno-suprotnim vrednosnim sistemima, ili barem suprotnim osnovnim vrednosnim orijentacijama. Zbog nedostatka temeljitih iskustvenih istraživanja malo što se može pouzdano reći o raznim oblicima u kojima se u vrednosnim sistemima pojavljuju protivrečnosti i nesklad, o uzrocima ove pojave i granicama u kojima društveni život zajednice ili neke uže društvene grupe može tolerisati i izdržati protivrečnosti u vrednostima. Nema pouzdanih i preciznih obaveštenja ni o obimu u kome pojedinac može da se rukovodi međusobno nepomirljivim vrednostima, a da ipak održi integritet svoje ličnosti i psihičku ravnotežu. Poseban kompleks pitanja predstavlja mogućnost uticaja na vrednosti neke društvene zajednice ili sloja, kao i efikasnost raznih sredstava i metoda koji se u tu svrhu mogu upotrebiti. Zbog nedostatka brojnijih uspešnih istraživanja vrednosnih sistema, nisu razrađena, a kamoli na zadovoljavajući način rešena, mnogobrojna metodološka pitanja ove vrste istraživanja.

Na genetičko-strukturalnim iskustvenim istraživanjima etičko-kulturnih vrednosti može se jedino zasnivati njihova naučna ocena i kritika. Ta kritika je dobrim delom sadržana već u samom opisu i analizi nekog vrednosnog sistema. Dovoljno je, naime, opisati njegove unutrašnje protivrečnosti, izneti njegove netačne činjenično-teorijske pretpostavke i uporediti ih sa stvarnošću, pokazati kako vrednosti, bilo da se odnose na konačne ciljeve ili konkretna sredstva, ne obezbeđuju postizanje onih rezultata koje obećavaju, pa da opis vrednosnog sistema bude dobrim delom istovremeno i njegova kritika. Upravo zbog toga što se u naučnom istraživanju vrednosti opis i kritika ne mogu mehanički razdvojiti, takva istraživanja nailaze na oštar otpor u društvenoj sredini koja veruje u proučavanje vrednosti, ili je bar zainteresovana da se one održe. Vrednosti se smatraju svetinjama, kojima se treba diviti i oduševljavati, kojima treba izražavati svoju privrženost i veličati ih, ali koje nije dozvoljeno nepristrasno analizirati da bi se upoznala njihova anatomija, niti nastojati da se što tačnije utvrdi njihovo dejstvo u društvenom životu, kao i životu pojedinaca. Razna ideološka

⁵⁾ Vid. Oh. Morris, *Varieties of Human Value*. The Chicago University Press, Chicago, 1956; F. R. Kluckhohn, F. L. Strodtfoeck, *Variations in Value Orientations*, Kow, Peterson and Co., 1961.

(religiozna, filozofska, etička, estetička, politička, kvazinauč-na) shvatanja, u kojima se izražavaju osnovne vrednosti nekog društva, ostaju manje ili više nepristupačna naučnom, ispitivanju. Ovo treba naročito naglasiti, jer se često u radovima u kojima se osporava da nauka može donositi vrednosne ocene iznosi mišljenje da o mogućnosti iskustvenog proučavanja postojećih vrednosti ne treba uopšte diskutovati. Teorijska mogućnost istraživanja nekog sadržaja nije dovoljna da omogući njegovo stvarno naučno istraživanje. Za ovo je potrebna i društvena mogućnost. Nigde nije značaj ove društvene mogućnosti za razvoj naučnih istraživanja veći nego kad se radi o etičko-kulturnim vredno-stima.

Pošto je objašnjeno da je što egzaktnije, iskustveno istraživanje etičko-kulturnih vrednosti u stvarnom društvenom životu polazna osnova za njihovu naučnu ocenu i kritiku, vreme je da se iznesu epistemološka i metodološka načela na kojima se ove mogu zasnivati. Unapred treba naglasiti da će se izlaganje ograničiti na iznošenje osnovnih načela, a neće ulaziti u analizu svih tehničkih problema i teškoća ovih istraživanja na savre-menom nivou razvijenosti sociologije. Sasvim je očigledno da se u metodološkim raspravama mora voditi računa i o tehničkoj mogućnosti primene svakog epistemološkog načela u neposrednoj istraživačkoj praksi, jer u protivnom opšta načela ostaju samo prazne normativne deklaracije. Ovde se, međutim, radi jedino o opravdavanju jedne opšte epistemološke zamisli na području istraživanja etičko-kulturnih vrednosti. Rešavanje niza konkretnih metodološko-tehničkih pitanja, od kojih zavisi mogućnost njenog sprovođenja u delo, mora izostati. Ali usvajanje osnovnog epistemološkog stava mnogo, utiče na razvoj naučnih istraživanja, pa prema tome i na to da li će se pomenuti metodološko-tehnički problemi smatrati značajnim za nauku, i koliko će se energije i sredstava uložiti u njihovo rešavanje. Epistemološko-metodološka mogućnost -naučnog proveravanja i kritike etičko-kulturnih vrednosti biće obrazložena analizom sledeća dva, međusobno tesno. povezana, problema: (1) mogućnosti i postupka iskustvenog proveravanja vrednosnih sudova i normativnih teorija, i (2) načela stvaralačke naučne delatnosti na vrednosnom području.

Proveravanje vrednosnih sudova. Jedan od glavnih argumenata za osporavanje mogućnosti naučnih vrednosnih sudova jeste teza da oni kao takvi nemaju saznanog sadržaja koji bi mogao biti proveren na relevantnom iskustvenom materijalu. Vrednosne sudove, tvrde pristalice etičke neutralnosti nauke, ima smisla shvatiti samo. kao izraze želja, htenja i težnji pojedinaca ili društvene .grupe koji ih zastupaju. Pošto je odnos činjeničnih i voljno-afektivnih elemenata u strukturi vrednosnih

sudova od najvećeg značaja za rešenje središnjeg problema — mogućnosti naučnih vrednosnih sudova — jer od tog zavisi da li je moguće naučno proveravanje tih sudova, treba ovaj odnos pobliže analizirati.

Da bi se izbegli mogući nesporazumi, naglašava se da isticanje činjeničnih i saznanjnih elemenata u strukturi vrednosti ne znači svođenje vrednosti na činjenično i saznanjno. Taj vred-nosni intelektualizam bio bi bar isto toliko jednostran koliko i kritikovano emotivno-voluntarističko stanovište. Vrednosti, kao realne činjenice društvenog života, nesumnjivo sadrže čisto emotivna raspoloženja i voljne stavove. Njihova osnovna funkcija jeste da budu dovoljno snažni i uticajni motivi praktične delatnosti ljudi. U kojoj će meri one tu svoju funkciju efikasno ispunjavati zavisi od njihove psihološke uticajnosti. Da su, pak, za postizanje te psihološke uticajnosti izvanredno važni emotivni elementi, kao i da nema aktivnosti bez neke voljne odluke, sa-svim je očigledno. Prema tome, socijalno-psihološko i sociološko istraživanje vrednosti u društvenom životu ne može da ispusti iz vida ovu njihovu emotivno-voljnu stranu. Štaviše, od nje ono treba da pođe, jer neka vrednost postaje — u krajnjoj liniji — tek onda realan činilac u društvenom životu ako može da utiče na donošenje odluka od kojih zavisi ljudsko ponašanje. A teško je pretpostaviti da bi to mogla učiniti vrednost koja u ljudima ne budi nikakve dublje emotivne odzive. Onog časa kad izgubi svoje emotivne komponente i sposobnosti da utiče na volje ljudi, vrednost postaje -stvar istorije. U istraživanju realne uticajnosti vrednosti u društvenom životu postoji u socijalnoj psihologiji i sociologiji niz nerešenih metodološko-tehničkih pitanja. Od napretka takvih istraživanja zavisi šire naučno poznavanje ovog važnog elementa društvenog života. Za proveravanje vrednosnih sudova, međutim, nije presudno da li u svakoj vrednosti postoje, kao njihov neotklonjiv deo, emotivno-voljni elementi, već da li, pored ovih, u vrednost ulaze i izvesni saznanji sadržaji koji se odnose na iskustvene činjenice, i, ako takvi sadržaji postoje, u kakvom su oni logičkom odnosu prema normativnom sadržaju koji proizilazi kao zaključak vrednosnog suda, odnosno šireg vrednosnog sistema? Mogućnost proveravanja pojedinih vrednosnih sudova i sistema zavisi od toga da li su u njima sadržani, kao premise, odnosno kao obrazloženja, izvesni činjenički sadržaji i teorijski stavovi.

Rasi i logički pozitivisti odbacuju ideju da činjenički elementi mogu da služe kad dokaz tačnosti nekog vrednosnog suda. Premda priznaju da se u diskusijama o vrednostima upotrebljavaju, kao argumenti, razne Činjenice, oni smatraju da se tom prilikom ne radi o dokazivanju u pravom naučnom smislu reci, već o ubeđivanju. A pri tom, naročito Rasi podvlači

da se naučno dokazivanje i ubeđivanje u vrednosti potpuno razlikuju. U knjizi *Religija i nauka*, Rasi tvrdi sledeće: „U sporu da li je ovo ili ono konačno dobro ne postoji nikakva evidentnost. Lica koja se spore mogu se jedino pozivati na svoja osećanja i upotrebljavati ona retorička sredstva koja će pobuditi slična osećanja u drugima.”⁶⁾ Međutim, mnogi pisci koji su se u poslednje vreme bavili ovim problemima došli su do zaključka da između teorijskih shvatanja pojedinaca i društvenih grupa o realnim odnosima u društvu i u prirodi, i normativnih shvatanja u kojima su izražene njihove vrednosti, postoji vrlo tesna i vidljiva povezanost. Tako, na primer, Klakon. piše: „Ne može biti sumnje da su shvatanja nekog pojedinca ili grupe o onome što postoji i onome što treba da bude tesno povezana... Vrednosti su uključene u okvir onog što se smatra datim od prirode. Ako je priroda čovekova shvaćena kao suštinski zla, ljudima se ne nalaže da se ponašaju kao bogovi, iako se to može od njih zahtevati ako se veruje da je ljudska priroda sposobna za usavršavanje”.⁷⁾ Analizirajući odnos činjeničnog i normativnog u vrednostima, Klakon je istakao da su obe komponente aktivne. Saznanja ili verovanja koja se odnose na činjenice utiču na normativna shvatanja, a vrednosti takođe, sa svoje strane, utiču na objašnjenje činjenica.⁸⁾ Klakon je ukazao na još jednu važnu osobenost odnosa normativnih i činjeničnih elemenata u okviru vrednosti. Činjenični elementi u vrednosti ne preslikavaju stvarno postojeće prilike i odnose, već iz njih izvode zaključke i o onome što je u stvarnosti moguće. Kad ne bi bilo nikakve razlike između onog što postoji i onoga što je moguće, normativni stavovi ne bi imali nikakvog smisla. Smisao norme leži upravo u izboru i sankcionisanju jedne od postojećih mogućnosti. I mnogi drugi teoretičari zastupaju slično mišljenje o odnosu činjeničkih i normativnih elemenata u vrednostima. Ipak je ovu zamisao dosada najšire razradio američki filozof Nortrop (Northrop). Po njegovom mišljenju, opšta normativna teorija neke kulture uvek se zasniva na nekoj antropološkoj zamisli o čovekovoj prirodi, pa čak i na opštoj ontološkoj koncepciji o kosmosu. „Filozofija, koja definiše jednu posebnu normativnu socijalnu teoriju ima dve prividno paradokсне osobine, da istovremeno označava jedno „treba” za kulturu, što unosi izbore, moralne vrednosti i ideale, i jedno „jeste” za prirodu, što omogućava verifikaciju. Do ove kombinacije „onog što treba” i „onog što jeste” dolazi usled toga što se ne može definisati neka kulturna norma a da se ne pretpostavi i time ne propiše neka spe-

⁶⁾ B. Russel, *Religion and Science*, Th. Buttenthworth, London., 1936, p. 229.

⁷⁾ C. Kluckhohn, op. cit, p. 391-92.

⁸⁾ C. Kluckhohn, op. cit, p. 411.

cifična filozofija, a nemoguće je definisati neku filozofiju a da se istovremeno ne postave tvrdnje o prirodi prirodnog čoveka i fizičkog kosmosa, čiji je on deo i manifestacija. Poslednja osobina svake filozofske teorije dozvoljava da ona bude naučno proverena, pozivanjem na prirodu i prirodnog čoveka. Prva osobina svake filozofske teorije dozvoljava da ona funkcioniše kao norma za društvene i kulturne ustanove koje je stvorio Čovek i za ljudsko ponašanje”.⁹⁾ Svaka normativna društvena teorija, čak i najprimitivnijih naroda, zasniva se na određenom shvaćanju iskustvenih činjenica. Ali, iskustveni delokrug na koji se odnose i u kome se pokazuju tačnim razne normativne teorije vrlo je različit, pa je prema tome različita i njihova normativna vrednost.¹⁰⁾ Pošto je vrednosti i norme najtežnje povezao sa saznanjem i shvatanjem iskustvenih činjenica, Nortrop smatra da je verifikacija normativnih teorija mogućna. Te se teorije verifikuju posredno, proveravanjem tačnosti činjeničkih pretpostavki na kojima su zasnovane. Stoga se normativne teorije mogu proveravati potpuno iskustvenim putem, nezavisno od bilo kakve ideološke interpretacije.¹¹⁾ Ali Nortrop je uneo u postupak iskustvenog proveravanja normativnih teorija jednu osobenost koja nije opravdana. Proveravanje normativne teorije o društvu se, po njegovom mišljenju, ne može sastojati u njenom poređenju s aktuelnim i budućim činjenicama društvenog života. Prema Nortropovom mišljenju, ovaj postupak bi izbrisao svaku razliku između normativne i iskustvene teorije. Normativna teorija, izražena u filozofiji neke kulture, može se proveravati samo njenim poređenjem s osnovnim stavovima filozofije prirode koji su izvedeni iz prirodnih nauka. Ako se osnovne pretpostavke i postulati tih dveju filozofskih teorija podudaraju, može se smatrati da je normativna teorija tačna. Na taj način Nortrop smatra da je izbegao razdvajanje sfere činjenica i sfere vrednosti i normi, kao i slabosti onih teorija koje u društvenom životu indentifikuju „ono što postoji” s normom, tj. s onim što treba da bude.¹²⁾

Nortrop nije sistematski razradio ovaj svoj kriterij pro-veravanja normativnih društvenih teorija, niti objasnio razloge koji su ga rukovodili da kao osnovu proveravanja odbaci rezultate naučnog istraživanja društvenog života. Argument da bi se na taj način norma izjednačila s aktuelnim činjenicama, svakako ne stoji, jer konačni praktični cilj naučnog istraživanja

⁹⁾ F. S. C. Northrop, *The Logic of Sciences and Humanities*, Macmillan, New York, 1953, p. 339—40.

¹⁰⁾ Ibidem, p. 340—41.

¹¹⁾ Ibidem, p. 335—6, *et passim*.¹²⁾

Ibidem, p. 338-344.

nije opis činjeničnog stanja, već pronalaženje mogućnosti da se to stanje prilagodi čovekovim željama i potrebama. Isto je tako pogrešno misliti da prebacivanje kriterija proveravanja normativnih teorija iz društvenih u prirodne nauke, ili čak u filozofiju prirode eo *ipso* obezbeđuje sigurniju zaštitu od ideološke pri-strasnosti. Istorija saznanja je puna primera o uticajima ideoloških motiva na teorijska shvatanja prirodnih nauka, a naročito na filozofiju prirode koja i sama, Čak i kad polazi od najezgaktnijih naučnih stavova, sadrži, već zbog same prirode svakog zadatka, mnoge neproverene, pa čak na datom nivou nauka i neprover-ljive tvrdnje, što samo olakšava uticaj vanskaznajnih motiva. Većina, pak, egzaktnih teorija prirodnih nauka nije relevantna, ili barem nije dovoljna za proveravanje društvenih vrednosti. Kao iskustvena osnova proveravanja normativnih teorija ostaju prema tome, samo proverena saznanja raznih društvenih nauka, i uopšte nauka o Čoveku.

U prilog shvatanju da se u vrednosnim sistemima i iz njih izvedenim normativnim teorijama neophodno nalaze činjenični elementi, kao i da taj činjenični deo nije od sporednog značaja, već da se na njemu redovno zasniva opravdanje normativnih teorija, moglo bi se navesti niz konkretnih dokaza, izvedenih iz analize raznih vrednosnih sistema. Prema shvatanju o pore-klu svojih vrednosti i normi, vrednosni sistemi i opšte normativne teorije mogu se podeliti u naturalističke i one koje preten-duju na natprirodno poreklo i sankciju. Sasvim je očigledno da naturalistički sistemi mogu svoje opravdanje tražiti jedino u iskustvenom sadržaju društvenog života. Naučni metod proveravanja je svakako mogućan i, u načelu, potpuno dovoljan za ispitivanje tačnosti ove vrste vrednosnih sistema i normativnih teorija. Ovaj vrednosni sistem i teorije ne sadrže nikakve pretpostavke ili tvrdnje koje se ne bi mogle dovesti u vezu s iskustvenim činjenicama, ma koliko ovaj proces bio složen. Osnovne pretpostavke vrednosnih sistema i normativnih teorija, koje polaze od religijskih ubeđenja, ili uopšte transcendentnih metafizičkih shvatanja, svakako da nije moguće naučno proveriti. Ali i u svim takvim sistemima mora se nužno nalaziti niz tvrdnji i objašnjenja koja se odnose na iskustvene činjenice, i na koja se može primeniti metod naučnog proveravanja.

Već iz dosadašnjeg izlaganja se može zaključiti da od prirode odnosa između činjeničnog i normativnog u strukturi vrednosti zavisi mogućnost naučnog proveravanja' vrednosnih sudova i normativnih teorija. Zato je potrebno sažeto, ali s više preglednosti, objasniti funkciju činjeničnih sadržaja i njihovih teorijskih objašnjenja u vrednosnim sistemima i normativnim teorijama. Na početku je istaknuto da vrednosti proizilaze iz raznih ljudskih potreba, interesa, htenja i namera, kao i da ih

treba proučavati u tesnoj povezanosti s raznim oblicima društvene delatnosti. Svaka delatnost se na neki način i pomoću određenih sredstava uključuje u društvenu i prirodnu stvarnost i u njima se susreće s mnogobrojnim determinističkim odnosima. Uspeh delatnosti zavisi od toga da li je ona u stanju da u stvarnosti stvori neki novi, željeni splet odnosa ili eventualno održi postojeće stanje, kao i da li će se, pod pretpostavkom da ovo bude ostvareno, postići očekivani i željeni efekt. Svaka racionalna ljudska delatnost, prema tome, mora da se rukovodi saznanjima koja se odnose na iskustvene činjenice. To je osnovni razlog što saznajni, iskustveni elementi ulaze u strukturu vrednosti i normativnih teorija. I to ne samo zato da bi ove bile ubedljive u jednoj civilizaciji u kojoj je razvijen duh kritičnosti i kult objektivnog naučnog saznanja. Svakako, ne treba potcenjivati ubeđi-vačku funkciju činjeničkih elemenata i njihovih teorijskih objašnjenja koji su uključeni u normativne teorije. Ali ubeđivanje nije njihova najvažnija funkcija. Ukoliko služe za ubeđivanje u ispravnost normativnih teorija, iskustveni elementi mogu biti namerno falsifikovani, a njihova „teorijska“ objašnjenja iluzije ili sofizmi. Odnos između činjeničnog i normativnog u vredno-snom sistemu i opštoj normativnoj teoriji može, dakle, biti i slučajan, a ne logičko-teorijski nužan, ali samo kad činjenički elementi imaju funkciju ubeđivanja, a ne i onda kad služe kao neophodna osnova za formulisanje ciljeva, iznalaženje sredstava i stvaranje planova za njihovo ostvarenje. Postavljati ciljeve, stvarati planove i određivati sredstva za delatnost bez nastojanja da se oni zasnivaju na proverenim saznanjima o stvarnosti, ne samo da nije racionalno, nego nije ni normalno za čoveka. Naravno, bilo bi pogrešno iz ovog zaključiti da su Činjeničke i teorijske pretpostavke svakog vrednosnog sistema i opšte normativne teorije u njima potpuno razvijene i eksplicirane, a još manje da ih ljudi, koji se u svojim praktičnim postupcima rukovode određenim vrednostima, moraju biti uvek potpuno svesni. Ovo, svakako, otežava, ali ne čini nemogućnim proveravanje normativnih teorija, pošto se njihove implicitne činjenične i teorijske pretpostavke mogu razviti, a opravdanost izvedenih eksplicacija proveriti na saznanjima o prirodi, čoveku i društvu, koja postoje u nauci, filozofiji, umetnosti i narodnoj mudrosti proučavanog društva, odnosno neke društvene klase ili sloja.

Prema tome, svaki vrednosni sistem i opšta normativna teorija moraju odgovoriti na tri pitanja koja se — ukoliko normativna teorija ne želi da izgubi racionalan odnos prema stvarnosti, a u vezi s tim i svoju delotvornost u praktičnom životu — ne mogu zaobići, i na koje su mogući samo Činjenično-teorijski odgovori. To su sledeća pitanja: (1) kakve su objektivne osobine stvarnosti u kojoj se dešavaju neki ljudski postupci ili u

koju se žele uvesti. Pod „objektivnim osobinama stvarnosti“ ne podrazumevaju se samo prilike u prirodnoj okolini i društvu, već i antropološke osobine ljudi. (2) Naredni zadatak čisto teorijskog karaktera jeste analiza onog što ljudska delatnost može postići u objektivnim uslovima određene istorijske situacije. Istovremeno, otkrivanje postojećih mogućnosti, sadržanih u nekoj objektivnoj situaciji, ne proizilazi neposredno iz njenog činjeničnog opisa, već zahteva najveći stepen misaonog stvaralaštva.' Upravo na tom planu je pomoć nauke društvenoj praksi najne-ophodnija i najkorisnija. (3)' Treći oblik u kome Činjenički sadržaji ulaze u vrednosne teorije je utvrđivanje rezultata delatnosti koja je usklađena s nekim vrednostima. Težište opravdanja svakog vrednosnog sistema leži upravo u dokazivanju da iz poštovanja, odnosno kršenja njegovih vrednosti i normi proizilaze određene pozitivne, odnosno negativne objektivne posledice. Čak ni najizrazitiji religijski vrednosni sistemi ne mogu — iako se formalno njihovo opravdanje ne sastoji u tome — prene-breći ukazivanje na potpuno iskustvene posledice za koje se smatra da proizilaze iz postupaka koji se rukovode njihovim vrednostima. Naturalistički vrednosni sistemi nemaju drugog izvora za dokazivanje svoje ispravnosti, održanje psihološke uticajnosti i opravdanje sankcija, sem ukazivanja na iskustvene posledice pridržavanja, odnosno kršenja svojih vrednosti i normi. Na analizi tih posledica zasnivaju se i svi predlozi da se pojedine vrednosti i norme menjaju ili sasvim odbace, a u prelom-nim istorijskim situacijama u životu nekog društva da se kore-nito izmeni postojeći vrednosni sistem.

Naučno proveravanje etičko-kulturnih vrednosti i vred-nosnih sistema, kao i normativnih teorija kao teorijskog opravdanja postojećih društvenih normi, zahteva da se u svim vrednosnim problemima — bilo da se radi o egzistencijalnim pretpostavkama vrednosti, teorijskim shvatanjima o tome što je u uslovima date stvarnosti moguće, tvrdnjama o stvarnim posledicama neke vrednosti ili norme, ili, konačno, o teorijskim predviđanjima posledice postupaka koji bi se zasnivali na drukčijim vrednostima i normama — pažnja usmeri na objektivno utvrđivanje i teorijsko objašnjavanje iskustvenih činjenica. U sferi vrednosti i normi, koja je, kao što je više puta naglašeno, najbliža neposrednim interesima ljudi i raznih društvenih slojeva, ovaj metod nepristrasnog ispitivanja činjenica nije uobičajen. Usled toga se javljaju mnogobrojne teškoće naučnog proveravanja etičko-kulturnih vrednosti. Da bi se ove mogle proveriti — pretpostavlja se da je u određenom društvu dozvoljeno da se važeće, a naročito osnovne vrednosti i norme podvrgnu naučnoj analizi, što je istorijski redak slučaj — potrebno

ih je gotovo potpuno preformulisati, tj. s jezika moralne propo-vedi, iskrenih ili nameštenih osećanja, propagandnog ubeđiva-nja i pravnih imperativa prevesti na jezik činjenica. Drugim recima, to znači da je prvi korak u proveravanju vrednosti utvrđivanje činjeničnih i teorijskih pretpostavki na kojima su one stvarno izgrađene. Ove pretpostavke obično nisu razvijene, te ih je neophodno najpre logičkom analizom eksplicirati, a u mnogim slučajevima se razlikuju od onog što se u cilju ubeđivanja izdaje kao činjenička osnova vrednosti. Tek pošto je obavljen ovaj posao utvrđivanja činjeničnih i teorijskih pretpostavki neke vrednosti ili vrednosnog sistema, ovi se mogu proveravati neposrednim ili posrednim poređenjem svojih saznanjih pretpostavki s iskustvom. Ali proveravanje naučnih teorija, naročito opštijih, takođe je vrlo složeno; i ono se deli na više faza i traži primenu raznih metodskih postupaka. Glavni razlog težeg proveravanja etičko-kulturnih vrednosti i normativnih teorija leži u tome što se prilikom formulisanja neke naučne teorije vodi više računa o nužnosti njenog proveravanja i ovo nastoji olakšati načinom na koji se teorija iznosi, dok su kod normativnih teorija više naglašene one osobine koje treba da ih učine Što uticajnijim u praktičnom životu. Ako se u nekom društvu pridaje više važnosti proveravanju vrednosti i normi na iskustvenim činjenicama, to će se svakako odraziti i na formalnim osobinama njihovog iznošenja i obrazloženja, što olakšava proces njihovog proveravanja.

Napokon, nekoliko reci o obavezности rezultata naučnog proveravanja etičko-kulturnih vrednosti. Svakako da se, kao i uostalom, i kod proveravanja čisto teorijskih stavova može govoriti jedino o teorijskoj obavezности. Ova proizilazi iz slaganja sa naučno usvojenim metodima utvrđivanja činjenica, u datom vremenu i načinom njihovog teorijskog objašnjavanja. A pošto se i metodološki kriteriji i teorijska objašnjenja u nauci menjaju, čak ni ta teorijska obaveznost proveravanja nije apso-lutna, već pretpostavlja samo verovanje da su rezultati naučnog proveravanja u datim uslovima najpouzdaniji i najracionalniji. Intelektualističku jednostranost bi značila tvrdnja da psihološka uticajnost i društvena obaveznost vrednosti i normi zavise jedino od rezultata njihovog naučnog proveravanja. Neko može osporavati kompetentnost nauke, njenih metoda i objašnjenja uopšte. ili bar kad se radi o određenim vrednosnim, praktičkim odlukama, i ostati pri svojim shvatanjima, kao što mnogi ljudi i danas veruju da se Sunce okreće oko Zemlje, iako nauka raspolaže ubedljivim dokazima o suprotnom. Mogućan je i drugi slučaj: da neko shvati opravdanost naučne kritike nekih vrednosti, pa da ipak ne postupa u saglasnosti sa tim svojim saznanjima. Taj

stav dobro izražava antička maksima: *Video meliora proboque, deteriora sequor*. U svakom praktičnom postupku sadržan je momenat odluke, na koju ne utiču samo saznajni, racionalni motivi. Stvar je odluke već i to u kojoj će se meri priznati kompetentnost nauke da donosi sudove o etičko-kulturnim vrednostima. No, sve te psihološke i društveno-kulturne činjenice ništa ne govore o tom da li se — u epistemološkom smislu — mogu naučno proveravati vrednosni sudovi.

Načela stvaralačke naučne aktivnosti na vrednosnom području. — Naučna kritika vrednosti i normativnih teorija ne samo što je najtešnje povezana sa analizom i proveravanjem postojećih vrednosti i normi, već je u njima dobrim delom i sadržana. Ali u procesu iskustvenog proveravanja postojećih vrednosti naglasak je pretežno na negativnoj strani kritike. U kritici postojećeg vrednosnog sistema nauka, međutim, može da istupa i konstruktivno, tj. da predlaže unošenje promena u društveni život koje pretpostavljaju veće ili manje izmene postojećih vrednosti. U toj pozitivnoj kritici vrednosti pojavljuju se novi teorijski i metodološki problemi, koji ne postoje, ili barem nisu tako izraziti, u proveravanju vrednosnih sudova i normativnih teorija, te se na njih treba osvrnuti, utoliko pre što se opravdanost aktivnih istupanja nauke na području vrednosti i normi obično najviše osporava.

Najtesnija povezanost stvaralačke naučne aktivnosti, čiji je cilj obrazovanje novih vrednosti, sa proveravanjem vrednosti u užem smislu ogleda se u tome što se i ova naučna aktivnost zasniva na utvrđivanju objektivnih posledica postupaka, motivisanih urednostima, i istraživanju postojećih mogućnosti za različito oblikovanje praktične delatnosti u datim prilikama — dakle na istim načelima kao i proveravanje vrednosti. Sprovođenje u delo ovih načela, međutim, zavisi od teorijskog i metodološkog nivoa društvenih nauka. U svakom slučaju, na današnjem stupnju razvoja ovih nauka vrlo je teško egzaktno utvrditi rezultate pojedine društvene aktivnosti, odnosno njenog različitog normativnog oblikovanja. Vrlo je teško sa sigurnošću utvrditi, na primer, kakve sve promene unosi u društveni život neka zakonodavna mera, kakve posledice imaju različiti pedagoški metodi vaspitanja omladine ili različiti metodi uticanja na javno mišljenje, kakve posledice imaju različiti metodi odabiranja kadrova, struktura odnosa u raznim organizacijama itd., a slične teškoće u objektivnom naučnom ocenjivanju njenih rezultata pojavljuju se prilikom odlučivanja o unošenju gotovo svake značajnije promene u društveni život. Primena naučnih, u mnogim slučajevima skoro eksperimentalnih metoda utvrđivanja posledica raznih društvenih postupaka, koji su se u po-

slednje vreme počeli razvijati, jedan je od preduslova veće racionalnosti društvene prakse.¹³⁾

Ove teškoće su svakako još daleko veće kad treba oceniti posledice vrednosnog sistema u celini, koji je ugrađen u život neke društvene zajednice. Da bi se na naučan način mogli utvrditi rezultati celovitog sistema društvenih odnosa, tj. određenog načina društvenog života, neophodan je vrlo razvijen sistem opšteg bilansiranja uložених napora i žrtava s jedne, i postignutih materijalnih, kulturnih i psiholoških rezultata s druge strane. Takve bi bilanse trebalo imati ne samo za društvo kao celinu, već i za pojedine društvene slojeve, pa čak i pojedina zanimanja. Izrada ovakvih opštih društvenih bilansa zahtevala bi rešenje niza teorijskih problema, koji se odnose na sastavne elemente bilansa, njihov relativni značaj, kao i izradu bar relativno adekvatnih i pouzdanih merila za sve elemente bilansa. Iako još u literaturi nema razrađenih sličnih društvenih bilansa, mogu se navesti neki elementi koje bi oni, zbog njihove važnosti u ljudskom životu, morali sadržavati. U društvene bilanse bi svakako trebalo da uđu podaci koji se odnose na: (1) proizvodnost rada i podelu životnog vremena na vreme neophodno za pribavljanje sredstava za život, fizički odmor i slobodno vreme; (2) ukupan dohodak, način njegove raspodele i životni nivo; (3) prosečno trajanje ljudskog veka i strukturu bolesti; (4) rasprostranjenost i kvalitet obrazovanja; (5) intenzitet teorijske naučno-istraživačke delatnosti i tehničke primene naučnih rezultata; (6) plodnost i društvenu rasprostranjenost umetničkog stvaralaštva i filozofske misli; (7) karakter društvenih odnosa, meren stepenom društvene udaljenosti između pojedinih delova strukture i stepenom unutar društvene napetosti; (8) karakter društvenog odabiranja i vertikalne društvene pokretljivosti; (9) obim i oblike prinudnih mera i uništavanja ljudi, materijalnih i kulturnih vrednosti; (10) rasprostranjenost društveno-patoloških pojava (pauperizam, kriminal, nervne bolesti, samoubistvo itd.); (11) stav pojedinaca prema društvenom poretku i njihovo subjektivno osećanje zadovoljnosti s vlastitim društvenim položajem. Ovo je, prirodno, samo skica osnovnih delova opšteg društvenog bilansa, koji bi mogao, kao što je rečeno, da služi i za analizu društvenog položaja pojedinih društvenih grupa, slojeva i klasa. Osnovna karakteristika te skice jeste da uzima u obzir osnovna materijalna obeležja društvenog položaja raznih slojeva, razvijenost dinamičkih snaga u društvenom životu, karakter društvenih odnosa, rasprostranjenost socijalno-natoloških pojava,

¹³⁾ Pokušaj analize metodoloških problema koji se javljaju u istraživanjima, čiji je cilj da naučno utvrde rezultate raznih praktičnih mera i delatnosti, izvršen je u nizu radova objavljenih u časopisu *Bul-letin international des sciences sociales* UNESCO, vol. VII, (1955), Ns 3.

stepen ograničavanja ljudske spontanosti i uništavanja ljudi i plodova ljudskog rada, i, konačno, subjektivne psihološke posledice društvenog života i položaja koji u njemu zauzimaju pojedinci i razni kolektivni oblici. Na osnovu ovakvih bilansa mogle bi se objektivno utvrđivati posledice delovanja određenog društvenog sistema, pa prema tome i etičko-kulturnih vrednosti koje su u njega ugrađene.

Ideji o izradi društvenih bilansa može se staviti više zamerki, od kojih su, izgleda, najozbiljnije sledeće: (1) da je već sam izbor sastavnih delova bilansa vrednosnog karaktera, i prema tome uslovljen vrednosnim sistemom određene kulture, a bez objektivnog i opšteljudskog važenja, i (2) da ne postoje pouzdana merila za merenje pojedinih komponenata uključenih u bilanse, a još manje zajednički imenitelj na koji bi se mogle svesti vrednosti svih komponenata, i tako učiniti međusobno uporedivim. Može se, na primer, tvrditi da je nemoguće na objektivna načina razrešiti vrednosni spor o tome što je važnije — dužina trajanja ljudskog veka ili intenzitet zadovoljavanja izve-snih životnih potreba; da li treba podizati prosečni nivo obrazovanja i preduzimati druge mere sračunate na podizanje društvenog životnog nivoa, ako to dovodi do slabljenja ustaljenog tipa društvene integracije i slabljenja društvene kohezije, a u vezi s tim i do porasta raznih oblika socijalne patologije. Poznato je, na primer, da je industrijalizacija nerazvijenih zemalja, u svim oblicima u kojima se dosad sprovodila, imala i mnoge negativne popratne pojave, iako se može utvrditi da su obim i značaj tih negativnih pojava bili prilično različiti u raznim istorijskim slučajevima industrijalizacije. Da li zbog tih negativnih popratnih pojava sprovoditi industrijalizaciju ili ne? Danas je već poznat odgovor većine savremenih kultura na ovo pitanje, tako da ono više i ne predstavlja dilemu. Ali razne intervencije u društvenom životu, koje izazivaju sukobljavanje raznih etičko-kulturnih vrednosti, stalno stvaraju mnogobrojne nove dileme. Uspostavljanje razvijenog sistema društvenog bilansiranja, u kome se pored pozitivnih efekata beleže i negativne posledice pojedinih mera, delatnosti i ustanova, može mnogo olakšati da se na racionalan način reše mnogobrojne vrednosne dileme. Registrovanje negativnih posledica raznih oblika društvene delatnosti utoliko je značajnije jer su protagonisti određenog shvatanja njihovih ciljeva i metoda obično vrlo skloni da vide samo pozitivne Rezultate. Iskustvo pokazuje da mnoge štetne i neželjene posledice, inače korisnih i neophodnih društvenih mera, nisu neizbežne, već da se, ako su temeljito proučene, mogu u većoj ili manjoj meri otkloniti. U otklanjanju tih neželjenih posledica neke praktične mere i delatnosti, koje predstavljaju minus u bilansu njenih rezultata, sastoji se racional-

nost društvene prakse i glavni smisao primene nauke. Suštinska racionalnost bilo kojeg pojedinačnog praktičnog postupka može se oceniti samo sa stanovišta njegovih posledica za određenu širu ili užu celinu i osnovnih ciljeva koje jedino ta celina može da ostvari. Ograničeno na ispitivanje efikasnosti izolovano uzetih praktičnih mera, ovo ocenjivanje mora ostati u okviru instrumentalne racionalnosti. Ako su celina i njeni osnovni ciljevi iracionalni, ova instrumentalna racionalnost im daje samo veću snagu, ne menjajući njihov karakter. Stoga Veberova teza da su stvarnost i društvo u osnovi neminovno iracionalni znači, u stvari, negiranje mogućnosti da se društveni odnosi u celini racionalno urede ili, drugim rečima, negiranje suštinski racionalne društvene prakse. Teorijski, međutim, ova mogućnost nije isključena.

Ali time još nije odgovoreno na osnovnu primedbu sadržanu u drugom prigovoru na ideju društvenog bilansiranja, koja se sastoji u tvrdnji da se ne mogu izgraditi objektivni kriteriji za utvrđivanje relativnog značaja raznih vrednosti na osnovu kojih bi se one mogle porediti. Od toga, pak, da li je moguće formirati takve objektivne kriterije za rangovanje raznih vrednosti, zavisi mogućnost konstruktivne delatnosti nauke na vrednosnom području. Čini se, ipak, da je stvaranje takvih objektivnih kriterija principijelno moguće. Evo glavnih argumenata. Svakako da će nastojanje da se izgrade objektivni kriteriji za ocenu vrednosti ostati bez uspeha ako se pođe od apsolutizovane vrednosne lestvice bilo koje kulture. Utoliko je prva zamerka, nesumnjivo, tačna. Polazna osnova treba da bude što šire uporedno proučavanje vrednosnih sistema niza kultura, sadašnjih i prošlih, kao i objektivnih posledica koje su iz njih proizašle u društvenom životu. Samo na osnovu uporednog proučavanja mnogobrojnih kultura i njihovih vrednosnih sistema mogu se izvesti pouzdani zaključci o tome: (1) što sve može postati ljudskom potrebom i težnjom, i na kakve su ih načine razne kulture nastojale da zadovolje; (2) da li se među tim potrebama ne pojavljuju neke potrebe i težnje, kao osnovne i prioritetne, bez čijeg bar minimalnog zadovoljenja postaje nemogućan sreden društveni život i društveni napredak; (3) kakve se sve vrednosne lestvice pojavljuju u osnovi različitih kultura i kakve to posledice ima na istorijski razvoj pojedinih društava u celini, i razvoj pojedinih društvenih delatnosti. Značajna tekovina razvoja istorijskih i etnoloških, a u poslednje vreme i socioloških proučavanja mnogobrojnih društava, koja ne pripadaju evropskoj kulturi, jeste prevazilazenje — bar u teoriji — uskovrnutog vrednosnog etnocentrizma, koji *a priori* odbacuje svaki drukčiji pokušaj oblikovanja društvenog života ili pojedinih njegovih područja, i svaku drukčiju lestvicu vrednosti od one koja postoji

u vlastitoj kulturi. Ali odbacivanje kulturnog etnocentrizma ne znači da treba prihvatiti drugu krajnost — kulturni relativizam. Smisao širokog uporednog proučavanja kultura na ovom području sastoji se u utvrđivanju raznih potreba od čijeg zadovoljenja zavisi sreden društveni život i mogućnost napretka, zatim u otkrivanju relativnog značaja pojedinih potreba i objektivnoj oceni efikasnosti različitih načina na koje su razne kulture pokušavale da ih zadovolje. Ovo poslednje je, međutim, direktna negacija kulturnog relativizma, koji smatra da je svaka kultura, sa svog stanovišta, podjednako dobra, i da je, stoga, poređenje i ocenjivanje vrednosti različitih kultura besmisleno. Na taj način iz čisto iskustvenih istraživanja, i zasnovan na teorijskim razlozima, u sociologiju kao iskustveno-teorijsku nauku ulazi vrednosni kriterij normalnog i patološkog. Potrebna je samo jedna vrednosna pretpostavka — da sociologija treba u krajnjoj liniji, da služi stvaranju društvenih uslova u kojima će postojati, u datim opštim istorijskim uslovima, najpovoljnije mogućnosti za razvoj svih pozitivnih potencijalnih sposobnosti i zadovoljenje životnih potreba pojedinaca. Ova vrednosna pretpostavka, koja se može smatrati jednim od etičkih postulata društvenih nauka, ne protivreči niti epistemološkim osnovama niti tradiciji nauka o Čoveku. Težnja da se obezbedi optimalni razvoj ljudskog organizma pomoću harmoničnog razvoja i odnosa svih njegovih organa i funkcija, leži u osnovi fizioloških teorijskih kriterija o normalnom i patološkom. Element idealnog, sadržan u svakom pojmu o normalnom, na primer u pojmu normalnog vida, sluha, normalnog rada srca, itd., koje upotrebljavaju medicinske nauke (pošto ti pojmovi nisu statističke srednje vrednosti utvrđenih pojava), ipak ih ne čini emotivnim, niti umanjuje objektivnost nauke koja ih upotrebljava. Ti pojmovi nisu emotivnog karaktera jer se zasnivaju na egzaktnom istraživanju činjeničnog stanja i najširem otkrivanju u njemu sadržanih mogućnosti, ne sa stanovišta potreba i interesa ovog ili onog konkretnog pojedinca, društvenog sloja, naređa ili države, već sa stanovišta potreba i mogućnosti čoveka kao vrste. Društvena nauka čiji ideal ne bi bila težnja za istim stupnjem univerzalnosti i nepristrasnosti normativnih društvenih stavova, ne bi bila nastavljatelj najboljih tradicija filozofske i naučne misli o društvu iz prošlosti. Ali to ne bi bila ni ona nauka koja bi smatrala da njeni normativni stavovi imaju apsolutnu vrednost i da nisu podložni stalnom kritičkom proveravanju na činjenicama, a i na njihovim savršenijim teorijskim objašnjenjima. To ne bi bila ni nauka koja bi, gubeći iz vida postojeće razlike u dostignutom privrednom, kulturnom i političkom nivou u svetu, kao i različitu tradiciju na kojoj su zasnovane kulture raznih naroda, htela da ostvari uniformnost na području etičko-kultur-

nih vrednosti. Niz antropologa koji su u poslednje vreme kritiko-vali teoriju kulturnog relativizma, tvrde da se postojanje jezgra univerzalnih etičko-kulturnih vrednosti može iskustveno dokazati.¹⁴⁾ Svaki racionalan program naučnog utvrđivanja društvenih normi, bez čijeg poštovanja je normalno odvijanje društvenog, života otežano, ili Čak i nemoguće, trebalo bi da polazi od tih osnovnih vrednosti, i da u svojim neposrednim intencijama bude minimalistički, a ne da teži za uniformnim rešenjima svih pojedinosti, ostavljajući punu slobodu originalnom stvaralaštvu u rešavanju svega onoga što prelazi granice neophodnih predu-slova sredenog i za napredak sposobnog društvenog života. U osposobljavanju nauka o čoveku da sve pouzdanije odgovaraju na pitanje što spada u pomenute neophodne preduslove uopšte, kao i u raznim konkretnim istorijskim situacijama u kojima mogu da se nađu razne društvene zajednice, sastoji se najdublji praktični smisao njihovog razvijanja.

Pri tom treba podvući dve stvari. Prvo, da su sociologija i ostale nauke o čoveku danas još vrlo daleko od idealne mogućnosti egzaktnog utvrđivanja optimalnih normi i oblika organizacije društvenog života, kao i od idealne sposobnosti da pruže efikasna teorijska rešenja za sprečavanje mnogobrojnih socijalno-patoloških pojava. Drugo, da konstruktivna delatnost sociologije na području etičko-kulturnih vrednosti predstavlja samo konkretnu manifestaciju aktivističkog i stvaralačkog karaktera, koji je bitna osobina moderne nauke. Moderna nauka, naime, nije nikad smatrala svojim konačnim ciljem opis stvarnosti i njeno kontemplativno objašnjenje. Opis i teorijska objašnjenja su uvek smatrani samo temeljima na kojima će se zasnivati povećanje moći nad objektivno postojećim prilikama i mogućnost da se ove u što većoj meri prilagode čovekovim željama i potrebama. No, iz teorijskih saznanja o objektivnim odnosima proizilaze određene norme, koje se u praktičnoj delatnosti moraju poštovati ako se želi njen uspešan završetak. Iz teorijskih saznanja prirodnih nauka su izvedene vrlo striktno norme kojih se mora pridržavati tehnika, agronomija, medicina. Nesumnjivo da je zadatak sociologije da u zajednici sa drugim naukama o čoveku kao i sa filozofijom i umetnošću izgrađuje sistem vrednosti i normi pomoću kojih se na najracionalniji i najhumaniji način mogu urediti društveni odnosi. Pomenuti etički postulat — stvaranje optimalnih društvenih uslova za razvoj pozitivnih ljudskih sposobnosti i zadovoljenje čovekovih potreba — nije u suprotnosti s tradicijom drugih nauka, jer se u osnovi svake nauke kao ljudske aktivnosti takođe nalaze određeni ideali — niti s proklamovanim namerama svih kultura, jer sve one polaze

¹⁴⁾ Vid. R. Linton, *Universal Ethical Principles*, u knjizi R. N. Anshen, *Moral Principles of Action*, Harper, New York 1952 p 645—60 C. Kluckhohn, op. cit, p. 417-13.

od pretpostavke da u najvećoj mogućoj meri, bilo uopšte ili u konkretnim istorijskim uslovima, koriste potencijalne pozitivne mogućnosti svojih pripadnika i zadovoljavaju njihove potrebe. Sociologija može i treba da nastoji da izgrađuje sve objektivniji i pouzdaniji kriterij za naučnu ocenu ovih pretenzija, kao što su druge nauke već uspele da formiraju pouzdan i uticajan kriterij za ocenu i normiranje ljudske prakse u domenu njihovih istraživanja.

Zauzimanje konstruktivnog kritičkog stava prema etičko-kulturnim vrednostima jeste jedan od najvažnijih preduslova za razvoj sociologije i plodotvornost njenog uticaja u društvenom životu. Ukoliko bi sociologija prihvatala vrednosni sistem neke kulture, kao apsolutnu pretpostavku, i čak kao osnovni regulativ naučnog istraživanja, kao što to, na primer, proizilazi iz Veberove zamisli, ili bi svoj teorijski kriterij normalnog, kao optimalno mogućnog, zamenila konformističkim, prihvatanjem postojećeg društvenog proseka, to bi sputavalo slobodu njenih istraživanja. Ona bi, naime, u najboljem slučaju pomagala da se učini što racionalnijom jedna zamisao o mogućnosti uređenja društvenog života, ali bi se odrekla cilja da teorijski istražuje i otkriva bolje mogućnosti. Težnja da se nauka stavi, kao sredstvo, u službu postojećih vrednosnih sistema, u kojima redovno postoje iracionalni elementi i rešenja zasnovana na zabludama, značila bi nastojanje da se sa što više racionalnosti ostvare iracionalni ciljevi. Veća efikasnost sredstava u tom slučaju može da znači, u krajnjoj liniji, veću razornost i štetnost, kao što drastično ilustruje primer upotrebe atomske energije u ratne svrhe. Taj primer, istovremeno, najbolje pokazuje da se u racionalnoj ljudskoj praksi sredstvo i cilj ne mogu razmatrati izolovano.

Upravo zato što je kritički i konstruktivno-stvaralački stav sociologije na području etičko-kulturne vrednosti od najvećeg značaja za njen teorijski razvoj i racionalnost praktične primene njenih rezultata, trebalo je izneti osnovne epistemološke argumente koji dokazuju mogućnost takvog stava. Ako bi neko postavio pitanje zašto je to insistiranje bilo potrebno, moglo bi se ukratko odgovoriti: zato da bi se dokazalo da nije neophodno da sociologija bude misaono neautonoman komentator društvene prakse i proizvođač ideoloških argumenata i propagandnih parola, niti obična tehnička disciplina u službi države i drugih uticajnih društvenih organizacija, čiji je jedini zadatak da pronalaze efikasna sredstva za uspešno sprovođenje postavljenih ciljeva. Samo na taj način može se postepeno i iz društvenih nauka otkloniti za njihov razvoj, kao i za razvoj međunarodnih odnosa, štetna situacija da „s jedne strane Pirineja važi jedna, a s druge druga naučna istina“.

3.

IMANENTNE VREDNOSTI U NAUČNOM ISTRAŽIVANJU

U metodološkoj raspravi se o imanentnim vrednostima nauke, kao osobene društvene delatnosti, može govoriti jedino na osnovu idealne zamisli te aktivnosti, njenog pojma, kao što bi rekao Hegel. Korisnost takvih razmatranja sastoji se u prvom redu u tome što se pomoću njih može bolje prosuditi koliko su pojedini konkretni postupci u skladu sa osnovnim načelima i smislom postojanja nauke. Zbog toga treba videti da li su izloženi stavovi o odnosu sociologije prema etičko-kulturnim vrednostima u skladu s imanentnim vrednostima naučne delatnosti. To je utoliko potrebnije što se teza o etičkoj neutralnosti društvenih nauka ponekad brani kao tobože logička posledica imanentnih vrednosti na kojima se zasniva nauka.

Nepriistrasno traganje za objektivnim činjenicama i njihovim teorijskim objašnjavanjem, čija se tačnost može proveriti, jeste nesumnjivo osnovni postulat naučnog metoda. Samo volun-taristi i cinici kojima nije stalo do istinitog saznanja već do psihološki uticajnih sredstava ubeđivanja, bez obzira na njihovu činjeničnu tačnost i teorijsku ispravnost, mogu osporavati gornji stav. Čak i oni teoretičari koji smatraju da su naučna saznanja apsolutno uslovljena životnim položajem i interesima društvenih grupa, s kojima se identifikuju njihovi autori, ne mogu isključiti elemenat objektivnosti i teorijske tačnosti saznanja, kao osnovni kriterij njegove naučnosti. Jedina razlika jeste što oni mogućnost objektivnog saznanja objašnjavaju specifičnim položajem društvenih klasa i slojeva čije se subjektivni interesi u datom istio-rijskom momentu podudaraju sa stvarnim tokom istorijskog razvoja. Ovo objašnjenje, međutim, ne govori ništa o epistemološkim obeležjima ispravnog naučnog saznanja, već sadrži sociološke pretpostavke o društvenim uslovima u kojima se ono može pojaviti. Ali to je sasvim drugi problem. Težnja za objektivnošću, nepristrasnošću i proverljivošću — u stvari su to tri različita izraza za istu stvar — predstavlja imanentnu vrednost naučnog istraživanja. Ko te osobine saznanja ne ceni, tome svakako nije mnogo stalo do razvoja nauke. Vrednost, pak, objektivnog, nepristrasnog i iskustveno proverljivog saznanja počiva na ubeđenju da je ono od najveće praktične koristi, jer povećava verovatnoću uspešnog intervenisanja u realne prilike radi njihovog prilagođavanja određenim željama i potrebama. Ukoliko neka kultura ili društveni sloj smatraju da uspeh u svojoj praktičkoj aktivnosti mogu obezbediti i nekim drugim sredstvima, na primer magijom, utoliko će oni manje ceniti objektivno, nepristrasno

i proverljivo naučno saznanje. Antropološka proučavanja pokazuju da imanentne vrednosti naučnog istraživanja zaista zauzimaju različito mesto na vrednosnoj lestvici raznih kultura, ali isto tako i da postoje različiti uslovi za razvoj nauke i njene društvene uloge u raznim kulturama.

Vrlo je lako dokazati neodrživost pokušaja da se pozivanjem na objektivnost i nepristrasnost, kao imanentne vrednosti naučnog istraživanja, brani teza o etičkoj neutralnosti društvenih nauka. I to iz vrlo prostog razloga, jer je u raznim društvenim odnosima u vrlo različitoj meri moguće na objektiv i nepri-strasan način istraživati društvene pojave i saopštavati u javnosti postignute rezultate. Pojedine vrednosti niti nastaju, niti se mogu održati izolovano u nekom društvenom sistemu, već su u većoj ili manjoj meri, s više ili manje doslednosti povezane sa ostalim sadržajima njegovog vrednosnog sistema, upravo kao što su međusobno povezane i razne društvene delatnosti i ustanove na koje se vrednosti odnose. Prirodno, stoga, da ni objektivno i nepristrasno istraživanje društvenih pojava ne može postojati nezavisno od ostalih vrednosti, od karaktera društvenih odnosa, i posebno od načina na koji je organizovan naučni život u nekom društvu. Prema tome, ako neko smatra objektivno naučno saznanje jednom od najvećih kulturnih vrednosti — što je slučaj kod većine stvarnih naučnika, iako to mnogima koji nauku posmatraju spolja izgleda kao profesionalna deformacija — on nužno mora zauzimati aktivan stav prema nizu ostalih vrednosti i stvarnih odnosa u društvenom životu, koji utiču na razvoj društvenih nauka, bilo da ih sputavaju ili potpomažu. Što se više proučavaju optimalni društveni uslovi za razvoj društvenih nauka, sve više izlazi na videlo da dosledna primena naučnog metoda na ovom području sadrži u sebi čitav niz etičkih stavova i pretpostavki, kao, na primer, načelo slobodne diskusije svih društvenih problema, težnju za uspostavljanjem što šire i potpunije društvene komunikacije otvorenim iznošenjem stvarnih motiva i argumenata za različite praktične stavove, poštovanje dokazne vrednosti činjenica, borbu protiv predrasuda i obmana, itd.¹⁵⁾ U naučnom istraživanju društvenih pojava naučnik gotovo neizbežno mora zauzimati mnogobrojne etičke stavove; ima mnogo istine u tvrdnji T. Gajgera (Th. Geiger) da u društvenim naukama između stručne sposobnosti (Fachkonnen) i profesionalne savesti (Fachgewissen) postoji vrlo tesna povezanost.¹⁶⁾

¹⁵⁾ Vrlo uspešno analizu ovih problema predstavlja Članak C. C. Bowman, *Evaluations and Values Consistent with the Scientific Study of Society*, *American Sociological Review*, vol. VIII, (1943), Ne 3.

¹⁶⁾ Th. Geiger, *Ideologie und Wahrheit, Eine soziologische Kritik des Denkens*, Humboldt-Verlag, Stuttgart—Wein, 1953, S. 121.

Prihvatanje etičkog postulata da društvene nauke treba da služe stvaranju optimalnih društvenih uslova za život i razvoj svih pojedinaca, kao osnovne vrednosne pretpostavke kritičke intervencije nauke u društvenom životu, svakako ne znači da je taj postulat imanentna vrednost naučnog istraživanja, pošto su mogućna, i postoje, naučna istraživanja koja se ne zasnivaju na tom etičkom postulatu. Ali zbog toga ipak veza između tog postulata i napretka društvenih nauka nije slučajna. Rad na stvaranju sve povoljnijih uslova za razvoj pozitivnih ljudskih sposobnosti uključuje u sebi i stvaranje sve boljih uslova za razvoj nauke. Samo pomenuti humanistički imperativ, da bi kao etički postulat društvenih nauka mogao služiti njihovom unapređivanju, mora dobiti jedno izrazito naučno tumačenje. To drugim recima znači da on mora počivati na svesti da ostvarivanje ovog humanističkog ideala zavisi i od naučnog saznavanja objektivnih uslova i teorijskog otkrivanja objektivnih mogućnosti; da taj ideal, kao i naučno saznanje uopšte, mora biti otvoren, pristupačan činjeničkim argumentima, i pod njihovim uticajem promenljiv. No iskreno usvajanje jednog takvog humanističkog imperativa tek daje pravi ljudski smisao i vrednost društvenim naukama. Ukoliko su sociologija i ostale društvene nauke više stavljene u službu nekim drugim motivima, utoliko je njihov položaj apsurdniji. Analogija s medicinskim naukama, koje bi smatrale da je njihov glavni zadatak istraživanje što efikasnijih načina izazivanja raznih bolesti, ili koje bi se u svojim tera-peutskim principima rukovodile nekim proizvoljnim kriterijem zdravlja koji ne bi imao racionalno-činjeničnog opravdanja, može poslužiti kao ilustracija apsurdnosti položaja sociologije, koja se stavila u službu nekim posebnim interesima.

Problemi profesionalne etike u sociologiji još nisu dovoljno razrađeni. Ali nema sumnje da će ciljevi kojima je neko istraživanje stavljeno u službu biti glavno merilo za ocenu profesionalne etičnosti istraživanja. Svest da u društvenim naukama treba imati na umu društvene posledice istraživanja, pa čak i moguće zloupotrebe pojedinih naučnih saznanja, njihovom upotrebom protiv interesa društva kao celine ili pojedinih njegovih slojeva, postepeno prodiće u sociologiju.¹⁷⁾ Rouz, na primer, traži od naučnika ne samo da sam ne zloupotrebljava nauku, stavljanjem njenih otkrića u službu partikularnih interesa, već da prilikom izbora problema istraživanja pazi da njegove rezultate ne mogu drugi zloupotrebi ti. Zloupotreba naučnih rezultata je sociološka pojava i izlazi iz okvira ove studije. Ali, svakako, jedan od najvažnijih zadataka profesionalne etike i stručnih

¹⁷⁾ Vid. o ovome interesantna razmatranja u knjizi A. M. Rose, *Theory and Method in the Social Sciences*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1954, eh. 9.

organizacija jeste sprečavanje i žigosanje takvih zloupotreba, naročito ukoliko ih čine naučnici.

Na kraju, treba spomenuti da etički principi ulaze i u metod socioloških istraživanja kad se ova odvijaju na terenu, ili su u njih na bilo koji način uključeni drugi ljudi kao neposredan predmet istraživanja. Postajući u tom slučaju društveni odnos, istraživanje, kao i svaki drugi društveni odnos, ima i svoju etičku stranu. Jedan od zadataka profesionalne etike jeste da utvrdi norme koje treba da regulišu ovaj odnos. Ne ulazeći u pojedinosti etike neposrednog istraživanja treba istaći, kao osnovna načela, (1) da odnosi između naučnika i ispitivanih ljudi moraju biti zasnovani na potpuno dobrovoljnoj osnovi (ukoliko zakonskim propisima nije utvrđena opšta obaveznost davanja nekih iskustvenih podataka, kao što je to slučaj u raznim popisima); (2) da istraživanje ne srne da nanosi ispitivanim ljudima nikakvu štetu ili patnje; i (3) da se dobijeni podaci smeju koristiti samo u naučne svrhe i uz najveću diskreciju koja garantuje da neće biti oštećen društveni ugled pojedinca. Slični principi profesionalne etike postoje u medicini, i svako njihovo kršenje od strane pojedinaca nailazi na oštru osudu u profesionalnim krugovima, pa i u široj javnosti. Ni ovde se ne tvrdi da su po-menuta osnovna načela etike istraživanja imanentne vrednosti sociologije kao nauke, ali pridržavanje tih načela je sasvim sigurno jedan od preduslova stvaranja međusobnog poverenja između istraživača i ispitivane sredine, bez kojeg je nemoguće postići najpovoljnije uslove za izvođenje istraživanja, pa čak i uopšte efikasno upotrebiti niz savremenih tehničkih sredstava za prikupljanje iskustvenih podataka. Ali ne samo to. Pridržavanje ovih načela omogućuje da naučno istraživanje ostane moralno čista i plemenita ljudska delatnost, što je nauka uvek bila u rukama svojih najvećih predstavnika.

VI

ISTRAŽIVANJE I TEORIJA

U razvoju nauke, kao i u svim drugim oblicima ljudskog stvaralaštva, postoji vrlo mnogo diskontinuiteta. Pošto se naučna misao decenijama, pa čak i vekovima kretala u jednom pravcu, nova originalna teorijska dostignuća menjaju njen osnovni smer, prikazujući u novom svetlu smisao ranijih saznanja i verovanja. Ali ovaj diskontinuitet nije apsolutan, a sem toga on nastaje u procesu razvoja naučnog saznanja koji je izrazito kumulativan, tj. u kome se nova saznanja oslanjaju na ranija i nalaze s njima u nekoj smisaonoj vezi, bilo da ih proširuju, usavršavaju, ispravljaju ili odbacuju. Kumulativnost kao opšte načelo razvoja naučnog saznanja, ogleda se u pojedinačnim istraživanjima u težnji da se ona povezu sa postojećim naučnim znanjem, koje je u teorijskoj nauci uopšteno i sistematizovano u naučnoj teoriji. Konkretan oblik povezivanja novog istraživanja s teorijom zavisi svakako i od opšte teorijske razvijenosti neke nauke, kao i od razvijenosti teorije koja se neposrednije odnosi na predmet istraživanja. Dosta rasprostranjena različita shvatanja o načinu povezivanja pojedinačnog istraživanja s teorijom ne mogu se razumeti ako se ne uzme u obzir da na njih utiče dostignuti stepen razvijenosti neke nauke.

Ali, ako nije potrebno dokazivati da naučni značaj svakog pojedinačnog istraživanja zavisi od njegovog doprinosa postojećem fondu naučnog znanja, to ne znači da je povezivanje novog istraživanja s naučnom teorijom, kao delom naučnog fonda, jednostavno i da se ono ostvaruje spontano. Već prilikom raspravljanja o proveravanju naučnih teorija ukazano je na neke teškoće u tom pogledu čiji se uzroci nalaze u nedovoljnoj logičkoj izgrađenosti i nepotpunosti i nedovoljno jasnoj iskustvenoj protumačenosti raznih socioloških teorija. Prethodna razmatranja preovlađujućih prakticističkih struja u savremenoj sociologiji objašnjavaju bar donekle i drugi uzrok Često isticana jaza između sociološke teorije i socioloških istraživanja. Mnoga istraživanja, naime, nemaju uopšte teorijskih ciljeva, ili su ovi sasvim neodređeni. Zadatak mnogih istraživanja sastoji se u opisivanju nekih pojava u konkretnim vremensko-prostor-nim uslovima, i u pojmovnim okvirima koje diktiraju vannauč-

ni a ne teorijski razlozi. U ovakvim istraživanjima se u najboljem slučaju koriste neka naučna saznanja i eventualno naknadno se iz njihovih rezultata izvode neki teorijski zaključci.¹⁾ Razumljivo je da kvantitativno gomilanje istraživanja, čiji je zadatak konkretno opisne prirode, a idejna osnova zdravorazumska a ne teorijski razvijena, ne mogu doprineti razvoju sociološke teorije. Ona mogu pokazati jedino da ispitivanja društvenih pojava koja ne spadaju u ekonomske nauke, istoriju, demografiju ili etnologiju još samim tim nisu sociološka. Ovakva, teorijski irelevantna istraživanja, naime, u većini slučajeva uopšte ne spadaju u sociologiju. S druge strane, sasvim je neopravdano očekivati da će se sociološka teorija brže razvijati bez istraživanja teorijskog karaktera, bilo da su ona organizovana sa specijalno teorijskim ciljevima ili da se iz njih, pored nepo-srednjih praktičnih ciljeva, izvode i teorijski zaključci. Pri tom svest da su sociologiji neophodna specijalna teorijska istraživanja nije manje opravdana od ubeđenja da se teorijske prirodne nauke ne mogu razvijati samo na primenjenoj inženjeriji.

Postojeći raskorak između sociološke teorije i istraživanja izražava se ponekad u stavu da samo istraživanja čine nauku; dok se položaj teorije, naročito sistematske, smatra dosta sumnjivim. U nedavno objavljenoj knjizi Dž. Medža (J. Madge) *Nastanak naučne sociologije* analizirani su samo razni istraživački radovi, a nije prikazana nijedna opšta sociološka teorija. Da paradoks bude još veći, u knjizi su prikazani samo istraživački radovi pojedinih sociologa koji su istovremeno bili graditelji sistema i sa stanovišta tih sistema izvodili sva svoja istraživanja. Na primer, Dirkem je u knjigu ušao kao pisac *Samoubistva*, iako je ono samo fragment njegovog sistema nastao prvenstveno radi daljeg razvijanja teorije izložene u teorijskom delu *O društvenoj podeli rada*.²⁾ Ovo izdvajanje „društvenih“ istraživanja iz sociologije kao naučne celine vrlo je vidljivo i u metodolo-

giji. O tome svedoči već i okolnost da se u većini najpoznatijih savremenih metodoloških priručnika ne raspravlja o osobeno-stima sociološkog metoda po kojima se on razlikuje od metoda drugih srodnih nauka, naročito psihologije, a koje proizilaze iz sadržinski i metodološki određenog iskustvenog delokruga sociologije. Isključivanje teorijsko-sadržinskog i naučno-siste-matskog momenta iz metodologije postaje još vidljivije u pojedinim prikazima razvoja metodološkog problema u sociologiji, koji se obično ne osvrću na rasprave čiji je zadatak bio da s metodološke strane doprinesu naučnom konstituisanju sociologije, i u kojima se jedno opšte teorijsko stanovište pretvaralo u više ili manje celovitu metodološku zamisao.³⁾ Sve ove pojave postaju razumljivije ako se imaju na umu ranije iznete opšte osobine savremenog sociološkog empirizma i prakticizma. One su ovde pomenute samo da bi se imala na umu idejna klima, u kojoj nastaju razna shvatanja o odnosu teorije i istraživanja. Isto tako ukazivanje na podvojenost jednog vida teorije i preovlađujuće struje u istraživanjima ne znači da ne postoje sociološka istraživanja sa značajnim teorijskim doprinosima i pokušaji stvaranja užih i širih teorija na osnovu raspoloživih pouzdanih iskustvenih podataka.

Ipak, niko ne smatra da pojedinačno istraživanje ne treba da bude povezano s dostignutim stanjem u nauci i njenom teorijom, i zbog toga se odnos istraživanja prema nauci i naučnoj teoriji javlja u svakoj metodološkoj zamisli kao jedan od ključnih problema. U ovom poglavlju će ovaj odnos biti razmatran samo u opštim crtama, s ciljem da se utvrde neka opšta metodološka načela, koja se u pojedinim istraživanjima vrlo različito konkretizuju u zavisnosti od opšteg tipa istraživanja i primenjenog postupka za prikupljanje iskustvenih podataka. Kasnije će se videti da se shvatanje odnosa koji treba da se uspostavi u pojedinačnom istraživanju s naučnom teorijom pretvara u krut šablon ako se ovo ne uzme dovoljno u obzir.

Dva dosta rasprostranjena jednostrana gledišta o načinu uspostavljanja veze s naučnom teorijom su dosta povezana s različitim stupnjem teorijskog razvoja pojedinih nauka. Prvo od njih jeste skupljački empirizam, a drugo gledište tumači vezu novog istraživanja s teorijom na hipotetičko-deduktivan način,

³⁾ Karakterističan je prikaz „preistorije empirijskog društvenog istraživanja“ u knjizi R. Konig (red.), *Handbuch der empirischen Sozial-forschung*, F. Enke, Stuttgart, 1962, S. 18—37. U njemu nije analizirano nijedno celovito stanovište o sociološkom metodu. Marks je, na primer, pomenut samo kao sastavljač jednog anketnog upitnika, ali nisu bolje prošli ni Kont, Dirkem ili Weber. Očigledno je, dakle, da sociologija i „društvena istraživanja“ nisu ista stvar.

¹⁾ Možda najtipičniji primer ove vrste jesu istraživanja u oružanim snagama SAD u II svetskom ratu čiji su rezultati naknadno naučno analizirani. Vid. *Studies in Social Psychology in World War II*, vol. 1—4, Princeton University Press, 1949—50; kao i R. K. Merton, P. P. Lazarsfeld, *Studies in the Scope and Method of "The American Soldier"*, The Free Press, Glencoe, 111., 1950.

²⁾ J. Madge, *The Origins of Scientific Sociology*, The Free Press, Glencoe, HL, 1962, eh. 2. Tomas (W. J. Thomas) i Znanjenski (F. Zna-niecki) su takođe ušli u Medžovu knjigu kao autori studije *Poljski seljak u Evropi i Americi*, iako su i oni dali niz teorijskih radova. Piševo shvatanje naučnog istraživanja odlično ilustruju razlozi zbog kojih Vebe-rova uporedna istraživanja velikih svetskih kultura nisu uključena u knjigu. Ona su samo „plodan izvor podsticaja“ (p. 4). Mora da ih stoga Medž smatra manje važnim za razvoj naučne sociologije od Bejlsvog (R. Bales) metoda posmatranja malih grupa, čijem je prikazu dato čitavo jedno poglavlje (eh. 12).

osporavajući pri tome gotovo svaki epistemološki značaj ostalim logičko-metodološkim pristupima i postupcima.

Najbolje je najpre objasniti u čemu se sastoji skupljački empirizam, koji je mnogo više raširen nego što se obično pretpostavlja jer se i pojavljuje u raznim oblicima. Skupljački empirizam se zasniva na ideji da je u nauci najvažnije prikupiti iskustvene činjenice, što više činjenica, a da će se zatim relativno lako izvesti teorijski zaključci iz činjeničke građe. U skupljačkom empirizmu dolazi do izražaja shvatanje o spontanom povezivanju pojedinačnog istraživanja sa teorijom. Ponekad se u njemu prema teoriji pokazuje gotovo otvorena odvratnost, jer se smatra da ona može samo da umani izvornu originalnost neposrednog posmatranja i pojedinačnog istraživača. Istovremeno prosečni predstavnik skupljačkog empirizma je naučno vrlo neobrazovan. Obično on ne poznaje solidno ni jednu opštu sociološku teoriju, kao ni teorijska shvatanja koja se odnose na neku užu oblast društvenog života. Njegovo znanje se sastoji u poznavanju nekog istraživačkog postupka. Nekad je u našoj nacionalnoj nauci osnovna parola skupljačkog empirizma bila da treba „Što više ići „na teren“, bez obzira da li je pojedini istraživač dovoljno teorijski osposobljen za takav rad. U novije vreme odlazak na teren su zamenile ankete, jedno vrlo nekritično shvatanje naučnih mogućnosti ovog istraživačkog postupka, koji se, pored toga, najčešće upotrebljava u vrlo uprošćenim oblicima i po pravilu bez dobro promišljene teorijske osnove. Smisao je, međutim, ostao isti, skupljati podatke iako teorijski okviri i metodološki postupci prikupljanja nisu temeljito promišljeni i razrađeni, pa makar se podaci kasnije objavili samo kao sirova monografska građa ili čak samo kao površno prokomentarisani statistički materijal. Skupljački empirizam ima izvesno opravdanje u ranim ili tzv. prirodno-istorijskim fazama razvoja neke nauke u kojima su inventarisanje i kategorizacija iskustvenih pojava koje nauka treba da proučava najpreči opšti naučno-istraživački zadaci. U svojoj prirodno-istorijskoj fazi, iz koje je sociologija uglavnom već izašla, nauka još nedovoljno poznaje svoje područje, nepoznati su postojeći kvalitativni oblici i iskustveni raspon učestalosti pojedinih vrsta pojava. Pre pokušaja da se razvijaju šira teorijska uopštavanja, nauka treba da upozna i na opisan način sredi činjenice u svom iskustvenom delokrugu. U toj fazi klasifikacijski sistemi, kakvi su na primer bili razni klasifikacijski sistemi koji su se krajem prošlog veka primenjivali u etnografiji i antropogeografiji, obično predstavljaju glavnu osnovu istraživanja.⁴⁾ Pojedini istraživač, s upit-

⁴⁾ Šire o osobinama nauke u prirodno-istorijskom stadiju razvoja vid. F. S. C. Northrop, *The Logic of the Sciences and Humanities*, Macmillan, New York, 1953, eh. III.

nikom u džepu, ide na teren i prema upitniku beleži sve što primeti i sazna u nekom selu ili na nekom užem području. Iako su organizatori ovakvih istraživanja, na primer Jovan Cvijić, naglašavali da upitnike ne treba shvatiti kao gotove šablone,⁵⁾ ipak je za većinu radova ove vrste karakteristično da istraživači nisu u stanju da aktivnije teorijski obrade prikupljene podatke, nego se zadovoljavaju dosta shematičnim opisivanjem pojava. Drugi izvor skupljačkog empirizma ne treba tražiti u stepenu razvoja određene nauke, nego u njenom društvenom položaju. Skupljački empirizam jeste gotovo neminovna posledica trajnijeg preovladavanja naučnog praktikizma, u kome se svi istraživački problemi postavljaju samo u dnevnim i prostorno usko ograničenim okvirima, usled čega se zapostavljaju šira uopštavanja i teorijska misao uopšte. Ne treba posebno dokazivati da je ovaj praktikizam sputavao perspektivniji razvoj primene naučnih saznanja. U poređenju s prvom, ova varijanta skupljačkog empirizma je još manje određena jasnim problematskim i pojmovnim okvirom.

Hipotetičko-deduktivno shvatanje odnosa istraživanja i teorije, koje izrazito precenjuje ulogu teorije u istraživanju, jeste druga krajnost. Po Popperu (Popper), koji je verovatno najuticajniji zastupnik ovog shvatanja u logici i metodologiji, uloga istraživanja se svodi na proveravanje teorijskih hipoteza, koje su na deduktivan način izvedene iz postojeće teorije. Kako, međutim, nastaju teorijska naslućivanja i hipoteze o problemu za čije rešenje ne postoji relevantna teorija, kako se mogu objasniti ne tako retki slučajevi kad se u toku istraživanja pod uticajem rezultata posmatranja promeni njegov osnovni pravac, što znači da se ne odbacuje samo polazna hipoteza nego se stvaraju nova uopštavanja koja se tek kasnije suočavaju sa teorijom, hipotetičko-deduktivno gledište o vezi istraživanja i teorije ne objašnjava. Hipotetičko-deduktivno shvatanje uloge konkretnog istraživanja ima, svakako, mnoge prednosti nad skupljačkim empirizmom koje proizilaze iz jasnog uočavanja aktivne uloge teorijske misli i svakom razvijenom naučnom istraživa-

⁵⁾ U tom pogledu je karakteristično Cvijićevo pismo Petru Ko-Čiću u kome on između ostalog piše: „Ja ću Vam danas u jednom paketu ispratiti ono što mislim da je najpotrebnije da pročitate. Izvesna mesta ću obeležiti, ali sve je samo radi toga da imate okvir i da Vam budu potpuno jasni glavni pravci ispitivanja. Ali ja bih želeo da se Vi u tom okviru sasvim samostalno krećete i da proučavate ono što se Vama učini interesantno, a u uputstvima nije obeleženo.“ (M. Karanović, Cvijić i Kočić, *Politika* od 1. XI 1939, str. 10.) Šire o Cvijićevom metodu vid. u mom radu Sociološka koncepcija Jovana Cvijića, *Književnost*, god. XI (1956), br. 9, 10, 11—12, naročito br. 11-12, str. 462-468.

nju. Ipak, ono jednostrano tumači istraživačku praksu teorijski najrazvijenijih nauka. U tim naukama zaista veliki deo hipoteza nastaje daljom logičko-teorijskom obradom postojećih teorija. Ali i u najrazvijenijim naukama je odnos istraživanja i teorije mnogo recipročniji. I u tim naukama pažljivog istraživača čekaju u iskustvu mnoga teorijski sasvim nepredvidljiva iznenađenja, koja mogu da usmere istraživanje u novom pravcu. Dovoljno je navesti samo dva tipična primera koji pokazuju kako sasvim neočekivana otkrića u toku proučavanja nekog drugog naučnog problema po svom značaju daleko prevazilaze prvobitno postavljeni cilj istraživanja. Prvi primer je Rentgenovo otkriće zračenja, koja su kasnije dobila u nauci ime rentgeno-vih zraka. Istraživač primećuje neobjašnjive promene na fotografskim pločama u svom laboratoriju. Ovo sasvim neočekivano zapažanje usmerava ispitivanje u novom pravcu i dovodi do epohalnog naučnog otkrića. Drugi primer ove vrste iz najnovijeg vremena jeste otkriće penicilina. Ovo nije bio unapred postavljeni cilj Flemingovih istraživanja, već rezultat naučnog proučavanja prvobitno sasvim, neočekivanih pojava. Dakle, i u najrazvijenijoj nauci i u istraživanjima koja se planiraju u vrlo čvrsto unapred utvrđenim hipotetičkim okvirima treba biti vrlo osetljiv za iznenađenja, koja se teorijski ne mogu predvideti. Naravno ova iznenađenja može da uoči i u punoj meri naučno iskoristi samo visoko obrazovan istraživač, jer gljivice koje su podstakle Fleminga da u novom pravcu usmeri istraživanja i dođe do penicilina, verovatno ne bi zbunile nekog manje obrazovanog i inventivnog istraživača. On bi ih mirno obrisao sa laboratorijskih posuda, ne uviđajući u njima dublje naučno značenje. R. Merton, koji svakako nije vulgarni empiričar, vrlo ubedljivo je pokazao veliku heurističku ulogu pažljivog i otvorenog odnosa prema stvarnosti u toku posmatranja i u čitavom toku konkretnog istraživanja, kao i štetnost suviše krutog uokviravanja istraživanja polaznim teorijskim hipotezama.⁶⁾

Hipotetičko-deduktivno gledište o odnosu istraživanja i teorije često se vrlo isključivo zastupa u metodologiji socioloških istraživanja,⁷⁾ dok se svi ostali tipovi istraživanja smatraju samo pripremim. U praktičnoj primeni ovog tipa istraživanja pojavljuju se mnogobrojne slabosti. (1) Hipotetičko-deduktivno istraživanje može dati velike rezultate ako su hipo-

⁶⁾ R. K. Merton, *The Bearing of Empirical Research on Socio-logical Theory*, u knjizi *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Glencoe, 1957, p. 102—108.

⁷⁾ Tipičan primer je knjiga R. L. Ackoff, *The Design of Social Research*, The University of Chicago Press, Chicago, 1953. U njoj je razrađen samo tip istraživanja u kojima se statistički proveravaju unapred postavljene hipoteze.

teze koje će se proveravati izvedene iz neke opštije teorije i međusobno čvrsto povezane. Cesto su, međutim, polazni stavovi ovakvih istraživanja skup tvrdnji i očekivanja opisnog karaktera, a ne teorijski zasnovane hipoteze. Takvi stavovi se mogu proveravati više samo pojedinačno nego kao jedinstvena hipo-tetička zamisao. Usled toga je istraživanje i pored formalno hi-potetičko-deduktivnog okvira u stvari opisnog karaktera, pri čemu je opis često vrlo fragmentaran, a izvedeni zaključci nemaju širi teorijsko-sistematski karakter. Ovo naročito dolazi do izražaja kad se rezultati proveravanja teorijski nedovoljno pro-komentarišu. (2) Dalja vrlo česta slabost ovih istraživanja jeste izrazita parcijalnost. Iz nekog šireg teorijskog problema, koji se može naučno ispitati samo putem nekoliko međusobno povezanih a po svom pristupu raznolikih ispitivanja (terenski rad, institucionalna analiza, anketa, kliničko ispitivanje i si.), izdvaja se samo jedan isečak koji se može ispitivati jednim postupkom, na primer anketom ili analizom sadržaja, i zaključci se izvode na osnovu nedovoljne iskustvene evidencije. (3) Uopšte je za ovu metodološku struju dosta karakteristično da poistovećuje naučno istraživanje s pojedinačnom akcijom prikupljanja podataka i da pokazuje naročitu sklonost prema anketnim i sličnim statističkim ispitivanjima. Stiče se utisak da se u nekim metodološkim raspravama pojam istraživanja izjednačuje s pojmom pojedinačne statističke akcije. Sa formalne strane ove akcije mogu biti vrlo prikladne za proveravanje pojedinačnih hipoteza, ali su vrlo često sasvim nedovoljne za stvaranje sistematske iskustvene evidencije o kompleksnim determinističkim poljima u kojima nastaju ispitivane pojave. Mogli bi se navesti i drugi razlozi zbog kojih mnoga ispitivanja hipotetičko-deduktivnog" tipa ne odgovaraju svojoj osnovnoj zamisli.

Kasnije će u poglavlju o trajnijem posmatranju kompleksnih društvenih pojava biti iznete osnovne karakteristike tzv. sekvencijalne analize, kao vrlo elastičnog metodološkog postupka kojim se teorijska misao uključuje u dugotrajniji proces prikupljanja podataka i u toku istraživanja razvija početni, okvirni plan istraživanja. Međutim odmah treba istaći da se kom-binovanjem ispitivanja koja su zamišljena u do pojedinosti razvijenom* hipotetičkom okviru sa sekvencijalnom analizom ne iscrpljuju svi raznovrsni logičko-metodološki postupci koji su neophodni u širim teorijskim istraživanjima, u kojima se na osnovu sve iscrpnijeg i određenijeg opisa naizmenično sme-njuju indukcija i dedukcija, analiza i sinteza, apstrakcija i kon-kretizacija.

Osnovno načelo povezivanja pojedinačnog istraživanja s teorijom jeste da odnos prema teoriji bude što aktivniji u svim fazama istraživanja, a ne samo prilikom stvaranja nje-

se mnogo naučiti o načinu aktivnog suočavanja vlastitih rezultata s postojećim naučnim saznanjima.

Pošto je, izgrađena polazna teorijsko-hipotetička skica istraživanja, iz toga teorijskog okvira treba da slede zaključci o idealnom istraživačkom pristupu i idealnim iskustvenim oba-veštenjima. Retko se dešava da se u nekom stvarnom istraživanju mogu primeniti naučno najadekvatniji postupci i prikupiti idealni podaci, jer to sprečavaju mnogobrojni činioci (fi-nansijska sredstva, ograničeno vreme, nedostatak kadrova, društvene teškoće u prikupljanju podataka i si.). Stoga se mora zadovoljiti istraživačkim postupkom i izvornim podacima koji samo približno odgovaraju idealnim epistemološkim normama. Međutim, ako se ne razmišlja o naučno najkorisnijim podacima, nema solidne osnove za kritičku ocenu vrednosti prikupljenih podataka.

Već u ovoj fazi pripreme za istraživanje treba stvoriti što potpuniji pregled postojećih i upotrebljivih obaveštenja da bi se u ispitivanju prikupljali samo oni novi podaci koji su stvarno neophodni, i da se ne bi uzalud trošilo i vreme i materijalna sredstva na obaveštenja koja već postoje u literaturi, ali se istraživač nije potrudio da ih nađe. Stvaranje pregleda postojećih obaveštenja je važno iz još jednog razloga. Načelo kumulativnosti naučnog saznanja traži da se postojeći i vlastiti podaci shvate kao jedinstvena celina. O ovome se često ne vodi računa i smatra da u tzv. istraživačkim radovima treba iznositi i analizirati samo one podatke koje je istraživač sam prikupio. Ne uviđa se dovoljno da se povezivanjem originalnih podataka vlastitog istraživanja s već postojećim iskustvenim oba-veštenjima često može izgraditi daleko potpunija iskustvena osnova za proučavanje određenog problema.

Zatim, prilikom planiranja istraživanja treba dobro razmisliti o podesnim vremensko-prostornim okvirima ispitivanja, u kojima se neki problem može s manje objektivnih teškoća i bolje ispitivati. Predmet proučavanja nije na svim tačkama društvenog prostora podjednako izrazit i ne javlja se u čitavom svom teorijski značajnom rasponu. Sem toga, u zavisnosti od objektivnih uslova nije svako vreme podesno za istraživanje u određenim društvenim sredinama. Odabiranje pogodnog vre-mensko-prostornog okvira za istraživanje je stoga dosta složeno i pretpostavlja dobro poznavanje globalnih prilika i različitih lokalnih uslova. Sem toga, društvene pojave i procese koji su izloženi većem uticaju godišnjeg društvenog ciklusa treba proučavati u raznim godišnjim dobima.

Zbog toga što počinju na vrlo neizgrađenoj i nerazvijenoj teorijskoj osnovi, mnoga sociološka istraživanja ostaju na elementarno-opisnom nivou, ne zato što bi to zahtevale objektivne naučne teškoće, bilo teorijske ili metodološke prirode, nego prosto zato što njihovi planovi nisu dovoljno razrađeni.

Aktivan odnos prema teoriji je, međutim, podjednako potreban na početku, u čitavom toku istraživanja i na njegovom kraju. Aktivan odnos prema teoriji u toku istraživanja pomaže istraživaču da bolje razume ono što se zbiva u toku istraživanja i može bolje oceniti da li neki postupci u prikupljanju podataka donose stvarno naučno upotrebljive podatke. Ako se jedan naučni problem ispituje u nekoj društvenoj sredini u nepovoljnim uslovima, a istraživač to na vreme ne zapazi i ne uspe da naučno analizira prirodu nepovoljnih uslova, gotovo je sigurno da će se prikupiti nedovoljno upotrebljivi izvorni podaci. Situacija se još više pogoršava ako istraživač, pošto u toku istraživanja nije primetio uticaj nekih negativnih uslova na izvorna obaveštenja, ni kasnije u sređivanju i obradi podataka kritičkom analizom ne otkloni bar neke njihove nedostatke. U tom slučaju su neizbežni razni zaključci koji iskrivljavaju stvarno stanje i stvarne odnose.

Aktivan odnos u završnom delu istraživanja sastoji se, pre svega, u nastojanju da se prikupljeni rezultati što svestra-nije objasne i protumače. Jednostrano je suočavati dobijene podatke i rezultate ispitivanja samo s polaznim hipotezama. U svakom širem istraživanju se obično prikupi iskustveni materijal čija svestranija analiza omogućava da se izvode teorijski zaključci koji su širi od polaznih hipoteza. Međutim, plan analize se često kruto postavlja i potencijalne sazajne mogućnosti sadržane u izvornoj građi ostaju nedovoljno iskorišćene. Ruti-nerski odnos prema analizi rezultata javlja se ponekad u prosto karikaturalnom vidu. Naime, stvarno teorijski zasnovanog plana analize gotovo i nema, već se prikupljeni podaci formalistički tabeliraju. Savremene mašine za mehaničku obradu statističkih podataka omogućavaju vrlo brzo sređivanje i tabeliranje velikih masa statističkih obaveštenja iz izvorne građe. Ako neki istraživač ili naučna ustanova raspolažu novčanim sredstvima, dešava se da se izrada plana tabeliranja poveri nekom statističaru, koji nije šire upoznat sa teorijskim ciljevima istraživanja — ukoliko ovi uopšti postoje. Plan tabeliranja se u takvim slučajevima obično svodi na ukrštanje svih elementarnih obeležja. Iz vrlo velikog broja tabela se, međutim, ne mogu videti neki ključni teorijski odnosi, jer se oni mehaničkim putem ne otkrivaju, nego je za to potreban teorijski zasnovan analitički plan.

Obično su slabosti ove poslednje analitičke i sintetičke faze istraživanja samo posledica njegove opšte nedovoljne teorijske zasnovanosti i nedovoljne metodološke razrade njegovog postupka u celini. I pošto je neki istraživač mesecima, pa čak i godinama lutao po terenu, ili pošto je na razna anketiranja i dalju obradu anketnih podataka potrošio značajna sredstva, on se ne tako retko nađe pred debelim fasciklama terenskih zabeležaka ili pred pozamašnim svežnjevima obrađenih statističkih tabela, prepunih raznih podataka iz kojih se ili uopšte ne mogu izvesti naučno značajniji rezultati ili bar taj istraživač nije u stanju da to učini. To je žalosna konačna posledica nedovoljno jasnog shvatanja logike naučnog istraživanja.

VII

ELEMENTI TEORIJE NAUČNOG OBAVEŠTENJA

Izlaganje osnovnih epistemoloških karakteristika sociologije kao teorijske nauke imalo je za cilj da pokaže strukturu njenog teorijskog sistema, način njegovog stvaranja i epistemološku ulogu pojedinih njegovih delova. U ovom delu knjige se razmatraju metodološki problemi povezivanja naučne teorijske misli s podacima o stvarnosti. Jedna od najbitnijih osobina naučnog mišljenja jeste upravo nastojanje da se teorijska misao na što metodičniji način sjedinjava sa što pouzdanijim i preciznijim iskustvenim podacima. Iz toga dodira s iskustvom proizilaze podsticaji za dalje razvijanje naučne teorije, a istovremeno iskustvo služi kao stalna osnova za proveravanje svega što se u nauci smatra poznatim i utvrđenim.

Samo nastojanjem da teorija bude stalno povezana sa stvarnošću može se objasniti neprekidno i uporno unapređivanje i usavršavanje metoda i sredstava za prikupljanje iskustvenih podataka u svakoj nauci. A svaki značajniji -uspeh u tom pogledu stvara bolje uslove za opšti razvoj nauke.

Istorijski osvrt na razvoj sociološkog metoda je pokazao da je naučni razvoj sociologije bio prilično dugo znatno usporen, između ostalog i zato što su se metodi samostalnog prikupljanja naučnih podataka u sociologiji sporije razvijali nego u nekim drugim naukama. Stoga je sociologija do pre nekoliko decenija morala da se gotovo isključivo služi izvorima koji nastaju u društvenom životu nezavisno od naučne delatnosti, i da kao izvore koristi rezultate drugih nauka, radove istoričara, etnografa, ekonomista. Kasnije će se videti da bi bilo pogrešno ne shvatiti vrednost i čak neophodnost korišćenja podataka koji u društvu nastaju iz čisto praktičnih razloga, a ne treba podcenjivati ni naučnu vrednost sociološkog tumačenja i sintetizovanja podataka koje o raznim stranama društvenog života prikupe druge nauke. Sociologija, kao opšta teorijska nauka, svakako, da mora imati na umu da je sociološka sinteza naučnog znanja o društvu jedan od njenih stalnih zadataka. Ali bilo bi štetno ako bi se usled toga zanemarilo razvijanje izvesnih samostalnih oblika prikupljanja podataka, koji bi bili što više podešeni za proučavanje određenih specifičnih socioloških problema.

Nauka koja nije u stanju da razvije postupke za samostalno prikupljanje podataka, nalazi se iz više razloga u nepovoljnom položaju. Pre svega, svaka nauka ima svoj određeni ugao gledanja i malo je verovatno da će obaveštenja koja zadovoljavaju neke praktične društvene potrebe i potrebe neke druge nauke biti najadekvatni ja i potpuna izvorna građa kakva je potrebna toj nauci. U istorijskom uvodu je istaknuto kako je Marks bio sasvim svestan ove teškoće. Sem toga, nauka koja ne razvija sredstva samostalnog prikupljanja podataka mora se u svojim istraživanjima služiti samo postupcima tzv. sekundarne analize, koji se primenjuju na podatke nastale nezavisno od određenog istraživanja, a iz kojih se naknadno pokušavaju izvesti neki zaključci. Metodi sekundarne analize su redovno u logičkom pogledu slabiji od metoda koji se mogu primeniti kada je proces prikupljanja podataka postao integralni deo istraživanja, pa se može lakše obezbediti da se prikupe podaci koji su neophodni za sistematsko razjašnjavanje postavljenog naučnog problema.

Na širem planu se nastojanje da prikupljanje izvornih podataka bude što tesnje povezano s naučnom delatnosti u ce-lini ogleda u postepenom iščezavanju uporednog postojanja srodnih nauka, od kojih je jedna Čisto opisna a druga teorijska. U istoriji nauke je vrlo često postojao paralelizam opisnih i teorijskih nauka; na primer, pored etnologije kao opštije i teorijske nauke postoji etnografija, kao izrazito opisna nauka, a ponekad se i folkloristika smatra samostalnom naukom; pored političke ekonomije, kao teorijske ekonomske nauke, postoje i nauke koje se na opisan način bave proučavanjem privrednog života pojedinih zemalja. U sociologiji je takođe postojala podela na sociologiju i sociografiju, kao opisno proučavanje određenih društava ili užih delova nekog društva, na primer nekog kraja, naselja i slično. Nešto slično je postojalo i u demografiji. Vládalo je, naime, jedno vreme mišljenje da pored demografije, kao teorijske nauke o stanovništvu — ukoliko se demografija uopšte može smatrati teorijskom naukom — treba da postoji demografska statistika kao relativno samostalna opisna nauka. Ovaj paralelizam opisnih i teorijskih nauka, koje se odnose na isto područje stvarnosti i u stvari zasnivaju na istim teorijskim pretpostavkama, sve više iščezava. Uviđa se da je on perspektivno nekoristan i da je mnogo povoljnije za razvoj nauke ako se čitava organizacija prikupljanja potrebnih iskustvenih podataka na određenom području što tesnje poveže sa ustanovama koje se bave razvijanjem određene teorijske nauke. Na taj način se smanjuje obim rutinskog skupljanja podataka, karakterističnog za osamostaljene opisne nauke i šire razvijaju aktivniji oblici istraživanja u kojima se plan prikupljanja podataka

neposrednije zasniva na jasno teorijski određenim pretpostavkama. Odnos između teorijske misli i iskustva postaje u tom slučaju mnogo neposredniji i gipkiji.

Epistemološki, ovako resenje odnosa između opisa i teorije ima znatne prednosti. Uopšte ima dosta opravdanja klasifikacija oblika istraživanja prema tome u kojoj meri se u njima uspostavlja aktivan odnos s predmetom istraživanja. Na jednom polu takvih klasifikacija nalaze se najaktivniji oblici istraživanja, a na drugom ona¹ ispitivanja u kojima se koriste samo već postojeći izvori obaveštenja. Experiment je, svakako najaktivniji oblik naučnog istraživanja uopće. U njemu se stvarnost gotovo prisiljava da odgovori na sasvim određena pitanja. A široko se u naučne svrhe koriste razni arhivski materijali, na drugoj strani, kao sasvim posredan odnos prema ispitivanoj stvarnosti. Osamostaljivanje prikupljanja podataka u posebnu opisanu naučnu disciplinu prisiljava odgovarajuću teorijsku nauku na širu upotrebu manje aktivnih oblika istraživanja.

-----→

Ali u poslednjih nekoliko decenija znatno su se razvili postupci i sredstva za prikupljanje podataka o društvu. U nekoliko narednih poglavlja biće iznete osobine tih postupaka i sredstava, i kritički razmatran način kako se oni mogu efikasno upotrebiti u naučne svrhe. Međutim, prethodno treba izložiti neke opšte epistemološke osobine naučnog obaveštenja da bi se utvrdile osnovne norme koje mora da zadovolji svaki iskustveni podatak da bi se mogao smatrati naučno upotrebljivim. Vrlo često se u savremenim metodološkim priručnicima ovi osnovni problemi naučnog prikupljanja podataka sasvim površno razmatraju, i odmah se prelazi na pojedine posebne načine prikupljanja, na primer, posmatranje, razne tipove anketa, ko-rišćenje istorijskih podataka i si., što nije opravdano.¹⁾ Postoje neki osnovni epistemološki zahtevi koje mora da zadovolji svaki poseban oblik prikupljanja podataka da bi se mogao smatrati naučnim. Često se vrlo slični postupci primenjuju u prikupljanju iskustvenih podataka u naučne i čisto praktične svrhe i ne

¹⁾ Izuzetak od ovog pravila su radovi H. Peak, Problems of Objective Observation, u knjizi L. Festinger, D. Katz, Research Methods in the Behavioral Sciences, The Dryden Press, New York, 1953, eh. VI; R. König, Die Beobachtung, u knjizi R. König (red.), Handbuch der empirischen Sozialforschung, F. Enke, Stuttgart, 1962, S. 107—135.

uviđa se dovoljno u čemu se oni razlikuju ako se pomoću njih nastoji doći do naučnih obaveštenja.

Osnovne osobine izvornih iskustvenih obaveštenja u nauci ispituje teorija naučnog obaveštenja. Ta teorija, iako je jedan od važnih sastavnih delova epistemologije, nije sistematski razvijena, a još manje je konkretizovana u oblasti sociološkog proučavanja društva. Potpunije razvijena teorija naučnog obaveštenja bi morala da obuhvata dve grupe problema. U prvu, epistemološku grupu spadaju problemi naučnog obaveštenja koji su manje-više istovetni za sve nauke, jer u njima dolaze do izražaja izvesne osnovne logičke i epistemološke karakteristike naučnog saznanja i od ovih zavisne osobine naučnog obaveštenja. U drugu grupu spadaju pitanja koja se odnose na sadržinu obaveštenja, potrebnih nekoj nauci ili grupi srodnih nauka. Poznato je da su svakoj nauci, u zavisnosti od njenog predmeta i opšteg teorijskog pristupa, potrebna izvesna u sadržinskom pogledu osobena obaveštenja. Vrlo često, na primer, ono što je o istim ekonomskim pojavama dovoljno obaveštenje za političku ekonomiju ne zadovoljava potrebe sociološkog izvornog obaveštenja. Ipak, premda se svako izvorno naučno obaveštenje može razmatrati s epistemološkog i teorijskog stanovišta, epistemološki kriteriji su svakako mnogo opštiji. Naročito ovo vredi za nauku koja nije teorijski jedinstvena i u kojoj postoje dublja neslaganja o osnovnoj ontološkoj strukturi njenog predmeta. U takvoj situaciji postizanje saglasnosti u epistemološkim pitanjima jeste neophodan preduslov za međusobno sporazu-mevanje i eventualno kasnije izjednačavanje teorijskih sliva-tanja. U daljem izlaganju će stoga biti razmatrana pretežno epistemološka pitanja naučnog obaveštenja u sociologiji. Razmatranje nema pretenzije da iznosi celovitu teoriju naučnog obaveštenja, nego samo neke njene najvažnije elemente, prilagođene osobenim uslovima sociologije.

1.

ODNOS IZMEĐU PRIKUPLJANJA PODATAKA I POSMATRANJA

Možda je najbolje početi s jednim na prvi pogled samo terminološkim pitanjem. Vrlo često se svi oblici prikupljanja iskustvenih podataka u nauci nazivaju posmatranjem. Ovo odgovara dosta ukorenjenoj evropskoj epistemološkoj tradiciji. U evropskim metodološkim raspravama i udžbenicima se gotovo redovno pod opštim pojmom posmatranja podrazumevaju svi postupci pomoću kojih nauka dolazi do svojih izvornih obavešte-

nja. Ovo shvatanje je došlo potpuno do izražaja u dva najnovija evropska metodološka priručnika, Diveržeovom (Duverger) i Kenigovom.²⁾ Diverže, koji je nešto dosledniji od Keniga, sve oblike prikupljanja podataka naziva „tehnikama posmatranja“, pa zatim govori o „posmatranju na osnovu dokumenata“, o neposrednom posmatranju u koje, pored neposrednog posmatranja u pravom smislu reci, ubraja i razne ankete i merenja. Na osnovu širine zahvata u prikupljanju podataka, Diverže zatim razne oblike anketa svrstava u intenzivno i ekstenzivno neposredno posmatranje, ali očigledno smatra da je svaka anketa neposredno posmatranje.³⁾ Slično je i Kenigovo stanovište. Kenig razlikuje neposredno i posredno posmatranje, a u posredno posmatranje ubraja: „korišćenje raznovrsnih dokumenata, istorijskih dokumenata, arhivskih materijala, dokumenata književne i umetničke proizvodnje, štampu, film, uopšte sve likovne materijale itd.“⁴⁾ Karakteristično je da Kenig u dosta iscrpnom nabranjanju raznih oblika posrednog posmatranja nije naveo anketu, iz čega bi se moglo zaključiti da i on anketu ubraja u neposredno posmatranje.

Ovakvo određivanje pojma posmatranja je suviše široko. Posmatranje ne može da bude najopštiji pojam za naučno prikupljanje iskustvenih podataka, ako se želi da pojam posmatranja bude dovoljno određen i ne izgubi svoj osobeni smisao neopravdanim proširenjem njegovog izvornog značenja. Posmatranje je, naime, samo jedan od oblika prikupljanja podataka, ali oblik koji ima neke bitne osobenosti. U posmatranju se pojava o kojoj se prikupljaju podaci nalazi neposredno, potpuno ili bar delimično u čulnom opažaju posmatrača. Posmatrač pojavu na koju se podatak odnosi opaža, bilo da je vidi, bilo da je čuje. Naglašeno je da je dovoljno da pojava na koju se odnosi neki podatak dobijen posmatranjem bude i samo delimično predmet posmatračevog čulnog opažaja pošto je ovaj više ili manje aktivna sinteza neposrednih čulnih utisaka, oseća i ranijih iskustava. Zbog toga se često na osnovu samo delimičnog sadržaja oseća stvara sintetičan opažaj određene pojave. Ako Čovek gleda neki poznati predmet iz raznih uglova, on ima različito neposredne čulne doživljaje. Međutim, njegov opažaj je ipak manje-više identičan, jer se u opažaj uključuje i deo onoga što posmatrač o predmetu već zna. Zbog toga je dovoljno imati samo izvesne čulne podatke da bi se stvorio potpuno pouzdan opažaj o nekoj pojavi. Ali da bi se neko izvorno obaveštenje moglo smatrati

²⁾ M. Duverger, *Methodes des sciences sociales*, Presses universitaires de France, Paris, 1961; R. Ktinig, op. cit. ³⁾ M. Duverger, op. cit., p. 93—317. ⁴⁾ R. Konig, op. cit., S. 125.

podatkom posmatranja, pojava na koju se podatak odnosi mora bar delimično da bude doživljena u posmatračevom neposrednom čulnom opažanju.

Posmatranje može da bude (1) samoposmatranje ili tzv. introspekcija ili (2) opažanje spoljnih predmeta i pojava. Pod samoposmatranjem se podrazumeva posmatračevo unutrašnje opažanje stanja vlastite svesti, a posmatranje u užem smislu se odnosi na opažanje spoljnih predmeta i pojava. Ova dva oblika posmatranja se u epistemološkom pogledu prilično značajno razlikuju. Dok u posmatranju spoljnih predmeta nezavisni po-smatrači mogu imati sasvim slične ili čak i identične opažaje, i na taj način podatke jednog posmatraca o nekom predmetu mogu nezavisno proveriti drugi posmatrači, u samoposmatranju nema ove mogućnosti, pošto je ono neizbežno individualno. Niko drugi sem lica u čijoj se svesti dešavaju određeni psihički sadržaji ne može da posmatra te sadržaje u psihičkom obliku. Zbog toga nema mogućnosti neposrednog opažajnog proveravanja podataka dobijenih samoposmatranjem od strane potpuno nezavisnih posmatraca. Ova sklonost se vrlo često uzimala kao povod da se podaci dobijeni samoposmatranjem potpuno isključe iz nauke. O tome je već bilo govora prilikom razmatranja načela objektivnosti naučnog saznanja. Tada je bihevioristički stav prema podacima samoposmatranja odbačen, jer on u težnji za objektivnošću lišava nauku izvesnih vrlo značajnih i neophodnih podataka o čovekovom individualnom životu i o načinu njegovog doživljavanja raznih društvenih pojava.

Svi drugi oblici prikupljanja podataka ne mogu se smatrati posmatranjem. Izvorna obaveštenja se ne zasnivaju na opažanju iskustvenih sadržaja na koje se podaci odnose od strane lica koje podatke prikuplja, nego se, u najboljem slučaju, o tim sadržajima traže i dobijaju obaveštenja od drugih ljudi koji su ih posmatrali. Na primer, pitanja u anketi koja se odnose na prošle događaje ne donose podatke anketarovog posmatranja. Pomoću takvih pitanja se prikupljaju uspomene i sećanja ispitanika o nekim njihovim ranijim doživljajima i iskustvima. Iz ovog nastojanja da se jasno razgraniče podaci dobijeni nepo-» srednim posmatranjem od podataka do kojih se došlo na neki drugi način bilo bi pogrešno zaključiti da u pogledu tačnosti između ove dve vrste podataka postoji *a priori* bitna razlika. Podaci dobijeni raznim postupcima mogu biti u različitoj meri tačni i naučno upotrebljivi. Ali je ipak opravdano gledište da je verodostojnost i pouzdanost podataka dobijenih naučnim posmatranjem veća, nego podataka koji su u svom stvaranju prešli jedan duži put. U krajnjoj liniji posmatranje je izvor svakog iskustvenog obaveštenja. Samo što proces od posmatranja do

naučnog podatka može da bude duži, posredniji ili neposredniji, i to nije beznačajno za njihovu sazajnu vrednost. Naročito je opravdano pretpostaviti da posredno prikupljeni iskustveni podaci imaju manju naučnu vrednost kad ima razloga da se smatra da lica koje se uzima kao izvor obaveštenja nije toliko sposobno za metodično posmatranje i samoposmatranje određenih iskustvenih sadržaja kao stručno osposobljen i iskusan naučni po-smatrač; ili, kad se može pretpostaviti da lica od kojih se pojave na koje se traženi podaci odnose bila zainteresovana i zbog toga nisu nastojala da se potpuniše o njima obaveste. Postoji i niz drugih razloga koji daju prednost podacima, naučnog posmatranja. Dovoljno je, za sada, podsetiti na dobro poznatu činjenicu da vreme koje prođe između časa u kome se steklo neko iskustvo i časa kada se o njemu traže obaveštenja, usled delovanja selektivnih mehanizama pamćenja, znatno utiče na potpunost i preciznost obaveštenja.

Mnogobrojni načini prikupljanja podataka koji se ne zasnivaju na posmatranju mogu se podeliti u dve osnovne grupe. U prvu grupu spada prikupljanje podataka koji u društvu nastaju nezavisno od naučne delatnosti, jer pomoću njih društvo zadovoljava neke svoje vrlo različite praktične potrebe. Pre svega, bez raznih obaveštenja se ne mogu organizovati različite društvene delatnosti. Što se neka društvena delatnost organizuje u širim okvirima, to je za njeno obavljanje neophodnija veća količina obaveštenja, a obično su potrebna i određena, sistema-tičnija obaveštenja. Dok se neka privredna delatnost obavlja u malim proizvodnim jedinicama, na primer porodičnim gazdinstvima, obim neophodnih obaveštenja je vrlo mali. Obaveštenja se po pravilu i ne moraju prikupljati na ustaljen način. Međutim, kad se ta ista delatnost razvije u većim proizvodnim jedinicama, i ove horizontalno i vertikalno povezu u širim okvirima društva, delatnost se ne može normalno obavljati bez znatno većeg broja obaveštenja. To isto važi i za društveni život u celini. U društvima izrazito segmentarno organizovanim, u kojima se najveći deo društvenog života odvija u relativno autarkičnim lokalnim zajednicama, ne stvaraju se ni iz daleka tako brojna, redovna i sistematska obaveštenja kao u savremenim društvima u kojima organizacija najrazličitijih društvenih delatnosti ima globalne, opštedruštvene razmere. Velika količina raznovrsnih obaveštenja struji svakodnevno u oba pravca u svakoj grani društvene organizacije, na primer, državnom aparatu, nekoj privrednoj grani, prosveti i si. Jedna obaveštenja idu iz centara ka lokalnim ograncima organizacije; druga iz tih lokalnih ogranka kreću ka centrima i između ostaloga sadrže obaveštenja o postignutom efektu delatnosti, o teškoćama, predloge i si. Bez

stalnog toka obaveštenja između raznih organizacijskih jedinica ne može se organizovati ni jedna društvena delatnost u širim oblicima. Ovo je jedan od praktičnih razloga što u društvu stalno nastaju raznovrsna obaveštenja koja se mogu i u naučnom pogledu korisno upotrebiti, naročito za razne institucionalne analize. Vrlo često se u sociologiji ne uzima dovoljno u obzir činjenica da se u podacima, koje neka organizacija stvara zbog svojih unutrašnjih potreba, sadrže korisna obaveštenja o njenom radu, stanju i unutrašnjim odnosima, i da ona u mnogo čemu mogu biti potpunija i bolja od obaveštenja što se mogu dobiti anketnim putem, čak i od pojedinaca koji su po svojoj funkciji najbolje i najsvestranije obavješteni o radu te organizacije.

Drugi razlog što društvo stalno stvara o sebi neka obavještenja treba tražiti u tome što ono ne može trajnije postojati bez raznih oblika društvenog pamćenja, kojim povezuje svoje sadašnje delovanje s prošlošću, u kome neguje i razvija svoju tradiciju, Čuva uspomenu na neke "događaje, ličnosti, periode koji su u njegovoj prošlosti imali važnu ulogu, kako bi se te uspomene pretvorile u aktualnoj situaciji u delotvorne činioce društvene kohezije i emotivno uticajnu podršku određenih vrednosti, težnji i nastojanja. Naravno, što je društvo manje homogeno i jedinstveno, i društveno pamćenje je manje jedinstveno. I, zatim, u umetnosti, filozofiji, religiji, nauci, ili u svojoj nedovoljno izdiferenciranoj narodnoj kulturi, u kojoj su svi ovi elementi još neraščlanjeni, društvo, odnosno razni njegovi delovi, ostavljaju tragove svoga saznanja o prirodnoj i društvenoj stvarnosti i svoga stava prema njima, kao i sublimisane izraze svojih težnji, koje proizilaze iz određenog opšteg istorijskog stanja društva, odnosno konkretnog položaja raznih njegovih užih de-lova. Napokon, vrlo značajan izvor obavještenja o društvu su raznovrsni ostaci njegove materijalne kulture. Niz okolnosti, dakle, utiče da se u društvu, nezavisno od nauke, stalno stvaraju brojni podaci, koji su u naučnom pogledu vrlo korisni i upotrebljivi.

U drugu grupu spadaju svi postupci prikupljanja kojima se izvorna obavještenja stvaraju za specifično naučne potrebe. Nauka postavlja određena pitanja bilo društvu u celini ili nekom njegovom metodično izabranom delu. U ovim oblicima prikupljanja čitav postupak stvaranja podataka nalazi se, ili može da se nalazi, pod naučnom kontrolom, a i prikupljeni podaci se sređuju po naučnim načelima radi odgovora na neko naučno pitanje. Zbog toga ovaj način prikupljanja podataka ima izvesne nesumnjive prednosti. Izvorna obavještenja se u načelu stvaraju na način koji više zadovoljava epistemološke norme naučnog obavještenja. Raznim postupcima aktivnog prikupljanja podataka nauka podstiče oblikovanje izvesnih društvenih iskustava u

skladu sa svojim potrebama, da bi time u većoj ili manjoj meri upotpunila ostale izvore obavještenja o društvu koja nastaju nezavisno od nje. U ovu grupu postupaka spada i posmatranje, organizovano u naučne svrhe.

Prema tome, razni postupci prikupljanja iskustvenih podataka mogu se, prema načinu kako se dolazi do izvornih obavještenja, podeliti u četiri grupe: (1) neposredno ili tzv. primarno iskustvo naučnika, u koje ulazi sve ono što on u svom neposrednom ličnom iskustvu o društvu saznaje samim tim što u njemu živi. U prethodnom poglavlju je istaknuta važnost primarnog iskustva, ali, razumljivo, ono nije ni iz daleka dovoljan izvor obavještenja o složenim oblicima savremenog društva, a još manje je dovoljno za stvaranje sistematske iskustvene evidencije. Samo u ponekim ispitivanjima, koja se odvijaju u vrlo uskim okvirima istraživačeve primarno iskustvo može da ima dominantnu ulogu. (2) U drugu grupu spadaju razni oblici naučnog posmatranja. (3) Treća grupa obuhvata sve ostale oblike aktivnog prikupljanja podataka u kojima se izvorna obavještenja stvaraju pod uticajem određenih naučnih zahteva i naučnih potreba. Kako je posmatranje takođe izrazito aktivan oblik prikupljanja podataka, postupci pod (2) i (3) bi se mogli uzeti i kao jedinstvena grupa. Samo zbog svog posebnog epistemološkog statusa posmatranje je ipak izdvojeno u posebnu grupu. I (4) u poslednju grupu spadaju postupci u kojima se kao izvorna obavještenja upotrebljavaju podaci što nastaju u društvu nezavisno od naučnog istraživanja, usled raznih drugih društvenih potreba.

Ovi različiti načini prikupljanja podataka imaju izvesne osobenosti i teškoće, koje će se kasnije šire razmatrati. Klasifikacija osnovnih tipova prikupljanja naučnih podataka olakšava da se te osobenosti svestranije sagledaju.

2.

OPŠTE OSOBINE NAUČNOG ISKUSTVENOG OBAVEŠTENJA

Poreklo naučnog prikupljanja podataka nalazi se u različitim oblicima iskustvenog obavještanja koji su se razvili zbog neposrednih praktičnih društvenih potreba. Zbog toga je i moguće da se i dalje, kad već postoje neki specifični naučni postupci za prikupljanje podataka, u nauci koriste i ona obavještenja što u društvu nastaju nezavisno od nauke. Međutim, od tih praktičnih oblika obavještanja, naučno obavještenje se razlikuje nizom svojih osobina. Među najvažnije specifične osobine

naučnog obaveštenja spadaju (1) veća planska usmerenost, (2) njegova veća sistematičnost, (3) znatno veća objektivnost i (4) težnja za postizanjem veće preciznosti. Očigledno je da sve ove osobine naučnog obaveštenja proizilaze iz osnovnih karakteristika nauke kao izrazito saznanje delatnosti. Prikupljanje podataka, naime, treba da obezbedi izvorna obaveštenja koja će omogućiti da se osnovne osobine nauke u što punijoj meri i što lakše ostvare. Zbog toga je osnovni zadatak teorije naučnog obaveštenja da pobliže odredi u čemu se sastoje njegove osobenosti. *Usmerenost obaveštenja.* Svako naučno prikupljanje podataka je podređeno nekom naučnom cilju, i ako se od određenih naučnih ciljeva odvoji, ono se neminovno pretvara u besperspektivan, najčešće tradicionalistički empirizam i prakticizam. Upravo podređenost određenom naučnom cilju utiče na plansku usmerenost i sistematičnost naučnog prikupljanja podataka. Problem istraživanja može proizići iz raznih izvora. On može biti i neposredno praktične prirode. Međutim, da bi se mogao naučno ispitati, taj problem mora biti prethodno teorijski razrađen. Iz teorijske razrade postavljenog problema izvode se zaključci o tome koji su iskustveni podaci neophodni, i u kom vremensko-prostornom okviru treba da se organizuje njihovo prikupljanje.

Međutim, povezivanje prikupljanja podataka s postavljenim naučnim ciljevima, naročito ako su ovi na višem teorijskom nivou — a tome u nauci treba uvek težiti — vrlo je složen i težak zadatak. Elementaran opis pojava u njihovoj neposrednoj pojavnosti, tj. onako kako one izgledaju na pojavnosti, nije ni samostalan, a još manje konačan cilj naučnog istraživanja. Videli smo da nauka teži da polazeći od pojavnosti otkrije neke osnovne determinističke činioce koji deluju na određenom području stvarnosti; da ispita njihovo dejstvo na razne druge pojave i da u delovanju osnovnih činilaca otkrije neke opšte i nužne pravilnosti, tj. ono što se obično naziva naučnim zakonima. Delovanje ovih osnovnih činilaca u društvenom životu, međutim, nije neposredno dato u čulnom opažanju, a ni prost mehanički zbir elementarnih iskustvenih obaveštenja nije dovoljan da se o tome zaključuje. Naučna saznanja o tim osnovnim činiocima i najstabilnijim odnosima su rezultat otkrivanja i određenog teorijskog objašnjavanja uzročno-funkcionalne zavisnosti između niza pojava koje se mogu posmatrati. Da bi se na osnovu podataka o raznim pojavama mogli otkriti neki dublji i trajniji odnosi, prikupljanje podataka mora da polazi od određenih pretpostavki o prirodi raznih determinističkih činilaca i njihovih odnosa. Bez tih pretpostavki ono nesigurno luta u beskrajno bogatoj pojavnosti stvarnosti.

Međutim, ovo nastojanje da se otkriju određeni deterministički odnosi u društvu ne treba tumačiti u duhu relacijo-nizma koji, raščlanjajući stvarnost na odnose među pojavama zapostavlja dublje ispitivanje osobenih svojstava kvalitativno različitih vrsta pojava. Temeljita fenomenološka analiza pojedinih vrsta pojava jeste neophodan preduslov dubljeg ispitivanja njihovih međusobnih odnosa. Neophodno je, na primer, poznavati imanentnu prirodu nauke ili umetnosti da bi se mogli svestranije ispitati njihovi odnosi s društvom. Pošto se proučavanjem ovih unutrašnjih svojstava raznih društvenih pojava bave druge društvene nauke, sociologija mora preuzimati fenomenološke odredbe tih pojava, da bi zatim pokazala kako¹ one nastaju i menjaju se pod uticajem određenih društvenih uslova, odnosno kako deluju na razne druge društvene pojave. Relacijo-deterministički pristup se stoga mora dopuniti fenomenološkim.⁵⁾

Naučna saznanja o kvalitativno različitim društvenim pojavama, determinističkim činiocima, stanjima i odnosima u stvarnosti izražena su u najvažnijim naučnim pojmovima i teorijskim stavovima. Ti pojmovi i stavovi, bilo da su sintetičkog i analitičkog karaktera, više ili manje se udaljuju od pojavnosti konkretnosti neposrednog iskustva. Kao ilustracija može da posluži pojam društvene integracije. Ne postoji jedan jedinstveni neposredni opažaj društvene integracije. Društvena integracija pojedinca, neke društvene grupe ili organizacije sastoji se u nizu njihovih odnosa u nekom širem društvenom obliku. Ona zavisi (1) od sposobnosti za dobro međusobno sporazumevanje. Ako u nekom društvu postoji grupa koja ne zna njegov jezik, već ta okolnost, otežavajući međusobno sporazumevanje, stvara velike teškoće u društvenom integrisanju te grupe. (2) Integracija bilo pojedinca bilo neke društvene grupe zavisi od njihove sposobnosti da obavljaju određene društvene uloge, kao i od toga da li postoje realne mogućnosti da oni preuzmu u datom društvu uloge za koje su sposobni. (3) Dalji činilac društvene integracije je moralnog karaktera i sastoji se u stepenu usvajanja i pridržavanja društvenih normi koje regulišu razne oblike društvenog ponašanja. Ukoliko neki pojedinac ili neka društvena grupa ne pohlataju osnovne norme na kojima se zasniva neko društvo ili neki značajan oblik društvenog ponašanja, oni mogu u to društvo biti trajno integrisani jedino efikasnom fizičkom prinudom. I napokon, (4) sledeći aspekt društvene integracije još više je subjektivne prirode, a izražen je u objektivnom osećanju pripadnosti određenoj društvenoj grupi, odre-

⁶⁾ U više svojih javnih istupanja, a i u privatnim razgovorima, Rudi Supek je ubedljivo izložio potrebu da se proučavanje determinističkih, uzročno-funkcionalnih odnosa dopunjuje fenomenološkom analizom osobenih struktura raznih vrsta društvenih pojava.

ložaj u društvenoj strukturi ljudi i profesionalnih grupa koje ga obnavljaju, moraju se prilikom prikupljanja podataka svi ti elementi uzeti u obzir. U ovom primeru stoga nije dovoljan podatak da je neko kovač, čak nije dovoljno ni obaveštenje da je visokokvalifikovani kovač, nego je potrebno pored ta dva oba-veštenja imati i treće koje pokazuje proizvodni odnos. Naravno, ako teorija o društvenoj strukturi zahteva još neka obaveštenja, o zanimanju kao društvenoj ulozi, na primer, podatak o veličini dohotka ili o njegovom društvenom ugledu, prethodna tri elementa ne bi bila dovoljna. Ovaj primer pokazuje direktivnu ulogu teorijskih kriterija u procesu prikupljanja podataka. Ako se ti kriteriji ne zadovolje, ili bar približno ne ispune, prikupljena izvorna obaveštenja se ne mogu uklopiti u širi naučni teorijski okvir. U navedenom primeru to znači da podaci o zanimanjima nisu dovoljni za određivanje položaja ljudi i određenih društvenih grupa u društvenoj strukturi. Mnogi prikupljeni podaci se ne mogu upotrebiti u naučne svrhe, jer pojmovni okvir za prikupljanje nije bio određen iz šire teorijske perspektive. U praksi se ovo dosta često dešava. Klasifikacija zanimanja kojom se služi zvanična jugoslovenska statistika, a naročito njena najopštija varijanta u kojoj se najčešće objavljuju razni podaci, ne razlikuje industrijske i zanatske radnike od privatnih zanatlija, zato što određuje zanimanje samo pomoću jednog elementa — vrste posla, ne uzimajući u obzir stepen stručnosti i proizvodni odnos. Usled toga se u demografiji, a i u drugim statističkim službama, industrijski i zanatski radnici i privatne zanatlije uzimaju kao neizdiferencirana masa. Ovakvi izvorni podaci, međutim, ne osvetljavaju specifičnosti zanatlija — privatnika, da se i ne govori koliko je klasifikacija neodrživa sa šireg teorijskog stanovišta.⁷⁾

Zbog toga što se ne ulažu dovoljni naponi da se pojedine teorije preciznije iskustveno protumače i da se što određenije utvrdi koja su iskustvena obaveštenja potrebna za njihovo proveravanje, održava se raskorak između teorijske misli i iskustvenih istraživanja. Mnogobrojni prikupljeni iskustveni podaci se ne mogu dovoljno upotrebiti u teorijske svrhe. I dok se u teoriji gomilaju nedovoljno određene i neproverene apstrakcije, na drugoj strani sve bržim tempom nastaju brda podataka zvanične statistike i drugih izvora, koje naučno malo ko analizira. Na ove pojmovno-teorijske nedostatke treba tim pre ukazati da bi se razbila naivna vera empirizma da je razvoj tehničkih sredstava za prikupljanje podataka dovoljan za čvršće zasnivanje sociološke teorije na iskustvu. No isto tako treba reći da ni na-

⁷⁾ Šire o nedostacima statističke klasifikacije zanimanja vid. u mom radu Problemi klasifikacije zanimanja u ispitivanju društvene strukture, *Statistička revija*, god. XI, (1961), br. 4.

učna teorija nije plod nekontrolisane mašte. Bez mašte, tj. bez sposobnosti da se na nov, originalan način sagledaju određene pojave i odnosi, nema teorije. Ali samo na mašti se nauka ne zasniva. U nauci teorijska misao, i kad se kreće u najvišim oblastima apstrakcije, mora težiti da se stalno na što metodič-niji način kontroliše pomoću iskustva. I tome treba dodati da mašta nije potrebna samo za stvaranje novih teorijskih pretpostavki, nego i u pronalaženju puteva njihovog iskustvenog tumačenja i proveravanja.

Sistematičnost iskustvenih obaveštenja. I ova druga oso-benost naučnog obaveštenja proizilazi iz njegove zavisnosti od naučne teorije. Samo veza s teorijom može da planski usmerava sistematično prikupljanje podataka. Već više puta je naglašavano da nauku ne interesuju obaveštenja o izolovano uzetim pojedinačnim pojavama. Naučno objašnjenje se sastoji u otkrivanju sve širih uzročno-funkcionalnih okvira u kojima se traže uzroci i uslovi nastanka određenih pojava i oni dinamički činioci pod čijim se uticajem te pojave razvijaju i menjaju. Zbog toga je u naučnom prikupljanju podataka, pored obaveštenja koja se neposredno odnose na neke pojave, potreban i niz drugih obaveštenja o uslovima u kojima one nastaju, postoje, razvijaju se i iščezavaju. Sistematskog karaktera moraju da budu i obaveštenja o unutrašnjim strukturama kvalitativno određenih pojava.

Prva osobina sistematičnosti podataka neposredno proizilazi iz ove naučne potrebe i sastoji se u sadržinskoj potpunosti izvornih obaveštenja. Sistematični podaci treba da sadrže obaveštenja o svemu što se smatra relevantnim za objašnjavanje proučavanih pojava. Što se, pak, smatra ili pretpostavlja da je relevantno za objašnjenje, zavisi od postojećih teorijskih saznanja i nekih novih pretpostavki. Međutim, upravo zbog toga što se prilikom stvaranja programa istraživanja nedovoljno razmišlja o razvijanju njegovog teorijsko-hipotetičkog okvira, vrlo često se dešava da ne budu prikupljeni svi podaci čija se relevantnost mogla predvideti. Naknadno dopunjavanje podataka obično stvara znatne teškoće.

Druga osobina sistematskog prikupljanja podataka odnosi se na utvrđivanje njegovog iskustvenog delokruga. Istraživač mora biti načisto s tim u kom iskustvenom delokrugu želi ispitati određen problem i za koji iskustveni delokrug želi da važe izvedena uopštavanja. U čisto opisnim istraživanjima delokrug se određuje i prostorno i vremenski na sasvim konkretan način, pre svega teritorijalno, a zatim izdvajanjem određene vrste pojava u tom teritorijalnom okviru i određivanjem vremenskog raspona u kome će se kretati istraživanje. Znatno je složenije odabiranje iskustvenog delokruga u teorijskim istraživanjima čiji cilj nije opis pojave u konkretnom delokrugu u

kome se istraživanje izvodi, nego izvođenje teorijskih zaključaka opštijeg značaja. Već prilikom razmatranja načina proveravanja teorijskih stavova je istaknuto da je od presudnog značaja da li izabrani iskustveni okvir odgovara iskustvenim pretpostavkama određene teorije, odnosno teorijske hipoteze. Treba dodati da je isto toliko važno da taj iskustveni okvir predstavlja strukturu koja u stvarnosti često postoji. Od prvog uslova zavisi mogućnost proveravanja teorije, od drugog širina njene primene. Ali, bez obzira da li je istraživanje opisno ili teorijsko, prikupljanje podataka ne može biti sistematično ako njegov iskustveni delokrug nije utvrđen, i ako, zatim, izbor pojedinačnih obaveštenja u utvrđenom delokrugu nije metodičan.

Vrlo često se ne prikupljaju podaci o svim pojavama u izabranom iskustvenom delokrugu, nego se u njemu stvaraju manji uzorci. Ali stvaranje uzoraka mora da bude izvedeno metodično, tako da omogućuje da se s određenim stupnjem verovatnoće izvode uopštavanja koja važe za ceo delokrug. Na rešavanju ovog zadatka se razvila statistička teorija uzoraka.

Treći aspekt sistematičnosti naučnog prikupljanja podataka ogleda se u težnji za što većom standardizacijom. Uporedivost podataka je moguća jedino ako su obaveštenja, koja se odnose na sadržajno iste pojave, istovetna. Odstupanja u tom pogledu mogu se dozvoliti u granicama greške koja se ne smatra značajnom. Ako izvorni podaci ne zadovoljavaju ovaj uslov, ne mogu se stvarati ispravna uopštavanja. Prva pretpostavka za to je da svi podaci koji se razvrstavaju u jednu grupu budu što više homogeni, Standardizacijom postupaka prikupljanja želi se postići ova homogenost i međusobna uporedivost izvornih obaveštenja. Međutim, problem standardizacije u ispitivanju društvenih pojava je mnogo složeniji nego što se ponekad misli. Često se standardizacija shvata uprošćeno i pretvara u rutinski postupak. Kao da se pretpostavlja da je dovoljno da, se način prikupljanja podataka formalno-tehnički standardizuje da bi se došlo do stvarno homogenih i međusobno uporedivih podataka. Vrlo često ova pretpostavka nije tačna. Naučno obaveštenje, naime, obično nastaje u vrlo složenom društvenom odnosu, u kome je primenjeni istraživački postupak samo jedna strana. Druga strana toga odnosa je ponašanje sredine u kojoj se podaci prikupljaju.

Ovo naročito važi za one oblike prikupljanja podataka kad se ljudima obraća neposredno. Tada na nastajanje svakog podatka utiču obe strane: naučni postupak i reakcija ispitanika ili opažanika na njega. Standardizacija koja uzima u obzir samo prvi element ovog odnosa, tj. istraživački postupak, može da dovede do krajnje nehomogenih podataka zbog toga što ponašanje ispitanika (opažanika) nije standardizovano. Na primer,

može se neko pitanje postaviti raznim ispitanicima na potpuno isti način, a da ono ipak, zbog njihovog različitog obrazovanja i različite jezične kulture, bude vrlo različito shvaćeno. Postupak je u tom slučaju samo formalno standardizovan, a dobijeni podaci nisu uporedivi. Ali osnovni cilj standardizacije je još teže postići, jer je situacija u kojoj se prikupljanje obavlja mnogo složenija. Jedan od vrlo značajnih uzroka njene složenosti jeste različit stav ispitanika prema istraživanju. Čovek se većinom sve-sno odnosi prema svojim postupcima i nastoji da ih uskladi sa ciljevima koje želi postići u određenoj situaciji. Ova opšta osobenost ljudskog ponašanja dolazi do izražaja i u susretu s nekim naučnim prikupljanjem podataka. Pošto na određen način protumače smisao prikupljanja, dovodeći ga u vezu s nekim svojim potrebama i interesima, pojedinci i razne društvene grupe mogu da se na vrlo različit način odnose prema istraživanju. Kasnije će se videti da neke od tih reakcija mogu nepovoljno uticati na kvalitet podataka. Već ovih nekoliko primera pokazuju da je dobijanje homogenih, međusobno uporedivih podataka u proučavanju čoveka i društva putem standardizacije postupka prikupljanja mnogo složenije nego što se ponekad misli. Upravo zbog složenosti uslova treba prilikom standardizacije, koja ostaje naučni cilj i ideal, uvek voditi računa da standardizacija bude, pre svega, smisaona, a ne samo formalno-tehnička. Svakako, kad ima dovoljno razloga da se smatra da će tehnički sprovedena standardizacija obezbediti stvarno smisaono standardna obaveštenja, treba je prihvatiti bez mnogo dvoumljenja. Prikupljanje uporedivih podataka i njihovo sređivanje su u tom slučaju mnogo olakšani. Ali, ako nema dovoljno razloga da se pretpostavi da će standardizacija tehničkog postupka prikupljanja omogućiti smisaono standardne podatke, ne preostaje drugo nego da se postupak prikupljanja elastično primenjuje, i nestandardizovanim tehničkim postupkom pokuša da postigne što veću smisaonu standardizaciju, i na taj način što veću homogenost i međusobnu uporedivost obaveštenja. Nije potrebno naročito isticati da je ovo daleko teži put na koji sociolog treba da se odvaži, ako neće da bude tehničar — rutiner. Na primer, ako se izvodi neka anketa u kojoj se sadržajno ista pitanja postavljaju ljudima iz različitih slojeva i s različitim opštim životnim iskustvom, izgleda mnogo razumnije podesiti konkretne formulacije ili bar dopunska objašnjenja stvarnom čoveku koji je pred ispitivačem, nego ih uvek postavljati na isti način, magnetofonski, pa se nadati da će zbog toga što je pitanje postavljeno istim glasom i istim tonom u različitim slučajevima i podatak biti po smislu istovetan.

Razmatranje standardizacije je u stvari već napustilo pojmovno-teorijski plan i prešlo u oblast tehnike prikupljanja

podataka. Pojmovno-teorijski okvir može biti u osnovi pravilno postavljen, a da ipak prikupljeni podaci budu naučno neupotrebljivi, jer nisu uspešno rešeni mnogi tehnički zadaci, ušted Čega prikupljanje (a) nije dovoljno prilagođeno životnom iskustvu određene društvene sredine; ili (b) se javljaju razne jezičke teškoće u društvenom saobraćaju; (c) dolazi do komplikacija u međusobnim odnosima između lica koja prikupljaju podatke i ispitivane sredine; u nekim slučajevima (d) i zbog toga što se ne može postići dovoljna brzina u prikupljanju podataka o nekim pojavama koje su vrlo dinamične; i," napokon, (e) jer su lica koja prikupljaju podatke nedovoljno stručna i nedorasla za taj zadatak.

Objektivnost i preciznost izvornih naučnih podataka. Smisao objektivnosti i. preciznosti, kao epistemoloških načela, već je ranije određen. Stoga je ovde dovoljno ukazati na način kako se u prikupljanju podataka ostvaruje njihov direktivni uticaj.

Pošto objektivnost saznanja zavisi od mogućnosti nezavisnog proveravanja, proverljiviji postupak prikupljanja izvornih podataka ima prednost uvek kada pomoću podataka treba nešto dokazati. I već pomenuto proceduralno pravilo da se prilikom objavljivanja rezultata istraživanja iznose sva potrebna obave--stenja o izvornim podacima i načinu kako su oni nastali, kao i da istraživač što nepristrasnije oceni vrednost svojih izvora, ima za cilj da olakša proveravanje.

Preciznost se mora oceniti i u formalnom i u sadržin-skom pogledu. U formalnom, da bi se utvrdilo da li su pojmovni okvir, istraživački postupak prikupljanja i ostale faze istraživanja na približno istom nivou preciznosti; u sadržinskom pogledu ispitivanje preciznosti teži da utvrdi obim i vrste grešaka koje su sadržane u izvornoj evidenciji. Pri tome je sadržinsko ispitivanje najtešnje povezano s formalnim, pošto se sve greške posmatraju sa stanovišta izabranog formalnog nivoa preciznosti, ukoliko je prethodno ocenjeno da ovaj odgovara osnovnim ciljevima određenog istraživanja.

Kao što se vidi ispitivanjem preciznosti izvornih podataka utvrđuje se, na izabranom nivou, njihova iskustvena tačnost, koja je, pored usmerenosti, sistematičnosti i proverljivosti, jedan od neophodnih preduslova naučne upotrebljivosti iskustvene evidencije.'

3.

ISPITIVANJE NAUČNE UPOTREBLJIVOSTI IZVORNIH PODATAKA

Pošto su određene osnovne osobine izvornog naučnog obaveštenja može se preći na izlaganje načina ispitivanja njihove naučne upotrebljivosti. S obzirom da je način prikupljanja izvornih podataka obično vrlo složen i izložen delovanju mnogobrojnih izvora grešaka, ispitivanje naučne upotrebljivosti podataka nije nipošto lak zadatak. Sociolozima se često prebacuje da su naivni, da svako obaveštenje koje dobiju u anketi ili nađu u pisanim izvorima uzimaju kao tačno, bez svestranog proveravanja i ocene njihove naučne vrednosti. Zaista nije teško naći istraživače koji u svojim radovima ne- pokazuju ni izdaleka dovoljno kritičnosti prema izvorima. Ali, postoje metodološka načela pomoću kojih se želi do krajnje mere razviti kritičnost prema izvornim obaveštenjima i vrlo strogo ispitivati naučna upotrebljivost i tačnost svakog podatka. Ta načela treba poznavati čak i onda kad se ona u pojedinom slučaju ne mogu u potpunosti sprovesti, zbog toga da bi se bar moglo oceniti šta se uspelo postići u prikupljanju i kritičkoj analizi podataka u poređenju s idealnim epistemološkim normama. Zbog toga je razrada postupaka pomoću kojih se proučava naučna upotrebljivost i stepen tačnosti iskustvenih podataka jedan od važnih metodoloških zadataka.

Kako je stvaranje iskustvene naučne evidencije proces sastavljen od više faza od kojih svaka može negativno uticati na njenu vrednost, ispitivanje naučne upotrebljivosti iskustvene evidencije mora uzeti u obzir sve faze njenog stvaranja.

Ako se ima u vidu ono što je rečeno o usmerenosti naučnog obaveštenja, biće lako razumljivo zašto ispitivanje naučne upotrebljivosti izvornih podataka počinje na pojmovno-teorij-skom planu. Na tom planu se, naime, jedino može raspraviti pitanje da li su operacionalne definicije pojmova što se neposredno odnose na iskustvo, a bile su upotrebljene kao neposredni okvir za prikupljanje podataka, adekvatne teorijskim značenjima određenih pojmova. Ispitivanjem adekvatnosti operacionálnih definicija utvrđuje se da li je prikupljena iskustvena evidencija prikladna za ispitivanje određenog teorijskog problema. Za re-šavanje ovog zadatka potrebna je ne samo sposobnost pojmovne analize i znatna teorijska kultura, nego i temeljito poznavanje konkretnih društvenih prilika u kojima je određeno istraživanje izvedeno. Neka se uzme da treba operacionálno definisati pojam rasne ili nacionalne isključivosti. Taj pojam se najpre raščla-njava na svoje iskustvene sadržinske komponente, Ranije je ope-

racionalizacija teorijskih pojmova razmatrana sa stanovišta stvaranja pojmovnog okvira za prikupljanje podataka. Sada se pojmovna analiza javlja kao prvi stupanj ispitivanja naučne upotrebljivosti prikupljenih podataka. Ali pređimo na samu analizu. Jedna od prvih karakteristika grupe koja ima osobinu rasne ili nacionalne isključivosti jeste zatvaranje u vlastite rasne ili nacionalne okvire gde god je to moguće. Težnja da se grupa zatvori u svoje okvire ispoljava se u pokušajima stvaranja zatvorenih oblika u svim granama društvene organizacije: zatvorenih političkih organizacija, relativno zatvorenih privrednih organizacija, škola samo za pripadnike određene rasne odnosno nacionalne grupe, zatim kao nastojanje da se u masovnom simboličnom društvenom opštenju što više koriste isključivo grupni kanali (nacionalna štampa i ostale publikacije). Težnja grupe za zatvaranjem u svoje uže društvene okvire izrazito se ispoljava i u neformalnim društvenim odnosima (bračnim i prijateljskim) i, konačno, u težnji za teritorijalnim izdvajanjem u većim naseljima. Ovim je ocrтана široka oblast raznovrsnog objektivnog ponašanja u kojoj se može proučavati postojanje i intenzitet nacionalne ili rasne isključivosti.

Nacionalna ili rasna isključivost se zatim redovno vrlo izrazito ispoljava u rasprostranjenim i sugestivnim pozitivnim stereotipima o osobinama vlastite grupe, i izrazito negativnom stereotipnom prikazivanju-osobina nekih drugih nacionalnih ili rasnih grupa. Napokon, latentno postojanje ili otvoreno ispoljavanje agresivnih raspoloženja i postupaka prema drugim etničkim ili rasnim grupama su takođe znak da postoji rasna ili nacionalna isključivost. Ovo je nekoliko bitnih elemenata pojma nacionalne ili rasne isključivosti.

Prilikom ispitivanja da li su neki izvorni podaci upotrebljivi za neku naučnu svrhu uvek se najpre poredi njihov sadržaj sa sadržajem odgovarajućih teorijskih pojmova. Međutim, nije pri tome dovoljno imati u vidu samo najopštiji teorijski sadržaj nekog pojma, nego se moraju uzeti u obzir i kon-kretniji oblici u kojima se određeno društveno ponašanje javlja u sredini u kojoj se istraživanje izvodi. Srpski, hrvatski, nemački ili mađarski šovinizam imaju vrlo sličnu osnovnu strukturu. Ali konkretni sadržaji u kojima se oni ispoljavaju mogu biti vrlo različiti. Stoga, da bi se o jednom konkretnom obliku nacionalne isključivosti mogli prikupiti iskustveni podaci, nije dovoljno da se pravilno odredi njen osnovni sadržaj; neophodno je upoznati konkretne pojavne oblike njenog ispoljavanja u određenom društvu. Ovo se ne može uspešno postići bez dobrog poznavanja sredine koja se istražuje.

U mnogim istraživanjima se, i pored svih nastojanja, ne mogu prikupiti iskustveni podaci koji bi odgovarali idealnim

operacionalnim definicijama pojedinih pojmova, pa se moraju stvarati operacionalne definicije koje se samo približuju teorijskom sadržaju određenih pojmova. Na primer, društvena struktura se može proučavati na podacima različite vrednosti i različite potpunosti. Nije opravdano odlagati ispitivanje teorijski ili praktično značajnog problema, zato što nema najboljih mogućnih podataka. Treba iskoristiti svako raspoloživo obaveštenje, ako se pomoću njega može unaprediti postojeće naučno poznavanje određenog problema. Ocena upotrebljivosti naučnih podataka treba da ukaže u kojoj meri raspoloživi podaci odgovaraju naučno optimalnim. Naučna kritika, međutim, uzima u obzir ne samo optimalne zahteve u pogledu izvornih obaveštenja, nego i objektivne mogućnosti da se ti zahtevi ispune u određenom istraživanju. Samo tada kritika može da oceni u kojoj meri je istraživač iskoristio postojeće mogućnosti. Ne treba zaboraviti da se stvaralačka dovitljivost izrazito ispoljava i u pronalaženju načina kako da se dobiju potrebna izvorna obaveštenja što boljeg kvaliteta.

Tri faze u stvaranju iskustvene evidencije. Na pojmovno-teorijskom planu ispitivanje naučne upotrebljivosti podataka može samo da otpočne. Naučna upotrebljivost podataka zavisi i od njihove iskustvene tačnosti i preciznosti, a glavno područje ispitivanja ovih osobina podataka jeste analiza procesa prikupljanja, kao i svih faza kasnijeg sređivanja i obrade izvornih obaveštenja. U stvaranju iskustvene naučne evidencije mogu se razlikovati tri osnovne faze. Prva faza obuhvata prikupljanje izvornih obaveštenja. U ovoj fazi nastaje izvorna građa istraživanja, koja je, po svom sastavu, vrlo raznolika. U nekim slučajevima izvornu građu sačinjavaju popunjeni obrasci nekih statističkih ispitivanja ili anketa. Izvorna građa nekog drugog istraživanja može da se sastoji iz svih zabeležaka koje su nastale za vreme dugotrajnog rada na terenu. Ona može, na osnovu podataka koji su nastali nezavisno od nauke, da bude određeni arhivski materijal, štampa i slično. Kao izvorna građa nekog sociološkog proučavanja mogu da služe i razne publikacije, na primer leksikografska i biografska izdanja. Pojedine zemlje imaju vrlo razvijene biografske publikacije; ne samo poznata „Ko je ko" izdanja, nego i posebne nacionalne biografske enciklopedije, u koje se unose biografski podaci svih ljudi za koje se smatra da su se istakli u nekoj oblasti društvenog života. Pored toga, i opšte nacionalne enciklopedije su bogat izvor biografskih podataka. Pomenute publikacije mogu biti građa za proučavanje raznih osobina istaknutih ljudi, tzv. društvene elite, ili bar polazna osnova za takva proučavanja.

U drugoj fazi stvaranja iskustvene naučne evidencije sistematski se izdvajaju sasvim određena obaveštenja iz izvorne

građe i pretvaraju u iskustvene naučne podatke. Po pravilu, naime, izvorna građa sadrži više obaveštenja nego što se u istraživanju koristi. S druge strane, postojeća obaveštenja se u raznim delovima izvorne građe ne nalaze u gotovom i dovoljno homogenom obliku što je neophodno za postizanje njihove međusobne uporedivosti i izvođenje pravilnih uopštavanja. Zadatak ove faze jeste da izdvoji potrebna obaveštenja iz svakog pojedinačnog izvora i da pri tom postigne što veću međusobnu uporedivost podataka. Izdvajanje iskustvenih podataka iz šire izvorne građe izvodi se pomoću klasifikacija i merila. Obim rada u ovoj fazi stvaranja iskustvene evidencije zavisi u velikoj meri od toga na koji način je stvorena izvorna građa. U nekim ispitivanjima se teži da se već prilikom stvaranja izvorne građe dobiju obaveštenja u onom vidu u kome će ona biti upotrebljena u daljoj analizi, i tako skрати posao druge faze. Tipičan primer ove vrste jeste prikupljanje podataka pomoću upitnika u kome su mogući odgovori na pojedina pitanja unapred utvrđeni. Zaokružavanjem nekog od napred utvrđenih odgovora dobija se konkretni izvorni podatak. Ovaj način prikupljanja čini postupak njihovog izdvajanja iz izvorne građe znatno jednostavnijim. Izdvajanje se ponekad svodi na mehaničko kodiranje podataka, koji su već u toku prikupljanja definitivno oblikovani.

Pa ipak, i u ovim slučajevima moraju se u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije rešavati širi i složeniji zadaci. U prvoj fazi, prilikom "stvaranja izvorne građe, obično se teži, naročito u ovom obliku anketiranja, da se dobiju što elementarniji podaci o određenim pojavama. Kombinovanjem tih elementarnih podataka u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije mogu se iz njih izvesti razna dopunska obaveštenja ili tzv. izvedena obeležja. Na primer, ako su prikupljena odvojena obaveštenja o funkcionalnom sadržaju (vrsti posla) i stručnoj kvalifikaciji zanimanja, kao i o proizvodnom odnosu u kome se ona obavljaju, ova elementarna obaveštenja se mogu upotrebiti i sasvim nezavisno. Ali vrlo često je u drugoj fazi stvaranje iskustvene evidencije potrebno ukrstiti razna obaveštenja o pojedinim složenim pojavama da bi se o njima dobila vernija slika. U navedenom primeru se povezivanjem sva tri pomenuta podatka dobija određenije obaveštenje o zanimanjima ispitanika.

U mnogim drugim slučajevima je izvedeni karakter pojedinih obaveštenja još više naglašen. Dešava se da se u toku prikupljanja podataka neposredno traži samo neko ključno obaveštenje o pojedinom kolektivnom društvenom obliku, dok se ostala naknadno izvode iz obeležja njegovih članova. Na primer, prilikom popisa stanovništva dovoljno je u svakom domaćinstvu, pored individualnih podataka o stanovnicima, dobiti obaveštenje o srodničkim odnosima, pa se kasnije iz tih podataka

mogu izvesti mnogobrojna obeležja porodica: porodična struktura domaćinstva, veličina porodice, njena porodična struktura (brak bez dece, potpuna porodica, porodica majke s decom i sl.), raznovrsne društvene karakteristike (seljačka porodica, radničko-seljačka, radničko-službenička, nacionalno-homogena ili mešovita, obrazovna struktura porodice i sl.), broj zaposlenih i izdržanih članova porodice, porodični dodatak, broj članova porodice koji se školuju itd. Izlaganje ovog primera je namerno išlo u pojedinosti da bi se dobila potpunija predstava o obimnosti i često ključnom značaju obaveštenja koja se mogu izvesti iz neposredno prikupljenih podataka. Prema tome, čak i kad su prikupljana izvorna obaveštenja koja sačinjavaju izvornu građu jako približena željenim, naučnim podacima, u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije se iz pojedinih elementarnih podataka mogu izvesti mnoga nova dopunska obaveštenja, tako da ova faza gotovo nikad ne može da izostane, što se izvorna građa svestranije koristi, to je obim dalje obrade njenih sirovih podataka u ovoj fazi nužno veći.

Postoji još jedan razlog koji ovu drugu fazu stvaranja iskustvene evidencije čini neophodnom. U njoj se izvođenje izvornih podataka povezuje s opštom kritikom izvora. Izdvajanje podataka se pretvara u običan rutinski posao ako se prethodno ne ispita i ne oceni upotrebljivost izvora u celini: njegova potpunost, kompetentnost i verodostojnost, kako opšta tako i za pojedinačna obaveštenja. Sem toga, pažljivo sagledavanje pojedinačnog izvora u celini može da u njemu otkrije i otkloni mnoge tehničke greške, nastale u toku prikupljanja. Opširnije će se o postupcima ispitivanja grešaka govoriti kasnije.

Dosadašnje razmatranje zadataka druge faze stvaranja iskustvene evidencije uzimalo je u obzir one oblike prikupljanja izvornih podataka u kojima se teži da između obaveštenja koje se neposredno prikuplja i izvornog naučnog podatka postoji što manja razlika. U anketama i drugim statističkim ispitivanjima se ovaj cilj obično želi postići time što se ispitanicima postavlja niz pitanja koja sadržaj traženih obaveštenja raščlanjavaju na što elementarnije delove. Smatra se, naime, da ovakvo raščlanjavanje olakšava ulogu ispitanika, a istovremeno omogućuje da se dobiju uporediviji podaci. Ali ovaj pristup nije uvek metodološki opravdan. Sasvim je, na primer, otvoreno pitanje da li se Kamo na osnovu niza atomizovanih i mehanički iscepkanih obaveštenja o elementima nekog stava ili mišljenja može o njima dobiti verna predstava. Često je u tu svrhu potrebno postavljati pitanja koja treba da podstaknu ispitanika da svoje mišljenje ili stav iznese što neposrednije i slobodnije. To zahteva da proces prikupljanja podataka bude spontaniji, manje formalizovan. Odgovori ispitanika postaju kompleksniji i konkretniji, pa se po svojoj

strukturi više međusobno razlikuju. Usled toga postaje neophodno da se u drugoj fazi uloži veći napor da bi se iz sasvim konkretnih odgovora izvukla izvesna standardna obaveštenja, standardni izvorni podaci. Sasvim je razumljivo da ova druga faza stvaranja iskustvene evidencije postaje još složenija i značajnija prilikom korišćenja podataka koji nastaju nezavisno od naučnih potreba, kad istraživač uopšte ne može da utiče na nastajanje izvornih obaveštenja nego ih samo prikuplja, i najviše što može da postigne jeste da stvori što potpuniju izvornu građu. Dakle, sistematsko oblikovanje sasvim određenih i međusobno uporedivih iskustvenih podataka iz neodređenije i nepreglednije izvorne građe, koje je usklađeno s osnovnim ciljevima istraživanja, jeste glavni zadatak ove faze stvaranja iskustvene evidencije. Klasifikacije i merila su osnovna sredstva pomoću kojih se taj zadatak ostvaruje.

Tek kada je ovaj deo posla obavljen, može se pristupiti trećoj fazi stvaranja iskustvene evidencije, koja je izrazito sintetičke prirode. Pošto su iz pojedinačnih delova građe izvedeni izvorni podaci, treba te podatke srediti. Najelementarniji i početni postupak u stvaranju sintetičkih oblika iskustvene evidencije jeste prebrojavanje pojedinih vrsta iskustvenih podataka i njihovo razvrstavanje pomoću nekih klasifikacija ili merila. Na primer, ako u izvornoj građi postoji podatak o starosti ispitanika, izražen godinom njegovog rođenja, a istraživač smatra da mu ne trebaju podaci o starosti po godištim nego samo po petogodištima, ili čak nekim širim grupama, on je već u drugoj fazi iz izvesnog obaveštenja izveo grupu kojoj određeno lice pripada. U trećoj fazi stvaranja iskustvene evidencije se prebrojavaju izvorni podaci da bi se dobila starosna struktura ispitanika.

Međutim, stvaranje sistematske iskustvene evidencije zahteva i složenije postupke koji se sastoje u ukrštanju raznih podataka. Izdvojeno uzeto, pojedinačno obeležje ispitivanih pojava retko kada ima veću naučnu vrednost, već je dobija tek kada se poveže s nekim drugim. Na primer, prilikom proučavanja rasonode želi se ispitati koliko su pojedini njeni oblici povezani sa starosnom strukturom stanovništva. Podatke o oblicima rasonode treba povezati s podacima o starosti, da bi se utvrdile razlike između pojedinih starosnih grupa. Ovakva ukrštanja raznih podataka još uvek spadaju u iskustvenu evidenciju. Vrlo često su ta ukrštanja mnogo složenija od ovog primera, jer se ukrštaju podaci o nekoliko obeležja ljudi ili društvenih grupa. U stvaranje iskustvene evidencije spadaju i razna opisna uopštavanja izvornih podataka. Jedno takvo najelementarnije opisno uopštavanje jeste izračunavanje procentualnih struktura, stopa, indeksa, korelacijskih odnosa koji na uopšteniji i sinte-

tičan način pokazuju u kakvim se međusobnim odnosima nalaze dve ili više vrste podataka. Tek ovakva sređena i uopštena iskustvena evidencija može da služi kao osnova za iskustveno pro-veravanje određenih teorijskih pretpostavki.

Naučna iskustvena evidencija je uvek evidencija za neku naučnu pretpostavku — bilo da se radi o opisnim stavovima ili teorijskim hipotezama. Zbog toga stvaranje iskustvene evidencije a naročito njeni konačni sistematski oblici treba da budu što više podređeni zahtevima proveravanja i ispitivanja određenih naučnih pretpostavki. Može se smatrati pravilom da ni jedna tabela nije dobro učinjena ako unapred, tj. pre nego što je ona popunjena određenim podacima, nisu jasno utvrđeni njen smisao i njeni ciljevi. To isto važi i za sve druge sintetičke, oblike iskustvene evidencije. Naravno da je ovu određenost sintetičkih oblika evidencije moguće postići samo ako su sve faze njenog stvaranja povezane nekim osnovnim idejama. Izvor tih ideja jeste unapred stvorena zamisao o tome kakva je sintetička evidencija potrebna za neki istraživački cilj.

Razumevanje međusobne veze između svih faza kroz koje prolazi stvaranje iskustvene naučne evidencije neophodno je za uspešno organizovanje prikupljanja podataka. Međutim, ono je važno i za ispitivanje naučne upotrebljivosti izvornih podataka. Ako se pretpostavi da je pojmovni okvir u kome se stvara iskustvena evidencija uspešno usklađen s ciljevima istraživanja, njena naučna upotrebljivost zavisi od toga koliko su uspešno otklonjeni uticaji raznih izvora grešaka koji mogu smanjiti tačnost iskustvenih podataka. Greške mogu da se pojave u svim fazama stvaranja iskustvene evidencije, a u svakoj od tih faza deluju osobeni uzroci grešaka. Neracionalno je, stoga, mere da se spreče greške i nastojanja da se one otklone iz već postojećih podataka, ograničiti samo na neku od faza; na primer, samo na prikupljanje izvornih obaveštenja, zapostavljajući pažljivu kontrolu njihove dalje obrade i sređivanja. Kasnije će se izneti više pojedinosti o načinu kontrolisanja grešaka u pojedinim fazama, pošto se prethodno iznesu neka opšta načela otklanjanja grešaka iz iskustvene evidencije. Za sada je dovoljno istaći da ispitivanje tačnosti iskustvene evidencije treba da se podjednako odnosi na sve faze njenog stvaranja.

Vrste i uzroci grešaka. Što određenije i potpunije shva-tanje o vrstama i uzrocima grešaka koje se mogu pojaviti u iskustvenoj evidenciji je od velike koristi za ocenu njene tačnosti i upotrebljivosti. Na tim saznanjima zasniva se i kontrola procesa prikupljanja podataka i ostalih faza njihove obrade i sređivanja. Teorija grešaka je stoga jedan od ključnih delova teorije naučnog obaveštenja i metodologije prikupljanja podataka. Teorija grešaka nije u društvenim naukama i sociologiji

dovoljno sistematski razvijena, iako su greške s kojima se prilikom stvaranja iskustvene evidencije moraju boriti društvene nauke mnogobrojnije i složenije nego greške u naučnom proučavanju prirodnih pojava. Ipak postoje brojna razmatranja raznih ključnih problema teorije grešaka, a i dugotrajna tradicija o tome kako treba otklanjati razne teškoće u stvaranju tačne iskustvene evidencije. Na primer, u istorijskoj kritici izvora izgrađena su već dosta pouzdana, proverena i solidna načela ispitivanja verodostojnosti i opšte upotrebljivosti izvora. Zatim, u logici, naročito u oblasti stvaranja pojmova i klasifikacija, postoje vrlo određeni stavovi o tome kako treba graditi pojmovne okvire za sređivanje podataka da bi se otklonile razne greške u iskustvenoj evidenciji. Sem toga, poslednjih decenija se u statističkoj teoriji intenzivno i s dosta uspeha proučavaju razni problemi teorije grešaka.⁸⁾ No pored opštih načela teorije grešaka, svaki posebni način prikupljanja podataka zahteva da se osnovna načela konkretizuju i prilagode njegovim osobenim uslovima.

Sistematizacija grešaka, koja polazi od osobenih uzroka pojedinih njihovih tipova, može znatno da pomogne da se one bolje razumeju i efikasnije sprečavaju i otklanjaju. S tog stanovišta se greške mogu podeliti u nekoliko grupa. (1) U prvu grupu spadaju greške što nastaju prilikom razrade programa istraživanja. Njihov izvor se nalazi u organizatoru istraživanja. Pre svega, ako problemi istraživanja nisu dovoljno jasno postavljeni ili njegov problemski okvir nije pojmovno-hipotetički dovoljno razrađen i precizno operacionalizovan ne može se dovoljno jasno ustanoviti koja su iskustvena obaveštenja neophodna za postizanje sadržinske potpunosti iskustvene evidencije. Drugu vrstu grešaka iz ove grupe čine razni nepošteni postupci u određivanju iskustvenog delokruga istraživanja i načinu stvaranja uzorka. Zatim dolaze razne slabosti u razradi načina prikupljanja podataka, bilo da se upotrebljavaju neki instrumenti koji nisu prethodno ispitani i nisu dovoljno prilagođeni sredini u kojoj se pomoću njih prikupljaju podaci, ili da prikupljači podataka nisu dobro obučeni i si. Sve ove greške nastaju pre početka prikupljanja.

(2) U drugu grupu spadaju greške što se pojavljuju u toku prikupljanja, a koje se mogu uslovno podeliti na (a) greške čiji su izvori u licima koja prikupljaju podatke. Uzroci ove vrste grešaka mogu takođe biti različiti; opšta nestručnost tih lica za naučno prikupljanje ili samo njihova nedovoljna pripremljenost za određeno ispitivanje; zatim, njihova nesavesnost i

⁸⁾ Izvanredno je korisna u tom pogledu knjiga S. S. Zarkovich, *Sampling Methods and Censuses*, vol. II, *Quality of Statistical Data*, FAO, Roma, 1963.

nepridržavanje postavljenih proceduralnih pravila za prikupljanje. Na primer, javljaju se proizvoljnosti u izboru ispitanika jer prikupljači ne ulažu dovoljno napora da uspostave dodir s onim ispitanicima koje je teže pronaći. Dobro je poznato da se lica s izvesnim svojstvima mogu lakše, odnosno teže pronaći kod svojih kuća. Ponekad Čisto objektivne okolnosti utiču da neko nema uslova da se zadržava u svom stanu; u drugim slučajevima to proizilazi iz osobenog životnog stila. Međutim, lica koja je teško naći kod njihovih kuća mogu se u ispitivanjem oblicima društvenog ponašanja značajno razlikovati od lica s kojima je lakše doći u dodir. Nesavesni anketari često nisu dovoljno uporni u pronalaženju lica koja je teže pronaći; na mesto njih oni proizvoljno anketiraju druga lica. Ovo može u pojedinim istraživanjima biti uzrok znatnog iskrivljavanja¹ izvornih podataka. Nesavesnost lica koja prikupljaju podatke može biti uzrok još grubljih grešaka, na primer kad oni sami popunjavaju pojedine upitnike. Pošto su na osnovu ispitivanja niza slučajeva uočili neke osnovne strukture u odgovorima, a znaju neke elementarne podatke o određenom ispitaniku (njegovu starost, zanimanje i školsku spremu), pojedini anketari počnu da veruju da mogu bez većih grešaka sami popuniti njegov upitnik. Još češće se unose izmišljeni odgovori na pojedina pitanja iz upitnika koja u toku razgovora slučajno nisu postavljena, ili koja su zbog njihove delikatnosti namerno izostavljena. Čim popusti kontrola nad radom anketara, mogu se očekivati ovakve greške. Kao uzroci grešaka javljaju se i drugi činioci, kao što je nepažljivo beleženje podataka ili nemogućnost da se dovoljno potpuno zabeleži sve ono što neki govorljiv ispitanik u pravoj bujici reci ispriča, pa se javlja ili pogrešno ili nepotpuno beleženje podataka.

(b) Drugu podgrupu grešaka koje nastaju u toku prikupljanja čine greške čiji su izvori u licima koja daju obaveštenja, ili još opštije, greške koje potiču iz izvora obaveštenja. U načelu je, naime, sasvim sporedno da li je neki pogrešan podatak dobijen neposredno od nekog ispitanika, ili je on uzet iz nekog dokumenta koji je nastao nezavisno od ispitivanja. I u jednom i u drugom slučaju uzrok greške se nalazi u izvoru obaveštenja.

Dobijena izvorna obaveštenja mogu da ne zadovoljavaju uslove koji se zahtevaju od naučnih podataka iz vise razloga. Međutim, ti razlozi se mogu podeliti u dve osnovne grupe. (1) U prvom slučaju dobijena obaveštenja ne zadovoljavaju naučne potrebe zato što lica od kojih se traže podaci, ili koja su izradila dokumente iz kojih se podaci preuzimaju, nisu u stanju da ih dadu na potrebnom nivou. (2) U drugom slučaju zato jer oni namerno, iz bilo koga razloga, ne žele da saopšte odre-

dena obaveštenja. U prvom slučaju se smatra da izvor obaveštenja nije kompetentan, tj. nije sposoban da pruži obaveštenja kakva su potrebna nauci. U drugom slučaju se smatra da izvor obaveštenja nije verodostojan, pa mu se ne može pokloniti poverenje jer ima dovoljno razloga da se sumnja u njegovu iskrenost i želju da iznese tačne podatke. Često je vrlo teško utvrditi stvarnu kompetentnost i oceniti verodostojnost nekog neposrednog ili posrednog izvora, ali ipak postoji za to niz pravila koja su izgrađena u dugotrajnoj naučnoj praksi. Opširnije će se o njima govoriti kasnije. Za sada je dovoljno reći da se u ispitivanju kompetentnosti i verodostojnosti nastoji utvrditi odnos lica koje služi kao izvor obaveštenja prema njegovom iskustvenom sadržaju. Pre svega, da li je to lice iskustveni sadržaj obaveštenja neposredno doživelo, ili za njega na neki drugi način saznalo. U ovom drugom slučaju nastoji se pre prihvatanja određenog obaveštenja saznati kojim je putevima i preko kojih posrednika obaveštenje prešlo od neposrednog svedoka svog iskustvenog sadržaja do ispitanika od koga je dobijeno. Ne manje je važno da se uzme u obzir vreme koje je prošlo od kako se desio iskustveni sadržaj određenog obaveštenja do trenutka kad je obaveštenje oblikovano, bilo na podsticaj naučnog ispitivanja ili iz nekog drugog razloga. Usled selektivnosti pamćenja i zaboravljanja, vremenski razmak između doživljaja i stvaranja podatka o njemu na osnovu pamćenja može jako da utiče na kvalitet podataka.

Prilikom ispitivanja kompetentnosti nekog izvora uzima se zatim u obzir uloga koju je iskustveni sadržaj, o kome se traže obaveštenja, imao u životu lica koje služi kao izvor, da li je ta uloga bila sporedna, sporadična i beznačajna ili trajna i bitna. Sećanje na ono što je imalo samo periferan značaj, ili što se samo s vremena na vreme dešavalo a nije dublje zadiralo u životni tok određene ličnosti, redovno je slabije, a i opšta obaveštenost o tome je redovno mnogo površnija nego o stvarima i događajima koji su neposrednije povezani s osnovnim delatnostima i životnim iskustvima lica koja služe kao izvor. Ponekad, naravno, jedan izuzetan događaj, ako je bio važan i preloman, može da se vrlo snažno useće u sećanje, mada i u tom slučaju pamćenje utiče na menjanje sadržaja obaveštenja u toku vremena. Za ispitivanje verodostojnosti je osobito važno utvrditi emotivni odnos lica koje daje obaveštenje prema njegovom sadržaju, i kakvu funkciju ima obaveštenje u njegovoj svesti, tj. šta lice koje daje obaveštenje želi pomoću njega postići. Ovo naročito važi za ispitivanje naučne upotrebljivosti izvora koji nastaju nezavisno od nauke. Ali opšte je metodološko pravilo da se uvek uzima u obzir šta ima na umu lice koje daje neko obaveštenje ili je u prošlosti stvorilo neki izvor. Da li je ono to učinilo

zbog čisto informativnih ciljeva; ili je osnovna funkcija nekog obaveštenja da se u određenom pravcu utiče na druge; da se opravda pojedinac, društvena grupa ili organizacija time što će se njihova delatnost prikazati u prihvatljivom svetlu, itd. Prilikom ocene tačnosti i upotrebljivosti izvornih podataka mora se uvek ispitati da li lice od koga je podatak dobijen shvata njegov smisao ili su njegova obaveštenja čisto mehanička. Napokon, prilikom upotrebe obimnijih izvora nije dovoljno oceniti samo opštu vrednost izvora, već se mora ispitati i specifična vrednost pojedinačnih u njemu sadržanih obaveštenja.

U treću grupu grešaka spadaju one čiji se uzroci javljaju u toku obrade i sređivanja izvornih obaveštenja, tj. u drugoj i trećoj fazi stvaranja izvorne evidencije. O njima će se govoriti kasnije, pošto se prethodno šire objasne uslovi prikupljanja naučnih podataka o društvu.

4.

NAUČNO PRIKUPLJANJE PODATAKA O ČOVEKU I DRUŠTVU KAO DRUŠTVENI ODNOS

Objašnjenje grešaka čiji se uzroci nalaze u izvorima obaveštenja zahteva da se svestranije ispituju društveni uslovi u kojima se prikupljaju podaci, ne samo da bi se bolje razjasnilo delovanje pojedinih izvora grešaka, nego i da bi se pokazale neke bitne osobenosti naučnog proučavanja čoveka i društva uopšte. Svako aktivno prikupljanje podataka o čoveku i društvu pretvara se u određeni društveni odnos. Jednu stranu toga odnosa Čine lica koja neposredno prikupljaju podatke, ali u stvari u njega ulazi čitava organizacija u kojoj se podaci prikupljaju, a drugu čine pojedinci, društvene grupe, organizacije ili ustanove od kojih se obaveštenja traže ili na čiju se delatnost ona odnose.

Pre svakog daljeg raščlanjavanja društvenog odnosa koji nastaje u toku prikupljanja podataka treba istaći da se naučno prikupljanje podataka može da zasniva samo na dobrovoljnoj saradnji pojedinaca, društvenih grupa, ustanova i organizacija od kojih se podaci traže. Nauka nema nikakvog prava da od bilo koga iznuđuje bilo kakva obaveštenja ili da do njih dolazi putem obmane. U praktičnom životu se primenjuju razni oblici pritiska i društvenih sankcija da bi se došlo do nekih obaveštenja. Nauka nema na to nikakvog prava. Svaki njen podatak i svaki oblik prikupljanja iskustvenih obaveštenja zasniva se na načelu pune dobrovoljnosti. Već je rečeno da je to jedno od osnovnih načela naučne etike. To ne znači da dobrovoljnost u prikupljanju nauč-

nih obaveštenja nije bila kršena. Najdrastičniji oblik kršenja ovog temeljnog načela naučne etike su razni „eksperimenti“ nad zatvorenici u koncentracionim logorima u hitlerovskoj Nemačkoj, koji su izazvali ogorčenje ne samo u nauci nego i u najširoj javnosti. Dobrovoljnost je, dakle, bitna osobina naučnog prikupljanja podataka o čoveku i društvu.

Društveni odnos koji se uspostavlja u prikupljanju podataka obično je dosta složen, naročito kad se neki društveno važni podaci traže sasvim neposredno od ljudi. Tada je dobrovoljna iskrena saradnja ispitivane sredine gotovo neophodna, jer od nje može odlučujuće da zavisi kvalitet podataka. Ako se od nekog ispitanika, na primer, traže obaveštenja o nekim njegovim političkim pogledima, njegovom verskom shvatanju, ili o nekim njegovim očekivanjima i planovima, kvalitet dobijenih podataka zavisi presudno od ispitanikove dobrovoljne iskrene saradnje. U svim navedenim primerima, naime, kvalitet podataka ne zavisi od obaveštenosti i uopšte kompetentnosti ispitanika, nego od njegove iskrenosti i verodostojnosti. Ako ispitivač ima dovoljno razloga da ne veruje u postojanje ovakvog stava nekog ispitanika prema istraživanju, možda je bolje takvog ispitanika uopšte ne ispitivati.

Društveni odnos se pojavljuje i u onim oblicima prikupljanja podataka u kojima se koriste izvori nastali nezavisno od nauke. Da li će neka ustanova, organizacija ili pojedinac otvoriti istraživaču svoju arhivu ili privatnu prepisku, zavisi od njihovog stava prema istraživanju. Očigledno je, dakle, da način prikupljanja ruje bitan; osnovno je u kakvom odnosu stoje traženi podaci prema ispitanikovom shvatanju vlastitih ličnih i kolektivnih interesa. Kasnije će se videti od čega sve zavisi kako će ispitanik protumačiti taj odnos, pa prema tome i kakav će biti njegov stav prema davanju traženih obaveštenja. Prethodno treba pokušati da se objasni zašto se u svakom prikupljanju podataka o čoveku i društvu javlja određen društveni odnos. Naučno prikupljanje podataka je osoben vid simboličnog društvenog opštenja, a ovo je opet jedan od važnih elemenata svake društvene delatnosti. Određena obaveštenja mogu da budu izuzetno značajan element društvenog ugleda i društvene moći pojedinaca, društvenih grupa i organizacija. Lako je razumeti koliko za neku grupu, organizaciju ili pojedinca može da bude važno da se ne saznaju neka obaveštenja o njima. Ne radi se uopšte samo o ponašanjima pojedinaca ili grupa koja odstupaju od društvenih normi i povlače društvene sankcije. Vrlo često je u konkurentskoj borbi na tržištu ili drugim vidovima delatnosti, koja se odvija u okviru ustaljenih pravnih normi, za sve učesnike bitno da njihovi konkurenti ne saznaju pre vremena za neke njihove namere i poteze. Gde god postoji

ukrštanje interesa i težnja da se radi obezbeđenja suprotnih ili različitih interesa preduzima neki praktični postupak, iznenađenje je važan element uspeha. A da bi se iznenađenje postiglo, moraju se u tajnosti čuvati neka obaveštenja. Čitava špijunaža je pokušaj da se dođe do onih obaveštenja o protivniku koja ovaj naročito želi da održi u tajnosti, i koja su od većeg značaja u međusobnim odnosima.

Kad se funkcija pojedinih obaveštenja razmatra sa stanovišta pojedinaca, dolazi se do vrlo sličnih zaključaka. Ugled pojedinca u širem ili užem delu društva može da zavisi od toga da li su neka obaveštenja o njegovom ponašanju ili osobinama poznata. Pri tome treba imati na umu da nijedan pojedinac nije potpuno proziran, i da svaki čini izvesne postupke i ima shvaćanja i planova koje ne želi da svi znaju, a nekad naročito ne želi da to zna njegov pretpostavljeni, njegova profesionalna grupa, žena, prijatelj, deca, itd., jer od toga može da zavisi njegov ugled, pa čak i položaj u nekom društvenom odnosu.

Iz prethodne analize, iako je u njoj osnovni problem samo nagovešten, može se zaključiti da vidljivost svih društvenih pojava nije podjednaka, kao i zbog čega prikupljanje naučnih podataka o raznim područjima društvenog života nailazi na različite teškoće i postaje moguće samo u posebnim odnosima između istraživanja i ispitivane sredine. Može se tvrditi da nema društva u kome bi svi odnosi i delatnosti bili potpuno vidljivi za sve njegove članove. Prema stupnju vidljivosti pojedinih društvenih pojava obično se naučna iskustvena obaveštenja dele na javna, poverljiva, tajna i privatna.⁹⁾ U prvu grupu spadaju obaveštenja o javnim opštepristupačnim sadržajima društvenog života. Svako ko je upoznat s načinom rada neke grane administracije zna da ona i formalno svoja obaveštenja deli na prve tri grupe (javna, poverljiva, tajna), kao i da stvara sasvim određena pravila za širenje tih obaveštenja i kontrolisanje njihovih izvora. Lična ili privatna obaveštenja odnose se na ono što spada u privatnu sferu čovekovog života. Granice ove sfere se znatno razlikuju u raznim društvima i kulturama, a i u raznim užim sredinama u istom društvu, npr. u gradu i selu, u različitim društvenim slojevima. Ali, ma kako da se u pojedinim slučajevima može suziti, privatna sfera života nikad sasvim ne iščezava. Intimne čovekove misli i preživljavanja uvek ostaju njeno poslednje utočište.

Za dobijanje svih navedenih vrsta obaveštenja, sem javnih, potrebna je dobrovoljna saradnja pojedinaca, društvenih grupa i organizacija. Doista, živeći duže u nekoj sredini

⁹⁾ Ova podela je preuzeta od američkog socijalnog antropologa B. H. Džankera, ali ona je vrlo bliska praktičnom iskustvu. (Vid. R. H. Junker, *Field Work*, Chicago University Press, Chicago, 1960, p. 34—35)

naučnik može da sazna i razne poverljive, tajne i lične podatke. On može, zatim, na osnovu izvesnih javnih obaveštenja i teorijskih pretpostavki o vezi između pojedinih oblika javnog ponašanja i njegovih manje vidljivih oblika da zaključuje i o ovim drugim oblicima ponašanja. Međutim, ovi zaključci nisu nikad sasvim pouzdani, i nisu dovoljni za stvaranje sistematske naučne evidencije. Društveni položaj i mogućnost razvoja sociologije, a i drugih društvenih nauka, u velikoj meri zavise od toga koliko je u nekom društvu moguće stvaranje naučne evidencije o raznim delovima društvenog života. Što se ova mogućnost u nekom društvu više sužava, to su uslovi za razvoj nauke ne-povoljniji. U tim uslovima nije ništa neobično, nego sasvim normalno, da ljudi koji su zbog svojih neposrednih društvenih funkcija bolje obavешteni o određenim društvenim procesima, mnogo više znaju o raznim društvenim pojavama nego naučnici koji te pojave teorijski proučavaju. Ako je u nekom društvu većina ključnih podataka o privredi nepristupačna za nauku, politička ekonomija i ekonomske nauke moraju biti verbalističke, i ne mogu da budu dovoljno efikasno saznavno oruđe za razvijanje i unapređenje ekonomske prakse, jer nema nauke bez širokog i metodičnog dodira sa stvarnošću. Samo iz knjiga i na osnovu primarnog naučnikovog iskustva ne može se brže i svestranije razvijati ni jedna nauka. Neophodna je što šira mogućnost stvaranja sistematske naučne evidencije. Ova specifičnost društvenih nauka jeste jedan od uzroka što se te nauke sporije razvijaju, kao i što pojedine od njih u mnogim društvima stvarno i ne postoje, ali se ova okolnost vrlo često nedovoljno jasno uviđa.

Priroda društvenog odnosa koji se uspostavlja prilikom prikupljanja podataka zavisi od uloge koju traženi podaci imaju u životu pojedinaca, društvenih grupa i organizacija. Poдела obaveštenja na javna, poverljiva, tajna i privatna ukazuje da se karakter i društveni smisao različitih podataka bitno razlikuju i da usled toga i njihovo prikupljanje nailazi na vrlo različite teškoće. Dok se podaci izrazito javnog karaktera mogu prikupiti prilično jednostavno, jer posmatrač može bez društvenih prepreka da vidi njihov iskustveni sadržaj, da prisustvuje događajima na koje se ovi podaci odnose ili da se o njima lako naknadno obavesti postavljajući određena pitanja, prikupljanje svih ostalih podataka je uslovljeno dobrovoljnim pristankom ispitivane sredine. Ova se u gotovo svakom istraživanju pojavljuje i u institucionalnim i neformalnim kolektivnim oblicima, a ne samo kao niz međusobno nepovezanih pojedinačnih ispitanika. Postavlja se stoga pitanje kako i pod kojim uslovima je moguće postići dobrovoljnu saglasnost ispitivane sredine da sarađuje u istraživanju. Nekoliko opštih uslova bitno utiču na

uspostavljanje povoljnog stava ispitivane sredine prema istraživanju, što ne znači da se u pojedinačnom slučaju ne mogu javiti i razne druge povoljne ili nepovoljne okolnosti.

U ovom razmatranju, opštih uslova povoljnih za prikupljanje podataka pretpostavlja se da se prikupljanje kreće u institucionalnim okvirima u kojima je u datom društvu dozvoljeno prenošenje raznih vrsta obaveštenja, tj. da se ni od koga ne traže obaveštenja koja on prema postojećim pravnim propisima ne sme da saopšti. Prvi preduslov da se u tom opštem okviru uspostavi povoljan društveni odnos za prikupljanje podataka jeste da ispitivana društvena sredina smatra da je problem koji se istražuje važan i značajan. Ako se traže obaveštenja prema kojima su ljudi indiferentni, nije toliko bitno da li oni istraživanje smatraju važnim. Ljudi će u tom slučaju već iz čiste učtivosti da saopšte određene podatke. Međutim, ako su tražena obaveštenja značajna za ispitanike, društvene grupe i organizacije, od presudnog značaja za njihov stav prema istraživanju može da bude da li smatraju da je problem koji se ispituje važan, da li ga oni sami osećaju kao praktičnu teškoću i nedostatak. I, zatim, da li smatraju da nauka može pomoći da se pronađe uspešnije praktično rešenje od onog kojem se pri-begava u svakodnevnoj praksi. Ukoliko se postignu ova dva uslova, mogu se u naučnom prikupljanju podataka prebroditi najveće teškoće. Opšti ugled koji nauka uživa u nekom društvu javlja se kao povoljan činilac u svakom posebnom istraživanju, ako u nekom društvu postoji šire poverenje u nauku. Što je više rasprostranjeno mišljenje da se mnogobrojne praktične društvene teškoće uz njenu pomoć lakše otklanjaju, prikupljanje naučnih podataka nailazi na veće razumevanje i potpuniju saradnju. U svakom pojedinačnom slučaju društveni uslovi su tim povoljniji što je gledište o potrebi naučnog istraživanja određenog problema i poverenje u nauku i konkretnog naučnika šire rasprostranjeno, ne samo u rukovodećim krugovima koji su kompetentni da daju osnovnu dozvolu za naučno ispitivanje, nego i u širim slojevima koji će u ispitivanju na određen način učestvovati. Ako postoje ova dva uslova, društveni odnos u prikupljanju naučnih podataka je sličan prikupljanju kliničkih obaveštenja koja su potrebna za neke medicinske intervencije. Bolesnik se, pošto oseća neku tegobu i zdravstveni nedostatak i ima poverenje u lekara, obraća ovom za pomoć, a zna da lekar može da mu lakše pomogne ako on sam objektivno i nepri-strasno iznese o sebi sve što lekara bude interesovalo.

Dalji uslov koji olakšava prikupljanje podataka o pojedinim značajnim društvenim pitanjima jesu garantije da iz saradnje s nekim naučnim istraživanjem neće proizaći nikakve štetne posledice po lični i grupni ugled i interese lica koja uče-

stvju u ispitivanju. Prva pretpostavka za to jeste sigurnost da će se podaci koristiti na potpuno diskretan način, koji onemogućuje identifikovanje pojedinaca, bilo kao izvora podataka ili kao lica na koja se podaci odnose. I ovde je situacija slična kao i u kliničkom prikupljanju podataka. Bolesnik, naročito ako pati od nekog oboljenja koje može da ima štetne posledice za njegov društveni ugled, daje tačne podatke o istoriji bolesti samo zato što zna da je lekar svojom profesionalnom etikom obavezan da ta obaveštenja čuva u najstrožijoj diskreciji. U sociološkim ispitivanjima se, međutim, diskrecija ne odnosi samo na pojedince, nego i na razne društvene grupe, društvene organizacije, društvene zajednice. Vrlo često je isto toliko važno da se na osnovu objavljenih rezultata istraživanja ne može identifikovati preduzeće, ustanova, dobrovoljna organizacija ili naselje u kojima je ono izvođene. Uostalom identifikacija pojedinaca, koji u nekoj organizaciji ili zajednici obavljaju uloge koje se ne javljaju u masovnijim razmerama, sadržana je u identifikaciji organizacije (preduzeća, ustanove i sl.) ili zajednice.

U našoj nacionalnoj naučnoj tradiciji postoji drukčije gledanje na ovaj problem. Većina monografskih radova o lokalnim zajednicama i geografskim rejonima nastalih u Cvijićevoj i Radićevoj antropogeografskoj i etnološkoj školi izrađena je tako da omogućuje identifikaciju Čak pojedinačnih porodica. Ali, već i zbog toga što se toliko daleko išlo u identifikaciji me-sta, odnosno lica, istraživanje je moralo da bude površno. Izabrani način objavljivanja podataka nije dozvoljavao da se dublje analiziraju društvene pojave o kojima bi identifikovani podaci mogli da budu štetni po ugled i neke neposredne interese lokalnih zajednica i pojedinaca. Takav način objavljivanja izvornih podataka je u stranoj nauci uglavnom napušten, kao nepotreban i nekoristan za teorijsku nauku, i zadržava se samo u čisto opisnim monografijama.¹⁰⁾

Izuzetna važnost načela maksimalno diskretnog korišćenja izvornih podataka sastoji se upravo u tome što se na taj način mogu najefikasnije isključiti iz procesa prikupljanja razni neposredni lični i grupni interesi ispitanika, koji mogu biti najsnažniji motivi namernog iskrivljavanja podataka. Kad se kaže najefikasnije, to svakako ne znači da se ti interesi mogu isključiti potpuno. Ali otklanjanje najneposrednijih ličnih i grupnih interesa jeste nužna pretpostavka svakog objektivnog saznanja. Diskretno objavljivanje izvornih podataka ni malo ne umanjuje njihovu naučnu vrednost. Teorijsku nauku ne interesuju konkretno mesto i vreme u kome se desila neka pojava, nego njeni

¹⁰⁾ Gotovo sve značajnije kompleksne studije lokalnih zajednica, preduzeća i ustanova objavljene su pod izmišljenim nazivima.

opšti uslovi. Na primer, ako se ispituje neki društveni sukob, sasvim je sporedno ime mesta, a bitan je što potpuniji opis uslova u kojima je sukob nastao, njegovih oblika i posledica. Zadatak teorijskih istraživanja jeste da dođu do nekih opštih saznanja o društvenim uslovima u kojima treba očekivati da će izbiti sličan društveni sukob, bilo gde da se ti uslovi pojave. Ipak, i pored svih nastojanja da se uspostave što povoljniji društveni uslovi za dobrovoljnu saradnju ispitivane sredine, prilikom prikupljanja izvornih podataka često iskrsavaju velike teškoće. Ove su naročito velike kad je sadržaj ispitivanja predmet društvenog sukoba. Dovoljno je Čak da razne društvene grupe, slojevi, društvene ustanove imaju podvojen stav prema sadržaju ispitivanja, jer se u njemu ukrštaju neki njihovi suprotni interesi, pa da u prikupljanju podataka bude vrlo teško ostvariti načelo da se podjednako upoznaju sve perspektive i da se čuju sva mišljenja. Obraćanje jednoj od suprot-stavljenih strana izaziva nepoverenje drugih i vrlo često usled toga dolazi do odbijanja da se u istraživanju uopšte sarađuje, ili se to ne čini iskreno. Ako se ima na umu da na većinu značajnih društvenih problema razne društvene grupe i slojevi gledaju iz perspektive svojih različitih interesa i shvatanja, lako je razumeti zašto tako često nije lako i jednostavno uspostaviti društvene odnose povoljne za prikupljanje izvornih podataka.

Upravo zbog velikog uticaja društvenih činilaca, naučno prikupljanje podataka o društvu je posao koji zahteva i posebnu veštinu. Za otklanjanje pojedinih teškoća ne pomažu mnogo samo opšta uputstva. Istraživač mora imati mnogo takta i sposobnosti da se uživi u neposrednu situaciju u kojoj se odvija istraživanje, i mora biti kadar da ne samo pravilno objasni ciljeve svoga rada, nego i da u često vrlo složenim uslovima stekne i sačuva poverenje ljudi. Ako u tome ne uspe, prikupljanje pouzdanih i naučno upotrebljivih podataka postaje krajnje otežano, ukoliko je uopšte izvodljivo.

Jedno od sredstava za uspostavljanje povoljnih odnosa s ispitivanom sredinom jeste objašnjavanje ciljeva istraživanja. Ove treba najpre objasniti licima koja u ispitivanoj sredini zauzimaju ključne položaje, a pre svega licima koja donose osnovne političke odluke i bez Čije saglasnosti se prikupljanje podataka ne može organizovati. Zatim, ciljeve istraživanja treba objasniti onim ljudima u ispitivanoj sredini s čijom je neposrednom praktičnom delatnošću istraživanje najviše povezano. Na primer, ako se ispituju neki problemi školstva, to treba da budu ljudi koji rukovode Školstvom, ako se ispituju neki problemi iz oblasti društvene patologije, organi koji se preventivno bave tim problemima (razni organi socijalnog staranja), i or-

gani koji primenom represivnih mera nastoje da suzbijaju određene pojave.

Objašnjavanje ciljeva istraživanja se, međutim, ne zaustavlja na ovome. Iako treba očekivati da će se iz ključnih ta-čaka društvene organizacije obaveštenja o istraživanju brzo proširiti po čitavoj ispitivanoj sredini, ipak istraživač ne treba propustiti nijednu priliku da svoje ciljeve objasni ljudima od kojih se prikupljaju podaci, kad god se pokaže da je to potrebno. A iskustvo pokazuje da je to vrlo često slučaj, ne samo radi prostog obaveštenja, na primer radi suzbijanja pogrešnih tumačenja koja se mogu pojaviti, nego i kao sastavni deo društvenog ophođenja. Čovek od koga se traže podaci oseća se prijatnije kad mu se i lično iznese zašto su oni potrebni i kako će se koristiti, čak i kad to već zna iz drugih izvora.

U ispitivanjima koja duže traju, a pojedina ispitivanja traju godinu pa i više, nije dovoljno na početku rada uspostaviti povoljne društvene odnose s ispitivanom sredinom. Vrlo često iskrstavaju razne teškoće u održavanju jednom uspostavljenih odnosa. Dovoljno je da istraživač načini nekoliko netak-tičkih poteza, pa da se odnos sredine ili pojedinih njenih delova prema njemu lično i prema ispitivanju u celini iz temelja promeni.¹¹⁾

Ali, kao što je već napomenuto u odeljku o objektivnosti naučnog saznanja, naučno istraživanje se pretvara u društveni odnos u još jednom ne manje važnom pogledu. Ono, naime, kao određena i vrlo osobena društvena delatnost unosi izvesne pro-mene u normalno stanje ispitivane sredine. Ljudi se u svom ponašanju redovno rukovode tumačenjem situacije u kojoj se ponašanje zbiva. Stoga čim shvate da se u datoj situaciji javlja jedna nova delatnost, koja je nastala s namerom da se stvori trajna slika o nekom njihovom ponašanju, a time u većoj ili manjoj meri o njima uopšte, oni svesno ili spontano podešavaju svoje ponašanje da bi slika što više odgovarala predstavi kakvu bi oni želeli da o njima imaju drugi. Ako je prikupljanje podataka posredno, tj. iskustveni sadržaji podataka se ne posma-traju, nego se o njima traže iskazi ispitanika, ovi imaju više mogućnosti da proizvoljno predstave razne događaje i pojave. Ali i objektivno ponašanje može takođe da se podešava u situacijama kada je ljudima poznato da su s određenim ciljem po-smatrani. Jedna od prednosti pomenutog načela diskretne upotrebe podataka sastoji se upravo u tome što se na taj način smanjuju subjektivni motivi pretvaranja. Objasnjavanje da samo iskreni podaci mogu imati naučnu vrednost može, u uslovima

¹¹⁾ Šire će se o ovom govoriti u narednom poglavlju o posma-tranju.

prihvatanja dobrovoljne saradnje u istraživanju, dalje povećati upotrebljivost izvornih obaveštenja. Ipak o ovoj okolnosti da samo ispitivanje menja normalni karakter situacije unoseći u nju, neke promene mora se neobično mnogo voditi računa i prilično je teško, ako nije uopšte i nemogućno, sasvim otkloniti i izmeriti ovaj uticaj.

Ipak postoje neka pravila, izvedena iz dosadašnjeg iskustva, o tome kako treba organizovati ispitivanje da bi ono što manje menjalo prirodno stanje ispitivane situacije. Svakako da će se u tome više uspeti ako ispitivanje bude što manje nametljivo i što manje bučno; ako se ono što brže uklopi u uobičajeni životni ritam ispitivane sredine, bila to fabrika, selo, neka posebna društvena grupa i sl. Za stvaranje povoljnih uslova za dobijanje obaveštenja o normalnim reakcijama ljudi, vrlo je važno da se prilikom prikupljanja podataka izbegava iznošenje vrednosnih sudova i ocena. Istraživač mora imati dovoljno razumevanja i nerava da prihvati svaki oblik ponašanja kao činjenicu i da :ga sasvim hladnokrvno posmatra, ma kako se neko ponašanje razlikovalo od njegovih ličnih normi. Ma kako mu neki oblik ponašanja izgledao neprirodan, istraživač mora suzdržati svoje subjektivne reakcije ako hoće da ga vidi u prirodnom toku, ili dobije o njemu verne iskaze.

Sa uzdržavanjem istraživača da u toku prikupljanja podataka ocenjuje pojedine oblike ponašanja i da po svaku cenu izbegava da iznese svoje lično gledište o tome kako smatra da. bi trebalo da izgleda neko ponašanje ili društveni odnos, ne valja ipak preterivati. Vrlo često se u raznim metodološkim priručnicima od ispitivača zahteva da ni u kom slučaju ne kažu svoje mišljenje, nego da to na ućtiv način izbegnu, ali da ipak prikupe mišljenja ispitanika. Izgleda, međutim, da u pojedinim slučajevima dolazi do sasvim nenormalnog međuljudskog odnosa, koji. je neprikladan za prikupljanje podataka, ako se kruto primeni ovaj zahtev. Ako od ispitanika traži da iznese svoja intimna subjektivna gledišta, ispitivač mora biti spreman da u taj odnos uđe na ravnopravnoj osnovi. Samo u takvom međusobnom odnosu moguće je dobrovoljno i iskreno iznošenje nekih dubljih životnih iskustava. To znači da je normalno da, ako ispitanik postavi ispitivaču neko slično, pitanje, ovaj odgovori s istom iskrenošću kakvu očekuje od ispitanika. Važno je samo da ispitivač pribegava iznošenju vlastitih gledišta samo kada je to neizbežno i ne ubeđuje ispitanika da je njegovo mišljenje pravilno. Ispitivač treba da naglasi da nije važno šta on misli o nekom problemu, pošto je njegov cilj da prikupi objektivna obaveštenja o mišljenjima raznih ljudi, ali da će on, ako ispitanik baš želi, sasvim otvoreno izneti svoje mišljenje, ne tvrdeći. da je ono jedino ispravno. Ovakav stav, ako je sasvim iskren,,

vrlo je povoljan za sticanje međusobnog poverenja. Bez uzajamnog poverenja i osećanja ravnopravnosti ne može se uspostaviti povoljan odnos za razgovor o značajnijim životnim pitanjima.

Napokon, apsolutno pridržavanje načela diskrecije je neophodno ako, se želi da ispitivanje ne stvara uzbunu u proučavanoj društvenoj sredini. Čim se istraživač ili grupa istraživača pojave u nekom mestu ili nekom preduzeću, oni, naročito u prvo vreme, postaju glavni predmet raznih govorkanja. Javljaju se najrazličitija tumačenja stvarnog cilja njihovog dolaska i njihovog rada. Budno se motre i najmanje pojedinosti iz njihovog rada. Ako se u tim uslovima načini i manja greška, a osobito ako se u nekom možda sasvim beznačajnom slučaju ne održe data uveravanja o diskretnom korišćenju dobijenih obaveštenja, ta greška se redovno preuveličava, što može da stvori velike smetnje i teškoće.

Međutim, i pored svih navedenih i drugih teškoća, sociolozi ipak uspevaju da prikupe upotrebljive i relativno objektivne izvorne podatke. Zadatak metodologije jeste da objasni koliko je prikupljanje takvih podataka složeno, i koliko postizanje uspeha u tom pogledu može da bude teško u nekim ne naročito izuzetnim društvenim prilikama. Sasvim bi, međutim, bilo pogrešno iz ukazivanja na razne teškoće u prikupljanju izvornih podataka izvoditi skeptičke zaključke, gubiti samopouzdanje i veru u mogućnost da se dobro organizovanim radom može stvoriti iskustvena osnova za temeljitija naučna saznanja o raznim društvenim pojavama. Isto tako ne treba upoštevati iznete teškoće. Postoje društveni uslovi u kojima je prikupljanje podataka relativno lako i jednostavno; bilo zato što tražena obaveštenja ne predstavljaju društvenu tajnu za bilo koji deo ispitivane sredine, ili zato što je ova jedinstvena u svom shvaćanju da neki problem treba rešiti i da nauka može pomoći da se pronađu uspešnija i perspektivnija rešenja.

5.

POSTUPCI ZA OTKRIVANJE GREŠAKA U ISKUSTVENOJ EVIDENCIJI

U odeljku o ispitivanju naučne upotrebljivosti izvorne evidencije raspravljano je o opštem značaju otkrivanja i otklanjanja grešaka koje se zbog raznih uzroka mogu u njoj pojaviti. Sada će biti izneti neki opšti metodološki postupci koji se u tu svrhu koriste. Ti opšti postupci se moraju dalje konkretizovati u zavisnosti od načina na koji se prikupljaju izvorna obaveštenja i kako se sređuje izvorna građa. Ipak ove opšte postupke

treba i celovitije sagledati da bi se shvatila neophodna svestranost nastojanja da se otklone greške iz iskustvene evidencije.

Prvi kritički zadatak u oceni prikupljene izvorne građe sastoji se u oceni njene potpunosti. Istraživanja u kojima se izvorna obaveštenja neposredno stvaraju razlikuju se i u ovom pogledu vrlo mnogo od onih u kojima se prikupljaju obaveštenja koja su nastala nezavisno od konkretnog istraživanja. U prvom slučaju ispitivanje potpunosti izvorne građe se zasniva na njenom poređenju s planom prikupljanja, i utvrđuje koliko ostvareni obuhvat odgovara planiranom i u čemu se sastoje utvrđena odstupanja, kao i koliko su sadržinski potpuni pojedinačni izvori, na primer, anketni upitnici, zabeleške o po-smatranju određenih događaja i si.

Ocena potpunosti izvorne građe je obično znatno složenija kad se koriste postojeći izvori obaveštenja. U tom slučaju idealni plan prikupljanja podataka ne može biti jedini kriterij za ocenu potpunosti izvorne građe, pošto postojeći izvori vrlo često nisu potpuni i ne sadrže sva, sa stanovišta određenog istraživanja, potrebna izvorna obaveštenja. Realistična ocena postojećih izvora je stoga preduslov za ocenu moguće potpunosti iz njih stvorene izvorne građe. Teškoća se, međutim, sastoji u tome što je vrlo teško oceniti poznate izvore u celini, a gotovo uvek se može očekivati da će u budućnosti oni biti upotpunjeni naknadno otkrivenim izvorima. No u svakom slučaju naučna ocena potpunosti izvorne građe mora uzeti u obzir i idealne potrebe određenog istraživanja i mogućnost da se one zadovolje na osnovu raspoloživih izvora.

Sledeći korak posle ocene potpunosti izvorne građe sastoji se u imanentnoj kritičkoj analizi svakog pojedinačnog izvora u celini. Pojedinačni izvori se javljaju u vrlo različitim oblicima. Jednom je to popunjeni anketni obrazac, u drugom slučaju zabeleška o posmatranju nekog događaja, u "trećem neki izvorni dokument, na primer, završni račun nekog preduzeća, izveštaj o radu neke organizacije i sl. Kao izvori se, zatim, mogu pojaviti neki objavljeni naučni radovi i razni drugi materijali. Imanentna kritička analiza izvora ima dva osnovna zadatka. (1) Ona treba da oceni opštu vrednost izvora, tj. stepen obaveštenosti lica ili grupe lica koji su ga stvorili; zatim vero-dostojnost izvora, njegovu potpunost sa stanovišta potrebnih izvornih obaveštenja u datom istraživanju, kao i osobenosti nekih užih delova pojedinog izvora. Ima izvora koji u celini ne vrede mnogo, jer su njihovi autori slabo obavešteni o pojedinim stvarima, ili su naivni, ili su izvori namerno doterani da bi ulepšano prikazali stvarno stanje. Međutim, i u ovakvom izvoru mogu da se nalaze neka značajna i korisna obaveštenja. Prema tome, u opštoj imanentnoj kritici izvora treba sagledati i oce-

niti vrednost izvora u celini, ali i posebnu vrednost pojedinih u njemu sadržanih obaveštenja. (2) Drugi zadatak imanentne kritike jeste da otkriva unutrašnje protivrecnosti u izvorima. Otkrivanjem ovih unutrašnjih protivrecnosti imanentna kritika omogućuje da se s velikom verovatnoćom uočavaju pojedine vrste grešaka. Ako se, na primer, iz više podataka (na primer, zanimanje, školska sprema, bračno stanje itd.) može zaključiti da se neki anketni obrazac očigledno odnosi na odraslo lice, ali na pitanje o starosti stoji da je to lice staro 5 ili 10 godina, može se sa velikom verovatnoćom pretpostaviti da je podatak o starosti pogrešan.

Ipak, imanentna kritička analiza ima nekoliko bitnih ograničenja, zbog kojih ona, po pravilu, češće samo signalizira da se u nekom izvoru verovatno nalaze pogrešni podaci, nego što može sa sigurnošću da ispravlja greške. Pre svega, imanentna kritika je nemoćna pred mnogobrojnim greškama koje ne stvaraju logičke protivrecnosti s ostalim obaveštenjima, kao ni sasvim neverovatne sadržinske protivrecnosti. Sem toga, protiv-rečni podaci ne moraju biti netačni zato što u stvarnosti postoje razne protivrecnosti, pa podaci koji izgledaju vrlo protivrečni i neverovatni mogu biti istiniti. Zatim, kad je utvrđena nesumnjiva protivrecnost između podataka, nije uvek sigurno koji podatak je ispravan a koji netačan. Imanentna analiza izvora može biti vrlo jednostrana ako se i „ispravljanje” pojedinih podataka zasniva na shematskoj primeni nekih pravila. Pretpostavi se, na primer, da neko ko je završio tehnički fakultet i ima titulu arhitekta ne može da bude po zanimanju pekar i da treba, ako se u nekom anketnom upitniku nađe ovakva kombinacija školske sprema i zanimanja, ispraviti jedan od podataka ili možda oba. Međutim, ovakve i slične retke kombinacije mogu postojati u pojedinačnim slučajevima. Zbog toga imanentna kritika nije dovoljna za pouzdano ispravljanje mnogih grešaka. Ako se odvoji od pažljivog iskustvenog proveravanja sumnjivih podataka i izvodi šablonski, imanentna kritika može da unosi više, grešaka u izvornu građu nego što ih ispravlja. Dešava se, naime, da tzv. logička kontrola, kako se imanentna kritika izvora obično naziva u statistici, usled krute primene izvesnih normi uklanja iz izvorne građe realne protivrecnosti, i na taj način neopravdano uniformiše određene iskustvene odnose. Ovo je naročito nepoželjno ako su slučajevi koji jako odstupaju od nekih pravilnosti teorijski zanimljivi. Shematska imanentna kritika uklanja naročito ove slučajeve. Prema tome, imanentna kritička analiza izvora mora da se oslanja na iskustveno prove-ravanje podataka koji se teško mogu prihvatiti.¹²⁾

¹²⁾ Iako je neophodnost temeljite i celovite imanentne kritičke analize u metodologiji odavno opšteprihvaćena, nema mnogo ispitivanja

Metodološki su mnogo jače sredstvo za otkrivanje i ispravljanje grešaka razni postupci u kojima se iskustvena obaveštenja upoređuju sa drugim nezavisnim izvorima, koji se potpuno ili delimično odnose na isti iskustveni sadržaj, naročito ako se neki od tih izvora može smatrati tačnijim. Iz sudske prakse je poznato koliko vrednost ima za utvrđivanje tzv. materijalne istine suočavanje više svedoka koji su bili očevici nekog događaja. U osnovi ista logika se primenjuje i u naučnom istraživanju. Kad god je moguće, nastoji se da se radi proveravanja jednog izvora, njegova obaveštenja uporede sa obaveštenjima nekog drugog nezavisnog izvora. Na primer, u gotovo svim anketama se podatak o starosti ispitanika dobija na osnovu njihovih izjava. Već poređenje ovih izjava sa podacima iz nekih ličnih dokumenata jeste efikasan oblik kontrole. Još jači je postupak poređenje izjava o starosti s podacima matičnih knjiga, u koje su podaci uneti neposredno posle rađanja lica, i stoga je veća verovatnoća da je podatak koji je tada zabeležen tačniji od onog koji je dobijen izjavom više decenija kasnije. Isti je slučaj kada se podaci o veličini poseda, dobijeni putem izjava, proveravaju u katastarskim knjigama, ili izjave o dohotku radnika i službenika u finansijskoj evidenciji njihovih preduzeća ili ustanova i evidenciji banaka. Treba samo naglasiti da se nijedan od redovnih izvora evidencije ne može smatrati potpuno tačnim i da je ocena njegove tačnosti poseban metodološki zadatak. U istraživačkoj praksi se poređenje s nezavisnim izvorima obaveštenja nedovoljno koristi radi ispitivanja tačnosti prikupljenih izvornih obaveštenja.

Posebnu vrednost ima poređenje podataka s nezavisnim izvorom, kada se radi proveravanja specijalno stvara nezavisni izvor koji je pouzdaniji od izvornih podataka. Najčešće se ovaj specijalni novi izvor stvara na taj način što se u okviru osnovnog uzorka koji je bio ispitan, odabere jedan manji poduzorak i zatim podvrgava svestranijem ispitivanju pomoću jačeg pro-ceduralnog postupka za prikupljanje podataka. Na primer, u većem osnovnom uzorku istraživanja, u kome je bilo ispitano nekoliko hiljada ljudi, primaju se sva obaveštenja na osnovu iskaza ispitanika. U kontrolnom poduzorku, u koji je ušlo možda svega 5% ispitanika, nastoji se što više istih obaveštenja dobiti

njenog domašaja. U tom pogledu su posebno važna istraživanja S. S. Zarkovića. On je greške u statističkoj izvornoj građi podelio u tri grupe: (a) greške koje imanentna analiza izvora ne može otkriti; (b) greške koje ova analiza otkriva, ali ih ne može ispraviti bez nekog novog sadržin-skog izvora i (c) greške koje imanentna analiza otkriva i ispravlja. Proučavanje učestalosti grešaka na materijalu Kontrole jugoslovenskog popisa stanovništva iz 1953. je pokazalo da su najbrojnije i najznačajnije greške iz prve grupe. (Vid. S. S. Zarković, Greške popisa, Studije i analize, sv. 3, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954, str. 23—27.

iz dokumenata ili posmatranjem i merenjem. Na primer, u osnovnom istraživanju su podaci o stambenim prilikama dobi-jeni putem izjava, a u kontrolnom poduzorku na osnovu pregleda stanova i merenja njihovih površina. Pošto je ovim jačim proceduralnim postupkom proveren jedan deo izvorne građe, mogu se poređenjem podataka kontrole s prvobitnim podacima izvoditi zaključci o opštoj tačnosti čitave izvorne građe.

Postoje i drugi postupci za proveravanje tačnosti i ispitivanje grešaka u izvornoj građi. Jedan od njih je uporedna analiza rezultata različitih prikupljača. Kasnije će se videti da svaki prikupljač može da unosi u izvorne podatke niz osobenih netačnosti i grešaka, bilo zato što se ne pridržava proceduralnih pravila ili zbog nekih svojih objektivnih karakteristika. Sistematskim poređenjem podataka raznih prikupljača može se u izvesnoj meri oceniti koliko grešaka neki od njih unose u izvornu građu zbog svojih subjektivnih ili objektivnih osobina. Naravno, i o ovome se može mnogo pouzdanije zaključivati ako se ponovnim ispitivanjem neposredno u stvarnosti proveriti izvorna građa raznih prikupljača.

Konačno, bitan elemenat utvrđivanja tačnosti izvornih podataka jeste ocena tzv. standardne greške ili greške ocena iz uzorka. Iz statističke teorije je poznato da se ocene koje se na osnovu rezultata dobijenih u uzorku stvaraju o raznim obe-ležjima osnovnog skupa uvek kreću u određenim granicama verovatnoće, a nikad nisu apsolutno tačne. Stoga je potrebno oceniti raspon u kome se oko prave vrednosti nekog obeležja u osnovnom skupu verovatno kreću njihove ocene izvedene iz uzorka. Međutim, ovaj deo greške se može matematičkim putem dosta precizno utvrditi ako je odnos između uzorka i osnovnog skupa dovoljno poznat, i danas predstavlja najmanju teškoću. Niz vodećih statističara (Deming, Kendal) ukazuju da su mnogo važnije greške koje nastaju u procesu prikupljanja od grešaka što proizilaze neposredno iz matematičke strukture uzorka. Evo šta o tome kaže Deming. „U okviru sadašnjih mogućnosti greške na osnovu uzorka su jedine greške u pogledu kojih se nalazimo u zadovoljavajućem položaju sa, gledišta teorijskog i eksperimentalnog saznanja.”¹³⁾

Svi navedeni postupci za ispitivanje i otkrivanje grešaka odnose se na prvu fazu stvaranja iskustvene evidencije u kojoj nastaje izvorna građa. Ali greške mogu da se jave i u druge dve faze i da usled toga konačna evidencija bude lošija nego što bi na osnovu izvorne građe mogla da bude. Zato se treba, ukratko,

¹³⁾ W. Deming, Teorija reprezentativne metode, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1952, str. 63. Vid. i K. Gales, M. G. Kendall, An Inquiry Concerning Interviewer Variability, *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. CXX, ser. A, Part II, (1957).

osvrnuti i na kontrolu grešaka u ovim drugim fazama. Prva pretpostavka uspeha u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije, u kojoj se iz izvornih obaveštenja izdvajaju iskustveni naučni podaci pomoću nekih klasifikacija ili merila, jeste da upo-trebljene klasifikacije i merila budu teorijski zasnovane i pouzdane. Teorijska zasnovanost omogućuje da se iz obaveštenja koja se nalaze u izvornoj građi, obično kombinovanjem više pojedinačnih obaveštenja, izdvoje teorijski potrebni iskustveni podaci. Pouzdanost klasifikacije i merila znači da ih razni klasifikatori mogu relativno lako na jednoobrazan način primenjivati. Često je dosta teško postići ovu jedinstvenost u primeni neke klasifikacije, nekad zbog toga što pojedine grupe u klasifikaciji nisu dovoljno jasno određene, a nekad zbog toga što se određene pojave mogu u izvornoj građi nalaziti pod različitim imenima. Obe ove teškoće mogu se ilustrovati na primeru klasifikacije zanimanja koja je vrlo složena, a upotrebljava se u gotovo svim sociološkim istraživanjima. Pre svega, u savremenom društvu s razvijenom podelom rada ima mnogo zanimanja i teško je izraditi klasifikaciju koja bi bila podjednako teorijski zasnovana na svim područjima podele rada i koja bi davala stvarno homogene vrste zanimanja. Ova okolnost otežava stvaranje teorijski zasnovane klasifikacije. Međutim, stvaranje pouzdane klasifikacije zanimanja je otežano i zbog toga što se ista zanimanja često javljaju pod vrlo različitim nazivima, u kojima se ispolja-vaju i lokalne osobenosti jezika. Izrazi „bravar“, „šloser“, a sigurno postoje i drugi sinonimi, označavaju isto zanimanje. U drugim, takođe dosta brojnim slučajevima, pod istim nazivom se kriju sasvim različita zanimanja. Kad, na primer, neki knjigovođa iz seoske zadruge koji je završio četiri razreda osnovne škole i Čiji se posao svodi na evidentiranje nekih osnovnih podataka, napiše da je knjigovođa, i kad to isto napiše knjigovođa koji obavlja analitičke knjigovodstvene poslove u nekom velikom preduzeću, iza istog naziva se kriju zanimanja vrlo različita po svom profesionalnom sadržaju. A ipak nijedno od ovih lica nije dalo formalno netačan podatak o svom zanimanju. Po terminologiji zanimanja koja se upotrebljava u svakodnevnom životu oba lica su knjigovođe. Samo što ta terminologija nije dovoljno precizna za naučno klasifikovanje zanimanja. U drugim slučajevima se namerno iskrivljavaju podaci o stvarnom zanimanju radi društvenog i profesionalnog prestiža. Postoje razni načini da se greške ove vrste smanje i poveća pouzdanost klasifikacije. Jedan od najvažnijih jeste da se prilikom prikupljanja podataka traži više dopunskih obaveštenja o određenim pojavama i na taj način dobije šira osnova za njihovo razvrstavanje. Na primer, da se pored naziva zanimanja traži i stručna kvalifikacija. Ali ovo zahteva veće materijalne izdatke i ostaje

nesumnjiva činjenica da je često teško stvoriti klasifikacije koje će biti dovoljno jasne i pouzdane i koje će obučeni klasifikatori prilikom izdvajanja iskustvenih podataka moći da upotrebljavaju na jednoobrazan način.

U ovoj fazi stvaranja iskustvene evidencije mogu se zatim kao izvor grešaka pojaviti i neki izrazito tehnički nedostaci. Jedan od njih jeste, na primer, nedovoljna preglednost i nedovoljna jednoobraznost kodeksa prema kojima se brojučano označavaju („šifriraju“) izvorni podaci. Ako se dalja obrada podataka izvodi mašinski, u ovoj fazi se svaki izvorni podatak mora pretvoriti u broj po jednom ključu ili kodeksu. Zbog toga uz klasifikaciju mora postojati kodeks šifara prema kome se svaka klasifikacijska jedinica označava određenim broječanim simbolom. Brojučano označavanje klasifikacijskih jedinica korisno je, međutim, i prilikom ručne obrade. Ono, naime, obezbeđuje da će se određeni podatak na istovetan način shvatiti u višekratnim upotrebama, što je naročito potrebno obezbediti prilikom upotrebe složenih klasifikacija koje se zasnivaju na povezivanju nekoliko izvornih obaveštenja.

Ali ako upotrebljeni kodeks nije u formalnom pogledu dovoljno jednoobrazan, ovaj čisto tehnički momenat može biti uzrok značajnih grešaka. Ove nastaju naročito kad se neke slične ili iste stvari različito označavaju na raznim mestima u kodeksu; na primer kad se različito označava da se neko pitanje ne odnosi na određeno lice. Poznato je da se u većini anketa neka pitanja ne postavljaju svim licima. Ako neki ispitanik nije zaposlen, čitav niz pitanja se na njega ne odnosi. Prilikom sređivanja podataka ipak treba brojučano označiti da se neki podatak ne odnosi na određeno lice. Ali brojučana oznaka ne znači sadržinski podatak. Ako se u kodeksu uz razna pitanja ovakvi slučajevi različito označavaju, to redovno utiče na povećanje broja grešaka. Isto vredi i za način označavanja da je podatak o nekom pitanju ostao nepoznat. U jugoslovenskoj statistici se ovo obično označava sa 9, 99, ili 999. Ali kod pojedinih obeležja potreban je veći broj oznaka. I ako se u kodeksu kod nekih pitanja „devetka“ ne upotrebi za nepoznat odgovor, nego za neku sadržinski određenu klasifikacijsku jedinicu, redovno će se povećati broj grešaka prilikom broječnog označavanja izvornih podataka. Lica koja obavljaju brojučano označavanje („šifranti“, „koderi“), naročito u masovnijim statističkim ispitivanjima, rade prilično rutinski i mehanički. Ako su kod deset pitanja navikli da „nepoznato“ šifruju sa „9“, a kod jedanaestog „devetka“ znači nešto drugo, češće će po inerciji i ovde da je upotrebe u uobičajenom značenju. Jednoobrazno rešavanje istih pitanja je, stoga, važna osobina svakog dobrog kodeksa.

Ne treba zatim zaboraviti da ozbiljne greške mogu biti posledica nejasnog ispisivanja šifara. Usled nejasnog ispisivanja šifara nula i šestica češće postaju vrlo slične, a takođe je teško razlikovati četvorku i devetku. Nekome ko nije upućen u praktične probleme mašinske obrade podataka može izgledati smešno da se o ovome govori. Ali greške ove vrste mogu da smanje vrednost izvornih podataka. Lica koja prenose bročane oznake na kartice obično ne znaju kakav se podatak krije iza neke • brojke. Sem toga, ona nemaju vremena da upoređuju tekstualni podatak sa broječnom oznakom. Ako ove nisu čitko ispisane, broj mehaničkih grešaka se mora povećati. A iza neke nejasno ispisane nule i šestice, četvorke i devetke mogu da se kriju bitno različite stvari. Ako se ne obrati pažnja na ove čisto mehaničke izvorne greške, smanjuje se ukupni efekat rada na eliminisanju grešaka iz izvornih podataka. Sistematska kontrola ovih grešaka je tim važnija, jer što se obrada izvornih podataka više udaljuje od njihovog konkretnog iskustvenog sadržaja, lakše se i češće dešavaju besmislenije greške. Teško je pogrešiti prilikom neposrednog prikupljanja podataka od nekog lica u određivanju nekih njegovih sasvim očiglednih osobina, kao što je na primer pol. Neuporedivo je lakše u kasnijem broječnom označavanju izvornih obaveštenja zameniti brojke „jedan“ i „dva“ koje označavaju suprotne polove. Upravo zbog toga što u kasnijim fazama obrade podataka nema više neposrednog odnosa s pojavom na koju se podatak odnosi, treba biti vrlo oprezan prema svim na oko sitnim tehničkim greškama. Na prvi pogled smešne, one mogu uneti u podatke i u kasnije zaključke prilične nejasnoće i zamagliti neke postojeće odnose i pravilnosti.¹⁴⁾

U trećoj fazi stvaranja iskustvene evidencije, u kojoj nastaju njeni sistematski oblici, najvažniji zadatak je pažljivo sastavljanje svih dokumenata koji služe kao osnova za tabelarno sređivanje podataka. Naročito je ovo važno kad se tabeliranje obavlja mašinski. Naime, dovoljno je da se samo malo pomeri red brojaka u pojedinim kolonama obradne tabele, pa da mašina, koja precizno čita komande, svaku grešku u programu tabeliranja sistematski unese u podatke. U ovoj fazi se dešava takođe da se prilikom prepisivanja podataka načine psihološki neznatne greške koje su po svojim posledicama fatalne. Na primer, dovoljno je da se prilikom prepisivanja zameni predkolona i zaglavlje, pa da nastane tzv. obrnuta tabela, koja možda prividno ima smisla, ali je iz osnova pogrešna. U ovoj fazi sintetizovanja podataka, svaka i najmanja greška može da ima veliki učinak. U ranijim fazama pojedinačna greška ima pojedinačan učinak.

¹⁴⁾ Sire o metodima kontrole kvaliteta obrade podataka vid. u S. S. Zarkovich, *Sampling Methods and Censuses*, vol. II, FAO, Roma, 1963, eh. XVI.

ovde, međutim, ona može da upropasti podatke za ukupnu statističku masu. Stoga svi raniji naponi mogu ostati bezuspešni ako se pažljivo ne kontroliše konačno sređivanje podataka.

Ne ulazeći u pojedinosti postupaka kojima se kontroliše stvaranje sistematskih oblika iskustvene evidencije, dovoljno je, da bi se razumela njihova logika, istaći da je pažljivo upo-ređivanje tabelarnih ili na drugi način sistematski sređenih podataka s nekim teorijskim očekivanjima i pretpostavkama najvažniji način njihove kontrole. Teorijski elementi se javljaju prilikom otkrivanja grešaka i u prethodnim fazama, ali u ovoj dolaze najviše do izražaja. Teorijski obrazovan istraživač, koji pored toga dobro poznaje realnu situaciju u kojoj je istraživanje izvedeno i koji je pažljivo pratio ceo tok prikupljanja i sređivanja podataka, može poređenjem njihovih sintetičkih oblika, na primer pojedinih tabela, s nekim teorijskim pretpostavkama otkriti u njima greške nastale u raznim fazama. Neke od tih grešaka postaju uočljive tek u toku analize. Takav istraživač uvek svoju iskustvenu evidenciju poredi s onim što je o određenom problemu u nauci već poznato. On je naročito kritičan prema podacima koji protivreče nekim utvrđenim stavovima. Ne zbog toga što bi ove dogmatski prihvatao, nego da bi izbegao zaključivanje na osnovu pogrešnih izvornih podataka. A malo je iskustvenih odnosa o kojima u nauci već ne postoje više ili manje zasnovane pretpostavke. Stoga, kad u svojoj iskustvenoj evidenciji otkrije podatke koji su izrazito suprotni teorijskim očekivanjima, istraživač mora biti jako oprezan i svestrano naknadno proveravati te podatke da bi otklonio sumnju da njihovo neslaganje s teorijskim očekivanjima nije rezultat nekih grešaka. Jer, ako se utvrdi da se neslaganje ne može objasniti netačnošću podataka, istraživač je možda na putu, da dođe do nekog novog naučnog otkrića. Ali bilo bi loše graditi svoje zaključke i pokušavati da se opovrgnu utvrđena naučna gledišta bez prethodnog savesnog ispitivanja kvaliteta izvorne evidencije.

Preostaje da se razmatranje o ispitivanju grešaka u iskustvenoj evidenciji upotpuni još s nekoliko napomena. Prva se odnosi na veličinu greške. Sta će se smatrati greškom zavisi od nivoa preciznosti koja se u određenom slučaju želi postići. Nivo poželjne preciznosti može da se znatno razlikuje od jednog do drugog istraživanja, pa čak i kod različitih podataka u istom istraživanju. Sva obaveštenja koja se kreću u okviru izabranog i jasno definisanog nivoa preciznosti ne predstavljaju greške, iako su možda netačna po nekom oštrijem kriteriju preciznosti. Na primer, ako se smatra da su dovoljni podaci o starosti po petogodištima, praktično se mogu zanemariti sve greške u podacima u okviru pojedinih petogodišta. U konačnom grupisanju

će ionako pojedinačni podaci biti razvrstani po petogodištima i u isto petogodište od 20—24 godina će doći lica koja imaju 20, 21 i 24 godine. Prema tome, u odnosu na pravu vrednost, tj. na tačnu starost lica, neki podatak može biti netačan, ali pošto se kreće u okviru izabranog nivoa preciznosti, greška se može tole-risati. Ovo je potrebno naglasiti zato jer nije racionalno u otklanjanju grešaka silaziti ispod utvrđenog nivoa preciznosti. Kako se dopunska preciznost ne može praktično iskoristiti, jer se klasifikacija određenog obeležja neće raščlaniti dalje od određenog nivoa, napor za otklanjanjem grešaka koje su po svojoj veličini ispod toga nivoa sasvim je uzaludan.

Druga se napomena odnosi na analizu uzroka grešaka. Istraživač koji se u otklanjanju grešaka ne zadovoljava time što će dobiti preciznije i pouzdanije podatke, nego hoće da izvede i metodološka iskustva iz ispitivanja njihove tačnosti, neće se zaustaviti na utvrđivanju broja, vrsta i veličine grešaka, nego će analizirati i njihove uzroke. U tu svrhu je neophodno raščla-njavanje grešaka prema njihovim izvorima i prema fazama stvaranja iskustvene evidencije u kojima se greške javljaju. Na taj način se dobija određenija slika o uticaju raznovrsnih činilaca na konačan kvalitet podataka, što je metodološki vrlo potrebno.¹⁵⁾

Prilično je, naročito među statističarima, rasprostranjeno jednostrano shvatanje o konačnim efektima uzajamnog potiranja grešaka. Često se smatra da se onaj deo grešaka koje nastaju pod uticajem čisto slučajnih uzroka međusobno potiru, jer da se u obimnijem izvornom materijalu broj slučajnih grešaka u jednom pravcu približno izravnava s brojem grešaka u suprotnom pravcu, tako da ova vrsta grešaka nema većeg uticaja na konačnu agregatsku raspodelu. Pre svega, ovo shvatanje o automatskom potiranju grešaka važi samo za greške koje su rezultat slučajnih uzroka, a ne nastaju usled delovanja nekih sistematskih činilaca. Može se, na primer, smatrati da je tehnička greška koja nastaje pogrešnim bročanim označavanjem pola ili nekog drugog obeležja posledica slučajnih uzroka. Ali nema nikakvog razloga da se pretpostavi da je slučajnog porekla i greška koja se sastoji u težnji da se u određenim uslovima umanju vlastiti dohodak. Razumljivo je stoga da, kada na neku grešku utiče neki sasvim specifičan i sistematski činilac, ne treba očekivati od automatskog potiranja grešaka izravnavanje konačne raspodele određenog obeležja u ukupnoj statističkoj masi. To, uostalom, ne proizilazi ni iz pomenutog shvatanja o

¹⁵⁾ Još ne postoji sistematska teorija o uzrocima grešaka u raznim fazama stvaranja iskustvene evidencije. Zanimljivu skicu klasifikacije uzroka grešaka koje nastaju u toku prikupljanja izvornih obaveštenja izneo je S. S. Zarković u studiji navedenoj u prim. ¹²⁾, str. 48—54.

potiranju grešaka. Ali — i u tome je osnovni smisao ove kritičke primedbe — čak i kad se radi o slučajnim greškama koje se u okviru ukupne mase potiru i zbog toga značajnije ne iskrivljuju konačnu raspodelu pojedinačnog obeležja u statističkoj masi, to ipak ne znači da su ove greške eliminisane. One se pojavljuju čim se raspodela određenog obeležja ukrsti s nekom drugom. To će se najbolje videti na jednom vrlo prostom primeru. Može se smatrati da će broj pogrešnih oznaka pola u izvornoj građi biti podjednako raspoređen u oba pravca i da će se dobiti relativno tačna polna struktura stanovništva. Izolovano uzeta raspodela po polu je prema tome u redu. Međutim, sve greške u razvrstavanju pola se javljaju čim se polna struktura poveže s nekim drugim obeležjem, na primer brojem rođene dece. Tada će se žene, čiji je pol pogrešno izmenjen prilikom brožčanog označavanja, koje su ušle u grupu muškaraca, pojaviti u tabeli kao muškarci koji su rodili decu. Ovaj primer nije fiktivan; samo se ova greška, pošto je vrlo uočljiva, lakše otkriva od drugih. Usled iste greške u polu dobijaju se prilikom ukrštanja pola sa zanimanjem podaci o ženama koje su tobože rudari — kopači u jami, ili sveštenici. Slučajna greška kod jednog obeležja narušava celovitost podataka o jednom konkretnom slučaju, u ovom primeru o jednom određenom licu. Prema tome, slučajno potiranje ne smanjuje ukupan broj pogrešnih podataka koji se nalaze u izvornim podacima. Što se podaci više i dublje analitički koriste ukrštanjem s drugim podacima, tim više se ispoljava uticaj ukupne mase pogrešnih podataka.

Očigledno je da se teorijski značaj svestranog otklanjanja grešaka iz iskustvene evidencije sastoji pre svega u tome što precizniji podaci omogućuju preciznija iskustvena uopštavanja, kao polaznu osnovu za otkrivanje raznih naučnih zakona i proveravanje naučnih teorija. Ali otklanjanje grešaka treba sagledati i s jednog konkretnijeg stanovišta. Prilikom razmatranja strukture naučnog zakona naglašena je važnost ispitivanja tzv. odstupajućih slučajeva, tj. onih slučajeva koji se izrazitije odvajaju od opšte pravilnosti, zbog toga što se u njima javlja neki osobene i redak splet determinističkih uslova i činilaca. Ako se iskustvena evidencija prethodno temeljito ne očisti od grešaka, ne može se s dovoljno sigurnosti utvrditi da li odstupajući slučajevi nisu samo prividni, jer se u stvari radi o greškama izvornih podataka. Teorijski obrazovan i iskusan istraživač se razlikuje od rutinera i po tome što prilikom analize odstupajućih slučajeva nastoji najpre da se što sigurnije obezbedi da se iza „odstupajućih“ slučajeva ne krije neka greška. Ovo je tim važnije što se po broju krupne greške i izraziti odstupajući slučajevi obično kreću u istim srazmerama. Na primer, poznato je da postoji dosta stabilan prosečni odnos između starosti lica koja

sklapaju međusobne brakove. Ali u svakoj tabeli o starosti supružnika u sklopljenim brakovima javljaju se odstupajući slučajevi, u kojima je razlika između starosti muža i žene znatno veća od prosečne. Broj ovakvih slučajeva nije velik. Prilikom analize ovih podataka neophodno je najpre utvrditi da li neki od njih nisu nastali usled grešaka u prikupljanju i sređivanju podataka i da, na primer, razlika u starosti muža i žene od nekoliko decenija nije nastala usled toga što je brojka 22 pretvorena u 52.

Zatim, kao opšte metodološko pravilo, treba istaći da što je iskustvena građa nekog istraživanja manja, to sa više pažnje i sa većom strogošću treba da se ispituje njena tačnost. Brožčano manje greške dobijaju u maloj izvornoj građi veću težinu, jer čine veću proporciju ukupnog materijala i mogu više da utiču na rezultate istraživanja. Ako se raspolaze sa masovnom izvornom građom od nekoliko desetina hiljada slučajeva, jedan šifrant koji stvara u podacima neku sistematsku grešku ne mora ipak dananese presudnu štetu ukupnoj građi, jer je njegov udeo u obradi njenoj relativno mali. Međutim, ako su upotrebljena samo tri šifranta ili tri bušačice, a materijal se kreće oko hiljadu slučajeva, pa neka jedno od njih jače ošteti trećinu izvorne građe, to može da bude katastrofalno.

Napokon u svakoj kontroli izvornih podataka treba biti načisto s tim šta se u stvari ispituje; da li samo pouzdanost određenog istraživačkog postupka, ili iskustvena tačnost dobi-jenih podataka. Ponekad, naime, način kontrole ne odgovara postavljenom cilju. Želi se utvrditi iskustvena tačnost podataka, a način kako je kontrola organizovana omogućuje da se ispita samo pouzdanost istraživačkog postupka koja se obično određuje stepenom stabilnosti podataka koji su njime dobijeni. Smatra se, na primer, da je postupak neke ankete pouzdan ako se prilikom njenog ponavljanja dobiju isti ili slični rezultati. Na ovo se u svojoj osnovi svodi ispitivanje pouzdanosti primenjenog postupka. Ispitivanje pouzdanosti istraživačkog postupka je, međutim, u najboljem slučaju samo deo mnogo složenijeg ispitivanja iskustvene tačnosti podataka. Ni teorijski, a ni praktično nije isključeno da se u više navrata dobiju istovetni, ali ipak vrlo netačni podaci. Ispitanik koji je u prvom ispitivanju dao netačan podatak i to pamti, može da i drugi put odgovori na isti način, ali da i pored stabilnosti odgovora oba podatka ne budu tačna. Zbog toga je prilikom kontrole vrednosti iskustvenih podataka od većeg naučnog značaja da se izgradi što sigurnija osnova za ocenu tačnosti podataka, a ne samo pouzdanosti primenjenog postupka. U tu svrhu je u kontroli neophodno prime-niti metodološki jači postupak od onoga koji se proverava.

6.

POSTUPAK S IZVORNOM GRAĐOM

Prilikom razmatranja objektivnosti naučnog saznanja istaknut je, kao jedno od proceduralnih pravila, zahtev da nezavisni istraživači mogu proveriti rezultate naučnog istraživanja, i da način objavljivanja rezultata treba da što više olakša pro-veravanje. Proveravanje rezultata naučnog istraživanja postaje znatno lakše ako je sačuvana čitava njegova izvorna građa i može biti stavljena na raspoloženje naučniku koji želi da pro-veri njegove rezultate. Zbog toga se u metodologiji postavlja zahtev da istraživač, pošto je završio analizu svoga izvornog materijala i objavio svoje rezultate, preda potpunu izvornu građu istraživanja nekoj naučnoj ustanovi. U radu u kome iznosi rezultate istraživanja, pisac objašnjava svoj postupak u onoj meri koliko smatra da je dovoljno da bi stručni čitaoci mogli da stvore osnovnu predstavu o naučnoj vrednosti izvorne građe i zasnovanosti njegovih, zaključaka.

Čuvanje celokupnog izvornog materijala nekog istraživanja važno je, međutim, ne samo zbog toga što olakšava proveravanje. Ako je izvorna građa obimna i kompleksna, pojedinačni istraživač i pored svih nastojanja nije u stanju da naučno iskoristi ni izdaleka sva iskustvena obaveštenja koja su sadržana u izvornoj građi. On izvornom materijalu prilazi iz određenog ugla i sa određenim hipotezama zato što ga prvenstveno inte-resuju neki problemi. Međutim, u izvornoj građi uvek ima i drugih mogućnih obaveštenja i njihovih kombinacija. Zbog toga izvorna građa nekog istraživanja može biti vrlo korisna drugim istraživačima, koji je mogu naknadno analizirati s drugim ciljevima. Kako je prikupljanje izvornih podataka najskuplji deo socioloških istraživanja, na ovaj način se uz. iste troškove povećava broj naučnih obaveštenja i ova time postaju jeftinija. Ovaj zahtev da celokupna izvorna građa istraživanja bude pristupačna drugim naučnicima odgovara uostalom vekovnoj tradiciji istorijskih društvenih nauka, i nema nikakvog razloga da ne postane opšte prihvaćena norma u sociologiji.

7.

TEHNIČKA RAZNOLIKOST I KOMPLEMEN-TARNOST PRIKUPLJANJA PODATAKA

U sociologiji postoje iz više razloga bolji uslovi za stvaranje potrebne iskustvene evidencije ako se u prikupljanju izvornih obaveštenja koriste različiti tehnički postupci. To proi-

zilazi, pre svega, otuda što su pojave koje sociologija proučava vrlo raznolike i složene, a konkretni postupci za prikupljanje podataka nisu podjednako prikladni za dobijanje naučno upotrebljivih obaveštenja o svim društvenim pojavama. Iz nekoliko narednih poglavlja će se jasnije videti da svaki od tih postupaka ima neke prednosti, ali i neka ograničenja, kao i da ove osobine različitih postupaka često stoje u sasvim komplementarnom odnosu. Sem toga, osobenost sociološkog teorijskog pristupa traži da se proučavane pojave sagledaju u vrlo složenim iskustvenim spletovima. Zbog toga je gotovo uvek prilikom dubljeg i svestra-nijeg ispitivanja nekog sociološkog problema korisno u prikupljanju izvornih podataka komplementarno primeniti različite tehničke postupke, koji se obično međusobno dopunjuju. Na primer, kada se hoće da prouči štampa, kao jedan oblik masovnog simboličnog opštenja u društvu, treba najpre utvrditi njenu sadržinu, tj. ispitati poruke koje se preko štampe odašilju u društvo, kao i način kako se to čini. U tu je svrhu neophodna analiza sadržaja. Međutim, to je tek prvi korak. Sociologiju ne interesuje samo sadržaj štampe, već i šta se dalje dešava s njenim porukama: koliko one dopiru u pojedine delove društva, ko ih i kako prihvata, tj. opšti i specifični uticaj štampe. Za proučavanje ovih problema obično su neophodne ankete. Ali oba ova istraživačka postupka još uvek nisu dovoljni za celovitiju sociološku analizu štampe. Jer sadržaj svakog lista nastaje kao rezultat delovanja redakcije, a redakcija ima svoju unutrašnju organizaciju i način rada i uključena je u određeni institucionalni sistem kao jedan od njegovih funkcionalnih beočuga. Prema tome. rad redakcije, njen položaj i odnosi s drugim delovima društvenog sistema moraju se proučavati institucionalnim metodima. Sličnih pri-mera koji pokazuju kako složenost proučavanih pojava i raznoliki oblici njihovih odnosa s drugim društvenim pojavama za-htevuju tehničku raznolikost i komplementarno korišćenje različitih postupaka u prikupljanju iskustvenih podataka, moglo bi se navesti vrlo mnogo.

Međutim, komplementarna upotreba različitih načina prikupljanja podataka korisna je i iz jednog užeg metodološkog razloga. Sociologija i ostale društvene nauke ne raspolazu ni iz daleka s onako preciznim sredstvima za prikupljanje podataka kao što su neki instrumenti s kojima se služe prirodne nauke. Sem toga, složenost društvenih odnosa takođe komplikuje prikupljanje. Zbog toga se o raznim društvenim pojavama može doći samo do više ili manje preciznih, ali nikad do idealno preciznih podataka. U tim uslovima, kada je prilična skepsa u pogledu tačnosti svakog izvora obaveštenja znak naučne razboritosti i opreza, postojanje nezavisnih obaveštenja dobijenih na različit način je vrlo veliko olakšanje i može da bude korisno

za ispitivanje vrednosti pojedinih obaveštenja. Ipak u komplementarnoj upotrebi raznih postupaka za prikupljanje podataka ne treba nikad zaboraviti na posmatranje koje je, u krajnjoj instanci, temelj za ocenjivanje vrednosti obaveštenja dobijenih pomoću ostalih tehničkih sredstava. Naravno, neophodnost upotrebe raznolikih tehničkih sredstava znatno otežava obrazovanje naučnih socioloških kadrova, jer svaki način prikupljanja ima svoje osobenosti. Ali zbog prirode naučnih zadataka sociologije istaknuto načelo je ipak najracionalnije. Svako apsolutizovanje bilo kog oblika prikupljanja podataka osiromašava sociologiju i stvara nepovoljnije uslove za njen svestraniji naučni razvoj. Ovo naravno ne znaci da se iskustvena evidencija o pojedinom problemu ne može, pa čak i ne mora stvarati samo jednim postupkom, na primer korišćenjem istorijskih izvora.

Napokon, u mnogim sociološkim istraživanjima potrebno je da se u prikupljanju podataka primene i metodi drugih nauka. Razlog je što se u tim istraživanjima ispituju uticaji društvenih uslova na neke pojave koje proučavaju druge nauke, na primer na umetnost, saznanje, pravo, nervna oboljenja i sl. Pre otkrivanja veza između tih pojava i određenih društvenih uslova neophodno je da se o njihovoj unutrašnjoj strukturi prikupe potrebna izvorna obaveštenja, a za to su najpodesniji metodi odgovarajućih posebnih nauka. Na primer, bez estetskih kriterija i estetske i istorijsko-umetničke analize ne može se izgraditi naučan opis umetnosti određenog društva i vremena. Analiza svih posebno-naučnih metoda koji se u pojedinim sociološkim istraživanjima moraju upotrebiti ne spada, naravno, u delokrug metodologije socioloških istraživanja.

VIII

POSMATRANJE

U prethodnom poglavlju posmatranje je definisano kao prikupljanje podataka o pojavama putem njihovog neposrednog čulnog opažanja. U svim ostalim oblicima prikupljanja podataka veza s pojavama na koje se podaci odnose je posrednog karaktera. Ta okolnost da predmet proučavanja, ili tačnije, iskustvene pojave koje su za njega relevantne, ulaze neposredno u čulni opažaj istraživača i daje posmatranju poseban epistemološki status. Kako je put između nekog sadržaja u stvarnosti i iskustvenog podatka o njemu skraćen do najmanje mere i lišen svih posrednika, jer se čitav proces stvaranja podataka nalazi pod naučnom kontrolom, opravdano je pretpostaviti da će iskustveni podaci dobijeni naučnim posmatranjem biti tačniji od podataka čije je stvaranje dugotrajnije i u kome učestvuju više lica bez stručnih i ostalih osobina potrebnih za naučno posmatranje. Pored ove čisto epistemološke prednosti, posmatranje ima još jedno nezamenljivo preimućstvo. Ono znatno proširuje istraživačevo primarno iskustvo i olakšava mu da stekne realističan utisak i osećanje celine proučavanog predmeta, bilo da se radi o nekoj lokalnoj zajednici, nekoj društvenoj organizaciji, nekoj posebnoj društvenoj delatnosti ili samo o nekoj posebnoj vrsti društvenih pojava. Jedino se trajnijim posmatranjem može dobiti celovita predstava o prirodnim, materijalnim, društveno-organizacijskim i kulturnim uslovima života neke zajednice ili neke organizacije i o ljudima koji u njoj žive i deluju. Ti neposredni celoviti doživljaji i predstave dobijeni posmatranjem moraju se, svakako, kasnije analitički raščlanjavati, na razne načine iskustveno proveravati i sistematski razvijati. Radi njihovog teorijskog objašnjavanja često je potrebno da se stvaraju vrlo apstraktni teorijski modeli. Međutim, snažan neposredan utisak o nekom društvenom obliku ili procesu, ma koliko ovi bili složeni, stečen posmatranjem prilično je sigurno jamstvo da istraživač neće u nastojanju da ih teorijski objasni graditi životno nerealističke konstrukcije. Što je slabija veza između teorijske misli i neposrednog istraživačevog iskustva, njegovog neposrednog poznavanja proučavanja pojava, veća je opasnost besplodnog umovanja i proizvoljnih teorijskih konstrukcija. I u naukama, kao što je istorija, što proučavaju neke minule pojave o kojima

se posmatranjem može vrlo malo saznati, smatra se korisnim da istraživač pođe na lice mesta na kome su se nekad odigrali neki značajniji događaji; na primer, da vidi prirodne uslove u kojima se nekad u prošlosti vodila neka bitka, ili u kojima je pre mnogo vekova živelo društvo koje on proučava; to može pomoći istoričaru da bar u izvesnoj meri stekne neposredan utisak o onome što je u tim uslovima bilo moguće, i uticati da on o tome ne stvara sasvim nerealistične pretpostavke, bilo zbog nepotpunosti izvornih podataka ili zbog nesigurnosti u njihovom sintetizovanju. Naravno da je oslanjanje na posmatranje prilikom proučavanja savremenih društvenih pojava daleko korisnije.

Ovaj stav o vrednosti naučnog posmatranja se verovatno neće shvatiti kao odbrana vulgarnog empirizma. Mnogi veliki teoretičari bili su u prošlosti, a gotovo je sigurno da će i u budućnosti, biti kabinetski ljudi, jer to zahteva priroda velikih teorijsko-sintetičkih zahvata. Velike teorijske sinteze obično nastaju originalnom preradom postojećih elemenata naučnog znanja i njihova neposredna građa se nalazi u delima drugih naučnika. Ali naučnik-istraživač je nesumnjivo u boljem položaju ako se u svojim ispitivanjima, uz ostale izvore obaveštenja, može stalno da oslanja i na posmatranje onoga što proučava. Posmatranje, udruženo sa stvaralačkom misli, stalno proširuje istraživačevo primarno iskustvo. Živeći u neposrednom dodiru s predmetom istraživanja, bez kojeg nije moguće posmatranje, istraživač je neprekidno sa svih strana obasut mnogobrojnim utiscima koji se pojavljuju u nekim realnim strukturama. Često se upravo pod uticajem stalnog toka ovih utisaka stvaraju, razvijaju ili napuštaju idejne pretpostavke na kojima se zasniva istraživanje. Međutim, posmatranje ima i neka ograničenja i teškoće i zbog toga bi bilo pogrešno apsolutizovati njegovu vrednost. Treba stoga pogledati i njegovu drugu stranu.

1.

OGRANIČENJA I TEŠKOĆE POSMATRANJA DRUŠTVENIH POJAVA

Ako se prikupljanje podataka pomoću posmatranja svede na proširivanje istraživačkog primarnog iskustva, ono je sasvim nedovoljno za stvaranje sistematske izvorne evidencije o složenim oblicima civilizovanog društvenog života. Prostorne i vremenske razmere savremenog društva toliko su velike da se o njima samo na osnovu primarnog iskustva ne može stvoriti potrebna sistematska naučna evidencija. Čak ni najšire organizovano posmatranje, u kome bi prema jedinstvenom planu učestvovali mnogobrojni posmatrači, sistematski raspoređeni po

čitavom izabranom društvenom prostoru, nije dovoljno za stvaranje potpune sociološke iskustvene evidencije, pošto posmatranje, kao izvor iskustvenih obaveštenja, ima nekoliko imanentnih ograničenja. (1) Posmatrati se mogu samo aktualni iskustveni sadržaji, samo ono što postoji ili se zbiva u vreme posmatranja. Upravo ova okolnost-što posmatranje nema potrebnu vremensku dubinu znatno smanjuje njegovu vrednost u proučavanju društvenih pojava, koje se obično mogu potpunije razumeti samo kao rezultat dužeg ili kraćeg razvojnog procesa. Sadašnjost je u ljudskom individualnom i kolektivnom životu stalno pokretna žiža u kojoj se prošlost povezuje s budućnosti. Zbog toga se u aktualnom ljudskom ponašanju, koje se može posmatrati, redovno ukrštaju uticaji prošlosti s perspektivama u kojima se zamišlja i očekuje budućnost. Za razumevanje aktualnog ponašanja uvek je korisno, a često i neophodno poznavati njegove veze s određenim prošlim događajima i njegov odnos prema zamišljenoj budućnosti. O prošlim događajima se, međutim, ako se apstrahuju ostaci materijalne kulture i drugi oblici u kojima su ti događaji ostavili svoj trag, posmatranjem ne može ništa saznati. Još teže je posmatranjem stvoriti potpunu predstavu o perspektivama, očekivanjima, namerama i planovima za budućnost. O obe strane vremenske dimenzije, u koju je uključena aktualna situacija, mogu se dobiti potrebna obaveštenja na osnovu verbalnih iskaza ljudi i iz drugih vrsta simboličkih poruka.

(2) Posmatranje je naročito prikladno za prikupljanje podataka o spoljnjim manifestacijama društvenog života. Ali ovaj ima i svoju unutrašnju ili psihičku stranu. Dobrim delom se ta psihička strana ispoljava, kao sastavni deo raznih oblika ponašanja, u verbalnim iskazima, drugim oblicima simboličkog izražavanja unutrašnjeg stanja i raspoloženja ljudi, kao i u spoljnim telesnim stanjima. Ipak, posmatranjem spoljnih oblika ponašanja vrlo je teško, ako nije uopšte nemoguće, izgraditi potpunu naučnu sliku psihičke strane društvenog života, a naročito njenih celovitijih oblika. Istraživač može vrlo dugo posmatrati ponašanje određene društvene grupe ili određenih pojedinaca, pa da ipak ne bude u stanju da na osnovu podataka o spoljnim oblicima njihovog ponašanja izgradi dovoljno potpunu i konkretnu sliku njihovog opšteg pogleda na svet, nekih njihovih najintimnijih ubeđenja i verovanja, subjektivnih motiva raznih njihovih postupaka i njihovog tumačenja smisla određene delatnosti. O psihičkim komponentama društvenog ponašanja je potrebno tražiti obaveštenja i na druge načine, i to pre svega proučavanjem sadržaja žive duhovne kulture ispitivane društvene sredine i neposrednim ispitivanjem određenih sadržaja psihičkog života pojedinaca.

(3) Dalje ograničenje posmatranja sastoji se u tome što je prikupljanje podataka o dužim razvojnim procesima pomoću njega vrlo sporo. Posmatranje je obaveštavanje o pojavama u njihovom spontanom toku. Izuzetno se u eksperimentu posma-traju namerno stvorene situacije. Brzina prikupljanja podataka jednaka je brzini odvijanja određenih procesa. Pojedini društveni procesi su, međutim, vrlo dugotrajni. Koliko bi trebalo vremena da se posmatranjem izradi biografija neke ličnosti, ili istorijat neke društvene ustanove. Razvojni podaci ove vrste su u sociologiji vrlo potrebni i često se upotrebljavaju, samo se do njih ne dolazi posmatranjem. U još većoj meri ovo važi za posmatranje istorijskih razvojnih tendencija koje imaju još duže vremenske razmere.

(4) No i prilikom proučavanja društvenih pojava u aktualnim uslovima posmatranje nailazi na znatne teškoće. Pre svega, ranije izneta podela obaveštenja o društvenim pojavama na javna, poverljiva, tajna i privatna u punoj meri vredi i za posmatranje, pošto se društvena ponašanja o kojima su obaveštenja smatraju poverljivim, tajnim ili privatnim gotovo redovno ne mogu posmatrati ukoliko se ne dobije pristanak. Prema tome sve što se u društvu dešava „iza zatvorenih vrata“ nije pristupačno ni posmatranju. Vrlo često pojedinci" ili društvene grupe radije pristaju da istraživača naknadno verno obaveste o nekim svojim ponašanjima, o kojima obaveštenja smatraju poverljivim, tajnim ili privatnim, nego da mu dozvole da ta ponašanja posmatra *in actu*, tj. u njihovom toku. Neka se privatna ponašanja normalnih ljudi uopšte ne mogu posmatrati, a poverljivi i tajni karakter svih obaveštenja se s vremenom smanjuje ili sasvim gubi. Ipak, ako se istraživač nalazi u ispitivanoj sredini, on može da dođe do mnogo pouzdanijih podataka o javnom društvenom ponašanju, nego ako se osloni samo na verbalne iskaze ispitanika i nezavisno od nauke nastale zapise. Ovo se u prvom redu odnosi na sve oblike javnog ponašanja koji odstupaju od nekih usvojenih društvenih normi. Evo jednog primera. Ako se u nekoj sredini ili u nekoj društvenoj grupi smatra da decu ne treba fizički kažnjavati, ali se ove kazne ipak upotrebljavaju, verovatno je da bi se na pitanje upućeno majkama da li udare svoju decu kada teže skrivaju dobilo manje potvrdnih odgovora nego što bi se ovakvih pojava moglo zapaziti dužim posmatranjem. Moglo bi se čak desiti da neka majka, koja je u toku razgovora izjavila da svoju decu nikad ne tuče, malo kasnije pred očima istraživača udari dete koje je počelo da smeta u razgovoru. Dakle, obaveštenja o svim oblicima javnog društvenog ponašanja koji odstupaju od normi pouzdanija su kad se zasnivaju na posmatranju nego na iskazima ispitanika. Iskazi se mogu mnogo više i lakše prilagoditi postojećoj normi, nego

što se pod daleko snažnijim pritiskom objektivnih prilika može s normom uskladiti realno ponašanje. U načelu ovo se u još većoj meri odnosi i na ostale oblike ponašanja, samo što je ove teško posmatrati.

Prema tome ne treba preuveličavati mogućnosti i vrednost posmatranja, niti ga odvajati od drugih načina prikupljanja iskustvenih podataka. Odvojeno od drugih istraživačkih postupaka, posmatranje je nedovoljno za stvaranje sistematske iskustvene evidencije o složenim društvenim pojavama koje se moraju proučavati na širem, području i u dužem vremenskom periodu. Ipak, upravo posmatranje može i treba da bude okosnica svih ostalih oblika prikupljanja podataka o aktualnim društvenim pojavama i da služi kao najsigurniji kriterij za proveravanje tačnosti i naučne upotrebljivosti podataka koji se dobijaju na neki drugi način. Sem toga, proširujući istraživačevo primarno iskustvo, posmatranje može da bude neobično korisno i u kasnijoj analizi podataka. Sasvim je u drukčijem položaju analitičar koji ima pred sobom samo tabele, ali nije imao prilike da se neposredno upozna s iskustvenim pojavama, na koje se podaci odnose, od drugog analitičara koji ima iste srede podatke, ali je pored toga posmatranjem proširio lično iskustvo.

Napokon, treba ukazati na metodološku korisnost pažljivog i planskog posmatranja toka masovnog statističkog prikupljanja podataka. Organizator neke ankete, u kojoj su angažovane desetine anketara, treba da nastoji da zajedno s užim krugom svojih saradnika sistematski posmatra ceo tok prikupljanja podataka da bi se na raznim tačkama upoznao s onim što se stvarno dešava u toku ankete i mogao da oceni u kojoj meri je prikupljanje podataka usklađeno s izrađenim planom i metodološkim načelima; na primer, koliko se razni prikupljači podataka pridržavaju utvrđenih proceduralnih pravila, koliko su povoljni društveni uslovi za prikupljanje podataka u pojedinim mestima, itd. Ako organizator ankete i njegovi saradnici ostanu u kancelariji za vreme dok se na terenu prikupljaju podaci, biće im kasnije mnogo teže oceniti stvarnu vrednost podataka. Sem toga, oni u tom slučaju propuštaju mogućnost da na vreme otklone razne nedostatke u prikupljanju podataka.

2.

VRSTE SOCIOLOŠKOG POSMATRANJA

Posmatranje se u savremenim sociološkim istraživanjima pojavljuje u različitim oblicima, koji imaju različito poreklo, pa će stoga njihove savremene osobenosti postati jasnije ako se prethodno ukratko objasni njihov razvoj.

izvodi u što standardnijim opštim uslovima, koji se više ili manje približavaju eksperimentalnih situacijama.⁴⁾

To su tri glavna izvora u kojima treba tražiti poreklo sa-vremenih oblika posmatranja u sociologiji. Kad se, međutim, pogleda kako se posmatranje klasifikuje u pojedinim metodološkim priručnicima, lako je zapaziti da klasifikacije mnogo zavise od toga kom metodološkom pravcu ili struji pripada neki autor, kao i koliko on poznaje ostale pravce.

U poznatom metodološkom priručniku koji su napisali M. Jahoda, M. Doje i S. Kuk, posmatranje je podeljeno na: (1) posmatranje s učestvovanjem ili tzv. participirajuće posmatranje, (2) sistematsko posmatranje i (3) posmatranje u eksperimentalnim uslovima. Pri tom je karakteristično da pisci, koji su po struci socijalni psiholozi, smatraju da se sistematsko posmatranje do sada razvilo samo u proučavanju malih grupa. Posmatranje s učestvovanjem oni pridaju uglavnom tzv. eksplorativnu ulogu, smatrajući da ono može da bude korisno samo u početnim fazama istraživanja i da može da služi samo kao izvor podsticaja i polaznih pretpostavki, ali da se pomoću njega ne može stvoriti sistematska iskustvena evidencija o nekom naučnom problemu.⁵⁾

Ova klasifikacija posmatranja iz više razloga ne zadovoljava. Ona, pre svega, meša dva sasvim različita kriterija: (a) tip društvenog odnosa u kome se posmatra i (b) epistemološki kriterij sistematičnosti prikupljenih podataka. Nije teško pokazati da su u raznim oblicima posmatranja ovi različiti kriteriji udruženi. Na primer, u nekim tipično eksperimentalnim oblicima posmatranja posmatrač dobija ulogu aktivnog učesnika. Eksperimentator pomoću posmatrača unosi određene podsticaje u eksperimentalnu grupu. Posmatrač, koji će biti uključen u eksperimentalnu grupu, dobija od eksperimentatora određene zadatke kako da se ponaša, da bi zatim, pošto se na određen način ponašao, posmatrao reakcije grupe. Kao što se vidi, ovde je posmatranje u eksperimentalnim uslovima povezano s vrlo aktivnim učestvovanjem. S druge strane, razni oblici posmatranja s učestvovanjem u proučavanju društvenim oblicima i procesima mogu u različitoj meri doneti sistematična iskustvena obaveš-

tenja.⁶⁾ Nadalje, gornja klasifikacija je nedovoljno razvijena. Iscrpnije analize posmatranja sa učestvovanjem pokazuju da posmatrač može da bude u različitom odnosu prema ispitivanoj sredini, da preuzima različite uloge i da se u zavisnosti od toga menja i karakter posmatranja. Prema R. Goldu (R. Gold) i Džankeru (Junker), posmatrač u posmatranju s učestvovanjem može da se prema posmatranoj sredini nalazi u najmanje četiri različita odnosa.⁷⁾ (1) On može da bude *potpuni učesnik*, u kom slučaju ispitivana sredina uopšte ne zna da on u njoj živi sa zadatkom da je posmatra; posmatračeva stvarna funkcija je namerno prikrivena. (2) Posmatrač, zatim, može biti *učesnik — posmatrač*. U tom slučaju on u ispitivanoj sredini preuzima neku ulogu, koja u toj sredini normalno postoji, ali sredina zna da on pored toga ima i određeni posmatrački zadatak. Ovaj oblik odnosa prema posmatranoj sredini se razlikuje od (3) odnosa u kome se posmatrač javlja kao *posmatrač-učesnik* po tome što je u prethodnom slučaju preovladavala praktična uloga koju je posmatrač preuzeo, a u ovom uloga posmatrača koja je takođe poznata. Kad se nalazi u položaju posmatrača-učesnika, posmatrač može da se slobodnije kreće u ispitivanom društvenom prostoru, pošto nije vezan uz jednu stalnu praktičnu ulogu, nego može da ih menja, nastojeći da mu različite praktične uloge omoguće što lakše i potpunije posmatranje. Zajednička osobina ova dva tipa posmatranja s učestvovanjem jeste da je uloga posmatrača poznata ispitivanoj sredini. Napokon (4) postoji oblik posmatranja u kojoj se posmatrač nalazi u položaju čistog posmatrača. Ovaj oblik, u kome je veza posmatrača s ispitivanom sredinom najpovršnija, podesan je samo za posmatranje potpuno javnog ponašanja. U ovom obliku posmatranja, posmatrač se najčešće pojavljuje u ulozi jednog od mnogobrojnih gledalaca, koji posmatraju ono što se sasvim javno dešava u određenoj društvenoj sredini. S obzirom na nepostojanje čvršćeg i određenijeg odnosa s posmatranom društvenom sredinom, postavlja se pitanje da li ovaj oblik posmatranja uopšte spada u posmatranje s učestvovanjem. Gold-Džankerova tipologija ne ukazuje dovoljno na jedan oblik posmatranja s učestvovanjem u kome se

⁴⁾ Najpoznatiji sistem za posmatranje malih grupa izgradio je R. Bejls. (R. Bales). Sistem je iscrpno izložen u knjizi R. F. Bales, *Inter-action Process Analysis*, Addison—Wesley, Cambridge, Mass., 1954. Vid. i R. Bales, *Die Interaktionsanalyse: Ein Beobachtungsverfahren zur Untersuchung kleiner Gruppen*, u knjizi R. König, *Beobachtung und Experiment in der Sozialforschung*, Verlag für Politik und Wirtschaft Köln, 1956, S. 148-168.

⁵⁾ M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*, The Dryden Press, New York, 1954, vol. I, p. 133—134.

⁶⁾ Treba reći da su u prerađenom izdanju knjige pisci znatno izmenili svoje ranije shvatanje posmatranja. Vid. C. Sellitz, M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, op. cit, rev. edit., Holt, Rinehart and Winston, New York, 1962, p. 200—206.

⁷⁾ R. L. Gold, *Roles in Sociological Field Observations*, *Social Forces*, v. XXXVI (1958), p. 217-223; B. H. Junker, *Field Work*, The University of Chicago Press, Chicago, 1960, p. 35-38. U ovoj se knjizi nalazi vrlo obimna bibliografija radova o posmatranju u neeksperimentalnim uslovima.

ono često javlja. Radi se o učestvovanju na osnovu u ispitivanoj sredini prihvaćene uloge istraživača, koji usled toga ne mora da preuzima nikakve druge formalne uloge sem što u toku dužeg boravka stvara razne neformalne odnose s izvesnim brojem pojedinaca i društvenih grupa, što mu — pored prihvaćene uloge istraživača — olakšava da učestvuje u raznim oblicima društvenog života ispitivane sredine. Možda bi se ovaj, u istraživačkoj praksi vrlo čest odnos, mogao smatrati oblikom posmatranja s učestvovanjem u ulozi naučnog posmatrača.

U toku istraživanja praktične uloge u kojima se posmatranje obavlja mogu se menjati i dopunjavati s ciljem da se proširi delokrug posmatranja i ono odvija u što prirodnijim uslovima. Na primer, posmatrač koji se zaposlio kao radnik ili službenik da bi sa što manje društvenih prepreka i što nepo-srednije mogao proučavati neke odnose u oblasti rada, može, pored te osnovne praktične uloge, da u proučavanoj sredini preuzima i razne druge. Ako -je istraživač mlad i dobar sportist on može da pojača neki fabrički sportski tim, da se angažuje u kulturno-prosvetnom radu, da pomaže radnicima u pripremanju za neke stručne ispite i si. Zatim, živeći trajnije u ispitivanoj sredini on može da stekne prijatelje i sklopi mnoga poznanstva, i na taj način se javlja u ulozi prijatelja, poznanika itd. Sve te različite uloge, koje dopunjuju osnovnu, mogu znatno olakšati po-smatranje određenih društvenih odnosa i oblika ponašanja. Pomoću njih se posmatrač potpunije uključuje u ispitivanu sredinu i, bude li od nje prihvaćen, postaju mu pristupačnija obavešte-nja koja sredina smatra poverljivim i tajnim. Razlozi su sasvim jasni i razumljivi.

Posmatranje s učestvovanjem jeste nesumnjivo najteži oblik sociološkog prikupljanja podataka. U većini slučajeva ono zahteva od istraživača da za izvesno vreme promeni uobičajeni način života i uključi se u drukčije društvene prilike. Već ovo može da zahteva znatne napore i lišavanja. Pored toga, prikupljanje podataka putem posmatranja s aktivnijim oblikom učestvovanja je izuzetno naporno. Istraživač, naime, stalno naporedno troši svoju radnu energiju na preuzetu društvenu ulogu u ispitivanoj sredini i na istraživanje (beleženje, sređivanje i analizu prikupljenih podataka). Za ovaj vrlo obiman deo istraživačkog posla preostaje mu samo slobodno vreme. Posmatranje rada jedne grupe studenata, koji su se na radnoj akciji nalazili u ulozi učesnika-posmatrača, pokazalo je da samo natprosečno fizički i psihički izdržljivi i predani ispitivači mogu trajnije izdržati napore intenzivnog posmatranja s učestvovanjem. Možda su upravo ove raznovrsne teškoće glavni razlog što se u svetu relativno

mali broj istraživača odlučuje za ovaj način istraživanja, i pored njegovih nesumnjivih naučnih prednosti.

Pored ovih opštih, svaki od navedenih oblika ili tipova posmatranja s učestvovanjem ima svoje posebne teškoće. Neke od njih su izrazito etičke prirode, dok su druge pretežno tehničke; naime, pojedini oblici posmatranja s učestvovanjem su u različitoj meri podesni za prikupljanje sistematskih izvornih podataka. Pre svega, posmatranje u ulozi potpunog učesnika je granični slučaj naučnog posmatranja i može se u nauci koristiti samo pod određenim uslovima, jer se inače krši osnovno etičko načelo naučnog istraživanja prema kome se izvorni podaci mogu prikupljati samo na osnovu dobrovoljne saradnje ispitivane sredine. U ovom obliku posmatranja je sadržana obmana, koja se, doduše, može na vreme otkloniti ako se kasnije ljudima saopšti prethodno u tajnosti čuvana uloga posmatrača i dobije njihov pristanak za upotrebu i objavljivanje prikupljenih podataka. Ako se to ne učini, ovaj oblik posmatranja se mora isključiti iz naučnih postupaka. On je teorijski koristan (1) u eksperimentalnim ispitivanjima kad je za očuvanje normalnosti eksperimentalne situacije presudno da se eksperiment ne primeti i (2) kao sredstvo za prodiranje u izvesne vrlo zatvorene društvene grupe, koje nastoje da što više ograniče javnost svog delovanja, na primer, grupe kriminalaca, neke isključive verske sekte, izrazito zatvorene društvene klike, ilegalne političke grupe, grupe seksualnih zastranjivača i sl. U ovakve grupe je izvanredno teško ući. Da bi se održale, one moraju da svoje članstvo podvrgnu vrlo strogom, režimu kontrole i stoga nastoje da u što većoj meri kontrolišu celokupan život svog članstva. Zatim ove grupe zahte-vaju „vatreno krštenje" svakog svog novog člana, i postavlja se pitanje da li istraživač koji je radi proučavanja ušao u neku ovakvu grupu može u njoj da opstane, a da pri tom sačuva svoje ljudsko dostojanstvo i moralni integritet.

Posmatranje u ulozi potpunog učesnika može se prime-niti i na proučavanje nekih društvenih organizacija koje se bave javnom, legalnom delatnošću, čak delatnošću koja bi morala biti potpuno javna, ali koje ipak iz bilo kojih razloga ne dozvoljavaju da se njihov rad naučno ispituje. Nekad ovakva zabrana može biti i sasvim proizvoljna; na primer kad direktor ili upravni odbor nekog preduzeća ne dozvoljavaju da se ono naučno proučava. U takvoj situaciji, radi otklanjanja ove društvene prepreke, istraživač se mcže zaposliti u preduzeću i ispitivati ga a da se u njemu o tome ništa ne zna. Ipak ni u tom slučaju ne treba u naučne svrhe koristiti ovaj oblik posmatranja, pošto se on protivi osnovnim etičkim načelima na kojima počiva odnos nauke i proučavane sredine.

Međutim, posmatranje u ulozi potpunog učesnika se javlja i na jedan sasvim drugi način, u obliku memoarske literature. Neposredni učesnici nekih prošlih događaja saopštavaju javnosti mnoge pojedinosti svog aktivnog učestvovanja u određenim oblicima društvenog života. Ovoj memoarskoj literaturi nauka u prošlosti duguje mnoga svoja značajna saznanja. Treba očekivati da će, s obzirom na podizanje naučne kulture raznih rukovodećih grupa u društvu, u budućnosti memoarski radovi biti naučno još korisniji. Naravno, kad cilj memoara nije samoopravdanje i samouzdanje. Pišući u naučnom duhu svoje memoare ljudi iz prakse na određen način ispunjavaju svoj dug prema nauci. Zahvaljujući svojoj praktičnoj funkciji oni su često bili u daleko povoljnijem stanju od profesionalnog naučnika da posmatraju razne društvene delatnosti, odnose i procese u njihovom toku. Ono što naučnik često može proučavati samo retrospektivno, na osnovu istorijskih izvora ili sećanja neposrednih učesnika, pisac memoara je video kako nastaje. Ali i prilikom objavljivanja memoara javljahu se krupni etički problemi, naročito kad se oni objavljuju dok su još živi ostali učesnici, ili dok se njihov sadržaj još smatra društvenom tajnom.

Za profesionalne naučnike su nesumnjivo najvrednija dva druga tipa posmatranja s učestvovanjem u kojima se ono obavi i a u ulozi učesnika — posmatrača i posmatrača-učesnika. Kao što je rečeno, u oba slučaja ispitivana sredina zna za posmatranje, samo što je u prvom tipu posmatrač daleko čvršće vezan za neku preuzetu praktičnu ulogu. On se, na primer, zaposlio u fabrici i dobija za to platu. Premda je njegova istraživačka uloga poznata, posmatrač ne može radi posmatranja nekih pojava da za vreme rada napušta svoje radno mesto. Moglo bi se reći da je za vreme obavljanja preuzete društvene uloge posmatranje vezano uz utvrđenu posmatračnicu, koja se ne može po volji pomerati i menjati. Ovaj odnos je u ulozi posmatrača-učesnika mnogo gipkiji. Posmatrač ne preuzima stalno ni jednu p-aktičnu ulogu, nego na amaterskoj osnovi obavlja razne uloge jer smatra da će biti u povoljnijim uslovima da posmatra normalno stanje neke društvene situacije ako se u nju uključi kao učesnik. Ovaj tip društvenog odnosa u kome preovladava posmatračka uloga daleko je podesniji za prikupljanje sistematičnih izvornih podataka. Posmatrač može da se slobodnije kreće u određenom društvenom prostoru i stoga se povećavaju izgledi da će se on u određenim trenucima naći tamo gde se u to vreme zbiva nešto značajno za istraživanje. Sem toga, u ovom obliku posmatranja istraživač ima više mogućnosti da beleži svoja zapažanja u toku rada, pošto je manje zauzet neposrednim zadacima

trajno preuzete uloge. Uloga posmatrača-učesnika je, dakle, najelastičniji oblik posmatranja s učestvovanjem i najprikladniji za postizanje sistematičnih izvornih podataka.⁸⁾

3.

TEŠKOĆE POSTIZANJA SISTEMATIČNOSTI POSMATRANJA

Mišljenja koja se često čuju da je posmatranjem izvanredno teško, čak nemoguće izgraditi sistematsku iskustvenu evidenciju za proučavanje većine socioloških problema svakako nisu sasvim neosnovana. Pošto je već istaknuto načelo komplementarne upotrebe različitih postupaka u prikupljanju iskustvenih podataka, očigledno je da se pretpostavlja da se posmatranjem mogu uspešno rešavati samo određeni istraživački zadaci. Ali, kako se isticanjem nesistematičnosti posmatranja obično opravdava ograničavanje njegove metodološke vrednosti, treba šire razmotriti ovaj problem da bi se pokazalo u čemu se sastoje stvarne teškoće sistematičnog sociološkog posmatranja i šta je u cilju njihovog smanjivanja već postignuto.

Najčešće se metodološka vrednost sociološkog posmatranja sužava time što se ono shvata samo kao način proširivanja primarnog istraživačkog iskustva i kao stalan izvor ideja i naslućivanja. Na početku ovog poglavlja je naglašena važnost ove heurističke uloge posmatranja. Ali, ako se posmatranje svede na tu ulogu, metodologija može da iznese samo neke sugestije o tome na koji način sociolog treba da posmatranjem stalno proširuje svoje lično iskustvo o društvu. Za sociologa je neobično važno da se kreće po svim delovima društvenog prostora i trudi da podjednako upozna najrazličitije društvene slojeve i društvene grupe; da podjednako dobro poznaje selo kao i razne gradske slojeve; da nastoji da što bolje upozna pokrajinske osobenosti društvene organizacije i kulture. U cilju još veće konkretizacije ovog opšteg načela moglo bi se reći, na primer, da sociolog treba, bez obzira na sredstva, da putuje i prvim i drugim razredom, i brzim međunarodnim i lokalnim prugama, jer se publika

⁸⁾ Termin posmatranja s učestvovanjem upotrebio je prvi E. C. Lindeman u svojoj knjizi *Social Discovery* (1933). Vid. i J. J. Hader, E. C. Lindeman, *Dynamic Social Research*, Kegan Paul, Trench, Trubner, New York, 1933, p. 147—161. Od brojnih radova o ovom obliku posmatranja treba pomenuti, pored Džankrove knjige navedene u prim. ⁷⁾, W. F. Whyte, *Street Corner Society*, 2nd ed., University of Chicago Press, 1955, Appendix; F. Kluckhohn, *Die Methode der teilnehmenden Beobachtung*, u knjizi R. König, *Beobachtung und Experiment*, S. 97—128.

brzih međunarodnih i lokalnih vozova prilično razlikuje; da le-tuje u raznim krajevima i u različitim tipovima odmarališta (ukoliko mu to dozvoljavaju objektivne mogućnosti); studentima sociologije se savetuje da za vreme studija upoznaju svoje kolege sa raznih fakulteta, jer mnoge karakteristične osobine raznih društveno-profesionalnih grupa počinju da se oblikuju već za vreme studiranja, itd. itd. Naročito je, međutim, važno da sociolog stalnim neposrednim dodirima sa stvarnošću proširuje svoje primarno iskustvo na onom području za koje se posebno interesuje i koje neposrednije istražuje.

Ali, ako bi se posmatranje svelo na ovu heurističku ulogu, ono bi ostalo vrlo nerazvijen oblik naučnog prikupljanja podataka. Jer, kao što je već više puta istaknuto, u nauci nije dovoljno doći do nekih originalnih ideja, nego te ideje, koje se obično jave kao naslućivanja, treba i dokazati i na taj način pretvoriti ih u naučna otkrića. Dokazivanje je neizvodljivo bez sistematskih izvornih podataka. Zbog toga se već prilično dugo javlja težnja da se šire razvijaju sistematske mogućnosti posmatranja, ne samo u eksperimentalnim ili u kvaziekperimentalnim uslovima, nego da se sistematiše posmatranje složenih društvenih pojava u njihovom prirodnom toku. Treba odmah reći da se, i pored izvesnih uspeha, u tom pogledu manje napredovalo nego u razvijanju sistematičnosti drugih postupaka za prikupljanje podataka, a u prvom redu ankete. Jedan od razloga je što nekoliko gotovo imanentnih osobina posmatranja znatno otežavaju postizanje njegove sistematičnosti.

(1) Prva od tih osobina sastoji se u ograničenosti opažajnog polja. Pomoću simboličkog opštenja, govorom i pismom, može se razmenjivati iskustvo koje se odnosi na prostorno i vremenski vrlo udaljene događaje. U razgovoru od nekoliko časova mogu se od nekog ispitanika dobiti najvažniji podaci iz njegove biografije. Prikupljanja podataka pomoću posmatranja se sastoji od niza pojedinačnih opažajnih delova, čiji je sadržaj uslovljen realnim tokom određenih zbivanja i upravo se teži da posmatranje što manje menja spontani tok posmatranih događaja.

(2) Proces opažanja je zatim potpuno podređen spontanom ritmu događaja. U govornom opštenju se može uticati da sagovornik donekle uskladi brzinu iznošenja svojih odgovora sa mogućnostima njihovog razumevanja i beleženje. U toku razgovora mogu se postavljati dopunska pitanja radi razjašnjenja nejasnih delova u prethodnim ispitanikovim iskazima. Elemenarni opažajni delovi posmatranja, međutim, zavise potpuno od brzine kojom se posmatrani događaji dešavaju, a uz to su razni događaji koje treba posmatrati u različitoj meri složeni. Obim istovremenog opažanja različitih iskustvenih sadržaja, kao i

mogućnost njihovog pamćenja i registrovanja su ograničeni. Zbog ograničenosti opažajnog polja i mogućnosti registrovanja opažajnih podataka posmatranje je u praktičnom životu uvek vrlo selektivno. Ono se rukovodi određenim praktičnim ciljevima i potrebama. U naučnom posmatranju, koje je takođe selektivno, ograničena mogućnost opažanja ponekad ne dozvoljava da se prikupe sva potrebna obaveštenja na određenom nivou sistematičnosti i preciznosti.

Neka se pretpostavi, na primer, da se u nekoj lokalnoj zajednici ispituje koliko na neposredne društvene odnose među pojedincima utiče njihova pripadnost različitim društvenim slojevima a koliko srodničke veze, i da se radi ispitivanja ovih odnosa među omladinom posmatra, između ostalog, ponašanje na igrankama. Ako se na nekoj igranki nalazi omladinska grupa od oko stotinu lica ujednačenog polnog sastava, i ako se igraju okretne igre, teško da će jedan posmatrač moći da utvrdi sastav svih parova u svakoj igri. Naravno da podaci o sastavu parova koji zajedno igraju u pojedinim igrama nisu ni iz daleka dovoljna opažajna osnovica o onome šta se zbiva na igranki, a može da bude relevantno za ispitivanje postavljenog problema, već bi bio koristan još čitav niz drugih podataka koji se mogu dobiti posmatranjem. Primer pokazuje kako su u složenoj i dinamičnoj situaciji ograničene mogućnosti da se posmatranjem dođe do sistematskih izvornih obaveštenja. Brzina posmatranih procesa i njihova složenost znatno otežavaju preciznost i sistematičnost opisa na osnovu posmatranja, i usled toga se opis često svodi na nedovoljno određen opšti posmatračev utisak. Pouzdanost ovakvih utisaka je mala, tj. dva nezavisna posmatrača mogu, posmatrajući istu složenu pojavu, ne samo zapaziti i zapamtiti različite pojedinosti nego i steći različit opšti utisak. (3) Postizanje sistematičnosti posmatranja otežava, zatim, vrlo različita pravilnost raznih društvenih pojava. Što je neka društvena pojava manje regularna, teže se unapred pripremiti za njeno posmatranje i na vreme zauzeti najpogodniji položaj. Zbog toga neregularne i izuzetne podave najviše izmiču sistematskom posmatranju, čak i kada spadaju u potpuno javno društveno ponašanje. Što za sistematsko naučno posmatranje znači mogućnost blagovremenog predviđanja kada će se i gde desiti određena izuzetna pojava i temeljita priprema za posmatranje, najbolje pokazuje primer astronomije. Razne retke i izuzetne nebeske pojave mogu se s velikom preciznošću predvideti i unapred se stvaraju programi njihovog posmatranja s različitim najpovoljnijim tačkama na Zemlji. U društvu je mogućnost predviđanja raznih neregularnih i obično redih, ali teorijski često izuzetno značajnih, pojava mnogo manja i one stoga više izmiču sistematskom sociološkom posmatranju. Mnogo je lakše

predvideti, na primer, šta će se idućeg dana desiti u odeljenju neke fabrike ili u nekoj školi za vreme časa, nego šta će se desiti u slobodnom vremenu u školskim hodnicima i dvorištu, u fabričkom klubu, ili šta će se nekog dana desiti na šetalištu, nekoj kafani ili nekom drugom mestu u naselju. Zbog toga posmatrač ne može sa sigurnošću da oceni gde je najkorisnije da se nađe u određenom trenutku.

Ako se vreme i mesto nekog budućeg društvenog događaja mogu predvideti, može se organizovati njegovo sistematsko posmatranje ukoliko se raspolaze potrebnim brojem posmatrača. Neka kao primer posluži posmatranje ponašanja meštana iz , nekog proučavanog sela na lokalnom tržištu. Pošto su pijačni dani u susednim mestima poznati, može se vrlo tačno posmatrati odlazak meštana i zatim njihovo ponašanje na samom tržištu da bi se utvrdilo zbog čega su pojedinci došli; koliko ih je došlo da stvarno trguje; koliko da se samo obaveste o stanju na tržištu; a koliko iz ostalih, neekonomskih društvenih razloga, na primer, da bi se videli s poznanicima iz drugih mesta i si. Međutim, ne može se predvideti kad će se u selu desiti neka prepirka ili tuča, kad će izbiti požar i si. Posmatranje ovakvih izuzetnih događaja može biti vrlo korisno jer se u njima mogu jasno ispoljiti neki latentni društveni odnosi. Na izrazitijim otvorenim sukobima se obično najjasnije vidi postojeća polarizacija u proučavanoj društvenoj zajednici ili nekom njenom užem delu. Posmatranjem požara ili neke druge opasnosti može se opet videti kako zajednica kolektivno priskabe u pomoć nekom svom neposredno ugroženom članu. Uopšte se u mnogim izuzetnim pojavama, naročito eruptivnim i akutnim, neki društveni odnos i kolektivna osobina pojavljuju s neuobičajenom snagom, i stoga se njihovo posmatranje u takvim situacijama može uporediti s posmatranjem pomoću povećala. Otuda potiče naučna zanimljivost izuzetnih pojava, ali i šteta što one, pošto većinom nisu čvršće uključene u regularni tok društvenog života, češće izmiču naučnom posmatranju jer se ne mogu blagovremeno predvideti. (4) Sve pomenute teškoće u postizanju sistematičnosti posmatranja proizilaze iz njegovih imanentnih osobina i prirode određenih društvenih pojava i društvenih procesa. To su, dakle, teškoće objektivnog karaktera. Ali postizanje veće sistematičnosti sociološkog posmatranja otežavaju i izvesni teorijsko-metodološki nedostaci, tj. teškoće naučne prirode. Ovo je metodološki posebno važno, jer se pronalaženjem boljih naučnih rešenja mnogi sadašnji nedostaci posmatranja mogu znatno smanjiti. Mnogi metodološki problemi naučnog sociološkog posmatranja su nedovoljno proučeni upravo zato što se posmatranju nije pridavao značaj koji ono nesumnjivo zaslužuje. U prvom redu klasifikacijski sistemi za razvrstavanje podataka koji se o raznim

društvenim pojavama mogu dobiti posmatranjem nisu dovoljno razrađeni. Operacionalne definicije pojmova pomoću kojih se prikupljaju iskustveni podaci o raznim društvenim pojavama češće se i pretežnije zasnivaju na verbalnim obaveštenjima, nego na njihovim opažajnim pokazateljima. Druga slabost se sastoji u tome što nije poklonjena dovoljna pažnja kretanju posmatrača u vremenu i društvenom prostoru, koje treba da obezbedi sistematičnost podataka. Očigledno je da se sve u složenim društvenim uslovima ne može posmatrati, čak ni kad u posmatranju učestvuje veća grupa posmatrača. Posmatranje se, stoga, mora ograničiti na određene vremensko-prostorne i sadržajne isečke, ali u metodologiji socioloških istraživanja ima malo radova o tome kako treba stvarati ove isečke da bi se obezbedila sistematičnost prikupljenih podataka. Naročito treba naglasiti da je za povećanje sistematičnosti posmatranja potrebno razviti metod stvaranja uzoraka u vremenu. Već više puta je istaknuto da je posmatranje vrlo spor način prikupljanja podataka i da ono mora duže da traje. Ako neki istraživač, ispitujući godinu ili više dana određeno selo ili fabriku, želi da znatan deo iskustvene evidencije izgradi pomoću posmatranja, on mora na neki način resiti problem statističkog određivanja toka posmatranja kako bi sa što više sistema stvarao isečke u čitavom jednogodišnjem vremenskom rasponu. Ove kritičke napomene ne znače da nisu ostvareni izvesni značajni uspesi u nastojanju da se posmatranje učini sistematičnijim.

4.

POKUŠAJ DA SE POVEĆA SISTEMATIČNOST POSMATRANJA MALIH GRUPA

Najviše je do sada u tom pogledu postignuto u posmatranju malih grupa i pojedinaca, koji u eksperimentalnim ili prirodnim uslovima obavljaju određene delatnosti. Jasno određen predmet posmatranja i njegove nevelike razmere olakšale su pronalaženje rešenja koja povećavaju sistematičnost posmatranja, jer se njegov tok može metodičnije organizovati, a stvorene su i razne više ili manje sistematske klasifikacije za sređivanje dobij enih podataka. Delokrug naučne primene ove vrste posmatranja je dosta širok. Mnogobrojne u društvenom pogledu značajne funkcije obavljaju razna tela koja su po svom sastavu manje grupe. Ovakve grupe se pojavljuju kao elementarne kolektivne jedinice u raznim granama društvene organizacije rada, a i mnogobrojne ključne odluke u sistemu društvene organizacije pripremaju i donose stalna ili privremena, radi rešenja-

vanja nekog zadatka obrazovana, društvena tela koja su po svojoj veličini takođe manje grupe. Premda način rada različitih grupa zavisi od osobenog karaktera njihovih zadataka, ipak razvijanje opšteg postupka posmatranja delatnosti malih grupa može da znatno olakša i unapredi njihovo poučavanje. Opšti postupak se, naime, prilagođava osobenim karakteristikama pojedinih tipova malih grupa.

Da bi čitalac dobio predstavu o pokušajima sistematskog posmatranja malih grupa i pojedinaca koji obavljaju određene društvene uloge, izneće se glavne osobine nekoliko poznatijih sistema. Više pojedinosti o tome može se naći u literaturi koja će biti navedena.

(a) *Bejlsov (Bales) sistem posmatranja malih grupa.* Najpoznatiji sistem za posmatranje delatnosti malih grupa izgradio je američki sociolog Robert Bejls. Sistem je nastao kao rezultat dugotrajnog eksperimentalnog proučavanja malih grupa.⁹⁾ On se sastoji iz klasifikacijske sheme za razvrstavanje podataka i načina posmatranja. U svom izvornom obliku način posmatranja je prilagođen eksperimentalnim uslovima, dok je klasifikacijska shema šire primenljiva. Klasifikacijska shema prošla je kroz više faza; u nekima od njih ona je imala znatno veći broj jedinica (čak do 85), što znači da se morala znatno razlikovati od svog sadašnjeg oblika u kome se podaci razvrstavaju u svega 12 kategorija. (Vidi shemu).

Bejlsov sistem se zasniva na posmatranju svih oblika ponašanja, a ne samo verbalnog, svakog pojedinog člana grupe, pri čemu se, kao što se vidi iz sheme, ponašanja razvrstavaju u 12 dosta apstraktnih klasifikacijskih jedinica, što znači da se od posmatrača zahteva znatna sposobnost tumačenja smisla različitih oblika ponašanja. A pošto se posmatraju vrlo sitni vremenski isecci, posmatračeva sposobnost tumačenja mora da bude udružena s vrlo brzim reagovanjem.

Klasifikacijski sistem sa ovako uopštenim jedinicama očigledno nema elementarno opisne ciljeve i mora polaziti od nekih teorijskih pretpostavki o činiocima koji utiču na delatnost malih grupa kada one treba da rese određen zadatak. Pažljivija analiza klasifikacijske sheme će lako otkriti te pretpostavke. Zato će one biti sasvim ukratko iznete. Pretpostavljeno je da grupa koja se nalazi pred nekim zadatkom mora najpre nastojati da zadatak što jasnije postavi, i zatim da razvije zajedničko vrednosno stanovište s koga će tražiti negovo rešenje. U tu svrhu je potrebno imati saglasnost o ciljevima koji se žele postići i izabrati jedan od mogućih načina njihovog ostvarivanja.

⁹⁾ Pored radova navedenih u prim. ⁴⁾, dosta podataka o razvoju Bejlsovog sistema ima u knjizi J. Madge, *The Origins of Scientific Socio-logy*, The Free Press, Glencoe, 111., 1962, eh. 12.

STANDARDNA BEJLSOVA KLASIFIKACIJSKA SHEMA PONAŠANJA

STANDARDNA BEJLSOVA KLASIFIKACIJSKA SHEMA PONAŠANJA

A. Društveno-emocionalno područje: pozitivne reakcije

B. Područje zadatka: predlaganje rešenja

C. Područje zadatka: pitanja

D. Društveno-emocionalno područje: negativne reakcije

1. Pokazuje solidarnost, podiže ugled drugih, pomaže, nagrađuje	
2. Popuštanje napetosti, šalje se, smeje se, izražava zadovoljstvo	
3. Slaže se, pasivno prihvata, razume, sudeluje, popušta	
4. Predlaže, upućuje, podrazumevajući autonomiju ostalih članova	
5. Iznosi mišljenje, ocenjuje, analizira, izražava osećanja i želje	
6. Orijentiše, obaveštava, ponavlja, razjašnjava, potvrđuje	a b c d e f
7. Traži orijentaciju, obaveštenje, ponavljanje, potvrdu	
8. Traži mišljenje, ocenu, analizu, izraz osećanja	
9. Traži predloge, uputstva, moguće načine postupanja	
10. Ne slaže se, pasivno odbija, formalistički se ponaša, ne pomaže	
11. Pokazuje napetost, traži pomoć, povlači se	
12. Pokazuje antagonizam, umanjuje ugled drugih, brani se i sl.	

- a) komunikacija
- b) ocenjivanje
- c) kontrola
- d) odlučivanje
- e) savlađavanje unutargrupne napetosti
- f) integracija

nja. Istovremeno, da bi uspešno delovala, grupa se mora brinuti o svojoj unutrašnjoj integraciji, mora nastojati da kontroliše unutrašnje izvore napetosti koji bi mogli da umanje njenu sposobnost za kolektivno delovanje i uopšte nastojati da emotivna klima i međusobni odnosi budu što povoljniji za rad.

Polazeći od tih pretpostavki klasifikacijski sistem je podeljen na dva osnovna područja. Prvo (A i D) se odnosi na ponašanja od kojih zavisi jedinstvenost i opšta unutrašnja atmosfera u grupi. Bejls to područje naziva društveno-emotivnim. Sva tri osnovna tipa ponašanja ove vrste uključena su u shemu u pozitivnom i negativnom vidu, tj. prema tome da li učvršćuju ili slabe jedinstvenost grupe i njenu sposobnost da kolektivno rešava postavljeni zadatak. Drugo područje (B i C) obuhvata ponašanja koja se neposredno odnose na pronalaženje rešenja postavljenog zadatka. Podela ovog područja na dva analogna dela izvedena je prema tome da li se nekim ponašanjem aktivno utiče da grupa na određen način postavi i reši zadatak ili se njime teži izazvati aktivniji oblik ponašanja. Šestočlano raščla-njavanje sheme, prikazano s njene desne strane, ide jedan ko'ak dalje u određivanju funkcionalnog značenja pojedinih vrsta ponašanja. Ono još jasnije pokazuje kako se svaki tip ponašanja uzima u dva suprotna vida. Sadržaj pojedinih klasifikacijskih grupa vidi se iz sheme. Kako se sva ponašanja razvrstavaju na vrlo apstraktnom nivou, prema svom osnovnom funkcionalnom smislu, a ne konkretnom sadržaju, klasifikacijska shema nije podesna za opisivanje konkretnog toka grupe delatnosti nego samo za ispitivanje nekih unutargrupnih odnosa. Usled toga ovom načinu posmatranja delatnosti malih grupa pretila velika opasnost od formalizma, ili bar nedovoljnog korišćenja svih mogućnosti da se u toku posmatranja dobiju potrebna izvorna obaveštenja.

Okolnost da se Bejlsov način posmatranja razvio u eksperimentalnim proučavanjima malih grupa uticala je na čitavu organizaciju posmatranja. U laboratorijskim uslovima posmatranje je organizovano na sledeći način. Grupa od oko 10 članova, kojoj je postavljen određen zadatak, raspoređena je u laboratoriju oko jednog polukružnog stola. Nasuprot otvorenom delu stola nalazi se pregrada koja dozvoljava vidljivost samo u jednom pravcu. U prostoriji iza pregrade se nalaze dva posmatrača koji mogu dobro videti svakog člana grupe. Pored toga u njoj ima mesta za izvestan broj studenata koji radi obučavanja prate rad eksperimentalne grupe i posmatrača. Sve što se govori u laboratoriji snima se pomoću magnetofona. Lica koja učestvuju u eksperimentu obično znaju da se njihovo ponašanje posmatra, ali se smatra da je bolje da posmatrača nisu vidljivi, jer će tako manje uticati na delatnost grupe. Sistem beleženja po-

dataka je vrlo detaljan, gotovo mikroskopski, jer je jedinica vremena u kojoj se beleže podaci mala. Smatra se da jedan posmatrač može u toku jednog minuta da registruje 10 do 20 pojedinačnih podataka, ili oko 800 na čas. Ovako iscrpno registrovanje je izvodljivo jer se upotrebljava jednostavan način registrovanja obaveštenja. Svaki od članova grupe označen je jednim brojem, a i svaka grupa ponašanja iz klasifikacije se takođe brojčano označava. Na taj način je registrovanje podataka vrlo uprošćeno. Sa svega tri brojke označava se određeno ponašanje, član grupe koji se ponaša i član grupe prema kome je ponašanje usmereno. Ako je neko ponašanje usmereno prema čitavoj grupi, na primer neki član nešto predlaže ili sugeriše čitavoj grupi, grupa se označava takođe jednom brojkom ili slovom. Radi daljeg olakšanja načina registrovanja podataka, upotrebljavaju se posebni aparati pomoću kojih se na pokretnu traku hartije prenose brojčani znaci. Ovakav način organizacije posmatranja i registrovanja podataka može se ostvariti samo u eksperimentalnim uslovima, ali on nije neophodan. Ako se poveća jedinica vremena za registrovanje promena i beleže samo podaci o celovitijim oblicima ponašanja, količina podataka koje treba registrovati može se znatno smanjiti, a da oni ne izgube mnogo od svoje analitičke vrednosti.

Bejls je izgradio i okvirni način analize podataka. Kako se izvorni podaci prikupljaju na vrlo apstraktnom nivou, mogućnosti njihove dalje analize su dosta ograničene. Osnovno analitičko sredstvo jeste izrada profila o ponašanju grupe kao celine i svakog pojedinog člana. Sva ponašanja se prema shemi razvrstavaju u 12 grupa i profil grupe se dobija kad se saberu sva pojedinačna ponašanja pojedinačnih vrsta i zatim pretvore u procentualnu strukturu. Profili pojedinih grupa mogu biti vrlo različiti. Na primer, profil grupe koja je složno radila imaće daleko manji postotak ponašanja u grupi negativnih društveno-emotivnih reakcija od grupe koju su razjedala neka unutrašnja neslaganja i sukobi. Na isti način se stvara i profil ponašanja pojedinih članova. Za analizu ovih profila su podjednako potrebne dve procentualne strukture: (1) struktura koja pokazuje učešće pojedinih vrsta ponašanja u ukupnom ponašanju pojedinca i (2) struktura koja pokazuje učešće nekog oblika njegovog ponašanja u ukupnom broju ponašanja iste vrste čitave grupe. Na primer, u nekoj grupi koja ima 10 članova registrovano je na nekoliko sastanaka ukupno 60 predloga o načinu rešavanja postavljenog problema. (Klasifikacijska jedinica br. 4 u shemi). Ako profil nekog pojedinca pokazuje 10 ponašanja ove vrste, može se zaključiti da je on pokazao natprosečnu inicijativnost, pošto se proseč kreće oko 6. Iz ostalih obaveštenja u shemi može se zaključiti i kako su se ostali članovi i grupa kao celina odno-

sili prema predlozima i sugestijama ovog člana. Na osnovu brojnih ispitivanja raznih grupa utvrđene su razne pravilnosti u njihovim profilima, koji na određen način prikazuju strukturu unutargrupnih odnosa. Te rezultate nije potrebno ši-e iznositi, pošto oni spadaju u teoriju malih grupa, a ne u način posmatranja njihove delatnosti.¹⁰⁾

(b) *Sistematsko posmatranje u oblasti rada.* Druga grupa sistema za posmatranje razvila se u oblasti rada i drugih društvenih delatnosti. Ovi sistemi se znatno razlikuju u pogledu stepena svoje razvijenosti. Sem toga, neki od njih se odnose uglavnom samo na tehnološku stranu pojedinih zanimanja. To će se videti na sledeća dva primera. Švedski sociolog S. Karlson (Carlson) upotrebio je prilikom proučavanja delatnosti direktora švedskih pred uzeća vrlo jednostavnu shemu za sređivanje podataka, dobijenih posmatranjem. Shema ima sledećih devet grupa, koje su daleko manje apstraktne nego Bejslove: (1) prima obaveštenja, (2) sređuje obaveštenja, (3) donosi odluke, (4) potvrđuje ili ispravlja odluke podređenih rukovodilaca, (5) izdaje naloge, (6) savetuje — objašnjava, (7) nadgleda, (8) izvršava i (9) radi na ličnom usavršavanju. Karlsonova shema je vrlo jednostavan sistem za ispitivanje raspodele radnog vremena na različite funkcionalne zadatke koji proizilaze iz nekog zanimanja.

Primer mnogo detaljnije klasifikacije za sređivanje podataka dobijenih posmatranjem nekih delatnosti, sa izrazito konkretnim klasifikacijskim grupama, jeste Gestova (Guest) klasifikacija za posmatranje rada industrijskih poslovođa. Ona ima 17 grupa za vrstu rada, 8 za mesto gde se rad obavlja, 13 za način njegovog obavljanja, 18 za dodire poslovođe s pretpostavljenima, predstavnicima sindikata, drugim poslovođama, radnicima iz vlastite radne grupe, u 7 klasifikacijskih grupa se razvrstavaju podaci o tome ko daje inicijativu za uspostavljanje pome-nutih međusobnih dodira, a 5 grupa se odnosi na trajanje pojedinog ponašanja. Gestov sistem posmatranja je mikroskopskog karaktera; vremenska jedinica za merenje trajanja ponašanja iznosi svega četvrt minuta.¹¹⁾

Pošto se razne klasifikacije znatno razlikuju u pogledu apstraktnosti svojih kategorija, njihova upotreba zahteva različitu stručnu spremu posmatrača. Ako je klasifikacija konkret-

¹⁰⁾ Postoje i drugi sistemi za posmatranje malih grupa koji su dosta slični Bejslovom. Vid. R. W. Heyns, A. F. Zander, *Observation of Group Behaviour*, u knjizi L. Festinger, D. Katz (eds.), *Research Methods in Behavioral Sciences*, The Dryden Press, New York, 1953, eh. IX.

¹¹⁾ R. H. Guest, *Categories of Events in Field Observation*, u knjizi R. N. Adams, J. J. Preis (eds.), *Human Organization Research*, The Dorsey Press, Homewood, 111., 1960, eh. XVIII.

nija, mnogo je lakše registrovati određene podatke posmatranja; u radu s apstraktnijim klasifikacijama, međutim, posmatrač mora prethodno razvrstati opažaj ne podatke u apstraktne kategorije sheme, što je složeniji zadatak i traži veću stručnost posmatrača. Ipak se u primeni klasifikacija raznih vrsta postiže visoka saglasnost između nezavisnih posmatrača. Koeficijenti saglasnosti se kreću oko 0,9, što znači da se može očekivati da će nezavisni posmatrači u 9/10 slučajeva na istovetan način razvrstati opažajne podatke. Broj posmatrača, potreban da bi se po nekoj klasifikacijskoj shemi mogli sistematski prikupljati podaci, zavisi od razuđenosti sistema, veličine posmatrane grupe, a i od dužine posmatranja. Gotovo mikroskopsko posmatranje mnogobrojnih pojedinosti u vrlo kratkim vremenskim intervalima, i s tim povezano obimno beleženje podataka, dovede posle izvesnog vremena do zamora posmatrača.

Kao što je već rečeno, posmatranja ove vrste mogu dobiti široku primenu u sociološkom proučavanju raznih institucionalizovanih oblika društvenog života. Pored proučavanja načina rada malih grupa i strukture njihovih unutrašnjih odnosa, što je takeđe teorijski važan zadatak, ovaj način prikupljanja podataka može se korisno upotrebiti za sistematsko proučavanje procesa pripremanja i donošenja raznih odluka. Mnogobrojne odluke se pripremaju, donose i razrađuju u telima koja su po svom sastavu manje grupe. Posmatranjem njihovog rada može se proučavati ko pokreće razmatranje pojedinih pitanja; kako se zatim u grupi stvara idejna osnova za donošenje odluke; ko i kako dalje razrađuje usvojenu idejnu osnovu i pretvara je u razvijenu podlogu za organizovanje određenih delatnosti; kako se u grupama koje rade na nekim zajedničkim odlukama usklađuju suprotna gledišta; kako grupa koja trajno postoji kontroliše izvršavanje svojih odluka, i si.

Ali, u sociološkom proučavanju ovih procesa treba dobro poznavati ceo sistem organizacije u kome se obrazuju i do-br'aju određene funkcije tela koja donose neke odluke ili ih stručno razrađuju, odnosno kontrolišu njihovo istraživanje. U razvijenijim-oblicima organizacije ovaj mehanizam je obično prilično složen i pojedina njegova tela imaju različite kompetencije i funkcije. Svako od ovih tela učestvuje u pokretanju, razradi i donošenju neke odluke u skladu sa svojim opštim i specifičnim (sa stanovišta određene odluke) kompetencijama. Cesto se dešava da se odluka iznese pred forum kon je kompetentan da je donese u svom već gotovo konačnom obliku, na čijem je stvaranju prethodno sarađivalo više tela. Ako bi se proučavanje ograničilo na ove odlučujuće forume, na primer, rad radničkog saveta u nekom preduzeću ili saveta neke ustanove, ostale bi nedovoljno proučeno mnogobrojne faze njenog stvaranja u ko-

jima se obično mogu izraziti videti različiti interesi, grupni odnosi i shvatanja. Opšte pravilo sociološkog proučavanja ma koje vrste malih grupa koje nisu stvorene radi eksperimentisanja, nego su nastale u stvarnom društvenom životu, jeste da se sve što se dešava na njihovim sastancima ne posmatra izolovano iz širih društvenih uslova u kojima se grupe nalaze. Neke grupe imaju prema tim uslovima više a neke manje samostalnosti, ali ni jedan nije od njih nezavisna. Izvangrupni činioci utiču na najrazličitije načine i na sam rad grupe. Položaj pojedinih članova u grupi zavisi u velikoj meri od njihovog opšteg društvenog položaja, kao i položaja u određenoj grani društvene organizacije. Spremnost grupe da prihvati sugestiju nekog svog člana zavisiće često više od toga što i koga taj član izvan grupe predstavlja, nego od sadržaja sugestije; naročito ako grupa u donošenju svoje odluke nije nezavisna, ili joj je za ostvarivanje određene sugestije neophodna spoljna podrška i pomoć. Ukratko, ako se ne poznaje ceo institucionalni sistem u kome neka grupa nastaje i deluje nego se njena delatnost izolovano proučava, ostaju nezapaženi mnogi bitni sociološki činioci koji utiču na grupu. Ovo opšte pravilo važi u još većjoj meri kad je proučavana grupa deo ili specijalizovani organ nekog organizovanog šireg sistema. **

Valja napomenuti da se slične klasifikacijske sheme mogu upotrebiti kad se neka grupa proučava posredno na osnovu zapisnika; stenografskih beležaka, magnetogramskih snimaka i si. Mora se očekivati da će u tim slučajevima izvorna obaveštenja biti manje potpuna i sistematična od obaveštenja dobijanih sistematskim posmatranjem. Ipak ona mogu biti vrlo korisna za proučavanje niza naučnih problema, jer se rad mnogih značajnih društvenih tela ne može naučno posmatrati u svom toku.

Drugo područje o kome se izvorni podaci mogu vrlo uspešno prikupljati sistematskim posmatranjem jeste profesionalni sadržaj raznih zanimanja u podeli rada. Naravno, nisu sva zanimanja podjednako pristupačna posmatranju. Što u nekom zanimanju ima više elemenata koji ulaze u oblast poverljivih i tajnih ili privatnih društvenih ponašanja i obaveštenja, ono je manje pristupačno posmatranju. Ipak, osnovna profesionalna delatnost najvećeg dela zanimanja je javnog karaktera i sistematskim posmatranjem lica koja ih obavljaju može se dobiti dosta verna slika težine, složenosti i komplikacija koje se javljaju u raznim zanimanjima. Ali da bi ovaj način proučavanja doneo sociološki dublja obaveštenja, posmatrač treba da dobro poznaje opštedruštvene institucionalne norme, koje važe za određeno zanimanje, i njihove specifične konkretizacije u određenom tipu preduzeća i ustanove. Ali pored toga vrlo je kori-

sno da posmatrač zna i kako lica koja obavljaju određena zanimanja i njihova neposredna okolina tumače opštedruštvene i uže "kolektivne norme. Jer često se izvorni smisao društvenih normi i njegovo tumačenje u određenoj sredini dosta razlikuje. Oficijelne i neoficijelne norme mogu se stoga nalaziti u priličnom raskoraku, a da se to ne oseća kao kršenje društvenih normi. Posmatraču koji poznaje ove različite normativne aspekte profesionalnog ponašanja biće razumljiviji smisao raznih posmatranih postupaka i ponašanja. Sem toga, on je u tom slučaju u stanju da na ceo oviti i način sagleda u kakvom odnosu se nalaze normativni i faktički sadržaj posmatranih zanimanja.

5.

NASTOJANJA DA SE SISTEMATIZUJU KOMPLEKSNIJI OBLICI SOCIOLOŠKOG POSMATRANJA

Težnja da se poveća sistematičnost izvornih podataka nije ograničena na posmatranje malih grupa i čvrsto institucionalizovanih oblika ponašanja pojedinaca, nego se, uporedo s tim, javljaju pokušaji sistematizacije kompleksnijih oblika posmatranja. Prilikom opšteg razmatranja sistematičnosti izvornih podataka istaknuta je uloga koju u tom pogledu imaju jasno postavljeni i operacionalno razrađeni teorijski ciljevi istraživanja, na osnovu kojih se može unapred zaključiti koja su iskustvena obaveštenja potrebna. Međutim, u prikupljanju podataka pomoću kompleksnijih oblika posmatranja, način povezivanja prikupljanja podataka s teorijom mora se dosta izrazito modifikovati da bi se prilagodio ovom vrlo osobenom istraživačkom postupku. Razlozi će se lakše razumeti ako se najpre iznesu dve osnovne osobine kompleksnog posmatranja. (1) Pomoću njega se obično proučava neki složeniji društveni oblik, na primer, selo, gradska četvrt, preduzeće, ustanova i slično, i (2) posmatranje obično traje duže vremena, pošto se nastoji da se izgradi kompleksna iskustvena evidencija o predmetu proučavanja, a ne samo da se stekne opšti utisak. Teorijski elementi, naravno, moraju usmeravati i ovakva istraživanja; u protivnom slučaju se ne može izbeći njihova neodređena opisna rasplinutost. Ipak, problemski sadržaj u ovim istraživanjima može čak i mora biti znatno manje definitivno formulisan pre početka prikupljanja, nego u istraživanjima u kojima se izvorni podaci prikupljaju u kratkom vremenskom preseku. Na primer, u anketi, gde je prikupljanje podataka ograničeno na jedan određeni moment, moraju se, pre nego što ona počne, resiti svi problemi sadržaja

i načina prikupljanja. Sistematičnost iskustvene evidencije zavisi presudno od tih pripremnih radova. Analiza, naime, počinje kad su svi podaci već prikupljeni i mora da se kreće u njihovom okviru. U istraživanjima koja se zasnivaju na kompleksnom posmatranju sistematska iskustvena evidencija je rezultat dugotrajnijeg procesa u kome se nastoji da se postepeno dođe do sve obuhvatnijih i potpunijih podataka o konkretnom složenom društvenom obliku koji se proučava. Teorijska osnova istraživanja ne mora pre početka rada na terenu biti pretvorena u sistematski sadržinski okvir posmatranja. Teorijski momenti ukazuju samo osnovne pravce u kojima treba usmeriti posmatranje. U prvom neposrednom dodiru s predmetom istraživanja može se o njemu steći samo opšti početni utisak, koji se zatim u raznim pravcima proširuje u zavisnosti od istraživačkih ciljeva, ali i od stanja u kome se nalazi posmatrani društveni oblik i promena što se u njemu dešavaju u toku vremena. Ovo je sasvim u skladu sa ranije iznetim gledištem da se posmatranje, kao poseban oblik prikupljanja podataka, uklapa u spontani tok posmatranih pojava.

U ovom načinu prikupljanja podataka su svakako sadržane vrlo velike opasnosti da se ono pretvori u hroničarsko opisivanje pojava i da se ne izgradi sistematska iskustvena evidencija za teorijsko proučavanje nekih problema. Bitna pretpostavka postizanja ovog drugog cilja jeste da čitav tok prikupljanja podataka prati vrlo aktivna sekvencijalna analiza. U ovim istraživanjima analiza ne počinje pošto je prethodno stvorena izvorna građa. S obzirom da proces prikupljanja podataka traje dugo, i nuhova analiza se odvija u etapama, u izvesnom smislu skokovito. Čim je istraživač stekao prvi opšti utisak o proučavanoj sredini, on treba da taj utisak svestrano analizira da bi mogao da oceni da li je ona prikladna za proučavanje određenog problema i, ako jeste, kako treba organizovati prikupljanje podataka u narednom periodu. I kasnije, u raznim momentima istraživanja, istraživač mora rezimirati podatke do kojih je već došao da bi svaka naredna etapa prikupljanja bila što bolje uključena u vremenski trajan, ali ipak smi-saono celovit tok stvaranja iskustvene evidencije. Naročito pri tome treba podvući da se zadatak sekvencijalne analize ne iscrpljuje poređenjem već prikupljenih podataka sa idealnom iskustvenom evidencijom koja je potrebna za proučavanje problema što su formulisani pre početka terenskog rada. Pažljivo proučavanje iskustava stečenih u dugotrajnijem dodiru s predmetom proučavanja može da unese znatnije izmene u prvobitni plan istraživanja, pa čak i da istraživanje usmeri u novom pravcu. Ne sme se, naime, zaboraviti da sve konkretne društvene sredine nisu podjednako prikladne za proučavanje raznih naučnih

problema. Ako se, stoga, u toku proučavanja neke sredine naiđe na neki naučno zanimljiv problem ili za tu sredinu (selo, predu-zeće) karakterističan odnos ili stanje, čije proučavanje nije bilo predviđeno prvobitnim okvirnim planom istraživanja, proširenje ili čak preorijentisanje istraživanja u novom pravcu može da bude značajan doprinos sekvencijalne analize.

Siri zaključak koji se može izvesti iz prethodnog razmatranja predstavlja kritiku uprošćenih shvatanja o načinu stvaranja plana istraživanja. Prema tim shvatanjima plan istraživanja se sastoji od sledećeg niza vremenskih sukcesivnih radnji: (1) postavljanja problema, (2) razrade hipoteza, (3) operacionalizovanja hipoteza, (4) stvaranja instrumenata za prikupljanje podataka (5) prikupljanja i sređivanja podataka, i konačno (6) analize podataka radi proveravanja postavljenih hipoteza. Tok istraživanja u kojima se izvorni podaci prikupljaju dužim posmatranjem ne odgovara ni izdaleka gornjoj shemi. Naravno i u tim se istraživanjima već na početku postavljaju izvesni opšti ciljevi, i one polaze od nekih teorijskih pretpostavki; ali ti ciljevi i pretpostavke služe više kao ideje-vodilje, nego kao do pojedinosti izgrađen okvir čitavog posmatranja. Polazeći od osnovnog problema i svoje opšte naučne kulture, istraživač se stalno suočava s proučavanom stvarnošću i mora rezultate tog suočavanja pažljivo da analizira. U sličnom se položaju nalazi i istoričar. I on, pre nego što počne da proučava neki istorijski problem, nastoji da se obavesti o širim istorijskim prilikama u kojima je postojao predmet istraživanja, kao i da se upozna s već postojećim naučnim podacima i mišljenjima o njemu. Na osnovu toga on stvara okvirni plan svog istraživanja. Ali ovaj nije niti može biti do pojedinosti razrađen. U toku svojih istraživanja istoričar postepeno dolazi do novih istorijskih podataka, a svaki značajniji novi dokumenat može da sugerira nove pravce u kojima treba tražiti dalja obaveštenja, kako bi se postavljeni problem što potpunije i svestranije osvetlio. Svaki novi istraživački korak je u izvesnom smislu učinjen u nepoznato, ali on istovremeno, po pravilu, proizilazi iz nekih prethodnih saznanja. Samo intenzivna i stvaralačka sekvencijalna analiza može dugotrajno prikupljanje podataka povezati u jedinstvenu celinu i omogućiti da se izgradi sistematska iskustvena evidencija za ispitivani problem.

Sekvencijalna analiza je dosta zapostavljena u metodologiji socioloških istraživanja, možda upravo zato što se prilikom razmatranja pojedinih metodoloških problema imaju u vidu oblici u kojima se oni pojavljuju samo u nekim tipovima istraživanja, a prvenstveno u anketama i drugim statističkim akcijama. Niz sugestija o neophodnosti i korisnosti sekvencijalne analize u kompleksnijim istraživanjima, koje se mogu naći u

radovima Vornera (W. L. Varner), Uajta (W. F. Whyte) i drugih istraživača,¹²⁾ ostale su gotovo neprimećene i nedovoljno metodološki razvijene. Tek u poslednje vreme učinjeno je nekoliko uspešnih pokušaja da se metod sekvencijalne analize u kompleksnim oblicima posmatranja bolje prouči. U tome se ističu radovi H. Bekera (H. Becker) i B. Džira (B. Geer).¹³⁾ Ovi pisci ističu da u dugotrajnijim i kompleksnijim istraživanjima na osnovu posmatranja treba razlikovati četiri faze ili četiri zadatka, koji ne slede vremenski jedan za drugim nego se stalno međusobno prepliću. To su, prvo, odabiranje problema, definisanje osnovnih pojmova i stvaranje indeksa za prikupljanje i sređivanje podataka. Već ovaj zadatak može se samo delimično resiti na početku istraživanja, a pretežnije se stvara u toku rada na terenu, na osnovu upoznavanja s konkretnim prilikama. Drugi se zadatak sastoji u ispitivanju učestalosti i raspodele raznih pojava u ispitivanoj sredini, treći u uključivanju pojedinih podataka u teorijski model proučavanog složenog društvenog oblika, a četvrti je sinteza podataka.¹⁴⁾

Ove tri faze se međusobno stalno dopunjavaju u čitavom toku prikupljanja podataka. Ako se želi proučiti neko selo, kao lokalna zajednica, ili samo kako se u njemu pojavljuje neki društveni problem, poći će se od opštih teorijskih shvatanja koja važe za lokalnu zajednicu seoskog tipa. Ali, svako selo ima i neke svoje osobenosti. pa se stoga opšti teorijski model mora konkretizovati da bi bio prilagođen određenom selu koje se proučava. Vrlo različiti modeli su potrebni za sintetičko proučavanje sela koje je udaljeno od tržišta, čija je privreda pretežno naturalna, u kome globalno društvo nije razvilo ogranke raznih svojih ustanova (upravnih, privrednih, prosvetnih, zdravstvenih i dr.) i čija je lokalna kultura izrazito tradicionalna, i za proučavanje nekog drugog naselja, koji se od tradicionalnog s^ola znatno razlikuje po strukturi svog stanovništva koje velikim delom radi izvan poljoprivrede, a zbog blizine grada gotovo čitavo stanovništvo koristi razne njegove ustanove (na primer. deca se školuju u gradskim školama, koriste se gradske zdravstvene, zabavne i druge ustanove), i usled toga se životni stil sela sve više približava gradskom. Konkretni model proučavane lokalne zajednice ne sme da bude prazna apstrakcija, nego sredstvo za što precizniji opis njenog stanja, zasnovan na nekim opštim

¹²⁾ Vid. literatura navedenu u prim. 2 i 8.

¹³⁾ H. S. Becker, Problems of Inference and Proof in Parti-cipant Observation, *American Sociological Review*, vol. 23 (1958), N° 6; H. S. Becker, B. Geer, Participant Observation: The Analysis of Qualitative Field Data, u knjizi R. N. Adams, J. J. Preis (eds.), op. cit., eh. v. XXI.) H. S. Becker, B. Geer, op. cit., p. 275-6.

teorijskim kriterijima. Ova neophodna konkretizacija opšteg teorijskog modela određenog društvenog oblika ne može se stvoriti unapred, nego se stvara postepeno. Što se prikupi više teorijski relevantnih podataka o raznim aspektima proučavanog predmeta, može se iz njih potpunije i elastičnije izvesti njegov konkretizovani model koji će služiti za sintetizovanje prikupljenih podataka, što je neobično korisna predradnja za sintezu naučnih rezultata proučavanja. Ako se izgubi iz vida da u istraživanjima ove vrste analiza treba da počne već prvog dana boravka na terenu, i ako se rad svede na manje-više pasivno prikupljanje podataka, može se desiti da posle godinu dana istraživač raspolaže s mnogo podataka, ali da je njihova analitička vrednost neznatna, između ostalog zato što oni nisu dovoljno potpuni.

U toku proučavanja se pod utiskom iskustva koje se stiče u proučavanoj društvenoj sredini mogu menjati pojedine polazne pretpostavke i zaključci prethodnih analitičkih faza. Istraživač, na primer, može steći utisak da su odnosi između raznih grupa u proučavanoj sredini vrlo usklađeni, i zatim jedna prepirka ili diskusija o nekom problemu na javnom sastanku, ili govorkanja i glaseline za koje sazna tek pošto se bolje uključio u zajednicu, mogu da mu posluže kao prozor kroz koji se mogu videti ranije neprimetni i nenaslućivani odnosi između pojedinih društvenih grupa i slojeva. Suočen s ovakvim neočekivanim iskustvom, pažljiv istraživač će nastojati da ga u daljem radu prover i, ako se ono pokaže tačnim, dopuni novim posma-tranjima i drugim obaveštenjima. Osetljivost prema novim iskustvima, spremnost da se u njihovom svetlu ponovo ispita osnovanost raznih ranije stvorenih zaključaka, i sposobnost da se pod njihovim uticajem istraživanje razvija u novim pravcima su osobine potrebne za svestrani je korišćenje mogućnosti sekvencijalne analize. Ova nije samo neophodno sredstvo da se u dužem istraživanju aktivno sprovede određena osnovna zamisao. U njoj su mogućni i skokoviti obrti.

U dugotrajnijem prikupljanju podataka, naročito kad je ono jače uključeno u spontani tok proučavanih procesa, vrlo je korisno da se s vremena na vreme izvrši pregled već stvorene izvorne građe. U tu svrhu se u toku sekvencijalne analize pri-menjuje tzv. kvazistatističko sređivanje podataka, sa ciljem da se blagovremeno otkriju postojeće praznine u izvornoj građi. Na primer, ako se između ostalog, proučavaju međusobni odnosi porodica u lokalnoj zajednici i istraživač zna[^]da o njima jos nije prikupio sistematske podatke, ali, pošto već raspolaže određenom količinom obaveštenja, on treba da ih na kvazista⁻tički način sredi da bi mogao bolje videti kakvi mu podaci najviše nedostaju. Može se, naime, desiti da se prikupljeni

374

podaci vrlo neravnomerno odnose na porodice iz različitih slojeva, etničkih grupa ili delova naselja. Sem otkrivanja praznina u izvornoj građi, prednost kvazistatističkog sređivanja podataka sastoji se i u tome što unapred otkriva analitičke mogućnosti sadržane u strukturi izvorne građe, pa i u tom pogledu može ukazati na neke propuste. Kao što se vidi, neophodan je čitav niz postupaka da bi se povezivanjem teorijske misli s prikupljanjem novih podataka u istraživanjima koja traju duže vremena stvorila sistematska iskustvena evidencija potrebna za konačnu sintezu. A analiza se povezuje čak i sa elementarnim podacima. Kad istraživač piše zabeležku o nekom svom posma-tranju, gotovo uvek je korisno da u nju unese, pored onog što je video ili čuo, i svoj komentar, kojim analizira smisao tog događaja. Ta zapažanja, nastala u neposrednijem dodiru sa iskustvom mogu kasnije biti vrlo korisna.

6. PRIPREMA ZA ODLAZAK NA TEREN I USPOSTAVLJANJE POVOLJNIH DRUŠTVENIH ODNOSA

Pre nego što se uputi na teren istraživač treba da se što je moguće bolje iz raznih posrednih izvora obavesti o sredini u koju će doći. Pre svega, da upozna opšte društveno-kulturne karakteristike određenog kraja. Ako će se proučavati neko preduzeće, ustanova ili neki drugi organizovan društveni oblik, on treba da se dobro upozna sa pozitivnim propisima koji regu-lišu njihovu delatnost. Pored toga, istraživač treba bar donekle da upozna i prošlost sredine koju će proučavati: lokalnu istoriju kraja i sve što može naći o istorijatu određenog preduzeća ili ustanove. Pored naučne literature i statističkih podataka, važan izvor obaveštenja o sredini može da bude lokalna štampa. Proučavajući lokalnu štampu, istraživač može steći predstavu o tome koji su lokalni događaji i problemi uzbuđivali tu sredinu u bližoi prošlosti i saznati niz podataka o njenim viđenijim i uticajnijim ljudima. Dobro je, ako je moguće, da istraživač upotpuni sva pomenuta obaveštenja putem razgovora s ljudima koji iz ličnog iskustva poznaju mesne prilike i ljude. Što se bolje o svemu ovom obavesti pre odlaska na teren, lakše će mu biti da se na terenu snađe, da ne gubi vreme i da ne čini razne netaktične i nepromišljene postupke.

Međutim, ma koliko bile važne ove pripreme, ne treba ih produžavati u nedogled, jer se ipak mnoge stvari mogu upoznati tek na terenu. Pre svega, samo se na terenu mogu upoznati

konkretni ljudi. Ovo je od izuzetnog značaja za prikupljanje podataka putem posmatranja. Idealno bi bilo da istraživač-posmatrač upozna sve ljude u sredini koju proučava. Što bolje poznaje širok krug lica, istraživač može da u određeniji društveni okvir postavi razne opažaj ne podatke. Ako proučava, na primer, neposredne odnose između lica koja pripadaju različitim profesionalnim grupama, društvenim slojevima ili etničkim grupama, istraživač nije u stanju da o tome nešto određenije zaključi samo na osnovu posmatranja. Ne vredi mnogo da dođe u kafanu da bi video društveni sastav njenih gostiju i ko s kim sedi, sve dok ne poznaje »širok krug ljudi. Što veći broj ljudi poznaje, i što više o njima zna, istraživač je u povoljnijem položaju da shvati ono što se pred njegovim očima dešava.

U istraživanjima ove vrste koja dugo traju vrlo je složeno održavanje povoljnih odnosa s proučavanom sredinom. Anketa prođe kao vetar. Pošto je dobijen pristanak, ona se može izvesti za nekoliko dana. Nema mnogo bojazni da će se, ako je anketa pažljivo organizovana, za tako kratko vreme poremetiti na početku uspostavljen povoljan odnos sa sredinom. Međutim, u ovim istraživanjima boravak na terenu traje godinu dana, a nekad i više, ili se obavlja u nekoliko navrata u toku više godina. Sasvim je normalno da se u toku vremena može lako zaboraviti ono što je na početku dogovoreno i da se zbog raznih uzroka u toku rada pogoršaju istraživačevi odnosi sa sredinom. Da bi se povoljni odnosi, pošto su jednom uspostavljeni, trajno održali, neophodno je da istraživač bude u stalnom dodiru sa svim delovima ispitivane društvene sredine.

Nemoguće je navesti sve uzroke zbog kojih mogu da se poremete uspostavljeni društveni odnosi. Biće dovoljno navesti neke karakteristične slučajeve. Zategnuti odnosi mogu da se pojave između istraživača i lokalne rukovodeće grupe. Rukovodeća grupa je na početku dala pristanak i saglasila se sa uslovima pod kojima istraživač može da radi. Jedan od bitnih uslova je da on ne mora ni o jednom pojedincu nikome ništa konkretno da saopštava, nego da iznosi samo svoja opšta zapažanja o određenom problemu ili stanju, ali tako da se ne mogu identifi-kovati pojedinci. Ako se pod tim uslovima ne dobije pristanak za istraživanje, naučnik ne treba ni da ga počinje. Ipak se kasnije u toku rada češće pojave napeti i zategnuti odnosi, naročito kad se naide na nekog rukovodioca koji nedovoljno poznaje prilike u svom delokrugu ili se zbog bilo kojeg razloga osjeća nesigurnim. Takav rukovodilac može lako da počne da se plaši da neko na njegovom području zna više od njega. Konkretan povod za sukob zaista nije teško naći.

Jednom uspostavljeni dobri odnosi mogu se pokvariti ¹ sa širim krugom ljudi. Razlozi i ovde mogu biti vrlo raznoliki.

Ako se apstrahuje od istraživačevih grešaka i netaktičnosti u ponašanju, naravno prema shvatanjima proučavane sredine, jedan od uzroka ohlađenja u odnosima između njega i raznih pojedinaca i porodica može da se sastoji u tome što on nije u stanju da sa njima trajno održava društvene odnose u onom vidu u kome su oni uspostavljeni u toku razgovora koji je služio za prikupljanje nekih podataka. Vrlo često se u naučne svrhe prikupljaju obaveštenja koja ljudi u svakodnevnom životu daju samo licima koja smatraju vrlo bliskim. Samim tim što je sa istraživačem vodio ovakav razgovor, mnogi ispitanik ga uključuje u krug sebi bliskih ljudi i pretpostavlja da će ovaj s njim održavati takav odnos. Ne retko se dešava da posle razgovora ispitanik sasvim nekonvencionalno poziva istraživača da ponovo navrati u njegovu kuću. Iako se istraživač prema ljudima ne treba da odnosi poslovno, ostaje činjenica da on nema vremena da svraća u mnoge porodice, radi toga da bi samo časkao, pošto su ga domaćin i ostali ukućani počeli ubrajati u svoje prijatelje. Sa malo više takta i napora može se svakako otkloniti ovaj razlog pogoršanja dobrih međusobnih odnosa.

Kako, pak, treba da se vlada istraživač da bi održao normalne i povoljne društvene odnose? Pored onog što je rečeno o diskreciji u upotrebi dobijenih obaveštenja, treba nešto reći i o njegovom opštem ponašanju. Kako je njegova istraživačka uloga poznata, nije uopšte potrebno da se on ponaša kao pro-sečan član ispitivane sredine. Ako proučava selo, nije potrebno da se oblači u seljačko odelo, da počne da govori lokalnim dijalektom, da se u ličnom životu pridržava higijenskih i drugih običaja ispitivane sredine i si. On može da se ponaša sasvim prirodno i onako kao što se ponaša lice njegovog društvenog položaja. Od presudnog je značaja da istraživač uvek svojim ponašanjem pokaže razumevanje i poštovanje prema društvenim normama sredine. Na primer, ako istraživač prisustvuje nekom događaju, nekoj porodičnoj ili javnoj svečanosti koji imaju neke religijske popratne elemente, on ne treba da se pretvara da je religiozan, da se krsti i si. Njegovo ponašanje treba da bude sasvim dosledno njegovom životnom stavu. Sasvim je dovoljno da on pokaže poštovanje određenog običaja, dok god taj običaj ne predstavlja kršenje nekih osnovnih društvenih normi. Takvim otvorenim i doslednim držanjem stiče se mnogo dublje poverenje sredine, nego veštačkim glumljenjem potpune identifikacije sa njom. Upravo glumljenje potpune identifikacije sa sredinom — koje se uostalom ne može trajnije prikriti — može da stvori nepoverenje ljudi i osećaj da je istraživač neiskren i licemeran.

7.

POSMATRANJE I DRUGI NAČINI PRIKUPLJANJA PODATAKA

Već iz navedenih primera se vidi da u istraživanjima, koja se zasnivaju na dužem i kompleksnom posmatranju, posmatranje nije jedini izvor iskustvenih obaveštenja. Za istraživanja ove vrste u najvećoj meri važi ranije istaknuto načelo da prikupljanje podataka treba da bude tehnički što raznolikije i da se zasniva na komplementarnoj upotrebi raznih postupaka od kojih je svaki više podesan za prikupljanje određenih vrsta obaveštenja. Ova tehnička raznolikost i komplementarna upotreba raznih načina prikupljanja podataka može se najpotpunije ostvariti upravo u ispitivanjima koja se zasnivaju na dugotrajnijem posmatranju. Pošto duže vreme boravi u ispitivanoj sredini, istraživač dolazi u dodir sa raznim izvorima obaveštenja koja u društvu nastaju nezavisno od nauke. Ako dobije dozvolu da koristi razne lokalne arhive, istraživač može u opštinskom odboru, mesnoj kancelariji, preduzećima i ustanovama, u mesnim političkim, kulturnim i drugim organizacijama, u parohijskom (župnom) uredu itd. doći do mnogih dragocenih podataka o životu proučavane sredine. Pored toga, upravo zato što duže vremena boravi na terenu, istraživač može pored posmatranja, koje je uvek upleteno u spontani tok događaja, da organizuje razna šira ili uža sistematska prikupljanja podataka pomoću razgovora. Komplementarna upotreba različitih sredstava za prikupljanje podataka može, dakle, da u punoj meri dođe do izražaja.

Ali ne samo to. U istraživanjima, zbog kojih se naučnik duže vremena nalazi na terenu, može se dosta modifikovati pri-me-na raznih drugih postupaka, kako bi se oni više prilagodili konkretnim uslovima i omogućila pouzdanija kontrola dobijenih obaveštenja. Neka se uzme primer da treba organizovati neku složenu anketu, u kojoj se ispitanicima postavlja veliki broj pitanja različite sadržine, i da razgovor treba da traje nekoliko sati. Svakako je manje povoljno za prikupljanje podataka ako se ceo razgovor mora izvesti odjednom, nego ako se on vodi u više mahova. U prvom slučaju se u toku istog razgovora traže obaveštenja o vrlo različitim pitanjima (na primer, ekonomskom stanju, poreklu porodice, srodničkim odnosima i vaspitanju dece, stavu prema raznim tradicionalnim običajima i si.). Na prvi Pogled bi moglo izgledati da tematska raznovrsnost može razgovor učiniti zanimljivim. Ali, ako se uzme u obzir da se o svim Pitanjima želi doći do što potpunijih i tačnijih obaveštenja, po-

staje razumljivo da ovakav razgovor zahteva od ispitanika vrlo velik napor. Zbog toga je u ovakvim slučajevima često mnogo povoljnije da se podaci o različitim, iako međusobno povezanim sadržajima prikupljaju u više navrata. Ako se istraživač nalazi duže vremena u nekom selu, fabrici i si., on može svratiti više puta u istu kuću i prikupljati podatke o pojedinim užim delovima ankete. Ovo višekratno dolaženje u dodir sa istim ispitanikom ili porodicom može i inače da bude korisno.

Naredna značajna prednost istraživanja koja se zasnivaju na dugotrajnijem posmatranju sastoji se u proširenim mogućnostima neposredne kontrole dobijenih obaveštenja. U Onim oblicima prikupljanja, kao što je na primer anketa, kad se lica koja podatke prikupljaju vrlo kratko vreme nalaze u ispitivanoj sredini, mnogo je teže na pouzdan način proveriti tačnost i iskrenost pojedinih obaveštenja dobijenih od ispitanika. Još teže je ovo postići prilikom korišćenja nekih već postojećih izvora. Sva međusobna neprotivrečna i dovoljno verovatna obaveštenja imaju mnogo izgleda da budu prihvaćena kao tačna. Upravo, okolnost da duže vreme živi u ispitivanoj sredini omogućuje istraživaču da svestrani je utvrdi vrednost izvornih obaveštenja. On ne prikuplja na brzinu samo verbalne iskaze^a ljudi, da bi ih kasnije sređivao i analizirao neko drugi, koji nikad nije video ni ispitanike ni opšte prilike u kojima oni žive. Pošto je putem razgovora došao do nekih obaveštenja, istraživač nastavlja da živi u istoj sredini. Saznajući sve više o pojedincima, porodicama, društvenim grupama, on je u stanju da sve realističnije oceni vrednost svakog pojedinačnog izvornog obaveštenja. Raznovrstan i trajan neposredni dodir s predmetom istraživanja stvara, naime, najpovoljnije uslove za korišćenje obaveštenja iz raznih nezavisnih izvora, kao osnovnog načela kritike izvornih podataka. Pri tome ne treba zaboraviti da lično posmatranje predstavlja najsolidniji oslonac u ispitivanju vrednosti ostalih obaveštenja, kad god se ono, s obzirom na prirodu podataka, može u tu svrhu upotrebiti.¹⁵⁾ O tome koliko se zahvaljujući trajnijem boravku u ispitivanoj sredini može bolje oceniti vrednost pojedinih obaveštenja postoje mnogobrojne anegdote, ali malo sistematskih ispitivanja. A upravo su ovakva ispitivanja potrebna za svestranije razmatranje koliko su pojedini postupci prikladni za dobijanje naučno upotrebljivih izvornih obaveštenja.

Napokon, jedna od osobenosti dugotrajnijih terenskih istraživanja sastoji se u tome što se o mnogim podacima, o ko-

¹⁵⁾ Izgleda da je trajnost boravka u ispitivanoj sredini jedan od bitnih preduslova za dobijanje tačnih obaveštenja o teže vidljivim društvenim pojavama. (Sire o ovom vid. R. Narroll, Data Quality Control, A New Research Technique, The Free Press, Glencoe, 111., 1962.)

jima se u drugim oblicima istraživanja moraju tražiti verbalni iskazi, mogu dobiti obaveštenja na osnovu posmatranja. Na primer u sociometrijskim ispitivanjima obično se na osnovu verbalnih iskaza proučava unutrašnja struktura raznih društvenih grupa. Međutim, ako istraživač duže boravi u nekom selu i po utvrđenom planu dolazi u kafanu i na druga mesta gde se ljudi češće sastaju, on može posmatrajući sastav društava koja se češće okupljaju da utvrdi postojanje pojedinih grupa u određenom delu sela, a da o tome nikoga ne pita. Isto tako se posmatranjem mogu dobiti vrlo korisni podaci za zaključivanje o ugledu pojedinih ljudi, često mnogo pouzdaniji od odgovarajućih verbalnih iskaza. Niz opažajnih podataka iz svakodnevnog života može da posluži u tu svrhu; na primer, način međusobnog pozdravljanja, držanje prilikom razgovora, da li se oko nekog pojedinca redovno okuplja grupa ljudi kad se on pojavi na nekom skupu, i si. Podaci dobijeni posmatranjem mogu da se upotrebe i za proučavanje međuporodičnih odnosa. Stanujući u jednoj porodici, istraživač može da posmatra njene odnose s drugim porodicama duže vremena, i da o njima stvara razne zaključke, bez potrebe da se posebno o tome raspituje. Izneto je samo nekoliko primera koji pokazuju kako posmatranje može ne samo da dopunjuje, nego čak i zameni druge postupke u prikupljanju raznih izvornih obaveštenja i pri tome poveća njihovu pouzdanost, što, naravno, ne znači da ono treba da eliminiše ostale načine prikupljanja.

8. BELEŽENJE PODATAKA

Tačnost i preciznost beleženja podataka važna je u svakom obliku njihovog prikupljanja. Ali sistem beleženja podataka ima poseban značaj u posmatranju, naročito kad se ovo javlja u svojim trajnijim i kompleksnijim oblicima. U tim slučajevima posmatranje se nužno odvija u difuznijim oblicima pošto vreme-prostorne konture mnogih događaja nisu odsečene, kao na primer u eksperimentalnim uslovima, ili prilikom posmatranja malih grupa koje obavljaju neku čvršće organizovanu delatnost. Istovremeno proces prikupljanja podataka, uzet u celini, dugo traje. Obe ove okolnosti mogu se vrlo štetno odraziti na vrednost prikupljenih podataka, jer izvorna građa može postati neodređena, rasplinuta i biti puna praznina. Ranije je objašnjeno kako se pomoću sekvencijalne analize nastoji obezbediti

celovitost istraživanja i sistematičnost njegove iskustvene evidencije. Ovde treba istaći da je za postizanje toga cilja dobar način beleženja podataka vrlo važno tehničko sredstvo.

Odmah treba reći da je sistematsko beleženje podataka jedan od najnapornijih zadataka u istraživanjima koja se zasnivaju na kompleksnom posmatranju. Neophodno je da se podaci posmatranja što je moguće pre zabeleže i odmah sređuju. Beleženje podataka, pak, često zahteva vrlo mnogo vremena, ponekad nekoliko puta više od samog posmatranja. Ako je, na primer, posmatrana moba ili neki drugi oblik organizacije rada, neki kolektivni oblik zabave, neka svečanost, ili neki sasvim izuzetan događaj, pisanje solidne i dovoljno iscrpne zabeleške zahteva dosta vremena, a po pravilu treba da se završi istog ili najkasnije sledećeg dana. Ponekad usled znatnog vremena koje zahteva beleženje i sređivanje podataka može da se poremeti ekonomija istraživačevog radnog vremena, i da mu promaknu mnoge društvene pojave koje se dese dok on u svojoj sobi beleži i sređuje podatke.

Prilikom beleženja podataka treba nastojati da se u gradu unosi što više pojedinosti, tj. da zabeleške budu što kon-kretnije, jer se nikad ne može znati da li neka pojedinost, koja se b zo zaboravlja ako se odmah ne zabeleži, kasnije neće biti analitički vrlo korisna. Iz svake zabeleške treba da se vidi kako se došlo do određenog obaveštenja; da li na osnovu posmatranja, bez ikakve istraživačeve intervencije, ili nekim drugim putem, na primer postavljanjem nekog pitanja u određenoj situaciji. Obično izvorno obaveštenje nastaje kombinovanjem opazajnih podataka s objašnjenjima koja su dali učesnici na istraživačevu molbu. Vrlo često ne bi bilo dobro ako bi se istraživač pretvorio u pasivnog posmat^ača. Njega ne sme da interesuje samo opa-žajni sadržaj ponašanja, nego i kako ljudi koji se ponašaju, kao i ostali prisutni članovi zajednice, koji su svedoci ponašanja, tumače njegov smisao, i kakav stav p^ema n^emu zauzima'u. Poreklo pojedinih elemenata opisa nekog događaja ili druge društvene pojave treba da se jasno vidi iz zabeleške.

Uporedo sa registrovanjem izvornih podataka istraživač treba da beleži i svoje komentare. Rečeno je da su ovi komentari prvi korak u analizi podataka, i da se njihova vrednost sastoji u tome š^o su nastali neposredno posle događaja. Ponekad naročito dok istraživač još nedovoljno poznaje ispitivanu sredinu, pojedini komentari mogu biti sasvim pogrešni, mogu ostajati na prividu i površini stvari. Ali i tada oni nisu sasvim beskorisni. Na osnovu komentara, nastalih u raznim fazama istraživanja, istraživač može kasnije da prati svoj saznanj ni put. sve okuke i brzace kroz koje je morao da prođe da bi stigao do sa-

znanja koja iznosi u svome radu. Sasvim je razumljivo da se komentari unose u izvornu građu na način koji ih sasvim jasno odvaja od opazajnih podataka i drugih iskustvenih obaveštenja dobijenih na bilo koji drugi način.

Istovremeno sa beleženjem i komentarisanjem podataka odvija se i proces njihovog klasifikovanja. U istraživanjima kompleksnog tipa može se desiti da na početku rada ne postoji potpuno izgađen klasifikacijski sistem za sređivanje svih izvornih podataka. Ipak se i u tom slučaju mogu upotrebiti razne klasifikacije koje su u sociologiji već dosta odomaćene i prilično odgovaraju njenoj teorijskoj strukturi. Upotrebljeni klasifikacijski sistem može usled toga biti nepotpun i samo vrlo okviran, da bi postepeno postajao sve potpuniji i određeniji. Na primer, jedna globalna klasifikacija može da se odnosi na osnovne grane delatnosti koje se razvijaju u ispitivanoj sredini, druga na njenu profesionalnu strukturu, treća na poreklo stanovništva itd.

Međutim, vrlo je korisno da klasifikacijski sistem bude elastičan i da omogućuje višestrano korišćenje pojedinih izvornih obaveštenja. Mnogi podaci mogu imati analitičku vrednost sa različitih stanovišta. Jednom se na osnovu njih može nešto zaključiti o društvenoj organizaciji zajednice, ili o organizaciji i rezultatima neke uže delatnosti. U drugom slučaju isti podaci mogu biti korisni za osvetljavanje neke uže društvene grupe u zajednici. Konkretnije, isti podaci o ekonomskoj delatnosti u prvom slučaju služe kao obaveštenja o privrednom životu nekog sela ili gradskog naselja. Drugi put se pomoću njih upotpunjava slika nekih užih grupa, na primer grupe doseljenika u lokalnoj zajednici. Ako je odnos starosedeoci-doseljenici važan za zajednicu u celini, neophodno je da se pomoću raznih izvornih podataka mogu što potpunije prikazati obe društvene grupe. Stoga se mora raspolagati podacima o demografskoj strukturi, privredi, učešću u političkom životu, kulturnim karakteristikama, školovanju dece, odseljavanju iz zajednice, itd. za svaku grupu ponaosob. Istraživač, koji raspolaže pisaćom mašinom, može da pojedine izvorne zabeleške odmah prekucava u više primeraka i svrstava u razne jedinice svoga klasifikacijskog sistema, pa će se, na primer, isti ekonomski podatak o nekoj doseljeničkoj porodici nalaziti i u fascikli za građu o privredi naselja, i u drugoj koja se odnosi na doseljeničku grupu. Ako se izvorna građa pažljivo oblikuje, s-eđuje i komentariše u celom toku istraživanja, to podstiče sekvencijalnu analizu koja se u ovim istraživanjima treba što više razviti.

9. LIČNA JEDNAČINA POSMATRAČA

Lična jednačina posmatrača je sastavni deo šireg epistemološkog problema objektivnosti naučnog saznanja. Njenim, ispitivanjem želi se što preciznije utvrditi veličina i vrste iskrivljavanja opažajnih podataka usled osobenih psihičkih karakteristika posmatrača, a donekle i njegovog psihičkog stanja u času posmatranja. U sledećem poglavlju će se videti da se analogan problem javlja i u drugim načinima prikupljanja podataka, na primer u obliku anketarske greške. U astronomiji i drugim prirodnim naukama odavno je primećeno da razni posmatrači, i kad upotrebljavaju iste vrlo precizne instrumente za posmatranje i merenje, ipak dolaze do podataka koji se više ili manje razlikuju. Što je precizniji instrument kojim se posmatraju ili mere izvorna obaveštenja, to se individualne razlike, koje pro-izilaze iz ličnih osobina posmatrača, mogu preciznije utvrditi. Zbog toga se u astronomiji kao i u drugim naukama ličnoj jednačini posmatrača posvećuje znatna pažnja.¹⁸⁾

Lična jednačina zavisi od nekoliko psihičkih osobina posmatrača. Na nju utiču (1) brzina, preciznost i strukturne karakteristike opažaja. Iz psihologije je poznato da opažaj nije mehanički zbir neposredno datih čulnih oseta, nego se u njemu nalaze i elementi zaključivanja na osnovu ranjeg iskustva. Stoga je razumljivo da se opažaj pojedinih posmatrača dosta razlikuje po svojoj strukturi. Kasnije će biti prikazane neke tipične strukture opažaja.

(2) Druga grupa činilaca od kojih zavisi lična jednačina posmatrača sastoji se u različitoj sposobnosti za psihičku koncentraciju u opažanju. U tom pogledu se ljudi takođe mnogo razlikuju. Ima pojedinaca koji su u stanju da satima s podjednakom pažnjom posmatraju neki relativno monoton iskustveni sadržaj. A na drugoj strani, postoje tzv. nervčici čija pažnja stalno oscilira i koji ne mogu ni nekoliko minuta da usredsrede svoju pažnju u posmatranju. Zaokupljeni svojim unutrašnjim preživljavanjima, ovi ljudi često gledaju otvorenim očima a da

¹⁸⁾ O ličnoj jednačini posmatrača je u metodologiji raznih nauka mnogo raspravljano. Ovde će se navesti samo neki radovi iz oblasti društvenih nauka. Vid. O. Morgenstern. *On the Accuracy of Economic Observation*, Princeton University Press, Princeton, 1950, p. 14-15; S. F. Nadel. *The Foundations of Social Anthropology*, Cohen and West, London, 1953, p. 48—55; O. Lewis, *Controls and Experiments in Field Work*, u knjizi A. L. Kroeber (ed.), *Anthropology Today*, University of Chicago Press, Chicago, 1953; J. W. Bennett. *Individual Perspective in Field Work*, u knjizi R. N. Adams, J. J. Preis. *Human Organizations Research*, The Dorsey Press, Homewood, 111., 1960, eh. XXXII.

pri tom ipak ništa određeno ne vide. Usled stalnog kolebanja pažnje podaci ovakvih posmatrača su obično diskontinuirani isecci. Oni su često sposobni za vrlo upečatljivo opažanje nekog kraćeg događaja s izrazitim obrisima, ali, ako treba duže posmatrati neprekidan tok nekog procesa, ovakvi posmatrači unose u podatke niz grešaka.

(3) Važan sastavni deo lične jednačine su i individualne osobine pamćenja, koje dolaze više do izražaja ako se podaci opažanja ne mogu neposredno beležiti, što se u sociološkom posmatranju vrlo često dešava. Neposredno beleženje podataka se mora često izbegavati zato što može da naruši normalnost situacije, ili zato što odvodi pažnju posmatrača i otežava svestranije posmatranje, naročito pojava koje se brže dešavaju. Znatne individualne razlike u pogledu pamćenja mogu se relativno lako zapaziti. U svakoj malo većoj grupi anketara naći će se pojedinci koji izvršno pamte razne konkretne podatke: lična imena i prezimena, godinu rođenja, odakle je ko rodom, koliko neko domaćinstvo ima zemlje ili stoke, koji mogu da sa puno pojedinosti opišu prostoriju u kojoj je vođen razgovor i si. Drugi pojedinci izvanredno pamte verbalne karakteristike govora i mogu da repro-dukuj u ne samo pojedine izraze i fraze iz nečijeg govora, nego da čak vrlo približno zapamte osobeno izražavanje nekog lica. Nasuprot ovima nalaze se ljudi koji pamte samo sadržaj razgovora, a vrlo slabo konkretnu fizionomiju tuđeg načina izražavanja. U zavisnosti od problema koji se ispituje, ove karakteristike pamćenja mogu biti više ili manje značajne za kvalitet podataka.

(4) Pored trajnih individualnih psihičkih osobina na opažanje i tačnost dobijenih podataka vrlo mnogo utiče i trenutno psihičko raspoloženje. Neraspoložen, uzbuđen, fizički ili psihički premoren posmatrač je manje sposoban za objektivno i precizno posmatranje. Zbog toga su pojedinci čije se raspoloženje lakše menja pod uticajem momenta, tj. koji su u psihičkom pogledu manje stabilni, po pravilu manje sposobni za metodičko posmatranje. Neki od njih mogu imati vrlo duboka zapažanja, ali vrednost njihovog posmatranja je neujednačena usled uticaja češćih promena opšteg psihičkog raspoloženja.

(5) U društvenim naukama se u ličnu jednačinu uklju- čuju i izvesne društvene karakteristike posmatrača. Pre svega, različita sposobnost za uspostavljanje društvenog dodira s drugim licima. Ima ljudi koji se vrlo nespretno ponašaju u susretima sa licima koja ne ulaze u uži krug njihovih poznanika i za koje uspostavljanje svakog novog poznanstva predstavlja teškoću. A, s druge strane, ima ljudi kojima je uspostavljanje novih društvenih dodira, pa makar ovi bili i sasvim površni, pravo uživanje i gotovo psihička potreba. U raznim postupcima

kojima se ispituju individualne sklonosti prilikom savetovanja o izboru zanimanja nastoje se uzeti u obzir i sposobnost za lako društveno opštenje. Licu koje nema takve sposobnosti ne save-tuje se da se opredeljuje za zanimanja u kojima je ona neophodna. Sposobnost za uspostavljanje društvenih dodira postaje element lične jednačine posmatrača, jer dobijanje podataka i njihov kvalitet zavise od toga kakvu situaciju stvara posmatrač koji se radi posmatranja uključuje u neko objektivno stanje; da li on može da se lako kreće u raznim prilikama i u različitim sredinama i da li svojim držanjem ne unosi u posmatrane situacije neke osobene promene.

Ali, iako je važnija i složenija nego u prirodnim nau-kama, lična jednačina posmatrača nije još ni iz daleka dovoljno proučena u sociologiji. Ima svega nekoliko eksperimentalnih radova, koji su o ličnoj jednačini posmatrača dneli prilično neosporne rezultate. Rezultate jednog takvog ispitivanja objavio je Dž. Benit (J. Bennet),¹⁷⁾ koji je ispitivao ličnu jednačinu većih grupa studenata trećeg stupnja koji se isključuju u razna istraživanja. Njegovi rezultati su zanimljivi naročito zbog toga što pokazuju da razlike, koje se mogu utvrditi u opažanju i pamćenju, dosta snažno utiču i na kasnije više misaone operacije u analizi i konačnom sintetizovanju podataka. Ispitivanje je izvedeno prikazivanjem nemih filmova koji se sastoje od niza epizoda. Za vreme posmatranja filma ispitanicima nije bilo dozvoljeno da bilo šta beleže, a posle prikazivanja oni su trebali da što tačnije opišu sadržaj filma. Na taj način se kontroliše preciznost vidnih opažaja. Ali, pošto su podjednako važni i slušni opažaji, oni su ispitivani odvojeno čitanjem sastava različite strukture i različitog sadržaja. Odmah posle završenog čitanja, od ispitanika je traženo da prema sećanju što tačnije napisu sadržaj pročitanih sastava.

Na osnovu podataka ovog ispitivanja Benit je došao do zaključka da u ličnoj jednačini preovladavaju uglavnom tri tipa. Pažnja lica koja pripadaju prvom tipu, nazvanom empirijski etnograf, usredsređena je na iscrpan opis svih pojedinosti i opis prilično verno čuva stvarni redosled pojedinih elemenata nekog složenog zbivanja. Drugi tip, nazvan holističkim etnografom, ima opažaj u kome se ističe stvaranje celina, i to naročito emocionalno-estetskih celina. U tim celinama dominiraju izvesne forme i emotivni ton koji je izbijao iz nekog događaja. Pored toga u ovim celovitim opažajima ima vrlo mnogo tumačenja. Već je rečeno da opažaj nije mehanički zbir oseta, nego i izvesno njihovo tumačenje. Ali obim tumačenja koje se unosi u neposredni opažaj je različit kod različitih tipova. Dok je opažaj

!•) J. W. Bennett, op. cit., p. 435-438.

empirijskog etnografa donekle nalik na fotografsku ploču, holistički etnograf unosi više svoga iskustva u tumačenje neposrednog čulnog sadržaja. Treći tip, nazvan socijalni antropolog, ima opažaj u kome preovladava interes za strukturu i sistem. Usled toga pojedinosti vrlo brzo iščezavaju i pojedini opažaji mogu biti dosta shematični, jer na stvaranje njihovih struktura snažno utiču neke posmatračeve pretpostavke. Ova} tip posmatrača pokazuje manje sklonosti za pažljivo sagledavanje konkretne ce-line, već naglo prelazi na izdvajanje nekih njenih osnovnih struktura.

Pored ovih eksperimentalnih ispitivanja lične jednačine postoje i druge sugestije kako da se otkloni štetan uticaj individualnih osobina posmatrača koje mogu umanjiti objektivnost i preciznost podataka.. Neki pisci, na primer O. Luis (O. Lewis), naglašavaju važnost istraživačevog samoposmatranja i savesnog vođenja dnevnika rada. Posmatrač treba da posmatra i sebe, da beleži svoja raspoloženja, da bi kasnije mogao bar u izvesnoj meri da oceni koliko su njegova trenutna raspoloženja iskrivila neke iskustvene podatke. Zatim se ističe rad »u grupama jer poređenje rezultata posmatranja više članova grupe olakšava da se na licu mesta otklone iskrivljavanja nastala usled individualnih osobina pojedinčnih posmatrača.¹⁸⁾

Predlaže se ponekad, ma da je to svakako manje efikasno sredstvo za kontrolu lične jednačine, da pojedino istraživanje u celini kasnije izvode neki drugi istraživači. Ima nekoliko poznatih slučajeva da su se rezultati ispitivanja istog naselja ili fabrike do kojih su došli drugi istraživači znatno razlikovali od rezultata prvobitnog istraživanja, iako nema razloga da se sumnja u čestitost i stručnost prvog istraživača. Što se istraživač u prikupljanju podataka više oslanja na svoje primarno iskustvo, i što ga manje kontroliše nekim objektivnijim oblicima prikupljanja sistematskih podataka, neke njegove lične karakteristike mogu više da utiču na njegov opšti utisak o predmetu istraživanja i konačne zaključke. Ipak je ponavljanje istraživanja u celini suviše skup, a ipak nedovoljno precizan postupak za ispitivanje lične jednačine, naročito ako između prvog i drugog istraživanja prođe duže vreme. Poznato je iz iskustva kako se duboke promene u životu nekog sela mogu desiti u toku 10—15 godina. U takvim slučajevima je dosta teško oceniti šta je od onog u čemu se dva istraživača razlikuju posledica njihovih različitih ličnih jednačina, shvaćenih u najširem smislu reci, a šta je nastalo zbog promenjenih društvenih prilika.

Svaka nauka u težnji za egzaktnošću nastoji uspostaviti što je moguće neposredniji dodir s predmetom svojih prouča-

¹⁸⁾ O. Lewis, rad naveden u prim. ¹⁵⁾).

vanja. Naročito je ovo korisno za nauku koja proučava pojave što se zbivaju u vreme istraživanja. Razvoj raznih oblika sociološkog posmatranja jeste jedan od preduslova uspesnog naučnog izraživanja raznih društvenih pojava u aktualnim uslovima i u toku njihovog zbivanja. Zbog velike raznolikosti društvenih pojava i različitih uslova u kojima se one proučavaju, posmatranje se takođe mora razvijati u raznim oblicima. Sem toga, odvojeno od drugih načina prikupljanja podataka, ono je nedovoljno za stvaranje iskustvene evidencije za kompleksno sociološko proučavanje. Ali, upravo kao oblik prikupljanja podataka u kome se mora uspostaviti trajan neposredni odnos s predmetom istraživanja, posmatranje može biti vrlo podesan organizacijski okvir za upotrebu ostalih postupaka i efikasan korektiv njihovih rezultata.

IX

RAZGOVOR I UPITNIK

Razgovor i upitnik, lako ovaj drugi svakako znatno manje, spadaju, u najčešće upotrebljavana sredstva za prikupljanje izvornih podataka u savremenim sociološkim istraživanjima. Ponekad se stiče utisak da je anketa gotovo najvažniji izvor iskustvenih obaveštenja u sociologiji, što, naravno, odmah izaziva žučne kritičke prigovore o štetnosti „anketomanije“. Kad jedan način prikupljanja iskustvenih podataka počne da preo-vladava u nekoj nauci, to ne može ostati bez širih metodoloških posledica, ne samo u oblasti prikupljanja podataka nego i u re-šavanju drugih metodoloških zadataka. Razvoj razgovora i upit- nika je najbolji primer. Teško se oteti utisku da u savremenim metodološkim priručnicima shvatanja o organizaciji i izradi plana istraživanja, kao i o načinu sređivanja i analize prikupljenih podataka nisu suviše podešena uslovima anketnih ispitivanja. Kako su ova ispitivanja samo jedan osoben oblik prikupljanja podataka, postoji ozbiljna opasnost da se usled toga neki ključni metodološki problemi socioloških istraživanja re-šavaju na šablonski način. Sem toga, u istraživačkoj praksi su stvoreni vrlo raznovrsni oblici i tipovi naučnog razgovora, a donekle i upitnika, od kojih su neki posebno prilagođeni za prikupljanje određenih vrsta podataka, odnosno određene uslove ispitivanja. Upotreba njihovog neadekvatnog oblika stvara nove metodološke slabosti. Sve su to razlozi da se razgovor i upitnik, kao istraživačka sredstva socioloških istraživanja, nešto šire razmotre.

Prethodno treba odrediti osnovne pojmove. Pod naučnim razgovorom (ili intervjuom) se podrazumeva svako prikupljanje podataka putem govornog opštenja, s ciljem da se dobij ena obaveštenja upotrebe u naučne svrhe. Naučni razgovor se prvenstveno tim svoim ciljem razlikuje od drugih oblika govornog opštenja u svakodnevnom društvenom životu, ili od specijalizovanih razgovora koji su prilagođeni nekim posebnim praktičnim potrebama (na primer, od kliničkog razgovora, kao jednog od dijagnostičkih i psihoterapeutskih sredstava, od saslu-savanja u istražnoj i sudskoj praksi, personalnog razgovora prijem Primanja u službu i drugim povodima, novinarskog intervjua i si. Ovaj osobeni cilj naučnog razgovora utiče na njegove

oblike i način izvođenja. Ali, kao što će se videti, neki oblici naučnog razgovora se formalno vrlo malo razlikuju od drugih razgovora, pre svega kliničkih, a zatim i spontanijih razgovora iz svakodnevnog života, a sadrže i neke postupke karakteristične za utvrđivanje činjeničnih podataka pomoću saslušanja u istraž-no-sudskom postupku. Međutim, karakter društvenog odnosa se bitno razlikuje — naučni razgovor se zasniva na načelu dobrovoljne sa'adnje ispitanika i ne vodi se radi preduzimanja bilo kakvih društvenih sankcija ili drugih praktičnih mera (te-rapeutskih, vaspitnih, savetodavnih, administrativnih i si.) prema ispitaniku ili drugim licima. Jedini cilj naučnog razgovora jeste-dobijanje naučno korisnih i upotrebljivih obaveštenja.

Pismeni upitnik je obrazac kojim se pismenim putem traže neka naučna obaveštenja. Osnovna razlika između razgovora i pismenog upitnika jeste u dobijanju obaveštenja bez po-sredstva lica koje vodi razgovor. Inače i razgovor se najčešće vodi na osnovu nekog upitnika. Radi terminološke jasnoće, upitnik po kome se vodi razgovor nazvaće se osnovom razgovora. U formalnom pogledu nema veće razlike između pojedinih vrsta upitnika i osnova razgovora; i pismeni upitnici i osnove razgovora mogu biti otvorenog tipa ili čvrsto strukturisani, ograničeni na nekoliko pitanja ili vrlo iscrpni. Grupno popunjavanje upitnika u prisustvu lica koje ispitanicima daje potrebna obaveštenja i uputstva za popunjavanje, da bi svaki od njih mogao samostalno popuniti upitnik, jeste prelazni oblik između razgovora i upitnika.

U zavisnosti od karaktera razgovora, lice koje ga vodi, nazvaće se anketarom ili ispitivačem. Pod anketom se podrazumeva jedan određen način prikupljanja podataka, širi po bnv'u ispitanika, ali sa jednostavnijim sadržajem i relativno kratkim trajanjem prikupljanja. „Dubinska" proučavanja pomoću razgovora, i kad se obavljaju na osnovu slučajnih (tj. ne-namernih uzoraka, obično se, i s pravom, ne nazivaju anketom. Ulozi lica koje vodi razgovore ove vrste mnogo više odgovara pojam ispitivača, pošto ona moraju imati znatno šire stručne kvalifikacije od anketara. Lica koja odgovaraju na pitanja, bilo usmeno ili pismeno, nazvaće se *ispitanicima*.

1.

U ČEMU SE SASTOJI VREDNOST RAZGOVORA I UPITNIKA

Široka upotreba razgovora i upitnika u savremenim sociološkim istraživanjima bila bi neshvatljiva kad oni ne bi bili vrlo podesni za prikupljanje mnogih iskustvenih obaveštenja

i kad ne bi imali neke prednosti nad drugim načinima prikupljanja. Zbog toga treba objasniti u čemu se sastoje te prednosti.

(1) U jednom od prethodnih poglavlja su postupci za prikupljanje iskustvenih obaveštenja podeljeni u dve osnovne grupe: prvu sačinjavaju postupci pomoću kojih se prikupljaju obaveštenja koja u društvu nastaju nezavisno od naučne delat-nosti, a drugu postupci pomoću kojih se izvorna obaveštenja stvaraju radi specifično naučnih potreba i ciljeva. Razgovor i upitnik spadaju u ovu drugu grupu i uz posmatranje su njen najvažniji postupak, znatno elastičniji od posmatranja. Već je istaknuto da se posmatrati mogu samo aktualni iskustveni sadržaji koji su, po pravilu, nezavisni od istraživanja. Samo izuzetno, u eksperimentima, mogu se stvarati određene situacije podešene za posmatranje nekih iskustvenih pojava. Usmenim ili pismenim putem, međutim, mogu se tražiti izvorna obaveštenja daleko nezavisnije od aktualnog stanja u času prikupljanja. S obzirom na ograničenu mogućnost eksperimentisanja, naučni razgovor i upitnik su jedno od najvažnijih sredstava aktivnog stvaranja izvornih naučnih obaveštenja o čoveku i društvu. Mnoga od tih obaveštenja ne bi verovatno bez naučne intervencije nikad nastala, ili se bar ne bi fiksirala u trajnijem i sistematskom obliku.

(2) Naučni razgovor i upitnik, bar u onim oblicima u kojima se danas najčešće upotrebljavaju u sociologiji, razvijali su se u tesnoj vezi sa statističkom teorijom uzorka. Mada teorija uzoraka još nije ni izdaleka dovoljno prilagođena svim sociološkim potrebama, sprega između razgovora i uzorka je mnopo olakšala da se poveća sistematičnost u prikupljanju iskustvenih obaveštenja. Treba se podsetiti da se sistematičnost iskustvene evidencije sastoji od: (a) sadržinske potpunosti obaveštenja; (b) precizno utvrđenog iskustvenog delokruga za koji su na osnovu prikupljenih podataka mogućna metodološki ispravna uopštavanja, i (c) standardizacije procesa prikupljanja radi obezbeđenja relativno homogenih i međusobno uporedivih podataka. Jasno utvrđen iskustveni sadržaj o kome treba prikupiti obaveštenja i jedinstvena (što ne treba shvatiti kao jednolična) proceduralna pravila prikupljanja spadaju u preduslove postizanja prve i treće osobine sistematičnosti iskustvene evidencije. Oba ova preduslova se nastoje ostvariti pomoću osnove za razgovor, odnosno upitnika i razradom pravila o načinu prikupljanja podataka. Teorija uzoraka je mnogo olakšala ostvarivanje druge osobine sistematičnosti, time što je omogućila da se znatno smanji broj neophodnih pojedinačnih izvornih obaveštenja, a pri tom ne — izgubi mogućnost uopštavanja i proučavanja raznih varijacija određene vrste pojava. Sadržaj izvornih obaveštenja se usled smanjivanja njihovih neophodnih količina može znatno proširiti. Time se ublažava ranije neophodna alternativa između

uskog sadržaja prikupljenih izvornih obaveštenja na osnovu potpunog obuhvata u širokom iskustvenom delokrugu (statistički popisi) i iscrpnih obaveštenja u pojedinačnim slučajevima. Sadržaj razgovora, izvođenih u metodično izabranom uzorku, može da bude vrlo širok, a uopštavanja ipak osnovana. Sem toga, smanjenje broja neophodnih izvornih obaveštenja olakšava poboljšanje njihovog kvaliteta. I dok je pre nekoliko decenija u metodologiji mnogo raspravljano o razlikama između statističkih i monografskih istraživanja, koje su se obično smatrale neotklo-njivim, razvoj i šira primena teorije uzoraka utiče da te razlike postaju sve manje.

(3) Dalja prednost razgovora i upitnika ogleda se u tome što se sadržaj na koji se podaci odnose, u poređenju s posmatranjem znatno proširuje. Ranije je rečeno da posmatranju nedostaje vremenska dubina i da se zbog toga posmatrane pojave teško uključuju u određenu vremensku perspektivu. Na svaku, pak, značajniji oblik ponašanja ljudi ne utiče samo aktuelno stanje, nego i njihovo prošlo iskustvo i njihova očekivanja i planovi za budućnost. Podaci o prošlim iskustvima u odnosu prema budućnosti se teško mogu dobiti posmatranjem, a oni su vrlo korisni i često neophodni za objašnjavanje raznih društvenih pojava. Sem toga, ranije je rečeno da je posmatranju pristupačna pretežno spoljašnja strana ljudskog ponašanja, a manje njegovi psihički elementi o kojima se razgovorom ili pismenim putem mogu dobiti znatno potpunija obaveštenja. Usled oba ova sadržinska proširenja, prikupljanje podataka pomoću razgovora može obuhvatiti čitav vremenski period na koji se odnosi životno iskustvo ispitanika. Ovo, naravno, ne znači da u tom vremenskom intervalu, koji je potencijalno najpodesniji za egzaktnije proučavanje niza društvenih pojava, ne treba koristiti i druga sredstva za prikupljanje podataka, ali su u njegovom okviru razgovor i upitnik najelastičnija sredstva za stvaranje sistematske iskustvene evidencije o svim iskustvenim sadržajima koji u dovoljnoj meri ulaze u individualno iskustvo ispitanika.

(4) Naredna prednost razgovora i upitnika sastoji se u velikoj brzini prikupljanja podataka. Ako se tome doda da se prilikom upotrebe jednostavnijih oblika razgovora relativno lako mogu obučiti brojni anketari, postaje jasno zašto se brzina prikupljanja može udružiti s velikom širinom istraživačkog zahvata. Za nekoliko dana mogu se prikupiti podaci koji se odnose na čitavu pojedinu zemlju, a potencijalno i razne zemlje. U načelu se mogu proširiti i društvene razmere posmatranja; ali, kako je posmatranje znatno sporiji proces, ovo bi zahtevalo daleko veće materijalne izdatke. Postizanje potrebne brzine prikupljanja podataka može biti vrlo važno prilikom proučavanja

dinamičnijih društvenih procesa, kao i za stvaranje preciznijih vremenskih preseka o stanju proučavanih pojava u širim društvenim okvirima.

2

TEŠKOĆE U KORIŠĆENJU PODATAKA DOBIJENIH RAZGOVOROM I UPITNIKOM

Ali prikupljanje naučno upotrebljivih podataka putem razgovora i upitnika, ili, drugim rečima, putem govornog ili pismenog verbalnog opštenja, nailazi na niz teškoća, koje se mogu podeliti u tri osnovne grupe: (a) epistemološke, (b) psihološke i (c) društvene. U stvarnosti se mnoge od ovih teškoća međusobno prepliću, <ali ih radi boljeg razumevanja treba analitički razdvojiti.

(a) *Epistemološke teškoće.* U ovoj vrsti prikupljanja podataka koriste se u naučne svrhe iskustvena obaveštenja do-bijena na osnovu posmatranja i samoposmatranja ljudi koji nemaju stručne kvalifikacije za naučno posmatranje. Sposobnosti pojedinih ispitanika u tom pogledu se u različitoj meri približavaju idealnim osobinama naučnog posmatranja određenih pojava. Stručnost posmatrača je jedan od bitnih preduslova kvaliteta izvornih obaveštenja. A kako je ona različita kod raznih ispitanika, nastaju izvorna obaveštenja nejednake vrednosti, što nesumnjivo otežava njihovu naučnu upotrebu. Zatim, izvorno posmatranje ili samoposmatranje ispitanika se rukovalo svakodnevnim praktičnim potrebama i nije moralo da uzme u obzir neke naučno značajne osobine određenih pojava. Usled toga granica između korišćenja podataka što nastaju nezavisno od nauke i njihovog aktivnog stvaranja u naučne svrhe nije odsečna. Iskustvo nastalo nezavisno od nauke je i u ovom obliku prikupljanja izvorna osnova podataka, samo što istraživački postupak aktivnije i sistematično utiče na izdvajanje potrebnih obaveštenja iz te postojeće iskustvene osnove. Ali, ako podaci, bar potencijalno, u njoj ne postoje, ovo nastojanje ne može uroditi plodom. Samo u posmatranju naučnika može se čitav proces prikupljanja podataka potpuno podrediti naučnim ciljevima i kriterijima.

Treba, zatim, dodati da su pojave o kojima se traže obaveštenja mogle da imaju vrlo različitu ulogu u životu pojedinih ispitanika; da su *pm.* imali različite mogućnosti i nejednake $J^e \wedge ?^{se} o^{n}$ iima potpunije i objektivnije obaveste. Saznanja o različitom učešću poedinaca u raznim društvenim odnosima i procesima, kao i o njihovoj različitoj obaveštenosti i intere-

sovanjima mogu biti sociološki vrlo značajna. Često se, međutim, na osnovu podataka dobijenih razgovorom ne zaključuje o tome nego o činjeničkom stanju, iako je vrednost pojedinih obaveštenja u tom pogledu, u zavisnosti od različitog individualnog iskustva ispitanika, vrlo nejednaka.

Posebne teškoće iskrsavaju prilikom ispitivanja iskrenosti i tačnosti podataka dobij enih putem samoposmatranja. Pre svega, zbog neobično složene strukture ljudskog psihičkog života samoposmatranje nailazi na velike prepreke i zahteva još veću kulturu od posmatranja raznih sadržaja u spoljnom svetu. Ali ovde se ne radi toliko o teškoćama pouzdanog samoposmatranja, nego o posebnim teškoćama proveravanja tačnosti njegovih podataka. Već su ranije izneti razlozi protiv odbacivanja upotrebe podataka samoposmatranja u nauci. Ali, tim pre treba biti načisto s epistemološkim teškoćama koje su povezane s prihva-tanjem podataka samoposmatranja, a koje se odnose prvenstveno na njihovo proveravanje. Obično se u naučnoj upotrebljivosti podataka dobijenih samoposmatranjem zaključuje na osnovu nekih objektivnih oblika ponašanja određenih lica. Ali, korelacija između subjektivno usvojenih ideala i vrednosti, stavova, težnji i planova, i odgovarajućeg objektivnog ponašanja često nije visoka, a još češće nije linearna. Iskrenost i tačnost podataka o unutrašnjem životu, dobijenih samoposmatranjem, ne mora da zavisi od toga da li su određena unutrašnja stanja pratila odgovarajući oblici objektivnog ponašanja. Pesnikova predsmrtna poruka „mnogo hteo, mnogo započeo" ima vrlo opšte važenje u čovekovom životu. Istovremeno, sociologiju ne interesuju samo objektivna ljudska ponašanja, već i subjektivna stanja koja su sa njima povezana. Po pravilu, ova subjektivna stanja su takođe deo određene društvene situacije. Šta više, odnos između unutrašnjeg psihičkog stanja i objektivnog ponašanja određuje u mnogim slučajevima karakter ponašanja. Bez poznavanja tog odnosa ne može se razlikovati moralno ponašanje od ponašanja' koje je samo formalno usklađeno s moralnim i pravnim normama, ali te norme nisu njegovi motivi, a i usklađenost je često samo prividna. Sociološki značajan pojam razdvojene ličnosti odnosi se upravo na trajnu i duboku suprotnost između izvornog životnog iskustva pojedinca i njegovog spoljašnjeg društvenog ponašanja. Međutim, upravo ova moguća nepodudarnost između intimnog psihičkog iskustva i odgovarajućih oblika ponašanja znatno otežava proveravanje podataka samoposmatranja. Nema neposrednog objektivnog iskustvenog sadržaja koji bi mogao da služi kao kriterij za proveravanje tačnosti iskaza samoposmatranja. Kritej se mora stvarati posredno, obično na osnovu teorijskog povezivanja vrlo raznovrsnih obaveštenja o ispitivanoj

ličnosti. Naučna upotrebljivost podataka samoposmatranja stoga u daleko većoj meri zavisi od iskrenosti ispitanika, nego kad se tražena obaveštenja odnose na iskustveni sadržaj koji mogu posmatrati nezavisni pojedinci. Ali, upravo usled toga dobija vrlo veliki epistemološki značaj teškoća da se među podacima, dobijenim samoposmatranjem ispitanika, razlikuju iskrena i tačna obaveštenja od svesnog pretvaranja, nesvesnih oblika sa-moopravljanja i pokušaja da se nađu racionalni ili društveno prihvatljivi izgovori za iracionalna ili nedozvoljena ponašanja, (b) *Psihološke teškoće*. U ovu grupu spada najpre različit opšti psihički nivo individualnog iskustva ispitanika u zavisnosti od njihove bistrine, stepena mentalne zrelosti i sredenosti, psihičkog stanja u času prikupljanja podataka, a zatim i od stupnja obrazovanja. Kasnije će se videti da se ova teškoća često nastoji otkloniti na dosta šablonski način time što se sadržaj i način prikupljanja podataka prilagođava vrlo nisko shvaćenom proseku.

U tesnoj vezi sa različitim psihičkim nivoom individualnog iskustva stoji i različita sposobnost ispitanika da razumeju verbalne simbole i potpuni je verbalno izraze vlastito iskustvo. Ove razlike mogu biti zanimljiv predmet posebnih socioloških proučavanja, ali one stvaraju velike teškoće u prikupljanju dovoljno potpunih i uporedivih izvornih podataka putem razgovora i upitnika. Već zbog manje mogućnosti verbalnog izražavanja, određena iskustva ostaju teže pristupačna nauci i postoji opasnost da se usled toga ne uzmu u obzir prema svom stvarnom društvenom i naučnom značaju. Obe ove teškoće, u kojima su individualni psihološki činioci vrlo često povezani s društvenim, pojavljuju se u izrazitom vidu u širim istraživanjima koje se odnose na razne društvene slojeve. Ne retko se dešava da se u takvim istraživanjima u jednim slojevima ljudi podsmevaju uprošćenosti istraživačkog postupka, a da je u drugim slojevima taj isti pristup nedovoljno razumljiv i pretežak.

Naredna opšta teškoća psihičke prirode prilikom kori-scenja podataka dobijenih razgovorom, ako se ovi odnose na neke prošle događaje, proizilazi iz osobina pamćenja i zaboravljanja. Pamćenje i zaboravljanje su izrazito selektivni psihički procesi; oni su uključeni u opštu strukturu ličnosti i igraju u životu pojedinca značajnu ulogu, koja svakako nije samo saznanjno-racionalne prirode. Šta će se od ranijeg iskustva očuvati u pamćenju zavisi od kasnijeg razvoja određene ličnosti. tr *o^a Se *Z retrospektivnih podataka sa više sigurnosti može zaključivati o tome kako ispitanici gledaju na neke prošle događaje i svoia raniia iskustva nego što se u prošlosti stvarno desilo. Već ovih nekoliko napomena pokazuju da prikupljanje podataka putem razgovora i upitnika i njihovo kasnije kori-

šćenje treba da se zasnivaju na što solidnijoj psihološkoj osnovi. Sistematskom proučavanju ovih problema počinje se poklanjati nešto veća pažnja tek u novije vreme, ali praktikizam još uvek preovladava.¹⁾

(c) *Društvene teškoće*. Ovaj način prikupljanja podataka predstavlja osoben vid simboličkog društvenog opštenja. Iz svakodnevnog iskustva, koje je potvrđeno nizom istraživanja simboličkog društvenog opštenja, poznato je da se u njemu prilikom prenošenja poruka određenog sadržaja pojavljuju razne društvene prepreke. Na tim saznanjima se i zasniva pomenuta Džankerova podela obaveštenja na javna, poverljiva, tajna i privatna. Pomoću niza postupaka o kojima je već bilo govora, a koji će se dalje konkretizovati u analizi društvenog odnosa koji se uspostavlja u razgovoru između ispitivača (anketara) i ispitanika, nastoje se otkloniti društvene prepreke koje bi mogle da otežaju ili čak onemoguće dobijanje naučno upotrebljivih iskustvenih obaveštenja. Druge teškoće u simboličkom, opštenju su posledica društveno uslovljenih razlika u jeziku i sposobnosti verbalnog istraživanja određenog životnog iskustva.

Ipak treba naglasiti da ni jedna od pomenutih teškoća nije apsolutna i nema isti značaj u svim konkretnim slučajevima. Značaj pojedine teškoće u ovom obliku prikupljanja iskustvenih podataka može se svestranije oceniti jedino ako je prethodno dovoljno jasno određen sadržaj i društveni smisao traženih obaveštenja, a zatim i da li se ova odnose na neko objektivno postojeće činjeničko stanje ili na subjektivno odnošenje ispitanika — nekadašnje ili aktualno — prema određenim objektivnim okolnostima, odnosno da li se pomoću nekog obaveštenja ne želi saznati nešto o perspektivi u kojoj ispitanik gleda na budućnost. Ponekad je teže dobiti adekvatne podatke o činjeničkom stanju; ne samo kad se obaveštenja odnose na davnaprošle događaje, nego i na savremene prilike. U drugim slučajevima, kada je objektivno činjeničko stanje poznato, vrlo je složen put saznavanja kako se ljudi prema njemu subjektivno odnose, naročito kad se subjektivni odnos nalazi u raskoraku sa postojećim društvenim normama i shvatanjima koja preovladava ju u društvu, odnosno u raznim užim društvenim oblicima. Druga teškoća nastaje usled toga što značajniji delovi subjektivnog odnosa prema stvarnosti izviru iz dubljih, ali i manje svesnih struktura ličnosti ispitanika. Ali u svakom slučaju jasno shvatanje prirode traženih obaveštenja i razumevanje realnih teškoća da se ona -

¹⁾ Među sistematskim radovima o razgovoru i upitniku najviše se raspravlja o ovim pitanjima u knjizi R. L. Kahn, Ch. F. Cannel, *The Dynamics of Interviewing*, J. Willey, New York, 1958, ch. 2, *et passim*. Vid. takode rad M. Kaljević, *Istinitost verbalnih iskaza*, *Sociologija*, goa. VI (1964), br. 3-4, str. 107-134.

u konkretnim uslovima — dobiju razgovorom ili upitnikom, jeste osnova za razmatranje i rešavanje niza metodoloških zadataka, radi donošenja što razumnijih odluka.

3.

POREKLO RAZLIČITIH OBLIKA RAZGOVORA I UPITNIKA

Oba ova istraživačka sredstva javljaju se u sociološkim istraživanjima u vrlo različitim oblicima. Većina od tih oblika su se već razvili u svoje osobene sociološke varijante, ali su na njima još приметni tragovi različitog porekla. Malo istorije stoga neće biti na odmet.

(1) Jedan od najstarijih izvora savremenih oblika razgovora i upitnika jeste iskustvo statističkih popisa i drugih masovnih statističkih ispitivanja. Klasična popisnica, ograničena na nekoliko osnovnih demografskih, ekonomskih, prosvetnih i još nekih društvenih obeležja, kao što su narodnost, državljanstvo i veroispovest najbolje karakteriše ovaj oblik prikupljanja podataka, koji je usmeren na mali broj svima uglavnom poznatih i razumljivih obaveštenja, koja se usled toga mogu relativno lako dobiti, i koja mogu prikupljati i lica bez posebne stručne spremlje posle kratkog obučavanja. Isto načelo ograničavanja na najosnovnija obaveštenja objektivne prirode dolazi do izražaja i u radu redovnih statističkih službi. Neke sociološke ankete o manjem broju objektivnih obeležja vrlo su slične po svome pristupu pomenutim klasičnim statističkim akcijama. U novije vreme ovakve ankete se organizuju i kao dopunski deo statističkih popisa. Ako su usmerena na neke sociološki značajne društvene odnose i procese, na primer bitna strukturalna obeležja ili razne oblike društvene pokretljivosti, i ako se izvode u velikim uzorcima, ova ispitivanja mogu biti za sociologiju izuzetno korisna. Stoga je potcenjivanje ovih relativno prostih oblika prikupljanja podataka koje postoji u nekim sociološkim krugovima sasvim pogrešno. Njihova vrednost zavisi od toga da li stvaraju sistematsku evidenciju o nekim globalnim društvenim odnosima i procesima.

(2) Drugi snažan podsticaj za razvoj savremenih oblika razgovora i upitnika dalo je iskustvo raznih komercijalnih anketa u ispitivanju tržišta, kao i elementarnih ispitivanja javnog mnjenja, a pre svega izbornog ponašanja. U ovim ispitivanjima

- i pored-brojnih, već poslovičnih odstupanja — prikupljanje podataka pomoću razgovora i upitnika najpre počelo šire povezivati sa teorijom uzoraka. Navedena odstupanja sastojala su se u tome što se uzorci nisu stvarali metodološki ispravno, pa su

zbog nereprezentativnosti uzoraka rezultati bili vrlo pristrasni. (Na primer. u slučajevima kad su upitnici upućivani pretplatnicima pojedinih novina i časopisa, pretplatnicima telefona ili licima čije su adrese bile poznate iz raznih spiskova u kojima nije bilo obuhvaćeno celokupno stanovništvo određenog područja, a zaključci su uopštavani za ukupno stanovništvo.) Dalja karakteristična osobina ovog oblika prikupljanja podataka jeste težnja za što većom ekspeditivnošću, jednostavnošću postupaka i za što bržim dobijanjem rezultata. To dolazi do izražaja u malom broju pitanja, koja se mogu postaviti „na kućnom pragu”, standardizovanom načinu postavljanja pitanja, pretežno upotrebi pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima, kao i najjednostavnijih merila (Likertova skala). Ovaj način prikupljanja podataka bio je jedno vreme u sociološkim krugovima vrlo popularan i vatreno zastupan.²⁾ On se i danas i u svetu i kod nas često susreće. Njegovo šablonsko prenošenje na ispitivanje raznih naučnih problema za koje nije dovoljno prikladan izazvalo je brojne i vrlo oštre reakcije. Većina kritičara „anketo-manje” ima u vidu ovaj oblik prikupljanja podataka putem razgovora i upitnika.

(3) Etnološki oblici razgovora su pravi antipod komercijalnim anketama i uobičajenom načinu ispitivanja javnog mnjenja. Karakteristično je za ove razgovore da se izvode na osnovu opštih, okvirnih uputstava i podsetnika. Pošto se ispitivač obično duže zadržava na terenu, razgovor je tesno povezan sa posmatranjem i obično se izvodi na neformalan, nestandardizovan način, prema konkretnim prilikama. Dalja osobenost ove istraživačke tradicije jeste izrazita nesistematičnost u izboru ispitanika, uz naglašeno oslanjanje na dobro obaveštene pojedince (tzv. pametare). Ovakav način izbora odgovara prvenstvenom cilju mnogih etnoloških ispitivanja da utvrde društvenu normu neke vrste ponašanja, a ne i da ispitaju postojeća odstupanja od norme, što je neophodno za iskustveni opis ponašanja. Kako se često želi utvrditi neki raniji društveni oblik ili element kućure, koji u aktualnim uslovima postoji više u sećanju nego u društvenoj praksi, oslanjanje na „pametare” izgleda još više opravdano.

(4) Značajan uticaj na jedan poseban oblik razgovora koji se upotrebljava u sociološkim istraživanjima, izvršila su iskustva psihijatrijsko-kliničke prakse. Pošto su postavljanje dijagnoze i lečenje osnovni ciljevi kliničkih ispitivanja, sva pa-

²⁾ Pojedini metodološki radovi o razgovoru i upitniku imali su pretežno u vidu oblike u kojima se oni pojavljuju u anketnim ispitivanjima ovog tipa. Vid., na primer, M. B. Parten, *Surveys, Polls and Samples*, Harper, New York, 1950. C. A. Mozer, *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, Kultura, Beograd, 1962.

žnja je usredsređena na svestrano osvetljavanje konkretnog slučaja. Višekratnim razgovorima nastoji se stvoriti „dubinski snimak” ispitanikove ličnosti u aktualnom i genetičkom preseku, kao i njegovih sadašnjih i prošlih životnih uslova. Tok razgovora je gotovo sasvim nedirektivan, ali je uloga ispitivača ipak izrazito aktivna, aktivnija nego u bilo kom drugom obliku razgovora. On podstiče ispitanika na što potpuniju ispovest, pomažući mu pri tom da iznese najneuralgičnije delove svoga iskustva. Smatra se da ovo, pored ostalog, ima i terapeutske korisne posledice katarze, tj. psihičkog rasterećenja i olakšanja. Međutim, ako se nepažljivo vodi, ovaj oblik razgovora može imati upravo suprotne posledice.³⁾ Sem ovih proceduralnih iskustava, iz psihijatrije, a naročito iz psihoanalize, stalno su dolazila upozorenja o neophodnosti kritičkog stava prema iskazima ispitanika koji se odnose na motive njihovog ponašanja, kao i sugestije kako treba otkrivati pravi smisao pojedinih simbola koji se pojavljuju u iskazima.⁴⁾ Klinička medicinska praksa uticala je na razvoj razgovora i posrednim putem, preko iskustva tzv. socijalnog rada.

(5) Jedan poseban oblik razgovora, tzv. *grupni razgovor*, počeo se u sociologiji primenjivati pošto se prethodno pojavio u socijalnoj psihologiji, prvenstveno u dinamičkom proučavanju malih grupa. Kao savremen oblik prikupljanja podataka, grupni razgovor se razvio zahvaljujući, pre svega, delatnosti K. Levina (Lewin) i njegove škole.⁵⁾

Razgovor kao sredstvo za prikupljanje izvornih obaveštenja ima, dakle, raznoliko poreklo, a i pojavljuje se u savremenim sociološkim istraživanjima u vrlo različitim oblicima, što je sasvim razumljivo i korisno jer se pomoću njega prikupljaju najraznovrsnija iskustvena obaveštenja. Pojedini tipovi razgovora podesni su za prikupljanje određenih vrsta podataka, a i zahtevaju različitu stručnu spremu anketara, odnosno ispitivača. Odluka o najsvrsishodnijem obliku razgovora može se stoga doneti samo ako se uzme u obzir priroda istraživačkih ciljeva, stručnost lica koja treba da ga vode, finansijske mogućnosti i vreme u kome treba prikupiti podatke. Kada se, pak,

³⁾ U sociološkim istraživanjima — izvan kriminologije i socijalne patologije — ovaj oblik razgovora je najviše upotrebljavala Majova (Mayo) škola u industrijskoj sociologiji. Vid. F. J. Roethlisberger, W. J. Dickson, *Management and the Worker*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1947.

⁴⁾ H. D. Lasswell, *Contribution of Freud's Insight Interview to the Social Science*, *American Journal of Sociology*, vol. 45 (1939), Na 3.

⁵⁾ U poslednje vreme grupni razgovor nastoji da razvije Horkheimer-Adornova škola u nemačkoj sociologiji. Vid. W. Mangfold, *Gegenstand und Methode des Gruppendiskussionsverfahrens*, Frankfurt am Main, Europaische Verlagsanstalt, Frankfurt.

⁹⁾ Ipak ovaj oblik razgovora je do sada relativno malo upotrebljavan.

putem razgovora prikupljaju sadržajno raznovrsniji podaci — a raspolaže se dovoljno stručnim ispitivačima — obično je najbolje kombinovati osobine raznih tipova razgovora. Konkretnije, tada se mogu upotrebiti jednostavna pitanja (popisnog tipa) za neke elementarne i opštepristupačne činjenične podatke, a pitanja sa slobodnim odgovorima, i uz aktivno učestvovanje ispitivača u procesu dobijanja odgovora, slično kliničkoj p.aKsi ispitivanju nekih složenijih društvenih i psihičkih sadržaja; od ispitivača se može tražiti da posmatraju određene pojave koje se mogu zapaziti za vreme razgovora, kao i da eventualno izvedu neka merenja i si. Teorijsko-sadržinski ciljevi i objektivne mogućnosti treba, dakle, da odlučujuće utiču na izbor najpogodnijeg oblika razgovora ili pismenog upitnika.

Elementi klasifikacije savremenih oblika razgovora i upitnika. Cilj dosadašnjeg izlaganja bio je da ukaže na glavne osobenosti raznih osnovnih tipova razgovora i upitnika. U potpunijoj klasifikaciji njihovih savremenih oblika trebalo bi uzeti u obzir još čitav niz elemenata, a pre svega sledeće: (a) obimnost sadržaja prikupljenih podataka, jer postoje razgovori sa svega nekoliko, a i sa preko stotinu pitanja; (b) da li se tražena obaveštenja isključivo ili pretežno odnose na neki objektivni činjenički sadržaj (stvarna ponašanja ljudi i njihova objektivna obeležja, događaji i objektivne društvene pojave) ili se pretežno ispituju psihička iskustva i psihičke osobine ispitanika; (c) stepen formalne standardizacije postupka; u tom pogledu bi se na jednom kraju nalazili slobodni razgovori, čiji je sadržaj određen samo opštim problemskim okvirom istraživanja, a na drugom razgovori sastavljeni isključivo od pitanja s unapred utvrđenim odgovorima, čije formulacije i redosled anketar ne sme ni u čemu menjati i nema pravo da postavlja dopunska pitanja radi dobijanja potpunijih obaveštenja; (d) proceduralna pravila koja se odnose na ponašanje anketara; da li se njegova uloga svodi na postavljanje pitanja i pasivno beleženje odgovora, ili se od njega zahteva da u toku razgovora preduzima razne mere da bi se dobili što upotrebljiviji podaci (na primer, pomaže ispitanicima da potpuni^{1e} izlože svoja gledišta, ispituje uzroke protivrečnosti u njihovim iskazima, iznosi — posle završenog razgovora — svoje opšte mišljenje o ispitaniku i verovatnoj vrednosti pojedinačnih obaveštenja i si.); (e) stepen standardi-zovanosti uslova u kojima se razgovori obavljaju; razgovori se mogu obavljati u istoj prostoriji, tako da je moguće standardi-zovati neposrednu spoljnu situaciju, što je mnogo teže postići ako se oni vode u stanovima ispitanika; s obzirom da neposredna situacija u kojoj se razgovor obavlja može da utiče na dobijena obaveštenja, ova okolnost nije beznačajna za postizanje međusobno uporedivih podataka; (f) napokon, razgovori mogu

biti jednokratni ili se o istom, odnosno međusobno povezanom sadržaju nekoliko puta ponavljaju (tzv. panel ispitivanja); ovaj oblik višekratnih razgovora se najpre počeo upotrebljavati u proučavanju javnog mnjenja, a može biti koristan u proučavanju mnogih kratkoročnih društvenih promena.⁶⁾

Do sada se u metodologiji najviše raspravljalo o relativno jednostavnim i čvršće strukturisanim tipovima razgovora kakvi se obično javljaju u masovnijim anketama. To je prilično jednostran stav ne samo prema postojećoj istraživačkoj praksi, nego još više prema očiglednim potrebama da se razgovor i upitnik svestranije prilagode istraživačkim zadacima sociologije. Ali u svim nastojanjima da se razviju i usavrše složeniji oblici ovih istraživačkih sredstava kako bi se pomoću njih moglo dublje prodreti u razne dimenzije društvenog života, ne bi se smeo izgubiti iz vida zahtev za sistematičnim iskustvenim podacima i velike mogućnosti koje su u tom pogledu sadržane u razgovoru i upitniku. Epistemološki je neosnovano kruto suprotstavljati dubinu i plodnost obaveštenja njihovoj sistematičnosti, kao preduslovu za izvođenje logički ispravnih iskustvenih uopštavanja koja su neophodna teorijskoj nauci. Pošto se u metodologiji ne sme nikad zaboraviti da u nauci postoji stalna potreba proveravanja i dokazivanja svakog novog hipotetičnog stava, svi problemi upotrebe razgovora i upitnika će biti po-smatrani i iz perspektive sistematičnosti izvornih podataka, a ne samo njihove heurističke plodnosti.

4.

GLAVNE FAZE IZRADE OSNOVE RAZGOVORA

Ako se pomoću razgovora ili pismenog upitnika žele prikupiti sistematski iskustveni podaci, sva osnovna pitanja njihovog sadržaja, kao i proceduralnog postupka prikupljanja, moraju biti rešena pre nego što počne prikupljanje. O procedu-ralnom postupku i organizaciji prikupljanja govoriće se kasnije, postoje najpre razmotri način izrade osnove razgovora. Nema sumnje da je izrada osnove razgovora najsloženiji zadatak u $^{1zv} \cdot 0 < \wedge_v^{en} j_u$ anketnih ispitivanja, u kome se teorijski problemi najtešnje povezuju s metodološkim, a dolazi do izražaja i istraživačevo neposredno poznavanje društvene stvarnosti u kojoj se istraživanje organizuje. Izrada osnove razgovora se sastoji

^{8>} Sažet prikaz ove vrste anketnih istraživanja daje J. Nehne*
v. emn³ • u^{3lyse} von Panel-Befragungen, u: R. König (red.). Handbuch der Sozialforschung, F. Enke, Stuttgart, 1962, S. 197-208.

od nekoliko faza: (1) utvrđivanja osnovnih ciljeva ankete; (2) njihove teorijske i operacionalne razrade; (3) prilagođavanja operacionalnog plana prikupljanja podataka životnom iskustvu ispitanika u sadržinskom i jezičkom pogledu; (4) odluka o formalnom obliku razgovora (pismenog upitnika) i konačnoj strukturi njegove osnove. Iako ne spadaju neposredno u izradu osnove razgovora, podaci o društvenom delokrugu istraživanja (odredba osnovnog skupa, izbor tipa i veličine uzorka, društvene i kulturne karakteristike pojedinih delova osnovnog skupa i si.), kao i o finansijskim i kadrovskim mogućnostima su neophodni da bi se pomenuti zadaci izrade osnove razgovora mogli realistično resiti.

Ciljevi ankete. Ciljevi ankete proizilaze iz opštih ciljeva istraživanja i uloge koju je u njemu dobila anketa. Prilikom stvaranja opšteg plana prikupljanja podataka u raznim istraživanjima ne dolazi dovoljno do izražaja metodološko načelo komplementarne upotrebe različitih sredstava i postupaka, nego se često, bez potrebe, svi iskustveni podaci prikupljaju samo anketom. Ovakvo rešenje u mnogim slučajevima nije najsvrsishodnije ni s naučnog ni s neposredno praktičnog stanovišta." Ono se usvaja jer se nedovoljno shvata da anketa nije podjednako podesna za prikupljanje svih iskustvenih podataka, šta više da se o mnogim sociološki vrlo značajnim pojavama anketom teško mogu dobiti zadovoljavajuća obaveštenja. Na primer, bilo bi jednostrano osloniti se samo na anketu u ispitivanju kako funkcioniše radničko samoupravljanje u nekom preduzeću. Polazne podatke o radu raznih organa radničkog samoupravljanja treba crpiti iz zapisnika o njihovom radu, njihovih odluka, iz dokumenata o preduzetim merama u cilju sprovođenja tih odluka i njihovim efektima. O radu pojedinih organa treba, zatim, razgovarati sa licima koja su njihovi članovi ili koja su zbog svojih društvenih uloga o tome dobro obaveštena. Masovnom anketom je teško dobiti izvorna obaveštenja potrebna za svestrani i opis stvarnog rada tih organa. Ali pomoću nje se može saznati šta ljudi misle o ovim organima i njihovom radu. U sociološkoj analizi radničkog samoupravljanja, kao osdbenog institucionalnog oblika, korisni su i jedni i drugi podaci. Tek kad se podaci o stvarnom delovanju pojedinih organa povezu sa podacima ankete o individualnom učešću pojedinaca, njihovoj obaveštenosti, mišljenjima, željama, zahtevima, postaje jasnije delovanje organa radničkog samoupravljanja u konkretnoj društvenoj situaciji određenog preduzeća, i razumljiviji pojedini stavovi i mišljenja ljudi izraženi u anketi. Ili, ako se proučava kulturno-prosvetni život neke lokalne zajednice, nekog društvenog sloja ili grupe, takode je nedovoljno i naučno nepouzdan osloniti se samo na anketu. U proučavanju lokalnoj zajednici

postoje razne društvene ustanove i organizacije koje deluju na kulturno-prosvetnom planu i neophodno je ispitati njihovu delatnost. Zašto samo pitati ljude šta čitaju? Zašto pored toga ne proučiti strukturu čitalaca i traženih knjiga u bibliotekama određenog mesta; zašto ne analizirati prodaju knjiga i periodičnih publikacija u mesnoj knjižari; sastav aktivnog članstva raznih amaterskih kulturno-prosvetnih- društava, itd. Ili uzmimo da se žele ispitati međusobni odnosi dveju etničkih ili društvenih grupa u lokalnoj zajednici, na primer odnosi između starosedelaca i doseljenika. Mnogi bitni podaci o tome mogu se naći u raznim postojećim izvorima (sklopljeni brakovi u matičnom uredu, podaci o manjim međusobnim sukobima u arhivi sudije za prekršaje, podaci o sastavu rukovodećih organa raznih društvenih organizacija i njihovom članstvu i si.). Sem toga, ovi i slični podaci omogućuju da se pojedine strane međugrupnih odnosa proučavaju u svojim globalnijim razmerama i u dužem vremenskom periodu.

O svim navedenim i sličnim stvarima anketa nije najpodesniji način prikupljanja podataka, naravno, pod pretpostavkom da u ispitivanoj lokalnoj zajednici postoje i da su pristupačni razni redovni izvori obaveštenja. Često je vrlo korisno najpre proučiti upravo te izvore da bi se stekao uvid u opšte stanje i anketa mogla realistično postaviti. A, zatim, i da se ljudi ne bi nepotrebno, ponekad i beskorisno uznemiravali. Prilikom donošenja odluke o konkretnim ciljevima ankete u okviru nekog šireg istraživanja treba imati na umu da se osobena vrednost razgovora i upitnika sastoji u tome što omogućuju da se podaci o raznim institucionalnim i kolektivnim oblicima društvenog života na svestran i metodičan način povezu sa podacima o učešću i položaju pojedinaca u tim oblicima, kao i sa podacima o posledicama delovanja raznih društvenih činilaca na individualnom planu. Tek ako se ovo povezivanje uspešno ostvari, slika stvarnog tkiva pojedinih društvenih oblika postaje određenija, a da istovremeno ne bude mehanički atomizovana. Ako se usvoji ranije izneta teza da sociologija u proučavanju društva mora dopreti do konkretnih ljudi, pomenuta osobenost razgovora i upitnika svakako nije naučno beznačajna. Poseban je slučaj kad je anketa jedini izvor iskustvenih obaveštenja u nekom istraživanju, jer ima nesumnjivo istraživačkih zadataka koji se mogu resiti na ovaj način.

Teorijska i operacionalna razrada sadržaja ankete. Postoje su ciljevi i osnovni sadržaj ankete utvrđeni, glavni zadatak ove druge faze u izradi osnove razgovora jeste da se postavljeni ciljevi teorijski razrade i zatim što adekvatnije prevedu na operacionalni jezik. Prikupljanje podataka koje nema teorijski razrađene ciljeve teško da uopšte spada u teorijsku nauku. Ali

¹³ Sociološki metod

teorijska razrada ciljeva neophodna je i u istraživanjima primenjenog karaktera. Njen je zadatak da, uzimajući u obzir relevantna teorijska saznanja određene nauke, raščlani sadržaj osnovnih ciljeva istraživanja i ukaže u kojim pravcima treba da se kreće, tj. koji iskustveni odnosi treba da budu ispitani i koji su iskustveni podaci neophodni u tu svrhu. Razrađen teorijski plan ankete trebalo bi da sadrži jasan pregled osnovnih pretpostavki koje se žele ispitati. Dalja operacionalna razrada sastoji se u sasvim određenim ukazivanjima kako da se istraživanje izvede. To, pre svega, znači da pojmovi svih pretpostavljenih iskustvenih činilaca, njihovih posledica i ostalih relevantnih uslova moraju biti teorijski i operacionalno definisani; zatim da, ako istraživanje ima neki osnovni i jedinstveni cilj odnosno problem, sve pojedinačne hipoteze ili pretpostavke treba da budu međusobno povezane, a ne prosto nagomilane. Ovim se ne želi reći da kasnija analiza prikupljenih podataka mora da se kruto pridržava polaznog hipotetičnog plana istraživanja. Kad bi ovo bilo neizbežno, tzv. sekundarne analize podataka koji su prikupljeni u neku drugu svrhu ne bi bile moguće i korisne. Ali verovatnije je da će se prikupiti potrebni podaci i da se prikupljanje neće raspliniti i postati sasvim neodređeno ako je prethodno izgrađena jasna i temeljita njegova hipotetička osnova. Treba reći da se planovi mnogobrojnih anketa nedovoljno teorijski razrađuju. Osnovni iskustveni činioци i obeležja raznih društvenih odnosa i stanja se ne definišu sa šireg teorijskog stanovišta, a operacionalno se određuju nedovoljno adekvatnim iskustvenim pokazateljima koji im, u najboljem slučaju, samo delimično odgovaraju. Na primer, društveni položaj se određuje jednom samo visinom dohotka, drugi put samo tipom proizvođenog odnosa, u trećem slučaju samo nivoom stručne kvalifikacije. Mnogi odnosi i kolektivna stanja, koji mogu da budu od bitnog značaja za pojedino istraživanje, kao, na primer, način rukovođenja, moralna integritetnost kolektiva, društvena i kulturna asimilacija, društvena udaljenost i si. nedovoljno se teorijski određuju i raščlanjaju i usled toga prikupljanju podataka nedostaju jasne usmeravajuće ideje. Ako se tome doda da se hipotetički okvir često sastoji od niza međusobno slabo povezanih i teorijski nerazvijenih i neosmišljenih pretpostavki i činjeničkih očekivanja, postaje razumljivo što kasnije sređivanje prikupljenih podataka i analiza nemaju izrazitih žarišnih tačaka, i što se istraživanje zaustavlja na dosta elementarnom opisu. Ukratko, temeljita teorijska razrada postavljanih ciljeva ankete konkretizuje njene osnovne sadržinske zadatke, a operacionalizacija teorijskog plana ukazuje na sasvim konkretan iskustveni sadržaj o kome treba prikupiti obaveštenja.

Prilagođavanje operacionalnog plana životnom iskustvu ispitanika. Tek pošto je prethodni deo posla završen, može se pristupiti neposrednijoj izradi osnove razgovora (ili upitnika). Ova se u tom slučaju ne stvara prostim izmišljanjem pitanja koja će u anketi biti postavljena. Svako pojedinačno pitanje dobija određenu ulogu u ostvarivanju osnovnog plana ankete. U ovoj fazi se, međutim, kao najvažniji zadatak postavlja jedan sasvim novi problem: kako operacionalni plan prikupljanja podataka prilagoditi životnom iskustvu konkretnih ispitanika. Uspeh u tome pogledu zavisi od toga da li je način kako se prikupljaju podaci ispitanicima razumljiv i pristupačan i da li se tražena obaveštenja nalaze u njihovom životnom iskustvu. (Samo kad je cilj neke ankete da utvrdi okvire i stepen obaveštenosti ispitanika, mogu se, bez rizika da ovi izgube volju da razgovaraju ili da počnu davati sasvim besmislene i fiktivne odgovore, šire prelaziti granice onog što se može očekivati da je ispitanicima poznato, odnosno onoga što oni misle da znaju i o čemu imaju vlastita mišljenja.) Sve ovo je na prvi pogled sasvim razumljivo, ali u praksi nije uvek lako sprovesti načelo da sadržaj i način izvođenja razgovora budu dovoljno prilagođeni životnom iskustvu ispitanika i često se u tom pogledu čine ozbiljne greške.

Najgrublje, ali dosta često odstupanje od pomenutog načela ogleda se u tzv. grešci stručnjaka, koja se javlja u dva osnovna vida. (1) Pojedina pitanja u osnovi razgovora se formulišu uz upotrebu stručnih izraza koje razume samo uži krug stručnjaka i obrazovanih ljudi iako se anketa ne odnosi samo na ovakve ispitanike. Na primer, nedavno je jedna naša ustanova htela da ispita mišljenje više radnih kolektiva o načinu raspodele dohotka. Osnova razgovora je, međutim, bila pretrpana raznim stručnim ekonomskim terminima koje veliki deo radnika sigurno nije mogao lako da razume. Ova vrsta „greške stručnjaka“ nastaje usled toga što se smatra da je u naučnom pogledu dovoljno razrađen operacionalni plan ankete razumljiv prosečnom ispitaniku. (2) Dok se u prvom obliku „greške stručnjaka“ određena obaveštenja ne dobijaju jer se traže na način koji ispitanicima nije dovoljno razumljiv, njen drugi oblik javlja se kad se pretpostavi da prosečni ispitanik zna neke stvari koje on ili uopšte ne zna, ili je njegovo znanje vrlo nepouzđano i stoga neupotrebljivo kao izvor činjeničnih obaveštenja o određenim pojavama. (Na primer, traži se podatak o grani delatnosti preduzeća (ustanove) u kome ispitanik radi, učestalosti neke Pojave u kolektivu i si.)

Ponekad se smatra da su ove greške — što nastaju zbog neprilagođenosti sadržaja ankete iskustvu ispitanika — opasne amo kad se odnose na činjenična obaveštenja o određenim po-

javama, a ne i kada se ispituje subjektivni odnos ispitanika prema njima. U stvari, one su podjednako štetne u oba slučaja. Pitati za neko mišljenje, stav, nameru i si., koji ne postoje kao sadržaj iskustva, isto je toliko besmisleno kao tražiti obaveštenja o nepoznatim činjenicama, odnosno postavljati nerazumljiva pitanja. Covek stvara subjektivne stavove i mišljenja samo u okviru svoga iskustva. Ali on može iz raznih razloga da iznosi fiktivna mišljenja i stavove, ako smatra da se to od njega traži ili da od toga zavisi njegov ugled u očima sagovornika. Na pri-mer, neko ko se nikad nije interesovao za neku umetnost i uop-šte je ne poznaje, može na pitanje koji mu se od njenih pravaca najviše dopada (ako su pravci navedeni kao moguće alternative odgovora) odgovoriti sasvim proizvoljno. Izolovano uzet, tj. bez ocene značaja koji određeni stav ima u životu nekog ispitanika, ovakav odgovor nema nikakvu naučnu vrednost.

Uspeh u pretvaranju operacionalnog plana ispitivanja u konkretnu osnovu razgovora u velikoj meri zavisi od raspoloživih opštih podataka: o (1) rasprostranjenosti i oblicima proučavanih pojava u određenoj društvenoj sredini, (2) o stepenu obaveštenosti ispitivane sredine i (3) što boljeg poznavanja njenog jezika. U rešavanju ovih zadataka nije dovoljna teorijska kultura istraživača, koja presudno utiče na uspeh prethodnih faza, pošto prvorazredan značaj dobij a istraživačevo poznavanje ispitivane sredine. Ovaj deo izrade osnove razgovora je najmanje kabinetski posao. Mnogobrojna rešenja se moraju pažljivo proveriti na terenu pre nego što osnova razgovora dobije svoj konačni oblik, a organizatoru ispitivanja su naročito u ovoj fazi izrade osnove razgovora potrebne mnoge osobine dobrog terenskog istraživača.

Prilikom sprovođenja navedenih načela u svakoj anketi koja se ne ograničava samo na određeni društveni sloj ili neku još užu društvenu grupu iskrstavaju vrlo velike teškoće. Njihov najvažniji izvor jeste očigledna protivrečnost između znatne dru-štveno-kulturne i jezičke raznolikosti čak i uži teritorijalnih delova društva i težnje za standardizacijom procesa prikupljanja podataka radi njihove što potpunije i lakše uporedivosti. Iskustva statističkih popisa i masovnih anketa popisnog tipa pokazuju da se prilikom prikupljanja osnovnih i opštedoznatih podataka može uspešno primeniti standardizovan. istraživački postupak i da je to najrazumnije metodološko rešenje. Sasvim je drugo pitanje da li je težnja za formalnom standardizacijom postupka najsrećniji put i u obimnijim i dubljim proučavanjima raznih problema koja se organizuju u opštedruštvenim okvirima. U dosadašnjoj praksi masovnih socioloških anketa uglav* hom se sprovodi načelo formalne standardizacije postupka. Trebalo bi, međutim, iscrpno kritički razmotriti čitav niz organi*

zacijskih problema masovne ankete da bi se moglo određenije odgovoriti na pitanje: da li je naučno svrsishodnije da ove ankete imaju jednoobrazan postupak ili bi bilo bolje da one budu složena celina, sastavljena od većeg broja posebnih ispitivanja, ali bolje prilagođenih društveno-kulturnim osobenostima pojedinih užih i homogenijih društvenih delova. U svakom slučaju, standardizacija načina prikupljanja u različitim opštim društveno-kulturnim uslovima, bar u izvesnoj meri sputava iznošenje osobenog iskustva pojedinih grupa ispitanika. Treba se čuvati vrlo realne opasnosti da se to sputavanje ne pretvori u apriornu shemu koja, kao Prokrustova postelja, unakažava stvarno iskustvo i stvarno saznanje ne zamenjuje formalizovanim prividom. *Jezik ankete*. Niz pisaca koji su ispitivali problem jezičke formulacije anketnih pitanja [Pejn (S. Payne), Staufer (S. Stouffer) i drugi] izneli su vrlo ubedljive dokaze da su nedostaci jezičke prirode značajan izvor različitih grešaka u dobij enim rezultatima i da je ova strana izrade osnove za razgovor izuzetno važna, tim pre što je iz više razloga teško naći najsrećnija jezička rešenja. Pre svega, jezik svakodnevnog govora nedovoljno je prikladan za onako precizno opštenje i spo-razumevanje kakvo je potrebno u nauci. Mnoge njegove reči imaju višestruka, često nedovoljno određena značenja. To naročito važi za mnogobrojne apstraktnije pojmove, koji se mogu shvatiti na vrlo različite načine. I ako neko odgovori kratkim odgovorom „da“ ili „ne“ na neko pitanje u kome se nalaze pojedini apstraktni pojmovi, kao što su, na primer, demokratija, socijalizam, sloboda, ravnopravnosti mnogi drugi, iz tako uprošće-nog odgovora se vrlo često ne može dovoljno pouzdano zaključiti šta on pod tim pojmom podrazumeva i šta stvarno znači njegov odgovor. Sem toga u jeziku postoje mnogobrojne teri¹ torijalne i društvene razlike. Ipak, niz činilaca u savremenom društvu deluje u pravcu ujednačavanja jezika: obavezno školovanje, sve veća pismenost, sve šira rasprostranjenost štampe, radija, televizije, veća teritorijalna pokretljivost stanovništva, itd. Prirodno je da onaj deo stanovništva koji se više kreće može lakše da se sporazumeva i da je u tome manje vezan za lokalni dijalekt. Ovo se može lako zapaziti na selu, prilikom razgovora sa muškim i ženskim stanovništvom. Po pravilu, žene su manje od muškaraca u stanju da se u razgovoru sa licem koje nije iz njihovog kraja izražavaju na način koji se približava književnom govoru.

Upravo zbog toga da bi se smanjile teškoće i izbegle nejasnosti u sporazumevanju, nastoji se da se jezik masovne

sitv Pr¹ S. L. Payne, *The Art of Asking Questions*, Princeton TJniver-ress> Princeton, 1951, p. 4-5; M. B. Parten, op. cit., p. 407.

ankete što više oslanja na tzv. jezičko jezgro, koje sačinjava nekoliko hiljada najčešće upotrebljavanih reci. Jezičko jezgro mnogih jezika je prilično utvrđeno. Ne može se reći da to važi i za srpskohrvatski jezik. Razni metodi učenja stranih jezika obično teže da se savlada upravo to jezičko jezgro, kao onaj deo leksičkog fonda nekog jezika koji se najčešće upotrebljava. Međutim, ako se anketa ograničava na neki uži deo društva, moraju se više uzeti u obzir njegove jezičke osobenosti, bilo da se radi o nekom kraju ili omećom posebnom društvenom sloju; ne zato da bi se konaćna formulacija pitanja pretvorila u lokalni dialekt ili žargon, nego da bi se znalo koje pojmove treba pomoću sinonima ili opisno objasniti ako se oni moraju upotrebiti.

Ali, jezik naućnog ispitivanja treba sagledati sa još nekoliko strana. U svakom jeziku postoje, kako u njegovom leksićkom materijalu tako i u sintaksićkim konstrukcijama, različiti slojevi, koji imaju različite funkcije u društvenom opštenju. Neke reci i rećenićke konstrukcije imaju pretežno informativna znaćenja; kod drugih je naglašen emotivno-afektivni i voljno-imperativni momenat opštenja, pošto se njihova uloga više sastoji u izražavanju nekih subjektivnih stavova, želja i htenja nego u prenošenju činjenićkih obaveštenja. U ovu grupu izrazito emotivno-afektivnih reci i izraza spadaju naroćito razni pozitivni i negativni stereotipi, ali i druge reci kojima se u nekom društvenom sloju ili kraju izražava uobićajeni emotivni stav prema licima koja obavljaju odrećene društvene uloge, nekim društvenim grupama, nekim oblicima delatnosti, nekim predmetima i događajima i si. O istim sadržajima se stoga mogu formulisati iskazi različite informativnosti, odnosno vrlo različite emotivno-afektivne boje i intenziteta. Mnogi eksperimenti pokazuju da ovakve različite formulacije pitanja dosta utiću na odgovore, što je sasvim razumljivo između ostalog i zato jer, ispitanici iz formulacije pojedinih pitanja zaključuju kakav stav prema odrećenom problemu zauzimaju organizatori ankete, i prema tome više ili manje podešavaju svoje odgovore. Pored toga, nezavisno od ovog svesnog ili nesvesnog podešavanja odgovora, same formulacije pitanja mogu aktivirati različite delove ispitanikovog iskustva.

Imajući sve ovo u vidu postavlja se pitanje kakav treba da bude jezik naućnog ispitivanja? Prilikom prikupljanja činjenićkih podataka nema sumnje da jezik naućnog ispitivanja treba da bude izrazito informativan. Smatra se da jezik treba da bude što više informativan i u ispitivanju javnog mnjenja, stavova, vrednosti, dakle, kad je osnovni cilj da se^dobiju podaci o odnosu ispitanika prema nekim objektivnim činjenicama, a ne o činjenicama kao takvim. Misli se, opravdano, da nauka svojim objektivnim stavom i u ovoj oblasti ljudskog života, u

kojoj su strasti obićno najviše uzavrele, i u kojoj ima manje razumnog i trezvenog rasuđivanja, može da deluje vaspitno. Ipak, nije sigurno da li je ovo stanovište u ispitivanju javnog mnjenja i stavova uopšte uvek metodološki najsvrsishodnije. Ponekad je neko mišljenje toliko sraslo sa odrećenim stereotipima i emotivnim simbolima, da se ono od tih emotivnih simbola teško može odvojiti, pa zbog toga sasvim nepristrasno, informativno formulisana pitanja nisu dovoljan podsticaj za njegovo potpunije izražavanje. U drugim slućajevima emotivne formulacije pitanja otklanjaju svesne kočnice koje sprećavaju izražavanje nekog mišljenja, naroćito ako je ono izrazito nekonvencionalno, ili je njegovo ispoljavanje zatvoreno u granicama neke društvene grupe. U svim ovakvim slućajevima informativnim jezikom postavljena pitanja mogu otežati dobijanje taćnih podataka o stavovima.

Ipak, ovo su izuzeci. Po pravilu jezik na kome se for-mulišu pitanja u anketi treba da bude što bliži književnom govoru informativnog tipa. Neophodno je da anketari poznaju lokalni govor i jezićke osobenosti pojedinih društvenih slojeva ne samo da bi mogli objasniti ispitanicima pojedine izraze, već i da bi bolje razumeli smisao dobijenih odgovora. Oćigledno je da jezićki prikladno formulisanje pitanja zahteva dosta napo' a, pa čak i eksperimentisanja, jer svaka ozbiljnija nejasnoća mćže izazvati masovne greške. Istraživać, koji se više kreće po geografskom prostoru i kroz razne društvene slojeve, i usled toga bolje poznaje osobenosti jezika pojedinih društvenih delova, nalazi se u daleko povoljnijem položaju prilikom rešavanja složenih pitanja jezićke formulacije sadržaja osnove razgovora. Pored izbora podesnog leksićkog materijala, razumljivost pitanja zavisi i od toga koliko su ona jasno i nedvosmisleno postavljena. Razumljivost se znatno olakšava ako se iz-begnu suviše dugaćka i složena pitanja, sastavljena od niza elemenata i sa mnogo ogranićavajućih uslova, pomoću kojih se smisao pitanja želi učiniti preciznijim, ali ono usled toga postaje suviše složeno, pa težnja za preciznoćću, smanjujući razumljivost, ima suprotan efekat. Zbog toga je neko složeno pitanje bobe razviti u nekoliko samostalnih. Još veću zbrku mogu da stvaraju pitanja koja su u stvari sastavljena od nekoliko ne-razdvojenih potpitanja. Takva pitanja je neophodno formulirali kao redosled mećusobno povezanih potpitanja, a ne kao jedno jedinstveno pitanje.

U nastojanju da se pitanja što objektivnije formulišu otkrivena su u svojoj punoj složenosti tzv. sugestivna pitanja. Vrednost podataka dobijenih pomoću razgovora ili upitnika mnogo zavisi od toga da li su se uspela izbeći pitanja koja su postavljena tako da utiću na sadržaj odgovora. Ovu opasnost

je znatno teže izbeći nego što se obično misli. Sugestivno utiču na odgovore ne samo pitanja u kojima je već više ili manje skriven neki odgovor, već i formulacije koje ispitaniku dozvoljavaju da nasluti u kom pravcu leži tobožnji pravilan odgovor. Vrlo često se sugestivnost može sastojati i u izboru unapred određenih mogućnih odgovora, pa čak i njihovom redosledu. Opasnost da izbor mogućnih alternativa bude pristrasno sugestivna naročito se povećava ako se ne omogućuje ispitanicima da daju odgovore koji se ne mogu uključiti ni u jednu od unapred utvrđenih alternativa. Pored toga, treba imati na umu da sugestivnost nekog pitanja može da ima lančano dejstvo i da jedno sugestivno formulirano pitanje može da utiče na odgovore i na ostala pitanja koja su sa njim smislaono povezana. Sugestivnost treba prema tome razmatrati u okviru osnove razgovora kao celine, a ne samo odvojeno za svako pojedino pitanje.

Ali, od svakog pravila ima izuzetaka, pa nije čudo da mišljenja u naučnim krugovima nisu potpuno jedinstvena ni o 'tome da li je u nekim slučajevima metodološki ispravno upotrebljavati sugestivna pitanja. Kinsi (A. Kinsey), koji je i inače imao dosta neuobičajena shvatanja, zastupao je mišljenje da su sugestivna pitanja korisna prilikom ispitivanja ponašanja i mišljenja koja izraziti je odstupaju, od društvenih normi.⁸⁾ Kinsi je ispitivao polni život Amerikanaca, a izvorne podatke je prikupljao putem razgovora koje je sa ispitanicima najvećim de-lom sam vodio, dok su manji deo razgovora obavila dva njegova saradnika. Jedna od osobenosti Kinsijevog načina ispitivanja jeste izrazito sugestivna način postavljanja svih pitanja o društveno nedozvoljenim oblicima polnog ponašanja. Kinsi nije ispitanike pitao da li su uopšte učestvovali u nekom normativno nedozvoljenom polnom odnosu, već je ovo pretpostavljao, i tražio obaveštenje koliko se puta to desilo. Na taj način je na ispitanike prenet teret da odbace tvrdnju koja je sadržana u samom pitanju. Kinsi je smatrao da je ovaj sugestivna način koristan jer se aktivno suprotstavlja težnji ispitanika da sakriju neke svoje društveno nedozvoljene postupke. Ovo gledište je u naučnoj literaturi krajnje izuzetno, a navedeno je da bi se pokazalo da i o ovom, na prvi pogled sasvim razumljivom metodološkom pitanju, ima i **suprotnih gledišta.**

Broj pitanja i njihov tip. Jedan od zadataka u izradi osnove razgovora jeste utvrđivanje broja pitanja pomoću kojih će se prikupljati obaveštenja o pojedinim delovima ispitivanog sadržaja. Odluka o tome zavisi od važnosti koja se u nekom istraživanju pridaje određenom problemu i od njegove prirode

«) A. Kinsey, W. B. Pomeroy, C. E. Martin, Sexual Behavior in the Human Male, W. B. Saunders, Philadelphia, 1953, p. 53-54.

i stepena složenosti. Što su složenije operacionalne definicije poimova koji se odnose na iskustveni sadržaj nekog problema i što je složeniji iskustveni splet odnosa koje treba ispitati da bi se došlo do izvornih podataka potrebnih za njegovo proučavanje, to broj pitanja mora da bude veći. Sa istog stanovišta koje podjednako uzima u obzir ciljeve ispitivanja, prirodu ispitivanih pojava i karakter potrebnih obaveštenja moraju se donositi odluke i o formalnom tipu pitanja; da li ona treba da budu što više specifična, da donesu što određenija obaveštenja o pojedinim elementima nekog složenog iskustvenog sadržaja ili globalnij a, tj. da se pomoću njih traže neka opštija obaveštenja. Upotreba specifičnijih pitanja, koja se odnose na elementarne delove nekog složenog iskustvenog sadržaja, ne zahteva od ispitanika da uopštava neka svoja iskustva. Od njega se traži da u svojim odgovorima pruži potrebne elemente za uopštavanja. Ponekad se, međutim, želi saznati upravo kako ispitanik sam uopštava neka svoja iskustva i njegovo opšte gledište o nekoj stvari. U tim slučajevima su korisna pitanja opštijeg sadržaja: Raščlanjavanje raznih složenih i izrazito kvalitativnih celina na neke njihove elementarne, ali što homogenije delove jeste jedan od važnih postupaka naučnog metoda kojim se nastoji povećati egzaktnost opisivanja složenih pojava. U načelu je ovaj pristup vrlo koristan i treba ga prihvatiti uvek kada je moguće da se na osnovu elementarnih obaveštenja kasnije izgradi dovoljno potpuna i realistična sinteza složene pojave. U istraživačkoj praksi se ovo vrlo često dešava. Na primer, o ekonomskom stanju poljoprivrednih gazdinstava se, svakako, ne bi dobili dovoljno uporedivi podaci ako bi se postavljala samo opšta i globalna pitanja. Radi dobijanja preciznijih obaveštenja o ekonomskom stanju pojedinačnih gazdinstava, taj kompleks se raščlanjava na niz svojih elementarnijih delova i traže podaci o veličini poseda, kvalitetu zemljišta, opremljenosti gazdinstva poljoprivrednim zgradama, oruđima i spravama, veličini stočnog fonda, veličini proizvodnje osnovnih poljoprivrednih kultura, tržišnim viškovima i si. Raščlanjavanjem obaveštenja o nekoj složenoj pojavi na njene elementarnije delove, izbegava se da odgovori ispitanika sadrže samo više ili manje subjektivnu globalnu ocenu, koja nije ni dovoljno precizna ni dovoljno uporediva. Standardnija obaveštenja o sastavnim de-ovima ^ekonomskog stanja gazdinstava omogućuju da se po ne-*im opštim načelima izgradi sintetička slika ekonomskog stanja svako? pojedinačnog gazdinstva i da se gazdinstva međusobno Poređuju i u pogledu svog opšteg ekonomskog stanja i u nekim svojim posebnim privrednim karakteristikama. ... Ali u dosta rasprostranjenim shvatanjima o najprikladnim oblicima sociološke ankete ovaj metodološki postupak se

neopravdano apsolutizuje, pa ispitivanje, zbog nekih u stvari pretežno tehničkih razloga, nije dovoljno podesno za realistično opisivanje i proučavanje raznih društvenih pojava, naročito u ispitivanju mišljenja, stavova i usvojenih vrednosti. Misli se u prvom redu na dosta rašireno preценjivanje vrednosti pitanja sa unapred utvrdjenim odgovorima i ankete u kojima se upotrebljavaju samo ovakva pitanja. Ovim istraživačkim postupkom se neko vrlo složeno mišljenje ili stav raščlanjavaju na niz elementarnih delova. A pošto se pri tom nedovoljno uzimaju u obzir dublje idejne pretpostavke i opštiji životni stav u kome pojedini ispitanici gledaju na neki problem, mehaničko raščla-njavanje često ne omogućuje da se pouzdanije oceni koliko je neki stav razvijen; ima li on dublju pozadinu u svesti određenog ispitanika; da li je on i koliko važan za nekog ispitanika, pa čak i da li su neki stav ili mišljenje uopšte aktivno prisutni u. njegovoj svesti, ili su dobijeni odgovori rezultat neposrednog podsticaja postavljenih pitanja. U mnogim slučajevima, dakle, u težnji za krajnje analitičkim raščlanjavanjem neke složene pojave na njene elemente, gube se neka bitna obaveštenja o pojavi kao celini.

Posebno se treba osvrnuti na jednostranost i opasnost anketnih ispitivanja u kojima se koriste isključivo ili pretežno pitanja sa unapred utvrdjenim odgovorima. Odgovori na ova pitanja su krajnje skućeni. Vrlo često ispitanik može da bira samo između pozitivne i negativne alternative, tj. da kaže da li neko mišljenje prihvata ili ne prihvata, ili da se opredeljuje za jedan od nekoliko unapred utvrdjenih odgovora. U ovom načinu ispitivanja uloga ispitanika se svodi na minimum, i on može vrlo lako davati sasvim fiktivne odgovore a da se to zbog prirode postupaka ipak ne primeti. Pošto se njegova uloga svodi na izbor između unapred utvrdjenih alternativa, iza pojedinih odgovora nekog ispitanika može da se krije samo želja da ne pokaže anketaru da o nekoj stvari nije nikada razmišljao i da nema nikakvog stava. Psihološki je ispitaniku lakše da se prividno opredeli za neki od unapred utvrdjenih odgovora. Postupak je stoga u svojoj osnovi vrlo nepouzdan. Ali i kada odgovori nisu fiktivni, usled njihove unapred utvrđene čvrsto formalizovane strukture teško se mogu prikupiti potrebna obaveštenja za ispitivanje konkretne strukture određenog mišljenja, stepena njegove razvijenosti i šire uloge u psihičkom životu određenog ispitanika. Zbog atomizacije izvornih obaveštenja sasvim je razumljivo što se podaci obično sintetizuju na vrlo mehanički način. Ove kritičke primedbe ne gube iz vida da se u bolje zamišljenim anketama ovog tipa stvaraju grupe međusobno povezanih pitanja zatvorenog tipa koja se odnose na neki širi problem, pa se primenom raznih merila mogu dobiti neki sintetički po

kazatelji o određenim stavovima i mišljenjima, kao i da se poređenjem odgovora na više međusobno povezanih pitanja može utvrditi da li je ispitanikovo mišljenje dosledno, ili je toliko protivrečno da već to upozorava da u njegovim odgovorima nešto nije u redu. Na taj način se nesumnjivo može znatno ublažiti nepouzdanost ovog istraživačkog postupka, ali ipak ostaje činjenica da on jako otežava, i čak može se reći onemogućuje, spontanije i celovitije upoznavanje određenih oblika iskustva ispitanika.

U prilog ovoj tvrdnji govori i vrlo ograničena i sporedna uloga pitanja sa slobodnim odgovorima u anketnim ispitivanjima ovog tipa. Uloga ovih pitanja se ponekad ograničava na to da se u predispitivanjima utvrdi koja sve mišljenja o nekoj stvari postoje u datoj sredini, da bi se na osnovu toga mogla izgraditi realistična i dovoljno iscrpna lista unapred utvrdjenih odgovora. U glavnom ispitivanju pitanja sa slobodnim odgovorima, koja omogućuju ispitanicima da konkretnije iznesu neko svoje mišljenje, dobijaju izrazito pomoćnu ulogu. Vrlo često se grupe pitanja koja se odnose na određeni predmet postavljaju u vidu levka, i na dnu levka, tj. na početku se nalazi jedno pitanje sa slobodnim odgovorom. Posle njega sledi unapred utvrđen niz pitanja sa sve specifičnijim smislom i obično unapred utvrdjenim odgovorima.⁹⁾ U ovako čvrsto unapred utvrđenom re-dosledu početno slobodno pitanje ima sasvim sporednu ulogu. Pošto je dalji redosled levka unapred utvrđen, ostala pitanja ne mogu biti dublje smisaono povezana sa sadržajem slobodnog odgovora. Obično se na osnovu tog odgovora zaključuje samo kojim ispitanicima treba postavljati dab'a određenija pitanja. Da se u ostalim pitanjima više uzima u obzir konkretni sadržaj slobodnog odgovora, ona ne bi mogla biti unapred utvrđena. Anketarima bi se mogao samo iscrpno objasniti smisao određenog pitanja i dati opšta uputstva kako da postavljanjem daljih potpitanja utiču da se upotpune obaveštenja koja su sadržana u početnom potpuno slobodnom i najviše spontanom odgovoru ispitanika.

Premda su jednostranosti anketa u kojima se upotrebljavaju pretežno pitanja sa unapred utvrdjenim odgovorima, ograničenost njihovog saznanog dometa i često vrlo velika nepouzdanost dobijenih rezultata u metodologiji dosta nesumnjivo utvrđeni, ipak se nailazi na mišljenja koja, ne osporavajući ove nedostatke, smatraju da su oni dovoljno nadoknađeni mnogobrojnim prednostima pitanja sa unapred utvrdjenim odgovorima. Obično se kao njihove prednosti nad pitanjima sa slobodni * " ^ ire o ovom vid - u knjizi R. Supek, Ispitivanje javnog mnje-"ja, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 152-153.

nim odgovorima ističe: (1) da je lakše obučiti anketare jer njihov rad dobija pretežno rutinski karakter; (2) da je izvođenje ankete znatno olakšano jer ispitanici ne moraju mnogo da se naprežu da bi samostalno izneli svoje iskustvo, pošto je dovoljno da se samo opredele¹ za neki od unapred utvrđenih odgovora; (3) da pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima neposrednije i određenije usmeravaju odgovore na one iskustvene sadržaje o kojima se žele dobiti obaveštenja; (4) da se skraćuje rad na sređivanju i kodiranju izvorne građe. Ali, sve te prednosti su tehničke prirode i one su epistemološki od drugostepenog značaja u poređenju sa brojnim podacima koji pokazuju da su pitanja ove vrste vrlo nepouzdana. U literaturi ima dosta primera koji govore da samo neznatne promene u formulaciji pitanja mogu značajnije izmeniti rezultate, da je dovoljno izostaviti samo jedan od mogućih alternativnih odgovora, pa da se struktura odgovora iz osnova izmeni; kako često i sam redosled alte-nativ-nih odgovora može da izazove statistički značajne razlike u dobi-jenim rezultatima.¹⁰⁾ A, zatim, teško je sigurnije utvrditi dublji smisao koji ispitanik pridaje nekom svom odgovoru suženom na jedno lakonsko „da“ ili „ne“, ili na zaokruženje broja ispod jednog od unapred utvrđenih odgovora. Čak i povezivanjem niza ovakvih podataka, o ovome se može samo pretpostavljati. Kad izvorna građa sadrži iscrpnije podatke o nekom mišljenju i kad se na osnovu slobodnijih i spontanijih iskaza ispitanika može sagledati konkretna fizionomija određenog mišljenja, ostaje manje mesta za nedoumicu šta ono stvarno znači u životu određenog pojedinca. Jednostrana i isključiva primena pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima u nekom ispitivanju jeste tipičan primer istraživačkog postupka koji može vrlo mnogo da utiče na- rezultate i iskrivljava ih. što je suprotno metodološkom načelu da treba nastojati da se što je moguće više smanji uticaj istraživanja na ispitivane pojave. Ovde se, međutim, zbog vrlo krutog i formalno uokvirenog istraživačkog postupka, koji mnogo ograničava ispoljavanje neposredne spontanosti ispitanika, može lako desiti da podaci sa kojima se anketari vrte sa terena u dobroj meri zavise od onog sa čim su na teren otišli, tj. od strukture upotrebjenih sredstava za prikupljanje podataka.

Sve ove kritičke primedbe ipak ne znače da su pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima naučno sasvim neupotrebljiva. Njihova, upotreba je manje rizična u slučajevima kada su iskustvo ispitivane sredine ili neki oblik njenog ponašanja čvrsto i na dovoljno poznat način strukturisani, pa ima dosta verovatnoće da su alternative realistično izabrane i dovoljno iscrpne. Tada pitanja ove vrste mogu dobiti više mesta u nauc-

¹⁰⁾ R. Supek, op. rit, str. 101-143.

norn razgovoru, odnosno upitniku. Ali u kompleksnijem istraživanju ona uvek ostaju samo pomoćno sredstvo. Uzgred rečeno, i u praktičnom životu se ponekad postavljaju alternativna pita-m'a. Svaki plebiscit je jedno takvo ispitivanje. Ali plebiscit ima smisla samo ako su prethodno obe alternative široko prodisku-tovane i ako sredina koja. u njemu učestvuje razume njihov smisao. Zbog toga je plebiscit završna faza jednog dugotrajnijeg razvoja koji vodi kristalizaciji određenih mišljenja. Tek kad su ova potpuno iskristalisana, sažeto izneta plebiscitna alternativa ima dovoljno određen smisao. Ali o mnogim stvarima mišljenja ljudi nisu do te mere iskristalisana da bi se mogla iscrpiti u nekoliko poznatih mogućnosti. Sem toga, plebiscit traži samo mišljenja, odnosno odluke, a naučno ispitivanje inte-resuju i njihovi motivi, subjektivni razlozi i opravdanja, u čemu razlike mogu da budu još šire nego u samim mišljenjima i stavovima. Da bi se što je moguće više smanjila pristrasnost pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima, treba nastojati da njihova lista bude što potpunija da bi se sva mišljenja, za koja se sa dovoljno razloga može pretpostaviti da postoje, mogla da ispolje što približnije adekvatno. A zatim, i pored iscrpnosti liste unapred određenih odgovora, mora se kod ovakvih pitanja ostaviti na~ kraju slobodan prostor za unošenje odgovora ispitanika koji se ne opredeljuju ni za jednu od predviđenih mogućnosti. Pored toga jedna od navedenih mogućnosti treba da znači da ispitanik o sadržini pitanja ništa ne zna ili nema mišljenja. Bez ovih mera nema dovoljno garancija da se istraživačkim postupkom ispitanicima ne natura jedan nerealističan šablon. Isto tako, da bi se moglo oceniti da li redosled alternativa ne utiče na odgovore, preporučljivo je da se one u razgovorima postavljaju različitim redosledom.

Istovremeno, treba ukazati na teškoće koje se javljaju u ispitivanju pomoću pitanja sa slobodnim odgovorima. Šira primena pitanja sa slobodnim odgovorima može, ako nisu ispunjeni određeni preduslovi, dovesti do smanjenja sistematičnosti i potpunosti izvornih obaveštenja, pa čak i do potpunog neu-speha ankete i ispitivanja. Upravo ova iskustva se najčešće navode kao jedan od razloga za širu upotrebu pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima. Ispitanicima je teže da odgovaraju na slobodan način, a da se ipak postigne isti sadržajni obim i sistematičnost obaveštenja. Pitanja moraju biti dovoljno određena i predstavljati dovoljno snažan podsticaj za ispoljavanje određenog mišljenja, jer se u protivnom slučaju odgovori mogu svesti na svega nekoliko reci. Pored toga, šira upotreba pitanja sa slobodnim odgovorima zahteva aktivan stav anketara ili ispi-ivača. Ni najbolja slobodna pitanja ne donose u prvom neposrednom odgovoru ispitanika potpuna obaveštenja. Ispitanik

ne suprotstavlja ako to pomaže da lakše proda neku robu. Ovakav stav nema nikakvog opravdanja u naučnim istraživanjima. Ova polaze od načela dobrovoljnosti, ali i od toga da se na dobrovoljan način uspostavi iskrena saradnja. Jer ono što nauku interesuje nisu gomile izjava, nego pre svega njihova tačnost.

Oštro ili strogo ispitivanje. Ovaj oblik razgovora se u naučne svrhe vrlo retko upotrebljavao. Po načinu rada ispitivača, oštro ispitivanje je sušta suprotnost neutralnom anketiranju, a s blagim ispitivanjem ima samo izvesne sličnosti. Po svojim formalnim osobinama ono je vrlo slično saslušanju u istražno-sudskom postupku. Bitna razlika jeste što se razgovor vodi na osnovu prethodno dobijene dobrovoljne saglasnosti ispitanika, kao i što se na osnovu dobijenih obaveštenja ne preduzimaju nikakve društvene sankcije. Ali ispitanik se podvrgava vrlo strogom, moglo bi se reći ne samo ispitivanju nego saslušavanju, u kome mu se sasvim otvoreno i bezobzirno predočavaju sve protivrečnosti u iskazima; pitanja se postavljaju brzo; traži se od ispitanika da na njih odmah odgovara bez dužeg razmišljanja; pojedina pitanja se namerno postavljaju na preskok, radi iznenađenja. Međutim, razgovor se prekida ako se naiđe na tzv. nepopravljivo neiskrenog ispitanika i zaključi da sa njim nema smisla razgovarati, jer on želi da prikrije neke činjenice ili svoja prava gledišta. Ovaj oblik razgovora zahteva da ispitivač vrlo solidno poznaje ispitivani problem i da bude za čitavo vreme vrlo aktivan. U tome aktivnom držanju ispitivača sastoji se iz-vesna sličnost između oštrog i blagog ispitivanja. U potpuno doslednom obliku je ovaj način razgovora u naučne svrhe, bar koliko je meni poznato, primenjivao samo Kinsi.¹⁸⁾ Ali, Kinsi je uopšte bio ekscentričan čovek; on je u svojim istraživanjima primenjivao više postupaka koji se, najblaže rečeno, znatno razlikuju od uobičajenih metodoloških shvatanja.

U ideji oštrog ispitivanja sadržano je jedno racionalno jezgro od presudne važnosti za prikupljanje naučnih obaveštenja putem razgovora. Već više puta je isticano da su nauci potrebni verodostojni i tačni podaci, i da se na iskaze ispitanika moraju primeniti neki postupci pomoću kojih se u istražno-sudskoj praksi nastoji utvrditi tzv. materijalna istina na osnovu iskaza optuženih i svedoka. Samo se način na koji se to čini u naučnom prikupljanju podataka razlikuje, jer je situacija u kojoj se razgovor organizuje bitno drukčija. Ona nastaje (1) na osnovu pune dobrovoljnosti i (2) uz dovoljno garancije da će obaveštenja biti krajnje diskretno korišćena i da neće biti upotrebljena radi preduzimanja nekih društvenih sankcija. Ova druga okolnost

¹⁸⁾ Opširnije o naučnom izvođenju razgovora vid. A. Kinsey i dr., op. cit., p. 47—62.

Je naročito važna, jer se pomoću nje nastoje eliminisati neposredni praktični interesi ispitanika koji bi mogli uticati da ispitanik iskrivljuje i prikriva svoja ranija mišljenja ili podatke o nekim činjenicama. Naravno, u životno značajnijim oblastima teško je, i pored svog nastojanja, sasvim isključiti uticaj praktičnih ispitanikovih ličnih i grupnih interesa. To je jedan od razloga zbog čega je i neophodna kasnija kritička analiza dobi-ijenih obaveštenja. Ali u poređenju sa istražno-sudskim postupkom situacija je ipak bitno drukčija, pa nauka u utvrđivanju verodostojnosti podataka može koristiti drukčija sredstva nego što je postupak oštrog ispitivanja.

Strogo ispitivanje u punom smislu reci može da se eventualno primeni za prikupljanje nekih činjeničkih podataka, dok je ono sasvim nepodesno za ispitivanje dubljih motiva i nekih širih psihičkih posledica određenog ponašanja; pomoću njega se u najboljem slučaju mogu utvrditi činjenice o ponašanju i o nekim svesnim psihičkim sadržajima.

Ova tipologija oblika naučnog razgovora prikazuje samo njegove osnovne tipove, dok se proceduralna pravila o ponašanju ispitivača i anketara obično kreću između ovih krajnjih tipova, kombinujući pojedine njihove karakteristike.

Potrebne osobine anketara. U ovom odeljku se imaju u vidu prvenstveno anketari bez šireg stručnog naučnog obrazovanja iz one oblasti u koju spada sadržaj ispitivanja. Sve osobine o kojima će biti reci potrebne su, svakako, kvalifikovanijim ispitivačima, samo što se pretpostavlja da oni bar neke od tih osobina poseduju zahvaljujući svom stručnom obrazovanju.

Među potrebnim osobinama anketara svakako na prvo mesto dolazi dobro poznavanje jezika ispitivane sredine, a odmah zatim poznavanje njenog životnog stila i napose u njoj uobičajenog načina ličnog ophođenja. Ponekad su u tom pogledu važne i neke na oko sitnice. Na primer, samo ako poznaje životni stil određene sredine anketar može da oceni kad je najpogodnije potražiti ispitanike kod kuće; da li se u nekom društvenom sloju smatra da je obavezno unapred najaviti svoj dolazak i si. Lako i uspešno uspostavljanje dodira s ispitanicima mnogo zavisi od toga koliko anketar poznaje pravila ophođenja ispitivane sredine. U protivnom slučaju njegov nastup može ljudima izgledati neprirodan, suviše krut, ili pak nedovoljno učtiv, a anketar se, istovremeno, oseća nesigurno i nelagodno. Ova psihička napetost se teško sakriva; ona otežava uspostavljanje povoljne kame za razgovor, a može i sasvim podsvesno radati podozrivost ispitanika. Prilikom odabiranja anketara i njihovog rasporeda -? *. stoga nastojati da se anketari šalju u društvene sredine ¹⁾ Ji životni stil i kulturne osobenosti dobro poznaju.

momentu obično se može sasvim dovoljno i na prirodniji način ispitati koliko su neka obaveštenja iskrena i pouzdana, jva se razgovor ne vodi na čisto formalizovan način, postaju gotovo sasvim nepotrebna tzv. pitanja varke, ili „pitanja za spavače“, pomoću kojih se u čvrsto strukturisanim razgovorima, sastavljenim od pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima, nastoji proveriti da li neki ispitanik ne odgovara čisto mehanički i slučajno, a da odgovori nemaju stvarniju osnovu u njegovom iskustvu. Ponekad se naiđe na ispitanika koji se brzo i lako opredeljuje za neku od predviđenih mogućnosti, a da pri tom nije jasno da li on to čini iskreno i ozbiljno, ili iz učtivosti, sujete, ili da bi na dosledan način sakrio svoje pravo gledište. Da bi se to proverilo. ubacuju se u razgovor i neka besmislena pitanja; na primer, pita se šta ispitivač misli o razvoju „drvene metalurgije“. Ako ispitanik odgovori da smatra da je treba razvijati, može se pretpostaviti da je on i na neka druga pitanja odgovorio bez dubljeg unošenja ili razumevanja. Ispitanici koji' iz bilo kojih razloga daju fiktivne odgovore mogu se u slobodnijim razgovorima otkriti i bez potrebe da se njihovi odgovori na ovaj način proveravaju. Sem toga, ovaj način proveravanja može biti vrlo štetan za dalji tok razgovora, jer izaziva otpor inteligentnijih i ozbiljnih ispitanika, a pošto je saradnja izrazito dobrovoljna. oni mogu odbiti da dalje učestvuju u razgovoru.

U stvaranju redosleda pitanja i održavanja celovitosti osnovnog toka razgovora javljaju se često teškoće usled toga što nauku interesuju raznovrsne veze ispitivanih pojava, na koje se u svakodnevnom životu i ne pomišlja. Anketar je na početku objasnio ispitaniku cilj svoga dolaska i razgovora. Medjutim, on kasnije počne da postavlja neka pitanja čiju vezu sa tim ciljem ispitanik nije u stanju da shvati. To može biti povod ispitaniko-vih sumnji u pravi cilj razgovora, pa je ponekad potrebno i u toku razgovora posebno objašnjavati zašto se postavljaju neka pitanja koja se prividno udaljuju od osnovne teme razgovora. Kako sš u dubljim ispitivanjima osnovni sadržaj istraživanja razmatra u različitim vezama, što otežava održavanje prirodne smisaone celovitosti razgovora, jedan od zadataka stvaranja konačne strukture osnove razgovora jeste da se uspostavi što bolja veza i prelazi između pojedinih njegovih tematskih delova.

U slobodnim razgovorima uspostavljanje prirodne veze između pojedinih njegovih tematskih delova pada uglavnom na teret anketara, i zahteva mnogo snalažljivosti i veštine. Često se u slobodnim oblicima razgovara, naročito ako je njihov sadržaj obimniji i raznovrsniji, dešava da se razgovor, polazeći od jednog spontano stvorenog težišta, pre zaokruži nego što je ispitivač uspeo da obuhvati sve njegove delove, i vrlo je teško tražiti jos neka dopunska obaveštenja pošto je razgovor već dobio svoj zao-

kruženi prirodni oblik. Uzrok nepotpunosti razgovora i nejednake vrednosti obaveštenja iz raznih njegovih delova može da bude i umor ispitanika. Ako se ispitivač duže zadržava na terenu u ovakvim slučajevima se razgovor može prekinuti i nastaviti drugom prilikom. Naravno, u jednostavnijim anketama i u onima čija je struktura unapred utvrđena standardni redo-sled razgovora određuje njen organizator, a anketari mogu samo izuzetno da nešto u tom pogledu menjaju. Sve ovo još jednom pokazuje da nema gotovo nijednog postupka koji se u raznim tipovima razgovora ne bi morao na različit način organizovati i sprovoditi.

5.

IZVOĐENJE RAZGOVORA

Svako prikupljanje podataka putem razgovora pretvara se u određeni društveni odnos, koji se u metodologiji razmatra sa stanovišta stvaranja naučno upotrebljivih obaveštenja, kao osnovnog cilja. Društveni odnos neposredno zavisi od tri grupe činilaca: (1) rada i raznih osobina anketara, (2) stava ispitanika prema istraživanju i njihovih sposobnosti da daju tražena obaveštenja zadovoljavajućeg kvaliteta, i (3) uslova u kojima se razgovor vodi. Ove neposredne uslove razgovora treba uvek posmatrati u sklopu opštijih društvenih prilika u kojima se ispitivanje izvodi jer ove utiču na sve neposredne činioce od kojih zavisi njen uspeh, a naročito na neposrednu društvenu situaciju koja se stvara za vreme pojedinačnih razgovora. U povoljnim opštim društvenim uslovima mnogo je lakše uspostaviti prikladne neposredne odnose u toku prikupljanja podataka. Ako su, pak, opšti uslovi nepovoljni, nikakva veština u organizovanju ispitivanja neće biti dovoljna za otklanjanje nekih objektivnih prepreka koje otežavaju dobijanje upotrebljivih podataka. Ali, pošto je o opštim društvenim uslovima već bilo govora, ovde će se razmatrati neposredni činioci koji utiču na prikupljanje podataka. Najprirodnije je početi sa ulogom i načinom rada ispitivača ih anketara, jer organizator istraživanja može najviše uticati na njihov rad. Od svih činilaca koji utiču na kvalitet podataka prikupljenih putem razgovora, ispitivači, odnosno anke-ⁿ najviše su pod naučnom kontrolom, i stoga je njihov rad ajiakse organizovati u skladu sa metodološkim načelima i neza^{VΛ¹TM^{Cl}ll;evima istraživan} Ja- Svi ostali činioci deluju mnogo što^{TM^m;IT^{od istraživanja}} i ovo im se više prilagođava nego Potreb²⁶ * aktivni je oblik uje prema teorijsko metodološkim

obično ne može sam da oceni koji sve elementi određenog sadržaja mogu da budu zanimljivi i značajni u naučnom pogledu. Najvažniji zadatak ispitivača jeste da postavljanjem potpitanja, koja polaze od već dobijenih obaveštenja, utiču da se potrebni podaci što potpunije prikupe. Ovakav rad je svakako daleko teži nego prosto beleženje nekog od unapred predviđenih odgovora. Ispitivanje pomoću slobodnih pitanja stoga zahteva daleko stručnije ispitivače. Oni moraju znati ne samo opšte ciljeve ankete, nego i dobro razumeti smisao svakog pojedinog pitanja; moraju, zatim, raspolagati sa mnogo veštine u vođenju razgovora, jer on zahteva od ispitivača da budno prati njegov tok i brzo ocenjuje da li su dobijena obaveštenja o nekom sadržaju dovoljna, odnosno u kom pravcu treba da se upotpune postavljanjem novih potpitanja. Bez aktivnog držanja ispitivača, i bez promišljenog i razboritog postavljanja potpitanja, ispitivanja koja se zasnivaju pretežno na pitanjima sa slobodnim odgovorima mogu da dožive neuspeh.

Na drugoj strani, krupan metodološki problem ovih ispitivanja, u kojima svaki ispitivač ili anketar dobija daleko više slobode, sastoji se u povećanoj opasnosti da se usled toga smanji uporedivost izvornih obaveštenja. Pošto na svako obaveštenje u većoj ili manjoj meri utiče uzajamni odnos između ispitivača i ispitanika, razlike u ponašanju ispitivača mogu izazvati smanjivanje uporedivosti podataka. Ali ovaj rizik treba primiti ako to zahteva sadržaj ispitivanja a raspolaže se sa dovoljno stručnim ispitivačima. U tom slučaju pribegavanje formalnoj standardizaciji istraživačkog postupka, koje se ispoljava i u strogo strukturisanim anketama, obično nije znak metodološke kulture i naučne savesnosti, nego premissa tromosti. Ako se raspolaže dovoljno stručnim i savesnim ispitivačima, koji su shvatili ciljeve ispitivanja i svoje zadatke, istraživački postupak, iako nije u pojedinostima formalno standardizovan, neće izazvati veće smanjenje stvarne uporedivosti podataka. A više vredi doći do realističnih, sadržajnih i adekvatnih podataka, pa makar i po cenu izvesnog smanjenja uporedivosti, nego raspolagati podacima koji su samo formalno uporedivi, ali nemaju dublju stvarnu sadržinu. Naravno, u anketama u kojima se prikupljaju vrlo standardna i elementarna obaveštenja, koje se upravo zato mogu relativno lako izvesti i u širim razmerama, nije potrebno da se upotrebljava ovaj složeniji oblik razgovora. Iskustva pokazuju da u takvim anketama formalizacija postupka ne samo da nije štetna, nego je, u stvari, jedino razumno rešenje. Samo, bez obzira na veliku korisnost ovih anketa, one nisu jedini oblik prikupljanja podataka pomoću razgovora, odnosno pismenog upitnika, koji je potreban u sociološkim istraživanjima, naravno,

u pretpostavkom da je jedan od naučnih zadataka sociologije da omogućiti dublje sagledavanje individualne dimenzije različitih strana društvenog života.

Redosled pitanja. Pošto su utvrđena sva pojedinačna pitanja, dalji zadatak u izradi osnove razgovora jeste da se utvrdi njihov redosled i konačna struktura osnove razgovora kao celine. Praksa je izgradila nekoliko načela kojih se treba pridržavati prilikom stvaranja redosleda pitanja. Prvo od njih jeste da redosled pitanja bude psihološki prikladan za što normalnije odvijanje razgovora i za održavanje ispitanikove spremnosti da u njemu učestvuje. Jedno od pravila koja treba da obezbede psihološku prikladnost toka razgovora jeste da on ne počinje sa teškim pitanjima, kao ni sa pitanjima koja su ispitaniku možda neprijatna i delikatna, a i da ne završava sa takvim sadržajima. Najbolje je da se ovakva pitanja nalaze oko sredine razgovora, u njegovoj trećoj četvrtini. Izgleda da je najprikladnije da se posle uvodnih objašnjenja ciljeva ispitivanja počne sa ličnim podacima o ispitaniku, jer su oni u izvesnom smislu predstavljanje ispitanika. Sem toga, lični podaci olakšavaju anketaru ili ispitivaču da zauzme pravilan stav prema ispitaniku, kao i da se kritično odnosi prema pojedinim obaveštenjima koja dobije u daljem toku razgovora.

Drugo načelo je da tok razgovora bude što logičniji. Ovo ne znači da se razgovor mora odvijati po nekom krutom logičkom redosledu, naročito ako bi to zahtevalo da se suviše diriguje njegov tok. Ukoliko se upotrebljava veći broj pitanja sa slobodnim odgovorima, ne može se izbeći da odgovarajući na jedno pitanje ispitanik uzgred kaže i nešto što se odnosi na pitanja koja bi trebalo tek kasnije postaviti. Razumljivo je da, ako su u nekom slobodnom odgovoru sadržana obaveštenja koja se odnose i na neko drugo pitanje, ovo nije potrebno posebno postavljati. U razgovorima koji nisu na jedinstven način strukturirani nego su više spontani, obično se u toku razgovora formira njegovo osnovno težište, jer ga ispitanik sam stvara i nameće. Logičnost u vođenju ovakvih razgovora sastoji se u tome da anketar, polazeći od tog težišta, u raznim pravcima proširuje sadržaj razgovora da bi došao do svih obaveštenja koja o pojedinom slučaju treba prikupiti.

Ispreturana pitanja, koja skaču sa jednog problema na drugi, nisu podesna za ispitivača, a na ispitanike mogu da ostave vrlo loš utisak. Obično se ovom ispreturanom postavljanju pitanja pribegava da bi se proverila iskrenost ispitanika. Ipak, a? . a? o * a * o h ^ e na ^ sr ećniji način proveravanja iskrenosti. Aktivnim povezivanjem raznih obaveštenja dobijenih u toku razgovora i postavljanjem potpitanja u sadržinski pogodnom

momentu obično se može sasvim dovoljno i na prirodniji način ispitati koliko su neka obaveštenja iskrena i pouzdana, jva se razgovor ne vodi na čisto formalizovan način, postaju gotovo sasvim nepotrebna tzv. pitanja varke, ili „pitanja za spavače“, pomoću kojih se u čvrsto strukturisanim razgovorima, sastavljenim od pitanja sa unapred utvrđenim odgovorima, nastoji proveriti da li neki ispitanik ne odgovara čisto mehanički i slučajno, a da odgovori nemaju stvarniju osnovu u njegovom iskustvu. Ponekad se naiđe na ispitanika koji se brzo i lako opredeljuje za neku od predviđenih mogućnosti, a da pri tom nije jasno da li on to čini iskreno i ozbiljno, ili iz učtivosti, sujete, ili da bi na dosledan način sakrio svoje pravo gledište. Da bi se to proverilo. ubacuju se u razgovor i neka besmislena pitanja; na primer, pita se šta ispitivač misli o razvoju „drvene metalurgije“. Ako ispitanik odgovori da smatra da je treba razvijati, može se pretpostaviti da je on i na neka druga pitanja odgovorio bez dubljeg unošenja ili razumevanja. Ispitanici koji' iz bilo kojih razloga daju fiktivne odgovore mogu se u slobodnijim razgovorima otkriti i bez potrebe da se njihovi odgovori na ovaj način proveravaju. Sem toga, ovaj način proveravanja može biti vrlo štetan za dalji tok razgovora, jer izaziva otpor inteligentnijih i ozbiljnih ispitanika, a pošto je saradnja izrazito dobrovoljna. oni mogu odbiti da dalje učestvuju u razgovoru.

U stvaranju redosleda pitanja i održavanja celovitosti osnovnog toka razgovora javljaju se često teškoće usled toga što nauku interesuju raznovrsne veze ispitivanih pojava, na koje se u svakodnevnom životu i ne pomišlja. Anketar je na početku objasnio ispitaniku cilj svoga dolaska i razgovora. Medjutim, on kasnije počne da postavlja neka pitanja čiju vezu sa tim ciljem ispitanik nije u stanju da shvati. To može biti povod ispitaniko-vih sumnji u pravi cilj razgovora, pa je ponekad potrebno i u toku razgovora posebno objašnjavati zašto se postavljaju neka pitanja koja se prividno udaljuju od osnovne teme razgovora. Kako sš u dubljim ispitivanjima osnovni sadržaj istraživanja razmatra u različitim vezama, što otežava održavanje prirodne smisaone celovitosti razgovora, jedan od zadataka stvaranja konačne strukture osnove razgovora jeste da se uspostavi što bolja veza i prelazi između pojedinih njegovih tematskih delova.

U slobodnim razgovorima uspostavljanje prirodne veze između pojedinih njegovih tematskih delova pada uglavnom na teret anketara, i zahteva mnogo snalažljivosti i veštine. Često se u slobodnim oblicima razgovara, naročito ako je njihov sadržaj obimniji i raznovrsniji, dešava da se razgovor, polazeći od jednog spontano stvorenog težišta, pre zaokruži nego što je ispitivač uspeo da obuhvati sve njegove delove, i vrlo je teško tražiti jos neka dopunska obaveštenja pošto je razgovor već dobio svoj zao-

kruženi prirodni oblik. Uzrok nepotpunosti razgovora i nejednake vrednosti obaveštenja iz raznih njegovih delova može da bude i umor ispitanika. Ako se ispitivač duže zadržava na terenu u ovakvim slučajevima se razgovor može prekinuti i nastaviti drugom prilikom. Naravno, u jednostavnijim anketama i u onima čija je struktura unapred utvrđena standardni redo-sled razgovora određuje njen organizator, a anketari mogu samo izuzetno da nešto u tom pogledu menjaju. Sve ovo još jednom pokazuje da nema gotovo nijednog postupka koji se u raznim tipovima razgovora ne bi morao na različit način organizovati i sprovoditi.

5.

IZVOĐENJE RAZGOVORA

Svako prikupljanje podataka putem razgovora pretvara se u određeni društveni odnos, koji se u metodologiji razmatra sa stanovišta stvaranja naučno upotrebljivih obaveštenja, kao osnovnog cilja. Društveni odnos neposredno zavisi od tri grupe činilaca: (1) rada i raznih osobina anketara, (2) stava ispitanika prema istraživanju i njihovih sposobnosti da daju tražena obaveštenja zadovoljavajućeg kvaliteta, i (3) uslova u kojima se razgovor vodi. Ove neposredne uslove razgovora treba uvek posmatrati u sklopu opštijih društvenih prilika u kojima se ispitivanje izvodi jer ove utiču na sve neposredne činioce od kojih zavisi njen uspeh, a naročito na neposrednu društvenu situaciju koja se stvara za vreme pojedinačnih razgovora. U povoljnim opštim društvenim uslovima mnogo je lakše uspostaviti prikladne neposredne odnose u toku prikupljanja podataka. Ako su, pak, opšti uslovi nepovoljni, nikakva veština u organizovanju ispitivanja neće biti dovoljna za otklanjanje nekih objektivnih prepreka koje otežavaju dobijanje upotrebljivih podataka. Ali, pošto je o opštim društvenim uslovima već bilo govora, ovde će se razmatrati neposredni činioci koji utiču na prikupljanje podataka. Najprirodnije je početi sa ulogom i načinom rada ispitivača ih anketara, jer organizator istraživanja može najviše uticati na njihov rad. Od svih činilaca koji utiču na kvalitet po-ataka prikupljenih putem razgovora, ispitivači, odnosno anke-ⁿ najviše su pod naučnom kontrolom, i stoga je njihov rad ajiakse organizovati u skladu sa metodološkim načelima i neza^{VΛ¹TM^{Cl}ll;evima istraživan} Ja- Svi ostali činioci deluju mnogo što^{TM^m;IT^{od istraživanja}} i ovo im se više prilagođava nego Potreb²⁶ * aktivni je oblik uje prema teorijsko metodološkim

(a) RAZLIČITA SHVATANJA O NAČINU RADA ISPITIVAČA ILI ANKETARA

O načinu rada lica koja putem razgovora prikupljaju izvorna naučna obaveštenja postoje vrlo različita shvatanja, koja proizilaze iz metodoloških tradicija i iskustava nastalih u različitim tipovima naučnog razgovora. Ipak se u tim shvatanjima može uočiti nekoliko opštijih gledišta o proceduralnim osobinama različitih tipova razgovora. U svojoj tipologiji, izgrađenoj na osnovu uopštavanja dosta široke istraživačke prakse, E. Šojh (E. Scheuch) iznosi tri osnovna gledišta o načinu rada ispitivača, odnosno anketara: (1) blago ispitivanje, (2) neutralno anketiranje i (3) oštro ili strogo ispitivanje.¹¹⁾ Dalje izlaganje se pridržava ove tipologije, pošto je ona dobro zasnovana. U tipologiju je uneta samo jedna terminološka izmena. Šojh sve tipove prikupljanja podataka putem razgovora naziva „intervjuisanjem“. Ovde je „blagi“ i „oštri“ oblik razgovora nazvan ispitivanjem, a „neutralni“ anketiranjem, jer su oni u svojim dosledno razvijenim oblicima izrazito različiti istraživački postupci. „Blagi“ i „oštri“ oblik razgovora su gotovo neprimenljivi u masovnim anketama u kojima se najčešće upotrebljavaju razne varijante „neutralnog“ razgovora.

Blago *ispitivanje*. Poreklo ovog načina prikupljanja podataka pomoću razgovora je u psihijatriji. Pravila blagog anketiranja razradio je u nekoliko svojih knjiga psihijatar K. Rodžers (C. Rogers), a u sociologiju su ga šire uveli E. Majo (E. Mayo) i njegova škola. Osnovna ideja ovog načina ispitivanja jeste naglašavanje neophodnosti da ispitivač uspostavi što prisniji odnos sa ispitanikom i stekne njegovo potpuno poverenje. Obično se traže obaveštenja koja treba da dublje osvetle ispitanikovu ličnost, a ne samo pojedinačna obaveštenja o nekim njegovim mišljenjima, stavovima, objektivnim obeležjima ili oblicima ponašanja. Ovakva obaveštenja mogu se dobiti samo ako se raz-¹²⁾ govor dovoljno prilagodi individualnom slučaju. To ipak ne znači da blago ispitivanje ima uvek klinički karakter i da se pomoću njega ne proučavaju i neki opitiji problemi i ne žele dobiti iskustvena obaveštenja koja omogućuju šira teorijska uopštavanja. Uloga ispitivača, jer razgovore ove vrste mogu da vode samo vrlo stručna lica, izrazito je aktivna, ali na jedan osoben način. Kako se zamišlja način rada ispitivača pokazace sledeća proceduralna pravila za razgovor, koja su izradili Majo-ovi bliski saradnici F. Retlisberdžer i U. Dikson (F. Roethlisber-

i W- Dickson).¹²⁾ Prvo pravilo je da anketar mora slušati ispitanika strpljivo i prijateljski, ali istovremeno na inteligentan i kritičan način. Pisci zatim šire objašnjavaju šta ovo drugo znači. Oni ističu da svaki podatak treba uzimati u određenom kontekstu. Radi toga ispitivač ne sme obraćati pažnju samo na otvoreni sadržaj razgovora, nego i na njegov podtekst da bi mogao da shvati dublji smisao otvorenog sadržaja. On ne sme da smatra da je ono što čuje ili potpuno istinita činjenica ili čista zabluda, nego je osnovno da utvrdi kako se pojedini podatak uklapa u neki širi životni stav ispitanikov. To je smisao i sledećeg uputstva da se sve što ispitanik kaže u toku razgovora ne nalazi na istom psihološkom nivou, jer sve stvari o kojima ispitanik govori nemaju za njega jednaku važnost. Razgovor o nekim stvarima može da bude izraz obične učtivosti, jer one imaju sasvim periferno i uzgredno značenje, a iza nekih obaveštenja ispitanik stoji kao ličnost sa određenim iskustvom, osobenim karakterom, osnovnim ličnim očekivanjima i životnim planovima. Prvo pravilo, dakle, polazi od pretpostavke da je dobijanje potrebnih obaveštenja vrlo komplikovano. Prikupljanje podataka se ne sastoji u neposrednom prihvatanju ispitanikovih iskaza. U njega je uključena vrlo velika mera tumačenja stvarnog smisla koji se krije u otvorenim iskazima. Ovo postupku daje „dubinski“ karakter, ali istovremeno u oštrijem obliku postavlja problem njegove pouzdanosti. U zavisnosti od svojih različitih teorijskih pretpostavki, razni ispitivači mogu različito tumačiti iste iskaze i ispitanikovo ponašanje u toku razgovora. U drugom pravilu dolazi naročito do izražaja shvatanje da anketar mora biti u toku razgovora vrlo aktivan. Pravilo ističe da treba obraćati pažnju ne samo na ono što ispitanik hoće da kaže, nego i na ono što on ne želi da kaže, ili što ne može izraziti ako mu se ne pomogne. Uvek, međutim, postoji opasnost da aktivno držanje ispitivača ne ograniči ispitanikovu spontanost i da se usled toga ne otkrije ispitanikov lični ugao gledanja, čemu se upravo teži. Pošto je lični ugao ispitanika utvrđen, on treba da se dovede u vezu sa određenim društvenim uslovima, koji imaju više dimenzija i mogu biti neposredniji, už i širi. Naj-neposredniji društveni kontekst jeste situacija uspostavljena u toku razgovora. I, napokon, ispitivač mora da pazi da ne padne pod uticaj ispitanikovih osćanja. Ovo pravilo očigledno pokazuje^{a)} je poreklo ovog oblika razgovora u psihijatriji. Prilikom uspo-avljanja odnosa međusobnog poverenja sa bolesnikom, psihijatar se mora uvek čuvati da bolesnik, koji često sa neobičnom^{a)} gom i upornošću zastupa svoja patološka shvatanja, ne utiče^{na} njega.

a) F. J. Roethlisberger, W. J. Dickson, op. cit., p. 270—291.

¹¹⁾ E. K. Scheuch, *Das Interview in der Sozialforschung*, "U knjiz* R. Konig (red.), op. cit, S. 152—155.

Drugi deo pravila se odnosi na držanje ispitivača prema ispitaniku i u njima se ispoljavaju one osobenosti ovog oblika razgovora zbog kojih je on nazvan blagim ispitivanjem. Smatra se da ispitivač ne srne da bilo šta naređuje, niti da daje bilo kakve savete ili moralne opomene. Ono ne srne da se prepire sa ispitanikom i treba da govori i postavlja pitanje samo pod sledećim okolnostima; da bi pomogao ispitaniku da izrazi neku svoju misao; da bi otklonio njegov strah i uznemirenost koji mogu da poremete međusobni odnos i otežaju ili čak onemogućavaju prikupljanje podataka; da bi pohvalio ispitanika što je tačno izneo neke svoje misli ili osećanja; da bi skrenuo razgovor na neke sadržaje koji su izostavljeni ili zanemareni; i, napokon, da bi s ispitanikom prodiskutovao neke implicitne pretpostavke, sadržane u njegovim ranijim izjavama, ali koje nisu dovoljno jasne, ukoliko oceni da bi ovo moglo biti korisno. Pomoću ovog uzdržljivog, ali istovremeno vrlo aktivnog držanja ispitivača nastoji se da se poveže spontanost razgovora sa dobijanjem dovoljno potpunih izvornih obaveštenja. Retlisberdžer i Dikson smatraju da je za uspešno vođenje razgovora na ovaj način potrebno nekoliko godina obučavanja i praktičnog rada, pored opšte naučne kulture i dobrog poznavanja neposrednog problema na koji se razgovor odnosi.

Nepotrebno je objašnjavati da se u masovnim anketama i sa nedovoljno stručnim anketarima ne može uspešno primeniti ovaj način prikupljanja podataka. Ali, postavlja se pitanje kad je blago ispitivanje uopšte efikasno? Rečeno je da je bitna osobenost uloge ispitivača da podstiče i usmerava tok razgovora, ali tako da se on ipak što spontanije odvija. Ovo pretpostavlja vrlo aktivnog ispitanika. Da li je i kada ispitanik spreman da spontano preuzme ovako aktivnu ulogu u razgovoru? Može se očekivati da će se ispitanik tako ponašati u onim slučajevima kad je vrlo snažno zaokupljen predmetom razgovora. Na primer, kad se prikupljaju autobiografski podaci. Najbolje autobiografije nastaju kad se ljudi usmeravaju samo na najopštije sadržaje pojedinih perioda životnog ciklusa, ali se nastoji da oni sami što neposrednije i spontanije iznose svoje životno iskustvo.¹³⁾ Povoljni su, zatim, uslovi kad se razgovor odnosi na životna

¹³⁾ Autobiografski izvori, koji se stvaraju u naučne svrhe, ne nastaju samo pomoću razgovora. Češće su oni pisani autobiografski dokumenti kojima je naučnim uputstvom bio određen samo najopštiji sadržinski okvir. Međutim kad se stvaraju pomoću razgovora može se primeniti samo postupak blagog anketiranja. Opširnije o biografskom metodu vid. L. Gottschalk, C. Kluckhohn, R. Angell, *The Use of Personal Documents in History, Anthropology and Sociology*, Social Science Research Council, Bul. 53, New York, 1945; J. Dollard, *Criteria for the Life History*, New Haven, 1935; J. Szczepanski, *Die biographische Methode*, u knjizi R. König (red.), op. cit., S. 551—569.

iskustva stečena u nekom trajnijem i subjektivno značajnijem obliku ispitanikove delatnosti. Ako se sa nekim kvalifikovanim radnikom ili stručnjakom razgovara o njihovoj profesionalnoj delatnosti i stručnim iskustvima, nije potrebno a ni korisno razgovor čvršće uokviriti planom koji je unapred do pojedinosti utvrđen. Razgovor se odnosi na iskustva koja su trajno uključena u ispitanikovu ličnost i dovoljni su samo opšti podsticaji da on o njima iznese svoj opšti stav i mnogo konkretnih obaveštenja. Razgovori ove vrste su relativno lako izvodljivi i ako se odnose na neke dublje lične teškoće, trajne psihičke ozlede, a možda i lične tragedije ispitanika. Praktično iskustvo pokazuje da se na ovaj način može vrlo uspešno voditi razgovor sa razvedenim ženama o uzrocima i posledicama razvoda, naročito ako je neka žena bolnije dozi vela razvod. Tada je dovoljno samo nekoliko opštih podsticaja da se dobije prilično celovita slika o tome šta neka žena misli da su bili uzroci njenog razvoda, kako ga je ona doživela i kakve je posledice razvod imao u njenom kasnijem životu.¹⁴⁾ Prema tome, blagim ispitivanjem mogu se uspešno prikupljati podaci samo o sadržajima koji imaju dublje značenje u životu ispitanika, i o kojima oni imaju sasvim iskri-stalisana lična gledišta. Tada je razgovor ove vrste dovoljan podsticaj da krene prava bujica reci i da se uz sasvim opšta usmeravanja dobiju potrebna obaveštenja.

Drugi preduslov je da ispitivač solidno teorijski poznaje ispitivani problem i ima dovoljno iskustva u vođenju ovakvih razgovora, kako bi, i pored sasvim nedirektivnog postupka, bio pokriven sav iskustveni sadržaj i prikupljena sva naučno potrebna obaveštenja. Sem toga, ispitivaču je potrebna znatna psihološka i sociološka kultura, jer je njemu ostavljeno vrlo široko polje za tumačenje otvorenog sadržaja razgovora. Uspešno ostvarivanje pravila da se izjave ispitanika ne mogu prihvatiti u njihovom neposrednom, otvorenom smislu, nego da treba uzeti u obzir i njihov podtekst i sagledati ih u širem psihološkom kontekstu i životnim uslovima pretpostavlja zaključivanja za koja je neophodna solidna stručnost, jer inače ona mogu biti sasvim proizvoljna i dovesti u pitanje naučnu vrednost podataka. Napokon, stvaranje obimnije izvorne građe pomoću ovog oblika razgovora mora iz više razloga duže da traje. Pre svega, teško je naći veći broj ispitivača sa potrebnim kvalifikacijama, a i tok prikupljanja je nužno znatno sporiji nego u jednostavnim, tipično anketnim oblicima razgovora. Prikupljanje obično¹⁵⁾ je mesecima, a u pojedinim istraživanjima i godinama.¹⁵⁾

¹⁴⁾ Ispitivač je bila devojka, apsolutna sociologinja. ¹⁶⁾ Kinsy navodi da je deset godina prikupljao izvorne podatke svoju studiju o polnom ponašanju muškaraca. {Vid. A. C. Kinsey i ¹⁶⁾ op. cit., p. 10.)

Istraživački postupak je, stoga, nepodesan za stvaranje preciznih vremenskih preseka o opštoj rasprostranjenosti određenih po. java, ali je zato jedno od nezamenjivih sredstava za svestrano proučavanje relativno manjeg broja složenih pojava određene vrste.

Neutralno anketiranje. Ovo je najviše rasprostranjen tip razgovora koji se javlja u svim masovnijim anketama. Međusobni odnos između anketara i ispitanika je daleko površniji nego u blagom anketiranju i sastoji se, po pravilu, u formalnoj učtivosti. Ovo, međutim, ne mora uopšte da bude štetno, naročito kad se prikuplja samo manji broj podataka koji nemaju veći značaj za ispitanika. Ali, i kad se prikupljaju šira obaveštenja, među kojima neka mogu biti iz raznih razloga delikatna, odnos između anketara i ispitanika u ovom obliku prikupljanja je pretežno poslovnog karaktera. Anketar je, naime, lice koje po službenoj dužnosti prikuplja podatke za drugog, za nekog istraživača ili neku istraživačku ustanovu. On se nalazi u ulozi posrednika između ispitanika i organizatora istraživanja. Ispitanik, u stvari, ne opšti sa anketarom, nego sa organizatorom istraživanja. Zbog toga što anketar obavlja ulogu posrednika, manje je važno da se između njega i ispitanika uspostavi prisan odnos. Sasvim je dovoljno da ispitanici steknu poverenje u anketarovu čestitost, kao i u njegovu sposobnost da obavi svoju posredničku dužnost. U metodološkoj literaturi postoji gotovo jedinstveno mišljenje da je u ovom tipu razgovora najbolje da anketar prema ispitanicima zauzme stav učtive poslovnosti, a da svaka veća prisnost može da bude samo štetna. Dalja oso-benost izvođenja ove vrste razgovora jeste nastojanje da celo-kupno ponašanje anketara bude do pojedinosti određeno jedinstvenim proceduralnim pravilima. Pravila obično predviđaju kako će anketar objašnjavati ciljeve ispitivanja, sve što će reći u toku razgovora i kako će se ponašati prilikom odlaska. Shva-tanje o neophodnosti krajnje formalizovanog proceduralnog postupka preovladava u organizaciji masovnih anketa. Formalna standardizacija postupka smatra se bitnim preduslovom dobi-janja homogenih i uporedivih masovnih izvornih obaveštenja, što je s obzirom na stručni kvalitet prosečnih anketara prilično opravdano.

Ponekad se, međutim, shvatanje o poslovno-neutralnom odnosu anketara prema ispitanicima dovodi do apsurdna, i usled toga postupak prestaje da bude upotrebljiv za prikupljanje naučnih obaveštenja. Evo šta misli o idealnom držanju anketara Parten: „Anketar mora uvek biti staložen i pribran i izbegavati da pokazuje ljutinu ili iznenađenje. On mora nastojati da bude apsolutno neutralan, da nikad ne pokazuje nevericu, odobravanje

ili neodobravanje.”¹⁶⁾ Kad se u tumačenju poslovno neutralnog odnosa između anketara i ispitanika ovoliko pretera, anketar se pretvara u magnetofon. Od njega se zahteva da ne pokaže da ne veruje ni u najbesmisleniji podatak i da ne sumnja u istinitost sasvim očigledne laži. Pri tom je anketar, ipak, kao tehničko sredstvo za beleženje podataka manje pouzdan od magnetofona. U naučnom razgovoru je ovakav stav o ulozi anketara potpuno neprihvatljiv. Kritičnost je bitan konstitutivni elemenat naučnog odnosa prema svim izvornim obaveštenjima o stvarnosti i ona se ne sme nikad napustiti. U odnosu prema ispitanicima ovaj kritičan stav treba da se ispolji na učtiv i faktičan način i s puno razumevanja. Ali, ako anketar vidi da ga neko obmanjuje, on treba da mu na neki način stavi do znanja da to primećuje. Ovo je utoliko važnije, jer ako anketar ne primeti obmanu, ili zbog održavanja dobrih odnosa sa ispitanikom na-merno ćutke pređe preko nje, on gubi ugled u ispitivanoj sredini. U svakoj sredini se može naći pojedinaca koji iz raznih razloga žele da se narugaju istraživanju, i da pokažu kako ljudi koji prikupljaju podatke ništa ne znaju, kako su ih oni „uspeli da prevare”. Ako im ovo stvarno pođe za rukom, oni se time hvale pred drugima, a to šteti opštem ugledu istraživanja.¹⁷⁾

U neutralnom anketiranju dolazi, dakle, do izražaja shvatanje o pretežno pasivnom, strogo formalizovanom i rutinskom držanju anketara. Na taj način se želi postići više ciljeva, a pre svega što veća uporedivost podataka. Koliko su ovi stvarno uporedivi zavisi od niza okolnosti, a ne samo od ujednačenog ponašanja anketara. Pored toga formalizacija postupka kojim se cm pretvara u relativno prostu rutinu omogućuje upotrebu anketara sa malim stručnim kvalifikacijama, što olakšava istraživanja većeg obima. Ali, kao što je rečeno, čitav postupak gubi svaki naučni smisao kad se shvatanje o neutralnoj poslovnosti anketara dovede do apsurdna. Pošto je ovo shvatanje dosta rasprostranjeno i u metodologiji nedovoljno kritički osvetljeno, treba ukazati da ono vodi poreklo iz komercijalnih ispitivanja tržišta. Poznato je da se u trgovini uopšte javlja izveštačen i ljigav odnos prodavca prema kupcima, koji se još više pojačava kad se zbog potreba trgovine potrošači uznemiravaju da bi se ispitale neke njihove želje. Ljudi ne vole da budu uznemiravani, i krajnja učtivost anketara, slična ponašanju prodavca i trgovačkog putnika, služi u ovim ispitivanjima kao sredstvo da se ispitanici privole da odgovaraju na postavljena pitanja. Ponašanje anketara odgovara opštem stavu trgovine da mušterija može da kaže sve što hoće, a da se prodavač nikad odlučnije

¹⁶⁾ M. B. Parten, op. cit., p. 340. ¹⁷⁾ A. Kinsey i dr., op. cit., p. 55—6.

ne suprotstavlja ako to pomaže da lakše proda neku robu. Ovakav stav nema nikakvog opravdanja u naučnim istraživanjima. Ova polaze od načela dobrovoljnosti, ali i od toga da se na dobrovoljan način uspostavi iskrena saradnja. Jer ono što nauku interesuje nisu gomile izjava, nego pre svega njihova tačnost.

Oštro ili strogo ispitivanje. Ovaj oblik razgovora se u naučne svrhe vrlo retko upotrebljavao. Po načinu rada ispitivača, oštro ispitivanje je sušta suprotnost neutralnom anketiranju, a s blagim ispitivanjem ima samo izvesne sličnosti. Po svojim formalnim osobinama ono je vrlo slično saslušanju u istražno-sudskom postupku. Bitna razlika jeste što se razgovor vodi na osnovu prethodno dobijene dobrovoljne saglasnosti ispitanika, kao i što se na osnovu dobijenih obaveštenja ne preduzimaju nikakve društvene sankcije. Ali ispitanik se podvrgava vrlo strogom, moglo bi se reći ne samo ispitivanju nego saslušavanju, u kome mu se sasvim otvoreno i bezobzirno predočavaju sve protivrečnosti u iskazima; pitanja se postavljaju brzo; traži se od ispitanika da na njih odmah odgovara bez dužeg razmišljanja; pojedina pitanja se namerno postavljaju na preskok, radi iznenađenja. Međutim, razgovor se prekida ako se naiđe na tzv. nepopravljivo neiskrenog ispitanika i zaključi da sa njim nema smisla razgovarati, jer on želi da prikrije neke činjenice ili svoja prava gledišta. Ovaj oblik razgovora zahteva da ispitivač vrlo solidno poznaje ispitivani problem i da bude za čitavo vreme vrlo aktivan. U tome aktivnom držanju ispitivača sastoji se iz-vesna sličnost između oštrog i blagog ispitivanja. U potpuno doslednom obliku je ovaj način razgovora u naučne svrhe, bar koliko je meni poznato, primenjivao samo Kinsi.¹⁸⁾ Ali, Kinsi je uopšte bio ekscentričan čovek; on je u svojim istraživanjima primenjivao više postupaka koji se, najblaže rečeno, znatno razlikuju od uobičajenih metodoloških shvatanja.

U ideji oštrog ispitivanja sadržano je jedno racionalno jezgro od presudne važnosti za prikupljanje naučnih obaveštenja putem razgovora. Već više puta je isticano da su nauci potrebni verodostojni i tačni podaci, i da se na iskaze ispitanika moraju primeniti neki postupci pomoću kojih se u istražno-sudskoj praksi nastoji utvrditi tzv. materijalna istina na osnovu iskaza optuženih i svedoka. Samo se način na koji se to čini u naučnom prikupljanju podataka razlikuje, jer je situacija u kojoj se razgovor organizuje bitno drukčija. Ona nastaje (1) na osnovu pune dobrovoljnosti i (2) uz dovoljno garancije da će obaveštenja biti krajnje diskretno korišćena i da neće biti upotrebljena radi preduzimanja nekih društvenih sankcija. Ova druga okolnost

¹⁸⁾ Opširnije o naučnom izvođenju razgovora vid. A. Kinsey i dr., op. cit., p. 47—62.

•_e naročito važna, jer se pomoću nje nastoje eliminisati neposredni praktični interesi ispitanika koji bi mogli uticati da ispitanik iskrivljuje i prikriva svoja ranija mišljenja ili podatke o nekim činjenicama. Naravno, u životno značajnijim oblastima teško je, i pored svog nastojanja, sasvim isključiti uticaj praktičnih ispitanikovih ličnih i grupnih interesa. To je jedan od razloga zbog čega je i neophodna kasnija kritička analiza dobi-ijenih obaveštenja. Ali u poređenju sa istražno-sudskim postupkom situacija je ipak bitno drukčija, pa nauka u utvrđivanju verodostojnosti podataka može koristiti drukčija sredstva nego što je postupak oštrog ispitivanja.

Strogo ispitivanje u punom smislu reci može da se eventualno primeni za prikupljanje nekih činjeničkih podataka, dok je ono sasvim nepodesno za ispitivanje dubljih motiva i nekih širih psihičkih posledica određenog ponašanja; pomoću njega se u najboljem slučaju mogu utvrditi činjenice o ponašanju i o nekim svesnim psihičkim sadržajima.

Ova tipologija oblika naučnog razgovora prikazuje samo njegove osnovne tipove, dok se proceduralna pravila o ponašanju ispitivača i anketara obično kreću između ovih krajnjih tipova, kombinujući pojedine njihove karakteristike.

Potrebne osobine anketara. U ovom odeljku se imaju u vidu prvenstveno anketari bez šireg stručnog naučnog obrazovanja iz one oblasti u koju spada sadržaj ispitivanja. Sve osobine o kojima će biti reci potrebne su, svakako, kvalifikovanim ispitivačima, samo što se pretpostavlja da oni bar neke od tih osobina poseduju zahvaljujući svom stručnom obrazovanju.

Među potrebnim osobinama anketara svakako na prvo mesto dolazi dobro poznavanje jezika ispitivane sredine, a odmah zatim poznavanje njenog životnog stila i napose u njoj uobičajenog načina ličnog ophođenja. Ponekad su u tom pogledu važne i neke na oko sitnice. Na primer, samo ako poznaje životni stil određene sredine anketar može da oceni kad je najpogodnije potražiti ispitanike kod kuće; da li se u nekom društvenom sloju smatra da je obavezno unapred najaviti svoj dolazak i si. Lako i uspešno uspostavljanje dodira s ispitanicima mnogo zavisi od toga koliko anketar poznaje pravila ophođenja ispitivane sredine. U protivnom slučaju njegov nastup može ljudima izgledati neprirodan, suviše krut, ili pak nedovoljno učtiv, a anketar se, istovremeno, oseća nesigurno i nelagodno. Ova psihička napetost se teško sakriva; ona otežava uspostavljanje povoljne kame za razgovor, a može i sasvim podsvesno radati podozrivost ispitanika. Prilikom odabiranja anketara i njihovog rasporeda -? *. stoga nastojati da se anketari šalju u društvene sredine ^{cl} Ji životni stil i kulturne osobenosti dobro poznaju.

Tačnost i preciznost u radu je naredna neophodna osobina anketara. Anketari bez ovih svojstava unose u izvornu građu mnogobrojne greške: propuštaju da postavljaju sva pitanja, da tačno zabeleže sve odgovore, čak i da razgovaraju sa svima izabranim ispitanicima, da uredno vode evidenciju o svome radu i si. Pri tom tačnost zavisi vrlo mnogo od sposobnosti za brzo beleženje podataka. Ovo je potrebno i da bi se razgovor mogao odvijati bez zastoja. Dobar anketar mora, ako se podaci odmah beleže, da bude u stanju da sinhronizovano deli pažnju na dva procesa: da sluša nove iskaze ispitanika i istovremeno beleži ono što je pre toga čuo. Ovo sinhronizovanje pažnje mnogim ljudima ne polazi naročito za rukom, a u svakom slučaju je prilično naporno. Ako se za vreme razgovora ništa ne zapisuje, ili se beleže samo neke pojedinosti, tačnost podataka presudno zavisi od osobina anketarovog pamćenja, o čemu je već bilo govora prilikom razmatranja lične jedinačine posmatrača.

Zatim, dalja važna osobina anketara jeste izdržljivost u fizičkom i psihičkom pogledu, sposobnost da očuva staloženost i mirnoću i pored većih fizičkih napora, a i u psihološki napetim i neprijatnim situacijama. Ispitivanja rada anketara pokazuju da posle izvesnog broja razgovora dolazi do zasićenosti, i da u anketama sa obimnijim sadržajem, naročito ako se prikupljanje podataka mora brzo obaviti, nije dobro pojedinom anketaru davati zadatak koji prelazi trideset razgovora, jer usled zasićenosti opada kvalitet njihovog rada. S druge strane, ako se u nekoj anketi češće javljaju psihološki napeti i neprijatne situacije, zato je vrlo često kriv organizator istraživanja, a ne anketari. Organizator mora da oceni koja se pitanja mogu, a koja je vrlo rizično postavljati. Za uspeh ankete je vrlo važno da li je odluka o njenom sadržaju pravilno i realistično doneta. Tim pre jer iskustvo pokazuje da anketari najčešće izbegavaju postavljanje delikatnih pitanja, iz sasvim jasnih razloga, jer ona stvaraju napetu i neprijatnu situaciju. Zbog toga anketari radije proizvoljno popunjavaju odgovore na takva pitanja.

Značajan poseban uslov uspešnog vođenja razgovora, sem u onim slučajevima kad je rad anketara sasvim rutinske prirode, jeste da anketari dovoljno razumeju sadržaj ankete i da raspolažu bar elementarnim stručnim znanjima iz oblasti u koju spadaju njeni osnovni problemi. Ovo je, pored poznavanja osobe sredine u kojoj se anketa izvodi, možda najvažniji uslov da ona ne ostane na površini. Ispitanici, naime, nisu podstaknuti da iznose svoja iskustva ako primete da je anketar sasvim neupućen i da čak nije u stanju da razume ono što mu se kaže, tj. ako u anketaru vide slabog pisara koji, zbog toga što ne razume smisao i sadržaj onog što se ispituje, iskrivljuje njihova mišljenja. Jedno specijalno proučavanje rada anketara je ubed-

ljivo pokazalo koliko je za uspeh ispitivanja važno da anketari dobro poznaju njene probleme. Risan (Riesman) je ispitivao mišljenja univerzitetskih nastavnika o radu anketara koji su prethodno prikupljali podatke o iskustvima tih nastavnika u vreme najžešćih Makartijevih napada, u SAD. Mnogi profesori su se žalili da anketari nisu bili u stanju da shvate i pravilno zabeleže njihove izjave, jer nisu dovoljno razumeli razne pojmove i jer su sasvim slabo poznavali ispitivanu sredinu i neke njene reakcije. U osnovnom istraživanju su bili angažovani stalni anketari dva instituta za ispitivanje javnog mnjenja, sa dosta praktičnog iskustva, ali iz anketa drukčije vrste.¹⁹⁾ U prethodnim znanjima anketara može da se krije i opasnost da oni nekim svojim predubedenjima ne utiču pristrasno na ispitanike. Ali poznavanje problema o kojima se razgovor vodi je istovremeno preduslov za dublje i sadržajnije međusobno spo-razumevanje i kritičnu ocenu pojedinih odgovora.

(b) ISPITANIK

Ako je prilikom razrade plana nekog ispitivanja njegov sadržaj prilagođen životnom iskustvu ispitanika, njihova spremnost da iskreno i savesno učestvuju u ispitivanju postaje od odlučujuće važnosti za uspeh ispitivanja. Zbog toga je metodološki važno da se zna šta može uticati na ovu spremnost ispitanika, kako se ona može pojačati, odnosno kako se ispitanici mogu snažnije podstaći da spremno učestvuju u ispitivanju. Svi ranije pomenuti opšti činioci od kojih zavisi odnos ispitivane sredine prema istraživanju utiču na stav ispitanika; ali, oni se ovde ispoljavaju na neposrednijem ličnom planu, a, sem toga, javljaju se i izvesni izrazito lični motivi, koji povoljno ili nepovoljno utiču na stav pojedinačnog ispitanika. Podjednako bi bilo jednostrano sasvim zanemariti ove izrazito lične činioce, kao i izgubiti iz vida da se oni ispoljavaju u okviru šire društvene situacije u kojoj se ispitivanje izvodi. Kao i u većini oblika društvenog ponašanja i ovde se prepliću institucionalni, uži grupni i individualni činioci. Ipak, individualni činioci dolaze više do izražaja u razgovoru nego u bilo kom drugom obliku prikupljanja podataka. Odnos prema ispitivanoj sredini je u razgovoru najviše individualisan, ne samo po postupku, kojim se obično nastoji isključiti direktan uticaj neposrednih društvenih okolnosti na iskaze ispitanika, nego i po osnovnoj usmereno-

¹⁹⁾ D. Riesman, Some Observation on the Interviewing, u knjizi P. F. Lazarsfeld, W. Thielens, The Academic Mind, The Free Press Glencoe, 111., 1958, p. 305—314

sti traženih obaveštenja, pomoću kojih se želi ostaviti upravo individualno učešće u raznim društvenim zbivanjima i neka lična mišljenja ili stavovi ispitanika. Zbog toga individualni motivi za učešće u naučnom razgovoru zaslužuju posebnu pažnju.

Kan i Kanel (R. Kahn, Ch. Cannell) dele motive koji utiču na ispitanike da učestvuju u razgovoru na spoljne i unutrašnje.²⁰) Spoljni motivi proizilaze iz okolnosti da učešćem u razgovoru ispitanik može postići neki svoj cilj. Iznoseći neko svoje mišljenje, on može uticati na javno mnjenje ili na donošenje nekih društvenih odluka. U nekim primenjenim ispitivanjima, na primer u ispitivanjima industrijske sociologije koja se organizuju u pojedinim preduzećima, ispitanik može svojim učešćem u razgovoru da utiče na neke odluke koje imaju za njega neposredan praktični značaj. Ako se, na primer, ispituje odnos između poslovođa i radnika, radnici koji nisu zadovoljni sa tim odnosom mogu iznošenjem svojih primedaba i razloga zbog čega su nezadovoljni sa držanjem poslovođa ili tehničara uticati da se izvesni odnosi izmene i poprave u skladu sa njihovim željama. No u svakom slučaju, učešće u ispitivanju je za ispitanike u tim uslovima jedan od kanala društvene kritike, tim značajniji ako ostali institucionalni kanali kritike slabije funkcionišu. U ispitivanjima teorijskog karaktera, posle kojih ne slede nikakve neposredne praktične intervencije u ispitivanoj sredini, otpada ovaj neposredni praktični spoljni motiv. Ali se javlja jedan drugi motiv, koji se često ne uzima dovoljno u obzir, a ne treba ga potcenjivati. Spremnost da se iskreno i savesno učestvuje u razgovoru proizilazi iz ispitanikove svesti da na taj način svojim iskustvom pomaže nauci u rešavanju nekih njenih problema. U današnjim prilikama — kad nauka uživa vrlo velik i stiće sve veći ugled, kad se u nju veruje i od nje neposredno očekuje znatno više od njenih stvarnih aktualnih mogućnosti, možda i zbog toga što su mnoga ranija tradicionalna verovanja, naročito religijska, izgubila svoju ubedljivost, pa se u nauci traži izgubljena sigurnost i zbog toga se precenjuju njene mogućnosti svest da su svojim iskustvom pomogli nauci može kod mnogih ispitanika da povećava osećaj vlastite vrednosti. I u zabačenim selima može se videti kako ovaj motiv snažno podstiče ljude da s istraživačem otvoreno i vrlo iskreno sarađuju.

Unutrašnji motivi proisteknu iz neposredne situacije koja se stvara u toku razgovora. Što je razgovor više usredsređen na subjektivno važnije delove ispitanikovog ličnog iskustva, što ispitivač pokazuje više stvarnog interesovanja za to iskustvo, i ispitanik uviđa da je on u stanju da ga razume i čak da mu

²⁰) R. L. Kahn, Ch. F. Cannell, op. cit, p. 45-48 i čelo treće poglavlje.

pomogne da šire osmisli i iskaže neka svoja nedovoljno određena mišljenja i sećanja, a da ga, pri tom, ne osuđuje, ne oćenjuje niti mu se suprotstavlja, razgovor postaje prijatniji, bez obzira na bilo kakve lične ispitanikove ciljeve koji bi se nalazili van samog razgovora. Većini ljudi je prijatan razgovor u" kome su oni, odnosno neka njihova iskustva, u središtu pažnje. A naročito je takav razgovor prijatan ljudima koji su sticajem okolnosti manje uključeni u razgranate neposredne međulične odnose, koji su manje-više usamljeni i nemaju često priliku da izmene neka svoja osnovna životna iskustva sa nekim ko će moći da ih razume. Naravno, čim se u razgovoru dotaknu pitanja delikatnije prirode, o nekim ispitanikovim ponašanjima ili nekim njegovim stavovima koji bi, kad bi se za njih šire znalo, mogli da naruše njegov ugled ili imaju bilo kakve druge nepoželjne posledice, sigurnost da je obezbeđena puna anonimnost i krajnja diskretnost u korišćenju podataka postaje neophodna pretpostavka ispitanikove iskrenosti.

Osećanje važnosti ispitivanog problema, prihvatanje ciljeva istraživanja i načina na koji se ono izvodi, a zatim povećanje u ispitivača ili anketara koji neposredno prikupljaju podatke su temelji na kojima se mogu vrlo snažno razviti i spoljni i unutrašnji motivi iskrene i savesne saradnje. Odmah će se videti da ovo poverenje ne zavisi samo od ličnih osobina ispitivača, nego i od njegovih stvarnih ili pretpostavljenih društvenih svojstava. Pa ipak, ostaje činjenica da i u istim objektivnim uslovima različiti ispitivači postižu nejednak uspeh, i da ima ispitivača kojima polazi za rukom da privole na iskrenu saradnju i naj zatvoreni je, krajnje rezervisane i sumnjičave ispitanike, što znači da individualne osobine ispitivača nisu beznačajne za uspostavljanje povoljnog odnosa sa ispitanicima.

(c) ISPITIVANJE KAO DRUŠTVENI ODNOS

Već je rečeno da neposredni odnos između ispitivača i pojedinačnih ispitanika ne nastaje nezavisno od opštih i specifično lokalnih društvenih prilika, i da u razmatranju društvenog odnosa koji se stvara u pojedinačnim razgovorima i njegovog uticaja na dobijena obaveštenja treba uzeti u obzir i ove okolnosti. Ukazano je da lokalne prilike mogu biti u vrlo različitoj meri povoljne za izvođenje nekog istraživanja. Ova okolnost je vrlo značajna za uspeh anketnih ispitivanja šireg obima. Društveni uslovi za njihovo izvođenje pretvaraju se, u stvari, u niz lokalnih situacija. Ako se ove međusobno znatno razlikuju, uporedivost prikupljenih podataka se može znatno smanjiti. Pored toga, u teritorijalno široj anketi je teže oceniti uticaj

društvenih činilaca na prikupljanje, nego kada je ovo više loka-lizovano i kad se istraživač duže nalazi u ispitivanoj društvenoj sredini. Anketa obično ne traje dugo, a ako se izvodi u širem društvenom okviru, organizator i njegovi stručni saradnici ne mogu steći neposredan uvid u lokalne društvene prilike svih mesta u kojima su prikupljeni podaci, nego se moraju osloniti na utiske manje stručnih anketara, što je, svakako, manje pouzdano. A bez dovoljnih obaveštenja o lokalnim prilikama teško je shvatiti karakter neposrednog društvenog odnosa između anketara i ispitanika i njegov uticaj na kvalitet prikupljenih obaveštenja. Na ovaj neposredni odnos svakako mogu da utiču i razne individualne društvene karakteristike anketara i ispitanika, ali se njihov uticaj znatno menja u zavisnosti od opštih i lokalnih društvenih prilika.

Sledeći primer ilustruje ove opšte stavove. Neka se pretpostavi da se razgovorom prikupljaju obaveštenja o odnosima između dveju društvenih grupa u više naselja i da su to grupe starosedelaca i doseljenika. Ako su odnosi između tih dveju grupa usklađeni, sasvim je irelevantno da li će anketari i ispitanici pripadati istoj grupi. Međutim, ako su grupe u međusobnom sukobu, brojna istraživanja pokazuju da dobijena obaveštenja mnogo zavise od toga da li ih je (a) prikupljao anketar koji pripada istoj grupi kao i ispitanici, ili (b) pripada drugoj, ili ga (c) ispitanici iz obeju grupa smatraju neutralnim licem, jer on nije iz naselja u kome se ispituje ovaj međugrupni odnos. Primer pokazuje da neka društvena karakteristika anketara dobij a različit značaj u odnosu sa ispitanicima u zavisnosti od stanja lokalnih odnosa. Treba dodati da će od karaktera odnosa između društvenih grupa kojima pripadaju anketar i ispitanici zavisiti širina uticaj a ove okolnosti na kvalitet prikupljenih podataka. U nekim slučajevima treba očekivati da će usled toga biti iskrivljena samo obaveštenja o specifičnim međugrupnim odnosima, a u drugim da će anketari iz druge grupe nailaziti na teškoće na mnogo širem planu.

Postoje zatim individualne osobine anketara čiji uticaj na kvalitet podataka zavisi prvenstveno od sadržaja podataka, a manje je podložan konjunktornim oscilacijama. Takva su obeležja, na primer, pol i starost anketara. Gotovo je neophodno da u raznim ispitivanjima žena u određenim kulturnim sredinama ispitivači budu žene, jer je razlika u polu izrazita prepreka za slobodno saopštavanje određenog iskustva. I starost je takođe ne samo biološka nego i društvena osobina. Na osnovu starosti se stvaraju razne društvene grupe i vrlo često prilikom ispitivanja neke starosne grupe ili generacije nije beznačajno da li anketari pripadaju istoj, starijoj ili mlađoj generaciji. Izgleda da nije potrebno šire objašnjavati da nema smisla slati neisku-

sn e mladiće da prikupljaju određene podatke, ako se može očekivati da će veći broj ispitanika smatrati da anketari, zbog svoga uzrasta i nedovoljnog životnog iskustva, nisu u stanju da dovoljno razumeju njihov stvarni sadržaj. Ranije se videlo da ovakvo mišljenje, bez obzira da li je tačno, znatno utiče na zain-teresovanost ispitanika za razgovor.

Uticaj društvenih osobina anketara i ispitanika na tok razgovora i kvalitet dobijenih obaveštenja mora se posmatrati i sa stanovišta društvene strukture. Niz okolnosti govori da je najlakše i najpotpunije društveno opštenje i sporazume van je između lica koja se nalaze na istom nivou društvene strukture. Između pojedinaca, koji zauzimaju slične društvene položaje, stvara se najviše raznovrsnih međusobnih veza, i usled toga se oni najlakše međusobno sporazumevaju o najrazličitijim pitanjima. Vertikalno u društvenoj strukturi simboličko opštenje nailazi uvek na veće ili manje prepreke. Pri tome izgleda da se sva obaveštenja, koja se ne odnose na potpuno javne sadržaje, nego su poverljiva, tajna ili privatna po prirodi društvene organizacije, lakše kreću uz strukturu, nego niz nju. U prilog ove pretpostavke govori prilično obimno iskustvo iz mnogobrojnih anketa. Ispitanici čiji je društveni položaj znatno viši od anketa-rovog, srazmerno mnogo češće odbijaju da učestvuju u razgovoru nego ispitanici s nižim položajem. U masovnijim anketama u kojima prosečni anketar ima srednješkolsko ili nepotpuno srednješkolsko obrazovanje i pripada srednjim službeničkim društveno-profesionalnim grupama, relativno najviše odbijaju da učestvuju u anketi intelektualci i rukovodeći kadrovi. Ponekad se dešava da lice koje neće da o sadržaju ispitivanja razgovora s anketarom izjavi da je spremno da iznese, svoja gledišta neposredno istraživaču, očigledno jer smatra da samo na određenom društvenom nivou može da iznosi neka svoja iskustva. Neposredni društveni odnos u kome se putem razgovora prikupljaju podaci, i koji može da utiče na njihovu naučnu vrednost, nastaje, dakle, kao rezultat delovanja niza činilaca, i objektivna vrednost prikupljenih podataka se ne može oceniti bez obaveštenja o društvenim uslovima u kojima su oni prikupljeni. Ali, proučavanje društvenih uslova u kojima se prikupljaju podaci putem razgovora nije u sociologiji važno samo kao osnova za ocenu vrednosti prikupljenih podataka. Pomoću njega se niogu ispitati i razne osobine simboličkog društvenog opštenja. Zbog toga je često prilikom stvaranja plana ankete korisno eksperimentisati. Na primer, u ranije pretpostavljenom slučaju da se ispituju odnosi između starosedelaca i doseljenika ne bi bilo najsigurnije metodološko rešenje da se stvore dve grupe anketari (jedna od starosedelaca, a druga od doseljenika), i da anketari-starosedelci ispituju samo starosedelce, a anketari-

doseljenici doseljenike. Korisnije je namerno stvoriti ukršten raspored anketara, u kome će jedan deo anketara iz svake grupe anketirati starosedeoce, a drugi doseljenike. Tada se kasnije može ispitivati da li se i u čemu razlikuju podaci koje su ispitani dali anketarima koji pripadaju istoj odnosno drugoj društvenoj grupi. Ako se utvrde veće razlike u podacima o nekim mišljenjima i stavovima, to može biti i teorijski značajno, ne samo za ocenu pouzdanosti podataka, nego i za ispitivanje odnosa između tzv. javnog i užeg grupnog mnjenja i privatnog mišljenja. Ova tri sloja mišljenja mogu se nalaziti u vrlo različitim međusobnim odnosima. Ovo je samo jedna ilustracija koja pokazuje kako proučavanje jednog oblika aktivnog prikupljanja podataka može biti poseban izvor socioloških saznanja o društvu.²¹⁾

6.

ANKETARSKA GREŠKA

Prilikom razmatranja uzroka grešaka ukazano je da su lica koja prikupljaju podatke jedan od važnih njihovih izvora. Način ispitivanja ove vrste grešaka, radi njihovog sprečavanja ili naknadnog otklanjanja, jeste stoga sastavni deo svakog metodološki razvijenijeg oblika prikupljanja naučnih izvornih obaveštenja. U prikupljanju podataka razgovorom greške ispitivača i anketara mogu biti još opasnije, a sem toga u mnogim slučajevima se teže otkrivaju. Međutim, delovanje ovog izvora grešaka nije podjednako ispitivano u svim oblicima razgovora. Sistematska ispitivanja odnose se uglavnom samo na tipično anketne oblike razgovora; saznanja o izvorima grešaka u složenijim oblicima razgovora kliničko-dubinskog tipa su još uvek vrlo nesređena, iako postoji velika opasnost da, s obzirom na manju standardizaciju ovih razgovora, individualne osobine ispitivača više iskrivljuju podatke i učine ih neuporedivim. Stoga je ovaj prikaz ograničen na tzv. anketarsku grešku.²²⁾

²¹⁾ Još uvek nema sistematskih teorijskih analiza društvenih odnosa koji nastaju u prikupljanju podataka naučnim razgovorom. Nekoliko članaka objavljenih u *American Journal of Sociology*, vol. 62 (1956) No 2, sadrže dosta zanimljivih podataka i ideja o ovom metodološkom problemu. Vid. i A. Strauss, L. Schatzman, *Cross-Class Interviewing: An Analysis of Interaction and Communicative Styles*, u knjizi R. N. Adams, J. J. Preiss (eds.), *Human Organization Research*, The Dorsey Press, Homewood, 111., 1960, eh. XVII.

²²⁾ Pod anketarskom greškom se podrazumeva „greška u odgovorima ili zabeleženim obaveštenjima koja je direktan rezultat delovanja anketara”. (Vid. M. G. Kendall, W. R. Buckland, *A Dictionary of Statistical Terms*, Oliver and Boyd, London, 1957, p. 144.)

Ispitivanje anketarske greške ima za cilj da utvrdi obim i vrste grešaka koje anketari unose u izvornu građu usled nekih svojih objektivnih osobina, subjektivnih shvatanja ili nekih slabosti u radu. Mnoga istraživanja pokazuju da je anketarska greška često toliko velika da znatno utiče na kvalitet podataka. Jedno vreme se smatralo da su glavni izvori anketarske greške neke objektivne društvene osobine anketara koje se javljaju kao činilac međusobnog odnosa između njih i ispitanika, i neka njihova subjektivna svojstva, naročito njihovi stavovi o određenom pitanju o kome se prikupljaju podaci.²³⁾ Ima podataka koji govore da obaveštenja koja dobijaju razni anketari stoje u pozitivnoj vezi sa njihovim ličnim gledištima o određenim pitanjima. Ova iskustva su bila podstrek da se svestranije ispituje u kojoj meri anketar svojim držanjem sugestivno utiče na ispitanike i na modifikaciju njihovih odgovora. Ovi izvori anketarske greške nesumnjivo postoje i nisu beznačajni, naročito ako su anketari manje stručni, ako nisu usvojili nepristrasan profesionalni stav u svome radu i ako je ispitivani problem izrazi-tije sporan.

Ali to nisu ni jedini a često ni najvažniji izvori anketarske greške.²⁴⁾ Postoji niz drugih okolnosti koje takođe mogu znatno da utiču na obim grešaka koje anketar unosi u podatke. To su na primer nedostaci u izboru ispitanika i nedovoljno nastojanje da se dođe u dodir sa onim licima koje je teže pronaći. Pokazalo se, zatim, da sugestivni uticaj anketara na ispitanike ne mora da zavisi od njegovih ličnih gledanja na određen problem, nego od njegovog pristupa. Da bi dobili pristanak ispitanika da učestvuje u razgovoru, anketari često zauzimaju ranije pomenuti stav trgovačke ljubaznosti. Izrazito naglašena anketarova ljubaznost izaziva prirodnu reakciju ispitanika da se ponaša na isti način, tim pre što se razgovor obično vodi u ispitanikovo kući. Ispitanik počinje da pazi da ne bi nečim uvredio jednog ljubaznog i finog čoveka. Iako ne zna šta anketar misli o nekim pitanjima, ispitanik stvara o tome neke pretpostavke i ne iznosi svoje stvarno gledište ili podatke o svom stvarnom ponašanju, nego ono što pretpostavlja da bi anketar želeo da čuje, odnosno da on smatra ispravnim ponašanjem. Ovaj oblik anketarske greške nastaje jer se pogrešno shvata ideja dobrih odnosa sa ispitanikom. Sa naučnog stanovišta ovi su odnosi dobri kad uspostavljaju međusobno poverenje i ukla-

²³⁾ Vid. H. Cantrill, *Gauging Public Opinion*, Princeton University Press, Princeton, 1944, p. 113-119.

²⁴⁾ Najobimniji i najsvestraniji rad o anketarskoj grešci jeste H. Hyman, *Interviewing in Social Research*, Chicago University Press, 1954. Vid. i S. S. Zarkovich, *Sampling Methods and Censuses*, vol. II, *Quality of Statistical Data*, FAO, Roma, 1963, eh. XIII i XIV.

njaju prepreke za iskreno iznošenje podataka. U ovom slučaju „dobri odnosi” postaju sami sebi cilj i oni se nastoje održati, čak i na štetu kvaliteta prikupljenih podataka.

Poreklo brojnih anketarskih grešaka nalazi se u nepažljivom obavljanju anketarske dužnosti. Na primer, u tome što anketar ne postavlja sva pitanja, jer nije dovoljno pribran, što namerno izbegava da postavi neka delikatna pitanja da ne bi izazvao mučnu i neprijatnu situaciju, ili zato što smatra da zna određene podatke. Netačno i nedovoljno potpuno beleženje odgovara, usled površnosti ili nesposobnosti anketara da dovoljno shvati pojedine odgovore takođe može biti značajan izvor anketarske greške i osiromašjenja izvornih obaveštenja. Isti smisao imaju nedostaci pamćenja u onim oblicima razgovora kad se podaci ne beleže odmah.

Novija ispitivanja, koja je izveo H. Hajmen (H. Hyman) sa svojim saradnicima, ukazala su na važnost jednog posebnog oblika anketarske greške čiji se koren nalazi u očekivanjima i pretpostavkama anketara o pojedinim tipovima ispitanika.²⁵⁾ U toku rada anketari vrlo brzo stvore ovakva očekivanja. Navešću jedan primer iz vlastitog iskustva. Prilikom nedavnog ispitivanja jednog sela studenti koji su u njemu učestvovali došli su posle razgovora sa nekoliko ljudi do zaključka da se svi ispitivači slažu u svojim odgovorima na mnoga pitanja. Objašnjavao sam da nema društva u kome se ljudi ne bi u mnogim stvarima manje-više slagali. Bez te saglasnosti društvo se može održavati samo na brutalan način. Sasvim je prirodno da će ova opšta saglasnost biti izrazitija u relativno malo izdiferenciranoj seoskoj zajednici sa snažnim ostacima tradicionalne narodne kulture. Ipak je početni utisak studenata-ispitivača o stepenu kolektivne saglasnosti bio preuranjen i suviše pojednostavljivao stvarne prilike. Jer, pored u osnovi istovetnih gledišta nalazili smo i mnogobrojne razlike, koje se nisu uvek sastojale u tome što bi pojedinci o nečem imali različit stav, nego što se neki kolektivni stav javljao u više ili manje razrađenim individualnim oblicima. Evo jednog sasvim konkretnog primera. Pored ostalog, ispitivano je što seljaci misle o merinizaciji ovaca i o vrednosti tradicionalne sorte ovaca u poređenju sa merino-ovcima. Na početno, opšte pitanje dobio se gotovo jednodušan odgovor da je domaća ovca bolja. To je bio kolektivni stav. Međutim, kad se pitalo za razloge, individualne razlike su jasno izlazile na videlo. Bilo je ispitanika koji su samo ponavljali početnu tvrdnju. Nasuprot njima, pojedini ispitanici su mogli da „održavaju predavanje” o prednostima domaće ovce nad merino ovcom. Stav je u osnovi isti, ali nije isto i mišljenje, njegova sadržina, nje-

²⁵⁾ H. Hyman, op. cit., p. 83-128.

gova razvijenost. Razlike u tom pogledu nisu beznačajne. One, pored ostalog, pokazuju ko aktivnije utiče na oblikovanje i održavanje kolektivnog stava i mišljenja, a ko ga samo pasivno prima, iza čega se mogu kriti različite stvari (nezainteresovanost, pokolebanost, konformizam i si.). Ali anketari često odmah na početku ispitivanja izgrade neka očekivanja i neke pretpostavke o strukturi pojedinih stavova i međusobnim vezama između odgovora na pojedina pitanja i te pretpostavke pretvore u shemu. Tada se dešava da oni slušaju jedno, a pišu po svojoj shemi, ili da smatraju da, pošto su pitali i dobili odgovore na nekoliko pitanja o nekoj stvari, dalja pitanja ne treba ni da postavljaju, jer mogu predvideti odgovore, pošto se oni u njihovoj shemi nalaze u određenoj vezi sa odgovorima na prethodna pitanja. Otkrivanje nekih strukturalnih pravilnosti u sadržaju odgovora može da bude korisno, ako čini anketara osetljivi-vijim za razne protivrečnosti i podstiče ga da, kad naiđe na neku protivrečnost u odgovorima, pažljivo ispituje njene uzroke. Ali shematična očekivanja otežavaju prikupljanje stvarnih izvornih podataka, i mogu biti značajan izvor grešaka.

Napokon, ne treba zaboraviti i na svesnu obmanu kao izvor anketarske greške. Ponekad se, naime, dešava, naročito u anketama u kojima rad anketara nije dovoljno kontrolisan, da ovi unose pojedine podatke u obrasce napamet, pa da čak i čitave upitnike popunjavaju proizvoljno pošto su saznali samo neka objektivna obeležja ispitanika.

7.

PISMENI UPITNIK

Pismeni upitnik, koji se šalje poštom ili na neki drugi način deli ispitanicima i na koji oni pismeno odgovaraju ima u poređenju sa razgovorom niz osobenosti. Sa formalnog stanovišta, on ima mnoge prednosti, naročito ako se upoređuju čvršće strukturisani oblici razgovora i upitnika. (1) Pomoću pismenog upitnika je daleko lakše obezbediti anonimnost ispitanika i diskreciju podataka, što se u prikupljanju podataka pomoću razgovora može samo više ili manje osigurati, ali se nikad ne može apsolutno garantovati. Potpuno strukturisani oblici pismenog upitnika u kojima ispitanik ne mora ispisati ni jednu jedinu reč, već se popunjavanje sastoji u okružavanju pojedinih brojki "z navedene moguće odgovore, do kraja obezbeđuju anonimnost ispitanika. (2) U pismenom upitniku nestaje brojnih individualnih posrednika u procesu prikupljanja podataka, što je nesumnjivo prednost ako su pitanja i njihova objašnjenja ispisa*

tanicima dovoljno jasna, jer se isključuje uticaj anketarske greške. A čitav proces prikupljanja podataka se u tom slučaju može lakše potpuno standardizovati. -(3) U izvesnom smislu se pomoću pismenog upitnika smanjuju i neke društvene teškoće u prikupljanju podataka koje se javljaju kad anketar ima izrazito niži društveni položaj od ispitanika. Jer, ovde se podaci daju neposrednije organizatorima ankete. Ako su organizatori ankete naučnici, s obzirom da je ugled naučnika u savremenom društvu vrlo visok, ni jedna grupa ispitanika nema izrazito viši društveni položaj i ugled. (4) Napokon, upotreba pismenog upitnika može znatno smanjiti troškove prikupljanja podataka, naročito kad se ispitivanje izvodi na širem geografskom području i upotrebljavaju uzorci sa raspršenim rasporedom ispitanika. U ovakvim ispitivanjima su putni troškovi anketara jedna od većih stavki u ukupnim troškovima istraživanja.

Ali pismeni upitnik ima i mnogo ograničenja i nedostataka. Pre svega, njegova upotreba je ograničena samo na one društvene sredine u kojima je razvijena navika pismenog opšte-nja. U sredini koja svakodnevno u praktičnom životu pismeno ne opšti nema nikakvog smisla tražiti podatke pismenim putem. I u pismenijim sredinama postotak lica koja odgovaraju pismenim putem je znatno niži od postotka koji pristane da učestvuje u razgovoru. Ponovnim slanjem upitnika može se postotak odgovora znatnije povećati, ali on gotovo uvek zaostaje za postotkom koji se obuhvata pomoću usmenog razgovora. Manji odziv na pismeni upitnik je istovremeno vrlo selektivan. Ispitanici se ne odazivaju slučajno, nego su među onima koji odgovore natprosečno zastupljena lica naročito zainteresovana za sadržaj ankete, i koja većinom imaju o njemu izgrađeno mišljenje. Na osnovu ovakvih podataka ne može se pouzdanije zaključivati o tome kako se na predmet ispitivanja gleda u široj sredini. Zatim, prilikom popunjavanja pismenog upitnika nedostaje pomoć koju anketar može da pruži ispitaniku, a koja je često vrlo značajna kao podsticaj da on potpunije iznese neko svoje mišljenje ili neko činjeničko obaveštenje. U nekim slučajevima je nedostatak pismenog upitnika i to što se ne može utvrditi ko je stvarno popunio upitnik, da li ispitanik ili neko drugi. Naročito je velika verovatnoća da upitnik neće popuniti sami ispitanici kad se anketiraju rukovodeći kadrovi. Poznato je da oni malo pišu, i da se njihova uloga u stvaranju raznih dokumenata sastoji u davanju osnovnih ideja i konačnoj redakciji-Pisanje dokumenta se prenosi na razne saradnike. S obzirom na uslove rada velikih organizacija ovo je sasvim prirodno i neophodno. Ali je vrlo nepovoljno za naučno ispitivanje, ukoliko se žele dobiti neka lična gledišta rukovodilaca, ako su upitnike popunili njihovi lični sekretari ili neki drugi saradnici- I^u

drugim slučajevima, na primer u ispitivanju raznih porodičnih problema, važno je znati ko je popunio upitnik i u kakvim -uslovima.

Mnogi od nedostataka pismenog upitnika mogu se otkloniti ako se on popunjava grupno, tj. u prisustvu lica koje rukovodi grupnim popunjavanjem. Tada se može utvrditi ne samo ko je i u kakvim uslovima dao podatke, nego se može i pomoći ispitanicima da bolje razumeju neka pitanja i smisao traženih obaveštenja.

U zaključku treba još jednom naglasiti da sociologija ne raspolaže boljim i elastičnijim sredstvima od razgovora i upitnika za sistematsko prikupljanje podataka potrebnih za svestrano naučno osvetljavanje ličnog aspekta raznih društvenih pojava, specifičnog ličnog udela pojedinaca u raznim oblicima društvenog života i njihovog subjektivnog odnosa prema vlastitom životnom iskustvu. Ali, s obzirom na različit karakter obaveštenja koja su u pojedinim slučajevima potrebna, kao i u zavisnosti od stručnosti kadrova koji će obaveštenja prikupljati, raspoloživog vremena i finansijskih sredstava, treba tražiti naj-adekvatnije oblike razgovora ili upitnika. Osnovni cilj ovog poglavlja bio je da pokaže kako je lepeza tih oblika vrlo široka, i kako pojedini oblik razgovora, iako prikladan za određene ciljeve i u određenim uslovima, može da bude sasvim neadekvatan za neka druga ispitivanja. Ako je pri tom zauzet naročito kritičan stav prema nekim Uprošćenim i strogo formalizovanim oblicima ankete, to nije učinjeno zato što bi se potpuno odbacivala njihova naučna vrednost, nego zato što se čini da se danas, i kod nas i u svetu, taj oblik ankete precenjuje i upotrebljava i tamo gde ne može dati naučno korisnije rezultate. Treba se nadati da neko ko posle izvesnog vremena bude analizirao način upotrebe razgovora i upitnika u sociologiji neće morati toliko da kritikuje ove jednostranosti.

X

UPOTREBA ISTORIOGRAFSKIH PODATAKA

Cilj ovog poglavlja jeste da iznese osnovne postupke pomoću kojih istorijske nauke dolaze do svojih izvornih podataka. Nije neophodno šire raspravljati o tome zašto su sociologiji neophodni podaci do kojih se može doći samo istoriografskim putem. Sve društvene pojave imaju svoju istorijsku stranu i što su značajnije, to je ova po pravilu, dublja. Zbog toga se njihovi savremeni oblici ne mogu dovoljno naučno objasniti ako se ne poznaje njihov razvoj. Pored toga, već je istaknuto da se mnoge društvene pojave ne mogu dovoljno svestrano naučno ispitivati, *in vivo*, u svom živom stanju, i da postaju pristupačne nauci tek kada se pretvore u istoriju. Ali ovo nisu jedini razlozi zbog kojih se u sociologiji moraju poznavati i koristiti metodološka iskustva istorijskih nauka. Sociologija se u svojim istraživanjima ne može ograničiti na izvorne podatke koje sama stvara za specijalno naučne potrebe, nego mora koristiti i razne druge izvore podataka što u društvu nastaju nezavisno od nauke. Prilikom upotrebe ovakvih podataka u naučne svrhe javlja se niz metodoloških teškoća. Istorijske nauke se uglavnom služe podacima koji su nastali nezavisno od kasnijeg istorijskog istraživanja. Zbog toga su u njima najviše razvijeni i u najpotpunijem obliku dolaze do izražaja metodološki postupci koji odgovaraju upotrebi u naučne svrhe raznih, zbog vannaučnih razloga nastalih, podataka o društvu.

Doista, s vremena na vreme se i u istoriji javljaju pokušaji da se aktivnom naučnom intervencijom i prema naučnim kriterijima stvori određena istorijska građa. Već je veliki helenski istoričar Tukidid ispitivao mnoge žive učesnike peloponeskog rata da bi od njih dobio neka obaveštenja o pojedinim događajima. Ova pojava da se u istoriji na sistematski način od učesnika prikupljaju podaci potrebni za obradu pojedinih istorijskih događaja kasnije se češće ponavlja. Postoji, zatim, naročito u po-slednje vreme, još jedan pokušaj da se istorijska građa o pojedinim događajima sređuje u toku njihovog zbivanja. Najčešće se to dešava u savremenim armijama, koje obično u svojim većim jedinicama (armijama, korpusima, divizijama) imaju oficire koji još u toku rata prikupljaju po određenom planu doku-

mentaciju koja će služiti kasnijem istoričaru prilikom obrade pojedinih događaja. Ali, s obzirom na Čitavo područje intereso-ovanja istorijskih nauka, ovo je ipak samo jedan mali delić, onaj deo istorijskih događaja koji pripada najbližoj prošlosti. Proučavajući ranije periode, istorija se mora osloniti na izvore nastale nezavisno od nauke, kao i na već postojeće njihove naučne analize. Metodološka iskustva istorijskih nauka stečena u korišćenju ovakvih podataka su stoga vrlo dragocena za sociologiju. To se, na žalost, nedovoljno uviđa. U većini priručnika o metodologiji socioloških istraživanja posvećuje se vrlo mala pažnja problemima upotrebe istoriografskih podataka. Tipičan je u tom pogledu najnoviji nemački *Priručnik empirijskog društvenog istraživanja*, koji je uredio R. Kenig (R. Konig). Priručnik je vrlo obiman i ima poglavlje „Društvena istorija i istorijska sociologija“, ali u njemu se prikazuju razna strujanja u društvenoj i kulturnoj istoriji i istorijskoj sociologiji posled-njih decenija, dok se gotovo uopšte ne razmatraju metodološki postupci istorijskih istraživanja i mogućnosti primene istoriografskih metoda u sociologiji.¹⁾ Od ostalih metodoloških priručnika jedino su u knjizi M. Diverzea (M. Duverger) *Metodi društvenih nauka* šire obrađeni problemi korišćenja istorijskih podataka.²⁾ Kao pravnik po užem obrazovanju, Diverze dovoljno oseća koliko se neka osnovna saznanja o institucionalnim i globalnim oblicima društva ne mogu steći bez svestranog proučavanja istorijske građe. Zapostavljanje upotrebe istorijskih podataka i svestranije analize istoriografskih metoda su posle-dica sužavanja delokruga sociologije i njenog gotovo isključivog usredsređivanja na proučavanja nekih pojava u savremenom društvu. Ali, to savremeno društvo ima svoje korene u prošlosti i bez proučavanja tih korena mnoge se stvari u njemu ne mogu razumeti. S druge strane, i u proučavanju sa-vremenog društva neka metodološka iskustva istorijskih nauka su neophodna.

Dalje, čak i ako se sociolog ne služi istoriografskim metodima i ne proučava samostalno na izvornim podacima razvoj nekog procesa, on mora, hteo ne hteo, da koristi istorijske radove. Da bi, pak, mogao solidnije oceniti vrednost pojedinih istorijskih dela, čije podatke ili zaključke koristi, on treba da se upozna sa postupkom kojim se dolazi do istorijskih sinteza. Istorija proučava društvo posredno putem raznih izvora u kojima su ranija društvena stanja i razne ljudske delatnosti osta-

¹⁾ G. Salomon-Delatur. Sozialgeschichte und Geschichtssozio-logie, u R. Konig (red.). Handbuch der empirischen Sozialforschung, P. Enke, Stuttgart, 1962, S. 601-638.

²⁾ M. Duverger, Methodes des sciences sociales, Presses univer-sitaires de France, Pariš, 1961,-p. 95-136.

vile svoj trag. Po svom obimu, potpunosti i naučnoj vrednosti, izvori na osnovu kojih se proučava neki istorijski događaj ili period znatno se razlikuju od jedne do druge istorijske epohe, pa čak i u raznim konkretnim društvima koja pripadaju istim epohama. Razne okolnosti mogu uticati da istorijska građa o jednom društvu bude znatno potpunija nego građa o nekom drugom društvu iz istog vremena. Naravno da usled različite potpunosti i različite naučne vrednosti izvora i istorijska rekonstrukcija raznih perioda može da se izvede s različitim potpunošću i preciznošću.

Međutim, s obzirom na složenost društveno-istorijskog procesa, u njegovom naučnom proučavanju dolaze do izražaja vrlo raznovrsna interesovanja, što pojmu istorije, kao saznanju o prošlosti, daje vrlo raznovrsna značenja. Saznanje o prošlosti pojavljuje se u nauci u bar tri osobena vida. (1) Ono se, pre svega, javlja kao rezultat uspešnih napora da se utvrdi činje- * ničko stanje o stvarnom toku nekih istorijskih zbivanja. Poznato Rankeovo načelo da istorija ispituje „kako se nešto stvarno desilo“ naglašava ovaj momenat u naučnom proučavanju prošlosti, koji se može smatrati fundamentalnim, ali ipak ne dovoljno iscrpnim. (2) Bitna razlika između prirodnih procesa i istorije kao prirodno-istorijskog procesa sastoji se u tome što se u istoriji pojavljuje svest o toku zbivanja, koja se može nalaziti u različitom odnosu prema njihovom stvarnom sadržaju — biti tom sadržaju u različitoj meri adekvatna, i biti u vrlo nejednakom stepenu delotvoran činilac u opštem toku događaja — ali koja je uvek sastavni deo istorijskog procesa. Ispitivanje svesti o činjeničkom stanju, koja se u raznim oblicima javljala u toku istorijskih zbivanja o aktualnim istorijskim situacijama, takođe je cilj istorijskih istraživanja. Nijedna oblast kulturne istorije se ne može potpunije razviti ako se zapostavi ispitivanje odnosa između svesti o istorijskoj situaciji koja se razvila u određenoj oblasti kulturnog stvaralaštva (umetnosti, religiji, filozofiji, nauci) i stvarnog istorijskog stanja. Ali, odnos između stvarnog sadržaja istorije i svesti koja je o njemu postojala u raznim periodima ima za istorijske nauke još opštiji značaj. Naime, ako se izuzmu saznanja o prirodnim uslovima u kojima su se odigrali proučavani istorijski događaji i materijalna kultura u kojoj se opredmetila neka prošla društvena delatnost, sva ostala saznanja o prošlosti mogućna su jedino posredstvom svesti koja je o njoj postojala dok je ispitivana prošlost bila živa društvena stvarnost. Zbog toga odnos između stvarnog sadržaja istorijskih zbivanja i svesti koja o njima nastaje u njihovom toku ima za naučno proučavanje prošlosti najopštiji teorijski i metodološki značaj. (3) Napokon, prošlost ne interesuje nauku samo kao nešto minulo, što je otišlo u nepovrat

mrtvo, nego i kao aktivni sadržaj kasnijih istorijskih stanja kome se ona pojavljuje u obliku istorijskog pamćenja proučavanih društava i njihovih užih klasnih i etničkih delova.

Svako potpunije naučno osvetljavanje društvenog života nekog prošlog vremena mora sjediniti sva tri navedena elementa, koji se, međutim, u istraživanjima s ograničenijim ciljevima mogu i delimično osamostaliti. Osnovno je da se shvati da ovi različiti saznanji ciljevi zahtevaju modifikacije istraživačkog pristupa i različit odnos prema pojedinim vrstama istorijskih izvora. Na primer, izvor sasvim nepouzdan za opis nekog događaja ili istorijskog perioda, može — pod određenim uslovima — imati najveću naučnu vrednost za ispitivanje jednog oblika istorijske svesti o vremenu u kom je nastao, ili za istorijsko pamćenje nekog kasnijeg doba. Upravo zbog toga je bilo potrebno odmah na početku izložiti osnovne aspekte naučnog proučavanja prošlosti.

U potpunijem smislu reci istorijska rekonstrukcija počinje sa pojavom pisma i pisanih izvora. Na osnovu arheoloških proučavanja ostataka materijalne kulture može se dosta zaključiti o društvenom životu nekadašnjih, iščezlih nepismenih društava. Nešto o prošlosti savremenih nepismenih društava kazuje i njihova očuvana usmena tradicija. Ali, samo na osnovu ostataka materijalne kulture i usmene tradicije ne može se izvesti potpunija i pouzdanija rekonstrukcija konkretnog toka istorijskih zbivanja. Samo pomoću ostataka materijalne kulture može se vrlo malo saznati o konkretnom toku događaja koji sačinjavaju istoriju jednog perioda. Na prvi pogled izgleda da se na osnovu usmene tradicije mogu o tome izvoditi širi zaključci. Usmena tradicija je prepuna „istorijskih sećanja“. Ali poznato je koliko su ta sećanja nesiguran izvor za upoznavanje stvarnog toka istorijskih zbivanja. U kolektivnom društvenom pamćenju ne preovladava saznanja, nego pre svega društveno-integrativna funkcija. Kolektivno pamćenje, stoga, s prošlošću uvek postupa vrlo slobodno, nastojeći da je što bolje uskladi s dominantnim savremenim nastojanjima i težnjama. Ali, čak nezavisno od ove svoje funkcije, sadržaj usmene tradicije, pošto se nikad trajno ne fiksira u preciznijem obliku, podložan je stalnim promenama u toku vremena. Saznanja vrednost nekog predaha, ma kako se ono čvrsto upečatilo u kolektivno pamćenje, njanjuje se u toku vremena. Nije stoga čudo da se istorija u težnji za svojim naučnim konstituisanjem redovno oštro sukobila sa usmenom tradicijom i što su pisani dokumenti njeni najznačajniji izvori. Jedino u njima se mogu trajno očuvati iscrpna obaveštenja o raznim istorijskim događajima.

Istorijsko proučavanje se sastoji iz tri međusobna povezana osnovna zadatka. Prvi od njih je pronalaženje izvora radi

stvaranja izvorne građe koja je neophodna za istorijsku rekonstrukciju. Pronalaženje izvora se obično naziva istorijskom heuristikom. Ono zahteva mnogo napora i predstavlja stalan zadatak. Izvori o nekom periodu su često rezultat istraživačkog rada više decenija, pa čak i vekova. Drugi zadatak istorijskog proučavanja sastoji se u kritičkoj analizi izvora. Cilj kritičke analize jeste da iz svakog pojedinačnog izvora izdvoje ona obaveštenja koja se mogu smatrati istorijskim činjenicama i mogu biti upotrebljena u naučnoj rekonstrukciji nekog istorijskog događaja ili neke prošle društvene pojave. Treću fazu istorijskog proučavanja predstavlja sinteza istorijskih činjenica kojom se stvara rekonstrukcija nekog istorijskog događaja, neke društvene delatnosti, pojedine istorijske ličnosti, pojedinog istorijskog perioda u celini, ili nekog dužeg istorijskog procesa.

1.

POJAM I VRSTE ISTORIJSKIH IZVORA

Kasnije će biti prikazani osnovni metodološki postupci svake od navedenih faza istorijskog istraživanja, ali prethodno je potrebno objasniti pojam istorijskog izvora. U načelu svaki proizvod neke prošle delatnosti i svako neposredno ili posredno svedočanstvo o toj delatnosti mogu biti istorijski izvor. U naj-opštijoj i najgrubljoj podeli istorijski izvori se dele u četiri grupe. U prvu spadaju materijalni ostaci ljudske delatnosti (oruđa za rad i transportna sredstva, objekti za stanovanje i sredstva za obavljanje raznih društvenih delatnosti, putevi i druge komunikacije, komunalni uređaji, nameštaj, odeća, obuća, nakit, novac, oružje i druga ratna oprema; zatim razni materijalni društveni simboli kao što su: grbovi, zastave, religijski predmeti i slično); ukratko, u ovu grupu spadaju svi materijalni ostaci ljudske delatnosti, celokupna očuvana materijalna kultura. Drugu grupu čine pisani izvori. Ovi, po svom sadržaju vrlo raznorodni, izvori mogu se raščlanjavati prema raznim sa-držinskim i formalnim kriterijima. Za sada ih je dovoljno po-deliti na dve osnovne podgrupe. U prvu podgrupu spadaju svi pisani dokumenti koji su nastali kao sastavni deo nekog društvenog procesa i neke društvene delatnosti. Na primer, ako se prilikom sklapanja nekog ugovora, donošenja neke odluke, u toku neke organizovane društvene delatnosti o tome zvanično ili nezvanično oformi dokument (ugovor, naredba, izveštaj i si.), takav dokument spada u ovu podgrupu pisanih izvora. U ovu vrstu izvora spadaju i svi ustaljeni oblici registrovanja podataka o raznim društvenim pojavama, kao, na primer, registro-

vanje prirodnog kretanja stanovništva, poreske knjige, zvanična evidencija svojinskih odnosa i si., pošto sve evidencije ove vrste nastaju radi zadovoljenja nekih potreba postojeće društvene organizacije. Drugu podgrupu pisanih izvora sačinjava književnost, naučna literatura, štampa i ostali pisani proizvodi u kojima su obrađeni pojedini sadržaji društvenog života, ali koji nisu nastali kao sastavni deo određenog procesa, nego kao pokušaj da se o nekoj društvenoj pojavi stvori određena slika, iznesu neka saznanja, mišljenja i stavovi. Treću grupu izvora čine likovni izvori, u koje spadaju svi likovni proizvodi, a ne samo oni koji imaju umetničku vrednost. U ovu grupu spada i fotografija u svim svojim oblicima. Četvrta grupa izvora je najmlađeg datuma. To su zvučni izvori. Pored muzike, u ovu grupu spadaju i zvučni snimci nekog istorijskog događaja.

2.

PRONALAŽENJE I SREĐIVANJE IZVORA

Moderne istorijske nauke počinju s nastojanjem da se pronalaženje, prikupljanje, sređivanje, tumačenje i objavljivanje izvora postavi na što solidniju kritičku naučnu osnovu. Radi prikupljanja, tumačenja i sređivanja izvora razvio se čitav niz pomoćnih istorijskih nauka. Arheologija se, na primer, bavi pronalaženjem, sređivanjem i objašnjavanjem materijalnih ostataka društvene kulture ranijih istorijskih perioda. Arheologija nije, svakako, samo pomoćna istorijska nauka. Ona je osnovna nauka za čitavu društvenu preistoriju, dok se u ulozi pomoćne istorijske nauke javlja prilikom proučavanja ranijih istorijskih perioda. Radi proučavanja jednog dela ostataka materijalne kulture — novca — razvila se numizmatika. Proučavanjem novca može se dosta zaključiti ne samo o ekonomskim prilikama određenog vremena, nego i o njegovoj tehnologiji. A pošto je novac uvek bio u izvesnom smislu i umetnička tvorevina, ispitujući njegove estetske karakteristike može se nešto zaključiti i o kulturnom nivou određenog društva, naročito ako su se slabo očuvali ostali proizvodi njegove kulture. Ako se neko društvo u kulturnom pogledu razvija i napreduje, to dolazi do izražaja, između ostalog, i u umetničkom oblikovanju njegovog novca.

Postoji, zatim, čitav niz pomoćnih istorijskih disciplina koje su neposrednije ili u širem smislu povezane s naučnim korišćenjem pisanih izvora. Jedna od njih je paleografija, nauka o starim pismima, čiji se zadatak sastoji u dešifrovanju nerazumljivih pisama ranijih perioda, kao i ispitivanju ranijih oblika savremenih pisama. Ćirilica i latinica, na primer, nisu u

srednjem veku imale svoj sadašnji oblik. Ako se knjige ili rukopisi koji su nastali krajem XVIII veka upere sa današnjim videće se da su se ova pisma prilično izmenila i u ovom kraćem vremenskom razdoblju. Sem toga, u toku vremena se menjaju razne skraćenice. Bez poznavanja značenja pojedinih skraćenica ne može se potpuno razumeti smisao pojedinih dokumenata. Kao posebna pomoćna istorijska disciplina razvila se diplomatika, koja proučava uobičajeni način sastavljanja državnih dokumenata i isprava, kao i raznih drugih javnih isprava. Ova znanja su vrlo korisna za otkrivanje falsifikata i ispitivanje autentičnosti pojedinih dokumenata. Svako vreme i svaka administracija imaju izvesna pravila o sastavljanju dokumenata različitog tipa. Poznavanje ovih pravila jeste jedan od elemenata za ispitivanje da li neki dokument stvarno potiče iz određene kancelarije i određenog perioda ili je kasnije nastao falsifikat. Diplomatika se oslanja na niz pomoćnih disciplina. Jedna od njih je sfragistika ili sigilografija, koja proučava pečate. Poznato je da je pečat jedan od simbola autentičnosti nekog dokumenta. Bez njega dokument nema punu zvaničnu vrednost. Od ostalih pomoćnih istorijskih disciplina treba pomenuti heraldiku, koja proučava grbove. Na taj način se olakšava uspostavljanje geneo-loških linija raznih feudalnih porodica, a i utvrđivanje geografskog područja na kome su one gospodarile u nekom periodu. Poseban značaj za upotpunjavanje izvora iz pojedinih istorijskih perioda ima epigrafija, koja se bavi proučavanjem natpisa na javnim i privatnim zgradama, nadgrobnim i drugim spomenicima. U ovim natpisima na raznim objektima sačuvala su se često vrlo važna obaveštenja o životu određenog vremena, jer su nestali pisani dokumenti izrađeni na slabijem materijalu, a ostalo je samo ono što je uklesano u kamen ili izrađeno u nekom drugom trajnijem materijalu. Dešifrovanje i sređivanje epigrafskih izvora na određenom području je stoga važan zadatak istorijske heuristike za sva ranija razdoblja. Istorijsko proučavanje pisanih izvora oslanja se u jezičkom pogledu na saznanja istorijske filologije, koja proučava razvoj jezika. Kao sastavni deo društvene kulture i najznačajnije sredstvo za njeno izražavanje i prenošenje, jezik se stalno menja. Usled toga u toku vremena reci dobijaju nova značenja, a i leksički fond iz raznih vremenskih perioda se znatno razlikuje. Poznavanje zakona razvitka jezika i poznavanje jezika određenog perioda je jedna od bitnih pretpostavki za pravilno tumačenje istorijskih izvora.

U pomoćne istorijske naučne discipline spadaju zatim muzeologija i arhivistika, čiji je zadatak da čuvaju, konzerviraju, katalogizuju i opisuju razne istorijske izvore. Muzeologij³ se bavi uglavnom materijalnim ostacima, a arhivistika piša*

nim izvorima. U katalozima muzeja i arhiva, ako su potpuni i ažurni, može se utvrditi dokle je stigla istorijska heuristika na određenom području. To je od izuzetne važnosti za svakog istoričara, jer mu omogućuje da u svojim istraživanjima koristi svu raspoloživu izvornu građu i ne troši uzalud vreme na ponovno otkrivanje podataka koji su u nauci već poznati. Sem toga, stvaranje i objavljivanje sistematskih zbirki izvora za određeni period je tim lakše što je bolje organizovan rad arhiva i muzeja. Nije potrebno šire objašnjavati naučni značaj izdavanja ovakvih sistematskih zbirki izvora u kojima su sređeni i kritički obrađeni mnogobrojni izvorni dokumenti koji su pre toga bili rasuti po arhivima raznih zemalja, a objavljivanjem postaju podjednako pristupačni svim istoričarima koji proučavaju određeni period.

Razvoj ovih brojnih pomoćnih istorijskih disciplina pokazuje koliko je naučno upoznavanje prošlosti, naročito dalje prošlosti, složeno. Većina ovih pomoćnih nauka treba da omogući što adekvatnije tumačenje smisla izvora, da olakša njihovo što preciznije vremensko datiranje i lokalizaciju, tj. da utvrdi vreme i mesto njihovog nastanka, što pouzdaniju identifikaciju lica i društvenih tela koja su ih sačinila, odnosno po čijoj inicijativi su dokumenti nastali, kako i zbog čega je pojedini dokument nastao. Razume se da u proučavanju novije istorije nisu potrebne mnoge od navedenih pomoćnih istorijskih disciplina. Novijoj istoriji ne treba pomoć arheologije, paleografije, a ni istorijske filologije. Međutim, kad se proučava dublja prošlost, koja se u mnogo čemu znatno razlikuje od savremenih prilika, stvaranje naučno upotrebljive izvorne istorijske građe postaje daleko složenije i zahteva vrlo široka pomoćna znanja.

Već je rečeno da pisani izvori imaju presudnu važnost za proučavanje istorije, jer se pomoću njih mogu očuvati neupo-redivo bogatija obaveštenja o prošlosti nego samo putem ostataka materijalne kulture i na osnovu usmene tradicije. Zbog ovog temeljnog značaja pisanih izvora za proučavanje istorije, metodi istorijske kritike i korišćenja izvora odnose se prvenstveno na pisane izvore, pa je dalje razmatranje ograničeno na korišćenje ovih izvora. Prethodno, ipak, treba proširiti polaznu odredbu izvora objašnjenjem epistemološki vrlo značajne podele izvora na pri-rnarne ili neposredne i sekundarne ili posredne. Po definiciji, istorijsko saznavanje je posredne prirode. Iskustveni sadržaj izvornih obaveštenja nije predmet istoričarevog čulnog opažanja (iposmatranja). O onome što se u istoriji dogodilo istoričar, po Pravilu, zaključuje na osnovu svedočanstava drugih lica, a samo izuzetno i svoga ranijeg ličnog iskustva. Ali i u ovim osobenim Novima istorijskog proučavanja nastoji se sprovesti opšte epi-

stemološko načelo da se što je moguće više skрати put od neposrednog čulnog opažanja određenog iskustvenog sadržaja do istorijskog izvora. Na tom odnosu izvornog obaveštenja prema neposrednom doživljavanju određenog istorijskog sadržaja zasniva se podela izvora na primarne i sekundarne. Primarni iH neposredni izvori su svedočanstva neposrednih učesnika ili očevidaca određenih događaja i drugih iskustvenih pojava. Svi ostali izvori, koji nisu nastali na osnovu neposrednog opažanja ili doživljavanja njihovih autora, nego putem obaveštenja koja su na bilo koji način dobijena od drugih lica, smatraju se sekundarnim ili posrednim. Istorija, naravno, koristi i ove izvore, ali se pri tom nastoji utvrditi kako su oni nastali ispitivanjem puta koji je određeno obaveštenje prešlo od neposrednog opažanja, odnosno doživljavanja nekog iskustvenog sadržaja do izvora koji ga saopštava. Smatra se da treba očekivati da pouzdanost i preciznost izvora opadaju ako u procesu nastajanja nekog izvora ima više posrednika, i ako je prošlo duže vreme između časa u kome je posmatran određeni iskustveni sadržaj i nastanka posrednog izvora. Očigledno je da se radi samo o većoj verovatnoći a ne izvesnosti, jer pouzdanost i preciznost izvornih obaveštenja ne zavise samo od pomenute dve okolnosti.

Ova epistemološki fundamentalna podela izvora nije ipak u stvarnosti tako odsečna kao što bi u prvi mah moglo izgledati. Dovoljno je samo malo razmišljanja da se shvati da između primarnih i sekundarnih izvora postoje mnogobrojni pre-lazni oblici, kao i da o mnogim društvenim pojavama gotovo uopšte ne mogu postojati striktno shvaćeni primarni izvori, ili bar da zbir takvih izvora ne bi predstavljao naj adekvatni je naučno obaveštenje o tim pojavama. Misli se, pre svega, na izvorna obaveštenja o složenim društvenim oblicima, na primer o raznim društvenim organizacijama ili ustanovama i mnogim društvenim zbivanjima širih razmera u kojima svi učesnici nisu povezani neposrednim odnosima, i koji u celini ne ulaze u neposredno iskustvo nijednog pojedinca. Opis nekog ratnog događaja koji se odigrao na velikom prostoru, ili delovanja neke opštedruštvene organizacije ne može se zasnivati samo na sve-dočanstvima neposrednih učesnika i članova. Zbir atomizovanih svedočanstava ne bi dao celovitu sliku složenog događaja ili delatnosti određene organizacije. U mehaničkom povezivanju pojedinačnih svedočanstava, koja mogu biti dragocena za proučavanje individualnih iskustava i raznih neposrednih odnosa između pojedinaca, mogle bi se izgubiti upravo neke globalne, kolektivne osobine složenog događaja, odnosno organizacije-Trajniji istorijski značaj ovih pojava često odlučujuće zavisi upravo od ovih njihovih globalnih, kolektivnih osobina. Svi učesnici nemaju podjednake mogućnosti za sticanje iskustava o

ovim osobinama složenih društvenih pojava, koje se ne mogu svesti na delatnosti i neposredne odnose pojedinačnih učesnika ili užih kolektivnih delova šire društvene celine. Oni pojedinci koji se nalaze na ključnim položajima u organizaciji određenog kolektiva, u najpovoljnijem su položaju da sagledaju njegovu delatnost u njenim celovitim razmerama i osnovnim strukturama. Stvarajući sintetičke oblike obaveštenja, ova lica, ili organi omogućuju bolje sagledavanje globalnih razmera pojedinog događaja, delatnosti ili organizacije. Izveštaj nekog višeg štaba ili vojnog komandanta o određenom ratnom događaju, ili nekog rukovodećeg organa o radu organizacije mogu bitno dopunjavati primarne izvore, iako te dopune nisu nastale isključivo na osnovu posmatranja njihovih autora, nego nastaju sređivanjem niza elementarnijih izvora, stvorenih od ljudi koji su mogli potpunije sagledati određeni složeni događaj u njegovoj celini. U epistemološkom pogledu ovakav izvor je mešavina primarnih i sekundarnih elemenata. Njegova mogućna velika saznavna vrednost sastoji se u tome što su lica koja su sređivala podatke delimičnih primarnih izvora raspolagala vlastitim neposrednim i posrednim iskustvom o globalnim osobinama određenih pojava, koje je nedostajalo autorima delimičnih primarnih izvora. Za naučnu upotrebu ovakvih sintetičkih izvora svakako je vrlo povoljno ako se raspolaze što većim brojem primarnih izvora o pojedinim delovima složenog događaja. Tada se može bolje oceniti iskustvena zasnovanost sintetičkog izvora. Ali potceniti *a priori* neki takav izvor zato što nije potpuno primaran, bio bi čist formalizam.

Ponekad se, međutim, izvori dele prema drugim kriterijima. Na primer, B. Grafenauer deli izvore po njihovom odnosu prema određenom iskustvenom sadržaju na izvore iz prve i druge ruke.³⁾ Izvori iz prve ruke odgovaraju pojmu primarnih, a izvori iz druge ruke pojmu sekundarnih izvora. Kad bi se razlika sastojala samo u ovom, ona bi bila samo terminološka. No Grafenauer upotrebljava i pojmove primarni i sekundarni izvori, ali u jednom drugom značenju. Ova podela, po njegovom mišljenju, ne služi za označavanje odnosa izvora prema njegovom istorijskom sadržaju, nego pokazuje odnos izvora prema istori-caru. Primarni izvor, po Grafenaueru, je najbolji postojeći izvor o određenom istorijskom događaju. Nauka teži da primarni izvori . V4ⁿ i^{zv}ori iz prve ruke. Ali, ako su izvori iz prve ruke nestali "i još nisu otkriveni, najbolji sekundarni izvor („izvor iz druge ruke“) ima ulogu primarnog. Ukoliko se kasnije pronađe neki Pouzdaniiji izvor, raniji primarni izvor postaje sekundaran. Čini

³⁾ B. Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Filo-zotska fakulteta, Ljubljana, 1960, str. 252-258.

se da ovakva podela nema opravdanja. Ona, u stvari, samo na jedan komplikovaniji način kazuje ono što podela na primarne i sekundarne vrlo jasno izražava, naime, da nauka nastoji da svoja izvorna obaveštenja, kad god je moguće, zasniva na neposrednom doživljavanju i posmatranju.

3.

KRITIČKA ANALIZA IZVORA

Upravo zbog toga što je u istorijskim istraživanjima odnos prema stvarnosti posredan, kritička analiza izvornih obaveštenja je neophodnija, ali i mnogo teža nego u istraživanjima nekih savremenih pojava. Sem toga, kritička analiza izvora ima u istorijskim naukama dugu tradiciju s nesumnjivim metodološkim dostignućima, pa je neophodno upoznati, makar samo u najopštijim crtama, njena načela i postupke.

Uobičajeno je da se kritička analiza istorijskih izvora deli na dva dela: (1) spoljnu kritiku, čiji je osnovni zadatak da utvrdi poreklo i autentičnost izvora, i (2) unutrašnju kritiku, koja ispituje verodostojnost izvora i tačnost u njemu sadržanih obaveštenja. Ovi uobičajeni izrazi nisu smislaono adekvatni. Odmah će se videti da se unutrašnja kritika nipošto ne svodi na unutrašnju analizu doslednosti izvora i da je njen najvažniji i najjači postupak poredjenje ispitivanog izvora s nekim nezavisnim obaveštenjima. Ali nema smisla menjati ove termine pošto su oni u metodologiji istorijskih nauka gotovo opšte usvojeni. Na kraju krajeva, u nauci je uvek važnije od terminoloških rešenja da li je jasno značenje određenih pojmova.

Prvi korak u kritičkoj analizi izvora koji nužno prethodi spoljnoj i unutrašnjoj kritici jeste tumačenje njihovog stvarnog prvobitnog smisla. Svi ostali postupci ne mogu dovesti do željenog cilja ako nema dovoljno garancija da je izvorni smisao pojedinog dokumenta pravilno shvaćen. Ovo je iz više razloga često vrlo težak zadatak. Pre svega, usled nedovoljno određenog i višestrukog značenja pojedinih izraza i menjanja njihovog značenja u toku vremena moguća su različita tumačenja pojedinih tekstova. Koren mnogih spornih pitanja i naučnih polenika³ nalazi se ponekad u tome što se raznim ključnim izrazima pri⁴ pisuju različita značenja. A i stvarno izrazi „rob“, „kmet“, mnogi pravni termini i si. nisu imali isto značenje u raznim istorijskim periodima i zemljama. Od toga kakvo se značenje pridaje nekim ključnim izrazima u određenim izvorima mogu da zavise n⁵ samo vrlo različita tumačenja opšteg smisla tih izvora, nego i

nekeg istorijskog perioda u celini, naročito ako su izvori oskudni i ne sadrže dovoljno konkretnih obaveštenja o određenim pojavama. Tumačenje izvornog smisla istorijskih izvora naziva se hermeneutikom ili egzgezom.⁴⁾

Hermeneutika (egzegeza) nema dovoljno pouzdanu osnovu i uvek postoji ozbiljna opasnost da će se pretvoriti u jalov filološki formalizam, ako naučnik koji tumači izvore, pored dobrog poznavanja jezika određenog perioda a nekad i specifičnog jezika nekog pisca ili neke ustanove, nije solidno obavešten o opštim prilikama određenog vremena, ako ne poznaje dovoljno njegovu opštu kulturu, kao i društvenu delatnost na koju se izvor neposredno odnosi. Teško je zamisliti da bi neko ko solidno ne poznaje opšte društvene prilike određenog vremena, a uz to i istoriju i teoriju prava, mogao da svestrano i tačno tumači smisao pojedinih pravnih dokumenata iz toga vremena. Isto važi za tumačenje dokumenata koji su nastali kao sastavni deo bilo koje druge društvene delatnosti. Ako istoričar ne poznaje strukturu određene političke organizacije, njen opšti položaj u društvu, njenu osnovnu ideologiju i političku doktrinu, teško je verovati da će on moći da pravilno protumači pojedine dokumente o njenom radu i da dublje shvati njihov izvorni smisao. Hermeneutičko tumačenje izvornog smisla pojedinačnog izvora ili grupe srodnih izvora mora se zasnivati na određenim pretpostavkama o celini u koju su se uklapali događaji ili postupci o kojima izvori govore. Pri tom ova celina nije samo opšta istorijska situacija, nego i posebne uže oblasti društvenog života i delatnosti, sa svojim većim ili manjim osobenostima; na primer, privreda, politički život, pravo, umetnost, religija itd.⁵⁾ Zadatak hermeneutike je posebno složen u onim slučajevima kad pisac neće ili ne može da otvoreno izrazi svoju misao, već je iznosi vrlo zavijeno i samo nagoveštava podtekstom, služeći se tzv. ezopovskim načinom izražavanja. U takvim tekstovima su piščevo mišljenja i stav vrlo često sadržani u aluzijama na neke savremene događaje. Te aluzije su savreme-nici mogli lako razumeti, ali njihov smisao može ostati sasvim nejasan naučniku koji ne poznaje dovoljno događaje određenog perioda i razne difuzne i neformalne reakcije savremenika koje

⁴⁾ Izraz „egzegeza“ ima i jedno uže, pogrdno značenje. Njime em^o zn^aava sužavanje naučnog interesovanja na prepričavanje i do-ematsko komentarisane nekih strogo određenih tekstova, koji se smaⁱⁿ „neP“kosnovenim, i zapostavljanje težnje da se metodičnim prou-ⁱⁿtlmⁱⁿem stvarnosti izgrade nova, originalna saznanja. Ovde, među-

⁵⁾ Pojam egzgeze nema ovo značenje.

⁶⁾ Mnoge zanimljive ideje o načelima istorijske hermeneutike nal^{aj} Entt^{aj} Se U^{raznim} Diltajevim delima. Vid., na primer, W. Dilthev, Die Tenhm[?] der Hermeneutik, u Gesammelte Schriften, Bd. 5, B. G.

^{UDner} > Leipzig-Berlin, 1924, S. 316-331. -

se nisu uspele kristalizovati niti izraziti u brojnim pismenim izvorima.

O ulozi hermeneutike u naučnom saznavanju prošlosti vođene su u istorijskim naukama i filozofiji mnogobrojne diskusije koje nije ni moguće ni neophodno detaljnije izlagati. Ocena uloge i domašaja hermeneutičkog postupka zavisi od dve različite okolnosti: (a) od prirode saznanog cilja koji je postavljen istraživanju, i (b) od shvatanja istorijskog procesa i njegovog naučnog objašnjavanja. Hermeneutički pristup je neophodan za celovitije razumevanje istorijske svesti ispitivanog vremena. I ako se stane na stanovište da je uživljavanje u neko prošlo društveno stanje, posredstvom njegove vlastite svesti, izražene u društvenoj kulturi, osnovni cilj istorijskog proučavanja, hermeneutika dobija središnju ulogu u istorijskom istraživanju, a naročito u sintezi njegovih rezultata. U tom slučaju se istorijsko proučavanje, u stvari, svodi na heuristiku, ispitivanje autentičnosti izvora i hermeneutiku. Problem u kojoj je meri samosvest ispitivanog vremena adekvatna njegovoj istorijskoj stvarnosti, ostaje gotovo sasvim izvan domašaja ovako zamišljenih istraživanja. Hermeneutičkim metodom se, zatim, može utvrditi smislaoni sadržaj pojedinih delatnosti i njihovih tvorevina, na primer, organizacije privrednog i političkog života, prava, književnosti i drugih oblika duhovne kulture. Ovo je, svakako, značajan zadatak. Ali, čim se kao sintetički cilj istorijskih proučavanja postavi uključivanje tih delatnosti u društveno-istorijske celine u kojima su one postojale, i ove celine shvate na deterministički način, hermeneutički postupak postaje nedovoljan, upravo kao što u prvom slučaju razumevanje konkretne istorijske samosvesti nije dovoljno za naučni opis i objašnjenje društveno-istorijske stvarnosti u kojoj je samosvest nastala. Hermeneutika je, dakle, samo jedna od bitnih komponenti historiografskog postupka, neophodna ne samo za razumevanje izvornog smisla pojedinačnih izvora nego i za opisno sintetizovanje podataka koji se odnose na uže i šire smislaone celine u društvenoj delatnosti, čije objašnjavanje, međutim, prevazilazi njene mogućnosti.

Spoljna kritika izvora. Ispitivanje autentičnosti pojedinih izvora, što je osnovni zadatak spoljne kritike, može se podeliti na nekoliko užih zadataka. Najpre treba utvrditi da li je neki istorijski izvor na zadovoljavajući način uspostavile. Vrlo često se nailazi na okrnjene izvore, koji su oštećeni i iz bilo kog drugog razloga nisu potpuni. Jedan takav nepotpun izvor se ponekad javlja u više varijanti, od kojih nijedna nije izvorna jer je original nestao ili još nije otkriven. Zadatak spoljne kritike jeste da po mogućnosti uspostavi izvor u njegovom prvobitnom obliku, ili bar da se ovome što je moguće

više približi. Drugi početni zadatak spoljne kritike, sastoji se u utvrđivanju porekla izvora, bilo zato što o tome u njemu nema podataka ili što se identifikacijskim podacima izvora ne može pokloniti puno poverenje.

Uspešno rešavanje ovih zadataka je od izuzetnog značaja za otkrivanje krivotvorenih izvora, koji se podmeću nekim ličnostima ili ustanovama, kao i raznih drugih oblika falsifikata. U istoriji su se stalno javljali apokrifni dokumenti i falsifikati.⁶⁾ gto je neka vrsta dokumenata imala u nekom periodu veći društveni značaj, ona je bila izložena brojnim pokušajima falsifikovanja. Poznato je da su se kroz ceo srednji vek pojavljivali apokrifni verski spisi, zatim falsifikovane povelje i si. Motivi falsifikovanja su takođe vrlo raznovrsni. Prošlost je uvek imala magično dejstvo na ljude, i pozivanjem na nju su se često nastojali ostvariti neki savremeni interesi i podržati neki savremeni zahtevi. Ne retko se u istoriji susreće jedan prividan paradoks da se pozivanjem na stare pravice i na sasvim fiktivnu istorijsku prava u stvari vodi borba za nove društvene oblike. Često se borba za neke reforme vodi pod plastom uspostavljanja izvornog značenja pojedinih dokumenata (u najširem smislu reci), koji su stekli izuzetan društveni ugled. Na primer, Luter i drugi vode reformacije proklamuju kao glavni cilj pokreta vraćanje izvornom smislu osnovnih hrišćanskih ideja. Mnoge seljačke bune i pokreti kod nas i drugih naroda su isticale zahtev za „uspostavljanjem starih pravica“. I danas se razni politički zahtevi i težnje pokušavaju legitimisati tobožnjim istorijskim pravima na određenu teritoriju i slično..

Pored toga, u istoriji se vrlo često pribegavalo falsifikatima da bi se narušio ugled vlastitih protivnika, da bi se oni diskreditovali, da bi se opravdalo njihovo fizičko uništenje „legalnim“ sredstvima. Uzmimo jedan primer iz naše novije istorije. Na Fridjungovom procesu u Beču pred Prvi svetski rat bilo je dokazano da su dokumenti na osnovu kojih su se optuživali F. Šupilo, vodstvo hrvatsko-srpske koalicije i vlada Srbije bili obični falsifikati. Cilj tih falsifikata bio je da se u iskrivljenom svetlu prikaže politika Srbije, i da se pred domaćim i međunarodnim javnim mnijenjem opravdaju otvorene agresivne mere koje su protiv nje bile pripremane. Poznato je, zatim, da su se Hitler, a i mnogi antisemiti, pozivali na jedan izrazito falsifikovani dokument, tzv. Protokole sionskih mudraca, u kome se

tvrdilo kako snažna međunarodna organizacija Jevreja kuje planove i priprema zavere radi uspostavljanja svetske dominacije, iako je još početkom ovog veka nesumnjivo dokazano da je taj dokument čist falsifikat.

Ponekad su falsifikati istorijskih dokumenata nastajali i iz čisto trgovačkih interesa. Prošli vek je uopšte bio doba neverovatnog porasta interesovanja za istoriju. Nije čudo što se pojavila prava manija prikupljanja raznih istorijskih izvora. U snobovskim krugovima bilo je naročito razvijeno interesovanje za izvore koji su se odnosili na neke značajne ličnosti. Javio se krug imućnih ljudi koji su smatrali da treba imati takve izvorne dokumente u svom vlasništvu, kao što se i tada i kasnije smatralo da treba nabavljati najvrednije umetničke slike. U Parizu, kao i u drugim zemljama, razvio se pravi zanat falsifikovanja raznih istorijskih dokumenata. Pojavili su se iz trgovačkih pobuda brojni falsifikatori Napoleonovih memoara, kao i memoara drugih značajnijih ličnosti iz bliže i dalje istorije. Tehnika falsifikovanja istorijskih dokumenata i starog novca se usavršila gotovo do savršenstva i trebalo je mnogo stručnih napora da bi se dokazalo da su pojedini dokumenti ili primerak novca falsifikati.

Pri tom treba imati na umu da se falsifikat ne sastoji uvek u stvaranju potpuno novog izmišljenog dokumenta. Mnogo suptilniji oblik falsifikovanja jeste tzv. interpolacija. U neki autentični dokument se ubacuju novi stavovi, čak i samo pojedine reci koje menjaju njegov smisao, i pošto su ti umeci inte-grisani u jedan u osnovi autentičan dokument, ova vrsta falsifikata se teže otkriva. Od ovih interpolacija i umetaka u tekst treba razlikovati takozvane zabeleške na marginama, kao i za-beleške na koricama starih knjiga čiji se samostalni dodatni karakter ne prikriva, nego se jasno vidi da njihov autor želi pomoću njih da dopuni određeni izvor, ali to ne prikriva i ne. pripisuje svoju dopunu originalu.

Jedan osoben oblik falsifikata javlja se prilikom objavljivanja zbirki dokumenata. On se sastoji u pristrasnom skraćivanju izvornih dokumenata kojim se menja njihov stvarni smisao. Ovo pristrasno skraćivanje dokumenata je takođe falsifikat, ukoliko se u uvodu publikacije ne objasne opšta načela po kojima je skraćivanje izvedeno; ukoliko se mesta gde je izvršeno neko skraćivanje jasno primedbama ne označe i ne navede osnovni sadržaj izostavljenog dela teksta. I u našoj novijoj isto-riografiji postoje primeri falsifikata ove vrste.⁷⁾

Poseban problem utvrđivanja autentičnosti dokumenata jeste dešif rovanje pseudonima. Podaci o autoru nekog dokumenta

⁷⁾ Vid. B. Grafenauer, op. cit., str. 375-76.

mogu da nedostaju iz raznih razloga. U raznim istorijskim periodima zauzima se sasvim različit stav prema označavanju individualnog autorstva. Karakteristično je za noviji period evropske istorije da se navodi autorsko i koautorstvo svake, čak i sasvim beznačajne kulturne tvorevine. Nasuprot tome, postoje brojna vrhunska kulturna dela srednjeg veka čiji su autori nepoznati, jer se nije smatralo da je važna autorova ličnost pošto je funkcija određenog dela bila da izrazi neko kolektivno mišljenje ili osećanje, stav neke organizacije ili ustanove, na primer, određenog manastira ili opatije, nekog staleža, i si., pa je otkrivanje autorstva pojedinih dokumenata vrlo složeno. Zatim, u uslovima društveno-političkog pritiska i jačih unutardruštvenih sukoba javljaju se pseudonimi kao sredstvo lične zaštite. Iz istorije društveno-političkih teorija je poznato da je i danas sporno ko je napisao pojedina važna dela u XVIII veku. Neizvesno je, na primer, da li je Holbah stvarno napisao sve što mu se pripisuje, i da li će ikad biti tačno utvrđeno šta je sve napisao Volter?

Zbog nastojanja da se pouzdano utvrdi autentičnost izvora i otkriju apokrifni dokumenti i falsifikati razvijao se niz metodoloških postupaka. Postoje, pre svega, tehnički postupci za utvrđivanje autentičnosti izvora. Oni se oslanjaju na proučavanje vrste hartije, mastila, njegovog hemijskog sastava koji se menja u toku vremena, na osnovu čega se može dosta pouzdano utvrditi bar okvirni period u kome je dokument nastao. Zatim, ispituje se oblik pisanih ili štampanih slova i pravopis koji se takođe menjaju, a njihovi osobeni oblici u određenim periodima su proučeni i poznati. Ispitivanje rukopisa i potpisa je naročito važno za utvrđivanje autorstva pisanih ili samo potpisanih dokumenata. Pažljivo proučavanje rukopisa može da otkrije kasnije umetke (interpolacije). Pored toga se ispituje pečat koji se nalazi na dokumentu, kao i da li dokument odgovara uobičajenoj tradiciji određene ustanove.

U drugu grupu postupaka za ispitivanje autentičnosti izvora spada proučavanje njihovog jezika, da bi se utvrdilo da li jezik nekog dokumenta ima poznate osobine jezika određenog vremena. Prilikom otkrivanja apokrifnih dokumenata i falsifikata obraća se posebna pažnja na to da li se u dokumentu ne nalaze neki anahronični jezički izrazi za koje se pouzdano zna da su se pojavili kasnije, a nisu postojali u vreme u kome je tobože nastao neki apokrifni spis ili falsifikat. Dalje važno sredstvo za otkrivanje falsifikata i utvrđivanje autorstva pojedinog dokumenta je tzv. semantička analiza. Jezik svakog pisca, kao i jezik na kome se sastavljaju dokumenti raznih ustanova "na neke stilske osobenosti. U njemu se s određenom učestalošću pojavljuju neke reci, neki izrazi i rečeničke konstrukcije. Semantičkom analizom jezika niza dela pojedinog pisca, ili niza

dokumenata neke ustanove, mogu se dosta precizno i kvantitativno utvrditi njegove osnovne strukture i osobenosti. Poređanjem poznate semantičke strukture jezika određenog pisca ili ustanove sa semantičkom strukturom ispitivanog dokumenta, može se pouzdano zaključiti da li je on falsifikat ili apokrif. Semantička analiza jezika je relativno novi postupak spoljne kritičke analize izvora, ali je ona omogućila da se rese neki gotovo vekovni sporovi oko autentičnosti pojedinih književnih dela i dokumenata.

Treća vrsta postupaka za utvrđivanje autentičnosti sastoji se u ispitivanju konkretnog sadržaja dokumenata, da bi se utvrdilo ne pominju li se u njima neki događaji koji su se desili posle istorijskog momenta koji se u dokumentu nalazi kao vreme njegovog nastanka. Na primer, ako se u nekom dokumentu, na kome stoji da je napisan 1490. godine, nalazi podatak o otkriću Amerike, odnosno o Kolumbovom putovanju i srećnom dolasku u Indiju, to je očigledan dokaz da dokument nije tačno datiran, jer on nije mogao da nastane pre 1492. godine. Na istom se načelu zasniva i ispitivanje da li se u dokumentu ne govori o nekim predmetima, tehničkim pronalascima, oruđima i si., koji su se pojavili posle trenutka kada je dokument formalno datiran. Ponekad je pouzdano i precizno datiranje, tj. što tačnije određenje momenta kada je dokument nastao važnije od utvrđivanja njegovog neposrednog autora. Iako se datiranje nastanka dokumenta ne sme poistovetiti sa datiranjem istorijskih događaja, ipak su ova obaveštenja uvek u međusobnom odnosu koji je metodološki neobično važan. (1) Mnogi dokumenti nastaju u neposrednom toku određenih događaja kao njihov sastavni element, bilo da označavaju početak, ishod ili poedinu fazu nekog procesa i odnosa. Poznavanje momenta nastanka dokumenta se u tom slučaju poklapa sa datiranjem određenog događaja. Kao primeri ovakvih dokumenata mogu se navesti zapovesti, naredbeni a, uputstva u pojedinim granama društvene organizacije, proklamovanje zakonskih i administrativnih odluka, dokumenti o raznim ugovorima, izveštaji koji nastaju neposredno posle nekog događaja i si. (2) Ali i u onim drugim, takođe brojnim, slučajevima, kad dokument ima naglašen retrospektivni karakter, njegovo datiranje je metodološki vrlo značajno. Već ranije je istaknuto da vremensko rastojanje između momenta kada se desio iskustveni sadržaj određenog obaveštenja i momenta kada je nastalo obaveštenje redovno utiče na kvalitet obaveštenja. Odmah će se videti da unutrašnja kritika izvora redovno nastoji da uzme u obzir ovu okolnost. O naučnom značaju preciznog datiranja događaja za opis istorijskih događaja očigledno nije potrebno šire govoriti. Bilo da stvara strukturalne preseke ih

ispituje istorijske tokove, istorija, kao uostalom i druge društvene nauke, mora najpre što tačnije postaviti svaku pojavu u njen stvarni vremenski i prostorni okvir. Ali, i pored svih napora, datiranje mnogih istorijskih izvora ostaje samo približno. Na osnovu analize formalnih osobina i sadržaja mnogih izvora može se zaključiti jedino da oni nisu mogli nastati pre niti posle određenog momenta. (Ovo se obično naziva *terminus non ante- quem*, i *terminus non post quem*). Težnja da se što preciznije datira nastanak nekog dokumenta se često mora zadovoljiti time što će se na što manji interval suziti vreme u kome je dokument verovatno nastao-, ali tačan moment njegovog nastanka ostaje i dalje nepoznat.

Unutrašnja kritika izvora. Rečeno je da je osnovni zadatak unutrašnje kritike izvora ispitivanje koliko je neki izvor verodostojan i koliko su tačni u njemu sadržani podaci. Ovo je završna faza kritičke analize izvora, i sve prethodne faze, u stvari, treba da je pripreme i olakšaju. U suštini se unutrašnja kritika svodi na ispitivanje spremnosti i sposobnosti lica koje je stvorilo izvor da kaže istinu. Ovo je nesumnjivo najsloženiji zadatak kritičke analize izvora, naročito zato što, usled izrazito posrednog načina istorijskog saznavanja, ne postoji mogućnost neposrednog suočavanja izvora sa njegovim iskustvenim sadržajem. Unutrašnja kritika izvora je u još većoj meri izrazito stvaralački postupak koji se ne može svesti na rutinsku primenu nekih pravila. Pa ipak, kao plod dugotrajnog iskustva iskristalisalo se nekoliko njenih opštih načela. Ali pre izlaganja tih načela treba ukratko izneti osnovne epistemološke pretpostavke unutrašnje kritike. Njen cilj je otkrivanje stvarnog sadržaja minulog društvenog života, kao i njegovih nedruštvenih spoljnih uslova. S obzirom na posredni karakter istorijskog saznanja i presudnu ulogu pisanih izvora, a pre svega onih koji su nastali u toku proučavanja istorijskih zbivanja, ovaj cilj se nastoji ostvariti kritičkom analizom svesti učesnika i savremenika tih zbivanja. Unutrašnja kritika, dakle, pretpostavlja da isto-ričar može retrospektivno više da zna o stvarnom sadržaju, uzrocima i značaju istorijskih događaja o njihovom savremeniku. Ova, na prvi pogled svakako neobična pretpostavka je, pod određenim uslovima, opravdana. Nekoliko okolnosti olakšavaju potpunije i dublje retrospektivno saznanje o društvu, (a) Isto-ričaru su obično pristupačni razni izvori o istorijskim događajima koji u vreme kad su se događaji dešavali nisu zbog ograničene društvene vidljivosti bili u celini pristupačni nijednom savremeniku. Ovo se naročito odnosi na izvore o različitim društvenim sukobima i društvenim procesima koje se namerno nastojalo učiniti što manje vidljivim, (b) Zato što proučava događaje retrospektivno, pošto su se već ispoljili pravci nji-

h ovog kasnijeg razvoja i njihove posledice, istoričar može lakše od savremenika da objektivno zaključuje o njihovom pravom smislu i značaju, (c) Zahvaljujući napredovanju naučnog saznanja o čoveku, istoričar može imati adekvatnije pretpostavke o prirodi veza između raznih društvenih pojava nego njegovi nekadašnji savremenici. Treba istaći da ove pretpostavke ne utiču samo na sintetička uopštavanja o društvenom životu nego i na tumačenje mnogih elementarnih iskustvenih podataka. Napokon, (d) zbog istorijske udaljenosti proučavanih događaja, istoričar se obično nalazi pod manje ostrim pritiskom društvenih interesa i njihovih ideoloških izraza, koji utiču na iskrivljeno prikazivanje i objašnjavanje istorijskih događaja. Svi ovi preduslovi mogućnosti potpunijeg i dubljeg retrospektivnog saznanja o društvu, od kojih vrlo mnogo zavisi uspeh unutrašnje kritike izvora, ne postoje, naravno, u svim konkretnim isto-rijskim istraživanjima u podjednako meri. No ove okolnosti treba imati na umu prilikom ocene vrednosti svake konkretne kritičke analize izvora.⁶⁾

Prelazeći na konkretne postupke unutrašnje kritike tre-ća reći da je jedan od njenih prvih zadataka da pokuša utvrditi da li je autor određenog izvora bio očevidac nekog događaja i u slučaju da nije, kako je za njega saznao. Već je objašnjeno da se na ovom kriteriju zasniva i osnovna podela izvora. Naredni zadatak, povezan sa datiranjem nastanka izvora, jeste ocena dužine vremena koje je proteklo od događaja na koji se izvor odnosi do njegovg-oblikovanja. Često se, naime, naročito u memoarskoj literaturi, ali i drugim retrospektivnim izvorima, dešava da pisac po svojem sećanju ili uspomenu pokušava da nekoliko dece-nica posle događaja ove rekonstruiše u svim njihovim pojedinostima. Prema ovakvim pokušajima rekonstrukcije nauka je vrlo skeptična jer je teško očuvati u sećanju konkretne pojedinosti jednog davno prošlog iskustva. Zatim, naročito je važno ispitivati i utvrditi zbog čega je nastao neki dokument koji se kasnije koristi kao istorijski izvor. Od prvobitne društvene funkcije izvora u velikoj meri zavisi njegova naučna upotrebljivost. Izgleda da je prvobitna društvena funkcija najbolja osnova za klasifikaciju istorijskih izvora i da je daleko pouzdanija od njihovih formalnih osobina. Zbog toga treba sa ovog stanovišta upotpuniti ranije iznete klasifikacije izvora koje su uzimale u obzir samo njihov najopštiji tip (materijalni predmeti, pisani, likovni, zvučni izvori) i osnovnu epistemološku karakteristiku (primarni i sekundarni izvori). Pri tom neće biti izneta iscrpna klasifikacija izvora prema njihovoj prvobitnoj društvenoj funkciji, nego samo njeni osnovni elementi. Takođe

⁶⁾ Sire o ovom problemu vid. M. J. Dhond, *Histoire et recon-stitution du passe, Revue de l'Institut de sociologie, Bruxelles*, (1963), N° 4.

se ne mogu šire razmatrati specifične osobine pojedinih grupa izvora, kao i njihova prikladnost za različite istraživačke ciljeve u ispitivanju prošlosti o kojima je već bilo reći.

(1) U prvu grupu spadaju izvori koji su nastali u neposrednom toku društvenog života usled donošenja neke opšte normativne odluke, na primer, donošenja nekog zakona, neke zakonske uredbe ili administrativnog propisa, statuta, pravilnika i si. Izolovano uzeti, izvori ove vrste govore u najboljem slučaju samo što su htele društvene snage koje su imale najviše uticaja na normativne odluke, a ne i što se stvarno dešavalo. Odnos između htenja i mogućnosti da se ono ostvari vrlo je različit u raznim istorijskim situacijama. Osobena vrednost ovih izvora sastoji se u tome što pokazuju normativne okvire opšte društvene organizacije ili pojedinih njenih užih delova. Ali i ovde istraživač mora da bude vrlo oprezan. Istorija je prepuna pravnog cinizma.

(2) DrUgi, vrlo brojni i neobično korisni izvori nastaju kao zabeleške neposredno posle nekog društvenog čina. Takve su, na primer, zabeleške o pojedinim odlukama nekog državnog organa, sudske presude, poslovni ugovori. U ovu grupu izvora spadaju redovne evidencije o raznim društvenim pojavama; evidencija sporova koje je razmatrao neki sud, evidencija odluka koje je donosio neki upravni organ i si. Čak i ako dokumenti ovih odluka nisu sačuvani, njihova administrativna registracija sa sažetim navođenjem sadržaja, mnogo govori o delatnosti određenog organa i o raznim društvenim odnosima, što su u nekom društvu sa više sistema, doslednosti i tačnosti vođene evidencije o raznim pojavama, to izvorna građa pruža veće mogućnosti za preciznija naučna uopštavanja. Na primer, ako su očuvane uredno vođene matične knjige o rađanju i umiranju, knjige o sklopljenim brakovima stanovništva pojedine teritorije, mogu se sa velikom preciznošću proučavati istorijski tokovi demografskog razvoja, kao i razni etnogenetski procesi. Isto tako sredene knjige o imovinskim odnosima su najdragoceniji izvor za ekonomsku istoriju. Ako neko društvo, zbog svojih neposrednih organizacijskih potreba, urednije, obimnije i sistematičnije vodi evidenciju o raznim društvenim događajima i ta se evidencija očuva, može se izvesti potpunija rekonstrukcija njegovog društvenog života u prošlosti. U tim slučajevima rekonstrukcija se ne mora ograničiti samo na najglobalnija društvena zbivanja, pre svega politička, diplomatska i vojna; ona može pokazati stanje i razvoj društvene strukture i organizacije i postati u pravom smislu reči društvena istorija. Takva društvena istorija, koja ne treba da izgubi smisao za dramatiku osnovnih istorijskih tokova, najkorisnija je za sociologiju. Ona predstavlja podjednako građu

za sociološka teorijska uopštavanja i osnovu za iskustveno proveravanje već postojećih teorijskih pretpostavki.

(3) Posebna vrsta dokumenata nastaje kao nalog ili uputstvo za određenu akciju. U ovu grupu spadaju naređenja, uputstva i direktive koje viši organi u raznim granama društvene organizacije upućuju nižim. Kao i normativne odluke, i ovi izvori su nedovoljna obaveštenja o onome što se stvarno zbilo. Ali i oni pokazuju namere, a da li su one ostvarene treba saznati iz drugih izvora. Na sreću (4) ovu vrstu dokumenata dopunjava jedna druga grupa izvora koju sačinjavaju poverljivi interni izveštaji o delatnosti pojedinih organa u raznim granama društvene organizacije, (državna uprava, privredne organizacije, kulturno-prosvetne ustanove, crkva i si.). Kad se združe ove dve vrste dokumenata (naređenja, direktive i uputstva s poverljivim internim izveštajima o delatnosti pojedinih organa neke organizacije), stvara se mogućnost celovitog sagledavanja i onoga što se htelo i onoga što se postiglo. Podatak o namerama je, međutim, vrlo važan za dublje razumevanje svih čvršće organizovanih oblika društvene delatnosti.

(5) U narednu grupu spadaju javni dokumenti o nekoj delatnosti, kojima razni državni organi, druge društvene ustanove ili neka privatna tela obaveštavaju o svojoj delatnosti širu javnost. Razumljivo je da je istorijska vrednost ovih dokumenata mnogo manja nego onih što nastaju radi neposrednih potreba društvene organizacije. Zatim dolaze (6) dokumenti koji služe prvenstveno radi podsticanja na neku kolektivnu delatnost, pomoću kojih se nastoji uticati na ljude i razne kolektive i pokrenuti ih na izvršavanje nekih zadataka. U ovu grupu spadaju razni oblici propagande. Dosta se često izvori ove vrste potcenjuju više nego što zaslužuju. Ne treba naročito objašnjavati njihovu vrednost za proučavanje raznih problema sociologije saznanja. Nezavisno od toga, ovi izvori imaju određenu vrednost i za upoznavanje činjeničkog stanja. Ako se zna kome je prvenstveno upućen određeni propagandni sadržaj, ciljevi društvenih snaga koje ga odašilju i njihova doktrina propagandnog uticanja, onda pažljiva analiza ove vrste izvora omogućuje da se izgrade pretpostavke o raznim objektivnim-društvenim stanjima i odnosima.

I, napokon, (7) postoje istorijski izvori koji su po svojoj prvobitnoj društvenoj funkciji prvenstveno ekspresivni. Njihov osnovni cilj nije iznošenje nekih činjeničkih obaveštenja, nego da izraze određena raspoloženja i shvatanja. U ovu grupu, pored najvećeg dela umetnosti, spadaju verski i ideološki izvori. Naravno da se ovi izvori u pogledu svoje sadržine, usmerenosti i stepena racionalnosti mogu neobično razlikovati. Sem toga,

mnogi ekspresivni izvori imaju i naglašenu mobilizacijsku funkciju, ali je ostvaruju manje određeno nego izvori iz prethodne grupe, a i drukčijim sredstvima.

Pored ove podele istorijskih izvora prema njihovim prvobitnim društvenim funkcijama, često se susreće i druga podela po formalnim karakteristikama izvora, na primer, na dokumenta administracije, štampu, memoare i druge lične dokumente i slično.⁹⁾ Sa šireg naučnog stanovišta ovakva podela je manje pogodna. Jer, na primer, u jednom istom broju novina mogu se naći obaveštenja sasvim različitog karaktera: napise čiji je osnovni zadatak da utiču na određene kolektivne postupke, dokumente o raznim normativnim odlukama, ali i činjenička obaveštenja o raznim društvenim događajima. Ova podela izvora je korisna za organizovanje njihovog arhivskog, muzejskog ili bibliotečkog sređivanja, ali nema veću epistemološku vrednost.

Posle ovog okvirnog nacrtu klasifikacije izvora, treba se vratiti ponovo načelima njihove unutrašnje kritike. Rečeno je da je jedan od njenih zadataka da utvrdi koliko je autor izvora bio sposoban da kaže istinu. Ova sposobnost ne zavisi samo od objektivnih uslova posmatranja određenih pojava i posrednog obaveštavanja o njima nego i od stručnosti autora izvora. Ispitivanje stručnosti ovih lica je stoga jedan od elemenata unutrašnje kritike. Po pravilu se, *ceteris paribus*, pridaje veća vrednost izvorima čiji su autori stručnjaci nego ako su ih napisali laici. Obaveštenja koja je o nekoj epidemiji dao lekar, o nekom vojnom događaju stručno vojno lice će verovatno biti pouzdanija od obaveštenja laika, jer stručnost pomaže da se dublje sagleda osobena priroda određenog događaja i određene aktivnosti. Ali, u izvorima čiji su autori stručna lica redovno ima pored opisivanja više elemenata objašnjavanja određenih pojava. Kritička analiza ovakvih izvora stoga zahteva veću stručnost istraživača. U protivnom se takav izvor ne može tačno protumačiti.

Nadalje se u unutrašnjoj kritici redovno uzima u obzir kome je izvor namenjen. Polazi se od pretpostavke da se može očekivati da će informativna vrednost izvora biti manja što je širi krug ljudi kome je on prvobitno bio namenjen. Ova pretpostavka je iz više razloga dosta opravdana. (1) Ako je izvor bio namenjen užem krugu dobro obavještenih i stručno osposobljenih ljudi, on se može nalaziti na višem stepenu informativnosti. Ovo je od prvorazrednog značaja kad izvor služi za rekonstruisanje nekog činjeničkog stanja. (2) Zatim, ako je izvor bio namenjen užem krugu ljudi koji su obavljali određene funk-

⁹⁾ Vid., na primer, L. Gottschalk, op. Cit., 86—117. W. Bauer, *Einführung in das Studium der Geschichte*, Minerva, Frankfurt, 1961, S. 226-328.

čije u nekoj organizaciji, može se očekivati da će se u njemu nalaziti i neka obaveštenja koja su u datom društvu smatrana poverljivim i tajnim u vreme kada je izvor nastao. Ako je, pak, izvor bio namenjen najširim krugovima, u njemu će se naći samo javna obaveštenja. Obe okolnosti, dakle, govore u prilog izvora namenjenih užem krugu ljudi.

Iza iznete klasifikacije izvora, kao i ostalih načela unutrašnje kritike očigledno stoji određeno shvatanje o njihovoj različitoj naučnoj upotrebljivosti. Ali ove razlike se ne smeju shvatiti u apsolutnom smislu. Ni jedna vrsta izvora ne sadrži samo gotove istorijske činjenice, i ni jedan se pojedinačni izvor ne može upotrebiti bez prethodne kritičke analize. A, s druge strane, gotovo da nema izvora koji bi bili sasvim neupotre-bivi, naravno ako su autentični, a ne falsifikovani. Jedno od važnih načela ispitivanja verodostojnosti i tačnosti izvora jeste da se ne uzima samo kao celina, nego da se ispituje i vrednost njegovih pojedinih delova. Odavno se smatra da je u kritici izvora neodrživo načelo *jalsus in uno, jalsus in omnibus*, što znači, da je neki izvor netačan uopšte ako je netačan u nekim pojedinostima. Istorijaska kritika nastoji da stvori sud o opštoj vrednosti izvora kao celine, ali se ne zadržava na tome, nego nastoji da iz izvora izdvoji sve one pojedinosti kojima se može pokloniti poverenje. Ovo je naročito važno imati na umu jer se često u izvorima, koji su u celini uzev ili u nekim svojim delovima vrlo dragoceni, nalaze krajnje naivne stvari. Na primer, u mnogim srednjevekovnim izvorima, koje su u glavnom pisali monasi, kaluđeri, nalaze se razni religijski elementi, govori se o raznim čudima i drugim fantastičnim stvarima koje su odgovarale shvatanjima toga vremena. Ako bi se verodostojnost i kompetentnost izvora sudila samo po tome, moglo bi se smatrati da oni nemaju nikakve vrednosti. Međutim, posle uvida koji možda predstavlja praznu konvencionalnost određenog vremena, izvor počne da vrlo realističko iznosi razne podatke o stvarnom životu. Mora se, dakle, pored ocene izvora u celini, uzeti u obzir i vrednosti svakog njegovog dela, čak svakog pojedinačnog obaveštenja. I kao što su retki izvori koji su tačni u svim pojedinostima, tako je malo izvora koji nemaju nikakve vrednosti, ako su originalni, tj. ako nisu čiste kopije ili prepričavanja nekih već poznatih izvora.

O tome kako konkretno treba ispitivati iskrenost i tačnost izvora postoje različita mišljenja, ali i pokušaji da se izgrade neka opšta pravila. Na primer, Langloa i Senjobos u svom poznatom delu „Uvod u istorijska proučavanja“ smatraju da prilikom ispitivanja iskrenosti autora izvora treba uzimati u obzir niz okolnosti. U njihovom podsetniku za analizu iskrenosti stoji da treba ispitati: (1) da li pisac izvora nije hteo pomoću

njega nekog da obmane da bi zadovoljio neki svoj lični ili grupni interes; (2) da li se nalazio u situaciji koja ga je prisiljavala da netačno prikazuje neke činjenice; (3) da li se pisac izvora rukovodio nekim svojim simpatijama ili antipatijama prema određenoj društvenoj grupi, naciji, klasi, partiji, sektu, gradu, pokrajini, ustanovi i usled toga ih ili ulepšavao ili nastojao da prikaže u što crnjem svetlu; (4) da li se u izvoru ne javljaju neki netačni, izmišljeni ili preuveličani podaci zbog lične taštine ili sujete njegovog autora i njegove težnje za samoopravdanjem ili samoisticanjem; (5) da li pisac izvora nije hteo da se njime dopadne određenoj publici ili bar da ne vredi neke njene predrasude; i konačno, (6) često dolazi do iskrivljavanja činjenica zbog toga što je pisac izvora želeo da poveća njegovu upečatljivost i izražajnu vrednost, pa se u tome cilju služio raznim preteriva-njima (govornička, epska, dramska, liriska iskrivljavanja). Pisci čak ističu kao pravilo da neku tvrdnju treba smatrati tim sumnjivijom što je ona zanimljivija sa umetničkog stanovišta.¹⁰⁾

Sve okolnosti koje mogu negativno uticati na iskrenost autora izvora neposredno utiču i na njegovu tačnost, jer je iskrenost važan preduslov tačnosti. Međutim, prilikom ispitivanja tačnosti uzimaju se u obzir još neke okolnosti, kao, na primer, uslovi u kojima je pisac izvora mogao da posmatra izvesne iskustvene pojave i događaje, pažnja sa kojom ih je posmatrao, njegova stručnost, uzrast, zdravstveno stanje, ranije pomenuto vremensko rastojanje između događaja i nastanka izvora, naročito ako se radi o memoarskoj literaturi koju piše čovek čije je zdravlje već oronulo i pamćenje popustilo.

Među činiocima koji utiču na stepen tačnosti i preciznosti izvora javljaju se, međutim, pored ličnih osobina njihovih pisaca i razne opšte kulturne karakteristike određenog vremena i određene sredine. Poznato je da su mnogi broježani podaci u izvorima pre XVIII veka krajnje nepouzdati i obično znatno preuveličani. U izvorima se često nalaze toliko preuveličani broježani podaci o vojnim snagama koje su učestvovala u raznim bitkama da tolike vojne snage ne bi mogle da stanu na prostor u kome su se one odigrale. Pored toga podaci o stanovništvu, ekonomskim pojavama, učincima neke kolektivne delatnosti takođe su često vrlo nerealistični, jer su osećaj za kvantitativnu stranu pojava i stepen preciznosti u izražavanju kvantitativnih odnosa bili vrlo nerazvijeni. Sem toga, mogućnost preciznog kvantitativnog izražavanja masovnih pojava za-^v.*^{s*}?^Λ organizacije prikupljanja podataka. Opšti kulturno-isto-njski činioci su uzrok što se u izvorima pojavljuju razna sasvim neodrživa verovanja određenog vremena, priče o čudima, o ve-

¹⁰⁾ Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, Introduction aux études historiques, Hachette, Paris, 1898, p. 137-145.

šticama i drugim nemogućnim stvarima, kao i razne legende. Kulturno-istorijski uslovljeni nedostaci se, naravno, javljaju i u savremenim izvorima, a ne samo u ranijim, samo što neki njihovi raniji oblici lakše padaju u oči.

Pored već pomenutih, još neke osobine autora izvora mogu negativno da utiču na tačnost podataka. Vrlo često dolazi do iskrivljavanja podataka usled egocentričnosti učesnika-po-smatrača koji u prikazivanju nekog složenijeg događaja pridaje sasvim nesrazmernu važnost onom njegovom isečku u kome je sam neposredno učestvovao. U razgovorima sa bivšim ratnicima često se može primetiti da oni, pričajući o nekom širem događaju, ističu da su baš njihovi vodovi, čete ili brigade — donekle u zavisnosti od nivoa na kome su učestvovali u događaju — bili na odlučujućem pravcu, tamo gde se desilo nešto izuzetno važno za ceo događaj. Ovo egocentrično preuveličavanje šireg značaja neposredno doživljenog iskustva može biti sasvim nesvesno i dešavati se bez nekog ličnog cilja, prosto zbog toga što učesnik nije mogao da sagleda događaj u široj perspektivi, a u pamćenje su mu se usekli samo lični doživljaji. Ovo i jeste razlog što prosto sabiranje svedočanstva učesnika ne daje punu sliku o nekom složenom društvenom zbivanju.

Sledeći problem u ispitivanju tačnosti izvora jeste otkrivanje u njemu sadržanih pogrešnih anticipacija i očekivanja. Dešava se da pisac izvora tvrdi da se već desilo nešto što on s velikom sigurnošću očekuje ili strasno želi, iako se njegova očekivanja ili želje kasnije nisu ispunili.

Načela unutrašnje kritike izvora se prirodno ne ograničavaju na analizu činilaca i uslova koji mogu negativno uticati na njihovu iskrenost i tačnost. Nastoji se da se utvrde i uslovi koji pozitivno deluju na saznavnu vrednost izvora. Obično se kao najvažniji takav uslov ističe da je neka pojava bila gotovo opštepoznata, pa se nije mogla sakriti.¹¹⁾ Pouzdanost obaveštenja se, dakle, dovodi u zavisnost od stepena društvene vidljivosti njihovog realnog sadržaja. U osnovi je ovo tačno. Samo ne treba izgubiti iz vida da i najjavniji složeni oblici ponašanja obično imaju dimenzije koje nisu javnog karaktera, a koje mogu da budu izuzetno značajne za njihov naučni opis.

Zatim se kao osobito povoljan preduslov verodostojnosti i tačnosti izvora ponekad ističe i, čini se, precenjuje da li autor izvora zauzima nezainteresovan stav ravnodušnog posmatrača prema njegovom iskustvenom sadržaju.¹²⁾ Ne treba zaboraviti da je većina istorijskih izvora nastala iz praktičnih potreba, a ne zbog naučnih, teorijskih razloga. U značajnim život-

nim pitanjima nema ravnodušnosti. Za ispitivanje verodostojnosti i tačnosti izvora mnogo je, stoga, važnije da li su se različita gledišta, u kojima su dolazila do izražaja različita mišljenja i različiti interesi, u određenoj istorijskoj situaciji mogla di fiksirati i očuvati u obliku nezavisnih izvora, nego da li je pisac pojedinačnog izvora bio ravnodušan prema njegovom sadržaju. Jer u poređenju nezavisnih izvora, u stvari, leži najveća mogućnost proveravanja njihove verodostojnosti i njihove tačnosti. Sem toga, što su potpunije očuvane sve društvene perspektive koje su postojale u nekoj istorijskoj situaciji, ona se kasnije može naučno tačnije rekonstruisati i bolje objasniti. Naučna saznanja o raznim značajnim istorijskim pojavama će, izgleda, zauvek ostati nepouzdana jer ih raspoloživi izvori pokazuju samo iz jedne društvene perspektive.

Najvažniji postupak za ispitivanje verodostojnosti i tačnosti istorijskih podataka jeste poređenje nezavisnih izvora. Treba nastojati da se svako pojedinačno istorijsko obaveštenje proveri putem što većeg broja nezavisnih izvora. To je jedno od osnovnih metodoloških načela unutrašnje kritike izvora. Često, međutim, za ranije periode nema dovoljno nezavisnih izvora, a zatim razni izvori su samo prividno a ne stvarno nezavisni. Društveno opštenje je više ili manje povezan sistem, sa posebno organizovanim središtima u kojima se prikupljaju i stvaraju razna obaveštenja i iz kojih se zatim odašilju mnogobrojne poruke u raznim pravcima. Poruke upućene iz nekog središta se kasnije reprodukuju, ali se time ne stvaraju novi nezavisni izvori već se samo prenose, i pri tom obično u izvesnoj meri menjaju poruke prvobitnog izvora. Ovo se može ilustrovati jednim primerom iz savremenih prilika. Neka agencijska vest se pojavljuje u nizu novina, ali njeno objavljivanje u pet različitih listova ne znači pet nezavisnih izvora; ono samo pokazuje institucionalizovani lanac u kom se u sistemu društvenog opštenja šire vesti i obaveštenja koja potiču iz istog izvora. Ista pojava, samo u drugim institucionalnim oblicima, postojala je i u prošlosti. Jedan izvor stiče popularnost i zatim se u celini ili samo u nekim pojedinostima prepričava u drugim prividno nezavisnim izvorima. Utisak o tobožnjoj nezavisnosti izvedenih izvora još više se povećava ako njihovi pisci ne navode osnovni izvor. Zbog toga je u nastojanju da se upoređuju nezavisni izvori pre svega neophodno utvrditi da li su neki izvori stvarno ili samo prividno nezavisni. Ovde se opet javlja jedan prividni paradoks, jer jedan od znakova stvarne nezavisnosti izvora, koji se odnose na isti iskustveni sadržaj, naročito ako je on složenije prirode, jeste međusobno razlikovanje izvora u nekim pojedinostima. Ako se dva ili više izvora slažu u svim pojedinostima, to je znak da oni verovatno nisu nezavisni. Postoji više izgleda

¹¹⁾ Ibidem, p. 158-159; L. Gottschalk, *op. cit.*, 161-63. ¹²⁾ Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *op. cit.*, p. 159. L. Gottschalk, *op. cit.*, p. 161.

da su međusobno nezavisni izvori koji se u mnogim, ili bar u nekim značajnim pojedinostima razlikuju, jer su njihovi autori sa različitim tačaka i sa različitim interesima posmatrali ili proučavali neki događaj.

Drugo ne manje važno načelo ispitivanja verodostojnosti i tačnosti istorijskih podataka polazi od njihovog međusobnog povezivanja. Ako razni analitički izdvojeni podaci, kad se povezu u neke šire strukturalne ili razvojne celine, daju sliku određenog istorijskog sadržaja koja ne protivreči relevantnim saznanjima, to je jedan od razloga da im se pokloni poverenje. Napokon, što se više razvija teorija o čoveku i društvu, i o oso-benostima društvenog života u pojedinim razvojnim etapama i istorijskim tipovima, teorijska saznanja mogu da služe kao pouzdanije sredstvo za proveravanje vrednosti svakog pojedinačnog izvora. Nesumnjivo utvrđena i proverena naučna saznanja o prirodnim pojavama omogućuju jednostavno i lako odbacivanje priča o raznim čudima, pošto se zna da su takvi „događaji” nemogući. Što o nekom aspektu društvenog života postoje pouzdanija i proverenija saznanja, poređenjem odgovarajućeg pojedinačnog podatka sa tim saznanjima može se sa više vero-vatnoće oceniti da li je pojedinačni podatak tačan ili netačan. Ali, naravno, nikad ne treba preuveličavati ulogu teorije u pro-veravanju pojedinačnih podataka. Konačna reč u proveravanju podataka na kraju krajeva uvek pripada preciznom utvrđivanju činjenica. Ako se precizno utvrđene činjenice sukobljavaju sa nekom teorijom, to ne mora da znači da su činjenice netačne, nego da teoriju treba podvrći novom preispitivanju. Apsolutizovanje dostignutog teorijskog znanja i njegovo kruto suprotstavljanje novim precizno utvrđenim iskustvenim činjenicama jeste bitna karakteristika dogmatizma.

Očigledno je da je istorijska kritika izvora složen i stvaralački naučni, a ne rutinski posao, kao i da je svestranije može izvoditi samo naučnik koji poseduje neophodna tehnička znanja (tehnička, ne apsolutno, nego sa stanovišta osnovnog naučnog cilja), kao što je poznavanje jezika, paleografije i drugih pomoćnih istorijskih nauka. Sticanje ovih neophodnih pomoćnih saznanja je vrlo teško, naročito ako se proučava neki davno prošli period. Za našu nacionalnu istorijsku nauku je, na primer, vrlo nepovoljno što vrlo malo istoričara zna solidno turski i arapski, i zbog toga jedan obiman period naše istorije ostaje nedovoljno proučen. Ovaj primer je naveden da bi se pokazalo kako su nekad nedostaci u tehničkim znanjima smetnja istorijskom proučavanju određenog perioda prošlosti. Ali, pored ovih tehničkih znanja, neophodno je iscrpno poznavanje istorije određenog perioda i široka opšta naučna kultura, ne samo istorijska već i sociološka, ekonomska, psihološka, pravna. Bez

širokog teorijskog obrazovanja, naučnik nije u stanju da na sintetičan način prikaže razne strane društvenog života u njoj hovoj međusobnoj vezi i mora se ograničiti na faktografsko opisivanje. ! :•

igj

Sva izneta načela istorijske kritike izvora imaju usmeravajući karakter, a stepen njihovog ostvarivanja zavisi u velikoj meri od postojećih objektivnih uslova za istorijska proučavanja, što u prvom redu znači od količine i kvaliteta postojećih izvora. Više pisaca naglašava da se ne mogu postaviti opšte važeći zahtevi u pogledu strogosti pridržavanja načela kritike izvora, koji bi bili obavezni u proučavanju svih istorijskih perioda. Prividno se u primeni ovih načela javlja jedan paradoks: što o nekom vremenu postoji manje izvora i što su ovi slabiji, blaži su ušlo vi za njihovu upotrebu u nauci. Lako je naći primere da o čitavim vekovima u životu nekog naroda nema ni jednog izvora koji bi zadovoljavao strožije zahteve istorijske kritike, ali da se ipak koriste izvori s očiglednim i poznatim nedostacima (apologetski pisane biografije vladara, hronike sastavljene znatno posle događaja, pravni izvori bez podataka o tome koliko su pojedini pravni propisi bili efikasno ostvarivani i si.). U stvari se i ovde primenjuje opšte epistemo-loško načelo korišćenja najboljih postojećih a ne samo idealnih izvornih obaveštenja. Bitno je samo da raspoloživi izvori budu savesno ocenjeni, jer se u protivnom slučaju gubi kritičko-saznajni duh nauke.¹³⁾

4.

NAČIN PRIKUPLJANJA ISTORIJSKIH PODATAKA I SOCIOLOGIJA

Ranije su izneti teorijski razlozi zbog kojih je potrebno da se u sociologiji koriste razni historiografski podaci, a isto tako i da metodološka iskustva istorijskih nauka mogu mnogo pomoći u proučavanjima savremenih oblika društvenog života u kojima takođe treba koristiti razne izvore obaveštenja što u društvu nastaju nezavisno od naučne delatnosti, kako bi se izbeglo da se ovi izvori upotrebljavaju nekritično, diletantski. Svi ovi razlozi, ipak, ne bi morali da ubede sociologa u korisnost poznavanja metodoloških iskustava istorijskih nauka, ukoliko on smatra da sociologija treba da proučava samo savremene društvene pojave i samo na osnovu izvornih podataka stvorenih specijalno za

¹³⁾ Šire o ovom vid. J. Stengers, *Unité et diversité de la critique historique, Revue de l'Institut de sociologie, Bruxelles, (1963), N° 4.*

naučne svrhe. Ne ponavljajući ono što je već rečeno, treba se, stoga, osvrnuti na još neke prednosti razmene metodoloških iskustava istorije i sociologije u stvaranju iskustvene evidencije. Pre svega, istorijska iskustva u naučnom korišćenju izvora imaju širi značaj, i dobro je imati ih na umu i kad se upotrebljava-u izvori stvoreni u naučne svrhe. Od istorijskih nauka se može naučiti kako se prilikom upotrebe nekog izvora polazi od njegove celine, i najpre nastoji oceniti njegova opšta upotrebljivost, proučavanjem čitavog niza uslova u kojima je izvor nastao, ispitivanjem njegove prvobitne društvene funkcije, želje i sposobnosti njegovog autora da kaže istinu, itd. I tek pošto je ocenjena vrednost pojedinačnog izvora u celini, prelazi se na analitičko izdvajanje pojedinih u njemu sadržanih obaveštenja. Ovaj način korišćenja izvora je naučno mnogo zasnovaniji od nekih površnih načina obrade izvora, koji su se prilično odo-maćili u savremenoj sociologiji. Vrlo često je osnovna izvorna građa nekog sociološkog istraživanja anketni materijal, koji predstavlja, u stvari, masu individualnih izvora, od kojih je svaki nastao kao rezultat jednog specifičnog iskustva i usled toga ima određenu vrednost. Vrednost pojedinačnih obaveštenja koja su sadržana u iskazima jednog ispitanika, ne može se pouzdano oceniti bez svestranog ispitivanja izvora u celini. To se, međutim, vrlo često ne čini, nego se posle površnog opšteg sređivanja pojedinačnog izvora, izvorna građa pretvara u masu pojedinačnih podataka koja se zatim statistički analizira. Usled nedovoljno temeljitog kritičkog ispitivanja vrednosti svakog pojedinačnog izvora, u statističkim tabelama su združeni podaci vrlo različite vrednosti, a često nije ni iz daleka iskorišćen sadržaj iskustvenih obaveštenja koja se potencijalno nalaze u anketnoj građi. Prema tome, o načinu kritike i korišćenja izvora sociologija može mnogo više da nauči od istorije, nego što se to poslednju\ decenija činilo.

Ali iz tešnje saradnje sociologa i istoričara na području kritičke analize izvora mogu proizaći i obostrane koristi, tj. ta saradnja može da bude vrlo korisna i za istoriografiju, naročito za istoriografiju novijeg vremena, koje se uslovno može odrediti kao period od početka prošlog veka. U proučavanju toga perioda metodološki problemi korišćenja istorijskih izvora se javljaju u sasvim novom obliku. Premda i u ovom periodu često nedostaju neki izuzetno značajni izvori, nedostatak izvora nije više prvorazredni problem. Razni izvori se javljaju u tako velikim količinama da tradicionalni metodi njihove kritike nisu više adekvatni. Ovi tradicionalni metodi su se razvili pod pritiskom iskustava istorijskog proučavanja ranijih perioda o kojima je količina izvora mnogo manja, praznine u njima mnogo veće i gde se, zbog relativno malog broja izvora, može svakom od

njih prilaziti pojedinačno na određen način. Pored toga u novijoj istoriji javljaju se i neki sasvim novi oblici izvora. Jedan od takvih novih izvora su statistički podaci o najrazličitijim stranama društvenog života. Upotreba statističkih podataka zahteva osobene postupke kritičke analize. U sociologiji, ekonomskim i drugim društvenim naukama metodi kritičke analize statističkih izvora više su se razvili, dok istoričari tek u poslednje vreme počinju da pokazuju šire interesovanje za ovaj problem. Zatim, nikad u istoriji nije postojalo toliko institucionalizovanih oblika masovnog simboličkog opštenja, jedna prava industrija stalnog proizvođenja i odašiljanja vesti i obaveštenja. Svaka radio stanica i redakcija nekog većeg lista mogla bi se shvatiti kao jedno industrijsko preduzeće za neprekidno proizvođenje raznih obaveštenja. A s obzirom na džinovske razmere institucionalizacije većine društvenih delatnosti, na tradicionalan historiografski način se ne može izaći na kraj sa savremenim količinama raznih dokumenata i očigledno je potrebno tražiti nove postupke njihovog sređivanja i analize. U proučavanju ogromnih količina poruka koje se šalju u savremenom društvu raznim kanalima masovnog opštenja, razvila se tzv. analiza sadržaja, kao jedan novi istraživački postupak. Ali ona još nije dovoljno prilagođena za šira istorijska proučavanja. Ovo je samo nekoliko pri-mera koji pokazuju da istoričar savremenog društva može mnogo da nauči od sociologa u pogledu adekvatnog načina stvaranja iskustvene evidencije.

Sem toga, saradnja između istoričara i sociologa je korisna na još jednom zajedničkom zadatku. Razumljivo je da se svi izvori ne mogu čuvati, a to nije ni potrebno, jer svi zapisi što nastaju u društvenom životu nemaju istorijsku vrednost. Čuvanje i sređivanje istorijskih izvora pretpostavlja izvesno odabiranje. U svim civilizovanim zemljama postoje određena načela za odabiranje onog što će u beskrajnom moru pisanog materijala da se čuva jer se pretpostavlja da je istorijski značajno. Na osnovu tih načela donose se i zakonski propisi o tome koji deo svoje arhivske građe pojedine državne i druge društvene ustanove treba da trajno čuvaju i posle određenog vremena predaju istorijskim arhivima. Međutim, što može da predstavlja naučnu vrednost za kasnije istorijsko proučavanje savremenog društva, nije nimalo jednostavno utvrditi. O tome se može doneti razumna odluka samo na osnovu solidnog poznavanja i teorijskog razumevanja bitnih struktura i organizacije raznih delatnosti savremenog društva. U ovom nastojanju da se sistematski sačuvaju dovoljni izvori o savremenom društvu neophodna je saradnja istoričara sa sociolozima i sa naučnicima iz niza drugih društvenih nauka.

Napokon, ne bi trebalo izgubiti iz vida da će i savre-mena sociološka istraživanja današnjeg društva, kao i slična istraživanja drugih nauka, služiti kao jedan od izvora budućim istoričarima. Bilo bi prirodno da ona budu najsolidniji i najkompetentniji izvori u čijem se stvaranju nastojalo da se sve činjenice utvrde po najstrožijim naučnim kriterijima datog vremena. Pri tome, današnja istraživanja mogu služiti budućim istoričarima kao građa ne samo svojim objavljenim konačnim rezultatima, nego i svojim izvornim materijalom, ako se on sačuva. Sociolog bi morao uvek prilikom ispitivanja nekog društvenog problema da postavi sebi pitanje: šta će, verovatno, o tom problemu interesovati nekog budućeg istoričara? Ma koliko da se na ovo pitanje ne može odgovoriti sa nekom većom izvesnošću, ono je vrlo opravdano, bar kao ispitivanje ima li ono čime se čovek bavi neki trajniji smisao. Svest da svojim istraživanjima između ostalog treba da stvaraju građu kasnijim istoričarima polako prodire među sociologe-istraživače. Nedavno je P. Lazarsfeld objavio jedan dosta zanimljiv članak o tome što bi trebalo da imaju na umu savremeni ispitivači javnog mnjenja da bi svojim rezultatima omogućili kasnijim istoričarima da svestranije prouče neke odnose u društvenoj svesti i društvenoj kulturi. To važi, međutim, i za sva ostala sociološka proučavanja. No u svakom slučaju njihovi rezultati će doći pod nemilosrdnu lupu istorijske kritike.

5. ISTORIJSKA SINTEZA

Treći i završni korak istorijskog proučavanja određenog događaja, delatnosti, perioda ili nekog razvojnog istorijskog kretanja jeste istorijska sinteza. Pre svega, treba naglasiti da se u procesu istraživanja analiza i sinteza ne mogu razdvojiti, jer one nisu misaoni oblici koji slede jedan za drugim nego se stalno naizmenično smenjuju. Neke sintetičke ideje, naslućivanja, pretpostavke i vizije o celini istorijskog sadržaja koji se proučava, u stvari, su rukovodeće niti dugotrajnog analitičkog proučavanja raznih istorijskih izvora, iz kojih se izdvajaju iskustveni podaci koji će omogućiti da se neodređene i samo globalne početne vizije razviju u konkretne sadržajne i dovoljno određene sinteze. Istoričar koji nije u stanju da stvori plodne i široke sintetičke zamisli ili vizije ne može da se razvije dalje od istoričara-erudite. Istraživačka delatnost istoričara-erudita se svodi na otkrivanje nekih izvora, njihovo tumačenje i komentisanje. I ovakvi istoričari su korisni, ali uglavnom zato što pri-

premaju građu za naučnike koji stvaraju šire istorijske sinteze, u kojima tek naponi istorijskog proučavanja dolaze do potpunijeg izražaja. Istorijske sinteze, međutim, nema bez teorije. Što sinteza ima šire vremenske razmere i svestraniji karakter, tj. ne odnosi se na pojedine događaje i strane društvenog života nego na društvo određenog perioda ili određenog tipa uopšte, to su neophodne šire teorijske pretpostavke. Teorijske pretpostavke na kojima se temelji istorijska sinteza nisu izvedene iz istorije, kao nauke u užem smislu reci, nego se njihovo poreklo nalazi u filozofiji i raznim teorijskim društvenim naukama. Kad se u raznim studijama o metodu istorijskih nauka počnu razmatrati problemi istorijske sinteze, iznose se ideje koje po svom karakteru spadaju ili u filozofiju istorije ili u sociologiju, ekonomske, pravne ili neke druge teorijske nauke.¹⁴⁾ To je sasvim prirodno, jer se istorijska sinteza mora oslanjati na teorijska saznanja raznih drugih nauka. Malo je, na primer, verovatno da će sintezu istorije prava nekog perioda uspeti da stvori istoričar koji nije solidno pravno i sociološki obrazovan. Nemo-gućno je stvoriti sintezu u istoriji umetnosti bez svestranog poznavanja njenih estetskih i stručno-tehničkih problema, njene organizacije i društvenih funkcija u datom periodu. Bez šire naučne kulture i specifičnog teorijskog obrazovanja u užoj oblasti koju neposredno proučava, istoričar nema čvršćeg kriterija za izboi konkretnog sadržaja u svom istraživanju i za objašnjavanje raznih utvrđenih istorijskih činjenica. Drugo je pitanje koliko jt pojedini istoričar svestan teorijskih pretpostavki na kojima su zasnovani njegovi sintetički zahvati i kolike su te pretpostavke eksplicitno izražene u njegovom delu.

Osnovne pretpostavke na kojima se grade istorijske sinteze odnosi se na osobenu prirodu raznih društvenih pojava: privrede, d'žave i društvene organizacije uopšte, prava, umetnosti, religije itd.; zatim, na ulogu pojedinih delatnosti u društvenom živ)tu kao celini; na karakter društvenog determinizma, uže ili opštije zakone istorijskog razvitka; i, konačno, na kompleksnu tipološku osobenost proučavanog istorijskog društvenog oblika. Pri tome, teorijske pretpostavke dobrog istoričara nisu *a firiori* date, krute i statične. U toku istraživanja koje često traje godinama one se stalno suočavaju sa novim isto-rijskim podacima, u tom odnosu razvijaju, menjaju i, stapajući s istorijskom građom, sve više konkretizuju. A pošto istoričar neposredan zadatak nije da razvija naučnu teoriju nego da sto dublje osvetli određeni istorijski sadržaj, on može tokom

¹⁴⁾ J. G. Droysen, op. cit., Die Systematik, S. 188—264; 345—352; ¹⁵⁾ V. Langlois, Ch. Seignobos, op. cit., p. 181—306; H. Berr, Synthèse «i histoire, A. Michel, Paris, 1953.

vremena sasvim da zaboravi prvobitne izvore nekih svojih istraživačkih pretpostavki, pošto su ove u njegovoj svesti potpuno sjedinjene sa lezultatima vlastitog proučavanja, i on je subjektivno ubeđen da su one u celini nastale pod utiskom prikupljene građe. Ovo je samo jedan primer šire pojave da čovek pošto je dobro savladao neku veštinu može bez veće štete da zaboravi njena formalna pravila. Opasnije je ako se teorijske pretpostavke ne integrišu sa konkretnim naučno utvrđenim istorijskim podacima. Tada one vode u shematizovanje, uprošćavanje, pa čak i grublje iskrivljavanje stvarnih istorijskih zbivanja.

Ali istorijska sinteza, kao i istorijsko objašnjavanje uopšte, pod uslovom da se žele izvesti na određenom nivou egzaktnosti, nailaze na izuzetne objektivne teškoće. Osnovni uzrok tih teškoća leži u nepotpunosti i naučnoj neadekvatnosti izvornih podataka. A ovi su nepotpuni i naučno neadekvatni iz više razloga.

(1) Već je u poglavlju o elementima izvornog naučnog obaveštenja rečeno da su razna društva imala različite mogućnosti, a i različite praktične potrebe da o svom životu stvaraju trajnije oblike obaveštenja koja mogu služiti kao istorijski izvor. Nepismena i segmentarno uređena društva nemaju ni većih mogućnosti a ni većih potreba da stvaraju sistematska obaveštenja o sebi i svojim delatnostima. Zatim, obaveštenja koja su efikasno zadovoljavala praktične potrebe nekog ranijeg društva i teorijske kriterije ranijih perioda, daleko su od idealnih naučnih obaveštenja u savremenom smislu reci.

(2) Istorijski izvori su, zatim, nepotpuni iz još jednog razloga. Oni nastaju, ali i propadaju, u toku vremena. Misao našeg narodnog pesnika da vreme gradi kule i gradove, ali da ih i razgrađuje, važi ne samo za materijalne tekovine društvene delatnosti, nego i za svaki drugi oblik u kome se čuvaju podaci o prošlosti. Zub vremena nagriza i najsavesnije čuvane izvore, bilo da se radi o predmetima materijalne kulture, pisanim ili likovnim izvorima. Njegovo delovanje je utoliko brže ukoliko se ne preduzimaju aktivne mere da se pojedini izvori specijalno čuvaju i održavaju. Ali, pored ovog fizikalnog dejstva vremena, u istoriji često dolazi do ubrzanog masovnog uništavanja istorijskih izvora u ratovima, unutar društvenim sukobima, usled porobljavanja drugih naroda, bilo namerno jer se svesno želi uništiti svaki trag postojanja nekog ranijeg društva, ili zbog samog karaktera određene društvene delatnosti. Nova istorijska zbivanja ponekad prosto brišu izvore za proučavanje dugotrajnih perioda ranijeg istorijskog razvoja, i samo se na pojedinim mestima delovanjem slučajnih okolnosti sačuvaju njihovi delovi. Vekovima, pa čak i milenijima kasnije, fragmenti tih izvora

opet slučajno ili zahvaljujući svesnom nastojanju naučnika-istraživača ponovo izbiju na svetlo dana. Još jedan važan, izrazito društveni činilac utiče na nepotpunost izvora. Ne retko se izvori o vlastitom radu namerno uništavaju, kad god zapreti opasnost da će pasti u ruke neprijatelja ili da će uopšte doći u javnost pre nego što se to želi, pre nego što njihov sadržaj prestane da bude tajna.

(3) Ali nepotpunost istorijskih izvora je posledica još jednog vrlo opšteg društvenog uzroka. Nisu nepotpuni samo ostaci izvora koji se o nekom istorijskom periodu očuvaju uprkos svih uništavanja u toku vremena. Izvori i nastaju nepotpuni. I to ne samo zbog toga što u njima nije sadržano sve ono što bi o društvenom životu bilo zanimljivo sa naučnog stanovišta, nego i zbog toga što je i ono što se u njima nalazi više ili manje pristrasno. U klasnom društvu vladajuće klase i uže društvene grupe imaju daleko veću mogućnost da u istorijske izvore unesu svoj ugao gledanja, da aktivno suzbijaju razna drukčija obaveštenja o tim pojavama i ona tumačenja koja ne odgovaraju njihovim shvatanjima i njihovim interesima. Zbog toga je poznati *argumentum ex silentio*, koji tvrdi da nešto o čemu izvori ne govore verovatno nije ni postojalo, izolovano uzet, najslabiji oblik istorijskog zaključivanja. *Argumentum ex silentio* ima izvesnu vrednost samo u onim slučajevima kad postoje jaki razlozi da se pretpostavi (1) da verovatno suprotni izvori nisu ni postojali, i (2) da su u određenim društvenim uslovima takvi suprotni izvori uopšte mogli da se oforme, dobiju javan karakter i iziđu iz neposrednog individualnog iskustva i najužih i najzatvorenijih društvenih delova.

Iz mnogih razloga, kvalitet i kvantitet izvorne istorijske građe se znatno razlikuju od istorijskog perioda do perioda i od zemlje do zemlje, a usled toga i iskustvena zasnovanost pojedinih istorijskih sinteza i objašnjenja ne može da bude jednaka. Jer, tačnost sinteza zavisi od potpunosti i vrednosti njenih analitički utvrđenih elemenata, a tačnost naučnog objašnjenja ne zavisi samo od ispravnosti u njemu sadržanih opštih stavova, nego i od mogućnosti da se tačno rekonstruiše objašnjavani događaj. Ranije je rečeno da se samo iz opštih teorijskih stavova, pa makar oni bili apsolutno tačni, ne može izvesti ni jedan zaključak koji se odnosi na pojedinačan događaj. A istorijska objašnjenja se uvek odnose na neke pojedinačne događaje, u širem ili užem smislu. Prema tome, da bi istorijsko objašnjenje bilo osnovano, pored tačnosti teorije mora postojati i mogućnost što potpunijeg opisa određenog događaja.

Ipak su stvorene istorijske sinteze izvanredne snage i dubine, kao i sinteze vrlo širokog obima. I ovde ukazivanje na teškoće ne vodi u skepsu. Gotovo da nema naučnih problema

o kojima nauka ne bi mogla da u toku vremena izgradi bolja i savršenija rešenja. Velike istorijske sinteze su plod dugotrajnih često vekovnih istraživanja. Na primer, novije sinteze o antičkoj helenskoj i rimskoj istoriji ne bi bile uopšte moguće da od renesanse vrlo živa naučna misao nije stalno proučavala ta društva i postepeno, kamen po kamen, prikupljala podatke koji predstavljaju izvornu građu savremenih sinteza. Pri tome ne treba izgubiti iz vida da svaka šira istorijska sinteza preva-zilazi zbir pojedinačno uzetih istorijskih činjenica, da ona nastaje misaonim dopunjavanjem činjenica na osnovu pretpostavki o njihovim međusobnim vezama i zakonima koji su otkriveni u strukturi datog društva. Što je izvorna građa za neki period oskudnija i manje potpuna, udeo ovih misaonih dopunjavanja i pretpostavki je veći i usled toga postoji veća opasnost da se istorijske sinteze ne pretvore u spekulativna domišljavanja i konstrukcije. Osnovni metodološki zahtev koji se, stoga, postavlja svakoj istorijskoj sintezi jeste da što potpunije pokaže svoju iskustvenu osnovu, drugim recima, da pokaže svoje izvore. A sociolozi, koji u svojim proučavanjima osnovnih zakonitosti istorijskog razvoja moraju koristiti rezultate ovih sinteza, treba da nastoje da se što bolje obaveste o njihovoj činjeničnoj osnovi. Kao što je rečeno, ova je od perioda do perioda silom prilika u različitoj meri potpuna.

XI ANALIZA SADRŽAJA

Analiza sadržaja se razvila kao način sređivanja kvantitativnih podataka o najrazličitijim vrstama simboličkog društvenog opštenja, koje se u nauci obično naziva društvenom komunikacijom.¹⁾ Simboličko opštenje je neophodan sastavni deo svakog kolektivnog oblika delatnosti. Poznato je kakvu je ulogu odigrao rad, kao jedna od osnovnih i najstarijih kolektivnih delatnosti u razvijanju jezika, osnovnog i najrazvijenijeg sredstva simboličkog opštenja. Pošto se simboličko opštenje u svojim mnogobrojnim oblicima stalno javlja u društvu, i pošto je ono nerazdvojno povezano sa najrazličitijim oblicima delatnosti, svako potpuno proučavanje društva mora da uzme u obzir i ovu njegovu dimenziju, vrlo bogatu oblicima i sa izrazito masovnim razmerama. Analiza sadržaja je nastala kao rezultat praktičnih i teorijskih potreba da se o pojedinim oblicima društvenog simboličkog opštenja dobiju objektivniji i potpuniji podaci. Ova težnja da se dobije tačnija slika o masovnim oblicima simboličkog opštenja objašnjava razvoj izrazito kvantitativnih postupaka u analizi sadržaja, pomoću kojih se želi utvrditi učestalost pojedinih elemenata i sadržaja simboličkog opštenja.

1. POJAM ANALIZE SADRŽAJA

Analiza sadržaja nije jedino sredstvo za proučavanje simboličkog društvenog opštenja. Što se pomoću nje želi i može postići postaće jasnije ako se proces društvenog opštenja raščlani na osnovne sastavne delove. Svaki potpun oblik društvenog opštenja sastoji se od tri elementa: (1) odašiljača određene poruke, (2) primaoca poruke i (3) sadržaja poruke. Pod porukom se podrazumeva svaki simbolički sadržaj, koji ima

¹⁾ Uobičajeni izraz „komunikacija“ zamenjen je izrazom „simboličko opštenje“.

određen smisao ili bar njegov odašiljač to pretpostavlja, a upućen je sa nekom namerom drugim licima. Cilj nekih poruka može da bude odašiljačeva želja da iznese neka svoja iskustva, da uskladi svoju delatnost sa drugima, da utiče na ponašanje primaoca poruke i si. I sadržaj poruka je beskrajno raznolik u zavisnosti od oblika društvene delatnosti i društvenih situacija u kojima se javlja simboličko opštenje. Odašiljači i primaoci poruka u neposrednom međuličnom opštenju su pojedinci, ali u raznim institucionalnim oblicima društvenog opštenja to mogu da budu i društvene grupe, organizovani društveni oblici, a primaoci poruka mogu da budu čitavi narodi, a potencijalno čak čitavo savremeno čovečanstvo. Iako se u svakom potpunom pojedinačnom činu simboličkog opštenja mogu razlikovati odašiljač i primalac poruke, simboličko opštenje u društvu nije gotovo nikad jednosmeran proces. U zavisnosti od svog položaja i uloge u nekom obliku društvene delatnosti, u kojoj se javlja simboličko opštenje, pojedinci dobijaju aktivniju ili pasivniju ulogu. Ali u većini slučajeva aktivnija strana u nekom procesu simboličkog opštenja, koja se javlja kao njegov inicijator i odašilje određene poruke, istovremeno pažljivo prati reakcije individualnih ili kolektivnih primalaca poruka. Ova saznanja na razne načine utiču na ponašanje odašiljača poruka u narednim fazama opštenja. Razvijen proces simboličkog opštenja predstavlja stoga jedno kolo u kome se odašiljač i primalac naizmenično smenjuju. U neposrednom razgovoru je ovo sasvim očigledno. Ali i u posrednom opštenju, naročito kada je ono sastavni deo neke trajne društvene delatnosti, odašiljači poruka uvek prate, a ponekad nastoje da sistematski prikupljaju podatke o odgovorima onih kojima su poruke bile upućene. Bez podataka o tome kako su određene poruke primljene, da li su shvaćene, prihvaćene, kakav je stav zauzet prema njima, gotovo je nemoguće organizovati trajnije simboličko opštenje. Sve ove tvrdnje imaju u vidu potpune oblike simboličkog društvenog opštenja. Postoje i njegovi nepotpuni oblici u kojima se odašiljač poruka ne interesuje za njihovu dalju sudbinu. Ponekad on nije ni u stanju da to čini, jer više kao fizička ličnost ne postoji. Tipičan primer su umetnička i kulturna dela trajne vrednosti koja deluju kao stalan izvor poruka, iako njihovi stvaraoci već vekovima i milenijima nisu živi.

Analiza sadržaja kao sredstvo za proučavanje simboličkog opštenja odnosi se, pre svega, na sadržaj poruka. Na osnovu proučavanja sadržaja poruka, koje kroz razne kanale struje u društvu u raznim pravcima, izvode se zaključci o shvaćanjima, stavovima, vrednostima, namerama odašiljača poruka; o njihovim odnosima prema drugim društvenim grupama, organizacijama, društvenim zajednicama unutar nekog društva i na

širem međunarodnom planu. Pored toga, podaci o sadržaju simboličkog opštenja koje je bilo sastavni deo određene društvene delatnosti i situacije omogućuju da se o tim delatnostima i situacijama izvode razni naučni zaključci. Analiza sadržaja, kao određen postupak prikupljanja podataka je ipak uglavnom sredstvo za opisivanje sadržaja simboličkog opštenja. Pojedine veze simboličkog opštenja sa društvenim životom u širem smislu mogu te objašnjavati jedino pomoću nekih socioloških, socijalno-psiholoških ili drugih naučnih teorija. Iako je nesumnjivo izgrađena na nekim pretpostavkama ove vrste, mada više implicitnim nego sistematski formulisanim, analiza sadržaja kao istraživački postupak ne sadrži teorijske stavove kojima bi se objašnjavali podaci o simboličkom društvenom opštenju. Ona se uglavnom ograničava na sređivanje i sintetičko, kvantitativno opisivanje tih podataka.

Potrebno je zatim ukazati da je analiza sadržaja, kao poseban istraživački postupak, nedovoljna za celovito upoznavanje sistema simboličkog društvenog opštenja. bilo što u svojim sadašnjim oblicima nije prilagođena za pojedine vrste opštenja, ili što se na neke njegove oblike uopšte teško može primeniti. Analiza sadržaja se relativno lako primenjuje na organizovane oblike društvenog opštenja u kojima se poruke javljaju u čvršće strukturisanom vidu. Organizovani oblici društvenog opštenja stvaraju svoje kanale koji stalno odašilju određene simboličke sadržaje. Odašiljanje poruka, iako masovno po količini i širini svoje naravi, usredsređeno je u manjem broju izvornih mesta, koja su često prema raznim kriterijima specijalizovana, deluju u poznatom vremenskom ritmu i sa prilično čvrstom strukturom. Sem toga, mnogi od ovih kanala odašilju svoje poruke u trajnije fiksiranim oblicima, na primer u obliku štampe, fotografije, a zahvaljujući savremenim fonografskim sredstvima i zvučne poruke masovnih sredstava za simboličko opštenje mogu se trajnije očuvati, što olakšava proučavanje sadržaja nekog procesa simboličkog opštenja i kad je on već odavno završen. Ovo je od presudnog značaja za analizu sadržaja koja kao istraživački postupak ne sadrži sredstva za aktivno prikupljanje izvornih obavštenja. Ali kako se u savremenom društvu vrlo obimno sadržaj društvenog opštenja pojavljuje u trajno fiksiranim oblicima i institucionalizovanim kanalima, delokrug primene analize sadržaja je vrlo širok. Mnogo je teže analizom sadržaja pro-utvrditi i neke od njegovih neposrednog simboličkog opštenja između pojedinaaca, koje se javlja kao sastavni element njihovih stalnih svakodnevnih odnosa i njihovog neposrednog učešća u pojedinim organizovanim oblicima društvene delatnosti. Na ovom području analizi sadržaja nedostaje potrebna izvorna građa, koja se eventualno može prikupiti drugim sredstvima, u

prvom redu razgovorom, ali je daleko teže stvoriti sistematsku građu o ovim difuznim procesima.

Postoji, zatim, jedno drugo područje društvenog simboličkog opštenja koje je po svojim objektivnim karakteristikama pristupačno analizi sadržaja, ali na kom ona ipak do sada nije šire upotrebljavana, bar ne u naučne svrhe. Misli se na proučavanje toka simboličkog opštenja unutar pojedinih grana društvene organizacije, na primer, unutar državne administracije, u privredi, prosveti i si. Između pojedinih organizacijskih jedinica, kao članove pojedine grane društvene organizacije, neprekidno struje razne poruke, od kojih je većina, a posebno najvažnije, pismenog karaktera. Sem toga, ovo simboličko opštenje je u formalnom pogledu vrlo čvrsto strukturisano, još čvršće od kanala javnog masovnog opštenja, što znatno olakšava primenu analize sadržaja. Ipak ona još nije šire upotrebljavana na ovom naučno vrlo značajnom području simboličkog opštenja.

Ako se ovo što je rečeno o mogućnostima i ograničenjima primene analize sadržaja poveže sa pomenutim kolom u kome se odvija razvijen oblik simboličkog opštenja, postaje razumljivije zašto se ona uglavnom ograničavala na ispitivanje poruka koje se odašilju iz nekih institucionalizovanih središta, a mnogo manje se ovaj deo opštenja dopunjavao proučavanjem reakcija na poruke, naročito kad su reakcije difuzne po svojoj strukturi. Relativno je jednostavno proučavati sadržinu nekih novina, pošto se radi o jednom izvoru poruka koji trajno deluje. Mnogo je teže doći do podataka o tome kako razni čitaoci reaguju na pojedine poruke. Ovo drugo zahteva prethodno složenije prikupljanje izvornih podataka, dok je o sadržaju lista dovoljno raspolagati njegovim kompletima za određeni period.

Termin analiza sadržaja ne odgovara sasvim verno ovom istraživačkom postupku. Ne ispituje se samo sadržaj poruka, već se gotovo uvek uzima u obzir i njihov oblik, tj. ne samo ono što je rečeno, napisano, naslikano, nego i kako: da li na miran, objektivan način, ili je u neku poruku uneto više emocionalnosti, više strasti, više ličnog ili grupnog angažovanja. Odvajanje sadržine poruka od njihovog oblika, stila i drugih osobina koje pokazuju kako su one unete u neki oblik društvenog opštenja značilo bi gotovo uvek njihovo znatno osiromašenje, jer se sadržaj i oblik poruke nalaze u većini slučajeva u neraskidivom jedinstvu, prilagođenom cilju koji odašiljač poruke želi postići. Samo radi specijalnih analitičkih zadataka mogu se u pojedinim istraživanjima ispitivati samo sadržaj ili formalne osobine pojedinih oblika društvenog opštenja.

Posle ovih uvodnih razmatranja treba pobliže odrediti pojam analize sadržaja kao posebnog istraživačkog postupka, imajući pri tom u vidu njenu upotrebu u sociologiji. Zbog razli-

čitih oblika i različitih ciljeva u koje se upotrebljava, dosta je tešk'o na jedinstven način definisati analizu sadržaja. B. Berelson daje sledeću definiciju: „Analiza sadržaja je istraživačka tehnika za objektivan, sistematski i kvantitativan opis očevidnog sadržaja simboličkog opštenja”.²⁾ Sa sociološkog stanovišta, ova definicija je iz više razloga jednostrana. Zbog toga što se po definiciji ograničava na očevidni ili otvoreni sadržaj ispitivanih poruka, analiza sadržaja bi morala u mnogim slučajevima ostati na površini društvenog opštenja i često bi prolazila pored pravog smisla i stvarnih dubljih motiva raznih oblika simboličkog opštenja. Sem toga, definicija ne sadrži ni jedan element koji bi analizi sadržaja dao karakter sociološkog istraživačkog postupka. Ona ne ukazuje ni na kakve društvene okvire u kojima nastaju i od kojih zavise razni procesi simboličkog opštenja, što znači da definicija nije dovoljno specifična za analizu sadržaja kao sociološki istraživački postupak. Berelson izgleda nije ni hteo da definiše njenu sociološku varijantu. Mnogo je prihvatljivija jedna nova definicija 2. Vandersmisana (G. Vandersmissen) koja glasi: „Pod analizom sadržaja podrazumevamo u sociologiji skup istraživačkih tehnika koje omogućuju objektivan, sistematski i kvantitativan opis „emanacija” ljudskog ponašanja, (bilo da su one namenjene ili ne simboličkom opštenju) radi zaključivanja o motivima i sociološkim osobinama autora tih emanacija i izvođenja socioloških reakcija koje su ovi podsticaji u stanju da izazovu”.³⁾ I ovoj definiciji se mora staviti jedna terminološka zamerka koja se odnosi na neodređen pojam „emanacije”. Emanacija znači nešto što proističe iz neke stvari, nešto što iz nje zrači. Simboličko opštenje nije samo neki sporedni nuzprodukt raznih oblika društvene delatnosti, nego njihov integralan deo, bez koga se one ne mogu zamisliti, a još manje čvršće organizovati. Pored toga, mnoge društvene delatnosti su simboličke prirode i simboličko opštenje je njihov osnovni sadržaj. U ovu grupu spadaju sve delatnosti kojima se stvara, održava i prenosi duhovna društvena kultura. Ipak, prednost ove definicije jeste što ukazuje da je simboličko opštenje rezultat određenih društvenih delatnosti i nekih objektivnih društvenih odnosa između odašiljača i primaoca poruka, i da od toga zavise njegovi konkretni sadržaji i učinci. Proučavanje sadržaja simboličkog opštenja se na taj način čvršće uključuje u određeni društveni okvir i usled toga istraživački postupak dobij a sociološki karakter, kojim se primena analize sadržaja u sociologiji razlikuje od

²⁾ B. Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, The Free Press, Glencoe, 111., 1952, p. 18.

³⁾ A. Silbermann, *Systematische Inhaltsanalyse*, u knjizi R. Komg (red.), *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, F. Enke, Stuttgart, 1962, S. 572.

njene upotrebe u druge svrhe. Analiza sadržaja se koristi kao sredstvo za ispitivanje raznih problema koji nisu sociološke prirode. Na primer, kad se pomoću nje ispituju osobine stUa nekog književnika, ili da li je neki tekst razumljiv za određene kategorije čitalaca, radi toga da bi se utvrdilo kako treba pisati određene popularne sastave i si., ta ispitivanja ne spadaju u sociologiju. Analiza sadržaja postaje sociološki postupak tek kad se simboličko opštenje, koje je neposredni predmet proučavanja, posmatra kao jedan od elemenata određenih društvenih delat-nosti, odnosa i stanja.

Ipak, ovim analiza sadržaja još ne bi bila dovoljno određena i jasnije razgraničena od nekih drugih oblika proučavanja simboličkog opštenja. Specifično je za analizu sadržaja da se sadržaj simboličkog opštenja nastoji proučavati na što (1) objektivniji, (2) sistematičniji i (3), po pravilu, kvantitativan način. (1) Bitna pretpostavka objektivnosti ovog postupka jeste stvaranje sistema jednoznačnih kategorija, koje se upotrebljavam za razvrstavanje sadržaja ispitivanog opštenja. Ako se, na primer, proučava sadržaj i način kako se kroz štampu prikazuje društveno samoupravljanje i raspravlja o njegovim problemima, ova opšta tema se mora raščlaniti na čitav niz užih kategorija. Sve ove kategorije moraju biti dovoljno jednoznačno određene, tako da se, kad ih razni stručno osposobljeni klasifikatori pri-mene na isti sadržaj, dobiju manje-više istovetni rezultati. (2) Sistematičnost se postiže na taj način što se ne analiziraju proizvoljni iseći određenog oblika simboličkog opštenja, nego ili njegov celokupan sadržaj, ili na metodičan način stvoreni uzorci. Na primer, ako se hoće proučiti određeni deo štampe u nekom društvu (dnevni listovi, zabavna štampa, stručna, popularno-naučna štampa i si.), najpre se identifikuju svi listovi i druge periodične publikacije koje spadaju u taj deo štampe. Zatim še donosi odluka o uzorku listova i drugih publikacija koje će se analizirati. Pošto su ove odluke donete, stvara se uzorak sadržaja koji će biti analiziran. Odredi se postotak od ukupnog broja publikacija iz određenog perioda koji će biti analiziran, a datumi izlaska tih brojeva se utvrđuju slučajno. U analizi čitave izvorne građe primenjuje se isti klasifikacijski okvir. Međusobno povezana ova dva postupka omogućuju, ako je klasifikacijski okvir adekvatan, da se dobiju sistematični izvorni podaci i da se na osnovu proučavanja izabranog uzorka izvode šira uopštavanja. (3) Napokon, za analizu sadržaja je karakteristično da se njeni rezultati izražavaju u kvantitativnim veličinama. Učestalost pojedinih elemenata simboličkog opštenja (izraza, simbola, tema, likova) naston se kvantitativno izmeriti, da bi se na taj način upotpunila saznanja kvalitativne analize proučavanog simboličkog opštenja. U navedenom primeru proučavanja kako naša

štampa piše o radničkom samoupravljanju, to znači da treba videti u kakvim kvantitativnim odnosima stoje u pojedinim listovima napisi o radničkom samoupiavljanju p^ema drugim sadržajima, koliko se piše o pojedinim njegovim problemima, odnos između iznošenja pozitivnog iskustva i nedostataka, učestalost komentarisanja postojećih zakonskih propisa i predloga za njihovu izmenu, itd. Svi proučavani aspekti simboličkog opštenja nastoje se što tačnije kvantitativno opisati, a ne samo analizirati kvalitativno.

Analiza sadržaja u sociologiji je, dakle, istraživački postupak kojim se želi izgraditi sistematska iskustvena evidencija o simboličkom opštenju, kao jednom cd aspekata društvenog života. Ovom težnjom za sistematskom evidencijom, analiza sadržaja se razlikuje od kompleksnog proučavanja pojedinačnih tvorevina društvene kulture, na primer od analize pojedinačnih umetničkih dela, kao i od raznih pokušaja da se na manje-više 'impresionistički način zaključuje o „duhu nekog vremena" ili naroda, o ideologiji nekog pokreta ili njegovoj propagandi. Ne treba potcenjivati dublje kvalitativne, a često ni impresionističke analize ovih problema. One mogu biti izvanredno duboke i u osnovi tačne. Ali njima nedostaje dokazna snaga sredene sistematske evidencije. Šta više, analiza sadržaja treba da se osloni na rezultate kvalitativnih analiza određenih oblika simboličkog opštenja da bi proverila njihovu tačnost, učinila ih preciznijim i ubedljivijim.

2.

OBLASTI PRIMENE ANALIZE SADRŽAJA

U svojim savremenim tehnički razvijenim oblicima analiza sadržaja se javila krajem 30-tih godina, a naročito masovne razmere je dobila u toku prošlog svetskog rata. Ali istovremeno ona je u toku drugog svetskog rata tematski znatno ograničena. Najobimnija i najuticajnija istraživanja usredsredila su se na proučavanje političke propagande. I ne samo to. Pošto su pome-nuta istraživanja bila najtešnje povezana sa određenom politikom SAD, proučavana je pretežno propaganda protivničkih zemalja, u toku rata fašističkih, a u posleratnim godinama propaganda SSSR-a. Neposredni ciljevi istraživanja bili su najčešće političko-operativne, a u pojedinim slučajevima i obave-stajne prirode bez dubljih teorijskih ciljeva, a često i bez šire naučne osnove. Ovo se moralo negativno odraziti i na razvijanje metodološke strane ovog postupka. Naglašavajući ovu dominantnu tendenciju, ne gubi se iz vida da se analiza sadržaja

počela u ovom periodu sa uspehom primenjivati i na mnogim drugim područjima simboličkog opštenja.

Međutim, ideja sistematskog proučavanja simboličkog opštenja i društvene kulture uopšte ima dužu predistoriju. Već Diltaj je istakao potrebu da se statističkim metodom ispituje sadržaj društvene kulture da bi se izmerio intenzitet duhovnih kretanja u određenom društvu i vremenu i utvrdili pravci glavnog interesovanja neke civilizacije.⁴⁾ U tehnički manje razvijenim i manje sistematičnim oblicima, ideja analiza sadržaja se javljala i ranije. Ovde će biti navedena samo dva karakteristična, iako po svom postupku različita primera. Prvo od njih je M. Veberovo istraživanje veza između protestantske etike i specifičnih osobina evropskog kapitalizma.⁵⁾ Veber je smatrao da je protestantska etika, a naročito etika nekih protestantskih struja, neobično pogodovala razvijanju kapitalističkog duha i aktivno doprinela da u zapadnoj Evropi preovladaju kapitalistički odnosi, koji su, po Veberovom mišljenju, kao elementi postojali u raznim ranijim društvima. Ovde nije potrebno da se razmatra da li je tačna ova mnogo diskutovana Veberova pretpostavka, nego samo kako se on u njenom dokazivanju služio između ostalog i osnovnom idejom analize sadržaja. Pošto je analizom protestantskih dogmi i iz njih izvedenih načela svetovne etike pokazao njihovu vezu sa, po njegovom mišljenju, bitnim osobinama zapadnoevropskog kapitalizma, Veber se nije na tome zaustavio. On je smatrao da treba dokazati da su ta etička shvaćanja, putem organizovane crkvene delatnosti, svakodnevno bila unošena u najšire slojeve. U protivnom slučaju, pretpostavka o širem uticaju tih etičkih shvaćanja ne bi bila osnovana. Neuključena u svakodnevno masovno simboličko opštenje, ona su mogla postojati bez većeg društvenog uticaja. Zbog toga je Veber ispitivao sadržaj mnogih u svoje vreme vrlo rasprostranjenih priručnika za crkvenu delatnost protestantskih pastora s osnovnim ciljem da na taj način proveri da li su ovi u svom neposrednom radu sa vernicima razvijali upravo one etičke stavove za koje je on smatrao da su pogodovali razvoju kapitalističkog duha i kapitalizma kao sistema. Veberova varijanta primene analize sadržaja nije mnogo tehnički razvijena. Iako se javlja više kao ideja nego kao razvijen oblik analize sadržaja, Veberov pristup je metodološki vrlo zanimljiv. On, naime, predstavlja pokušaj da se o sadržaju jednog institucionalizovanog oblika masovnog simboličkog opštenja u prošlosti (etički uticaj crkve)

⁴⁾ W. Diltay, Einleitung in die Geisteswissenschaften, Gesam-melte Schriften, Bd. 1, B. G. Teubner, Leipzig und Berlin, 1923, S. 115.

⁵⁾ M. Weber, Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, in: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Bd. I. J. C. B. Mohr (P. Siebeck), Tübingen, 1947.

zaključuje ne na osnovu neposrednih podataka, koji nisu očuvani, nego posredno, analizom sadržaja obaveznih uputstava za svakodnevnu delatnost lica koja su bila organizatori ili sprovednici toga oblika opštenja. Ovaj postupak ima vrlo širok značaj u istorijskim proučavanjima masovnog simboličkog opštenja, jer se ovo, sve do pojave masovne štampe, odvijalo gotovo isključivo u usmenom obliku i zbog toga ostavilo malo fiksnih podataka.

Najgrandiozniji pokušaj primene analize sadržaja u sociološkom proučavanju gotovo svih aspekata društvene kulture raznih društava i perioda predstavlja Sorokinovo delo *Društvena i kulturna dinamika*.⁶⁾ Može se reći da je Sorokin pokušao da u istraživanju najširih istorijskih razmera ostvari Diltajevu ideju o statističkom opisivanju svih strana društvene kulture, dopunjavajući ih statističkim opisom raznih drugih društvenih pojava, na primer, ratova, revolucija i političkih prevrata. Polazeći od svoje teorije o cikličnom smenjivanju tri osnovna tipa kulture: ideacionalnog, idealističkog i senzualnog, i smatrajući da se u osnovi svakog tipa nalazi drukčiji stav prema stvarnosti i životu, Sorokin je analizom sadržaja najrazličitijih kulturnih tvorevina raznih perioda pokušao da dokaže postojanje jedinstvenog duha određene kulture. On je, na primer, ispitivao kako se menja učestalost religiozne i svetovne tematike u evropskoj likovnoj umetnosti i muzici, da bi dokazao kako se u toku vremena uporedo sa promenom tipa kulture sve više povećava učešće izrazito svetovnih tema, a da religiozne odlaze sasvim u pozadinu; zatim, kako se uporedo sa tim u umetnosti i književnosti kreće učestalost asketskog, neutralnog i ero-tičkog sadržaja, i odnos između optimističkog i pesimističkog stava. U oblasti filozofije Sorokin je ispitivao kretanje osnovnih ontoloških, gnoseoloških, etičkih, političko-filozofskih i socioloških stanovišta, trudeći se da pokaže kako postoji izrazit paralelizam u svim oblastima duhovne kulture uslovljen cikličnim promenama njenog osnovnog tipa. Da bi došao do preciznijih podataka o društvenom uticaju pojedinih ideja i teorijskih stanovišta, Sorokin se nije ograničio na prosto prebrojavanje pisaca, koji su ih zastupali i dela u kojima su određena stanovišta došla do izražaja, pošto bi ovo bilo suviše grub i mehanički način kvantifikacije. Njegovo merilo društvene uticajnosti pojedinih mislilaca uzima u obzir (1) koliko se pojedini mislilac pominje i citira u delima drugih savremenih i kasnijih pisaca i u udžbenicima, (2) da li su dela toga mislioca objavljivana i prevedena i posle njegove smrti, (3) da li je on tvorac celovitog i origi-

⁶⁾ P. Sorokin, Social and Cultural Dynamics, vol. 1—3, American Book Company, New York, 1937.

nalnog filozofskog sistema, (4) da li je osnivač filozofske škole i, ako jeste, koliko je imao sledbenika, (5) koliko je o njemu napisano monografija. Na osnovu ovih elemenata stvaran je indeks uticajnosti pojedinih mislilaca čije se vrednosti kreću od 1 — 12. Time se htelo da ideje uticajnih mislilaca dobiju veću specifičnu težinu u kvantitativnom opisu opšteg stanja društvene kulture određenog vremenskog perioda. U jednom ranijem radu ukazao sam šire na neke nedostatke ovog Sorokinovog postupka.⁷⁾ Ovde je on naveden kao primer pokušaja da se na vrlo širokom istorijskom planu svestrano primeni analiza sadržaja radi kompleksnog proučavanja društvene kulture, i da se na osnovu toga izvedu određeni zaključci o karakteru društva i o tendencijama njegovog razvoja.

Novija istraživanja u kojima se primenjuje analiza sadržaja imaju obično znatno ograničenije ciljeve, ali u njima dolazi vidljivo do izražaja težnja za većom preciznošću. U tim novijim pokušajima analiza sadržaja se upotrebljava na vrlo različite ali redovno parcijalne probleme.⁸⁾

(1) Prvu grupu tih problema čine proučavanja raznih kretanja u oblasti kulture. Tu spadaju ispitivanja tematskog sadržaja književnosti, likovnih umetnosti, filma, karakterističnog „štimunga“ i stava prema savremenim prilikama, prošlosti i budućnosti koji preovladavaju u pojedinim granama umetnosti i određenim umetničkim pravcima. Najtešnje je povezano sa ovim ispitivanje društvenih osobina i karakternih crta glavnih junaka, pozitivnih i negativnih likova, naročito onih koji uživaju širu popularnost u nekoj društvenoj sredini. Rezultati ovih ispitivanja su naročito zanimljivi kad se ona postave na uporedni plan, bilo da se poredi sadržaj umetnosti iz raznih perioda u istom društvu ili iz istih perioda ali u raznim društvima.⁹⁾ Ispitivanja ove vrste su neophodna u sociologiji umetnosti.

Slično je po svojim ciljevima proučavanje tema objavljenih radova iz raznih naučnih disciplina. Kao osnova ovih proučavanja najčešće se uzima sadržaj uglednih i uticajnih naučnih časopisa, u kojima se najbrže ispoljavaju promene u nekoj nauci. Poznato je da se naučne ideje, koje se tek posle izvesnog

⁷⁾ Metasociologija Pitirima Sorokina, *Književnost*, god. (1955), br. 12.

⁸⁾ Iscrpan pregled područja i ciljeva primene analize sadržaja može se naći u B. Berelson, op. cit.; I. de Sola Pool (ed), *Trends in Content Analysis*, University of Illinois Press, Urbana, 1959.

⁹⁾ Kao vrlo zanimljiv primer uporednog ispitivanja može se navesti rad D. V. McGranahan, J. Wayne, A. Comparative Study of National Characteristic, u knjizi J. G. Miller (ed.), *Experiments in Social Process*, McGraw-Hill, New York, 1950, eh. 7. U radu se iznose razlike utvrđene u sadržaju domaćih dramskih dela koja su bila najpopularnija u SAD i Nemačkoj - krajem dvadesetih godina.

vremena šire razrađene pojave u obliku knjige, često najpre iznesu u članku ili raspravi u nekom naučnom časopisu. Sem toga, u prikazima naučnih dela u časopisima dolazi do izražaja mišljenje stručne javnosti o njima. Utvrđene promene u tematskom sadržaju neke nauke u određenom periodu nastoje se povezati s njenim izmenjenim zadacima u određenom društvu, usled prebacivanja težišta društvenog interesovanja, a s druge strane se ispituje koliko neki uticajni naučni pravci takođe doprinose da se dublje menja tematski sadržaj naučnih istraživanja. Vrlo često se u istraživanjima ove vrste proučavanje sadržaja naučne delatnosti povezuje s proučavanjem metodoloških karakteristika objavljenih radova.

U drugu grupu proučavanja raznih pojava, kretanja i promena u društvenoj kulturi spadaju ispitivanja tzv. masovne kulture. Ova proučavanja pomoću analize sadržaja naročito olakšava okolnost što su u savremenom društvu razni institucionalizovani kanali masovnog simboličkog opštenja glavni prenosioци sadržaja masovne kulture. Na osnovu analize sadržaja raznih kanala masovnog opštenja, i naročito onih njegovih izvora koji imaju najširu popularnost, u ovoj oblasti se ispituju vrlo raznovrsni problemi: počev od opšte raspodele prostora (ili vremena u radio-televizijskim emisijama), koji je namenjen za odašiljanje poruka o pojedinim oblastima društvenog života (politička pitanja, privredni život, književno-umetnički, naučno-prosvetni, senzacionalno-kriminalni sadržaji, sport, moda, razonoda i si.), preko načina kako se pojedini sadržaji odašilju, pa do proučavanja raznih fluktuacija društvene ideologije koje dolaze do izražaja u oblasti masovne kulture. Jedan od užih problema iz ove oblasti jeste ispitivanje društvenih funkcija i ličnih karakteristika ličnosti koje razni kanali masovnog opštenja najviše popularišu. Nastoji se utvrditi učestalost popularizovanja nosilaca raznih društvenih uloga: političara, privrednika, organizatora drugih društvenih delatnosti, aktivnih stvaralaca u raznim oblastima društvene kulture, sportista, filmskih glumaca, pevača zabavne muzike i si.; zatim kriteriji prema kojima se odabiraju pojedinci iz raznih oblasti kojima će se dati širi publicitet i njihove najčešće isticane lične osobine i biografski podaci. S obzirom da se ove ličnosti obično uzimaju kao primeri izrazitog individualnog uspeha u sticanju društvene afirmacije i ugleda, najčešće isticane lične osobine i biografski podaci su značajni za proučavanje kako se u masovnoj kulturi prikazuje delovanje mehanizama društvenog odabiranja.

Sociološki bolje zasnovana ispitivanja bilo kog oblika kretanja i promena u oblasti društvene kulture nastoje da sva tri osnovna elementa simboličkog opštenja (odašiljač poruke, primalac poruke i njen sadržaj) stave u što određeniji društveni

okvir 4a bi se utvrdilo kako razni društveni činioци utiču na nastajanje, širenje i prihvatanje raznih elemenata društvene kulture.

(2) Druga vrlo široka oblast u kojoj je, kao što je već rečeno, analiza sadržaja bila upotrebljavana u najširim razme-rama, jeste ispitivanje političke propagande. U ovoj oblasti je najveću teorijsku i metodološko-tehničku aktivnost razvila grupa naučnika okupljenih oko H. Lasvela (H. Lasswell).¹⁰⁾ Iako njihovi neposredni motivi i ciljevi najčešće nisu bili naučni, ova ispitivanja su ipak u izvesnom smislu nastavljala tradiciju proučavanja ratne propagande u prvom svetskom ratu koja su dvadesetih godina bila vrlo intenzivna i donela dosta naučno zanimljivih rezultata. S obzirom da su bila organizovana s neposredno praktičnim ciljevima, u prvim posleratnim godinama se kao dokaz njihove vrednosti obično najviše isticalo da je analiza nemačke i italijanske ratne propagande omogućila da se izvedu razni zaključci o stanju u tim zemljama i o političkim name-rama njihovih rukovodstava. Naročito je karakteristično da su na osnovu sistematskog proučavanja strukture i metoda Gebel-sove propagande izvedena neka predviđanja koja su se posle rata pokazala kao tačna; na primer, o tome da li Nemci raspolažu nekim tajnim oružjem i kada treba očekivati da će ga pri-meniti; zatim o raspoloženju pojedinih slojeva nemačkog stanovništva, o međusobnim odnosima Berlina i Rima i o povezanosti nemačke i italijanske propagande. Zanimljivo je da su doneti tačni zaključci o raznim napetostima koje su postojale između Nemačke i Italije, kao i da njihove propagande nisu bile organizacijski koordinirane. S druge strane, pošto su fašističke zemlje, a naročito Nemačka, stalno nastojale da u SAD preko štampe svojih agentura propagandno deluju, analiza sadržaja je upotrebljavana za otkrivanje ovakvih pokušaja. Sistematskim poređenjem sadržaja i stavova američkih profašističkih listova sa sadržajem opšte nacističke propagande nastojalo se utvrditi da li su neki listovi direktno zavisni od neprijateljskih propagandnih centara. Jer, ako su se u njima određene teme i stavovi javljali vremenski čvršće sinhronizovano sa opštim tokom nemačke propagande i specifičnim sadržajem koji je ona oda-šljala prema SAD, bila je opravdana pretpostavka o zavisnosti, a u pojedinim slučajevima i organizacijskoj povezanosti određenih listova. Ovih nekoliko primera ilustruje neposredno praktično-političke ciljeve pomenutih istraživanja, što ne znači da na osnovu prikupljenih podataka nisu, uglavnom posle rata, proučavani i razni teorijski problemi političke propagande.

¹⁰⁾ Metodološka shvatanja, kao i rezultati nekih istraživanja ove grupe izloženi su u knjizi H. D. Lasswell (i dr), *Language of Politics*, G. W. Stewart, New York, 1949.

Proučavanje propagande pomoću analize sadržaja može se po svjpm ciljevima podeliti u dve grupe: u prvu spadaju ispitivanje nekih trajnijih ciljeva određene propagande, dublje povezanih sa osnovnim ideološkim stanovištem određenih pokreta i proučavanje strukturalnih osobina njihovih propagandnih metoda, a u drugu ispitivanje neposrednih propagandnih ciljeva. I jedno i drugo proučavanje se u velikoj meri zasniva na ispitivanju parola, simbola i stereotipa, kojima se u razradi svojih osnovnih tema služi određena propaganda. Najčešće upotrebljavani simboli daju specifičnu propagandnu boju njenom sadržaju, a u obliku stereotipa dolazi vidljivo do izražaja iskrivljeno ili uprošćeno prikazivanje nekih bitnih objektivnih činjenica, ali ono ipak, zahvaljujući upečatljivosti stereotipa, može da bude psihološki vrlo ubedljivo. Proučavanje stereotipa je, stoga, važan element analize određene propagande pa čak i njenih dubljih ideoloških korena. Od brojnih ispitivanja stereotipa navešće se radi ilustracije istraživanje Berelsona i Šaltera. Ovi pisci su ispitivali veliki broj kratkih priča koje su između 1937. i 1943. godine objavljene u osam američkih popularnih magazina sa najvećim tiražem, da bi utvrdili kako se prikazuju osobine pripadnika raznih nacionalnih manjina, i otkrili su da se to čini na izrazito stereotipan način kojim se redovno žele naglasiti neke osobine koje pojedine nacionalne manjine čine inferiornim u poređenju sa tipičnim Amerikancem. Na primer, o Italijanima se obično govorilo kroz stereotip gangstera; stereotip Jevreja naglašavao je lukavost i prepređenost; Irci su prikazivani kao preosetljivi, lako uvredljivi, impulsivni ljudi, a Crnci su stereotipizirani kao smešno glupi. Do sličnih zaključaka je došlo i jedno drugo ispitivanje likovnih stereotipa, u kome se ispitivalo kako se u karikaturama i fotografijama u fotomontažama prikazuju Belci i Crnci. Prema rezultatima tog istraživanja u 80 do 90% slučajeva veličane su neke osobine belih Amerikanaca. Oni su obično bili prikazivani kao ljudi višeg društvenog položaja, dok je u slikama i karikaturama Crnaca naglašavan stereotip sluga, tj. čoveka najnižeg društvenog položaja. Slična ispitivanja stereotipizacije su vršena i na drugim područjima. Na primer, na koji način se stereotipno pokazuje tzv. poslovni čovek, tj. kapitalist ili menadžer, rukovodilac kapitalističkog preduzeća; zatim kako se stereotipiziraju nosioci nekih drugih društvenih funkcija.

(3) Naredna oblast u kojoj se analiza sadržaja dosta primenjivala jeste proučavanje školskih udžbenika, i to naročito udžbenika iz predmeta koji su tešnje povezani sa vladajućom ideologijom, da bi se utvrdilo kako ova utiče na prikazivanje određenih činjenica i njihovu ocenu. Najpoznatija ispitivanja ove vrste odnose se na uporednu analizu prikazivanja istorijskih

događaja u kojima su učestvovala dve ili više zemalja. Došlo se do vrlo ubedljivih zaključaka da se razni istorijski događaji, na primer, američki rat za nezavisnost, Napoleonovi ratovi, događaji iz prvog svetskog rata i mnogi drugi, u američkim, engleskim, francuskim i nemačkim školskim udžbenicima nacionalne istorije u sadržinskom pogledu različito prikazuju, a još više se razlikuju objašnjenja njihovih uzroka i stav koji se zauzima prema pojedinim događajima. Po pravilu svi udžbenici nastoje da u lepšem svetlu, odstupajući od činjeničnog stanja, prikažu učešće vlastitog naroda u određenim događajima. Udžbenici su proučavani i iz jednog drugog aspekta, dosta značajnog za ispitivanje savremenosti školstva. Ispitivano je kojom brzinom novi značajni rezultati naučnog istraživanja i nova teorijska shvatanja ulaze u udžbenike za razne stupnjeve škola, da bi se taj vremenski interval što je moguće više skratio, naročito u višim oblicima stručnog obrazovanja. Poznato je da i u naj-egzaktnijim naukama prođe izvesno vreme od pojave značajnijih naučnih otkrića ili naučnih teorija do njihovog uključivanja u univerzitetske udžbenike. Na nižim nivoima školstva ovaj vremenski razmak je prirodno sve duži. Srodno po svom cilju je ispitivanje koja se nova naučna dostignuća popularišu putem štampe, radija, televizije i razne naučno-popularne literature, i na koji način. •

(4) Analiza sadržaja ima vrlo široku primenu u raznovrsnim proučavanjima jezika, među kojima se ističe (a) ispitivanje stilističkih osobina književnih dela i (b) ispitivanje ste-pena razumljivosti raznih pismenih sastava. Ispitivanja pi-ve vrste dobij a u sve širi značaj u istorijskim i estetičkim proučavanjima književnosti. Ona su pomogla da se rese razna sporna pitanja o autorstvu pojedinih književnih dela iz prošlosti. U prethodnom poglavlju je pomenuta važnost analize jezika i stila isto rij skih dokumenata u slučajevima kada je njihova autentičnost sporna. Ispitivanje razumljivosti raznih pismenih ili govornih sastava ima neposrednije praktične ciljeve. Donekle se ovaj problem javlja i na izrazito stručnom nivou. U naučnim oblastima koje se brzo razvijaju čak i stručnjaci mogu naići na teškoće u razumevanju određenih radova u kojima su upotrebljeni neki novi naučno-istraživački postupci. Ali postizanje dovoljne razumljivosti postaje daleko složenije kada određeni sastav nema stručnu nego mnogo širu funkciju u simboličkom opštenju, pošto se pomoću njega neki stručni ili bar specifični sadržaji žele saopštiti i objasniti širem krugu čitalaca ili slušalaca. Razumljivost je ispitivana u raznim konkretnim oblicima simboličkog opštenja, na primer razumljivost sastava u novinama, u drugim kanalima masovnog simboličkog opštenja, razumlji-

vost uputstava, priručnika i udžbenika u raznim tipovima škola, popularno-naučne literature i si.

Ova ispitivanja nemaju neposredniji sociološki značaj sve dotle dok se na osnovu njih ne izvode zaključci o osobeno-sti jezika i simboličkog opštenja u pojedinim užim delovima društva. Ako se prošire u tome pravcu, ova ispitivanja mogu da budu sociološki vrlo značajna. Jer jezik i sposobnost za simboličko opštenje u pojedinim sadržinskim oblastima i na različitim nivoima apstraktnosti su tesno povezani sa stepenom op-šteg obrazovanja, obavljanim društvenim funkcijama i užom društvenom kulturom pojedinih društvenih slojeva ili klasa koja je nastala kao rezultat njihovog osobenog istorijskog i aktuelnog položaja u društvu. Ispitivanje kako se unutar društvene kulturne razlike ispoljavaju u jeziku sociološki je vrlo značajno. Međutim, ako se razumljivost ispituje samo radi nekih užih tehničkih ciljeva, da bi se znalo kako treba pisati sastave name-njene određenoj publici, ispitivanje ne donosi sociološki značajne rezultate, nego u najboljem slučaju neka obaveštenja koja se mogu naknadno sociološki šire protumačiti.

(5) Napokon, analiza sadržaja je korisno sredstvo za sređivanje izvornih podataka u sociološkim i drugim istraživanjima. Do sada je ona korišćena najviše za sređivanje podataka dobij enih putem slobodnih oblika razgovora. Naučni razgovori slobodnog tipa nemaju čvrsto standardizovan oblik nego su usmereni samo opštim sadržinskim programom ispitivanja. Ovo, svakako, mnogo utiče na karakter prikupljenih izvornih podataka. Nastoji se da podaci o svakom pojedinačnom slučaju budu dovoljno konkretni. Ali usled toga što podaci nisu već u procesu prikupljanja standardizovani, oni ne dozvoljavaju neposrednije izvođenje nekih opštijih zaključivanja. Izvorna građa, raznovrsna po formi i konkretnom sadržaju, mora se najpre srediti prema nekim opštim kriterijima. U tu svrhu je vrlo korisna analiza sadržaja kao klasifikacija pomoću koje se iz izrazito kvalitativnog izvornog materijala izvode uporedivi izvorni podaci. Kad god se pomoću slobodnog razgovora, ili na osnovu nekog drugog kvalitativnog izvornog materijala, želi doći do sistematskih kvantitativnih podataka, korisno je u sređivanju podataka primeniti analizu sadržaja.

Iako nije iscrpan, ovaj pregled oblasti u kojima se primenjuje analiza sadržaja pokazuje da je delokrug njene prime-ne vrlo širok. Mnogo je teže izneti neke opšte osobine istraživanja u kojima je ona primenijavana, a koja su imala neposrednije sociološke ciljeve. Te osobine, uostalom, ne zavise samo, pa čak ni pretežno od analize sadržaja kao istraživačkog postupka, nego od opšteg naučnog pristupa određenim problemima. Ipak se može ukazati na neke dosta uočljive nedostatke i jednostra-

nosti ovih istraživanja. Pre svega, mnogi radovi u kojima je upotrebljena analiza sadržaja ostaju na čisto opisnom planu. Izdvajajući samo otvoreni sadržaj pojedinih oblika simboličkog opštenja i ne povezujući ga sa širim kompleksom društvenih odnosa u kojima se on pojavljuje, njegovom društvenom funkcijom i posledicama, mnoga istraživanja ne prilaze simboličkom društvenom opštenju dovoljno sociološki. Upravo zbog toga se prikupljeni podaci nedovoljno koriste za proučavanje i dalje razvijanje raznih problema sociologije kulture. Za ovo je neophodno da se određeni oblici simboličkog opštenja razmatraju sa stanovišta odnosa njihovih poruka prema objektivnom sadržaju, kao i odnosa prema društvenim uslovima u kojima poruke nastaju. Na primer, jedan od osnovnih problema sociologije saznanja sastoji se u ispitivanju kako društveni uslovi utiču na razne osobine onih oblika simboličkog opštenja koje imaju prvenstveno saznanj ne funkcije. Ovo je, međutim, samo uži deo opštijeg odnosa između društvene kulture, društvenog simboličkog opštenja i aktualnog stanja društva. Simboličko opšte-nje je, naime, medij um pomoću koga se sadržaji kulture — kako oni nastali u prošlosti, tako i oni što se stvaraju — povezuju sa stvarnim društvenim životom. Živi, aktivni deo društvene kulture mora da bude uključen u aktualno društveno simboličko opštenje. Stoga se samo sistematskim ispitivanjem simboličkog opštenja može u oblasti kulture izvršiti podela na njen čisto istorijski i savremeni deo. A tek pošto se ovo učini, može se određenije ispitivati odnos između aktualnog društvenog stanja i društvene kulture, kako onog njenog dela što se stvara u aktualnim uslovima, tako i onih sadržaja kulture koji su nastali u prošlosti, ali su uključeni u živu savremenu kulturu. Dok se bar približno ne izvede ova podela u oblasti kulture, odnos društvo-kultura ne može biti dovoljno određen, a ni ispitivanja međusobnih uticaja između pojedinih delova kulture takođe nemaju čvršću osnovu. Razumljivo je da istraživanja ove vrste zahtevaju vrlo kompleksnu upotrebu analize sadržaja. Ali u tom slučaju pokušaji uopštavanja dobijenih rezultata ne moraju ostajati na nivou konjunktorno shvaćenog javnog mnjenja i opisa metoda rada savremenih sredstava za masovno simboličko opštenje i njihovih uticaja, kao što se to obično dešava u novije vreme. Treba zatim naglasiti da se mogućnosti analize sadržaja još uvek malo koriste za sređivanje istoriografske izvorne građe. U prethodnom poglavlju je ukazano da se izvori u istorijskim proučavanjima novijeg i najnovijeg vremena moraju koristiti na drukčiji način nego prilikom proučavanja- ranijih perioda, jer dok istoričar ranijih vremena često ima nedovoljno dokumenata, istoričar modernog doba ima ih na pretek, toliko da s njima ne može izaći na kraj, i zato mora vršiti neki izbor.

Ako hoće da taj izbor bude metodičan, on bi morao da upotrebljava metod uzoraka. Međutim, da bi se na osnovu brojnih dokumenata mogla izvesti ispravna uopštavanja treba prethodno na sistematičan način izdvojiti iz njih određene podatke. U tome bi analiza sadržaja mogla da bude neobično korisna. Izdvajanje podataka iz istoriografskih dokumenata je analogno sređivanju podataka dobijenih slobodnim razgovorom. Ali, istoričar ne može da upotrebi ni jedan-dokument a da prethodno ne ispita njegovu saznavnu vrednost. U ispitivanjima u kojima se do sada koristila analiza sadržaja obično se nije mnogo ispitivala tačnost i autentičnost izvora. To je, izgleda, jedan od razloga što profesionalni istoričari još nisu uvideli dovoljno njene velike tehničke mogućnosti i čak njenu neophodnost za sistematsko izdvajanje podataka iz-ogromnih količina dokumenata o savremenom društvu.¹¹⁾

Ali, iako nije dovoljno povezana sa iskustvima i tradicijama istorijskih istraživanja, analiza sadržaja se ponekad ističe kao jedno od glavnih sredstava za proučavanje društva na daljinu, tj. za proučavanje društva o kome istraživač ne može neposredno da prikuplja podatke, pa čak ni da dospe u njega, prvenstveno zbog nekih društveno-političkih razloga. Smatra se da javni sadržaj simboličkog društvenog opštenja, koji se ispo-ljava putem štampe i drugih masovnih kanala, sadrži vrlo dra-gocena obaveštenja o društvu. Ovo je, donekle, nesumnjivo tačno. Pošto je simboličko opštenje sastavni deo raznih oblika društvene delatnosti, i onaj njegov deo što ima najširi javni karakter svakako nešto o društvu govori. Ali nikad ne treba izgubiti iz vida da simboličko opštenje ni u jednom društvu nije u celini javno, kao i da se u raznim društvima njegovi javni, poverljivi i tajni sadržaji nalaze u različitim srazmerama i prenose putem različitih kanala. Svako istorijsko istraživanje je istraživanje „na daljinu“. Samo je ono često u povoljnijim prilikama jer su bar neki izvori, koji su u vreme svoga nastajanja bili poverljivi ili tajni, kasnije postali javni. Bez dovoljno zasnovanih pretpostavki o odnosu između sadržaja potpuno javnog simboličkog opštenja i raznih drugih društvenih pojava mogu se na osnovu javnog opštenja izvoditi vrlo neosnovani i naivni zaključci. Evo jednog primera. Ponekad se Lasvelova analiza kretanja prvomajskih parola CKSKP (b) od 1918. do 1943. godine navodi kao primer kako se na osnovu potpuno javnog sadržaja mogu proučavati dublje ideološke i političke

¹¹⁾ O mogućnostima primene analize sadržaja u biografsko-isto-rijskim istraživanjima vid. J. A. Garraty, *The Application of Content Analysis to Biography and History*, u knjizi I. de Sola Pool, op. cit., eh. 6.

promene.¹²⁾ Parole, međutim, više pokazuju kako se menjalo glavno težište neposredne društvene akcije, a manje se iz njih može zaključivati o promenama dubljih slojeva ideologije, šta-više, u pojedinim slučajevima bi zaključivanje na osnovu sadržaja parola o promenama određenog dela partijske ideologije bilo sasvim pogrešno. Neke od parola su unošene ili izostavljane iz čistog spoljopolitičkog taktičkog oportuniteta. Na primer, u vreme postojanja ugovora o nenapadanju s Hitlerom, nestaju parole protiv fašizma. Zaključivati na osnovu toga da je došlo do ideoloških promena u stavu prema fašizmu bilo bi besmisleno. Uopštavajući smisao ovog primera treba ukazati da gotovo svaka ili bar većina organizacija ima, pored svoje javne propagande, i manje ili više izgrađenu svoju unutrašnju ideologiju i operativnu doktrinu. U javnoj propagandi takođe postoje trajniji slojevi, dublje povezani sa karakterom ideologije, i izrazito konjunkturni sadržaji, vrlo elastično prilagođeni nekom kratkotrajnom i sasvim epizodnom taktičkom potezu. Ne uzme li se ovo u obzir prilikom proučavanja javnog dela simboličkog "op-štenja, neizbežni su pogrešni zaključci i krajnje nesigurna predviđanja. Primera ove vrste ima u publicistici neobično mnogo.

3.

NAČIN IZVOĐENJA ANALIZE SADRŽAJA

Vrlo različiti ciljevi u koje se može upotrebiti analiza sadržaja sasvim očigledno zahtevaju i raznolike tehničke postupke. U tehničkom pogledu, analiza sadržaja se kreće između kvantitativne semantike na jednoj, i predmetnog registra, na drugoj strani.¹³⁾ Semantika je deo opšte filologije i logike i proučava značenje reci. Pod predmetnim registrom se ovde podrazumeva otkrivanje samo osnovnih sadržaja nekog simboličkog opštenja. U svojim najčešće upotrebljavanim oblicima, analiza sadržaja je bliža predmetnom registru nego kvantitativnoj semantici.

Kvantitativna semantika je statistička analiza rečnika i stila, koja ide do krajnjih elemenata rečnika, tj. do pojedinih reci, i ispituje učestalost pojedinih reci po njihovim morfološkim vrstama i grupama značenja; zatim najčešće kontekstualne veze između pojedinih reci, naročito onih što imaju ključnu ulogu u ispitivanom obliku simboličkog opštenja, kao što

¹²⁾ H. D. Lasswell, *Trend: May Day Slogans in Soviet Russia, 1918—1943*, u knjizi H. Lasswell (i dr.), *Language of Politics*, eh. 10.

¹³⁾ Na ovaj neobično širok raspon oblika analize sadržaja ukazuje M. Duverger, *Methodes des sciences sociales*, Presses universitaires de France, Pariš, 1961, p. 136—147.

su, na primer: socijalizam, kapitalizam, demokratija, jednakost, sloboda, radnička klasa, buržoazija, seljaštvo. Želi se utvrditi koji se atributi i predikati najčešće javljaju uz te reci. Ispituje se, zatim, i sintaksička struktura stila, dužina rečenica, njihova složenost i uobičajeni oblici međusobnog povezivanja. Kao što je već rečeno, kvantitativno-semantička ispitivanja su sociološki vrlo korisna ako sadrže egzaktniji opis jezika pojedinih društvenih slojeva i otkrivaju opšti leksički fond kojim se neki sloj ili klasa služe u svakodnevnom životu, kao i specijalni fond reci koji užu profesionalni delovi sloja upotrebljavaju u međusobnom sporazumevanju u svojoj profesionalnoj aktivnosti. Poznato je da svaka čvršće organizovana profesija, na primer. bravari, le-kari, šoferi, itd., ima i svoj profesionalni žargon. Ne manje je zanimljivo ispitivanje sintaksičkih osobina jezika kojim se u govoru i pismu služe pojedini društveni slojevi, pošto u obe ove dimenzije jezika dolaze vidljivo do izražaja kulturne osobenosti slojeva. Druga oblast primene kvantitativne semantike ima pretežno metodološki značaj i sastoji se u utvrđivanju autentičnosti pojedinih izvora.

Upravo zato što prilazi izvornoj građi vrlo atomistično i sastoji se u detaljnom raščlanjavanju celokupne leksičke sadržine simboličkog opštenja, kvantitativna semantika zahteva neobično velike napore. Na široj izvornoj građi ona je izvodljiva samo uz primenu elektronskih mašina u sređivanju i obradi podataka, pošto se ogromna masa pojedinačnih izvornih obavešte-nja ne može ručno savladati.

Ostali oblici analize sadržaja su tehnički jednostavniji jer se upotrebljava znatno manji broj klasifikacijskih jedinica, koje su u sadržinskom pogledu obično složenije. Često su osnovne klasifikacijske jedinice sa kojima operišu ovi oblici analize sadržaja pojedinačne reci, ali ne kao u kvantitativnoj semantici čitav leksički fond nego samo određeni broj najvažnijih reci, koje imaju ključnu ulogu u određenom simboličkom opštenju. Čim se smanji broj reci koje se upotrebljavaju kao samostalne klasifikacijske jedinice za sređivanje podataka, rad na njihovom izdvajanju iz izvorne građe se znatno smanjuje.

U osnovi svakog oblika analize sadržaja nalazi se klasifikacija osnovnih jedinica sadržaja. Ako se izuzme kvantitativna semantika koja uzima u obzir čitavu leksičku građu, ove osnovne jedinice mogu biti: (1) pojedine reci, tj. skup izabranih pojmova ili simbola, (2) teme i (3) karakteri.¹⁴⁾ Pored izbora osnovnih jedinica analize, potrebno je utvrditi i određene prirodne ili formalne celine ispitivanog oblika simboličkog opštenja koje će predstavljati iskustveni okvir analize. Izbor

¹⁴⁾ B. Berelson, *op. cit.* p. 134-141.

ovih celina zavisi od prirode sadržaja koji se analizira. To mogu, na primer, da budu knjige, drame, pripovetke, filmovi, pojedine rubrike odleđenih listova, na primer, uvodnici, spoljno-politički komentari, privredna rubrika i si. Analiza sadržaja se prime-njuje na kvalitativno različite oblike simboličkog opštenja koji uz to imaju različite društvene funkcije. Jedan od prvih pred-uslova njenog uspeha jeste pravilno shvatanje osobenih struktura onog vida simboličkog opštenja kojem pripada neposredni predmet istraživanja. Sasvim je očigledno da se bez filozofskog, naučnog ili umetničkog obrazovanja ne mogu analizirati ovi osobeni oblici simboličkog opštenja. Temeljna fenomenološka analiza njihovih bitnih struktura jeste neophodna pretpostavka stvaranja smisla adekvatne kategorijalne osnove analize sadržaja.

U mnogim slučajevima pojedinačna prirodna celina opštenja (novinski članak, umetničko delo i si.) sadrži jednu osnovnu poruku, kao svoju središnju temu sa kojom su svi ostali elementi tesno povezani. Stoga je prvi zadatak analize da jasno utvrdi osnovnu temu pojedine celine. Uopšte je tema, tj. poruka sa određenim smislom i ciljem najvažnija jedinica analize sadržaja, bez obzira u kom se obliku ona javljala, i koliko se osnovna tema, naročito u razvijenijim oblicima simboličkog opštenja, dalje raščlanjivala i granala. Ostale jedinice — pojmovi, simboli, karakteri — služe za izražavanje teme. Ovo ne znači da je njihovo proučavanje nevažno. Upotrebljeni simboli i likovi često više od teme daju osoben pečat određenom simboličkom opšte-nju, određujući njegov tip i saznajni, estetički ili voljno-ekspresivni nivo. Ali smisao određene celine simboličkog opštenja sadržan je u poruci njegove teme.

Da bi analiza sadržaja mogla doneti sistematične podatke o nekom simboličkom opštenju, potrebno je da klasifikacijski sistem njenih osnovnih jedinica bude što potpunije izgrađen pre nego što počne analiza. Ova klasifikacijska shema se, naravno, može izgraditi samo ako se prethodno dobro upozna sadržaj na koji će ona biti primenjena, i ako je sasvim jasno u kom pravcu treba da se kreće određeno ispitivanje. Neki list može se pomoću analize sadržaja ispitivati u različitim pravcima i s različitim ciljem. Ali u svakom slučaju, istraživač mora taj list dobro poznavati i imati jasno određen konkretni cilj svoga ispitivanja, pošto oba ova elementa ulaze u osnovu klasifikacijskog okvira analize. Jedan od osnovnih zahteva dobrog klasifikacijskog okvira jeste da bude dovoljno iscrpan sa stanovišta postavljenog cilja i ispitivanog sadržaja simboličkog opštenja, tako da bude što manji broj slučajeva da neki sadržaj nije moguće na dovoljno određen način razvrstati. Da se ovo ne bi dešavalo, potrebno je, zatim, da klasifikacijski okvir bude

dovoljno određen, tj. da sve osnovne klasifikacijske jedinice budu što jasnije definisane.

Struktura klasifikacijskog sistema zavisi od karaktera izabranih osnovnih jedinica. U nekim slučajevima klasifikacijski sistem se može sastojati iz spiska izabranih pojmova i simbola, u drugim samo od osnovnih tema. Ali obično on predstavlja kombinaciju više vrsta osnovnih jedinica, na primer, tema, pojmova, simbola, ili tema i karaktera. Bez složenijeg klasifikacijskog sistema nemogućna je dublja analiza, jer obično nisu dovoljni podaci o temama koje su došle do izražaja u opštenju, nego treba ispitati i kako su one izložene, za što je potrebno da se pojmovni aparat i simboli opštenja mogu povezati sa određenim temama. Kada je, pak, karakter osnovna jedinica analize, najvažnije jedinice klasifikacijske sheme su karakterne crte. Prikaz, karaktera se sastoji od niza užih crta i osobenog načina kako su one sjedinjene u nekoj ličnosti. Jedan, vrlo čest oblik stereotipa nastaje apsolutizovanjem i preuveličavanjem jedne kombinacije karakternih crta.

Razvijeniji oblici analize sadržaja ne zaustavljaju se na kvantitativnom opisu sadržaja poruka koje se odašilju u nekom obliku simboličkog opštenja. Pored sadržaja poruka, nastoji se utvrditi i odnos odašiljača prema njima. U vezi s tim se ispituje da li se i na koji način porukom samo konstatuje činjenično stanje: da li pozivanjem na neki autoritet, neke činjenice za koje se pretpostavlja da su poznate, iznošenjem činjenič-kih dokaza ili golim tvrdnjama, kao i da li se iskazi o činjenicama iznose kao sigurni, samo verovatni, odnosno nedovoljno provereni. Još više pokazuje odnos odašiljača prema nekoj poruci ispitivanje stava koji on zauzima prema poruci: da li je taj stav izrazito pozitivan, negativan ili neutralan; optimističan ili pesimističan, odlučan ili kolebljiv i si.; da li se odašiljač poruke poistovećuje sa njenim sadržajem, tj. smatra da je njen sadržaj nešto krajnje značajno za njega, nešto od čega se on ne može odvojiti, jer je s njim srastao.

Drugu grupu problema predstavlja ispitivanje intenziteta poruke, tj. stepen u njoj sadržane emotivnosti, koja treba da poruci obezbedi jači uticaj na one kojima je upućena, njihova specifična osećanja. Ipak, intenzitet pojedinačnih poruka je često teško objektivisati i izmeriti na određeniji i međusobno samerljiv način. is) u tom cilju se ispituju specifični simboli koji su u poruci upotrebljeni, retorička sredstva i razni propagandni trikovi kojima se želi povećati psihološka ubedljivost određene poruke i povećati njena uticajnost. O intenzitetu pojedinih poruka može se, donekle, zaključivati i posredno, na osno-

¹⁵⁾ B. Berelson, op. cit. p. 160—161.

vu toga koliko se često ona u istom ili različitim oblicima nalazi u ispitivanom simboličkom opštenju. Poznato je da je jedan od zakona propagande da nastoji postići željeni efekat upornim ponavljanjem određenih sadržaja. Pored toga, misli koje snažnije zaokupljaju neku društvenu grupu ili organizaciju moraju se češće javljati u sistemu njenog simboličkog opštenja, pa se i stoga o intenzitetu pojedinih poruka može donekle zaključivati i na osnovu učestalosti. I mesto, odnosno vreme koje neka poruka dobij a u nekom organizovanom sistemu opštenja, takođe govori o značaju koji joj se pridaje. Poznato je da razna me-sta u strukturi lista, ili razni vremenski isecci dnevnog radio-programa imaju vrlo različitu težinu. O značaju koji se pridaje nekoj poruci govori takođe i njena tehnička oprema, na primer, tip slova, likovne ilustracije, i si., koja ne služe samo za lakše razumevanje, nego treba da privuku pažnju i povećaju psihološku uticajnost pojedine poruke. Za oeenu značaja koji odašiljač pridaje nekoj poruci i njenog intenziteta mora se, dakle, uzeti u obzir više elemenata.

Poseban je zadatak da se utvrdi u čije ime se odašilje neka poruka. Vrlo često, naime, onaj ko neposredno odašilje neku poruku ne čini to u svoje ime, nego u ime neke druge ličnosti, ustanove, ili organizacije koja je na njega prenela kompetenciju da neku poruku uputi. I, napokon, često je vrlo značajno da se utvrdi kome je poruka upućena; da li ona ima opštije zamišljenog primaoca ili je primalac specifičnije određen.

U analizi sadržaja se, kao i kod svakog drugog istraživačkog postupka, mora ispitati stepen pouzdanosti. Pouzdanost zavisi, pre svega, od toga da li je klasifikacijski okvir dovoljno određen i da li je dovoljno iscrpan sa stanovišta postavljenog cilja. Ovo su, međutim, samo opšti preduslovi pouzdanosti. Ona zavisi i od toga koliko su upotrebljeni klasifikatori osposobljeni da klasifikacijsku shemu pravilno shvate i uspešno primenjuju prema opštim uputstvima. U širim razmerama se analiza sadržaja ne može izvoditi bez većeg broja tehničkih saradnika, kla-sifikatora. Ako je shema dovoljno određena, potpuna i razumljiva klasifikatorima, samo od njihove savesnosti zavisi da li će ona biti primenjena na jedinstven način bez brojnih grešaka.

Od najvećeg značaja za sistematičnost podataka dobije-nih analizom sadržaja jeste koliko je izabrani uzorak reprezentativan za ukupni sadržaj proučavanog simboličkog opštenja, pošto se u obimnijim istraživanjima ne može analizirati čitava izvorna građa. Stvaranje reprezentativnog uzorka nije nipošto formalan postupak. Ono se mora osloniti na postojeća znanja o ukupnoj građi, na primer o strukturi određenog kanala (štampa) ili određenog oblika simboličkog opštenja (književnost). Najčešće je potreban duži vremenski uzorak da bi se delovanje

ispitivanog kanala ili oblika opštenja moglo potpunije proučavati. Sem toga, uzorak treba da omogući da svi delovi nekog kanala simboličkog opštenja, koji su značajni za ispitivani problem, budu obuhvaćeni, i da bude poznata verovatnoća sa kojom je sadržaj pojedinog dela ispitivanog kanala ušao u uzorak. Na primer, ako se ispituje dnevna štampa, pošto je stvoren uzorak listova, mora se stvoriti uzorak dana, tj. pojedinih brojeva. U zavisnosti od ciljeva istraživanja, uzorak se može još dalje stepenovati u uzorak određenih strana, pa čak i isečaka sa pojedinih strana. Ali, bilo kako da se uzorak postavi, on treba da se oslanja na prethodna znanja o strukturi ispitivanog sadržaja simboličkog opštenja, i da postoje dovoljno ubedljivi dokazi da uzorak ne iskrivljava ispitivani sadržaj.

U zaključku treba još jednom podvući osnovnu ideju ovog poglavlja. Kao sredstvo za proučavanje raznih oblika simboličkog društvenog opštenja, analiza sadržaja je vrlo važan i neophodan istraživački postupak u svakom kompleksnijem proučavanju društva. Ali, da bi taj postupak bio po svom karakteru sociološki, ne sme se simboličko opštenje odvojiti od realnih društvenih okvira i stanja u kojima ono nastaje i u kojima ima određene društvene funkcije. Ako u istraživanju pođe za rukom da se razni tokovi simboličkog opštenja uključe u njihove realne društvene okvire, saznanja o simboličkom opštenju će omogućiti dublje sagledavanje i samih tih okvira. Druga pretpostavka uspešne primene analize sadržaja na bilo koje područje simboličkog društvenog opštenja jeste temeljito poznavanje njegovih imanentnih strukturalnih osobina. Samo se u tom slučaju može izgraditi dovoljno adekvatan kategorijalni sistem analize.

XII

KLASIFIKACIJA I MERENJE

U poglavlju o elementima teorije naučnog obaveštenja pokazano je da u procesu prikupljanja podataka i stvaranja iskustvene evidencije postoje tri faze: u prvoj se prikupljaju izvorna obaveštenja i stvara izvorna građa; u drugoj se iz izvorne građe izdvajaju izvorni podaci; a u trećoj se, na osnovu relativno homogenih i međusobno uporedivih podataka, stvaraju sintetički oblici iskustvene evidencije. Klasifikacije i merenja su osnovna pojmovna i tehnička sredstva za izdvajanja izvornih podataka, a pored toga služe kao pojmovni okviri sintetičkih oblika iskustvene evidencije. Već je objašnjeno da se samo pomoću određenih i preciznih kriterija iz izvorne građe mogu izvesti homogeni i uporedivi podaci, i da je to jedan od preduslova za stvaranje sintetičkog opisa i izvođenje preciznih iskustvenih uopštavanja. Klasifikacija i merenje podjednako služe ovom cilju. Merenje je, u stvari, samo usavršavanje i pre-ciziranje klasifikacija. Pomoću merenja se mogu izvesti razvijenije podele iskustvenog materijala i postići veća preciznost i elastičnost u njegovom korišćenju. Zahvaljujući merenju, veličina razlika među pojavama se može tačnije utvrditi, mogu se primetiti sitnije razlike koje su još uvek teorijski zanimljive, naročito kada se u njima ispoljavaju prelazni oblici između pojedinih opštijih članova klasifikacije, a zatim, pošto su podaci pomoću merenja detaljnije raščlanjeni, mogu se preciznije ispitivati razni iskustveni odnosi između pojava.

Ipak, merenje ne može da zameni kvalitativne klasifikacije kad se neke pojave javljaju u izrazito diskretnim kvalitativnim oblicima, ili izrazito imaju takve osobine. Pol, narodnost, bračno stanje, mnogobrojne funkcionalno različite de-latnosti, organizacije i drugi društveni oblici, na primer kvalitativno određena zanimanja, samo su nekoliko primera kvalitativno diskretnih pojava i obeležja. Pojedini opštiji tipovi zanimanja, kao što su lekari ili društvene delatnosti, na primer privreda, mogu se dalje raščlanjavati na svoje uže specijalnosti, odnosno grane, ali svaka uža specijalnost ili grana ostaje kvalitativno diskretna, jer pojava ima ili nema određenu osnovnu strukturu ili neko osnovno obeležje. U svim ovakvim slučajevima, koji su u proučavanju društva vrlo brojni, kvalitativne

klasifikacije su jedino sredstvo za sređivanje podataka. Ipak razlika između pojava koje čine skup diskretnih kvalitativnih članova i pojava koje se javljaju u kontinuiranom nizu nije od-sečna. Pojedine kvalitativne osobine mogu se u okviru istih diskretnih članova određenog skupa javljati u različitim veličinama i intenzitetima. U tim slučajevima se pojedini kvalitativni članovi klasifikacije mogu dalje precizirati na osnovu nekih kvantitativnih odredbi. Na primer, preduzeća istog tipa mogu se raščlanjavati prema veličini na osnovu broja zaposlenih, obima proizvodnje, vrednosti osnovnih sredstava; neko kvalitativno određeno zanimanje, na primer bravari ili knjigovođe, može se pobliže odrediti na osnovu stepena stručne spreme. Povezivanje diskretnih kvalitativnih obeležja sa kvantitativnim omogućuje tačniji i kompleksniji opis pojava. Ovo je samo nekoliko momenata koji ukazuju na srodnost i međusobnu povezanost klasifikacija i merenja. Treba se stoga najpre osvrnuti na osnovna načela klasifikovanja.

1.

NAČELA NAUČNOG KLASIFIKOVANJA

Svaka naučna klasifikacija, kao uostalom i svako medio, jeste sredstvo za otkrivanje reda među pojavama i rezultat nastojanja da se otkriju neke dublje osnove toga reda, kako proučavanje ne bi ostalo na površini, na samo spoljašnjim osobinama pojava. Otuda težnja da se prilikom stvaranja klasifikacija uzmu u obzir bitne, konstitutivne osobine određenih pojava. Kao sredstvo za otkrivanje reda među pojavama, klasifikacija se stvara na osnovu njihovih već poznatih osobina. Ona treba da olakša sistematizovanje postojećeg saznanja o određenim pojavama i da služi za otkrivanje nekih novih još nepoznatih njihovih osobina i odnosa s drugim pojavama. Osnovni logički postupak kojim klasifikacija nastaje jeste deoba, kojom sfe obim nekog opštijeg pojma deli na svoje uže delove. Pojam čiji se obim deli na svoje uže delove naziva se u logici rodom ili logičkom klasom, a uži pojmovi koji nastaju deobom nazivaju se vrstama ili logičkim potklasama. Svaka razvijena klasifikacija polazi od nekog najopštijeg pojma, koji svojim obimom obuhvata čitav iskustveni skup pojava na koje se klasifikacija odnosi. Taj najopštiji pojam od koga počinje deoba, naziva se u logici *najviši rod* (summun genus). On se raščlanjava na naj-opštije vrste. Razne klasifikacije imaju različit broj stupnjeva, u zavisnosti od toga koliko je izdiferenciran opšti skup iskustvenih pojava za koji je klasifikacija izgrađena. Na primer, Li-

neova biološka klasifikacija, koja je u svoje vreme bila jedna od najrazvijenijih klasifikacija uopšte, ima sedam stupnjeva, od kojih svaki ima posebno ime. Kasnije je, usled potrebe još detaljnijeg raščlanjavanja biljnih i životinjskih vrsta u klasifikaciju uključeno još nekoliko novih stupnjeva. U društvenim naukama postoje takođe primeri vrlo razgranatih klasifikacija. Jedna od najrazgranatijih jeste svakako klasifikacija zanimanja. Naša klasifikacija zanimanja je podeljena na četiri osnovna stupnja (grupe, podgrupe, skupine i vrste), koji u logičkom pogledu nemaju na j adekvatni je nazive. Ali nazivi nivoa nisu toliko bitni pošto su oni i u mnogim drugim klasifikacijama prilično konvencionalnog karaktera. Važnije je da, zbog vrlo razgranate podele rada u pojedinim oblastima, postojeći broj stupnjeva stvara znatne teškoće u detaljnom raščlanjavanju zanimanja.

Pojmovi roda i vrste, odnosno klase i potklase imaju u okviru klasifikacije relativno i može se reći formalno značenje. Ono što je sa stanovišta višeg stupnja u klasifikaciji vrsta, postaje rod sa stanovišta narednog nižeg stupnja. Na primer, „metaici” su vrsta šireg roda „industrijski i zanatski radnici”, a rod uže vrste „bravari”. „Bravari” se opet mogu raščlanjivati na narednom stupnju klasifikacije na svoje vrste. Najniža klasifikacijska grupa, koja se dalje ne raščlanjava nego se u nju neposredno uključuju pojedinačne iskustvene pojave, zove se *najniža vrsta* (infima species). Pojedinačne pojave se klasifikuju na taj način što se uključuju u jednu od najnižih vrsta klasifikacije, jer samo u tom slučaju dobijaju dovoljno određeno mesto u klasifikacijskom sistemu. Neka se pretpostavi da treba klasifikovati jedno određeno zanimanje, na primer „strugar na karusel strugu”. Kako su u našoj klasifikaciji najniže klasifikacijske jedinice skupine, to znači da treba odrediti skupinu kojoj ovo zanimanje pripada. Ako je skupina „metalostrugari na automatskim i poluautomatskim strugovima”, u koju je ovo zanimanje razvrstano, pravilno određena, položaj zanimanja je utvrđen u klasifikacijskom sistemu kao celini. Jer ova skupina spada u vrstu „metalostrugari”, podgrupu „metalni radnici” i grupu „industrijski i zanatski radnici”, a ova poslednja čini jednu od osnovnih vrsta najvišeg pojma „zanimanja”. Dok se konkretna pojava ne uključi u najnižu klasifikacijsku jedinicu određenog klasifikacijskog sistema, ona nije na dovoljno precizan i dosledan način razvrstana.

Svaka klasifikacija treba da zadovolji izvesne logičke i teorijske zahteve. Među logičke zahteve spada (1) *doslednost*. U doslednoj klasifikaciji se sve klasifikacijske grupe na svim stupnjevima stvaraju na osnovu istog kriterija deobe, koji se obično naziva *fundamentum* ili *principium divisionis*. Ako se

razne klasifikacijske jedinice stvaraju na osnovu različitih kriterija, klasifikacija nije dosledna i stvara se samo zbrka. U praksi ovo načelo često nije lako sprovesti, naročito ako je kriterij um deobe apstraktne ili vrlo opšte prirode i ispoljava se u različitim pojavnim oblicima. Klasifikacije mogu usled toga na pojavnom nivou izgledati vrlo nedosledne, a u stvari biti sasvim dosledne, i obrnuto. Na primer, u klasifikaciji zanimanja se obično kao kriterij javlja „vrsta posla” koja se u stvarnosti ispoljava u neobično raznolikim oblicima konkretnog rada.

(3) Drugi logički zahtev koji se postavlja svakoj klasifikaciji jeste da bude *potpuna*, što znači da zbir obima vrsta ili potklasa na koje se raščlanjava obim pojma, koji je u klasifikaciji njihov rod ili klasa, treba da se poklapa sa obimom pojma roda, odnosno klase. Načelo potpunosti, kao uostalom i sva druga logička načela klasifikovanja, važi podjednako za sve stupnjeve klasifikacije. Pri tome ne treba izgubiti iz vida da je efekat greške tim veći što je ona učinjena na višem stupnju. Najtešnje povezan sa načelom potpunosti jeste (3) zahtev da klasifikacija bude što *iscrpnija*, tj. da se u ovom raščlanjavanju što manje upotrebljava tzv. rezidualne grupe, čiji je smisao nedovoljno određen jer su one obično mešavina raznorodnijih delova. Ukoliko je ovakvih grupa, koje se obično označavaju „razni”, „ostali” i si. više, i ukoliko se u njih mora razvrstati znatan deo konkretne izvorne građe, klasifikacija je manje iscrpna i određena. (4) Naredni zahtev jeste da se sve klasifikacijske grupe na istom stupnju moraju *međusobno isključivati*. Ako se, naime, pojedine klasifikacijske grupe na istom stupnju ne isključuju nego se njihov obim delimično ukršta, postaje neizvesno u koju od njih treba razvrstati pojedine pojave, i u takvim slučajevima razni pojedinci koji se služe klasifikacijom razvrstavaju pojedine slučajeve prema svom nahodanju, a ne prema jasno utvrđenim opštim pravilima. Napokon, (5) poslednji zahtev, koji nije sasvim logičke prirode jer se u njemu logički kriteriji kombinuju sa određenim teorijskim potrebama, sastoji se u težnji da klasifikacija ima dovoljnu sposobnost za razlikovanje klasifikovanih pojava ili *dovoljnu diskriminacijsku oštrinu*. Već prilikom razmatranja preciznosti videlo se da nema nekog univerzalnog standarda naučne preciznosti. Stoga je zahtev za dovoljnom diskriminacijskom sposobnošću klasifikacije zadovoljen ako je ona toliko razvedena da u izvesnoj građi otkriva teorijski značajne razlike. Prilikom nastojanja da se postigne diskriminacijska oštrina klasifikacije moguće su greške u suprotnim pravcima. Prva vrsta grešaka nastaje kad su klasifikacijske grupe suviše nehomogene i usled toga ostaju prikrivene neke značajnije razlike među pojavama, pa se određene pojave i odnosi ne mogu dovoljno čisto proučavati. Druga vrsta

grešaka sastoji se u preteranom formalističkom cepkanju nekih celovitih iskustvenih pojava, usled čega mogu ostati nezapažene neke njihove izrazito globalne karakteristike.

Navedeni logički zahtevi, koji bi se mogli dalje razvijati, važe za sve klasifikacije. Ali svaka klasifikacija ima i određeniji cilj da na nekom području stvarnosti omoguću dublje sagledanje postojećeg reda ili rezultata nekog razvojnog procesa. U vezi s tim se postavljaju i teorijski zahtevi. Već je rečeno da ima mnogo više izgleda da će neka klasifikacija moći da bude sredstvo za otkrivanje postojećih pravilnosti ako se zasniva na nekim značajnim konstitutivnim osobinama određenih pojava. Svaka pravilnost i red na određenom delu stvarnosti nastaju u postojećim determinističkim strukturama i odnosima, ili su rezultat njihovog delovanja u prošlosti. Što neka klasifikacija omogućuje prodor u dublje slojeve determinizma na određenom područja stvarnosti, to se pomoću nje mogu otkrivati trajniji i opštiji odnosi. Zbog toga je osnovno epistemološko načelo izrade klasifikacija da kriteriji na kojima se one stvaraju pokazuju neku genetičku vezu među pojavama, ili neku njihovu bitnu i trajnu strukturalnu osobinu. U idealnom slučaju isto-rijski zasnovane klasifikacije sjedinjuju oba ova kriterija: genetički kriterij nastajanja sa kriterijem bitnih aktualnih strukturalnih osobina. Ovakve klasifikacije se zasnivaju na nekim naučnim saznanjima o tome kako aktualna struktura pojava, odnosno neka njihova bitna strukturalna osobina, proizilaze iz njihovog prethodnog razvoja. Klasifikacije zasnovane na gene-tičko-strukturalnim kriterijima se ponekad nazivaju prirodnim klasifikacijama. Ovakve klasifikacije se, po pravilu, nalaze na višem nivou opštosti i sistematičnosti od klasifikacija koje se služe nekim opisnim ili pragmatičko-teleološkim kriterijima. Ovo se može ilustrovati jednim primerom iz istorije nauke. Lineova klasifikacija stvorena pre teorije evolucije nije u klasifikovanju biljnih i životinjskih vrsta mogla da se zasniva na genetičkom kriteriju, već joj je preostajalo samo ispitivanje njihovih aktualnih struktura, i stoga je prilikom klasifikovanja pojedinih pojava bilo teže izbeći da se neke pojavne osobine smatraju njihovim bitnim strukturalnim karakteristikama. Kasnija klasifikacija biljnih i životinjskih vrsta mogla je, koristeći saznanja teorije evolucije, daleko više uzeti u obzir genetički momenat. Ali, iako je upotreba genetičkih i strukturalnih kriterija najvažnije teorijsko načelo stvaranja klasifikacija, ove mogu nastajati i na drugim osnovama, radi nekih užih i specifičnijih teorijskih ili praktičnih ciljeva. Jedan primer ove vrste su klasifikacije na osnovu ekoloških kriterija, tj. uzimanja u obzir ekoloških uslova u kojima se javljaju određene pojave. U biologiji postoje razne ekološke klasifikacije u kojima se živo-

tinje i biljke razvrstavaju, na primer, na šumske insekte, na ptice koje žive u močvarama, na tropske biljke i slično. Ove klasifikacije imaju nesumnjivo izvesnu naučnu vrednost, naročito u ispitivanju rasprostranjenosti raznih pojava. Ali, one očigledno ne mogu da budu osnovne, fundamentalne klasifikacije, jer nisu izgrađene na kriteriju s najširim sistematskim značajem. Druge klasifikacije, koje se vrlo mnogo upotrebljavaju u primenjenim naukama, izgrađene su na pragmatičko-teleološkim kriterijima, tj. sa stanovišta neke specifične korisnosti i praktične upotrebljivosti određenih pojava, pa se, na primer, biljke razvrstavaju na jestive, otrovne, lekovite, ukrasne i si.; domaće životinje na one koje služe za rad, za ishranu, odbranu, ukras i si. Može se analogno tome pretpostaviti da neko ministarstvo spoljnih poslova klasifikuje druge države na prijateljske, neprijateljske i neutralne, i ne može se osporiti da ovakva klasifikacija može imati praktičnu vrednost. Ali obe navedene vrste klasifikacija se ne zasnivaju na bitnim genetičko-strukturalnim osobinama pojava; one ne čine klasifikacijsku osnovu teorijskog sistema neke nauke, nego su stvorene sa mnogo ograničenij im ciljem i mogu se solidnije zasnovati ako postoje neke osnovne, fundamentalne klasifikacije istih pojava.¹⁾

Da bi se razumeo način nastajanja i uloga klasifikacija u nauci treba imati na umu da se iste pojave mogu klasifikovati na vrlo mnogo različitih načina, u zavisnosti od toga koje su njihove osobine i veze sa drugim pojavama u središtu inte-resovanja. Konkretne iskustvene pojave su redovno složene, imaju različite osobine i stoje u različitim vezama sa drugim pojavama. Za pojedinu od tih veza relevantna je, ili je od odlučujućeg značaja samo neka njihova osobina. Kad se neka klasifikacija stvara da bi se pomoću nje utvrdilo postojanje i po-sledice neke specifične veze između klasifikovanih i nekih drugih pojava, klasifikacija se mora zasnivati na onoj njihovoj

¹⁾ U svakoj nauci koja proučava vrlo raznovrsne pojave, stvara- ' nje sistematskih klasifikacija jeste jedan od najvažnijih i istovremeno neobično težkih zadataka. Načelima klasifikacije bavi se posebna naučna disciplina, taksonomija. U sociologiji je ovaj zadatak još uvek sasvim slabo rešen. Ne samo da ne postoji teorijski zasnovan jedinstven takso-nomski sistem za razvrstavanje društvenih pojava nego su i klasifikacije pojava na užim područjima društvenog života obično nepotpune, • .²⁾ Postignuta šira saglasnost o njihovoj upotrebi. S obzirom na istoričnost društvenih pojava, razumljivo je da se sistematske klasifikacije mogu stvarati jedino na uporedno-istorijskoj osnovi. Zbog toga, verovatno, postoji dublja veza između zapostavljanja uporednih istraživanja i nedovoljnih nastojanja da se na sistematski način rešava takso-nomski problem. Ne treba zaboraviti da su biološke klasifikacije takođe nastale uporednim putem. (Sire o načelima taksomanije vid. G. G. Simpson, Principles of Animal Taxonomy, Columbia University Press, New York 1961.)

osobini koja je u toj vezi najvažnija. Ali ta osobina ne mora imati isti značaj u drugim vezama iste vrste pojava. Stoga su za razne istraživačke ciljeve potrebne različite klasifikacije. Pri tom se ne ispušta iz vida da su bitne strukturalne osobine određenih pojava redovno relevantne za najveći broj njihovih veza s drugim pojavama.

Ovi stavovi se mogu ilustrovati na primeru klasifikacije zanimanja, koje je izrazito složena društvena pojava koja deluje kao vrlo aktivan činilac u mnogobrojnim vezama sa drugim pojavama. Zbog toga su u nauci potrebne različite klasifikacije zanimanja. Neke od njih uzimaju u obzir prvenstveno funkcionalni sadržaj zanimanja, ne vodeći pri tom računa o stručnosti pojedinih vrsta zanimanja koja pripadaju istom funkcionalnom tipu, jer stručnost u nekim ispitivanjima nema veću važnost. Na primer, kad se ispituju uzroci profesionalnih oboljenja ili neke druge osobine lica određenih zanimanja, a koje proizilaze iz njihovog funkcionalnog sadržaja, potrebno je, pre svega, znati u čemu se sastoji funkcionalna delatnost pojedinih zanimanja i u kakvim se uslovima ona obavljaju. Ako se, međutim, proučava kako se u društvenoj strukturi obrazuju razni društveni slojevi, funkcionalni sadržaj zanimanja postaje manje važan, a raste značaj njihovih drugih osobina, kao što je njihov stručni nivo, karakter proizvodnog odnosa, veličina dohotka i si., jer ovi činioci više od funkcionalnog sadržaja zanimanja određuju društvenu pripadnost pojedinih ljudi. Pojedini slojevi radništva stvaraju se prvenstveno na bazi različitog stručnog nivoa, jer je s tim obično povezano različito obrazovanje, različito proizvodno iskustvo, različit dohodak, a s tim u vezi i različit društveni ugled i životni stil. U detaljnim ispitivanjima društvene podele rada neophodno je da se vrlo konkretan funkcionalni karakter zanimanja poveže sa nivoom stručne spremlje. Navedeni primer nije neki izuzetak, nego ilustracija česte potrebe da se složene pojave klasifikuju na više načina. Da bi se to pokazalo, navešće se još jedan primer. Škole, kao obrazovne ustanove i školska sprema pojedinaca mogu se razvrstati takođe na bar dva različita načina, uzimajući, prvo, u obzir nivo školovanosti (osnovni, srednji, viši i visoki), a, drugo, vrstu stručne delatnosti za koju određene škole osposobljavaju. U ovom drugom slučaju opšta kategorija „srednje škole“ jeste sasvim nedovoljno određena, jer je potrebna konkretni ja podela srednjih škola na gimnazije, tehničke, ekonomske, medicinske, škole za nastavni kadar, vojne, i si. Isto vredi i za klasi-fikovanje individualne školske spremlje.

Prema tome, u zavisnosti od određenih osobina složenih pojava koje su od odlučujućeg značaja za uspostavljanje nekih njihovih veza sa drugim pojavama moraju se razne njihove oso-

bine uzimati kao osnova za stvaranje specijalnih klasifikacija, što pokazuje da se i ovde polazi od konkretnog istraživačkog problema i poznavanja prirode određenih iskustvenih odnosa. Pri tom, međutim, ne treba zaboraviti da je nauka izrazito siste-motvorna delatnost i da ona nastoji stvoriti sve šire jedinstvene teorijsko-sistematske okvire za objašnjavanje što većeg broja posebnih pojava i problema. U taksonomiji se ova osobina nauke ispoljava kao nastojanje da se stvore što šire upotrebljive osnovne klasifikacije zasnovane na najhitnijim osobinama određenih pojava.

Elementarne klasifikacije i kompleksne tipologije. U mnogim udžbenicima logike načela klasifikovanja iskustvenih pojava se ne razmatraju dovoljno svestrano, jer se uzimaju u obzir uglavnom osobine tzv. elementarnih klasifikacija. Ove su izrazito analitičkog karaktera i zasnivaju se na jednoj osobini ili obeležju klasifikovanih pojava. Ponekad se čak eksplicitno postavlja zahtev da osnova klasifikacije mora da bude samo jedna osobina. Ova shvatanja nisu u skladu s naučnim iskustvom, naročito s iskustvom i potrebama društvenih nauka. Elementarne jednodimenzionalne klasifikacije su, naime, često suviše apstraktno-analitičke i nedovoljne za razvrstavanje kompleksnih pojava, kao i za proučavanje raznih složenih iskustvenih odnosa. Tek ukrštanjem više različitih obeležja određenih pojava mogu se stvoriti klasifikacije koje omogućuje dublje naučno proučavanje raznih kompleksnih pojava i procesa. Usled toga se, pored elementarnih jednodimenzionalnih klasifikacija, vrlo često stvaraju i tzv. kompleksne tipologije, koje su, u stvari, višedimenzionalne klasifikacije. Tipologije nastaju na razne načine, ali najčešće ukrštanjem nekoliko elementarnih klasifikacija, i u svojim jedinicama — tipovima — združuju nekoliko osobina složenih pojava.

Izgleda da kompleksne tipologije imaju daleko veći značaj u naučnom proučavanju društva nego u proučavanju raznih prirodnih pojava, upravo zbog toga što su u društvu deterministički spletovi i njihovi sastavni delovi mnogo složeniji. Priroda raznih vrsta kompleksnih pojava i njihova uloga u složenim determinističkim spletoima može se obično sagledati i preciznije utvrditi ako se na sintetičan način uzme u obzir nekoliko njihovih međusobno povezanih osobina. Upravo ovo se postiže pomoću kompleksnih tipologija. Konkretnom zanimanju je mnogo bliža tipologija koja povezuje njegovu funkcionalnu sadržinu sa stručnom spremom i dohotkom, a za izvesne potrebe i društvenim ugledom, nego niz elementarnih klasifikacija koje zanimanja razvrstavaju samo prema jednom obeležju. Naselja mnogo određenije prikazuje kompleksna tipologija koja se ne zasniva na samo jednoj njihovoj osobini, na pri-

mer broju stanovnika, nego pored toga uzima u obzir niz drugih elemenata, na primer strukturu podele rada i ulogu naselja u užem ili širem geografskom prostoru. Na taj se način u pojedinim grupama naselja po veličini utvrđuju njihovi konkretniji tipovi. Na primer, među naseljima srednje veličine mogu se nalaziti upravni, trgovački i prosvetni centri određenih užih re-jona, jednofunkcionalna industrijska središta u kojima preo-vladava jedna grana industrije, ali koja nemaju širih kulturnih i upravnih funkcija u svojoj neposrednoj okolini, zatim polu-samostalna predgrađa velikih gradova. Isto tako, klasifikacija koja treba da izražava konkretne osobine najčešćih privrednih organizacija mora da se zasniva na nekoliko njihovih obeležja, kao što su: funkcionalni tip, tj. grana delatnosti, veličina i svo--jinska osnova. Na taj se način dolazi do raznih tipova privrednih organizacija, na primer: veliko metalno industrijsko preduzeće, krojačka zadruga, mali privatni poljoprivredni posed i si. Dakle, tipologija koja združuje više obeležja može se mnogo više približiti realnim kompleksnim pojavama, koje su upravo kao takve nosioci određenih bitnih osobina i uticaja. Dalja karakterisitka većine naučnih tipologija jeste da se one dele na manji broj klasifikacijskih jedinica — tipova. Pojedine kombinacije različitih obeležja na kojima se tipologija zasniva mogu se u stvarnosti isključivati. Na primer, u našoj zemlji nije moguće privatno industrijsko preduzeće. U ovoj većoj zgusnutosti tipoloških klasifikacija se najbolje ogleda njihov sintetički i uopštavajući karakter. Naučna vrednost tipologija zavisi od toga da li one adekvatno odražavaju sve postojeće naučno iskustvene komplekse na nekom području.

Izrada tipologija je znatno olakšana ako već postoje elementarne klasifikacije za sve njihove dimenzije. U tom slučaju se prilikom stvaranja tipologije može izvesti formalno ukrštanje tih klasifikacija, da bi se utvrdile sve apstraktno moguće kombinacije i analizom tih apstraktnih mogućnosti ispitalo koje od njih realno postoje, odnosno koje su teorijski zanimljive. Sistematski pregled apstraktnih mogućnosti smanjuje verovat-noću da će se prevideti neki realno postojeći tip klasifikovanih kompleksnih pojava.

2. POJAM I FUNKCIJE MERENJA

Već je rečeno da je svako merenje samo manje ili više preciznija klasifikacija, i da je opravdano jedino ako se pomoću njega postiže precizniji i objektivniji opis pojava i ako se mogu

na precizniji način analizirati razni njihovi odnosi, nego što se može pomoću čisto kvalitativnih klasifikacija. Merenje koje ne usavršava kvalitativne klasifikacije jeste čist formalizam; stvaranje takvog merila je nepotreban posao, a njegova upotreba može da bude čak i štetna jer stvara privid tobožnje egzaktnosti. Ako se epistemološka uloga merenja u nauci shvati na ovaj način, očigledno je da se ne radi ni o kakvom obožavanju broja, ni o kakvoj „numerologiji“ i „kvantofreniji“, nego o objektivnoj oceni mogućnosti usavršavanja naučnog saznanja pomoću merenja. Jer, merenje je tamo gde je izvodljivo jedno od najefikasnijih sredstava za preciziranje i objektivizaciju naučnog saznanja. Pri tom, ne treba nikad kvantitativne podatke dobijene merenjem odvajati od kvalitativnog proučavanja pojava.

Najopštije se pojam merenja može odrediti na sledeći način: merenje je označavanje iskustvenih pojava (kompleksnih pojava, pojedinih njihovih osobina, odnosa ili procesa) pomoću brojčanih simbola koji se merenim pojavama pridaju na osnovu precizno utvrđenih pravila. Pravila na osnovu kojih se raznim veličinama mernih pojava pridaju odgovarajući brojčani simboli su vrlo različita. Videće se da od toga zavise formalne i matema-tičko-statističke osobine pojedinih tipova merila. Ali, ta pravila u svakom slučaju moraju biti jasna, što preciznija, strogo uniformna i u svojoj primeni što manje podložna mogućnim iskrivljavanjima, pod pretpostavkom da merilo upotrebljavaju stručno osposobljena i savesna lica. I u merenju se pojavljuje lična jed-načina lica koje ga upotrebljava, jer pojedinci prilikom upotrebe i najpreciznijih merila unose u proces merenja elemenat subjektivnog. Ali, što je neko merilo preciznije, može se tačnije odrediti koliki je udeo subjektivnog u njegovoj primeni, a ovaj udeo je kod preciznijeg merila, ako njime rukuje stručno osposobljeno i savesno lice, minimalan i ne utiče značajnije na dobijene rezultate.

Već iz ovih opštih stavova o merenju može se zaključiti da je pogrešno gledište koje je 20-tih godina bilo dosta popularno da je nauka merenja, tj. da se najvažniji deo naučnog posla sastoji u merenju. Naučna delatnost niti počinje niti se iscrpljuje merenjem, upravo kao što se ne iscrpljuje ni klasifikovanjem pojava. Kao i klasifikovanje, merenje je samo jedan deo naučno-istraživačke delatnosti koji ima svoje osobene zadatke, ali je najtešnje povezan s naučno-istraživačkom delatnošću, kao celi-nom. U tom sklopu merenje ima tri epistemološke funkcije: (1) opisnu, (2) pojmovnu i (3) analitičku. Iako su ove funkcije međusobno povezane, ipak ih je korisno raščlaniti da bi se jasnije shvatio njihov epistemološki smisao.

Opisna funkcija merenja. Precizan opis pojava i njihovih međusobnih odnosa je preduslov za izvođenje tačnih uopštavanja

i objašnjavanje nekih utvrđenih odnosa. Povezivanje posma-tranja sa merenjem omogućuje da se poveća preciznost i uporedivost pojedinačnih podataka, a zatim i sintetičnijih oblika opisa koji se izgrađuju na tim podacima. Usled toga što se merenjem povećava preciznost i uporedivost opisa, u nauci postoji težnja da iskustveni podaci budu što češće izraženi u obliku vrednosti nekih standardnih merila. Ali opisna vrednost merenja je naročito velika u teorijskim naukama, zbog osobenog načina njihovog opisivanja iskustvenih pojava. U opisnim naukama, u kojima preovladavaju klasifikacijski interesi i zadaci, opisuju se pretežno pojedine vrste pojava i opis se kreće uglavnom na fenomenalnom nivou. U teorijski razvijenim naukama, težište istraživanja se pomera ka otkrivanju i objašnjavanju iskustvenih odnosa među pojavama i opisivanje stoga dobija naglašen relacionalni karakter. Teorijsku nauku ne interesuju izolovane osobine pojedinih vrsta pojava. Pojedine osobine pojava su samo sredstvo da bi se utvrdili neki njihovi međusobni odnosi. Ispitivanje i objašnjavanje odnosa između iskustvenih pojava je glavni zadatak teorijskih istraživanja, bilo da se ispituju (1) strukturalni odnosi između raznih osobina složenih pojava, (2) neki odnosi između relativno nezavisnih pojava ili (3) sistem odnosa na nekom užem ili širem području stvarnosti. Ali u sva tri slučaja opis polazi od analitičkog raščlanjavanja složenih iskustvenih kompleksa, sa ciljem da se u njima otkriju neke osnovne komponente i njihovi međusobni odnosi. Ovo, naravno, ne znači da neke od tih komponenti ne mogu da budu i same složene od više elementarnih osobina. Što se za više komponenti ispitivanih iskustvenih kompleksa mogu izgraditi standardizovana merila, ispitivanje njihovih raznih odnosa može da bude preciznije. U težnji da otkrije neke stalne opšte odnose teorijska nauka se služi apstrakt-no-analitičkim postupcima, i u svom opisivanju pojava udaljuje se od neposredne opažajne konkretnosti a usredsređuje se na neke osnovne poznate ili pretpostavljene — iskustvene činioce, njihove međusobne odnose i dejstva na ostale pojave. Ako se raspolaže merilima za ove bitne iskustvene činioce i različite odnose između njih i drugih pojava, ispitivanje raznih odnosa među pojavama je znatno olakšano. Teorijski opis pojava je, dakle, nužno selektivan, i „potpuna“ pojavna konkretnost opisa nema samostalan značaj. Pojavna konkretnost opisa je korisna samo u onoj meri u kojoj služi kao iskustvena građa za analitički opis i za proveravanje raznih teorijskih zaključaka. Merenje predstavlja formalizaciju ove nužne selektivnosti naučnog opisa u teorijskim naukama, koja treba da osigura što veću uporedivost podataka.

Radi ilustracije iznosi se skica modela za opisivanje lokalne zajednice, tj. jednog izrazito kompleksnog društvenog

oblika, koji se zasniva na nekim osnovnim strukturalnim i dinamičkim odnosima u okviru zajednice. Kompleksniji opis lokalne zajednice morao bi uzeti u obzir bar sledeće elemente: (1) prirodno i mehaničko kretanje stanovništva, osnovne demografske strukture, kao i obrazovnu, profesionalnu, ekonomsku nacionalnu strukturu stanovništva; (2) institucionalnu strukturu lokalne zajednice, tj. razne ustanove i organizacije koje u njoj deluju i rezultate njihove delatnosti; (3) odnose između pojedinih kolektivnih delova strukture; (4) podatke o stepenu moralne integracije zajednice; i (5) međusobne odnose lokalne zajednice i njene uže i šire društvene sredine odnosno okoline. Ako se većina elemenata, koji treba da služe za kompleksan opis lokalne zajednice, može izraziti u merljivim veličinama, opis se može pretvoriti u strukturalno-dinamički model u kome se mogu ispitivati razni aktualni strukturalni odnosi između pojedinih njenih delova i delatnosti i kako promene što počinju na jednom području društvenog života zajednice utiču tokom vremena na njene ostale delatnosti i delove. Naravno, u ovakvom opisu kvantitativni elementi se prepliću sa kvalitativnim. Kvalitativni elementi često određuju osnovni okvir u kome se kreće opis pojedinih delatnosti i odnosa u zajednici. Podaci o njenoj društvenoj organizaciji odnose se na kvalitativno određene tipove društvenih ustanova i organizacija (političke, upravne, privredne, prosvetne, zdravstvene, zabavne itd.). Kvantitativni podaci o raznim procesima nastaju takođe prebrojavanjem nekih izrazito kvalitativnih pojava, kao što su, na primer: rođenja, smrtni slučajevi, doseljenja, odseljenja, razne kolektivne manifestacije u životu zajednice, kvalitativno različiti oblici kršenja normi (pravnih i moralnih) kojima je regulisan život zajednice, itd. Isticanje važnosti merenja kao sredstva za opisivanje društvenih pojava ne znači, prema tome, da se potcenjuju kvalitativni elementi opisa. Ali slabost mnogih opisnih radova sastoji se upravo u tome što im nedostaju precizni kvantitativni podaci o učestalosti raznih pojava. Mnogobrojne teorijske analize su moguće i bez sistematskih i tačnih podataka o učestalosti pojedinih pojava. I na manjem broju slučajeva može se stvarati tipološka klasifikacija postojećih oblika neke pojave i mogu graditi hipoteze o nekim njihovim međusobnim odnosima i uzrocima. Ali ovo nije dovoljno za potpun opis, nego može da bude samo njegov polazni pojmovno-hipotetički okvir. Da bi opis bio potpun i precizan učestalost pojedinih vrsta pojava mora biti kvantitativno izražena, tj. izmerena; na primer, tipološka analiza oblika odstupanja od društvenih normi mora biti potkrepljena podacima o broju pojedinih tipova odstupanja. Bez preciznih kvantitativnih podataka, opis se približava nekontrolisanom ličnom utisku istraživača. Ovaj je ipak prinuđen da iznosi razne prividne kvanti-

tativne i kvazi-statističke tvrdnje, na primer da se mnogo sveta u naselje doselilo sa svih strana, da su stambene prilike teške, ali da se poboljšavaju, da plodnost stanovništva opada, itd. čita[^] lac ovakvih opisa ne može da utvrdi ni koliko istraživačevi utisci verno odražavaju stvarno stanje, ni koliko se u njegovim tvrdnjama mesa opis činjeničkog stanja s njegovim shvatanjima o tome šta bi trebalo da bude. Jer, recimo, neko može da smatra da je plodnost stanovništva u lokalnoj zajednici niska zato što ne odgovara njegovim shvatanjima o optimalnom tempu prirodnog priraštaja, a da ta njegova shvatanja nemaju opštiju i objektivniju podlogu. Još manje se na osnovu impresionističkih opisa mogu sistematski proveravati i "dokazati neki opštiji stavovi. Dakle, opisna funkcija merenja sastoji se u omogućavanju preciznijeg opisa složenih pojava i raznih odnosa između različitih vrsta pojava, kad god opis mora da sadrži neke količinske odredbe.

Pojmovna funkcija merenja i operacionalizam. Ako se zanemari načelni stav da li je merenje društvenih pojava uopšte moguće i naučno korisno, verovatno da ni o jednom epistemološkom svojstvu merenja nije bilo više spora i jednostranih shvatanja nego o njegovoj pojmovnoj funkciji. Ovo je, na prvi pogled, tim neobičnije jer se gotovo svi slažu da se ova funkcija merenja sastoji u tome što je teorijski adekvatno, i pouzdano merilo preciznija a eventualno i idealna operacionalna definicija određenog pojma. Ranije je pokazano da operacionalne definicije služe za metodičnije povezivanje pojmovnog aparata nauke sa iskustvom. Ovo je od izuzetnog značaja za usavršavanje naučnog jezika koje ne zavisi samo od pravilnog rešavanja semantičkih i sintaksičkih problema, nego i od povećanja operativno-tehničkih mogućnosti da se u nauci dođe do preciznih podataka o određenim iskustvenim sadržajima. Logičko-semantička analiza može ukazati na mnoge logičke nedostatke naučnog jezika, štetne uticaje vanskaznijih momenata, predložiti bolja rešenja raznih terminoloških teškoća, ali iskustvena preciznost naučnog jezika odlučujuće zavisi od načina na koji se u naučnim istraživanjima uspostavlja odnos prema određenim pojavama u stvarnosti. Značaj pojmovne funkcije merenja sastoji se u stvaranju tehničkih mogućnosti preciznijeg povezivanja naučnih pojmova sa stvarnošću.

U ovom se uglavnom slažu svi epistemolozi koji pozitivno ocenjuju naučni značaj merila. Nesporazumi se odnose na shvatanje na koji način merenje ostvaruje svoju pojmovnu funkciju. Ima, naime, pokušaja da se ta funkcija izdvoji iz celine naučno-istraživačke delatnosti, i da se, ovako izdvojena, znatno preceni, ponekad toliko da se nauka gotovo izjednači s mere-njem. Ovo precenjivanje pojmovne funkcije merenja je najviše

došlo do izražaja u operacionalizmu. Operacionalisti su mnogo učinili u pogledu razvijanja tehnike merenja, ali su krivi i za mnogobrojna lutanja. Naglašavajući da merenje čini naučne pojmove objektivnijim i preciznijim jer ih na jednoznačiji način povezuje sa iskustvom, operacionalisti su izgubili iz vida da se iskustveni sadržaj nekog pojma ne određuje samo njegovim preciznim povezivanjem sa iskustvenim pojavama. Naučni pojmovi obično ne nastaju izolovano, nego u nekoj široj teorijskoj zamisli ili teorijskom sistemu. U toj široj misaonoj celini pojam dobija određeno značenje i smisao, a njegova naučna vrednost i plodnost sastoje se prvenstveno" u tome koliko se on u široj teorijskoj zamisli ili sistemu može upotrebiti za ispitivanje različitih naučno značajnih iskustvenih odnosa. Odvojen od neke šire teorijske zamisli ili teorijskog sistema nauke, pojam nema veću naučnu vrednost, ma koliko bio precizan. Smisao nekog naučnog pojma postaje jasan kad se, pored njegovog neposrednog iskustvenog sadržaja, poznaju njegove veze sa ostalim pojmovima u određenoj nauci.

Operacionalisti su sasvim potcenili uticaj širih teorijskih momenata i potreba na nastajanje značenja pojedinog pojma, i njegovo značenje izjednačili sa postupcima operacionalizacije. Zbog toga su oni mogli smatrati da su izradom merila za neki pojam rešeni svi problemi njegovog stvarnog značenja. Evo šta je o tome tridesetih godina pisao Landberg (Lundberg), jedan od najpoznatijih predstavnika operacionalizma u sociologiji: „Nijedna glupost nije u sociologiji više rasprostranjena od primedbe da moramo, da bismo mogli meriti, najpre definisati, opisati ili „znati" šta merimo. Ova tvrdnja se obično smatra očiglednom činjenicom koju ne treba ispitivati. Izgleda da se gubi iz vida da je merenje jedan način definisanja, opisivanja i saznavanja".²⁾ Pošto je merilo shvaćeno kao najbolja, pa čak i jedina definicija predmeta merenja, Landberg i ostali operacionalisti su smatrali da je besmisleno pitati šta se nekim merilom meri i u kakvom odnosu rezultati toga merenja stoje sa drugim naučnim saznanjima o određenim pojavama. Vrlo često se, na primer, govorilo da je inteligencija ono što meri neki test za njeno ispitivanje. Smatralo se da nema potrebe za nekom širom definicijom inteligencije. Isto tako se govorilo da je društveni položaj ono što meri neka lestvica izgrađena u tu svrhu. Ovi primeri govore da su postojala mišljenja, koja ni danas nisu sasvim iščezla, da je moguće izraditi naučno upotrebljivo merilo bez prethodne teorijske analize predmeta merenja.

.. , *) G. Lundberg, Foundations of Sociology, Macmillan, New York, 1939.

Ipak nije naročito teško dokazati da je operacionalističko shvatanje pojmovne i funkcije merenja pogrešno.³⁾ Na primer, i pored mnogobrojnih pokušaja da se meri inteligencija, još uvek su nerešena mnoga bitna pitanja njenog definisanja i merenja. Jedno od tih pitanja jeste kako prilikom merenja eliminisati uticaj ranije stečenog znanja i iskustva. Ako se inteligencija definiše kao sposobnost snalaženja u novim situacijama, nesumnjivo je da je obim iskustva i stečenih znanja, koja se mogu upotrebiti u nekoj novoj situaciji, takođe jedan od činilaca koji utiču na pronalaženje adekvatnog rešenja. Pored toga, prilikom primene testova inteligencije, naročito testova verbalnog karaktera, javlja se i jedna druga teškoća. Jezik koji se u njima upotrebljava, i pojedini upotrebljeni pojmovi, ne moraju biti podjednako pristupačni licima različitog obrazovanja, kao i licima odraslim u različitim društvenim sredinama, pa je i ovu okolnost teško eliminisati iz nekih merenja inteligencije kao specifične, iako po definiciji vrlo opšte psihičke sposobnosti. Nadalje, prilikom ispitivanja inteligencije postavlja se pitanje o njenom odnosu prema stvaralaštvu. Poznato je da ima vanredno bistrih ljudi, koji iz raznih razloga nemaju stvaralačkih sposobnosti. Pojam inteligencije ostaje vrlo neodređen ako se ne razmatra u vezi s ostalim čovekovim psihičkim sposobnostima. Ako se, pak, inteligencija, ili predmet nekog drugog merenja, analizira i definiše na teorijski zadovoljavajući način, stvaraju se mnogo povoljniji uslovi za izradu merila, kao i za ispitivanje njegove teorijske adekvatnosti i naučne upotrebljivosti. Traženje bilo kakvog kriterija adekvatnosti merenja znači napuštanje operacionalističkog stanovišta da je predmet merenja onaj što merilo meri, tj. da se on može odrediti jedino strukturom samog merila. Nastanak naučnih pojmova i odgovarajućih merila upravo je suprotan operacionalističkim shvatanjima. Ne polazi se u stvaranju naučnih pojmova od gotovih merila, nego se merilo izgrađuje za određen pojam na osnovu shvatanja odnosa između tog pojma iskustvenih činjenica i drugih naučnih pojmova. Merilo, kao i svaka operacionalna definicija, služi za usavršavanje pravila korespondencije. Ova pravila ne utvrđuju sadržaj pojma, nego ga samo preciznije povezuju sa podacima o stvarnostima. Međutim, stvaranje naučnih pojmova se ni izdaleka ne iscrpljuje usavršavanjem pravila korespondencije. Najveću meru stvaralačke sposobnosti zahteva upravo pronalaženje i³⁾ Najiscrpnija kritička studija o operacionalizmu, kao epistemološkom stanovištu, jeste knjiga A. G. Benjamin, *Operationism*, Ch. Thomas, Springfield, 111., 1955; vid. i C. G. Hempel, *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science*, *International Encyclopedia of Unified Science*, vol. II, N° 7, University of Chicago Press, Chicago, 1956, p. 39-50.

razvijanje novih, teorijski plodnih pojmova. Svaki takav pojam jeste izraz jednog više ili manje novog načina gledanja na neke iskustvene pojave i njihove iskustvene odnose. On nastaje u sukobu novog iskustva sa ranijim teorijskim saznanjima i pretpostavkama. Tek pošto je stvaralački rad na određivanju osnovnog sadržaja nekog novog pojma završen, dolazi u prvi plan usavršavanje pravila korespondencije, operacionalisanje pojma, eventualno stvaranjem jednog novog merila. Ovo, naravno, ne znači da se potcenjuje uloga merenja i njegov uticaj na teorijska shvatanja o određenim pojavama i na promenu teorijskih definicija pojmova. Primenom preciznijeg merenja sadržaj određenog pojma postaje iskustveno određeniji; mogu se jasnije uočiti iskustveni stupnjevi u kojima se javljaju pojave na koje se pojam odnosi; egzaktnije se mogu ispitivati razni odnosi pojava na koje se pojam odnosi; ukratko, dolazi do novih i preciznijih iskustvenih saznanja koja lako mogu dovesti u pitanje opravdanost ranijih teorijskih definicija određenog pojma.

Polazeći od iznetih shvatanja uloge merenja u određivanju sadržaja naučnih pojmova, operacionalizam je prirodno naglasio pretežno tehničku stranu merenja, a zapostavio ispitivanje njegove teorijske adekvatnosti i naučno sistematske značajnosti. Ovo, možda, u određenom momentu nije bilo loše jer je uticalo na podizanje tehničke kulture sociologa i naučnika iz drugih društvenih nauka, ali je svođenje problema merenja na tehničku stranu prouzrokovalo i mnoge naivnosti i nepotrebna lutanja. Epistemološka osnova svih jednostranosti operacionalizma jeste izrazito empirističko shvatanje nauke. Evo kako Lundberg izražava i dovodi do apsurdna empirističko shvatanje nauke: „Ukoliko nauka napreduje nalazimo sve manje i manje interesovanja za pitanja, kao na primer „što“ je elektricitet. Izuzev nekih filozofa, dece i drugih više ili manje semantički poremećenih lica (s naučnog gledišta), većina ljudi nalazi da je dovoljno da se elektricitet definiše pomoću onog što on čini. On je ono što u izvesnim uslovima ubija ljude, čini da vozovi idu, ševa u oblacima, osvetljava svetiljke, čini da se kazaljka voltmetra kreće do izvesne brojke itd.“⁴⁾ Kad bi nauka samo na ovaj pojavni način određivala svoje pojmove i iskustvene pojave, ona nikad ne bi uspeła da stvori tako apstraktan pojam kao što je elektricitet. Treba se znatno udaljiti od neposredne pojave ravni da bi se došlo do ideje da je ono što ševa u oblacima i ono što pokreće vozove ista prirodna pojava. Ovo se, ostajući na opažajnom planu i zadržavajući se na ispitivanju posledica raznih pojavnih oblika elektriciteta, nikad ne bi moglo zaključiti. Da bi se iz niza raznovrsnih pojavnih oblika mogle

⁴⁾ G. Lundberg, op. cit., p. 62.

izvesti neke njihove zajedničke osobine neophodne su, prema tome, izvesne dublje pretpostavke o prirodi pojava. Te pretpostavke su srž definicija teorijskih pojmova.

Analitička funkcija merenja. Ukoliko se prilikom prikupljanja izvornih obaveštenja i izdvajanja izvornih podataka upotrebljavaju precizniji postupci, mogu se u kasnijoj analizi podataka upotrebiti jača matematičko-statistička sredstva. U svakom savremenom udžbeniku statistike se uz prikaz matematičkih osobina nekog statističkog postupka objašnjava na kakve se on izvorne podatke može primeniti. Sasvim je razumljivo da sredstva matematičko-statističke analize ne mogu iz podataka izvući više obaveštenja, nego što je prilikom stvaranja podataka u njih uneto. Ako se u analizi primenjuju neadekvatna matematičko-statistička sredstva, kojima ne odgovara nivo preciznosti podataka, stvara se samo privid veće egzaktnosti. Ako se izvorni podaci stvaraju pomoću preciznijih merenja, mogu se primenom jačih matematičko-analitičkih postupaka preciznije ispitati razni iskustveni odnosi. U tome se sastoji analitička funkcija merenja.

3. VRSTE MERENJA

Mnogi nesporazumi o epistemološkoj vrednosti merenja uopšte, ili o mogućnosti merenja na nekom užem području nastaju zbog toga što se merenje poistovećuje s nekom svojom vrstom, obično sa merenjem s najpreciznijim posmatračkim svojstvima i najvećim analitičkim mogućnostima. U stvari se pojedine vrste merenja međusobno znatno razlikuju. Pošto se apstrahuje razlika u sadržaju pojedinih merenja, merila se obično klasifikuju prema sledećim kriterijima: (1) po načinu kako se merenje izvodi, a s tog stanovišta se merenja dele na osnovna i izvedena; (2) po formalnim karakteristikama svojih lestvica, tj. kakve razlike lestvice utvrđuju među merenim pojavama, da li samo razlike u redosledu ili u apsolutnim veličinama; i (3) prema kompleksnosti merenja, tj. da li su merila prosta ili složena.

Osnovna i izvedena merenja. Prema načinu svoga izvođenja merenja se dele na osnovna i izvedena. U osnovnim merenjima metrički standard i jedinica merenja su istog kvaliteta kao i predmet merenja, pa se merenje izvodi neposredno. Evo nekoliko primera: (a) dužina, kad se meri pomoću metra; (b) merenje mase ili težine pomoću težine nekog utvrđenog metričkog standarda; (c) merenje vremena pomoću nekog utvrđenog vremenskog intervala, koji je obično izgrađen na osnovu nekih astronomskih cikličnih ponavljanja. I u proučavanju dru-

štvenih pojava mogu se takođe upotrebiti neka osnovna merenja. Primeri osnovnih merenja: merenje veličine raznih društvenih oblika brojem njihovih članova; merenje dohotka nekom novčanom jedinicom, merenje trajanja određenog društvenog procesa u jedinicama vremena; razna antropometrijska merenja visine, težine, obima pojedinih delova tela, itd.

Pomoću osnovnih neposrednih merenja može se obično postići vrlo velik stupanj preciznosti. Ta merila imaju prirodnu nultu tačku, tj. tačku u kojoj merena pojava iščezava, odnosno uopšte ne postoji. Osnovno u njihovoj primeni jeste da se postigne dogovor o standardnoj jedinici merenja. Ali čak ni to nije presudno, jer ako su standardne jedinice u raznim mernim sistemima precizno određene, vrednosti dobijene jednim načinom merenja mogu se pretvoriti u adekvatne vrednosti nekog drugog načina merenja. Najvažnije je da se izabrana standardna jedinica može kroz vreme održavati u nepromenjenom stanju. Ovo ponekad nije lako postići. Kao primer osnovnog merenja pome-nuto je merenje dohotka pomoću novca. Lako je shvatiti da je glavna teškoća ovog merenja stvaranje jedinstvene jedinice merenja koja bi imala istu vrednost u raznim vremenskim periodima, čak i ako se ta jedinica izražava u određenoj količini zlata, jer se i vrednost zlata menja u toku vremena. Zbog toga preti opasnost da se ne upotrebljava standard koji nije istovetan u različitim situacijama, jer nema stabilnu jedinicu. Da bi se ovo izbeglo, potrebna su komplikovana proučavanja radi svođenja na zajednički imenitelj nominalnih vrednosti novca u različitim periodima i stvaranja relativno istovetnog standarda za merenje dohotka ili nekih drugih ekonomskih pojava u različitim periodima.

U svim naukama postoji relativno mali broj osnovnih merenja, ali se ona vrlo široko upotrebljavaju u izradi izvedenih merila. Na primer, u većini demografskih merenja upotrebljava se kao osnova ukupno stanovništvo, odnosno stanovništvo nekog užeg dela društva koje je dobijeno osnovnim merenjem, u stvari prebrojavanjem. Vrednost osnovnih merenja se, međutim, u epistemologiji često procenivala. Smatralo se da su izvedena merila nužno manje pouzdana i precizna, što ne mora da bude tačno. Neke pojave se mogu meriti preciznije na izveden nego na neposredan ili osnovni način. A posebno je važno da se one mogu meriti na posredan način i u uslovima u kojima je osnovno merilo uopšte neizvodljivo. Na primer, astronomske udaljenosti se uopšte ne mogu meriti na osnovni način, nego samo pomoću izvedenih merenja. Dužina se može meriti na razne načine: trigonometrijski, pomoću radara, zvuka se izvedenim putem mogu dobiti brže isto toliko precizni, pa čak i precizniji, podaci nego ako se ona meri neposredno. Veliki značaj osnovnih me-

renja sastoji se u tome što ona služe kao osnova mnogih izvedenih merenja i kao kriterij za proveravanje njihove tačnosti. Izvedenih merenja ima mnogo više nego osnovnih, a u njih se ubrajaju sva merenja u kojima se metrički standard i predmet merenja razlikuju, pa se merenje izvodi posredno i o predmetu merenja se zaključuje na osnovu nekih drugih pojava. Prema načinu svoga izvođenja ova merenja se dele na dve osnovne vrste: (a) merenja koja se izvode na osnovu nekog zakona, tj. stabilne uzročno-funkcionalne veze između predmeta merenja i pojava pomoću kojih se merenje izvodi; i (b) merenja koja se izvode na osnovu dogovora.⁵⁾

Merenja na osnovu zakona se zasnivaju na nekom utvrđenom zakonskom odnosu između predmeta merenja i neke druge pojave (ili više njih) za koje već postoje standardizovana merila. Preciznost ovih merila zavisi (1) od stabilnosti zakonske veze, i (2) od toga da li se ona može izraziti u obliku precizne matematičke funkcije. Najpoznatiji primer ovakvog merenja jeste merenje toplote pomoću termometra. Merenje se izvodi na osnovu zakona o rastezanju žive pod uticajem toplote, a neposredno se meri dužina živinog stupca. Ali, pošto je poznata zakonska veza između rastezanja žive i toplote, na osnovu dužine živinog stupca mogu se donositi tačni zaključci o toploti. U sociologiji i drugim društvenim naukama postoje takođe mnogobrojna merenja koja se zasnivaju na ovom načelu. Kad se, na primer, društveni položaj pojedinaca meri pomoću vrste i ugleda njihovih zanimanja, visine dohotka, stepena obrazovanja, o predmetu merenja (društvenom položaju) se zaključuje posredno na osnovu pretpostavki o postojanju uzročno-funkcionalnih veza između njega i pojava koje se neposredno mere. Na istom osnovnom načelu se zasnivaju i mnoga druga merenja, na primer, kad se opšti nivo života meri prosečnim trajanjem ljudskog veka i smrtnošću odojčadi, ili kad se stepen društvene integracije neke zajednice meri pomoću učestalosti i rasprostranjenosti raznih oblika kriminala i drugih društveno-patoloških pojava. Jedan primer merenja ove vrste u sociologiji u kojoj je pretpostavljena zakonska veza jasno eksplicirana jeste merenje društvene udaljenosti između pojedinih delova društvene strukture na osnovu učestalosti unutar generacijskih i međugeneracijskih pomeranja između tih delova. Merilo se zasniva na sledećim pretpostavkama: (1) da što je udaljenost između pojedinih delova u društvenoj strukturi veća, to se ona može teže savladati u toku aktivnog društvenog života pojedinaca i između dveju generacija istih porodica; i (2) da otpor protiv društveno nepoželjnih pravaca pokretljivosti relativno uspešnije sprečava

⁵⁾ C. G. Hempel, op. cit, p. 70.

pomeranja na duža nego na kraća odstojanja.⁶⁾ Postoje i drugi načini merenja društvene udaljenosti, koji polaze od raznih psiholoških stavova.⁷⁾ Tačnost i preciznost merila ove vrste zavisi od čvrstine i stabilnosti uzročno-funkcionalnih veza između predmeta merenja i pojava koje se neposredno mere.

U merenju prirodnih pojava, merila na osnovu zakona imaju širi domen upotrebe nego u društvu u kome je deterministička konstelacija složenija i izložena mnogo većim istorij-skim promenama. Zbog toga je u proučavanju društva teže izgraditi jednostavna i široko primenjiva merila na osnovu zakona. Sem toga, pošto su u društvu deterministički odnosi složeni i mnogostrani, teško je naći proste uniformne uzročno-funkcionalne veze među pojavama. Merila se, stoga, moraju zasnivati na većem broju elemenata i njihovi rezultati izražavaju samo određen odnos verovatnoće, koji se retko kada približava potpunoj izvesnosti. Sve to otežava stvaranje šire primenljivih socioloških merila na osnovu zakona.

Merila na osnovu dogovora ili konvencije izražavaju matematički odnos između predmeta merenja i jedne ili više vrsta drugih merljivih pojava. U ovu grupu spadaju, na primer, razna merila na osnovu količnika, koja pokazuju kolika je relativna učestalost određene vrste pojava u nekoj društvenoj sredini. Većina demografskih stopa spada u ovu vrstu merenja. Na primer, stopa nataliteta pokazuje koliko se dece rađa u nekoj društvenoj sredini u toku jedne godine na hiljadu njenih stanovnika. Između sastavnih delova merila — broja rođenih i ukupnog stanovništva — ne postoji neki stalan uzročno-funkcionalni odnos. Ali merila ove vrste su vrlo široko primenljiva i korisna jer omogućuju precizna poređenja relativne učestalosti određenih pojava u raznim društvenim sredinama.

Drugu vrstu merila po dogovoru čine merenja izvedena na osnovu podataka o unutrašnjoj strukturi nekih pojava. Razna sociometrijska merila su primer ovakvih merenja. Ona se zasnivaju na podacima o izborima koje su prema raznim kriterijima izvršili članovi ispitivanih grupa. Na osnovu ukupnog broja izbora, broja uzajamno uzvraćenih i neuzvraćenih izbora, broja ^x pojedinaca koji su izrazito natprosečno birani i onih koje niko nije birao, itd., razna sociometrijska merila pokazuju strukturu

⁶⁾ Sire o ovom načinu merenja društvene udaljenosti vid. G. Carlsson, Social Mobility and Structure, Gleerup, Lund, 1958.

⁷⁾ Jedno od najpoznatijih merila ove vrste je Bogardusova les-tvica društvene udaljenosti. (Vid. E. S. Bogardus, Introduction to Social Research, Suttonhouse, New York, 1936, p. 99-101.) Lestvica postoji u više varijanti u kojima se nešto razlikuju pojedini njeni pokazatelji. Jedna takva varijanta nalazi se u knjizi W. J. Goode, P. K. Hatt, Methods in Social Research, McGraw Hill, New York, 1952, p. 244.

unutar-grupnih odnosa, grupnu ekspanziju, koheziju, koherentnost, integraciju, homogenost, odnosno unutrašnji rascep na više podgrupa i si.⁸⁾

U treću vrstu merenja na osnovu dogovora spadaju razna merila koja se zasnivaju na nekom modelu verovatnoće. Merenje društvene pokretljivosti na osnovu pretpostavki o savršenoj pokretljivosti spada u merenja ove vrste. Pojam savršene pokretljivosti ima matematičko, a ne sociološko ili etičko značenje; ne tvrdi se da je matematički savršena pokretljivost savršena i u društvenom pogledu, ili da je ona etički ideal. Savršena pokretljivost pokazuje kako bi izgledala struktura društvenih pomeranja između dveju generacija u nekoj društvenoj strukturi pod pretpostavkom da društveni položaj roditelja nema nikakvog uticaja na društveni položaj njihove dece. Na primer, ako je 71% stanovnika nekog društva poljoprivrednog porekla, na osnovu savršene pokretljivosti bi trebalo očekivati da će 71% stanovnika u svim društvenim slojevima biti toga porekla. Kao što se vidi, savršena pokretljivost pretpostavlja potpuno ravnomeran i proporcionalan raspored međugeneracijskih pomeranja. Poređenjem stvarne međugeneracijske pokretljivosti sa teorijski očekivanim vrednostima može se utvrditi u kojim pravcima stvarna pomeranja zaostaju za teorijski očekivanim, a gde je stvarna pokretljivost veća od teorijski očekivane.⁹⁾

Ovaj način merenja je vrlo široko primenljiv. Na primer, prilikom ispitivanja ekološke strukture pojedinih naselja može se primenom modela ravnomerne raspodele utvrditi da li i koliko određeni društveni činioci ometaju ravnomeran raspored svih kategorija stanovništva po svim delovima naselja, i utiču na koncentraciju stanovništva s određenim društvenim karakteristikama u pojedinim užim rejonima naselja.¹⁰⁾ Jedna druga oblast u kojoj se merila ove vrste takođe često upotrebljavaju jeste ispitivanje koliko razne društvene osobine ljudi utiču na sklapanje brakova.¹¹⁾ Pojam savršene društvene heterogamije pretpostavlja da je sklapanje brakova nezavisno od nekih društvenih osobina supružnika, tj. da se prilikom njihove⁸⁾ Razna sociometrička merila pokazana su u radu C. H. Proctor, C. P. Loomis, *Analysis of Sociometric Data*, u knjizi M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*, The Dryden Press, New York, 1954, vol. II.

⁸⁾ Šire o ovom vid. u mom radu *Qsvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji*, *Statistička Revija*, god. X (1960), br. 3—4, u kome se nalazi literatura o ovom načinu merenja društvene pokretljivosti.

¹⁰⁾ Vid. E. Shevkv, W. Bell, *Social Area Analysis*, Stanford Sociological Series, Stanford University Press, Stanford, 1955.

¹¹⁾ Vid. moje radove *Sklapanje i razvod braka prema zanimanju*, *Statistička revija*, god. VII (1957), br. 1.; *Sklapanje i razvod braka prema školskoj spremi*, *Sociologija*, god. I (1959), br. 1.

vog sklapanja ne vodi računa o profesionalnim, obrazovnim, nacionalnim i raznim drugim društvenim karakteristikama lica s kojim se brak sklapa. Pretpostavka je očigledno vrlo apstraktna. Ali kad se s ovim teorijskim modelom uporedi stvarna struktura brakova prema zanimanju supružnika, njihovoj školskoj spremi, narodnosti, ranijem bračnom stanju, i si. može se na osnovu odstupanja stvarnih struktura od teorijskih očekivanja dosta precizno izmeriti koliko pojedini društveni činioci selektivno deluju na izvor bračnih drugova.

Prilikom upotrebe raznih modela verovatnoće kao metričkih standarda za merenje nekih društvenih pojava od presudne je važnosti koliko je primenjeni model verovatnoće realističan, tj. koliko on stvarno odgovara realnim uslovima u kojima se zbivaju određene pojave. Ovo se može lako objasniti na primeru sklapanja brakova. Neka se pretpostavi da se ispituje uticaj nacionalnosti na sklapanje brakova i u tu svrhu koristi model savršene nacionalne heterogamije, čije su teorijski očekivane vrednosti izračunate na osnovu podataka o globalnoj nacionalnoj strukturi lica koja su sklopila brak u čitavoj zemlji. Zaključak da su sva odstupanja u stvarnoj strukturi brakova prema nacionalisti supružnika od teorijski očekivanih vrednosti modela posledica selektivnog uticaja narodnosti na izbor bračnog druga može da bude vrlo nerealističan i neosnovan. Poznato je da se većina brakova sklapa u okviru istih naselja, a još se veći njihov postotak sklapa u okviru iste opštine, što je sasvim prirodno, jer brak najčešće nastaje kao rezultat prethodnih dužih i bliskih međusobnih odnosa. Ako u zemlji postoje velika nacionalno homogena područja u kojima se usled toga stvarno mogu sklapati samo homogeni brakovi, model verovatnoće zasnovan na globalnoj nacionalnoj strukturi čitave zemlje je nerealističan za ocenu selektivnog uticaja nacionalnosti na sklapanje brakova. On je utoliko realističniji što je nacionalna struktura svakog konkretnog užeg područja, u kojima se brakovi pretežno sklapaju, sličnija nacionalnoj strukturi čitave zemlje koja je uzeta kao osnova za izračunavanje teorijske raspodele. Ako su regionalne razlike u nacionalnom sastavu velike, mnogo su realističniji modeli verovatnoće koji uzimaju u obzir regionalne nacionalne strukture. Ovaj primer je samo ilustracija opšteg metodološkog načela da prilikom odluke o upotrebi nekog tehničkog sredstva treba uvek prethodno pažljivo oceniti da li je ono adekvatno za ispitivanje određenih pojava.

Merila prema formalnim osobinama svojih lestvica. Za razumevanje raznih oblika merenja ova njihova podela je možda najvažnija, često se, naime, smatraju merenjem samo merila s najjačim formalnim karakteristikama. Američki psiholog Stevens (S. Stevens) je dosta doprineo potpunijem shvatanju

prirode merenja svojom klasifikacijom različitih tipova lestvica. U Stivensovoj klasifikaciji lestvice se dele na: (1) nominalne, (2) ordinalne, (3) intervalne i (4) lestvice količnika.¹²⁾ Ova po-dela dozvoljava da se pojmom merenja obuhvate svi njegovi tipovi, počev od kvalitativnih klasifikacija do merila sa najpreciznijim kvantitativnim osobinama. Nominalna lestvica je, u stvari, drugi naziv za kvalitativnu klasifikaciju. Članovi te lestvice su kvalitativne grupe i merenje se sastoji u prebrojavanju slučajeva što pripadaju određenoj kvalitativnoj grupi.¹³⁾ Klasifikacija zanimanja, koja se sastoji od niza kvalitativnih grupa, jedna je nominalna lestvica. Njene klasifikacijske jedinice nisu stupnjevane prema nekom kvalitativnom obeležju zanimanja, nego su kvalitativno diskretni članovi. Opštiji članovi klasifikacije se dalje raščlanjavaju, ali na specifičnije kvalitativne članove. Povezane sa prebrojavanjem pojedinačnih slučajeva, kvalitativne klasifikacije, ili nominalne lestvice, mogu biti neobično precizna merenja, štaviše jedina mogućna merenja raznih pojava. Zbog toga je pogrešno što se ponekad nominalne lestvice isključuju iz merenja. Ako se neka pojava javlja u diskretnim kvalitativnim oblicima, upotreba nominalnih lestvica jeste jedino mogućan način merenja. Ovo, svakako, ne bi bio dovoljan argumenat, jer bi se moglo tvrditi da se takve pojave uopšte ne mogu meriti. Zbog toga je mnogo važnije pokazati da se rezultati prebrojavanja pojedinačnih slučajeva, koji su razvrstani prema nekoj nominalnoj lestvici mogu — ako ova zadovoljava sve zahteve klasifikacije — pretvoriti u najpreciznije oblike merenja. Primera bi se moglo navesti bezbroj. Neka se uzme da je utvrđen broj doseljenika u nekom mestu i vreme njihovog doseljavanja. Već time je izmeren obim doseljavanja u apsolutnom smislu. Deljenjem broja doseljenika sa ukupnim stanovništvom mesta izračunava njihova srazmera, dakle, jedna nova mera. I zatim se razna naselja mogu porediti prema srazmerama doseljenika na krajnje egzaktan način, idući u pogledu preciznosti poređenja toliko, daleko koliko nam dozvoljava tačnost izvornih podataka i koliko je za određenu svrhu potrebno. Primer pokazuje da se kad je prebrojavanjem utvrđena učestalost nekih čisto kvalitativnih pojava u određenim kolekti-

¹²⁾ S. S. Stevens, On the Theory of Scales of Measurement, *Science*, vol. 103 (1946), p. 677—680; isti, Mathematics, Measurement and Psychophysics, u knjizi S. S. Stevens (ed), Handbook of Experimental Psychology, J. Wiley, New York, 1951, p. 23-29. U svojim kasnijim radovima Stevens je nešto proširio svoju klasifikaciju. Vid. S. S. Stevens, Measurement, Psychophysics and Utility, u knjizi C. W. Churchman Ph. Ratoosh (eds.), Measurement, J. Wiley, New York, 1959, eh. 2.

¹³⁾ Mišljenje da kvalitativne kvalifikacije ne mogu biti osnova merenja zastupa i M. Djurić u knjizi Problemi sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962, str. 107.

vima, ovi mogu razvrstati na osnovu intenziteta učestalosti u čisto kvantitativan niz. A i na brojčane podatke o kvalitativnim pojavama mogu se primeniti razni statistički postupci. Prebrojavanje udruženo sa kvalitativnim klasifikacijama ili nominalnim lestvicama jeste, prema tome, važan oblik merenja.

U drugu vrstu lestvica spadaju tzv. ordinalne lestvice, pomoću kojih se utvrđuje samo redosled duž nekog kontinuuma, ali ne i razlike u apsolutnim veličinama. Ranije upotrebljavani način merenja tvrdoće pomoću Mohove lestvice zasnivao se na izboru nekoliko fizikalnih tela, od kojih svako naredno može da zapara prethodno. Lestvica tvrdoće ima deset stupnjeva; na najnižem mestu se nalazi talk, sa lestvičnom vrednosti „1“, a na najvišem dijamant sa lestvičnom vrednosti „10“. Lestvica, naravno, ne pretpostavlja da postoji ista količinska razlika u tvrdoći između talka i kamene soli, koja se u njoj nalazi na drugom mestu, i između dijamanta i korunda, koji se nalazi na devetom mestu. Lestvica, prema tome, utvrđuje samo položaj u određenom redosledu, a ne i apsolutnu veličinu razlika u mere-noj osobini. U sociologiji, a naročito u psihologiji, većina merila pokazuje uglavnom redosled, a ne i apsolutne razlike između pojedinih članova kontinuuma. Kad neko ima količnik inteligencije 95, a neko drugi 105, razlika od 10 poena na ovom mestu lestvice ne mora biti u količinskom pogledu istovetna sa razlikom između dva lica čiji su količnici 125 i 135. Količnici pokazuju položaj pojedinog slučaja u jednom određenom nizu, koji nema jednake jedinice.

Mnogo preciznije su intervalne lestvice i lestvice količnika. Pomoću tih lestvica može se utvrditi ne samo redosled pojava u određenom nizu već i apsolutna veličina razlika. Ove lestvice imaju jednake, ili tzv. ekvidistantne jedinice. Razlika između intervalnih lestvica i lestvica količnika sastoji se samo u tome što lestvice količnika imaju i prirodnu nultu tačku. Poznato je da je nulta tačka nekih lestvica izabrana konvencionalno. Na primer, nulta tačka u uobičajenom merenju toplote nije prirodna, nego je toplota na kojoj se dešava jedna fizikalna pojava izabrana kao nulta tačka. Zbog toga nije opravdano tvrditi da je toplota od +10° dvaput veća od toplote od + 20°, nego samo da je za deset stupnjeva veća. Kad je nulta tačka nekog merila prirodnog karaktera, tj. kada u njoj merena pojava uopšte ne postoji, mogućna su poređenja raznih rastoja-nja na lestvici i u apsolutnom smislu. Karakteristično je da se intervalne lestvice obično vremenom pretvaraju u lestvice količnika. Na primer, podaci o toploti dobijeni uobičajenim načinom merenja mogu se izraziti i kao vrednost lestvice količnika, P^ošto ^se može utvrditi temperatura apsolutne nule i izgraditi lestvični niz koji polazi od teorijski utvrđene apsolutne nule.

Merenja prema stepenu složenosti. Treća podela mere-nja uzima u obzir stepen njihove složenosti. Postoje merenja koja se zasnivaju na uzročno-funkcionalnom ili konvencionalnom odnosu dveju promenljivih, to su tzv. prosta merila, i druga merila u kojima se čitav niz činilaca dovodi u vezu sa predmetom merenja. U proučavanju društvenih pojava se vrlo često moraju stvarati razna kompleksna merila iz istih onih razloga zbog kojih se za razvrstavanje kvalitativnih pojava moraju, pored elementarnih, upotrebljavati kompleksne tipologije. 1) Pojedini društveni činioci i društvena stanja koja se nastoje me-riti su vrlo složeni (društveni položaj, životni nivo, moralna integracija i slično); (2) Deterministički spletovi u društvu su takođe složeni, pojedine uzročno-funkcionalne veze stoga nisu proste i strogo uniformne i retko je moguće izgraditi dovoljno pouzdana merila na uzročno-funkcionalnoj povezanosti predmeta merenja sa jednim drugim činiocem. Često je radi povećanja pouzdanosti nekog prostog merila neophodno, pored osnovnog, uključiti u merilo još neke druge činioce.

U upotrebi kompleksnih merenja može se, međutim, pojaviti jedna ozbiljna teškoća. Obično se teži da rezultati kompleksnih merenja budu izraženi u jedinstvenom sintetičkom indeksu, između ostalog i zato što se u tom slučaju u daljem radu lakše operiše s podlacima. Međutim, upravo zbog pomenute složenosti i raznolikosti mogućnih iskustvenih spletova, ovaj sintetički postupak može da zamagli neke osobene odnose. Izražavanje rezultata kompleksnih merenja u obliku jedinstvenog indeksa polazi od pretpostavke da razne komponente složenog determinističkog spleta, čije se delovanje nastoji izraziti pomoću indeksa, deluju na merenu pojavu sasvim nezavisno. Indeksna vrednost je stoga zbir njihovih odvojeno uzetih vrednosti. Ova pretpostavka ne mora uvek biti tačna. Pojedini činioci se u raznim spletovim a mogu ponašati na različit, a ponekad čak suprotan način. Jedan takav primer su nekristalizovani društveni položaji, tj. položaji čiji se sastavni elementi javljaju u međusobnim odnosima koji znatnije odstupaju od društvenih proseka.¹⁴⁾ Tipičan nekristalizovan položaj jeste kad lice koje obavlja neko zanimanje ima obrazovanje znatno ispod prosečnog za to zanimanje. Na primer, kad stručni, a ne politički, rukovodilac nekog stručnog tela ima manje stručno obrazovanje od ostalih stručnih kadrova (tehničar — stručni rukovodilac biroa u kome je zaposlen veći broj inženjera). Jedan ovakav nekristalizovan položaj može u radu stručnog tela, a i u životu tog rukovodioca da bude uzrok raznih napetosti, sukoba, nesigurnosti i slično,

¹⁴⁾ G. E. Lenski, Status Crystalization: A. Nonvertical Dimension of Social Status, *American Sociological Review*, vol. 19, (1954), p. 405-413.

i loše je ako se usled mehaničke' upotrebe kompleksnog merila društvenih položaja izgube podaci o raznim nekristalizovanim položajima. Evo još jednog sličnog primera. Za ocenu društvenog položaja uzima se u obzir niz elemenata i jedan od njih je dohodak. Međutim, dešava se da dohodak bude vrlo nesraz-meran s ostalim elementima nekog društvenog položaja, čak i kolektivnog društvenog položaja nekog sloja. Može postojati, na primer, neka grupa zanatlija čije zanimanje nema veći društveni ugled i značajniju društvenu funkciju, ali da grupa ipak sticajem okolnosti ima stvarni dohodak znatno iznad dohotka mnogih društveno-profesionalnih grupa. Ako se o ovom ne vodi računa, i vrednosti pojedinih sastavnih delova složenog merila prosto saberu, ova i slične anomalije, koje su važne za razne analize društvene strukture, mogu ostati sasvim nezapažene. Ukratko, iste indeksne vrednosti složenih merila mogu biti rezultat različitih kombinacija njihovih sastavnih delova. Stoga je često potrebno, pored opšte indeksne vrednosti, poznavati i vrednosti pojedinih njegovih sastavnih delova, naročito kad se pojedini delovi ne kreću u jedinstvenom pravcu, nego su manje ili više divergentni i odstupaju od opštih pravilnosti. Opštije rečeno, u opravdanom nastojanju da se pomoću merila stvore sintetički oblici iskustvene evidencije treba paziti da se ne izgubi analitički neophodna konkretnost opisa.

4.

NAČIN IZRADE MERILA

Raznovrsnost oblika merenja prirodno zahteva da se u njihovoj izradi primenjuju različiti tehnički postupci. Ipak se u izradi svakog merila mora rešiti nekoliko opštih metodoloških zadataka: (1) što preciznije, i po mogućnosti teorijski, definisati predmet merenja; (2) pronaći teorijski adekvatne i iskustveno pouzdane iskustvene pokazatelje pomoću kojih će se izvesti me-renje; (3) kad god se upotrebljava neko složeno merilo mora se odrediti specifična težina svih njegovih sastavnih delova (pon-derisanje pokazatelja); i (4) ispitati adekvatnost i iskustvena pouzdanost merila. Svi ovi zadaci se odnose na izradu mernog instrumenta. Uspešnost merenja, međutim, ne zavisi samo od osobina merila, nego i od kvaliteta izvornih podataka na koje se ono primenjuje, jer je bez podataka određenog kvaliteta me-renje neizvodljivo. Mnoga merila u prirodnim, a i društvenim naukama, predstavljaju jedinstvo osobenog sredstva za prikupljanje podataka i lestvice za njihovo merenje, a usavršavanje merenja je često rezultat napretka u načinu prikupljanja poda-

taka. Ali, pošto je o povezanosti teorijskih pretpostavki i iskustvenih podataka već raspravljano u prethodnim poglavljima, izlaganje se može ograničiti na način izrade mernih instrumenata i ispitivanje njihove teorijske adekvatnosti i pouzdanosti. Prilikom razmatranja pojmovne funkcije merenja i u kritici operacionalizma izneti su osnovni razlozi zašto je neophodno da predmet merenja bude jasno, i po mogućnosti teorijski, definisan. Videli smo da naučno-sistematski značaj nekog merila zavisi od uloge koju u nauci ima njegov predmet, odnosno pojam koji se na taj predmet odnosi. Ali, teorijska analiza predmeta merenja ima širi značaj. Na osnovu nje se ne rešava samo šta će se meriti, nego i kako će se meriti. Ovo naročito važi za stvaranje izvedenih merenja u kojima se o predmetu merenja zaključuje posredno, na osnovu njegovih veza s nekim drugim pojavama. Predmet ove vrlo široke grupe merenja jeste neki latentni činilac, a pojave pomoću kojih se merenje izvodi su njegovi pokazatelji (indikatori). Adekvatnost merenja odlučujuće zavisi od izbora pokazatelja i tačnosti pretpostavki o njihovim vezama sa latentnim predmetom merenja; od toga da li su izabrani pokazatelji, čije su veze sa predmetom merenja, najstabilniji; i da li je izabran dovoljan broj pokazatelja da bi se na osnovu njih mogli izvoditi precizni zaključci o latentnom predmetu merenja, ili čak i o predmetu merenja koji nije latentan, ali se ispoljava u mnogim pojavnim oblicima koji se svi ne mogu uzeti kao pokazatelji merila, već treba odabrati samo izvestan broj najosnovnijih. Osnovno načelo jeste da se odaberu najstabilniji pokazatelji i njihov optimalan broj za merenje čitavog iskustvenog raspona u kome se pojavljuje predmet merenja. Međutim, ponekad je o iskustvenim pojavama koje bi teorijski bile najbolji pokazatelji, teško doći do pouzdanih obaveštenja jer su one (a) manje vidljive, (b) ili se nisu očuvala pouzdana obaveštenja o njima iz ranijih perioda, a potreban je istorijski pristup, (c) jer bi prikupljanje podataka o njima u savremenim prilikama moglo da naiđe na veće društvene prepreke i otpore, i najzad, jer (d) o nekim pojavama ne postoje dovoljno precizna merila i klasifikacije. Zbog toga se kao pokazatelji moraju upotrebiti teorijski slabija, ali istraživački pristupačnija iskustvena obaveštenja. Dakle, idealni teorijski zahtevi za izradu nekog merila ne mora da budu i praktično u punoj meri ostvarivi. Ali teorijska analiza mora u svakom slučaju da pokaže u kakvom iskustvenom odnosu stoje konačno izabrani pokazatelji s predmetom određenog merenja.

Pošto je broj mogućnih pokazatelja u nekim složenim merenjima vrlo velik, i oni se svi ne mogu uključiti u merilo, odnos između ukupnog broja mogućnih i izabranih pokazatelja jeste odnos između osnovnog skupa i uzorka. Na osnovu manjeg

broja pokazatelja pokušava se zaključivati o predmetu merenja u celini. Osnovanost i preciznost ovih zaključivanja zavisi od toga da li je uzorak izabranih pokazatelja dovoljno reprezentativan za predmet merenja, i to reprezentativan za sve njegove teorijski i praktično značajne iskustvene stupnjeve. Ovo je lako postaviti kao opšti zadatak, ali je u mnogim merenjima vrlo teško praktično ostvariti. Iskustvo pokazuje da razna merila nemaju podjednaku sposobnost za razlikovanje, ili podjednaku diskriminacijsku moć na raznim delovima svoje lestvice; neka su preciznija na krajevima svojih lestvica, gde su razlike među pojavama izrazitije, a slabije pokazuju razlike oko sredine, gde pojedine nijanse merene pojave neprimetnije prelaze jedna u drugu; druga merila, opet, podbacuju upravo na jednom od svojih krajeva, gde se predmet merenja javlja u najslabijim ili najjačim intenzitetima.

U pridavanju različite specifične težine, s kojom će pojedine komponente nekog složenog merila uticati na konačne rezultate merenja (tzv. ponderisanje), dolazi do izražaja svest da svi upotrebljeni pokazatelji ne stoje u podjednako značajnom odnosu sa predmetom merenja. Na primer, u sociologiji se obično smatra da zanimanje jače utiče na društveni položaj nego obrazovanje; da obrazovanje uglavnom samo u pojedinim slučajevima pojačava ili nešto umanjuje osnovni i bitni uticaj zanimanja na društveni položaj; da zanimanje ima veći uticaj na društveni položaj od dohotka, kad god se ono ne obavlja na osnovi privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, u kom slučaju je uz podatke o zanimanju potrebno i obaveštenje o veličini svojinske osnove zanimanja, ali da dohodak ipak ima i nezavisan uticaj na društveni položaj. Ako se pođe od ovih pretpostavki uzeće se u obzir, prilikom stvaranja sintetičkog indeksa društvenog položaja i obrazovanje i dohodak, kao uzgredni činioči, ali će im se odrediti manje specifične težine nego zanimanju, što znači manji uticaj na ukupnu vrednost indeksa. Specifična težina koja se pridaje sastavnim delovima složenog indeksa zavisi, prema tome, od pretpostavki koliko neki pojedinačni činilac utiče na pojavu koja se posredno meri pomoću složenog merila.¹⁵⁾

¹⁵⁾ U knjizi W. L. Warner, M. Mecker, K. Eells, *Social Class in America, A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status*, Science Research Associates, Inc., Chicago, 1949 prikazan je vrlo iscrpno način izrade i proveravanja jednog složenog merila društvene slojevitosti.

5.

INDIVIDUALNE I KOLEKTIVNE OSOBINE U SOCIOLOŠKIM KLASIFIKACIJAMA I MERENJIMA

Odnos između individualnih i kolektivnih osobina jeste važan problem stvaranja socioloških klasifikacija i mere-nja. Razna nominalistička shvatanja društva, zatim iskustva klasične statistike, koja je u većini svojih postupaka polazila od izolovano shvaćenih pojedinaca, kao i uticaji raznih psiholoških merenja, u kojima je pojedinac osnovna jedinica proučavanja, doprineli su da u stvaranju socioloških klasifikacija i merila budu zapostavljene kolektivne osobine raznih društvenih oblika, i da se mnoga sociološka merenja ograniče na merenje samo nekih izrazito individualnih osobina ljudi. Često, pak, individualne osobine ljudi nisu dovoljne za proučavanje mnogih društvenih odnosa i položaja ljudi u raznim društvenim oblicima i situacijama. Ne treba šire objašnjavati da je sociologiji neophodno precizno klasifikovanje i merenje raznih kolektivnih osobina mnogobrojnih realnih društvenih oblika i stanja, tim više što se u sociološkoj teoriji obično upravo te kolektivne osobine pojavljuju kao ključni teorijski činioci. S druge strane prilikom stvaranja klasifikacija i merila za kolektivne osobine raznih društvenih oblika, često se ne uzimaju dovoljno u obzir individualne karakteristike njihovih članova, pomoću kojih se mogu odrediti razne kolektivne osobine. Iako je, kao što će se odmah videti, odnos između kolektivnih i individualnih osobina vrlo raznovrstan, ponekad je dovoljno sabrati individualne osobine svih članova nekog kolektiva da bi se dobili potrebni izvorni podaci o nekoj njegovoj kolektivnoj osobini. Poslednjih godina pojavilo se je nekoliko radova koji pokušavaju da šire rasvetle različite odnose između kolektivnih i individualnih osobina. Pionirska uloga pripada svakako P. Lazarsfeldu i grupi njegovih saradnika.¹⁶⁾

Najpre će se razmatrati osnovne vrste kolektivnih osobina, koje se mogu podeliti na (1) analitičke, (2) strukturalne i (3) globalne. Možda ovi termini Lazarsfelda i Mencela (Men-zel) nisu sasvim adekvatni, ali to nije od presudne važnosti. Osnovno je shvatiti njihov smisao i oceniti naučnu korisnost ovih distinkcija.

¹⁶⁾ P. F. Lazarsfeld, H. Menzel, On the Relation between Individual and Collective Properties, u knjizi A. Etzioni (ed.), *Complex Organizations*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961, p. 422-440; K. C. Selvin, W. H. Hagstrom, The Empirical Classification of Formal Groups, *American Sociological Review*, vol. 28 (1963), No. 3; R. Bondon, Propriétés individuelles et propriétés collectives, *Revue française de sociologie*, 4e an., (1963), No. 3.

(1) Analitičkim osobinama određenih društvenih kolektiva smatraju se one njihove osobine koje se izvode isključivo iz podataka o individualnim osobinama njihovih članova. Na primer, kad se prosečni dohodak nekog društvenog sloja izvodi iz podataka o ličnom dohotku svih članova sloja; ili kad se stopa sklapanja brakova nekog grada ili nekog užeg područja izračunava na osnovu ukupnog broja sklopljenih brakova na njihovoj teritoriji; ili stopa nekih maloletnih prestupa na osnovu njihovog ukupnog broja u nekoj gradskoj četvrti ili u nekom društvenom sloju; ili kad se stalnost stanovništva nekog naselja meri srazmerom doseljenika u njegovom ukupnom stanovništvu, dobijaju se obaveštenja o nekim analitičkim osobinama određenih kolektiva.

(2) Strukturalne kolektivne osobine se ne izvode iz izolovano uzetih individualnih obeležja članova kolektiva, nego iz nekih njihovih odnosa unutar kolektiva. U sociometriji postoji čitav niz merila za razne strukturalne osobine malih društvenih grupa. Na primer, merilo grupne ekspanzije se zasniva na tome koliko je od mogućnih pozitivnih izbora neka grupa iskoristila u toku ispitivanja. Poznato je da se prilikom sociometrijskih ispitivanja broj dozvoljenih pozitivnih i negativnih izbora može ograničiti, time što se od ispitanika traži da navedu, na primer, najviše dva svoja najbolja prijatelja ili najviše tri člana grupe s kojima bi najradije neposredno sarađivali u nekom poslu i si. U drugim ispitivanjima broj dozvoljenih izbora nije ograničen. Ispitivane grupe ne moraju da iskoriste sve mogućnosti ako ne postoji težnja za uspostavljanjem bližih odnosa s većim brojem ostalih članova grupe, pa se zaključuje da stepen korišćenja mogućnih izbora pokazuje grupnu ekspanziju. Ili, smatra se da broj uzajamno uzvraćenih izbora u odnosu prema ukupnom broju izbora koji je u grupi učinjen pokazuje grupnu koheziju. Sledeće strukturalno obeležje, izvedeno iz odnosa između članova grupe, pokazuje da li su izbori skoncentrisani na nekoliko „zvezda“, tj. nekoliko najuticajnijih ili omiljenijih članova, ili se grupa razdvaja u nekoliko međusobno slabije povezanih, a ponekad međusobno gotovo nepovezanih podgrupa ili klika. Učestalost prijateljskih odnosa u nekom naselju, indeks anonimnosti, tj. rasprostranjenost ličnog nepoznavanja ljudi koji žive prostorno vrlo blisko jedni s drugima su dalji primeri strukturalnih osobina.

(3) Globalne kolektivne osobine su neposredne osobine kolektiva, potpuno nezavisne od individualnih obeležja njegovih članova, na primer, razvrstavanje naselja prema tome da « u njima postoji neka društvena ustanova (škola, bolnica, privredno preduzeće određenog tipa, i si.). Ili, ako se naselja raz-

vrstavaju prema svojoj udaljenosti od nekog većeg centra, što se vrlo često čini stvaranjem koncentričnih zona koje se prostiru na različitoj udaljenosti od centra, dobija se obaveštenje o jednoj njihovoj kolektivnoj osobini, koja je, doduše, izvedena iz njihovog strukturalnog odnosa prema drugom naselju, ali je nezavisna od individualnih osobina bilo kog stanovnika pojedinih naselja.

Ali ne samo "da se iz podataka o pojedinačnim članovima nekog kolektiva i njihovim međusobnim odnosima mogu izvesti mnoge osobine kolektiva, već i obratno, mnogobrojne osobine pojedinaca proizilaze iz određenog odnosa prema nekim osobinama kolektiva, čiji su oni članovi. Na osnovu odnosa prema kolektivnim osobinama individualna obeležja se dele na: (1) apsolutna, (2) relaciona, (3) uporedna i (4) kontekstualna.

(1) Apsolutna individualna obeležja su potpuno nezavisna od bilo kakvih osobina kolektiva kome pojedinac pripada i od međusobnih osobina pojedinaca. Na primer, starost, zanimanje, ili obrazovanje su apsolutna individualna obeležja. Sva ostala individualna obeležja izražavaju neki odnos prema određenim kolektivnim osobinama. (2) Relaciona individualna obeležja se izvode iz nekih međusobnih odnosa pojedinca i kolektiva. Jedno takvo relaciono obeležje je sociometrijski položaj koji pokazuje kakav položaj ima pojedinac u neposrednim međuličnim odnosima u nekoj grupi. Neko može po svom sociometrijskom položaju da bude „zvezda“, omiljena centralna ličnost određene grupe. Neki drugi pojedinac može biti izolovani član iste grupe, da ga gotovo niko ne primećuje, da se niko iz grupe prema njemu ne odnosi ni pozitivno ni negativno. Takav pojedinac je samo prividno član grupe. A nekog svog člana grupe može vrlo aktivno da odbaci, jer se nije pokoravao njenim normama, jer nije bio spreman da se založi u nekoj zajedničkoj aktivnosti grupe, jer je naneo štete ugledu grupe, i si. Sociometrijski položaj pojedinca, kao individualno obeležje, pokazuje njegovo mesto u strukturi međuličnih odnosa u određenom kolektivu. (3) Podaci o uporednim individualnim obeležjima dobijaju se poređenjem neke osobine pojedinca sa opštom raspodelom iste osobine u kolektivu u kome on živi. Najprostije takvo obeležje jeste „najmlađe dete“ porodice. Ako se tvrdi da neki pojedinac, neka porodica ili neki sloj spadaju po svome dohotku u 10% stanovništva s najnižim dohotkom u naselju; da neki pojedinac po svom uspehu u školi ili profesionalnom napredovanju spada u 10% onih koji su postigli najbolji uspeh, odnosno najviše napredovali, ili u 20% onih koji su postigli najslabiji uspeh, odnosno najmanje napredovali, upotrebljavaju se uporedna individualna obeležja. (4) U kontekstualnim individualnim obeležjima se pojedincu pridaju neke globalne osobine određenog ko-

lektiva; na primer, stanovnik velikog grada, stanovnik etničke oaze ili geta u nekom naselju, radnik na beskrajnoj traci, student filozofskog fakulteta, borac Prve proleterske itd. Neko globalno obeležje kolektiva pridaje se svakom njegovom članu zato jer se smatra da pripadnost tom kolektivu može da ima širi značaj za razne oblike ponašanja i razne individualne osobine njegovih članova.

Kao što se vidi, povezivanjem individualnih i kolektivnih osobina znatno se proširuju mogućnosti da se: (1) upotpuni registar naučno korisnih individualnih i kolektivnih obeležja; (2) potpunije prikaže položaj pojedinaca u određenim kolektivima koji za njih može biti vrlo značajan, a sociološki često značajniji od njihovih apsolutnih individualnih obeležja; i (3) da se razne kolektivne osobine odrede potpunije i preciznije, nego ako se u tu svrhu upotrebljavaju samo globalne kolektivne osobine, ili samo zbir individualnih obeležja njihovih članova.

6. TEORIJSKA ADEKVATNOST I POUZDANOST MERILA

Ispitivanje teorijske adekvatnosti i pouzdanosti jeste metodološki bitan deo izrade svakog merila. Prilikom razmatranja odnosa između teorijskih i operacionalnih definicija objašnjeno je da se pod teorijskom adekvatnošću podrazumeva da li op $\leq$ racionalna definicija verno izražava iskustveni sadržaj određenog pojma, koji ovaj ima usled svoga mesta u nekom širem teorijskom okviru. Pošto je merilo jedan način operacionalnog definisanja, ovo važi i za njegovu adekvatnost. Prema tome, neko merilo društvenog položaja je adekvatno ako njegov iskustveni sadržaj odgovara teorijskom značenju pojma društvenog položaja, njegovoj upotrebi u teorijskom objašnjavanju raznih drugih društvenih odnosa i mestu u određenoj teoriji o društvenoj strukturi.

Ispitivanje adekvatnosti je dosta složeno i u tu svrhu se upotrebljavaju razni postupci, koji nemaju istu epistemološku vrednost. Obično se najviše ceni proveravanje na osnovu prognostičke vrednosti podataka dobijenih merenjem, tj. da li se na osnovu tih podataka mogu bolje predviđati neki budući događaji ili osobine određenih pojava, nego što se to može učiniti bez merenja. Na primer, ako neko merilo bračne integracije pokaže da su se brakovi, koji su prema tom merilu ocenjeni kao čvrsto integrisani, posle kraćeg vremena raspali, može se sma-

trati da merilo nije teorijski adekvatno, jer se pretpostavlja da čvršće integrisani brakovi imaju više sposobnosti da se održe i u nepovoljnijim prilikama. Ili, ako se prilikom primanja na posao upotrebljavaju razni testovi da bi se pomoću njih ocenilo koliko su pojedinci po svojim sposobnostima i sklonostima prikladni za obavljanje određenih poslova, a zatim se pokaže da lica čije je testiranje dalo dobre rezultate postignu kasnije u praksi slabe rezultate, budu izloženi većem broju povreda i si., to je znak da merilo nije adekvatno.

U stvari se na istom postupku zasniva i proveravanje adekvatnosti merila putem primene na tzv. poznate grupe, tj. grupe čije su određene osobine pouzdano utvrđene. Ako bismo, na primer, na ovaj način hteli proveravati adekvatnost nekog merila bračne integracije, trebalo bi da se ono primeni (a) na lica koja su se razvela i (b) na grupu brakova za koje postoji opšte uverenje i dosta podataka da vrlo sređeno žive i skladno obavljaju razne svoje funkcije. Merilo čiji podaci ne diferenciraju dovoljno jasno ove dve polarne grupe, nego one dobijaju približno iste vrednosti, nije teorijski adekvatno, ne meri ono što se pretpostavlja da treba da meri. Ili, očigledno nije adekvatno neko merilo stava prema religiji, koje, kad se primeni na članove neke organizacije u čijoj ideologiji je ateizam jedan od konstitutivnih elemenata i na stalne posetioce raznih crkvenih obreda, nedovoljno razdvaja ove dve grupe.

U ispitivanju teorijske adekvatnosti merila upotrebljava se, zatim, mišljenje stručnjaka, tj. ljudi za koje se opravdano pretpostavlja da dobro poznaju određene pojave i da mogu da ocene da li merilo daje zadovoljavajuće rezultate kad se upotrebi u praksi. U metodološkom pogledu ovaj postupak ima najmanju vrednost, s obzirom da su pojam „stručnjaka” i način na koji oni treba da ocenjuju adekvatnost merila vrlo neodređeni. U pojedinim slučajevima jedina „stručnost” ovih lica sastoji se u poznavanju određenih pojava iz svakodnevnog praktičnog iskustva, bez ikakve šire teorijske osnove, a način ocenjivanja merila se sastoji u nedovoljno kontrolisanom poređenju njegovih rezultata s vlastitim utiscima. U ovom obliku postupak je sasvim neprikladan za ispitivanje adekvatnosti merila. Po svojoj saznanj-noj vrednosti, on se nalazi ispod minimuma zahteva koji se moraju postaviti svakom merilu. Merenje, koje ne daje adekvatni je, pouzdanije i preciznije rezultate od onih što se mogu postići neposrednim praktičnim iskustvom, ne može imati naučnu vrednost.

Stručna ocena rezultata merenja na osnovu svestrane analize metodično izabranih uzoraka merenih pojava jeste odličan način ispitivanja adekvatnosti merila. Svako merenje, naročito merenje kompleksnijih iskustvenih sadržaja, sadrži gotovo

nužno njihovo uprošćavanje. Kompleksna analiza merenih pojava je, stoga, korisno sredstvo za ispitivanje da li je uprošćavanje na kom se merenju zasniva opravdano*.

Ovaj način upotrebe stručnjaka ulazi kao sastavni deo i u proveravanja na osnovu predviđanja i pomoću „poznatih” grupa, ali se nekad pojavljuje i u samostalnom obliku. Na primer, za vreme drugog svetskog rata u američkoj vojsci se pokušalo da se, prilikom regrutovanja, eliminišu psihoneurotičari za koje se moglo očekivati da neće izdržati ratne napore. Međutim, kako nije bilo dovoljno stručnih psihijatarata koji bi mogli obaviti detaljan i svestran psihijatrijski pregled svih regruta, pristupilo se stvaranju jedne lestvice za koju se pretpostavljalo da će takođe da otkrije najveći deo psihoneurotičara. Prednost ovog postupka bila je u tome što se lestvica mogla primeniti u masovnijim razmerama lakše i brže, bez angažovanja velikog broja psihijatarata. U cilju proveravanja da li je i koliko ova*, postupak merenja adekvatan, naknadno je podvrgnut sistematskom psihijatrijskom ispitivanju jedan uzorak lica, koja su na osnovu lestvice ocenjena kao potencijalni ili akutni bolesnici, odnosno, kao zdrava, a zatim je klinički nalaz upoređen sa rezultatima prethodnog merenja.¹⁷⁾ Kontrolisanje rezultata dobi-jenih merenjem putem svestrane stručne analize metodično izabranih pojedinačnih slučajeva ne bi trebalo da bude ograničeno samo na predispitivanja njegove adekvatnosti, nego da bude stalan sastavni deo upotrebe merila.-

Na ovaj način, međutim, nije lako ispitivati adekvatnost svih merila, naročito onih čiji su sadržaj neke izrazito masovne pojave, pre svega jer je ovakav postupak vrlo skup i stoga primenljiv samo u ograničenim razmerama. Zbog toga se stvaranje kriterija, koji je teorijski i proceduralno bolje zasnovan od proveravanja merila — što je epistemološki bitan problem svakog proveravanja adekvatnosti — nastoji resiti izradom upo-rednih merila, od kojih se ono koje će služiti kao kriterij adekvatnosti neposredni je odnosi na predmet merenja i zasniva na pouzdanijim podacima. Na primer, uobičajena merila društvene udaljenosti se zasnivaju na podacima o stavovima ispitanika prema licima koja pripadaju nekom drugom društvenom sloju ili etničkoj grupi. Ovakva merila su svakako manje pouzdana od jednog drugog načina merenja društvene udaljenosti, koje je mnogo teže izvesti jer zahteva daleko mnogobrojnija obaveštenja, ali koje se ne zasniva na stavovima nego podacima o raznim realnim odnosima između određenih društvenih grupa. Ako se,

¹⁷⁾ Vid. S. A. Star, Screening of Psychoneurotics in the Army; Technical Development of Tests, u knjizi S. A. Stouffer (ed.), Measure-ment and Prediction, Princeton University Press, Princeton, 1950.

radi proveravanja jednostavnijih, ali manje osnovanih psiholoških merila, izradi merilo koje društvenu udaljenost meri mnogo neposrednije i na osnovu niza realnih odnosa, pa zatim u više slučajeva upotrebi uporedo s jednostavnijim merenjem stavova, stvara se vrlo pouzdana osnova za ocenjivanje adekvatnosti jednostavnijeg merenja udaljenosti pomoću stavova. U literaturi nema mnogo primera stvaranja uporednih merila specijalno radi ispitivanja teorijske adekvatnosti. Najpoznatiji je primer Vernerovog (Warner) proveravanja merila društvene slojevitosti. Osnovno merilo (indeks društvenih karakteristika) uzima u obzir svega nekoliko osobina pojedinaca: zanimanje, izvor dohotka, tip kuće, rejon stanovanja, o kojima je relativno lako prikupiti izvorna obaveštenja. Drugo merilo, tzv. indeks društvene participacije, izrađeno samo radi proveravanja adekvatnosti osnovnog merila, zasniva se na vrlo svestranim ispitivanjima društvenog položaja pojedinaca i njihovih porodica.¹⁸⁾

Jedno od metodoloških načela u ispitivanju adekvatnosti merila jeste kombinovana primena raznih postupaka, pošto ni jedan od njih nema asolutnu vrednost. Pored toga, svakom obliku proveravanja mora prethoditi pojmovna analiza predmeta merenja. Merilo, naime, može biti teorijski adekvatno, ali ipak imati malu prognostičku sposobnost jer su određena predviđanja izvedena iz teorijski neosnovanih pretpostavki.

Dok se pod adekvatnošću merila podrazumeva njegov odnos prema određenom teorijskom sadržaju, pouzdanost pokazuje odnos između neposrednog sadržaja merila, kao i utvrđenog proceduralnog postupka njegove primene, i stvarnosti. Iako pojam pouzdanosti ima više dimenzija, obično se o pouzdanosti zaključuje na osnovu stabilnosti rezultata koji se dobijaju pomoću merila. Smatra se da je merilo pouzdano ako ono, kad ga stručno kompetentna lica prema utvrđenim proceduralnim pravilima primene na isti iskustveni sadržaj, daje istovetne rezultate, ili tačnije rezultate čija se greška kreće u dozvoljenim granicama. Pouzdanost merila zavisi od niza okolnosti od kojih se jedne odnose na način prikupljanja potrebnih izvornih obaveštenja, a druge na osobine mernog instrumenta. Prilikom ispitivanja pouzdanosti merila mora se stoga uzeti u obzir: (a) da li je način prikupljanja izvornih podataka dovoljno pouzdan; (b) da li je njegova lestvica dovoljno određena i raspolaže potrebnom diskriminacijskom sposobnošću; (c) da li su proceduralna pravila dovoljno jasna i iscrpna, tj. da li se odnose na sve postupke iz kojih se sastoji proces merenja.

¹⁸⁾ W. L. Warner, M. Mecker, K. Eells, op. cit. Vernerov indeks društvenog položaja je iscrpno prikazan u knjizi R. Supek, Ispitivanje javnog mnjenja, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 341—351.

Ima više konkretnih načina ispitivanja pouzdanosti merila koji se sastoje ili (a) u njegovoj uzastopnoj primeni na isti iskustveni sadržaj, ponekad od strane različitih merača, ili (b) u stvaranju dva ekvivalentna oblika merila i njihovoj istovremenoj ili sukcesivnoj upotrebi. Prednost jednog ili drugog postupka zavisi u prvom redu od prirode predmeta merenja, a zatim i od njegovog procesa. Ako je predmet merenja izložen bržim promenama, i ako se može pretpostaviti da proces merenja značajnije na njega utiče, istovremena primena ekvivalentnih merila je mnogo prikladnija. Ovaj se problem često pojavljuje prilikom merenja raznih psihičkih pojava, naročito stavova i mišljenja. Razlike što se utvrde uzastopnim merenjem pomoću istog merila mogu u značajnijoj meri biti posledica promena, nastalih u međuvremenu, ili svesnog nastojanja ispitanika da prilikom drugog ispitivanja budu dosledni, tj. da prema sećanju daju iste odgovore kao i prvog puta. Upravo zbog toga se za merenje stavova često stvaraju ekvivalentne varijante određene lestvice, pa čak i istovremeno primenjuju, kako bi se izbe-gao vremenski interval između uzastopnih merenja. Na primer, u lestvicama za merenje stavova Terstonovog tipa obično se svaki lestvičin stupanj određuje pomoću dva ekvivalentna iskaza (stavke), upravo zbog toga da bi se mogla oceniti pouzdanost lestvice putem uporedne analize rezultata odgovora na njene ekvivalentne delove.¹⁹⁾

Ukoliko nema razloga da se pretpostavi da proces merenja može da utiče na merene pojave, naročito kad je merenje odvojeno od prikupljanja izvornih podataka a ovi trajno fiksirani nezavisno od merenja, nema potrebe da se — zbog ispitivanja pouzdanosti — stvaraju ekvivalentna merila. U tom slučaju je osnovno ispitati da li je merilo dovoljno jasno i određeno i da li omogućuje da ga različiti merači (često su to klasifikatori kvalitativnih podataka) primenjuju na istovetan način i dobi-jaju tačne rezultate. Razna merenja u primeni analize sadržaja su tipičan primer, pošto se jednom fiksiran sadržaj simboličkog opštenja ne menja, bez obzira koliko puta bio naknadno meren. Pouzdanost svih kasnijih merenja zavisi od osobina klasifikacijske sheme i sposobnosti raznih klasifikatora da je pravilno, tj. u skladu s proceduralnim pravilima primene.

Pored stabilnosti ponekad se, međutim, kao osobina pouzdanosti merila ističe i njihova unutrašnja doslednost. U skalogramskoj analizi ovo je jedan od središnjih problema. Kad god odgovori na pojedine sastavne elemente skalograma nemaju

¹⁹⁾ Sire o načinu izrade Terstonovih i drugih tipova socijalno Psiholoških lestvica vid. u knjizi R. Supek, Ispitivanje javnog mnjenja. Naprijed, 1961, pogl. X, XI.

čvrstu unutrašnju strukturu, treba ispitati da li je tome uzrok što predmet merenja uopšte nije jednodimenzionalan, ili što skalogram nije dovoljno dosledan. I neki drugi pisci, na primer T. Adorno i njegovi saradnici, uključuju takođe unutrašnju do-slednost u pojam pouzdanosti merila, iako u ispitivanju stavova nisu primenjivali skalograme nego lestvice Likertovog tipa.²⁰⁾ Čini se ipak da unutrašnja doslednost merila više spada u njegovu teorijsku adekvatnost. Nedosledno merilo ne može biti adekvatno, ali može davati vrlo stabilne rezultate.

7. ZAKLJUČAK

Danas više nije potrebno upuštati se u opšta razmatranja da li je merenje društvenih pojava moguće i naučno korisno. Postoji gotovo opšta saglasnost da je merenje, u svojim različitim oblicima, bitan način usavršavanja i preciziranja naučnog opisa i analize raznih društvenih pojava, a time i sredstvo za povećanje egzaktnosti društvenih nauka. Osnovni metodološki zadatak je, stoga, usavršavanje načina merenja. Uspeh u tom pogledu zavisi od niza okolnosti, a u prvom redu od: (a) pravilnog shvatanja epistemološke uloge merenja, (b) razumevanja različitih oblika u kojima se ono javlja u zavisnosti od osobe-nosti svoga iskustvenog sadržaja i (c) naučno opravdane strategije u pogledu daljeg razvoja i usavršavanja merenja u određenoj nauci.

Zbog toga je osnovni cilj ovog poglavlja bio da se, iznoseći metodološke probleme merenja u sociologiji, ne ograniči na prikaz raznih konkretnih merila, nego da objasni da je merenje integralni deo naučne aktivnosti, i da je sterilni formalizam gotovo neizbežan čim se ono počne posmatrati nezavisno od teorijskih saznanja i potreba određene nauke. Vrednost nekog merila, naime, ne zavisi samo od njegove preciznosti, nego i od naučne značajnosti njegovog predmeta, a ova se može svestrani je razmotriti i oceniti samo iz perspektive teorijsko-sistemat-skih potreba i praktičnih zadataka određene nauke.

Za strategiju daljeg razvijanja socioloških merenja najvažnije je (1) upornije nastojanje da se razna, do sada nedovoljno povezana pojedinačna merila, koja već postoje u sociologiji i drugim društvenim naukama, povezuju u kompleksnije i teorijski zasnovane metričke sisteme, prilagođene za ispitivanje

²⁰⁾ T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sanford, *The Authoritarian Personality*, Harper, 1950, p. 76—83.

složenih društvenih pojava. Sem toga, povezivanje postojećih merila omogućuje da se bolje uoče najveće praznine u postojećem sistemu, a i lakše nađu rešenja u stvaranju novih merila. (2) Od ne manjeg je naučno-strategijskog značaja da se prilikom stvaranja novih merila više razmišlja kako da se određeno merilo učini upotrebljivim na širem uporednom planu, pošto je uporedni pristup neophodan u teorijskim proučavanjima društva. Mnoga postojeća merila suviše su vezana za specifične uslove određenih društava i specifične osobine pojedinih kultura i gotovo su neupotrebljiva na širem međunarodnom planu, a izgleda da to nije neophodno. Napokon, (3) prilikom stvaranja merila treba izbegavati da se ona grade *ad hoc*, za teorijski sasvim neodređene sadržaje i za sadržaje koji se nalaze na nedovoljnom nivou apstraktnosti, pa se zbog toga brže menjaju u toku vremena. Na mesto toga, osnovni napor u razvijanju sociološkog merenja trebalo bi da se usmere ka stvaranju teorijski zasnovanih i što šire uporedno primenjivih merila za one iskustvene činioce kojima se pridaje veći značaj u sociološkoj teoriji.

XIII

OSNOVI UZROČNO-FUNKCIONALNE ANALIZE

Među iskustvenim pojavama postoje razni odnosi koji mogu da interesuju nauku, ali su među njima naučno najznačajniji oni u kojima dolazi do izražaja determinizam u proučavanom delu stvarnosti. Treba se podsetiti da je naučni zakon definisan kao opšti, nužan i konstantan odnos među pojavama; zatim da se razvijeno naučno objašnjenje sastoji u otkrivanju neophodnih i dovoljnih uslova objašnjavanja pojava. Stoga je sasvim razumljivo da središnje mesto u naučnoj slici o stvarnosti ima otkrivanje i objašnjavanje njenih determinističkih odnosa. Tom cilju treba da služe sve faze istraživanja. Stvaranje pojmovno-hipotetičkog okvira za prikupljanje podataka i njihovo sređivanje mora se rukovoditi nekim hipotezama o postojanju determinističkih odnosa među pojavama i omogućiti da se te hipoteze na pouzdanom izvornom materijalu što potpunije provere i dalje razvijaju. Opisivanje stvarnosti na neposredno pojavnoj ravni nema u teorijskoj nauci, pa prema tome ni u sociologiji, samostalnu naučnu vrednost. Ono je samo iskustvena osnova za objašnjavanje pojava. Prirodno je stoga da se u svakoj nauci koja nema čisto opisno-klasifikacijske zadatke naročito cene oni oblici istraživanja i istraživački postupci koji su po-desniji za upoznavanje dubljih slojeva determinizma. A kako se priroda determinizma na pojedinim područjima stvarnosti znatno razlikuje, i jer postoje različite mogućnosti za njihovo naučno proučavanje, razumljivo je što su pojedine nauke razvile različita sredstva i postupke pomoću kojih nastoje da u svojim osobenim uslovima resavaju ovaj opšti i ključni epistemološki zadatak. I u sociologiji se razvio čitav niz oblika istraživanja koji su stvoreni prvenstveno s ciljem da olakšaju ispitivanje determinističkih odnosa. O njima će se opširnije raspravljati u narednim poglavljima. Ali, pre nego što se pređe na posebne metodološke pristupe i postupke, treba se osvrnuti na neke osnovne karakteristike društvenog determinizma, jer od shvatanja njegove prirode i nekih osobenosti zavisi rešenje niza najopstijih metodoloških problema, pa čak i opšta ocena prikladnosti pojedinih istraživačkih pristupa. Pri tome je izlaganje usredsređeno na probleme društvene uzročnosti. Jer, iako je kategorija uzroč-

535

nosti nesumnjivo uža od opštije ontološke kategorije determinizma ili uslovljenosti, ona se odnosi na aktivno jezgro determinizma i izvore promena što nastaju u određenim determinističkim strukturama. Što je determinizam u nekom području stvarnosti dinamičniji, izložen bržim promenama, tj. što je njegova istoričnost više naglašena, poznavanje uzročnih odnosa dobija veći naučno-teorijski značaj; a ukoliko se ljudska delatnost može pojaviti i kao aktivni činilac u nekoj determinističkoj strukturi, i veću praktičnu vrednost.

1. POJAM I OSOBENOSTI DRUŠTVENOG DETERMINIZMA

Pošto je uzročnost uža deo determinizma ili uslovljenosti, u njenom razmatranju treba poći od aksioma determinizma. Prvi aksiom determinizma tvrdi da ni jedna stvar ne nastaje ni iz čega niti se pretvara u ništa, što znači da je ovaj aksiom osobeno formulacija zakona očuvanja materije i energije. Drugi aksiom determinizma tvrdi da se ništa ne dešava bez određenih uslova i uzroka, proizvoljno i nezakonito.¹⁾ Zakon se shvata kao ontološka kategorija u smislu opšteg i nužnog odnosa, a ne kao ljudska norma, jer su uvek mogućna ponašanja koja su suprotna bilo kojoj normi što su je stvorili ljudi.

U ovoj opštoj uslovljenosti ili determinizmu kategorija uzroka ima izrazito dinamičko i specifično dejstvo. Ove osobenosti uzročnosti mogu se ukratko objasniti na sledeći način. Dinamički karakter uzroka proizilazi otuda što se iz nekog šireg spleta uslova, koji su neophodni da bi se pojavila određena stvar ili desila neka promena, izdvajaju jedan ili nekoliko činilaca koji najaktivnije utiču na određenu pojavu i koji je na određen način proizvode, dok se ostali činilci, koji samo omogućuju delovanje uzroka, shvataju kao opšti ili posebni uslovi. Izdvajanjem najaktivnijih činilaca čije je dejstvo odlučujuće za

¹⁾ Vid. M. Bunge, *Causality*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1959, p. 25—26. O društvenom determinizmu i uzročnosti postoji svega nekoliko sistematskih studija među kojima su najpoznatije knjige E. M. Mac Iver, *Social Causation*, Ginn Co., New York, 1942; P. Sorokin, *Socio-Cultural Causality, Space, Time*, Duke University Press, Durham, 1943; G. Gurvitch, *Determinismes sociaux et liberte humaine*, Presses universitaires de France, 1955. Gurvičev prikaz Mekiverove i Sorokinove knjige objavljen je u *Cahiers internationaux de sociologie*, vol. II (1947). O Sorokinovom shvatanju društvenog determinizma vid. i u mom: radu *Metasociologija Pitirima Sorokirja*, *Književnost*, 1955, br. 12.

određenu pramenu daje se kategoriji uzroka izrazito dinamično značenje. Razlika između uzroka i uslova je ipak samo relativna. Skup dovoljnih uslova u kojima se neka pojava nužno javlja može se s punim pravom smatrati njenim uzrokom. Ipak izgleda da je opravdano ograničavanje značenja pojma uzroka na aktivne Činioce u opštim uslovima, naročito kad se ispituju i objašnjavaju neke promene. U isticanju dinamičnog karaktera uzroka postoji svakako opasnost da se uzrok ne poistoveti sa ontološki i epistemološki neuporedivo manje značajnom kategorijom povoda. Povod se često ispoljava na dramatičan način. On označava početak aktivnog odvijanja nekog procesa, ili bar njegovo vidljivo ispoljavanje, iako nema veći uticaj na nastanak njegovih osnovnih determinističkih komponenata. Povod obično samo olakšava da neki latentno postojeći uzročni činioci stupe u otvoreniji oblik delovanja. Štaviše, vrlo često dublja "analiza situacije otkriva da povod uopšte nema samostalan uzročni uticaj, nego je posledica određenog latentnog činioca koji ga stvara da bi sebi prokrčio put. Dinamički karakter kategorije uzroka znači, prema tome, njegovu sposobnost da stvara određene promene, što pretpostavlja određenu količinu nekog oblika energije.

Već time što se iz šireg determinističkog spleta u kome se dešava određena promena izdvajaju i smatraju uzrocima oni činioci koji imaju izrazito dinamičko dejstvo, kategorija uzroka dobija specifično značenje. Ali specifičnost uzroka ima koren u još jednoj bitnoj osobini determinizma. U opštem determinizmu postoje relativno samostalna uža deterministička područja. Pojedini uzroci deluju u okviru određenih determinističkih spletova, u koje spadaju svi činioci koji mogu ispoljiti bilo kakav značajniji uticaj na određene pojave. Čvršće strukturisani i trajni spletovi nazivaju se determinističkim sistemima. Za ispitivanje uzročnih odnosa je od vrlo velikog značaja da li su realistično utvrđeni okviri specifičnog determinističkog spleta ili sistema u koji su oni uključeni, kao i koliko su ti sistemi već naučno proučeni. Ali, pošto su uzročni činioci upravo osnovni i najdinamičniji delovi određenih užih determinističkih sistema, njihovo ispitivanje najviše doprinosi dubljem upoznavanju determinizma na nekom području stvarnosti.

Pojedine uže oblasti stvarnosti i pojedini njihovi sastavni delovi, međutim, mogu pripadati različitim relativno samostalnim determinističkim sistemima, što su neka oblast i vrsta pojava složenije, u njima, i u uslovima njihovog postojanja, se ukršta više različitih determinističkih sistema. U društvu, kao istorijski datom organizovanom sistemu ljudske delatnosti, ukrštaju se svi oblici determinizma koji uopšte postoje u stvarnosti: fizikalno-hemijski, biološki, psihološki i društveni u užem smislu reci. U odnosima društva prema „neživim" nje-

gove prirodne sredine i u društvenoj delatnosti u toj oblasti prirode preovladava fizikalno-hemijski determinizam. Sva tehnologija, stvorena radi menjanja i korišćenja nežive prirode zasniva se na određenim saznanjima o fizikalno-hemijskom determinizmu i njegovom uspešnom korišćenju za određene ljudske svrhe. Svako efikasno oruđe i tehnika u celini predstavljaju uspehe čovekovog nastojanja da, koristeći jedne prirodne sile protiv drugih, poveća svoju moć i svoju kontrolu u određenom delu prirode. Biološki determinizam dolazi u društvu do izražaja u dva donekle različita vida. On se javlja u čovekovim odnosima prema živoj prirodi u kojima se razvija jedan poseban oblik društvene tehnologije. Pored toga, biološki determinizam se ispoljava u vidu mnogostranih uticaja čovekovih bioloških osobina na društvo i u procesu menjanja tih osobina pod uticajem društvenog života. Društvene uloge koje pojedinac preuzima u svakom društvu zavise i od nekih njegovih bioloških osobina, na primer, njegove starosti i biološke zrelosti, donekle i pola, a s druge strane, u toku istorijskog razvoja menjaju se mnoge biološke vrste, pa i čovek. Najsintetičnije se te promene izražavaju u progresivnom produžavanju trajanja ljudskog veka, što pokazuje kako društveni život uspeva da utiče na neke osnovne čovekove biološke osobine.

Psihički determinizam je takođe vrlo značajna komponenta društvenog determinizma, utoliko osobenija jer se u njemu javlja svest kao specifično ljudska osobina čoveka i njegove delatnosti. Sve što se odnosi na međusobno sporazumevanje, bez kojeg nema društvene delatnosti, ha učešće pojedinaca u toj delatnosti, individualne motive, ciljeve, planove, podložno je nekim zakonima psihičkog determinizma. Nema sumnje da konkretne psihičke osobine nastaju pod snažnim uticajem društvenih prilika, naročito ako se njihovo delovanje posmatra u dužim istorijskim razdobljima u kojima se obrazuje određena kulturna tradicija i društveni mentalitet. Društvo i pojedini njegovi kolektivni delovi raspolažu neobično snažnim sredstvima pomoću kojih se razne Čovekove psihičke osobine mogu na određen na čin oblikovati i razvijati u određenim pravcima, ali se ovi uticaji pretežno ostvaruju posredstvom specifično psihičkih determinizama. Biološke i psihičke osobine čovekove, uzete u svom jedinstvu, predstavljaju, u stvari, antropološku čovekovu prirodu, koja nastaje i menja se u toku istorije; koja se upravo zato u raznim društvima dosta razlikuje, zahvaljujući njihovoj osobenoj društvenoj organizaciji i njihovim različitim konkretno-istorijskim razvojnim linijama i različitim kulturnim tradicijama. Ali bez obzira na sve te sociološki često vrlo značajne razlike, čovekova antropološka priroda je u mnogim svojim bitnim crtama i opšteljudska. I ne samo to. Upravo zato što su

vrlo trajne i duboko ukorenjene u njegovoj prirodi, osnovne antropološke čovekove osobine su vrlo aktivne, sposobne za snažno reagovanje i na prirodne i na društvene uslove. Pogreška raznih sociologističkih pravaca sastojala se upravo u tome što su pretpostavljali da je antropološka čovekova struktura krajnje plastična, kao od voska načinjena, i da društvo može da joj svakog časa daje određeni željeni oblik, tj. da je potpuno oblikuje prema svojim aktualnim potrebama. Ovo vrlo jednostrano, a u sociologiji dosta rasprostranjeno, shvatanje karaktera društvenog determinizma dovodi do raznih krupnih zabluda, ne samo u teoriji.

U oblasti društvenog determinizma u užem smislu reci mogu se razlikovati tri međusobno povezane sfere. U prvu od njih, tehnološku, spadaju oruđa i ostala tehnička sredstva, tehničke veštine i znanja koja služe za obavljanje proizvodne i ostalih društvenih delatnosti. Druga sfera može se nazvati društveno-organizacijskom, a sastoji se iz društvenih odnosa koji se uspostavljaju prilikom obavljanja raznih društvenih delatnosti i, u vezi s tim, u unutar društvenoj raspodeli materijalnih i drugih vrednosti koje se u društvu stvaraju. U ovu oblast spada, zatim, sistem odnosa na kojima počiva unutar društvena kontrola pomoću koje se društvo integriše i održava u određenom organizacijskom obliku. I, napokon, u ovu društveno-orga-nizacijsku oblast spada sistem odnosa određenog društva sa drugima. Pod ovim se podrazumevaju ne samo sredstva pomoću kojih se određeno društvo štiti od drugih i brani svoje postojanje, odnosno nastoji da se proširi na račun drugih društava, nego i sve ostale manje ili više razgranate trajne i povremene veze koje se uspostavljaju između njega i ostalih društava. Posredstvom ovih veza s drugim društvima u svako konkretno društvo struje razni uticaji koji se prilikom ispitivanja a pojedinih procesa u nekom društvu moraju uzeti u obzir. Treća sfera društvenog determinizma jeste kulturna. U njoj se mogu razlikovati tri međusobno tesno povezana sloja. Prvi od njih je društveni saznavno-orijentacijski sistem u koji spadaju znanja i pretpostavke o stvarnosti, kao i s njima tesno povezane vrednosne ocene pojedinih delova stvarnosti i delatnosti, i opštiji i specifični ciljevi delatnosti. Drugi sloj ima izrazito normativno integrativnu funkciju; on se najtešnje oslanja na institucionalne mehanizme unutar društvene kontrole koji su pomenuti u prethodnoj sferi, a sastoji se iz tradicija, običaja, etičkih i pravnih normi koje treba da utiču da društvo, odnosno neki njegov kolektivni deo, na usklađen način obavlja svoje razne delatnosti i u raznim pravcima kolektivno angažuje svoje snage. Napokon, u ovoj sferi postoji i treći sloj, koji bi se mogao nazvati društvenim estetsko-izražajnim sistemom, u koji, kao što već sam izraz

kaže, spadaju svi čovekovi pokušaji da kroz svoje shvatanje lepote izrazi vlastito životno iskustvo i stvarnost u kojoj živi. Poznato je da je Marks vrlo često ovu mogućnost estetskog odnošenja prema stvarnosti isticao kao jednu od bitnih ljudskih osobina čovekovih.

Sve ove oblasti i slojevi društvenog determinizma su međusobno povezani i između njih dolazi do raznih međusobnih uticaja. Pokušaj raščlanjavanja društvenog determinizma na njegove osnovne sfere ima izrazito analitički a ne opisni cilj. Ne radi se ni o kakvom hipostaziranju bilo koje sfere i njenom odvajanju od konkretnih ljudi, konkretnih društvenih oblika i njihove delatnosti. Upravo ovi realni ljudi i raznovrsni društveni oblici su izloženi uticaju različitih determinizama, a istovremeno se, kao žarišta energije koja proizilaze iz njihove unutrašnje strukture, pojavljuju sa svojom delatnošću kao aktivni činioci u raznim objektivno postojećim determinističkim strukturama. Konkretni ljudi, konkretni društveni oblici i njihove delatnosti su jedini mogući egzistencijalni okviri za ispitivanje društvenog determinizma i društvene uzročnosti kao njegovog najaktivnijeg dinamičkog jezgra. U svakom pojedincu, u svakom društvenom obliku i svakoj društvenoj delatnosti ukrštaju se razne sfere determinizma; ljudi su u svojoj individualnoj i kolektivnoj delatnosti integratori njihovih raznorodnih i često vrlo protivrečnih uticaja, odnosno žrtve neuspešnih pokušaja ove integracije. A integracija se izvodi na svim nivoima na kojima se stvaraju različiti društveni oblici, počev od globalnog društva do oblika koji nastaju u neposrednim međuličnim odnosima, i svake konkretne ljudske ličnosti. Odvojeno od realnih ljudi i realnih društvenih oblika ispitivanje društvenog determinizma i društvene uzročnosti ne spada u sociologiju kao iskustvenu nauku. Ovo ne znači da se društveni determinizam može sociološki ispitivati samo u celini, nego samo da se prilikom proučavanja bilo kog oblika društvene delatnosti mora svestrano osvetliti složena deterministička situacija u kojoj su se nalazili pojedinci i društveni kolektivi koji su u njoj učestvovali i stvarali. Izolovano ispitivanje pojedinih oblasti društvenog života i pojedinih delatnosti je korisno za otkrivanje njihovih unutrašnjih struktura, ali se na taj način one ne mogu deterministički objasniti. Pretvoreno u proučavanje hipostaziranih sfera društvenog života i društvene delatnosti, proučavanje društvenog determinizma lako postaje osoben oblik mitologije. Analitičko izdvajanje pojedinih sfera društvenog determinizma korisno je, međutim, za potpunije sagledavanje njihove osobene prirode i realističnije razumevanje izvanredne složenosti opšte determinističke situacije u društvu i osobenosti pojedinih užih društvenih oblika i delatnosti.

Isticanje isprepletenosti različitih determinizama u društvu, naravno, ne znači da su za društveni život svi oblici determinizma podjednako značajni. U najširoj istorijskoj perspektivi preovladava značaj onih elemenata determinističkog spleta koji omogućuju održanje društva u datim prirodnim i istorijskim uslovima i opredeljuju raspodelu stvorenih materijalnih vrednosti i društvene moći koja se u nekom društvu razvija. Među te najznačajnije elemente spadaju: stepen tehnološke razvijenosti i sistem ekonomskih i političkih odnosa. Treba istaći da uticaj ovih činilaca preovladava što ne znači (a) da oni imaju isključivo uzročno dejstvo; (b) da nisu takođe podložni uticaju uzročnih činilaca koji izviru iz drugih sfera društvenog života i čovekovih antropoloških osobina; (c) da su nezavisni od prirodnih uslova i spoljnih uticaja drugih društava; konačno, (d) ovi osnovni deterministički činioci nisu svemoćni. Oni mogu uticati na razvoj neke posebne društvene delatnosti samo posredstvom osobenih determinizama na kojima se ona zasniva. Ostali determinizmi nisu pasivna emanacija činilaca koji na njih presudno utiču usmeravajući ih u određenim pravcima. U tome se i sastoji njihova relativna samostalnost i objašnjenje zašto se u društvu, naročito razvijenijem, sve oblasti života i delatnosti ne razvijaju na apstraktno paralelan način sa razvojem deterministički najznačajnijih društvenih odnosa. Objasnjavajući odnos između razvoja filozofije i privrede, Engels je istakao oba ova momenta: (a) u imanentnom razvoju sadržanu relativnu samostalnost filozofije i (b) složenost prenošenja uzročnih uticaja iz jedne oblasti društvenog determinizma u druge. „Ali kao određena oblast podele rada, filozofija svake epohe ima za pretpostavku određen misaoni materijal, koji je nasledila od svojih prethodnika i od koga polazi. Otuda to da ekonomski zaostale zemlje ipak mogu da vode prvu reč u filozofiji... *Ekonomija* ne stvara ništa neposredno iz sebe, ali ona određuje *način izmene* i dalji razvitak zatečenog misaonog materijala, i to većim delom posredno, pošto su politički, pravni i moralni odrazi ti koji vrše najveće neposredno dejstvo na filozofiju”.²⁾ Jedan od najsloženijih problema ispitivanja društvenog determinizma sastoji se upravo u objašnjavanju načina kako se uzročni uticaji prenose iz jedne relativno samostalne oblasti determinizma u drugu.

²⁾ F. Engels, Pismo K. Šmitu, od 27. X 1890, u K. Marks, F. Engels, Izabrana dela, t. II, Kultura, Beograd, 1950, str. 482-83. (Podvlačenja se nalaze u izvornom tekstu).

2.

RAZNE JEDNOSTRANOSTI U SHVATANJU DRUŠTVENOG DETERMINIZMA

Osvrt na neka dosta rasprostranjena jednostrana shvaćanja društvenog determinizma i društvene uzročnosti olakšaće bolje razumevanje njihove osobene prirode. (1) Najčešća jednostranost sastoji se u apsolutizovanju neke od relativno samostalnih determinističkih sfera i shvatanju da samo činioci koji iz nje proizilaze uzročno utiču na društveni život. Razni pravci u sociološkoj teoriji razlikuju se međusobno pre svega po tome što su različitim oblastima determinizma pridali isključivo aktivno uzročno značenje. U geografskim pravcima takvo značenje se pripisuje spoljnoj prirodnoj sredini; u demografskim nekim osobinama prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, a pre svega njegovoj masi i gustini; rasistički pravci su apsolutizovali neke, najčešće sasvim fiktivne, biološke osobine pojedinih delova čovečanstva; razni individualno i kolektivno-psihološki pravci isključivi uzročni značaj pridaju nekim čovekovim psihičkim osobinama ili mentalitetu konkretno-istorijskih društava; vulgarni ekonomizam i tehnologizam pokušavaju da ekonomske odnose, odnosno razvoj tehnologije odvoje od povratnog uzročnog dejstva ostalih društvenih činilaca i vrlo složene konkret-no-istorijske situacije. Teorijske stranputice, nastale usled ovih apsolutizacija, svedoče da, iako kvalitativno različiti determinizmi nemaju podjednak uzročni uticaj na društveni život u celini, ipak ni jedna oblast društvenog života i društvene delatnosti nije samo pasivan odraz ili emanacija čije bi se osobenosti i povratno uzročno dejstvo mogli zanemariti. Od konkretno-istorijske situacije i opšteg stupnja razvoja nekog društva zavisi konkretno-istorijska težina uzročnog uticaja činilaca što izviru iz pojedinih oblasti njegovog života.

(2) Mnoge jednostranosti u shvatanju društvenog determinizma nastaju usled njegovog mehanicističkog i biologističkog tumačenja. Posledice ovih gledišta su vrlo vidljive u savremenoj sociologiji. U istorijskom uvodu je istaknuto da je pozitivizam istakao kao jedno od svojih programskih epistemoloških načela zahtev da se u ispitivanje društva prenesu metodi i postupci prirodnih nauka, smatrajući da će ti metodi koji su omogućili veliku egzaktnost u proučavanju prirode dati iste rezultate u ispitivanju društva. Premda je netačno da neki najistaknutiji predstavnici pozitivizma u sociologiji nisu imali razumevanja za osobenosti društvenog života i nisu uviđali neophodnost razvoja posebnih metoda njegovog proučavanja, oni su ipak obično

zastajali na pola puta, dok je mehaničko prenošenje metodoloških postupaka prirodnih nauka dosta karakteristično za pozitivizam kao opštu struju u društvenim naukama. Već ovo je epistemološki jednostrano, jer metod mora da bude prilagođen specifičnim osobinama sadržaja koji se pomoću njega ispituje. Obično je, međutim, prenošenje metoda bilo posledica pokušaja da se teorije o društvu stvaraju po analogiji sa raznim prirodno-naučnim teorijama. Nije stoga čudno da se društveni determinizam često tumačio, a i danas se tumači, na način koji mnogo više odgovara prirodi mehaničkog ili biološkog, nego osobeno-stima mnogo složenijeg društvenog determinizma i osobenom načinu uspostavljanja uzročnih odnosa u društvu.

Evo nekoliko konkretnijih oblika u kojima se ogleda ova jednostranost, (a) Vrlo često se odnos uzroka i posledice shvata isključivo asimetrično i ireverzibilno, što znači da se smatra da uzročni uticaj struji samo u jednom pravcu. Posledica se shvata kao pasivni efekt delovanja nekog uzročnog činioca na određeni objekt. Ovaj objekt nema nikakve mogućnosti da se aktivno suprotstavlja tom delovanju, niti da značajnije povratno utiče na preovlađujući uzročni činilac u nekom društvenom odnosu, (b) Druga jednostranost, takođe mehaničkog porekla, ogleda se u prenaplašavanju značaja spoljnih činilaca prilikom objašnjavanja raznih društvenih pojava, dok se potcenjuje ispitivanje unutrašnjih činilaca koji se takođe javljaju kao uzroci odleđenog delovanja pojedinaca i pojedinih društvenih oblika. Delovanje ovih unutrašnjih činilaca se uglavnom svodi na sposobnost za uspešno prilagođavanje. Naturalističko poreklo ideje o pretežno pasivnom prilagođavanju na spoljne uslove ne bi bilo teško dokazati. Prenaplašavanje uzročnog značaja spoljnih činilaca dovodi do potcenjivanja odnosa u kojima se kao aktivni činilac ispoljava neki oblik samoodređenja i aktivne samode-latnosti pojedinaca, neke društvene organizacije ili neke difuz-nije organizovane društvene grupe. Samodelatnost na osnovu samoodređenja, a ne pasivnog prilagođavanja spoljnim uslovima je mogućna usled toga što su i pojedinci i svi društveni oblici aktivna središta energije i mogu da se tom energijom u izvesnoj meri samostalno koriste, određujući pravce i načine njenog ispoljavanja i pojačavajući je raspoloživim tehničkim sredstvima. Ovo samoodređenje i samostalnost proizilaze iz unutrašnje determinističke strukture pojedinca, odnosno društvenog oblika i njihove sposobnosti da se na osnovu samostalnog, više ili manje stvaralačkog korišćenja svojih ranijih iskustava svesno i aktivno odnose prema aktualnim uslovima. O tome koliko ovo shvatanje uzročnosti ima duboku tradiciju u prirodnim naukama Novog veka, nešto svakako govori i okolnost da se u epi-

stemologiji kategorija uzročnosti često svodi na dejovanje eficientnih spoljnih uzroka.³⁾

(c) Sledeća jednostranost u tumačenju društvenog determinizma ogleda se u shvatanju da između početka delovanja nekog uzroka i pojave njegove posledice postoji ili odnos isto-vremenosti ili samo 'kratak vremenski interval. Ovo je stvarno karakteristično za mehaničku uzročnost, gde posledica sledi odmah posle nastupanja nekog uzroka, i iščezava posle prestanka njegovog delovanja. Već sholastička filozofija je postavila načelo *causa cessante cessat effectum*, koje odgovara ispitivanju ove vrste uzročnih odnosa. Međutim, već u biološkoj oblasti vrlo često nema ovakvog neposrednog nastupanja posledice posle dejstva uzroka. Pojedini uzročni činilac mora dugo da deluje da bi uspeo da proizvede određenu promenu u strukturi nekog organizma, što je često povezano sa slamanjem njegovog aktivnog otpora, na primer protiv infekcije u toku perioda inkubacije. Proces izazvan delovanjem nekog uzroka je, dakle, izvesno vreme latentan i treba da prođe određen vremenski interval da bi se ispoljile njegove posledice. Sem toga, jedna od bitnih osobenosti biološke, a još više društvene uzročnosti jeste njen naglašen kumulativni karakter. Mnoga uzročna dejstva, kad se posmatraju u užim vremenskim intervalima, na prvi pogled su gotovo neznčajna. Ali u strukturi organizma, odnosno nekog društvenog oblika i njihovom iskustvu čuvaju se posledice ovog dugotrajnog delovanja, i nagomilavanjem malih posledica kroz duže vreme nastaju određene strukture koje, jednom oblikovane, mogu imati vrlo trajan, velik i aktivan uticaj na ponašanje bilo pojedinca bilo nekog društvenog oblika. Nesumnjivo je, na primer, da su razne bitne karakteristike ličnosti posledica određenog načina njenog vaspitanja i opštih životnih uslova. Vaspitanje je dugotrajan proces; ako se proučavanje njegovih uticaja ograniči samo na neke kraće intervale (dane, nedelje, mesece), upravo najdublje i najtrajnije njegove posledice mogu ostati izvan domašaja istraživanja. Jer, tek kad određen proces vaspitanja traje duže vreme, nagomilavanjem posledica sitnih ali stalnih vaspitnih uticaja obrazuju se neke osnovne navike i shva-tanja koja, jednom čvrsto strukturisana, mogu da ispoljavaju svoje dejstvo u čitavom kasnijem životu ličnosti. Na prvi mah izgleda da je ovo sasvim razumljivo. Ali, u raznim pokušajima ispitivanja društvene uzročnosti koje pretenduju na veliku egzakt-

³⁾ Na primer M. Bunge, ovako definiše uzrok: „Kao što je bilo uobičajeno 'od početka moderne nauke, mi ćemo od sada ograničiti značenje termina „uzrok“ na *eficijentni uzrok*, ili spoljni pokretački činilac, ili spoljni uticaj koji proizvodi promenu — nasuprot drugim vrstama uzroka, kao što je finalni, unutrašnji (ili *causa sui*) itd. (M. Bunge, op. cit. p. 33).

nost gubi se iz vida ova osobenost društvenog determinizma. Postoje, na primer, eksperimenti pomoću kojih se želi ispitati kako na nečija shvatanja utiče relativno kratkotrajno izlaganje nekom uticaju. Na primer, stvori se eksperimentalna grupa kojoj se prikazuje nekoliko filmova, a zatim se posle izvesnog vremena nastoji utvrditi uticaj filmova na promenu nekih njenih shvatanja. Naravno da gledanje filmova, kao kratkotrajan i epizodičan uticaj, ne može da ima šire i samostalnije dejstvo, nezavisno od određenih struktura što su već stvorene u prethodnom iskustvu i koje svakako na određen način aktivno reaguju i na sadržaj filmova. Ukoliko eksperimentalni podsticaj uopšte pređe prag trajnijeg uticaja, eksperiment ima vrednost samo kao sredstvo za ispitivanje pojedinačnih iseka jednog trajnog kumulativnog procesa. Ovaj primer ne ilustruje sve jednostranosti koje se pojavljuju kad se prilikom ispitivanja raznih uzročnih odnosa u društvu ne uzima u obzir vreme koje je potrebno da bi se ispoljilo dejstvo nekog uzročnog činioca. Jer, ne samo da je delovanje raznih uzročnih činilaca postepeno i kumulativno, nego ih pojedine njihove posledice mogu duže vreme nadživeti ako su dublje integrisane u neke psihičke, društvene i kulturne strukture.

(d) Upravo usled shematskog prenošenja nekih tipičnih osobina prirodnog determinizma pojavljuje se u proučavanju društvenog determinizma vrlo izrazito potcenjivanje svesnog i svrsishodnog odnosa prema stvarnosti u čovekovom individualnom i društvenom ponašanju. Svesna svrsishodnost je jedan od bitnih preduslova stvaralačke samodelatnosti, a ova je uvek u većoj ili manjoj meri samoodređenje, tj. glavni uzroci delatnosti se nalaze u nekim unutrašnjim osobinama i potrebama pojedinca ili neke društvene grupe. A ako je uspešno, samoodređenje je istovremeno sloboda. Sloboda, naime, nije negacija determinizma i uzročnosti. Ona se sastoji i može se meriti ti stupnjem u kome je moguće uspešno samoodređenje pojedinca ili nekog kolektivnog društvenog oblika. Ovo, pak, zavisi od toga koliko su oni u stanju da svojom delatnošću prilagođavaju neke objektivno date uslove imanentnim, iako istorijski nastalim, osobinama i potrebama svoje prirode i njenog daljeg razvoja.⁴⁾ Nema nikakvog ni ontološkog ni epistemološkog opravdanja da se činioци koji izviru iz imanentnih determinističkih struktura individualnih i kolektivnih nosilaca određene delatnosti i njihove posledice isključe iz pojma uzročnosti. Poreklo ovih činilaca i njihove posledice mogu se načelno odrediti sa istim stepenom pouzdanosti kao i spoljni uzroci. Pored toga, ono što je na jed-

⁴⁾ Na ovom mestu se ne može ulaziti u šire filozofsko razmatranje slobode. Očigledno je, ipak, da se njena vrednost može oceniti samo prema delima koja nastaju u samoodređenju.

noj strani nekog uzročnog odnosa posledica samoodređenja i slobode, obično se na njegovoj drugoj strani pojavljuje kao aktivni spoljni činilac. Usled mehanističkog shvatanja društvenog determinizma, koje potcenjuje momenat svesti i svrsishodnog odnosa prema stvarnosti, ima dosta pokušaja, naročito u pozitivističkoj epistemologiji, da se uzročnost potpuno suprotstavi teleologiji. Teleologija, tj. usklađivanje delatnosti sa određenim svesno postavljenim ciljevima, smatra se negacijom uzročnosti, i stoga se potcenjuje značaj ispitivanja teleoloških elemenata u naučnom proučavanju društva. Nasuprot tome spiritualistički i in-deterministički pravci u ime teleologije osporavaju postojanje društvenog determinizma. Teleologija, međutim, nije antipod društvenog determinizma i uzročnosti, nego, naprotiv, jedna od njihovih osobenosti. Teleološki momenat postoji u svakoj svesno j delatnosti koja izviru iz unutrašnje strukture pojedinca ili nekog društvenog oblika, i u kojoj dolazi do izražaja njihov pokušaj da aktivno utiču na objektivno postojeću determinističku situaciju u cilju njenog prilagođavanja svojim potrebama. U odeljku o naučnom objašnjenju je istaknuto da uspeh svrsishodne delatnosti zavisi od više okolnosti, među kojima su svakako najvažnije sledeće: (1) da li je tačno shvaćena priroda determinističke situacije u koju se određena delatnost uključuje i (2) da li onaj ko svrsishodno dela raspolaže uzročno adekvatnim sredstvima da u datoj objektivnoj situaciji izvede pro-mene koje su u skladu s njegovim ciljevima. Ovaj pokušaj da se svrsishodna delatnost objasni kao jedna od bitnih osobenosti društvenog determinizma omogućuje da se realističnije shvati i protumači stvarni način uspostavljanja raznih uzročnih odnosa u društvu. Dosledno sprovedena mehanicistička tumačenja društvenog determinizma svode ceo društveni razvoj na stihijni tok događaja, u kome se čovek uopšte ne pojavljuje kao značajniji svestan i stvaralački aktivan činilac.

(3) Pretežno biološkog porekla su neke druge jednostranosti u tumačenju društvenog determinizma. Najvulgarnije je svakako analoško prenošenje životnog ciklusa organizma na razvoj ljudskih društava i ljudskih kultura, koje dolazi do izražaja u raznim teorijama o cikličnom razvoju pojedinih društava i pojedinih kultura. Još češća druga jednostranost mnogobrojnih organicističkih teorija sastoji se u shvatanju društva kao suviše jedinstvene celine koja raspolaže nekim spontanim mehanizmima za održavanje svoje ravnoteže i svog obnavljanja, po analogiji sa homeostatičkim i regenerativnim svojstvima biološkog organizma. U biološkom organizmu postoji tzv. homeo-stazis kojim organizam spontano nastoji da se vrati u ravnotežu ukoliko je ova narušena delovanjem nekih spoljnih činilaca, kao i s ovim povezani regenerativni mehanizmi koji na

određen način osvežavaju i vraćaju u normalno stanje ceo organizam ili pojedini njegov iscrpljeni deo. Društvo, međutim, nema sličnih sasvim spontanih mehanizama za uspostavljanje svoje unutrašnje ravnoteže, nego je ova složena funkcija uvek manje ili više svesno organizovana. Dalje, u organizmu su pojedine funkcije gotovo nerazdvojno povezane s određenim organima i retko se u normalnim uslovima dešava da istu funkciju obavljaju različiti organi. Obično se ovo dešava samo ako je neki organ uništen ili teže oštećen. Poznato je da slepi pomoću izoštrjenog sluha i čula pipanja zamenjuju u većoj meri nego ostali ljudi svoju znatno smanjenu sposobnost orijentacije u prostoru. Ipak, po pravilu, funkcije u organizmu su čvrsto srasle sa pojedinim organima. U društvu, međutim, razni društveni delovi mogu obavljati iste funkcije potrebne za njegovo održanje u određenom obliku, pošto je zamenljivost delova koji će neposredno obavljati određenu funkciju u društvu neuporedivo veća nego u biološkom organizmu. Na primer, društvu je svakako neophodno da na određen način socijalizuje svoje novo pokolenje, da mu da i opšte društveno vaspitanje i da njegovim pojedinim grupama obezbedi specifično stručno obrazovanje koje će ih osposobiti za obavljanje sasvim određenih društvenih funkcija. Ali u raznim društvima ovu funkciju obavljaju različite društvene ustanove. Čak i u istom društvu ova složena funkcija retko kad pripada samo jednoj specijalizovanoj ustanovi, već može da se deli. Na primer, u opštem društvenom vaspitanju novog pokolenja učestvuju i porodica i škola i razne političke i društvene organizacije. U stručnom vaspitanju takođe odnos između porodice, redovnih škola, profesionalnih organizacija, raznih ustanova za vaspitavanje odraslih može biti, od slučaja do slučaja, vrlo različit. Funkcija prema tome ostaje, ali postoji velika mogućnost stvaranja različitih organa pomoću kojih će ona biti zadovoljena.

U raščlanjavanju ovog problema treba ići još jedan korak dalje. Funkcija je objektivni odnos između delatnosti nekog dela određene celine i njenog stanja, potreba i ciljeva. Funkcija ne zavisi samo od izolovano uzetih osobina organa i njegove delatnosti nego i od pomenutih osobina celine. Zbog toga isti organ može u različitim društvima, a i u istom ukoliko se pro-meni njegovo opšte stanje, da ima sasvim suprotne funkcije. Jedan dosta poznat primer iz sociološke teorije vrlo ubedljivo pokazuje kako se do jednostranih zaključaka dolazi ako se ovo nema u vidu. Dirkem je smatrao da je religija, a u prvom redu u obliku crkve organizovana religija, najznačajniji činilac društvene integracije. Pri tom je izgubio iz vida: (1) da crkva u ver-ski mešovitom društvu može biti jedno od sredstava njegovog razaranja; (2) da se funkcija crkve iz osnova menja u zavisnosti

od toga da li su društvena organizacija i vladajuća kultura društva zasnovane na religioznim ili antireligioznim načelima, kao i da crkva ne može biti značajniji, a još manje osnovni moralni integrator u ovom drugom slučaju. Razne organicističke jednostranosti u tumačenju društvenog determinizma i društvene uzročnosti imaju dugu tradiciju. U savremenoj sociologiji one dolaze najviše do izražaja u raznim varijantama funkcionalizma, teorijsko-metodološkog pravca koji je nesumnjivo pokušao da na sintetičan način ispituje razne sfere i delatnosti koje postoje u društvu, ali je pri tom obnovio neke osnovne teze ranijih organskih socioloških teorija.⁵⁾

Ova kritika jednostranih, po svom poreklu uglavnom naturalističkih shvatanja, ili tačnije, neshvatanja osobenog karaktera društvenog determinizma ne sme odvesti u drugu krajnost. A to bi se desilo ako bi se, na primer, osporavalo da u društvu uopšte postoje i izrazito asimetrični i ireverzibilni uzročni odnosi, u kojima sasvim preovladava dejstvo nekog uzroka na neki objekt koji se pojavljuje kao njegova bespomoćna posledica i nema praktično nikakve mogućnosti da povratno utiče na određeni uzrok; ili ako se ne bi uzelo u obzir da se u raznim društvenim odnosima utičaj spoljnih činilaca, tj. uslova u kojima živi određeni društveni oblik, i unutrašnjih činilaca, koji proizilaze iz njegove imanentne strukture, nalaze u vrlo različitim razmerama, što znači da je stupanj samoodređenja vrlo promenljiva veličina. Nema takođe nikakve sumnje da odnos između u prošlosti stvorenih sklonosti, navika i tradicija i uzročnog dejstva aktualnih činilaca može u raznim situacijama da bude vrlo različit. Nekad je neki aktualni događaj samo povod da stupe u dejstvo već ranije čvrsto formirane determinističke strukture koje su se nalazile u latentnom stanju. Ali, nasuprot ovim slučajevima, postoje drugi kad je dejstvo nekog aktualnog uzročnog činioca gotovo nezavisno od prethodnog iskustva. Ovo se dešava naročito kad u nekoj oblasti još nema šireg prethodnog individualnog ili kolektivnog iskustva. Po-

⁵⁾ Sire o funkcionalizmu vid. u knjizi M. Đurić, Problemi sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, gl. X. Vrlo iscrpan prikaz razvoja i raznih varijanti funkcionalizma nalazi se u knjizi Don Mar-tindale, The Nature and Types of Sociological Theory, Houghton Mifflin Co., 1960, eh. 17—19. Značajan pokušaj da se proširi i sistematizuje funkcionalističko stanovište učinio je R. K. Merton u raspravi Manifest and Latent Functions, u knjizi Social Theory and Social Structure, The Free Press, Glencoe, 111., 1957, eh. I. Funkcionalizam nije u teorijskom pogledu jedinstven pravac i između teorijskih shvatanja, npr., B. Malinovskog i T. Parsonsa postoje znatne razlike. Još uvek ne postoji iscrpna kritika raznih varijanti funkcionalizma. Najzanimljivije su kritičke rasprave R. Darendorfa (R. Dahrendorf), prikupljene u njegovoj knjizi Gesellschaft und Freiheit, R. Piper, München, 1962, mada se one odnose pretežno na Parsonovu teoriju.

grešno bi bilo preceniti ulogu svesti i aktivne svrsishodne stvaralačke delatnosti i ne uočiti da se čisto tradicionalistički oblici ponašanja, koji se rukovode ustaljenim normama i čvrstim navikama pretvorenim u gotovo uslovne reflekse, i ponašanja koja predstavljaju pokušaj da se na originalan stvaralački način odnosi prema novonastaloj situaciji nalaze u različitim srazmerama u raznim društvima, u zavisnosti od stepena njihovog razvoja i njihove organizacije.

Ali, ako se u društvenom determinizmu i uzročnosti vide samo one osobine koje ih čine sličnim raznim vrstama prirodnog determinizma, izvan vidokruga ostaju upravo neke najbitnije njihove ljudske osobenosti, zahvaljujući kojima se u određenim determinističkim strukturama javljaju nove originalne pojave, kao rezultat individualnog i kolektivnog stvaralaštva u različitim oblastima društvenog života. Društveno stvaralaštvo, nastajanje novog i originalnog u isto rij i treba, pre svega, objašnjavati, iako je ove pojave nesumnjivo teže objasniti nego razne tradicionalne oblike ponašanja. Prilikom objašnjavanja stvaralaštva mora se voditi računa o ulozi svesti i svrsishodne delatnosti.

3.

OSNOVNI METODOLOŠKI PRISTUPI U PROUČAVANJU DRUŠTVENE UZROČNOSTI

Već je rečeno da je ispitivanje uzročnih veza onaj deo determinizma koji nauku prvenstveno interesuje, a iz prethodnog izlaganja se može zaključiti da se traženje specifičnih i izrazito delatnih uzročnih činilaca ne može odvojiti od svestranog proučavanja opšte determinističke strukture određenog područja stvarnosti. Pre izlaganja najvažnijih osobina različitih metodoloških pristupa za proučavanje uzročnih veza u društvenom životu treba određenije izneti u čemu se sastoji specifični zadatak sociološkog proučavanja društvene uzročnosti. Prethodno raščlanjavajući je pokazalo da se u društvu i njegovoj delatnosti ukrštaju gotovo svi oblici determinizma koji postoje u stvarnosti. Očigledno je da sociologija ne proučava, ili bar nije prvenstveno njen zadatost da proučava sve te determinizme. Na primer, fizikalno-hemijski i biološki determinizam, na kojima se zasniva društvena tehnologija, proučavaju pre svega razne teorijske i primenjene prirodne nauke. Čovekove biološke osobine proučavaju ljudska biologija i antropologija, kao i razne medicinske nauke. Psihičke determinizme takođe proučava, pre svega, psihologija. Šta je onda u proučavanju društvenog deter-

minizma specifičan zadatak sociologije? (1) Najširu osnovu sociološkog proučavanja društvenog determinizma čini ispitivanje međusobnih odnosa između različitih determinističkih sistema na kojima se zasniva društvo s ciljem da se što potpunije osvetli uloga izrazito društvenih činilaca u tome širem determinističkom spletu. Ovaj opšti zadatak može se zatim raščlaniti na: (2) proučavanje uticaja izrazito društvenih činilaca na uspostavljanje odnosa društva prema prirodnoj okolini i njeno menjanje i korišćenje; (3) proučavanje delovanja osobe-nih društvenih činilaca, koji proizilaze iz strukture, organizacije i kulture društva, na oblikovanje i menjanje biološko-psihičkih ljudskih osobina i povratnog dejstva čovekovih antropoloških osobina na razne oblike društvene delatnosti; (4) proučavanje uticaja specifično društvenih činilaca na opšte stanje i tempo razvoja raznih tipova društva, kao i na razvoj pojedinih užih delatnosti. Stepene unutar društvenih suprotnosti, sukoba, borbi, kao i društvene saglasnosti i moralne integracije razlikuje se u društvima različitog tipa i u raznim užim vremenskim periodima njihovog postojanja; društva različitog tipa razvijaju se različitim ritmom i postoji, po Gurvičevim izrazima, „vreme dugog trajanja" i „eksplozivno vreme" brzih skokova, od kojih prvo dosta verno izražava sporo odvijanje najrazličitijih društvenih procesa u tradicionalistički organizovanom društvu, dok brže i neprekidno menjanje raznih društvenih pojava odgovara društvima izgrađenim na razvijenijoj tehnološkoj osnovi i drukčijoj društvenoj organizaciji. Napokon, (5) u delokrug sociološkog proučavanja društvenog determinizma spada ispitivanje kako unutrašnji, specifično društveni, činioci utiču na odnose između raznih konkretnih društava, kako u pogledu društvenog karaktera tih odnosa, tako i u pogledu njihovog sadržaja.

U proučavanju društvenog determinizma razvila su se dva osnovna metodološka pristupa. Prvi od njih je analitičko ispitivanje uzročnog dejstva pojedinih činilaca na određene društvene pojave i stanja da bi se što tačnije utvrdila specifična težina pojedinih činilaca od kojih se sastoje neophodni i dovoljni uslovi tih pojava i stanja. Bitna je karakteristika svih, ili bar najvećeg dela društvenih pojava da se javljaju u vrlo složenim iskustvenim okolnostima. Otkrivanje neophodnih i dovoljnih uslova neke pojave pretpostavlja njihovo izdvajanje iz ostalih iskustvenih okolnosti, koje su za određenu pojavu irelevantne. Ali ovim izdvajanjem nekog determinističkog spleta nije završeno njegovo proučavanje. Većina determinističkih spletova je u društvenom životu složena. Analitičko ispitivanje društvenog determinizma se ne ograničava na otkrivanje njihovih sastavnih elemenata koji čine neophodne i dovoljne uslove određenih pojava, nego nastoji da utvrdi i specifičnu uz-

ročnu težinu pojedinih elemenata. Tek kad je i ovo na relativno zadovoljavajući način utvrđeno, može se pretpostaviti da su nastanak pojave, njeno menjanje, neka njena osobina ili njeno iščezavanje naučno objašnjeni. Analitičko ispitivanje društvene uzročnosti, koje se usredsređuje na pojedine uzročne veze u društvu, izvodi se na razne načine, koji se mogu podeliti na eksperimentalne i neeksperimentalne. Eksperiment se razvio kao najsnažnije istraživačko sredstvo za proučavanje pojedinačnih uzročnih odnosa u raznim oblastima prirode. Ima pokušaja da se on primeni i u ispitivanju društvene uzročnosti, ali ovde njegova primena nailazi na mnogobrojne teškoće i ograničenja. Upravo zbog toga što je mogućnost eksperimentalnog ispitivanja uzročnih odnosa u društvu vrlo ograničena, uzročna analiza neeksperimentalnih podataka dobija naročito velik naučni značaj. U ovim oblicima analize pojedini deterministički spletovi se ne raščlanjaju operativno, nego misaonim analitičkim sredstvima, na osnovu podataka o predmetu istraživanja dobijenih bez operativnog uticanja.

Drugi pristup u proučavanju društvenog determinizma razvio se u obliku funkcionalne analize. U središtu pažnje nije otkrivanje pojedinačnih uzročnih odnosa, nego je osnovni zadatak da se kompleksno utvrde funkcije raznih delova neke složene društvene celine u njenom održavanju, opštem ili nekom posebnom delovanju, menjanju, ili nestajanju. Ovde se, dakle, u ispitivanju društvenog determinizma polazi od nekog društvenog oblika kao složene celine, koja je na određen način organizovana u užu ili širi sistem.⁶⁾ Pojedina uža složena celina je nosilac jedne ili mnogih društvenih delatnosti i funkcija u nekom širem društvenom sistemu. Međutim, da bi mogla da deluje i da ostvaruje određene funkcije, ona mora da bude na neki način organizovana i da zadovolji niz svojih potreba, od kojih zavisi njen opstanak ili sposobnost da obavlja određenu delatnost.

Vrlo često se funkcionalna analiza pokušava odvojiti od uzročne, pa čak i suprotstaviti uzročnoj. Odnos između celine, kao složenog sistema, i dela koji u njoj obavlja određenu funkciju pokušava se svesti na odnos simetrične, potpune reverzibilne međuzavisnosti: deo nastaje u okviru celine, ali i doprinosi njenom održavanju. Nema ni mogućnosti ni potrebe da

⁶⁾ Pojmovi celine i sistema nemaju istovetno značenje, a i potiču iz različitih idejnih pravaca. U pojmu celine je obično više naglašena ideja organskog jedinstva i „prirodnog“, više ili manje spontanog nastanka i razvoja. U pojmu sistema se u prvi plan ističe osobina organizovanosti koja se može zasnivati na različitim osnovama i biti izgrađena na različitim načelima od kojih su neki sasvim suprotni pojmu organske „prirodne“ celine. Ali, i pored ovih razlika, u daljem izlaganju će pojmovi „celina“ i „sistem“ biti upotrebljavani naizmenično, u istom značenju.

se u njihovim međusobnim odnosima utvrdi pravac preovlađujućeg uzročnog uticaja i obim povratnog dejstva. Taj odnos se prikazuje po analogiji sa matematičkom funkcijom, u kojoj se na osnovu podataka o jednoj promenljivoj može predvideti vrednost druge. Stoga se smatra da se funkcionalni odnosi mogu utvrditi i bez poznavanja determinističkih struktura celine, koje dolaze do izražaja u njenim odnosima s pojedinim delovima.

Postoje, međutim, mnogobrojni razlozi zbog kojih je ovo razdvajanje uzročne i funkcionalne analize neosnovano.⁷⁾ Kao i mnogi drugi opšti pojmovi i pojam funkcije ima u nauci razna značenja.⁸⁾ Ali ako se funkcija ne shvati u formalno-opisnom smislu matematičkog odnosa između dve ili više promenljivih, ili kao apstraktan naziv za označavanje delatnosti nekog sistema, nego kao realan odnos između neke organizovane celine i nekog njenog dela, čijim se ispitivanjem želi saznati kakav značaj ima taj deo za određenu osobinu celine, očigledno je da naučno utvrđivanje funkcija pojedinih delova mora polaziti od nekih teorijskih pretpostavki o osnovnim determinističkim strukturama date društvene celine i o uzročnom značaju pojedinih njenih delova za njeno održavanje, za njenu sposobnost da obavlja određenu delatnost, za neko stanje celine ili neku drugu njenu osobinu. Privredno preduzeće može da posluži kao primer jedne takve celine koja se sastoji iz čitavog niza organizovanih i povezanih funkcionalnih delova. Preduzeće postaje nesposobno da obavlja neku svoju delatnost, ako odnos između njega kao celine i pojedinog njegovog dela nije na određen način usklađen. Na koji način pojedini deo mora ili može da bude usklađen sa celinom, da bi ova mogla da obavlja određenu delatnost, zavisi od opšte determinističke strukture celine, spoljnih uslova u kojima ona postoji, prirode delatnosti i uzročne određene uloge nekog dela u njenom obavljanju. Na primer, ako u preduzeću ne funkcioniše organ čiji je osnovni zadatak realizacija proizvoda na tržištu, i preduzeće ostane bez neophodnih obrtnih sredstava ili sredstava potrebnih za razvijanje delatnosti, dolazi do poremećaja u njemu kao celini. Ovaj odnos je

⁷⁾ Na neophodnost poznavanja uzročnih odnosa za dublju funkcionalnu analizu ukazuje N. Luhman (N. Luhmann) u raspravi *Funktion und Kausalität*, *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jhrg. 14, (1962), H. 4. R. Braun takođe ubedljivo pokazuje da su funkcionalni odnosi poseban vid uzročnih. (R. Brown, *Explanation in Social Science*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963, eh. IX, naročito p. 109-11.)

⁸⁾ O različitim značenjima pojma funkcije, od kojih je većina sasvim neupotrebljiva u sadržinskoj sociološkoj funkcionalnoj analizi vid. M. Đurić, op. cit. 271—275; Don Martindale, op. cit. p. 442-446. E. Nagel, *The Structure of Science*, Routledge and Kegan Paul, 1961, p. 522-26.

čisto uzročnog karaktera. Realizacija proizvoda treba da donosi preduzeću finansijska sredstva potrebna za obnavljanje svih činilaca od kojih zavisi novi ciklus proizvodnje. Uzroci poremećaja, u nekoj celini mogu biti vrlo različiti, ali njihove posledice nisu podjednako značajne za celinu. Ako preduslovi postojanja i delovanja nekih celina nisu bar relativno tačno otkriveni, ne može se sa dovoljno razloga zaključivati koje su funkcionalne potrebe neophodne za njihovo održavanje, uspešno obavljanje određene delatnosti i druge njihove osobine.

Iz više razloga ispitivanje funkcija treba da polazi od osnovnih determinističkih struktura celina. (a) Deo koji obavlja neku funkciju ne može nastati sam od sebe. Celine, ili sistem, mora da ga izgradi, a to je moguće samo u skladu s nekim Uzročnim odnosima, (b) Celine mora, zatim da obezbeđuje potrebne uslove za opstanak i delovanje delova koji obavljaju neke funkcije, (c) Dejstvo delafunktor na celinu zavisi, takođe, ne samo od uzročnih osobina toga dela nego i od karaktera potreba koje on treba da zadovolji u okviru celine kao sistema. Usled toga se karakter odnosa između dela i celine (sistema) može izmeniti iz više razloga. Ako se primeni stanje sistema, neki njegov deo, iako je ostao neizmenjen, može da izgubi svoju raniju funkciju, jer u izmenjenom stanju sistema ona više nije potrebna. Ali do gubitka funkcije određenog dela dolazi i ako novo stanje sistema traži da se u osnovi ista funkcija zadovoljava na izmenjen način, a raniji njen nosilac nije u stanju da ispuni te nove zahteve. Sledeći primer će tetelimično ilustrovati ove odnose. Obrazovanje kadrova sa određenim profesionalnim profilom za neku društvenu delatnost može da ima vrlo različite posledice za sistem, u zavisnosti od načina na koji se ta delatnost u njemu organizuje. Jednom formirani kadrovi s određenim profesionalnim osobinama mogu uticati da se delatnost unapredi, ako su neke njene slabosti bile posledica nedostatka potrebnih kadrova, kao nosilaca određenih funkcija. Ali profesionalni kadrovi mogu postati i sasvim suvišni ako se u međuvremenu delatnost počne organizovati na novi način, a njihov profesionalna sprema ne odgovara tim uslovima i oni se ne mogu lako i brzo profesionalno prekvalifikovati. Drugi oblik funkcionalnih poremećaja nastaje ako kadrovi, koji nisu dovoljno profesionalno pripremljeni za novi način obavljanja neke delatnosti, pružaju spontan ili organizovan otpor njenom savremenijem organizovanju. Ali okolnost da neka profesionalna grupa gubi svoju raniju društvenu funkciju može postati izvor još dubljih poremećaja ako se njen znatniji deo uopšte ne može zaposliti. Ako ova pojava dobije šire razmere, ili je usredsređena u užim de-lovima sistema, to može biti uzrok unutrašnje nestabilnosti sistema kao celine, ili pojedinih njegovih delova. Primer pokazuje

da analiza usklađenih ili poremećenih funkcionalnih odnosa otkriva u njima određene uzročne veze između sistema i njegovih delova.

Ako se ne zasniva na pretpostavkama o determinističkoj strukturi sistema, funkcionalna analiza se (1) pretvara u prosto opisivanje istovremeno postojećih različitih osobina sistema. Svedena na ovaj opisni pojavni nivo, funkcionalna analiza omogućuje stvaranje samo čisto fenomenalističkih tipologija, u kojima se na pojavnom nivou uopštavaju neke pravilnosti u odnosima između sistema i njegovih delova. (2) Nemajući čvršćih osnova za ispitivanje stvarnih funkcija raznih pojava, funkcionalnoj analizi preti opasnost da prihvati u datom društvu, nekom društvenom sloju ili klasi rasprostranjeno mišljenje o njihovim funkcijama, što znači opasnost ideologizacije, na koju su razni kritičari pojedinih varijanti funkcionalizma opravdano ukazivali.⁹⁾ (3) Ali čak i ako se pretpostavi da je otklonjena ova opasnost i da su funkcije pojedinih delova sistema u osnovi tačno određene, odvojena od ispitivanja determinističkih struktura i uzročnih odnosa, funkcionalna analiza nema čvršće epistemološke osnove za dokazivanje tačnosti svojih pretpostavki. Dokazati da neki deo ima određenu funkciju u datoj celini može se samo na osnovu utvrđenih determinističkih osobina celine. Zbog toga izgleda opravdano funkcionalnu analizu smatrati jednim i to pretežno sintetičkim vidom uzročne. Polazeći od proverenih saznanja o prirodi nekog celovitog sistema, ona ima zadatak da ispita uzročni značaj njegovih delova, njihovih delatnosti i međusobnih odnosa za određene osobine celine.

Može se, sasvim opravdano, postaviti pitanje da li je i zašto neophodan ovaj sintetički pristup u ispitivanju društvenog determinizma. Osnovni razlog jeste što se društvo zasniva na delatnosti, a za delatnost su sposobni samo pojedinci i razni formalno ili difuzno organizovani društveni oblici, a ne izolo-vano uzete njihove pojedine osobine. Pojedine osobine, na primer, bistrina, opšte obrazovanje, stručna sprema, svojina i si. (za pojedinca), položaj u podeli rada, raspodeli i društvenoj organizaciji, veličina, ekološki raspored, ideologija i si. (za neki društveni oblik) mogu biti izuzetno značajne za njihovo delovanje. Ali ipak nosioci delatnosti su pojedinci i društveni oblici, a ne njihove posebne osobine. Neka osobina, na primer školska sprema pojedinca, može da se ostvari u delatnosti samo ako on postoji kao jedinka i ako u tu svrhu angažuje određenu količinu svoje životne energije. To isto važi i za svaki društveni oblik.

») Vid. R. K. Merton, op. cit., p. 37-46.

Ovo ne znači da su razne posebne osobine pojedinca ili nekog društvenog oblika neka njihova dodatna oruđa, koja oni mogu, ali ne moraju upotrebi ti u svojoj delatnosti, kao ni da su sve posebne osobine podjednako važne. Naprotiv, te osobine su deo određene celine, a konstitutivne osobine predstavljaju čak njena bitna neophodna svojstva, bez kojih ona nije ono što jeste. Ali pojedine osobine dobijaju delatni karakter, pa prema tome i sposobnost da ostvare neko uzročno dejstvo tek ako celina ili sistem, kao nešto što realno postoji, upotrebi određenu količinu svoje energije radi njihovog ispoljavanja u nekom obliku delatnosti. Nosilac delatnosti, pa prema tome i uzročnog dejstva, uvek je pojedinac odnosno konkretni društveni oblik. A da bi ovi mogli da obavljaju svoje razne delatnosti i u njima ispolje svoja deterministička svojstva, mora da bude zadovoljen čitav niz preduslova koji omogućuju pre svega njihovo postojanje, a zatim i koji ih osposobljavaju za neku specifičnu delatnost. **Pri** tom uzročno-funkcionalni odnosi, između niza osobina sistema, određuju njegovo unutrašnje stanje i mogu da u raznim pravcima modifikuju uzročno dejstvo pojedinih njegovih užih osobina. Gde god se, dakle, kao žarišta delatnosti javljaju složeni iskustveni sistemi, funkcionalna analiza je neophodna dopuna analitičkog proučavanja uzročnih svojstava pojedinih njihovih osobina, koje u stvari mogu da ispolje svoje uzročno dejstvo samo zahvaljujući privlačenju određene energije sistema.

Funkcionalna analiza se ne primenjuje samo u proučavanju društva. Ona je podjednako neophodna i u proučavanju bioloških organizama, jer i biološki organizam nije mehanički zbir delova, nego njihova na određen način organizovana celina. Stanje te celine zavisi od raznih specifičnih funkcija pojedinih njihovih delova, a istovremeno utiče na pojedine uže osobine i delatnosti svojih delova. Funkcionalna analiza se i u psihologiji razvila kao kritika asocijalističkog atomizma i u raznim pokušajima stvaranja kompleksnih teorija o ličnosti, nasuprot mehaničkom drobljenju psihičkog života na različite sposobnosti i osobine.

4.

PROBLEMI SOCIOLOŠKE FUNKCIONALNE ANALIZE

Polazne teorijske pretpostavke funkcionalne analize pro-izilaze iz postojećih saznanja o prirodi nekog društva i osnovnih odnosa koji u tom tipu društva postoje između raznih njegovih

delova i delatnosti, kao i o osobenostima pojedinih delova i delatnosti. Na osnovu ovih osnovnih teorijskih pretpostavki funkcionalna analiza mora da resi nekoliko svojih specifičnih i ključnih teorijsko-metodoloških problema, u koje spadaju: (a) određivanje osobina i granica sistema u kojima će se kretati analiza; (b) izbor polaznih kriterija za utvrđivanje funkcionalnih odnosa; (c) ispitivanje načina na koji se uspostavljaju funkcionalni odnosi u sistemu i pojedinim njegovim užim oblastima; i (d) razvijanje postupka za dokazivanje tačnosti izvedenih zaključaka. U rešavanju svih ovih problema mogućna su jednostrana stanovišta, a treba reći da ima i mnogo nerešenih pitanja.¹⁰⁾

(a) *Određivanje osobina i granica sistema.* Svaki složeni iskustveni sistem, koji kao celina ostvaruje određene delatnosti, može biti predmet funkcionalne analize. Svaki takav sistem sastoji se od većeg ili manjeg broja delova, koji su na određen način međusobno povezani. Dublje promene strukture tih odnosa izazivaju menjanje sistema, povećavaju ili smanjuju njegovu sposobnost za obavljanje određene delatnosti, izazivaju menjanje njenog kvaliteta, a u pojedinim slučajevima, kad promene zadiru u osnovne odnose sistema, i njegovo iščezavanje. Nadalje, svaki ovakav sistem, da bi bio sposoban za trajnije delovanje, mora biti povezan s nekom širom sredinom, jer svaki sistem koji dela gubi energiju, i mora da je na određen način ponovo crpe iz okoline. Zbog toga ni jedan takav sistem nije apsolutno i trajnije samodovoljan, nego je nužno povezan s određenom okolinom koju čine kako istorodni tako i raznorodni sistemi. Ako je u pitanju neki društveni sistem, u njegovu okolinu spada i prirodna sredina i drugi društveni sistemi. Funkcionalno razmatranje stoga ne srne nikad da izdvoji proučavani sistem od ostalih s kojima se on nalazi u značajnijim vezama, odnosno koji se u njemu ukrštaju.¹¹⁾

Pojam dela u složenom sistemu je prazna i samo formalna kategorija ako se pobliže ne odredi. Ona postaje mnogo određenija kad se pojedini delovi raščlane prema sadržini svojih funkcija, kao i prema tome koliko funkcija obavljaju u širem sistemu. Po ovom drugom kriterijumu delovi složenih sistema

¹⁰⁾ Pored već navedene Mertonove studije i L/uhmanovog rada, zanimljivi su kao pokušaji da se sistematizuje metod funkcionalne analize radovi C. G. Hempel, *The Logic of Functional Analysis*, u L. w>ss (ed.), *Symposium on Sociological Theorv*, Row, Peterson and Co., tvanston, 111., 1959, eh. 9; E. Nagel, *A Formalization of Functionalism*, U knjizi E. Nagel, *The Logic without Metaphvsics*, The Free Press, Glencoe, 111., 1956, eh. 10.

¹¹⁾ Sire o ovom vid. u R. Bastide, *La Causalite externe et a causalite interne dans Texplication sociologique*, *Cahiers interna-"onaux de sociologie*, vol. 21 (1956).

se dele na jednofunkcionalne, koji obavljaju samo jednu, ili pretežno samo jednu funkciju, zadovoljavajući samo jednu potrebu šireg sistema, i na višefunkcionalne, koji zadovoljavaju više potreba. Prilikom razmatranja pojedinih delova sistema treba gotovo uvek uzeti u obzir i način njihove unutrašnje organizacije. U tom pogledu treba razlikovati, pre svega, formalno organizovane delove koji imaju do pojedinosti razrađenu organizacijsku shemu i pravila po kojima obavljaju svoju delatnost sve njihove organizacijske jedinice, i difuzne delove, bez ovako čvrste organizacijske strukture. Dovoljno je uporediti, na primer, način na koji je organizovana proizvodnja u nekom razvijenom preduzeću i u masi malih seoskih gazdinstava, da bi se uvidelo u čemu se sastoji ova razlika između formalno-organi-zovanog dela i dela koji je organizovan na 'difuzan način, iako oni obavljaju istu ili sličnu funkciju. Neka grana proizvodnje koja je od vrha do svojih elementarnih organizacijskih jedinica na jedinstven način organizovana, predstavlja jedan do kraja formalno organizovani deo društvenog sistema. A masa međusobno samo preko tržišta povezanih proizvođača jeste primer difuzno organizovanog dela, koji takođe obavlja jednu privrednu funkciju u društvenom sistemu. Između izrazito jednofunkcionalnih i izrazito višefunkcionalnih delova postoji niz prelaza. Saobraćaj, pošta, sudstvo i si. su tipični jednofunkcionalni delovi. Na drugoj strani postoji lokalna zajednica (neki grad, grupa međusobno tesno povezanih naselja, opština), kao izrazito više funkcionalan deo sistema, u kome se odvija čitav niz delatnosti koje mogu da imaju veći ili manji značaj za šire društvene celine, a istovremeno se u lokalnoj zajednici zadovoljavaju najrazličitije potrebe njenog stanovništva.

Treba naglasiti da je pojedinac, kao najelementarniji deo društvenog sistema, po svojoj prirodi i svojim mogućnostima izrazito višefunkcionalan. Po pravilu on ima niz društvenih uloga; on je i nosilac određenog zanimanja, roditelj u porodici, član raznih političkih i drugih društvenih organizacija i slično. Razne uloge su oblici trajnijeg učešća pojedinca u vrlo različitim društvenim delatnostima, a služe neposredno ili posredno za zadovoljavanje njegovih raznolikih potreba. Marks je naročito naglašavao da višefunkcionalnost, tj. učešće pojedinca u najrazličitijim oblastima društvenog života i društvene delatnosti, odgovara svestranoj čovekovoj prirodi, i da svako veće ograničavanje toga učešća ili njegov neprikladan oblik vodi osakaćenju ili otuđivanju pojedinih čovekovih sposobnosti. I dalje, Marks je smatrao da je istorijski razvoj podele rada stvorio nužne preduslove „da se delimična individua, koja je samo nosilac jedne delimične društvene funkcije, zameni svestrano razvijenom individuom, za koju su različite društvene

funkcije načini delatnosti koje ona naizmenično vrši".¹²⁾ Ovaj stav, koji ukazuje na bitno višefunkcionalnu prirodu čoveka pojedinca, neobično je značajan za funkcionalnu analizu. On može da bude polazna osnova za kritiku u funkcionalizmu dosta rasprostranjenog ispitivanja pojedinca samo kao nosioca određene društvene funkcije, bez uzimanja u obzir da je on, bar po svojim mogućnostima, svestrano ljudsko biće.

Već je ranije rečeno da sistem mora da zadovolji neke svoje potrebe da bi mogao da postoji i dela. Stoga je sasvim razumljivo da pojmovi potreba i nužnih preduslova postojanja sistema, odnosno neke njegove specifične delatnosti, spadaju među središnje kategorije funkcionalne analize. Između ovih pojmova postoji vrlo tesna veza, pošto se u minimalnim potrebama sistema ogledaju preduslovi neophodni za održavanje i razvoj njegovih osnovnih struktura i obavljanje njegovih osnovnih i specifičnih delatnosti. Zbog toga se potrebe sistema mogu grubo podeliti u dva osnovna dela: (1) opšte potrebe, bez kojih sistem, kao celina sposobna za delovanje, ne može trajnije da postoji; (2) specifične potrebe, bez čijeg zadovoljenja sistem ne može da obavlja neku svoju specifičnu delatnost.

U teorijskom razmatranju neophodnih preduslova i potreba sistema treba imati na umu da biološki, a naročito društveni sistemi pokazuju u tom pogledu daleko veću elastičnost od mehaničkih. Opšte je poznato da je dovoljno da nedostaje samo jedan točkić u nekom složenom mehanizmu, pa da ceo mehanizam stane. Potrebe bioloških organizama nisu ni izdaleka toliko bezuslovno određene pošto oni mogu da podnesu mnogo veće strukturalne Doremećaje. Vrlo složen organizam može da živi bez svog pojedinog organa, čak može da živi i bez niza organa, s potpuno oštećenim pojedinim čulima, a da se ipak održava i do izvesne mere dela. Štaviše, organizam može vrlo aktivno reagovati na neko svoje funkcionalno oštećenje. Smanjujući njegovu sposobnost za određenu delatnost, oštećenje može biti podsticaj za restrukturisanje organizma, koje ga osposobljava za neku drugu delatnost. U društvenoj istoriji se može naći još više primera ove vrste. Da li bi, na primer, u nekoliko decenija na prekretnici XVIII i XIX veka nastala veličanstvena nemačka klasična filozofija da su bili povoljniji uslovi za političko rešavanje nekih drugih društvenih problema u tadašnjem nemačkom društvu? Ponekad se i organizam i društvo mogu održati ili brže razviti u određenom pravcu jedino tako što će privremeno ili trajno smanjiti na minimum svoje potrebe, kako bi zadovoljili samo naj neophodni] e preduslove svog postojanja. Pri tom, ovo sužavanje potreba može da bude pri-

¹²⁾ K. Marks, Kapital, t. I, Kultura, Beograd, 1947, str. 399.

nužno ili dobrovoljno. Prinudno, kad se na primer u sarhood-brani društvo dobrovoljno lišava čitavog niza potreba, koje se u normalnim prilikama smatraju neophodnim, da bi svu raspoloživu energiju usmerilo u određenom pravcu. Dobrovoljno sužavanje potreba je takođe vrlo česta pojava u istoriji. Jedan takav primer jeste ograničavanje i svođenje potrošnje na neophodan minimum, pa čak i ukidanje pojedinih društvenih delatnosti kako bi se povećala akumulacija i obezbedila potrebna sredstva za brži privredni razvoj, naravno ako ove odluke uz masovnu podršku donosi organ koji je nosilac legitimne vlasti u sistemu. Usled ovakvih ograničavanja sistem može da privremeno ili trajno ne bude u stanju da u punoj meri obavlja neke svoje delatnosti, ali ona omogućuju da se postigne neki osnovni aktualni cilj.

Drugi vid elastičnosti potreba sastoji se u tome što se one mogu zadovoljavati na različite načine i različitim sredstvima. Ova plastičnost potreba analogna je plastičnosti ponašanja koja omogućuje da se isti ciljevi ostvare različitim sredstvima i putevima. Na primer, u ishrani je presudna kalorična vrednost i biohemijski sastav hrane, a daleko je manje važna konkretna vrsta namirnica i tehnološki proces njihove prerade. U proizvodnji je neophodna sirovinna baza, ali je sporedno da li će se ona sastojati od prirodnih sirovina ili će se ove zamenjivati veštačkim, koje mogu biti gotovo isto tako dobre kao i prirodne. Veštačka sirovina je tipičan primer u društvu vrlo rasprostranjene funkcionalne zamene putem pronalazjenja ili stvaranja novih ekvivalenata. Dalje, društvena kontrola takođe može da se organizuje na razne načine i pomoću raznih sredstava, kao i da u raznim delovima sistema, na primer u gradskim i seoskim naseljima, bude različito organizovana, ali podjednako efikasna.¹³⁾

Ali mogućnost sužavanja potreba i stvaranja funkcionalnih zamena ili ekvivalenata za zadovoljavanje neke potrebe nije neograničena, nije jednaka u svim oblastima sistema, kao ni u svim sistemima. Održavanje i delovanje nekog sistema u uslovima jačeg sužavanja potreba zavisi od čvrstine njegove unutrašnje organizacije. Sužavanje potreba stavlja sistem pred povećane teškoće i, kada pređe jednu istorijski datu a ne apsolutnu tačku, podstiče razne centrifugalne i razorne tendencije. Delovanje ovih tendencija koje u otežanim uslovima njegovog postojanja narušavaju sistem, ili možda teže da ga sasvim razbiju, treba utoliko više očekivati što je sistem slabije moralno integrisan. Ovo pravilo važi za društvene sisteme na svim nivo-

¹³⁾ Više pisaca ukazuje na značaj ekvivalentnih funkcionalnih zamena. Vid. naročito N. Luchmann, op. cit.

ima, a ne samo za globalna društva. Iz nekog preduzeća, koje ne može da stvori ekonomske uslove podjednake s ekonomskim uslovima u drugim preduzećima, najpre će odlaziti oni pojedinci koji su najslabije integrisani u preduzeće kao društveni sistem, a ne samo kao ekonomsku ustanovu. Mogućnost pronalazjenja funkcionalnih zamena ili ekvivalenata ne zavisi, zatim, samo od objektivnih uslova, a pre svega od stepena kontrole nad prirodom, nego i od napona stvaralačkih snaga koje postoje u nekom sistemu. Pronalazjenje svake originalne zamene za neku neophodnu potrebu je, naime, stvaralačko delo.

Funkcionalna analiza u sociologiji je često izvođena po analogiji sa funkcionalnom analizom biološkog organizma. Iako je već Spenser teorijski obrazložio niz bitnih razlika između društva i organizma, mnoge jednostranosti i greške koje se javljaju u raznim varijantama funkcionalizma posledica su nedovoljnog uzimanja u obzir bitnih razlika između organizma i raznih društvenih sistema. Najvažnija od tih razlika sastoji se u tome što su delovi biološkog organizma, čim se izdvoje iz celine, nesposobni za bilo kakvu samostalnu delatnost, pa čak i za život, dok se delovi složenog društvenog sistema mogu iz njega izdvojiti i pri tome se održati i očuvati sposobnost za delovanje. Na ovome se zasniva daleko veća relativna samostalnost delova u društvu, nego u bilo kom organizmu. Odnos celine i delova u društvenim sistemima se često vrlo uprošćeno razmatra i svodi na odnos društvo-pojedinac. Pojedinci su, međutim, samo elementarni delovi svakog društvenog sistema. Složeni društveni sistemi se sastoje i od izrazito kolektivnih delova, što se obrazuju na osnovu različitih trajnih strukturalnih i funkcionalnih odnosa u sistemu. Na primer, delovi nekog šireg globalnog društvenog sistema mogu da budu čitava teritorijalna područja, društvene klase i slojevi, etničke grupe, organizovane grane delatnosti i si. Relativna samostalnost delova dolazi naročito do izražaja na ovom kolektivnom nivou. A ovi kolektivni delovi društva imaju svoje znatno razvijene relativno samostalne strukture i svoje posebne potrebe i interese.

Funkcionalna analiza složenih društvenih sistema je usled toga daleko komplikovanija nego što je funkcionalna analiza biološkog organizma. (1) Ona se može, i čak mora, prime-niti na svaki relativno samostalni deo složenog sistema. Taj deo može da zadovoljava određenu potrebu šireg sistema, u čijem se okviru javlja kao nosilac određene funkcije. Ali svaki posebni deo društva, koji je istovremeno i relativno samostalni sistem, mora zadovoljiti i niz svojih specifičnih potreba da bi mogao da postoji i da ispunjava određenu funkciju u okviru šireg sistema. Porodica, na primer, ima u okviru raznih širih sistema u društvu određene funkcije. Ali, ona je i sama trajna društve-

na grupa i uži društveni sistem, sa nizom svojih potreba od kojih zavisi i njen opstanak, a i uspešno obavljanje određene funkcije. Ako porodica u organizaciji društva ima neku funkciju, ali nema dovoljno snage da je na odgovarajući način obavlja, to može biti uzrok raznih poremećaja i u širem sistemu, a ne samo u porodici. Usled toga što pojedini uži delovi sistema imaju relativnu samostalnost i složene potrebe, širi sistem mora da se brine da se njihove potrebe zadovolje, bar u najminimalnijem obimu. Sistem može to da čini na vrlo različite načine: (a) da sam zadovoljava potrebe svojih specijalizovanih organa, ili (b) da sam stvara opšte društvene uslove u kojima pojedini uži delovi, koji su istovremeno njegovi organi, mogu samostalno da zadovoljavaju svoje osnovne potrebe. Između ovih krajnosti postoje važni prelazni oblici. Izrazit primer prve vrste jeste finansiranje upravnih ili prosvetnih organa, ako ovi poslednji ne rade na komercijalnoj osnovi. Sistem u tom slučaju odvaja deo materijalnih sredstava stvorenih u drugim delatnostima i stavlja ih na raspoloženje ovim svojim organima da bi mogli normalno da obavljaju svoje funkcije. Na sasvim drugi način se u sistemu obezbeđuje zadovoljavanje ekonomskih potreba privrednih organizacija. Ove treba da same svojom delatnošću stvore materijalna sredstva za zadovoljavanje svojih potreba, a zadatak osnovne društvene organizacije sastoji se u stvaranju opštih uslova povoljnih za razvijanje njihove privredne delatnosti. Ali, ni privredne organizacije ne zadovoljavaju samostalno sve svoje potrebe. Formiranje kadrova, jedna od neophodnih potreba za normalno funkcionisanje raznih privrednih organizacija, organizovano je u savremenim društvima na globalnom društvenom planu, a u pojedinim preduzećima eventualno samo delimično, stipendiranjem ili organizovanjem stručnog osposobljavanja u kolektivu. Tako preduzeća samo delimično zadovoljavaju svoje kadrovske potrebe. Pretežno ovaj zadatak preuzima osnovna društvena organizacija, a privredna preduzeća uglavnom samo pronalaze i odabiru već obrazovane stručne kadrove.

Iz dosadašnjih razmatranja proizilazi sledeći osnovni metodološki zaključak. U složenim sistemima, kakvo je društvo, funkcionalna analiza se mora primeniti na više nivoa. Najviši od tih nivoa je neko konkretno globalno društvo sa svojim međunarodnim odnosima, a u izrazito teorijskim analizama neki opšti tip globalnog društva, dok je najniži nivo na kome je funkcionalna analiza neophodna, -, čovek-pojedinac u različitim društvenim položajima. Između ova dva krajnja nivoa (globalnog društva i pojedinca) pojavljuje se niz međučlanova koji odgovaraju različitim užim složenim društvenim oblicima, a koji su istovremeno relativno samostalni delovi globalnog društva.

Funkcionalna analiza pojedinog sistema treba da uzme u obzir sve nivoe na kojima se u njemu pojavljuju relativno samostalni delovi. Jednostranost mnogih varijanti funkcionalizma, povezana sa njihovom biologističkom usmerenošću, sastoji se upravo u tome što su suviše globalne, što ispituju funkcionalne odnose uglavnom samo sa stanovišta potreba i preduslova opstanka i stabilnosti globalnog društva. Često se smatralo da je samo globalno društvo sposobno da snažnije uzročno utiče na svoje de-love, da ih oblikuje prema svojim potrebama. U stvari, sposobnost za uzročno uticanje na razne društvene odnose je vrlo široko raspoređena u društvu. Izvesnu količinu te sposobnosti nosi u sebi i svaki pojedinac. Od stepena moći i sposobnosti da utiče na razne druge procese u svojoj okolini zavisi intenzitet uzročnog delovanja pojedinca i pojedinih užih društvenih oblika, koji su delovi globalnog društva. Iz ovog suviše globalnog pristupa društva proizilazi druga, dosta rasprostranjena jednostranost funkcionalizma, koja se sastoji u apstraktnom homo-loškom shvatanju odnosa delova i celine. Pošto se smatra da je globalno društvo nosilac gotovo čitavog uzročnog delovanja u svom okviru, izvodi se zaključak da se njegove osnovne karakteristike na istovetan i jedinstven način ogledaju u svim njegovim delovima bez izuzetka. Pojedinac je samo otisak globalnog društva, manje ili više uspela kopija njegove modalne ličnosti; takođe se smatra da svaki uži društveni oblik, bez obzira na svoju specifičnu funkciju, sadrži na istovetan način osnovne osobine globalnog društva. Usled ovog uprošćenog apstraktno homološkog shvatanja odnosa između celine i njenih raznih užih i specijalizovanih delova nisu se dovoljno uviđale strukturalne osobenosti pojedinih delova sistema koje proizilaze iz specifičnosti njihovih funkcija, kao ni njihove raznolike potrebe i različiti, čak suprotni interesi. Suviše globalan i apstraktan način primene funkcionalne analize ne otkriva unutrašnje pro-tiv-rečnosti, sukobe i poremećaje u globalnom društvu do kojih dolazi zato što iz bilo kojih razloga pojedini delovi ne mogu zadovoljiti svoje osobene potrebe koje su, pored ostalog, neophodne da bi oni uspešno obavljali svoje specifične delatnosti. Homološka shema, naime, ne dopušta da se shvate relativna samostalnost i funkcionalne specifičnosti pojedinih delova koje postoje i u okviru najčvršće integrisanih sistema.¹⁴⁾

Granice sistema. Posebno pitanje u primeni funkcionalne analize na proučavanje društva jeste određivanje prostornih i vremenskih granica društvenih sistema u kojima funkcio-

¹⁴⁾ Ova homološka shematika je vrlo izrazita u Parsonsovoj teoriji (Vid. A. L. Baldwin, The Parsonian Theory of Personality, u knjizi M. Black (ed.), - The Social Theories of Talcott Parsons, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1963, naročito p. 185-189).

nalna analiza treba da se kreće. Ponekad se u kritici upotrebe funkcionalne analize u proučavanju društva tvrdi da granice sistema u društvu nisu dovoljno jasne i određene, za razliku od organizma koji se u određenom momentu rađa i u određenom momentu prestaje da živi, pa su, prema tome, vremenske granice njegovog postojanja dovoljno odsečne. I prostorno se organizam može relativno lako odvojiti od svoje okoline. Nesumnjivo je da granice pojedinih društvenih sistema često nije lako odrediti. Ali kao što se može utvrditi čas kad se neki organizam rađa, može se utvrditi i kad je sklopljen neki brak, kad počinje da deluje neka organizacija ili neko preduzeće. Međutim, daleko je teže utvrditi kad prestaje da postoji određeni društveni sistem, jer se u toku vremena u njemu mogu desiti tako velike promene da nije uvek lako odrediti da li se još uvek radi o istom ili o novom sistemu. Prilikom rešavanja ovog problema treba početi od nekih teorijskih kriterija. Sistem je isti dok ima u osnovi identičnu unutrašnju strukturu i organizaciju. Ako se unutrašnja struktura i organizacija sistema radikalno promene, može se smatrati da se pojavio jedan novi sistem. Sporedno je, pri tom, da li su razni pojedinačni delovi starog sistema uključeni u novi. Kad, na primer, usled uspešne revolucionarne borbe dođe do radikalne izmene tipa organizacije i strukture globalnog društvenog sistema u određenoj zemlji, nesumnjivo nastaje novi društveni sistem, iako se on javlja u istim teritorijalnim okvirima kao i prethodni, sa istim stanovništvom, pa čak i s mnogim društvenim ustanovama starog sistema. Jer osobenost društvenog sistema se sastoji u njegovoj strukturi, organizaciji i njegovoj strukturalno uslovljenoj opštoj usmerenosti u određenim pravcima. Zbog toga se čini da u svim slučajevima, kad nije moguće da se sasvim odsečno odredi trenutak nestajanja jednog i nastanka drugog sistema, treba polaziti od toga da li su se u njegovoj strukturi i organizaciji desile radikalne promene.

(b) *Izbor polaznih kriterija funkcionalne analize.* Često se pod funkcionalnom analizom podrazumeva ne samo statičan, nego i krut, pa čak i konzervativan postupak, jer se smatra da njen osnovni kriterij mora da bude ideja održavanja statičke ravnoteže i stabilnosti određenog sistema. Funkcionalna analiza u biološkom svetu stvarno polazi od ove pretpostavke, s ciljem da ispita što je sve potrebno da bi se određeni organizam održao ili vratio u stanje unutrašnje ravnoteže i stabilnosti. Kad bi zaista ideja statičke ravnoteže i statičke stabilnosti sistema bila jedini mogući polazni kriterij za ispitivanje postojećih odnosa u njemu, naučni značaj funkcionalne analize bio bi prilično uzak, premda je ispitivanje uslova stabilnosti sistema vrlo značajan teorijski i praktičan problem. Praktičnoj društvenoj delat-

nosti potrebna su što šira i pouzdanija saznanja o tome koje su promene moguće u sistemu, a da se bitno ne naruši njegova stabilnost. U protivnom slučaju, unošenje nekih delimičnih pramena može izazvati dublje poremećaje u sistemu nego što su njihovi pozitivni efekti, i ono je sa stanovišta svojih ciljeva neracionalno. Ipak, ideja statičke ravnoteže nije jedini kriterij kompleksne funkcionalne analize pojedinih sistema.

Ako se shvati kao sintetičko ispitivanje determinističkih struktura nekog sistema i uzročnih odnosa između raznih njegovih delova, u širim uslovima njegovog postojanja, sasvim je očigledno da se funkcionalna analiza može upotrebiti u različite svrhe. Njen osnovni cilj može da bude (1) ispitivanje na koji način se društveni sistem s određenom determinističkom strukturom može u postojećim spoljnim uslovima, razvijati u određenom pravcu. Ideja ravnoteže se zadržava, ali dobija dinamičko obeležje. Želi se da osnovna ravnoteža sistema ne bude poremećena, ali da ona omogućuje menjanje njegove strukture. (2) Polazeći od shvatanja determinističke strukture sistema i uslova u kojima on živi, može se kao osnovni kriterij funkcionalne analize uzeti ispitivanje pramena koje treba uneti u sistem da bi se iz njega otklonile neke nepoželjne aktualne osobine; na primer, da bi se eliminisalo nešto što smanjuje njegovu sposobnost da deluje u određenom pravcu i s određenim efektom. (3) Cilj funkcionalne analize može takođe da bude predviđanje kakve promene treba očekivati u nekom sistemu ako se on nađe u izmenjenim uslovima, na primer, ako bude izložen određenom obliku spoljnog pritiska. Da li će spoljni pritisak pojačati neke unutrašnje suprotnosti u sistemu i umanjiti njegovu odbrambenu sposobnost; u kojoj će meri odbrana sistema od spoljnog pritiska zahtevati sužavanje pojedinih njegovih normalnih funkcija i kakve to posledice može imati za obavljanje pojedinih delatnosti i opšte stanje sistema? Ovaj primer se odnosi na ispitivanje posledica dubljeg, mada privremenog, funkcionalnog prestrukturisanja sistema koje je izazvano spoljnim uslovima. U drugim slučajevima prestrukturisanje sistema može biti posledica unutrašnjih činilaca. Jedan od zadataka daljeg razvoja funkcionalne analize jeste sistematizovanje njenih mogućnih polaznih kriterija. Ali već ovih nekoliko primera pokazuje kako se funkcionalna analiza, kao pokušaj sintetičkog sagledanja determinističkih struktura određenog sistema i njegovih spoljnih uslova, ne mora rukovoditi samo idejom statičke ravnoteže, nego se može koristiti za najrazličitije teorijske i praktične ciljeve. (4) Napokon, u funkcionalnoj analizi se ne mora polaziti od apstraktno shvaćenih potreba najšireg sistema na koji se primenjuje, bilo to globalno društvo ili neki uža složeni društveni oblik. Pomoću nje se neki sistem može ispitivati

s ciljem da se utvrdi šta u njemu treba izmeniti da bi se popravio položaj pojedinih njegovih delova.

Ukratko, funkcionalna analiza, kao sintetičan način ispitivanja determinističke strukture određenog sistema, može stvoriti pouzdaniju saznavnu osnovu za razne praktične društvene mere. Deterministički spletovi u društvu su toliko složeni da se gotovo nikad pomoću jedne delatnosti ne postiže samo čist željeni cilj. Praktično uplitanje u neki složeni deterministički splet gotovo uvek ima i neke nepoželjne popratne posledice. Razumnost ponašanja ogleda se u nastojanju da se željeni ciljevi ostvare sa što manje angažovanih sredstava i da se izazove što manje negativnih popratnih posledica. Pošto od opšte strukture determinističkog sistema u koji se uključuje određena delatnost zavise i mogućnosti ostvarivanja postavljenog cilja, ali i pomenute nepoželjne posledice, pouzdana sintetička saznanja o determinističkoj strukturi globalnih društvenih sistema kao celina i njihovih složenih delova nesumnjivo su najdragoceniji doprinosi nauke unapređivanju praktične delatnosti. Naravno, sasvim je drugo pitanje u kojoj meri savremena sociologija može funkcionalnom analizom pružiti pouzdane saznanje ne elemente za razne oblike društvene prakse. Na pojedinim područjima naučna znanja su tako oskudna i krhka da je težnja da se izgradi dublja teorijska osnova društvene prakse još uvek samo ideal i program, dok postojeća sociološka saznanja nemaju veću neposrednu praktičnu vrednost. Negde, međutim, već danas na tim saznanjima organizovana društvena praksa može da izbegne razna lutanja, iluzije i nepoželjne popratne posledice.

(c) *Ispitivanje načina uspostavljanja funkcionalnih odnosa.* Pokazano je da funkcionalni odnosi izvire iz unutrašnje determinističke strukture sistema kao celine i njegovih odnosa prema široj društvenoj i prirodnoj okolini, i da je odnos između pojave-funktor i sistema, odnosno neke njegove osobine, u osnovi uzročnog karaktera. Ali funkcionalni odnosi se u raznim društvenim sistemima i na raznim područjima istog društva ne uspostavljaju na isti način, iako je determinizam uvek njihova osnova. Najvažnije razlike se odnose: (1) na način održavanja nekog (užeg ili šireg) društvenog sistema kao celine; (2) na shvatanja koja postoje u određenom društvu o stvarnoj prirodi pojedinih uzročno-funkcionalnih odnosa; i (3) na način orga-nizovanja i međusobnog povezivanja različitih funkcionalnih delatnosti u sistemu.

Za sociološko ispitivanje načina kako se održavaju razni društveni sistemi sasvim su neprikladne biološko-organske analogije. U društvu se javljaju novi originalni oblici održavanja sistema, kvalitativno različiti od biološkog homeostazisa. U sociologiji se ovo često nije uzimalo dovoljno u obzir. Na početku

njenog razvoja. Kont je u sociologiji uneo ideju idejne i moralne saglasnosti¹ kao prirodnog stanja društva, smatrajući patološkim svaki dublji poremećaj moralne saglasnosti, koja spontano obez-beđuje društveno jedinstvo. U nešto izmenjenom vidu ovo shva-tanje, da društvo održava svoje jedinstvo na spontan način, javlja se i u Dirkemovoj teoriji o kolektivnoj svesti kao, pre svega, moralnoj, a zatim idejnoj osnovi društva. A od Dirkema su ideju spontanog idejnog i moralnog jedinstva, kao osnove na kojoj se društvo održava i osposobljava svoje delove za zajedničko delovanje, preuzeli mnogi funkcionalisti. Mnogo je realističnije gledište, koje se oslanja na Marksovu osnovnu viziju društva, da je ono složen sistem sa relativno samostalnim delo-vima koji imaju različit položaj i u obavljanju društvenih delatnosti i u raspodeli raznih društvenih vrednosti, pre svega, ekonomskih i političkih, i usled toga raspolažu različitom količinom društvene moći. Zahvaljujući neravnomernoj raspodeli društvene moći, moćniji društveni delovi mogu da se nametnu, da vladaju nad slabijima, stvarajući raznovrsne mehanizme prinude koji služe za održavanje određenog oblika globalnog društvenog sistema. U tim okvirima suprotstavljanja i borbe društvenih delova sa različitim interesima i različitom društvenom moći ne treba izgubiti iz vida istorijski uslovljene moralne činioce. Što je organizacija nekog društva više usklađena sa istorijski nastalim moralnim shvatanjima o tome kako društvo treba da bude uređeno, to njegovo održavanje može više da se oslanja na unutar-društvenu saglasnost, a manje na fizičku prinudu. Ova okolnost je sociološki izuzetno značajna. Ali nikad, čak ni u slučaju najveće moralne saglasnosti, društvena organizacija nije savim spontana. Više ili manje spontani mogu da budu pojedini njeni už i delovi, u zavisnosti od prirode društvenih odnosa na kojima se zasnivaju.

Prilikom ispitivanja načina kako se uspostavljaju razni funkcionalni odnosi treba uvek imati u vidu bitnu razliku između prirodnog i društvenog determinizma. Prirodni determinizam je, bar kako čoveku izgleda, stihijan, šlep, neumitan. U društvu se stihijno delovanje determinizma prepliće s planskim, svrsishodnim menjanjem stihijnih determinističkih odnosa i tokova pomoću drugih prirodnih i društvenih sila koje je čovek uspeo da stavi pod svoju kontrolu. Čitava ljudska kultura, sve promene koje je čovek uspeo da ostvari u prirodi i društvu, nastale su njegovim više ili manje svesnim uplitanjem u razne stihijne prirodne i društvene procese. Ali, čovek stvara mnoge nove predmete i odnose u prirodi i u društvu na način koji mu nije dovoljno jasan. Često on nije svestan ni društvenih funkcija raznih svojih materijalnih i duhovnih tvorevina, nego o tome ima sasvim pogrešne, iskrivljene predstave, kao što vrlo često

nije svestan ni stvarnih dubljih motiva raznih svojih stavova i postupaka.

Na ovom saznanju se zasniva razlikovanje tzv. otvorenih i skrivenih funkcija.¹⁵⁾ Otvorenim funkcijama se smatraju one što nastaju sasvim svesno, jer se pomoću njih želi postići određen cilj, a predstave o njihovoj ulozi u održavanju nekog sistema manje ili više odgovaraju njihovoj stvarnoj ulozi. Pojam skrivenih ili latentnih funkcija nije u teoriji još dovoljno određen. Pod skrivenim funkcijama se podrazumevaju dve sasvim različite stvari. Obično se ovim pojmom označava da neka društvena sredina ne zna stvarne funkcije određenih pojava i delatnosti i sasvim ih pogrešno tumači. Evo jednog primera koji se često navodi u literaturi. Primitivne poljoprivredne zajednice kad su vrlo ugrožene nepovoljnim atmosferskim prilikama, na primer sušom, pribegavaju u borbi protiv njih raznim magijsko-religij-skim postupcima. U zajednici je rasprostranjeno mišljenje da će ta sredstva izmeniti i poboljšati prirodne uslove. To je, međutim, samo prividno društvena funkcija ovih kolektivnih obreda. Njihova stvarna funkcija, bar po mišljenju mnogih naučnika, sastoji se u tome što u otežanim životnim uslovima zajednica mora posvetiti mnogo veću pažnju učvršćivanju svoje integracije. U tom cilju treba ublažiti povećanu nesigurnost i neizvesnost; sprečiti pojačavanje unutrašnjih sukoba u zajednici koji se mogu očekivati u težim životnim prilikama; treba, na kraju, sprečiti osipanje zajednice, njeno napuštanje zbog povećanih teškoća opstanka u njoj. U tome se sastoji stvarna funkcija kolektivnih obreda, iako je ona nepoznata zajednici, a njihova proklamovana funkcija je čista iluzija.¹⁶⁾

Međutim, ponekad se pojmu skrivene funkcije daje sasvim drukčije značenje. Neke društvene ustanove ne obavljaju samo one delatnosti koje im zvanično, normativno pripadaju, ili se u svojoj delatnosti ne pridržavaju društvenih normi i institucionalno dozvoljenih sredstava, nego služe i kao sredstvo da se izvesne polulegalne pa čak i legalne delatnosti lakše sprovedu. O tome govori vrlo poznati Mertonov primer.¹⁷⁾ On je analizirao skrivene funkcije partijskih mašina vodećih političkih stranaka u SAD i pokazao kako one održavaju razne „nezvanične” odnose i obavljaju institucionalno nedozvoljene delatnosti. Te partijske mašine finansiraju razni kapitalistički magnati, a one se radi

¹⁵⁾ Po svom poreklu ovo saznanje je prastaro. Ono leži u ko-renu prvih oblika racionalne i kritičke misli o društvu kao znak čovekovog buđenja iz stanja potpune utonulosti u savremene prilike. Razlika između otvorenih i skrivenih funkcija je jedna od osnovnih teza Mertonove studije navedene u prim. ⁵⁾.

¹⁶⁾ Vid. R. K. Merton, op. cit., p. 64-65. ¹⁷⁾ Ibidem, p. 72-82.

uticaja na neke delove društva povezuju sa nezvaničnim predstavnicima polusveta, pa čak i sa gangsterskim organizacijama. Sa svoje strane, partijske mašine pomažu magnatima da preko institucionalnih oblika društvene organizacije, i mimo njih, ostvare neke svoje interese, a svoje pristalice u polusvetu štite od pritiska društvene kontrole. U tome se sastoji njihova skrivena funkcija. Naravno, nema nikakve sumnje da je ljudima koji rade u partijskim mašinama sasvim jasno što čine, jer se ne radi o nepoznavanju stvarnog smisla neoficijelnih, polulegalnih postupaka. Njihov smisao je jasan i ljudima kojima partijska mašina čini određene usluge. Kao što se vidi, značenje pojma skrivene funkcije u ovom slučaju sasvim je drukčije nego u prvom.

Loše je kad u nauci jedan pojam ima različita značenja. Ali oba značenja skrivene funkcije su korisna za razumevanje načina kako se uspostavljaju pojedini funkcionalni odnosi. Prvo značenje skreće pažnju na ispitivanje u kojoj meri određeno društvo raspolaže relativno tačnim znanjem o prirodi društvenog determinizma, a drugo na potrebu proučavanja kako se u njemu prikrivaju delatnosti koje narušavaju njegov zvanični institu-cionalno-normativni poredak. Pored toga, za upoznavanje načina kako se uspostavljaju razni funkcionalni odnosi važno je ispitivati u kojoj meri društvene funkcije nastaju stihijno, bez obzira da li su zakoni stihije koja u njima dolazi do izražaja poznati. Samo saznanje zakona neke stihije nije dovoljno da bi se njom ovladalo. Pored poznavanja zakona, kao prvog preduslo-va efikasne kontrole, treba raspolagati i određenom količinom energije koja je potrebna za menjanje toka stihijnog odvijanja određenih procesa. Mogu se, na primer, znati uzroci ratova, a da to ipak ne bude dovoljno da se spreči njihovo izbijanje ako se njihovi uzroci ne mogu otkloniti, ili kanalisati u nekim drugim manje razornim pravcima. Ova razlika u načinu uspostavljanja funkcionalnih odnosa ne odnosi se prema tome samo na nivo saznanja o prirodnom i društvenom determinizmu, nego i na stepen u kom je društvo uspeo da njime ovlada na pojedinim područjima i da na tim područjima ostvari svoje samoodređenje, sto istovremeno znači slobodu, tj. u kojoj meri je uspeo da razne spoljne stihijne determinizme potčini svojim unutrašnjim, istorijski nastalim determinizmima.

(d) *Dokazivanje tačnosti zaključaka funkcionalne analize.* Napokon, svaki oblik naučnog istraživanja stoji pred zadatkom da dokaže tačnost svojih pretpostavki i zaključaka koje "a osnovu tih pretpostavki izvodi iz činjeničnog materijala. Specifični problemi dokazivanja tačnosti pojedinih pretpostavki o postojanju raznih funkcionalnih odnosa nisu u sociologiji ni

izdaleka dovoljno razrađeni.¹⁸⁾ Ali, pošto je funkcionalna analiza svedena na jedan i to sintetički oblik ispitivanja društvenog determinizma, očigledno je da način dokazivanja tačnosti pretpostavki o postojanju nekih funkcionalnih odnosa mora da se zasniva na postupcima kojima se inače utvrđuje postojanje determinističkih odnosa. Ovo ne znači da na ovom planu dokazivanje pojedinih zaključaka nije teže nego u izrazito analitičkom ispitivanju uzročnosti, koje se ograničava na pojedinačne uzročne odnose. U tim istraživanjima se nastoji eliminisati sve što nije neposredno relevantno za uspostavljanje proučavanog uzročnog odnosa. Funkcionalnom analizom se takođe ispituju i pojedinačni društveni odnosi, ali u okviru nekog sistema kao kompleksne celine. Svakako je u ovom kompleksnom okviru teže pokazati tačnost pojedinih pretpostavki. Ali, ma koliko ovo bilo teško, i mada će još generacije naučnika morati da rade na usavršavanju funkcionalne analize kao istraživačkog pristupa, ona je neophodna za dublje razumevanje načina kako se u društvu uspostavljaju razni deterministički i uzročni odnosi.

18) Vidi, N. Luhmann, op. cit, S 635-638.

XIV

EKSPERIMENT

Razmatranje posebnih oblika istraživanja koji su se razvili radi ispitivanja društvenog determinizma i uzročnosti počeće s eksperimentom. Ne zato što bi on bio najznačajniji oblik ovih vrsta istraživanja, jer je primena eksperimenta u proučavanju društvene uzročnosti dosta ograničena, već zato što on ima vrlo razvijenu logičku strukturu koja se obrazovala u toku vekovne prakse prirodnih nauka, u kojima se eksperiment pokazao kao nesumnjivo najefikasnije sredstvo uzročne analize. Upravo naučni rezultati dobijeni u eksperimentalnom ispitivanju raznovrsnih prirodnih pojava bili su povod da mogućnost upotrebe eksperimenata u proučavanju društva postane već u prvoj polovini prošloga veka predmet žive i stalne diskusije u društvenim naukama koja ni do danas nije prestala. Nasuprot pre-ovlađujućim shvatanjima da eksperiment nije primenjiv u ispitivanju društvenog života, stalno su se pojavljivali pisci koji su zastupali potrebu njegovog uvođenja u društvene nauke. Po-slednjih decenija počela su u socijalnoj psihologiji i sociologiji da se izvode razna eksperimentalna i kvazi-eksperimentalna istraživanja, pa je diskusija o mogućnosti eksperimenta izgubila čisto apstraktni karakter, pošto se mora uzeti u obzir već postojeće iskustvo istraživanja ove vrste.¹⁾

¹⁾ Među najznačajnije monografske radove o primeni eksperimenta u sociologiji spadaju: E. Greenwood: *Experimental Sociology, A Study in Method*, King's Crown Press, New York, 1945, i F. S. Chapin, *Experimental Designs in Sociological Research*, Harper, New York, 1947, rev. edit., 1955. Prilično je sistematična i neopterećena suvišnim tehničkim pojedinostima i knjiga J. C. Townsend, *Introduction to Experimental Method for Psychology and the Social Sciences*, McGraw-Hill, New York, 1953. Iako se, odnosi prvenstveno na socijalno-psihološke probleme, zbog svojih metodoloških kvaliteta zaslužuje pažnju knjiga C. J. Hovland, A. R. Lumsdaine, F. D. Sheffield, *Experiments on Mass Communications, Studies in Social Psychology in World War II*, vol. III, Princeton University Press, Princeton, 1949. Kao što je rečeno, gotovo sva novija opšta dela o metodologiji sociologije imaju i posebna poglavlja o eksperimentalnim istraživanjima. Među njima treba istaći češće navodena zbirna dela L. Festinger, D. Katz (ed.), *Research Methods in Behavioral Sciences*, The Dryden Press, New York, 1953; C. Seltiz, M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*, Holt, Rine-

1.

**POJAM I EPISTEMOLOŠKA FUNKCIJA
EKSPERIMENTA**

Ali pod pojmom eksperimenta se u sociologiji podrazumevaju dosta različite stvari, i prvo treba pobliže odrediti pojam eksperimenta da bi se moglo sigurnije oceniti da li su neka istraživanja koja se nazivaju eksperimentalnim to zaista ili samo prividno. Najtešnje je s ovim povezana i osobena epistemološka funkcija eksperimenta u naučnom istraživanju. Naime, ni u najekspperimentalnijim naukama naučna delatnost se ne sastoji samo u izvođenju eksperimenata. I u tim naukama se stalno javljaju opisno-klasifikacijski zadaci, kao i potreba stvaranja širih teorijskih sinteza radi razvijanja teorijskog sistema određene nauke, pa i u eksperimentalnim naukama eksperiment ima dosta specifičnu ulogu. U najopštijem smislu eksperiment se može definisati kao naučno posmatranje u precizno određenim i kontrolisanim uslovima, s ciljem da u ispitivanoj oblasti utvrdi ili proveriti postojanje i prirodu nekog pretpostavljenog uzročnog odnosa. Karakteristično je za naučni eksperiment da se njime proveravaju unapred postavljene hipoteze o postojanju određenog uzročnog odnosa. Svojim izrazito određenim hipotetičkim karakterom eksperiment se razlikuje od sličnih pokušaja u praktičnom životu da se ispituju posledice raznih aktivnih intervencija na određenom delu stvarnosti, ali koje prilikom svog izvođenja nisu bile postavljene u čvršće određen hipotetički okvir.

Dalja bitna osobenost naučnog eksperimenta jeste težnja da se pretpostavljeni uzročni odnos ispituje u što je moguće čistijem vidu. U prethodnom poglavlju je istaknuto da su deterministički odnosi obično složeni, i da je neka pojava često po-sledica spleta čitavog niza činilaca. Eksperimenat se zasniva na ideji da se iz složenog determinističkog spleta izdvoji jedan uzročni činilac radi ispitivanja njegovog specifičnog dejstva na određenu pojavu. Onaj činilac čije se pretpostavljeno uzročno dejstvo ispituje dobij a u eksperimentu ulogu eksperimentalnog činioca ili, statistički rečeno, nezavisne promenljive, a pojava na kojoj se ispituje njegovo dejstvo postaje eksperimentalni objekt ili zavisna promenljiva. Stvaranjem eksperimentalne situacije nastoji se odnos između eksperimentalnog činioca i eksperimentalnog objekta što više izolovati od uticaja drugih čini-

hart and VVinston, New York, 1962; R. König, Handbuch der empirischen Sozialforschung, F, Enke, Stuttgart, 1962. Kao detaljan opis istraživanja interesantna je knjiga F. Pollock-a, Gruppenexperiment, Frankfurter Beiträge zur Soziologie, Bd. 2, Europäische Verlaganstalt, Frankfurt, 1955.

laća, za koje se može teorijski očekivati da takođe utiču na ispitivanu promenu eksperimentalnog objekta. Pri tom je obično unapred specifikovana promena koja se očekuje na eksperimentalnom objektu. Eksperimentalni objekt u eksperimentima društvenih nauka je skup pojedinaca, neka realna društvena grupa ili organizacija. Pojava koja se očekuje kao rezultat delovanja eksperimentalnog činioca je obično neka uža osobina te grupe pojedinaca, odnosno nekog kolektivnog društvenog oblika, na primer, promena u nekom njihovom stavu ili obliku ponašanja, recimo promena u stavu prema nekoj drugoj društvenoj grupi, promena u proizvodnosti rada grupe ili u unutargrupnoj koheziji. Ako prilikom stvaranja eksperimentalne situacije pode za rukom da se izoluju ostali relevantni činioci, za koje se može pretpostaviti da takođe utiču na određenu promenu eksperimentalnog objekta, postaje opravdan zaključak da su promene nastale za vreme eksperimenta posledica delovanja eksperimentalnog činioca.

U fizikalnim i hemijskim eksperimentima ostali pretpostavljeni relevantni činioci se, po pravilu, izoluju mehanički, time što se isključuju iz eksperimentalne situacije. Mehanički način stvaranja eksperimentalne situacije je u ovim oblastima na vrhuncu. Već u eksperimentima sa živim bićima u biologiji ne može se eksperimentalna situacija u tolikoj meri uprostiti da se gotovo ograniči na elemente ispitivanog uzročnog odnosa. Opstanak organizma, biljke ili životinje, zahteva niz složenih preduslova. Ovi preduslovi predstavljaju krajnju granicu uprošćavanja eksperimentalne situacije, jer bi dalje njeno uprošćavanje onemogućilo opstanak organizma, s kojim se eksperimen-tiše. Među ovim nužnim preduslovima opstanka organizma mogu se nalaziti razni relevantni činioci, koji se zbog toga ne mogu kontrolisati mehaničkim izolovanjem iz eksperimentalne situacije. Mehanička izolacija relevantnih činilaca se u ovoj oblasti zamenjuje kontrolom pomoću održavanja ostalih relevantnih činilaca u nepromenjenom stanju za čitavo vreme eksperimenta. Ako se u toku eksperimenta menja samo eksperimentalni činilac, opravdana je pretpostavka da promena na eksperimentalnom objektu nastaje kao posledica njegovog uticaja, jer ono što se nije promenilo u toku eksperimentalne situacije nije moglo ni da utiče na promenu. Često ni ovaj način kontrole relevantnih činilaca nije moguće sprovesti jer se spoljni uslovi u kojima se stvara eksperimentalna situacija ne mogu, ili bar delimično ne mogu kontrolisati putem održavanja u konstantnom stanju. Ovo će postati jasnije na jednom primeru. Kad agronom izvodi neke eksperimente ne u čisto laboratorijskim, nego u prirodnim uslovima, na primer, na određenim parcelama, jer ga interesuje kako u tim prirodnim uslovima deluju razni činioci, niz činilaca

spoljne sredine u kojoj se stvara eksperimentalna situacija, a pre svega atmosferski, ostaju izvan domašaja njegove kontrole. Prilikom stvaranja eksperimentalne situacije on kontroliše kva-litet zemljišta, sve relevantne agrotehničke mere u njegovoj pripremi i obradi, seme itd., ali atmosferske prilike ne može menjati ni držati u konstantnom stanju. U ovakvim slučajevima se uticaj spoljnih uslova kontroliše stvaranjem jedne ili više kontrolnih grupa koje su izjednačene sa eksperimentalnom u pogledu niza relevantnih osobina, a za vreme eksperimenta žive u istim prilikama kao i eksperimentalna grupa, sem što se u njih ne uvodi eksperimentalni činilac. Iako eksperimentator ne može kontrolisati delovanje nekih relevantnih spoljnih uslova, pošto su oni istovetni za eksperimentalnu i kontrolne grupe, može se pretpostaviti da oni podjednako deluju u svim slučajevima, i da razlike koje se posle eksperimenta utvrde između eksperimentalne i kontrolnih grupa nisu posledice nekontrolisanih uslova, nego eksperimentalnog činioca koji je delovao samo u eksperimentalnoj grupi. Na ovaj način, tj. upotrebom izjednačenih kontrolnih grupa, kontrolišu se ne samo spoljni uslovi nego i druge relevantne osobine eksperimentalnih grupa, koje se ne mogu ni mehanički izolovati ni održati u nepromenjenom stanju u toku eksperimenta. Kasnije će se videti da se ovaj način kontrole relevantnih činilaca najčešće primenjuje u raznim sociološkim eksperimentima.

Klasični eksperiment je naglašavao ideju maksimalne jednostavnosti eksperimentalne situacije i maksimalne homogenosti eksperimentalnog objekta radi obezbeđenja što veće sigurnosti u zaključivanju o postojanju i intenzitetu određenog uzročnog odnosa. Smatralo se (1) da u toku eksperimenta treba pro-veravati dejstvo samo jednog eksperimentalnog činioca, i (2) da eksperimentalni objekt treba da bude što je moguće više homogen. Treba imati u vidu da se eksperiment najpre razvio u fizici i herniji, na čijem su području deterministički spletovi jednostavniji, a mogućnost mehaničke izolacije eksperimentalnih situacija je neuporedivo veća. Sem toga, zahtev za većom jednostavnošću i homogenosti u planiranju i izvođenju eksperimenata bio je ranije povezan s nepostojanjem preciznijih analitičkih postupaka za proučavanje diferencijalnog uticaj a više činilaca koji deluju istovremeno. Moderna statistička teorija eksperimenta omogućuje njihovo izvođenje u složenijim tipovima. U tzv. faktorijskim eksperimentima proučava se istovremeno uticaj nekoliko činilaca na eksperimentalne grupe koje nisu homogene. Ovo omogućuje da se eksperimentalna situacija više približi stvarnim uslovima i šire uopštavaju dobij eni eksperimentalni rezultati. Sem toga, faktorijski eksperiment može imati veću analitičku vrednost od niza prostih, ako se ispituju složeni uz>

ročni spletovi. Treba podsetiti da se objašnjenje sastoji u otkrivanju neophodnih i dovoljnih uslova neke pojave zbog toga što ona nije posledica samo jednog uzroka. Nešto može neophodno da prethodi pojavi, ali da ne bude dovoljno da ona nastane. Tek kad se neki takav neophodan uslov združi sa još nekim drugim činiocima u kompleksan uzročni splet, nastaju u stvarnosti određene promene. Upravo zbog toga što često deterministički činioci kad deluju združeno, imaju kvalitativno različito dejstvo, koje nije jednako zbiru njihovih pojedinačnih uticaj a, faktorijski eksperimenti, u kojima se delovanje nekih uzročnih spletova ispituje istovremeno, imaju znatnu naučnu vrednost.²⁾

Prilikom razmatranja od čega zavisi mogućnost uspešnog eksperimentisanja na određenom području stvarnosti obično se uzima u obzir samo priroda ispitivanih pojava, ili, još konkret-nije, samo da li eksperimentator može da prema određenim naučnim pretpostavkama stvara eksperimentalne situacije i u njima slobodno, u skladu s naučnim potrebama, manipuliše sa ispitivanim pojavama. Nema sumnje da je operativna intervencija u ispitivani deo stvarnosti jedna od bitnih osobina eksperimentalnih istraživanja, najaktivnijeg oblika naučnog proučavanja kojim se stvarnost u izvesnom smislu prisiljava da odgovori na određeno naučno pitanje. Ali, mada je ovaj operativno-manipulirajući momenat jedna od konstitutivnih osobina eksperimenata, on nije jedini preduslov uspešnog eksperimentisanja. Ni najobimnije čovekove intervencije u prirodi ili društvu još nisu eksperimenti. Ako se pod eksperimentom podrazumeva oblik istraživanja koji treba da odgovori na pitanje o postojanju nekog uzročnog odnosa, važniji od manipulisanja sa ispitivanim pojavama jeste cilj zbog kojeg se izvodi operativna intervencija i način kako se ona izvodi. U eksperimentu je taj cilj otkrivanje nekog uzročnog odnosa, a način izvođenja treba da omogući što pouzdanije zaključke u tom pogledu. Očigledno je da uspeh u otkrivanju ili dokazivanju postojanja nekog uzročnog odnosa ne zavisi samo od toga da li se u stvarnosti mogu izvesti neke promene, nego i od toga koliko je već naučno ispitana i poznata opšta deterministička struktura određenog područja. Određivanje hipoteze o postojanju nekog konkretnog uzročnog odnosa može proizaći samo iz već postojećih saznanja o prirodi determinizma na određenom području. Ove hipoteze su teorijska osnovica za stvaranje adekvatne eksperimentalne situacije, prikladne za proveravanje

²⁾ O prednostima faktorijskog eksperimenta nad nizom eksperimenata u kojima se odvojeno ispituje delovanje pojedinačnih činilaca nekog uzročnog spleta vid. R. A. Fisher, *The Design of Experiments*, Haffner Publishing Co., New York, 1951, p. 91—106. Treba reći da Fišer ima najviše zasluga za razvoj savremene statističke teorije eksperimenta.

neke polazne hipoteze. Prethodna saznanja o determinističkim odnosima na području na kome se eksperiment organizuje omogućuju da se pouzdanije oceni što treba smatrati relevantnim činiocima, tj. što sve može da utiče na određenu promenu eksperimentalnog objekta, što u vezi s tim treba kontrolisati da bi se ispitalo stvarno specifično uzročno dejstvo eksperimentalnog činioca. Razvijenost naučnog saznanja o ispitivanom području jeste, dakle, takođe jedan od preduslova uspešnog izvođenja eksperimenta. Što su znanja o tome šta sve može da izazove određenu promenu manje pouzdana, teže je stvoriti adekvatnu eksperimentalnu situaciju, da bi se na osnovu rezultata eksperimenata moglo s većom sigurnosti zaključiti da je nastala pro-mena posledica uvođenja određenog eksperimentalnog činioca. Ona, naime, može da bude rezultat delovanja drugih činilaca koji nisu kontrolisani, jer se nije pretpostavljalo da su relevantni.

Preciznost eksperimenata zavisi, zatim, od metodološko-tehničkog nivoa određene nauke. Po svojoj prirodi eksperiment je vrlo dinamičan oblik istraživanja u kome se ispituju promene, koje se namerno izazivaju u stvarnosti, a zatim on je po svojoj osnovnoj zamisli precizan oblik istraživanja. Naravno, kao što je već više puta istaknuto, u metodologiji ne valja apsolutizovati ni jedan od epistemoloških postulata. Usled toga i nema nekog jedinstvenog kriterija o preciznosti koji bi važio za sva područja naučnog istraživanja. Ali, ipak, svaka nauka nastoji da eksperimentom dođe do svojih najpreciznijih saznanja o određenim pitanjima. Preciznost eksperimenata zavisi od toga koliko se precizno mogu utvrditi sve njegove komponente, što znači:

(1) stanje eksperimentalnog objekta pre početka eksperimenta;
 (2) razne osobine eksperimentalne situacije u kojoj se kontrolišu određeni relevantni činioci; (3) spoljni uslovi u kojima se nalazi eksperimentalna situacija; (4) jačina delovanja eksperimentalnog činioca; i (5) veličina promena na eksperimentalnom objektu koje su nastale u toku eksperimenta. Ako se svi ovi elementi na kojima se zasniva eksperiment ne mogu preciznije odrediti, odgovor na postavljeno pitanje, koji se dobija eksperimentom, ne može da bude precizan i eksperimentalna saznanja se znatnije ne razlikuju od saznanja do kojih se može doći i neeksperimentalnim putem. Za izvođenje preciznijih eksperimenata potrebni su odgovarajući postupci za prikupljanje podataka, kao i precizna ili pouzdana merila za raznovrsne iskustvene pojave koje se u eksperimentu javljaju direktno, kao kontrolisani relevantni činioci, ili kao sastavni elementi opštih uslova u kojima se on izvodi. Kad se raspravlja o teškoćama upotrebe eksperimenta u proučavanju društvenih pojava, obično se nedovoljno uzimaju u obzir ovi izrazito naučni preduslovi njegovog

uspeha. A u sociologiji, kao i drugim društvenim naukama, u ispunjavanju ovih preduslova se često pojavljuju znatne teškoće. Nema dovoljno pouzdanih sredstava za prikupljanje podataka o mnogobrojnim iskustvenim pojavama, ni dovoljno preciznih merila, pa i to utiče da rezultati eksperimentalnih istraživanja znatno odstupaju od poželjnog stepena preciznosti.

Po svom postupku eksperiment je izrazito operativan oblik analitičkog ispitivanja uzročnih odnosa. Operativnim karakterom svog istraživačkog postupka on se najviše razlikuje od drugih metoda ispitivanja uzročnih odnosa na osnovu neeksperimentalnih podataka dobijenih o toku određenih procesa, koji je nezavisan od naučnog istraživanja. Gotovo je sigurno da eksperiment neće nikad postati najvažniji oblik naučnog proučavanja društvene uzročnosti. To je uslovljeno prirodom društvene uzročnosti, a i društvenim granicama koje se u eksperimenti-sanju sa ljudima ne mogu i ne smeju preći. Pa ipak, sociolozi treba da poznaju logiku eksperimentalnih istraživanja. Ne samo zbog toga što su ta istraživanja na ograničenim područjima izvodljiva, nego još više što u raznim drugim oblicima uzročne analize neeksperimentalnih podataka treba imati na umu razne logičke sheme eksperimenata. Često se ostali postupci nastoje što više približiti logičkoj shemi eksperimenta kao svom idealu, iako taj ideal nije u potpunosti dostižan.³⁾ No, upravo zbog toga što niz teorijskih i društvenih razloga ne dozvoljavaju širu pri-menu eksperimenata u proučavanju raznih društvenih pojava, u razvijanju metoda ispitivanja društvenog determinizma i uzročnosti ne treba se suviše kruto pridržavati analogije sa logičkom shemom eksperimenta. Logiku eksperimenta treba poznavati, ali upravo razlozi zbog kojih je on neprimenljiv u rešavanju određenih naučnih zadataka govore da u ispitivanju društvene uzročnosti treba tražiti nove originalne postupke i druga sredstva koja se od eksperimenta, bar u onim oblicima u kojima se on do sada razvio, dosta razlikuju.

2.

OSVRT NA STAVOVE PREMA EKSPERIMENTU U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Rečeno je da je eksperiment već na početku XIX veka postao predmet stalne diskusije i polemike u društvenim naukama. Sada će se nešto šire izneti najuticajnija gledišta. Odmah se

³⁾ Misao da treba težiti da se razni tipovi istraživanja što više približe eksperimentu zastupa S. A. Stouffer u članku *Some Observations on Study Design*, *American Journal of Sociology*, vol. LV, (1950), № 4.

može reći da je teško naći neki drugi metodološki problem o kome bi se toliko slagali naučnici, koji su inače zastupali vrlo različita, čak sasvim oprečna, teorijska shvatanja, kao što su se slagali da eksperiment, u pravom smislu reci, nije primenljiv u proučavanju društvenih pojava. Vrlo dobro je poznato mesto iz predgovora za prvu svesku „Kapitla” gde Marks, izlažući oso-benosti svog metoda, piše da baš zbog toga što se u proučavanju društva ne može primenjivati eksperiment, analitička apstrakcija ima izuzetan značaj u društvenim naukama. Apstrakcija obezbeđuje misaonim sredstvima ono što se u eksperimentu postiže operativnim putem. Rečeno je da se u eksperimentu nastoji što je moguće više izdvojiti jedan pretpostavljeni uzročni odnos od ostalih relevantnih činilaca, kako bi se on proučavao u što čistijem vidu. Istom tom cilju, misaonim sredstvima teži apstrakcija. I pomoću nje se iz jednog složenijeg spleta veza i odnosa u stvarnosti nastoji privremeno eliminisati čitav niz elemenata, da bi se u apstrakciji zadržali samo najosnovniji odnosi i proučavali u što čistijem vidu. Kont takođe smatra da je eksperiment u proučavanju društva neupotrebljiv. On se javlja samo kao tzv. prirodni eksperiment, a ovim pojmom Kont označava razne poremećaje u normalnom stanju društva, koji su po njegovom mišljenju patološke prirode, ali mogu biti vrlo korisni za otkrivanje osnovnih zakona društvene statike i dinamike. Namerne eksperimentalne intervencije u društveni život, i kad bi bile moguće, bile bi samo štetne jer bi remetile njegov spontani razvoj. Jedna od osnovnih pretpostavki metodologije društvenih nauka. Džona Stjuarta Mila jeste da eksperiment nije izvodljiv u proučavanju društva, zato što se nigde u stvarnosti ne mogu naći dva društva koja bi se ili u svemu slagala, a razlikovala samo u jednoj osobini, ili koja bi se u svemu razlikovala, a slagala samo u jednoj osobini. A usled toga što se društvena uzročnost ne može ispitivati neposredno, svi zaključci o društvenim zakonima moraju se izvoditi posredno iz nekih eksperimentalno utvrđenih psihičkih zakona. Dirke-mova shvatanja o eksperimentu nastala su pod neposrednim uticajem Kontovih i Milovih ideja. On je takođe smatrao da eksperiment u klasičnom obliku nije primenljiv u ispitivanju društva, ali da sociologija ima u uporednim istraživanjima odličnu zamenu za njega. Napokon, Veberovo gledište je vrlo slično Dirke-movom. Maks Veber je zastupao ideju tzv. misaonog eksperimenta. Ali kad se pogleda šta on pod tim podrazumeva, videće se da to nije eksperiment u pravom smislu reci. Da bi se u proučavanju istorijskog razvoja nekog društva pravilno ocenio značaj nekih prelomnih istorijskih događaja, društvenih odluka ili ustanova, stvaraju se određene misaone pretpostavke o tome kako bi taj razvojni proces tekao da se u njemu u određenom momentu

desilo nešto što se stvarno nije dogodilo, ali se moglo desiti. Misaoni eksperiment se, dakle, sastoji u uvođenju jedne apstraktno moguće pretpostavke u stvarni tok nekog razvojnog procesa, da bi se na taj način bolje razumelo kakav su značaj u njemu imali određeni događaji.

Kako Marks, Kont, Mili, Dirkem i Veber pripadaju naj-različitijim teorijskim pravcima u sociologiji XIX i XX veka, mora se postaviti pitanje gde leži najdublji koren njihovog slaganja u pogledu mogućnosti eksperimentisanja u društvenim naukama? Izgleda da osnovni razlog ovog dosta jedinstvenog stava treba tražiti u tome što svi ovi teoretičari smatraju da se do značajnih saznanja o društvenom životu može doći samo ako se društvo proučava u njegovim globalnim oblicima. U globalnim društvenim strukturama se uspostavljaju osnovni društveni odnosi, od kojih zavise i pod čijim se uticajem menjaju i dobijaju konkretne oblike svi ostali uži odnosi i oblici u društvu. Na tom globalnom nivou eksperiment kao sredstvo istraživanja stvarne nije izvodljiv; s globalnim strukturama „eksperimentiše” samo istorija. Ako se iz navedenog teorijskog stanovišta izvede metodološki zaključak da se sva istraživanja moraju kretati u globalnim društvenim razmerama, mišljenje o neprimenljivosti i naučnoj nekorisnosti eksperimenta postaje sasvim razumljivo. To je opšti razlog teorijske prirode. Pored ovog opšteg teorijskog razloga postojali su, svakako, i izvesni specifični razlozi koji su uticali da pojedini teoretičari i pravci zauzmu negativan stav prema eksperimentu. Na primer, dosta je verovatno da su organsko shvatanje društva, pa čak i konzervativno političko stanovište mogli uticati na Kontov stav prema eksperimentu, koji su kasnije prihvatili mnogi drugi pozitivisti. Pristalice organskog shvatanja društva su smatrali da je društveni razvoj spontan, i da je spontanost uslov njegove normalnosti; da svesna intervencija može biti korisna samo dok se ograničava na otklanjanje pojedinačnih nedostataka i slabosti spontanog razvoja, ali da ona postaje štetna iluzija čim se pokuša radikalnije uplitati u ovaj spontani tok. S toga stanovišta je i operativni zahvat u cilju istraživanja morao prirodno da izgleda nekoristan.

Ali i suprotno mišljenje o mogućnosti i korisnosti ekspe-ri-menta u proučavanju društva javlja se takođe na prelazu iz XVIII u XIX vek; teorijski, u delima velikog matematičara i astronoma Laplase (Laplace), a zatim više kao praktična zamisao i pokušaj ostvarenja kod nekih socijalista, utopista, pre svega Furi-jea (Fourier). Karakteristično je da neki socijalisti-utopisti odlučno zastupaju potrebu eksperimentisanja, što je, u skladu sa njihovim shvatanjem o načinu izvođenja društvenih reformi. Iz istorije socijalnih i političkih teorija je poznato da neki socijalisti-utopisti smatraju da društveni preobražaj ne treba da

bude posledica političke borbe i revolucionarnih sukoba, nego pozitivnog prifera malih socijalističkih i komunističkih kolonija, koje će eksperimentalno dokazati preimućstva na nov način uređenog društva. Zbog toga su Furijs, kao i neki drugi socija-listi-utopisti pristalice društvenog eksperimentisanja. Ove njihove ideje nisu zbog raznih razloga imale većeg uticaja na razvoj sociologije, pa čak nisu ni dovoljno metodološki proučene.⁴⁾ Stav ovih socijalista-utopista je zanimljiv jer pokazuje da mišljenje o eksperimentu zavisi i od određenog gledišta o najpodesnijim oblicima praktičnog političkog delovanja.

Međutim, pored ovih opštih razmatranja o mogućnosti ili nemogućnosti primene eksperimenata u proučavanju društvenih pojava, a često i nezavisno od njih, sredinom prošlog veka počinju da se izvode eksperimentalna naučna istraživanja. Najpre u psihologiji, napose u užoj njenoj oblasti koja se naziva psihofizikom i bavi proučavanjem nekih elementarnih psihofizičkih sposobnosti ljudi: osobina raznih čulnih organa, pamćenja i si. Ova ispitivanja nisu imala neki veći uticaj na uvođenje eksperimenta u sociologiji jer su po svom sadržaju bila prilično daleko od osobenih socioloških problema. Tek između dva rata eksperimentalna istraživanja počinju se gotovo istovremeno šire organizovati u socijalnoj psihologiji i u sociologiji, mada su u socijalnoj psihologiji nesumnjivo mnogobrojnija. Dva naučnika najviše utiču na razvoj eksperimentalnim istraživanjima u ovim naukama: Stjuart Čapin (S. Chapin) u sociologiji i Kurt Levin (R. Lewin) u socijalnoj psihologiji. Pored mnogih njihovih sledbenika, eksperimentalnim ispitivanjima počinje da se bavi i širi krug naučnika. Kao primer prvih socioloških eksperimenata neka posluži istraživanje koje je u toku 1931—33. godine izveo Stjuard Dod (Dodd) u Siriji. Dod je ispitivao na koji način određena organizacija službe zdravstvenog prosvetavanja utiče na promene shvatanja o higijeni i zdravstvenoj zaštiti stanovništva. U tu svrhu je koristio jednu putujuću zdravstvenu kliniku, koja je dve godine periodično posećivala eksperimentalno selo. Pre početka eksperimenta, on je našao još tri gotovo istovetna naselja u kojima se organizacija zdravstvene službe nije menjala. Zatim je, posle dve godine eksperimentisanja, izveo novo snimanje mišljenja, stavova i navika o zdravstvenim problemima i učestalosti praktičnog ko-rišćenja savremenih oblika zdravstvene zaštite u tim selima, da bi utvrdio koliko se eksperimentalno selo razlikuje od kontrol-nih.s) Dodov eksperiment, iako jedan od prvih, dosta je zanim-

ljiv. On spada u grupu eksperimenata koji se organizuju da bi se preciznije ispitali efekti određenih praktičnih društvenih mera. Vrlo često je dosta teško oceniti stvarne efekte pojedine praktične intervencije. Primena eksperimentalnih ispitivanja u postepenom uvođenju raznih praktičnih mera i eksperimentalno proučavanje njihovih rezultata mogu dati određenija saznanja o tome šta se stvarno postiže nekom praktičnom merom.

3.

VRSTE EKSPERIMENTALNIH I KVAZI-EKSPERIMENTALNIH ISTRAŽIVANJA U SOCIOLOGIJI

Eksperimentalna istraživanja se u sociologiji javljaju u različitim konkretnim oblicima koji se mogu razvrstati u dve osnovne grupe: (1) laboratorijski eksperiment i (2) eksperimentalna istraživanja u prirodnim uslovima. Ovo su eksperimentalna istraživanja u pravom smislu reci. Pored toga se u sociologiji često upotrebljava kao osoben oblik kvazi-eksperimentalnih ispitivanja, (3) tzv. prirodni eksperiment, a Čapin je (4) zastupao ideju tzv. *ex post* facio eksperimenta. Svaki od ovih oblika istraživanja ima posebne probleme i teškoće koje treba ukratko razmotriti.

(a) *Laboratorijski eksperiment*. U ovim eksperimentima se ispitivanje izvodi u veštački stvorenim uslovima. U granicama u kojima to dozvoljava naučna etika, eksperimentator ima u laboratorijskim eksperimentima vrlo veliku slobodu stvaranja eksperimentalnih situacija u skladu sa sasvim određenim naučnim potrebama. Ni jedan oblik naučnog istraživanja nije delikatniji od eksperimenta, jer ne unosi neposredno tolike promene u život ljudi, i nigde se ne mora biti toliko osetljiv prema osnovnim načelima naučne etike kao prilikom organizovanja eksperimenta. Poznato je da su za vreme prošlog svetskog rata u nacističkim koncentracionim logorima vršena strašna eksperimentisanja s ljudima, koja su kasnije osuđena kao jedan od najgorih oblika ratnih zločina. Prema tome, načela naučne etike, a pre svega načelo pune dobrovoljnosti učesnika i odgovornost naučnika da učešće u eksperimentu neće imati nikakve štetne posledice za pojedince i društvene grupe sa kojima eksperimentiše, moraju biti stalno na umu svakom eksperimentatoru. Laboratorijski eksperimenti se obično izvode s manjim grupama, radi ispitivanja raznih unutargrupnih odnosa i grupne delatnosti. Najčešće se ispitivanje ograničava na kraće vreme, na svega nekoliko sastanaka grupe, premda ima primera da su laboratorijski eksperimenti trajali i duže vremena (eksperimentalni omladinski klubovi, odmarališta i slično).

⁴⁾ Na njih je skrenuo pažnju R. Pažes (R. Pages) u svom vrlo za nimaljivom radu o sociološkom eksperimentu. (Vid. R. Pages, *Das Experiment in der Soziologie*, u knjizi R. König, op. cit., S. 419—421.)

⁵⁾ Vid. F. S. Chapin, op. cit., p. 53-57.

Jedna od najvećih teškoća ovih eksperimenata jeste po

stizanje da veštački stvorena situacija odgovara analognoj situaciji u stvarnom životu. Grupama se često postavljaju određeni kolektivni zadaci i želi se postići da se one u njihovom rešavanju angažuju bar približno onoliko koliko bi se angažovale da su oni postavljani u stvarnom životu. Ali, pošto je ispitanicima poznata veštačka priroda eksperimentalne situacije, Često se ovo ne postiže i eksperiment nailazi na veliku prepreku u tzv. apatiji učesnika. Svest o veštačkom karakteru situacije utiče da pojedinci i grupe kolektivno ne pridaju eksperimentalnom činiocu onaj značaj koji bi mu vrlo verovatno pridavali u analognim realnim situacijama, i zbog toga eksperimentalni činilac nema onu uzročnu težinu koju istovetni činilac ima u stvarnom životu. Lakše je postići da se ne primeti veštački karakter eksperimentalne situacije i da se ona shvati kao normalna u eksperimentima koji se obavljaju sa decom, jer je kod dece granica između realnog i veštačkog, između društvenih zadataka i igre mnogo manje odsečna nego kod odraslih i zrelih ljudi.

Da bi se izbegla ova teškoća, ponekad se prikriva postojanje eksperimenta. Ljudi se angažuju za obavljanje nekog tobožnjeg stvarnog kolektivnog posla, koji se organizuje kao da treba izvršiti neki stvarni zadatak, i tek kasnije, pošto se postiglo da se oni u toku eksperimenta ponašaju kao u normalnim prilikama, otkriva se učesnicima osnovna ideja i plan eksperimenta. Na primer, ako se želi ispitati kako na obavljanje određenog grupnog zadatka utiče različita organizacija grupe, pojedinci se angažuju i plate kao da obavljaju neki redovni posao i zatim se rad organizuje na različite načine; ili se utiče da se grupa strukturiše na određen način, da bi se videlo kako različita unutrašnja organizacija grupe i stvaranje različite klime u njoj utiče na brzinu, efikasnost ili neke druge karakteristike izvršavanja postavljenog kolektivnog zadatka.⁶⁾ U svakom slučaju, u laboratorijskim uslovima se ne mogu ispitivati svi problemi, a naročito se ne mogu ispitivati u svim svojim intenzitetima. Kad se u eksperimentalnim grupama, na primer, stvara veštačka podvojenost da bi se videlo koliko ona utiče na njihovo kolektivno delovanje, etički razlozi ne dozvoljavaju da se u tom pogledu ide do. one mere u kojoj se unutrašnji sukobi i razdor mogu spontano da razviju u nekoj realnoj društvenoj grupi. Zbog toga se pojedini odnosi i pojedini procesi u laboratorijskim eksperimentima po pravilu mogu ispitivati samo u svojim manje intenzivnim oblicima, koji se mogu ili smeju stvoriti zbog speci-

⁶⁾ Lep primer jednog ovakvog eksperimenta opisan je u radu M. Zelditch, Jr., Th. K. Hopkins, Laboratory Experiments with Organizations, u knjizi A. Etzioni (ed.), Complex Organizations, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961, p. 464—78.

jalnog naučnog proučavanja. S obzirom na veštački karakter većine laboratorijskih eksperimentalnih situacija, javlja se teškoća prilikom prenošenja rezultata dobijenih u laboratoriju na realne društvene situacije. Obično se smatra da ni jedan zaključak dobijen u laboratoriju nema veću teorijsku važnost nego da je samo pretpostavka koju treba dalje ispitivati, proveravati i konkretizovati u više različitih realnih društvenih situacija.⁷⁾ (b) *Eksperimenti u prirodnim uslovima*. I u ovim istraživanjima, koja se izvode u realnim uslovima, eksperimentalna situacija se stvara prema određenim istraživačkim potrebama i eksperimentator ima kontrolu nad eksperimentalnim činiocem. Ovakva ispitivanja su, naravno, moguća samo ako neka društvena ustanova koja ima društvene kompetencije za izvođenje određenih pramena da saglasnost za eksperimentisanje. Na primer, da bi se mogli izvesti određeni eksperimenti u oblasti organizacije rada neophodno je da se dobije saglasnost rukovodećih organa nekog preduzeća ili ustanove. Što je eksperimentator dobio veću slobodu u pogledu stvaranja eksperimentalne situacije i manipulisanja s eksperimentalnim činiocem, ovaj tip eksperimenta se više približava laboratorijskom jer se njegov plan može više prilagoditi sasvim određenim naučnim pretpostavkama, a ima pred laboratorijskim eksperimentom veliku prednost u tome što se izvodi u normalnim uslovima. Usled toga se smanjuje opasnost da će se ljudi u eksperimentalnoj situaciji ponašati izveštačeno, i postoje veći izgledi da će ponašanje, koje se ispolji u eksperimentu, biti njihovo uobičajeno ponašanje u analognim normalnim prilikama. Vrlo složen metodološki zadatak u eksperimentima koji se obavljaju u prirodnim uslovima sastoji se u postizanju i održavanju normalnosti situacije, što je u mnogim slučajevima moguće samo ako se prikrije eksperiment, ili bar njegova osnovna zamisao¹. Stoga se mora nastojati da ljudi sa kojima se eksperimentiše to što manje pomete za vreme eksperimenta. Jer, primete li eksperiment, situacija se odmah počne tumačiti na nov način i ponašanje eksperimentalne grupe može da ne odgovara ili manje odgovara njihovom normalnom ponašanju u sličnim uslovima. O tome što znači narušavanje normalne situacije za uspeh eksperimenta doneli su klasična saznanja Majooovi (Mayo) eksperimenti. Elton Mayo je sa svojim saradnicima vrlo mnogo upotrebljavao eksperiment u proučavanju raznih industrijskih odnosa. Neki njegovi eksperimenti pokazali su da se u eksperimentalnim uslovima ponašanje ljudi može iz osnova da izmeni ako oni shvate da se sa njima eksperimentiše. Mayo je u svojim ispitivanjima posao od

⁷⁾ Šire o laboratorijskim eksperimentima vid. u radu L. Festin-ger, Laboratory Experiments, u L. Festinger, D. Katz (ed.), op. cit., eh. IV.

tada opšteprihvaćenih shvatanja psihofiziologije rada da razni objektivni ušlo vi u radnoj situaciji presudno utiču na proizvodnost i ispitivao je kako utiču osvetljenje, temperatura, vlažnost vazduha, raspored prekida za odmor u toku dana i si. Pri tom je eksperimentalnu grupu izdvajao iz hale u kojoj su radili ostali radnici, i podvrgavao je detaljnom posmatranju svojih saradnika. Šta se desilo? Eksperimenti su obarali jednu za drugom sve pretpostavke o uticaju spoljnih uslova na proizvodnost rada, jer, iako su pogoršavani objektivni uslovi neposredne radne situacije, produktivnost eksperimentalne grupe ne samo da se nije smanjivala nego se, naprotiv, povećavala. Ove sasvim neočekivane rezultate trebalo je objasniti. Grupa je postala svesna da se s njom eksperimentiše. Na osnovu svakodnevnog prisustva posmatrača s kojima je uspostavila dobre odnoe, ona je bar mogla da uvidi da joj se pridaje posebna pažnja. U tim uslovima se učvrstila njena unutrašnja kohezija, stvorili su se novi vrlo dobri međusobni odnosi a i želja grupe da pokaže da zaslužuje poklonjenu pažnju. Sve ovo je moralo povoljno uticati na njenu proizvodnost. Premda nisu potvrdili polazne hipoteze, ovi eksperimenti su bili naučno vrlo značajni, jer su ubedljivo pokazali kako tzv. ljudski faktor, tj. priroda unutargrupnih odnosa, na kojima se zasniva kohezija i jedinstvenost grupe mogu da utiču na njenu kolektivnu delatnost, kojom grupa aktivno savlađuje izvesne objektivne teškoće znatno iznad proseka, odnosno znatno više nego ako unutargrupni činioци nisu povoljni. To je bio teorijski rezultat eksperimenata. Njihov metodološki rezultat nije bio manje značajan. Eksperimenti su pokazali da narušavanje normalnosti eksperimentalne situacije podstiče ponašanja koja se razlikuju od ponašanja u sličnim objektivnim uslovima.⁸⁾ Čovek se ne ponaša kao zamorče; on se u svom ponašanju ne rukovodi samo nekim čisto spoljnim osobinama objektivnih prilika, nego se prema prilikama u kojima se nalazi odnosi aktivno, i iste spoljne karakteristike prilika mogu biti na različit način protumačene. Ponašanje ljudi neposredno zavisi od njihovog tumačenja objektivnih uslova. Ako je, stoga, cilj eksperimenta da utvrdi normalno ponašanje ljudi u određenim uslovima, neobično je važno da oni eksperimentalnu situaciju protumače kao situaciju iz svakodnevnog života. Upravo zato se u ovim eksperimentima eksperimentator obično ne pojavljuje

⁸⁾ O Majoovim eksperimentima postoji vrlo obimna literatura. Oni su vrlo opširno opisani u knjizi F. J. Roethlisberger, W. J. Dickson, *Management and the Worker*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1939. Metodološka analiza ovih eksperimenata može se naći u knjigama J. Madge, *The Tools of Social Science*, Longmann, Green and Co., London, 1953, p. 282—89; J. Madge, *The Origins of Scientific Sociology*, The Free Press, Glencoe, 1962, p. 171—189.

kao lice koje neposredno stvara eksperimentalnu situaciju i unosi u nju određene promene. On stvara plan eksperimenta a kasnije ga, prema njegovim uputstvima, sprovode lica koja u ispitivanoj sredini imaju odgovarajuće redovne funkcije. Eksperimentator se ograničava na kontrolu sprovođenja plana eksperimenta i posmatranje njegovog toka.

Očigledno je da u ovakvim slučajevima istraživač dobrovoljno, radi uspeha istraživanja, preuzima na sebe veliku etičku odgovornost. I da bi skinuo sa sebe svaku pomisao i mogućnu mrlju obmane, on je dužan da, po završenom eksperimentu, objasni učesnicima njegove ciljeve, osnovnu zamisao i rezultate.⁹⁾

(c) *Prirodni eksperimenti*. U većini slučajeva ovo nisu eksperimenti u pravom smislu reci, nego kvazi-eksperimentalna istraživanja, što ne znači da se oni ne zasnivaju na jednoj vrlo plodnoj istraživačkoj ideji. Prirodni eksperimenti predstavljaju proučavanje nekog društvenog procesa u njegovom spontanom toku, ali na onim mestima i onim vremenskim momentima gde i kada se određeni proces pojavljuje u svojim najizrazitijim oblicima. Ne postoje uvek i svugde podjednako povoljni uslovi za proučavanje svih društvenih pojava. Ako treba proučiti činioce što utiču, na primer, na visoku fluktuaciju rada, najpovoljnije je da se ispituje tamo gde je ona vrlo izrazita. Ako se žele proučiti reakcije ljudi na određene promene koje nastaju u njihovom životu, treba birati one tačke gde se određena promena najne-posrednije i vrlo izrazito dešava, gde ima najakutniji karakter, što znači da se ljudi na nju još nisu privikli. (Kasnije će se videti da pored tih situacija treba ispitivati i suprotne, u kojima se ispitivana pojava ili uopšte ne javlja, ili se javlja u suprotnim oblicima.). Ima niz praktično i teorijski vrlo značajnih pojava i procesa koje je korisno proučavati upravo na osnovu prirodnih eksperimenata. Jedan takav primer je proučavanje raznih posledica preseljavanja jedne društvene grupe ili većeg broja pojedinaca, koje bi počelo od njihovog spremanja za odlazak i trajalo bar dotle dok se ne stišaju osnovni potresi izazvani preseljavanjem. Ovaj prirodni eksperiment je podesan za proučavanje teorijski i praktično vrlo značajnih društvenih promena koje nastaju kad se grupa ili pojedinci izdvoje — dobrovoljno ili protiv svoje volje — iz jedne društvene sredine i moraju da uključe u neku novu sredinu.¹⁰⁾ Proučavanje procesa nastajanja

⁹⁾ Šire o eksperimentima u prirodnim uslovima vid. u radu J. R. P. French, Jr., *Experiments in Field Settings*, u L. Festiger, D. Katz, (ed.), op. cit., eh. III.

¹⁰⁾ Jovan Cvijić je u našoj nauci skrenuo pažnju na preseljavanje stanovništva kao prirodni eksperiment, iako nije šire razradio metod ovog oblika istraživanja. (Vid. J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, knjiga II, G. Kon, Beograd, 1931, str. 3—4.)

jednog novog naselja koje se naglo stvara, da bi se videlo kroz koje procese ljudi, koji u prvo vreme stanuju u novim kućama, postaju u društvenom pogledu jedna nova lokalna zajednica; proučavanje nastajanja nove fabrike, da bi se ispitalo kako ona postaje novi kolektiv; proučavanje kako se jedan već postojeći kolektiv privikava na neku značajniju pramenu, koju u njega unosi radikalna izmena tehnološkog procesa; a sve se ovo često dešava u svakom razvijenijem društvu, ali je samo nekoliko pri-mera proučavanja raznih dinamičkih društvenih procesa, u njihovom toku, tj. metodom prirodnog eksperimenta, u vrlo povoljnim uslovima za rešavanje raznih naučnih problema. Još dramatičniji oblik prirodnog eksperimenta je proučavanje katastrofalnih situacija, koje spontano nastaju u životu nekog užeg ili šireg društvenog oblika, a ispitivanje reakcije različitih društvenih grupa i zajednica na iznenadne katastrofalne situacije (potresi, poplava, grad, požar većih razmera i si.) jeste i teorijski i praktično vrlo značajno.

Ima, zatim, prirodnih eksperimenata, koji se po svom karakteru gotovo uopšte ne razlikuju od laboratorijskih, s tom razlikom što se u laboratoriju ili prirodnim uslovima ne mogu veslački stvoriti slične eksperimentalne situacije. No, život ih sam stvara, i treba ih naučno koristiti. Poznato je, na primer, da je jedno od drevnih pitanja društvene misli, a i savremene sociologije, u kojoj meri na opšti razvoj čoveka-pojedinca i njegovih raznih sposobnosti utiče ono s čim on dolazi na svet, tj. njegove nasledene osobine, a u kojoj meri određeni društveni uslovi u kojima on stiče određene osobine i razvija nasledene sklonosti. Različite ocene relativnog uticaja nasleđa i društvene sredine u najširem smislu reci, od antičke misli do danas, gotovo da su neprekidno predmet sporova. Postoji jedna situacija u kojoj se ovaj problem može gotovo eksperimentalno ispitati. To su oni retki, ali ipak postojeći slučajevi kad se identični blizanci, tj. deca rođena iz oplodnje istog jajeta, koja imaju potpuno istovetnu naslednu konstituciju, rano razdvoje i produ-žavaju da žive u različitim društvenim uslovima. Polazna situacija je u ovim slučajevima ista, i jedan od dva činioca je izjednačen. Ako se može naći — ne obavezno u istom momentu, nego i kroz duže vreme — u više slučajeva da se zbog raznih životnih razloga identični blizanci rano razdvajaju i žive u različitim društvenim uslovima, uporedno ispitivanje razlika u njihovim raznim osobinama omogućuje da se dosta precizno oceni kakvu ulogu imaju društveni uslovi i društveno iskustvo u razvijanju ličnosti, odnosno raznih ljudskih osobina.¹¹⁾

¹¹⁾ U knjizi F. Osborn, A. Preface to Eugenics, Harper, New York, 1951, p. 85—102. može se naći prikaz rezultata niza istraživanja ove vrste.

Ukratko, prirodni eksperimenti su naročito povoljne konjunkturalne situacije za proučavanje određenih društvenih pojava, i svaka dalekovidnija istraživačka strategija nastoji da ove konjunkturalne situacije u što većoj meri iskoristi. Nije ovo oso-benost samo društvenih nauka. I druge nauke imaju svoje konjunkturalne situacije i prirode. Rat je, na primer, konjunkturalna situacija za hirurgiju, jer se u ratu, na žalost, u ogromnim masama pojavljuju sve moguće povrede najrazličitijih organa, pa i one što se u normalnim uslovima vrlo retko javljaju ili se gotovo uopšte ne mogu naći. Prema tome, ta inače tragična ljudska situacija predstavlja konjunkturu za naučno proučavanje određenih problema.

Ali u prirodnim eksperimentima su sadržane i izvesne krupne metodološke teškoće zbog kojih većina ovih istraživanja nisu eksperimenti u pravom smislu reci. Iako su prilično opšte, ove teškoće se ne pojavljuju u podjednako meri u svim slučajevima. Prva od njih je organizacijske prirode. Pošto se često ne zna unapred gde i kada će početi da se razvija određen proces, ne mogu se na vreme izvršiti sve pripreme za eksperimentalno ispitivanje. Jedna od vrlo značajnih priprema sastoji se u tačnom snimanju početne situacije, koja je postojala neposredno pre nego što je u njoj počeo da deluje činilac čije se dejstvo želi ispitati. Početna situacija se mora usopstavljati retrospektivno, što je uvek nepouzdanije. Dalje, vrlo često se prvi počeci razvoja nekog procesa teško primećuju, pa se kasni u tom pogledu. Za organizaciju naučnog istraživanja uopšte, a naročito eksperimentalnog, vrlo je povoljno ako se unapred može utvrditi gde treba da se organizuje posmatranje i da li se moglo temeljno pripremiti. Ova teškoća se znatno smanjuje ako se u prirodnom eksperimentu proučavaju tok i posledice nekog procesa koji nastaje kao rezultat namernog i planskog unošenja određenih promena u društveni život. Istraživanje se može mnogo bolje pripremiti ako društvena ustanova, koja namerava da izvodi određene pro-mene, na vreme saopšti istraživaču svoju nameru i upozna ga sa svojim planom, tako da ovaj unapred zna neke bitne koordinate budućih situacija.

Epistemološki je ipak mnogo značajnija jedna druga teškoća prirodnih eksperimenata koja je naročito izrazita kad se proučava potpuno spontani tok određenih društvenih procesa. Upravo zbog te teškoće većina prirodnih eksperimenata nema eksperimentalni karakter u pravom smislu reci. A evo u čemu se ona sastoji. Pošto nedostaje mogućnost operativnog stvaranja eksperimentalne situacije, ne može se isključiti, niti posredno dovoljno efikasno kontrolisati delovanje samoizbora. U prethodnom poglavlju je istaknuto da društvena uzročnost deluje kumulativno, kao i da se ona javlja u obliku aktivnog samoodređenja,

a ne samo kao delovanje spoljnih uzroka. Jednom stvorene unutrašnje strukture pojedinaca i nekog kolektivnog društvenog oblika kasnije se aktivno održavaju u raznim oblicima njihovog ponašanja. Ljudi sa određenim navikama svesno se izlazu uticaju izvesnih činilaca da bi tim daljim izlaganjem podržavali i učvrstili neku već -postojeću svoju osobinu. Jedan sasvim običan primer će ovaj opšti stav učiniti jasnijim. Ljudi s određenim političkim shvatanjima, određenom ideologijom, ili određenim neposrednim ciljevima i interesima selektivno se odnose prema raznim postojećim izvorima novih obaveštenja. Po pravilu, oni su skloni da koriste one izvore obaveštenja koji podržavaju njihovo već izgrađeno trajnije stanovište. Oni čitaju novine koje su bliske njihovom političkom stanovištu, verskom ubeđenju, umetničkom ukusu i si. Ako je neko veran pristalica neke crkve, on će vrlo verovatno čitati njena glasila, njene kalendare; pristalica određene političke stranke će verovatno odabrati listove koji su pod uticajem te stranke. Dakle, čovek, društvene grupe i organizacije se namerno izlažu jednoj novoj situaciji, a Često je i sami vrlo aktivno stvaraju da bi podržali razvoj nekih već oformljenih svojih osobina, koje su se obrazovale kroz duže vreme. Ako neki istraživač o tome ne vodi računa, nego zaključuje da neko ima određena shvatanja o nekom pitanju zato što je prošli mesec čitao neki list, često kao uzrok može uzeti njegovu posledicu i doći do sasvim neosnovanih zaključaka. Čovek je možda taj list čitao prošlog meseca zato što je već imao izgrađeno opštije gledište iz koga logički proizilazi ispitivano konkretnije shvatanje, i zbog toga nije čitao drugi list koji o tom istom pitanju zastupa suprotno stanovište. Ali, iako su određene strukture već čvrsto formirane i aktivne, to naravno, ne znači da one nisu podložne novim uticajima. Teorijski je zanimljivo ispitati delovanje uzročnih činilaca koji su suprotni nekim već ustaljenim navikama. Samo da bi se ovo moglo pouzdanije utvrditi, vrlo je korisno da eksperimentator može izlagati ispitanike uticaju eksperimentalnog činioca, a ne da ovo izlaganje bude prepušteno njihovom samoizboru. U mnogim eksperimentima to nije moguće.

Primer je uzet iz ispitivanja stavova, ali sličnih primera se može naći u najrazlicitijim oblastima društvenog života. Evo u čemu se sastoji teškoća eliminisanja .samoizbora u ispitivanju posledica preseljavanja. Ako se o tome zaključuje na osnovu poređenja raznih osobina grupe lica, koja su nastavila da žive u određenom naselju, i grupe lica koja su se iz njega dobrovoljno iselila, i sve utvrđene razlike pripisuju uticaju preseljavanja, zaključak ne mora biti osnovan. Ostaje otvoreno pitanje da li neke bitne, ali nepoznate razlike nisu uticale na samu osnovnu odluku o preseljavanju; da li već tom odlukom nije

izvršena osnovna selekcija putem samoizbora; jer su, na primer, ljudi s otvorenijim stavom prema životnom iskustvu, sa više inicijative, sa više sklonosti da prihvate životni rizik u većoj meri napuštali rodni kraj, a ljudi čvršće ukorenjeni u tradicionalnu kulturu svoga kraja, oprezniji i s raznim drugim različitim osobinama u većoj meri ostajali da žive u rodnom kraju. Dakle, pre početka procesa koji se smatra uzrokom utvrđenih promena, mogli su da deluju neki činioci koji su presudno uticali ko će sve izložiti dejstvo 'Određenog uzroka, kako bi pomoću njega razvili neke svoje latentne osobine, a ko će nastojati da ga izbegne. Kad bi eksperimentator mogao da pomoću slučajnog odabiranja obrazuje grupu odseljenika i grupu koja ostaje, uticaj samoizbora bi se mogao isključiti. Ali razumljivo je da on to ne može. Upravo zbog teškoće da se kontroliše samoizbor, mnogi prirodni eksperimenti nisu eksperimentalna istraživanja u pravom smislu reci, nego samo izuzetno 'povoljni uslovi za proučavanje određenih društvenih pojava i procesa, na mestima gde su oni najizrazitiji i najkarakterističniji.

(d) Još manje su eksperimentalna istraživanja Čapinovi *ex post facto* eksperimenti.¹²⁾ Oni su to samo po imenu. U stvari se radi o razvijenom statističkom proučavanju nekih procesa pošto su se oni već desili. U vezi sa tim se može pomenuti da se, naročito u sociološkoj literaturi pre drugog svetskog rata, pojam „eksperimentalno istraživanje“ češće upotrebljava u suviše širokom i nespecifičnom značenju. Pod tim pojmom se ponekad podrazumeva svako metodično i egzaktnije iskustveno istraživanje, nasuprot izrazito spekulativnom bavljenju teorijom. Ovim se, međutim, ništa ne dobija, a gubi se iz vida osobenost eksperimenta kao posebnog oblika istraživanja.

Pre prelaska na konkretne probleme organizovanja eksperimenata, može se iz dosadašnjeg izlaganja izvesti opšti zaključak da je eksperimenat operativni oblik analitičkog istraživanja, specijalno izgrađen za ispitivanje pojedinačnih uzročnih odnosa u situacijama koje se u tu svrhu u većoj ili manjoj meri namerno stvaraju. Teži se stvaranju takvih eksperimentalnih situacija iz kojih je delovanje ostalih relevantnih činilaca, tj. činilaca koji takođe mogu uticati na određenu promenu eksperimentalnog objekta, ili isključeno ili se bar na dovoljno pouzdan način može posredno kontrolisati. Istraživanja u kojima nedostaje šira mogućnost stvaranja eksperimentalnih situacija su obično kvazi-eksperimentalnog karaktera, što ne znači da ne mogu biti naučno vrlo korisna.

¹²⁾ F. S. Chapin, op. cit., p. 95-134; 223-247.

4.

PLANIRANJE I IZVOĐENJE SOCIOLOŠKIH EKSPERIMENATA

Razmatranje ovih problema će se pridržavati opšte logičke sheme eksperimenta, i nastojati da objasni kako se ona ostvaruje u sociološkim eksperimentima usled osobenosti njihovog sadržaja, ne ulazeći u razne modifikacije koje shema doživljava u konkretnim planovima pojedinih eksperimenata.¹³⁾ Svi konkretni tipovi eksperimenata polaze od njegove osnovne sheme, i u njima se u raznim vidovima moraju rešavati neki opšti metodološki problemi. Planiranje i izvođenje eksperimenata sastoji se od četiri osnovna zadatka: (a) izbora problema, (b) uspostavljanja ili pronalaženja najadekvatnije eksperimentalne situacije, (c) stvaranja plana posmatranja toka eksperimenata i (d) analize i teorijskog tumačenja dobijenih rezultata. U okviru svakog od ovih opštih zadataka moraju se rešavati razni kon-kretniji metodološki problemi.

(a) *Izbor problema.* Već je istaknuto da je kumulativnost jedno od epistemoloških načela naučnog istraživanja. Povezivanjem svakog novog istraživanja s postojećim saznanjima o određenom problemu, pojedinačno istraživanje se nastoji što potpunije integrisati u zajedničke napore koji se preduzimaju radi proširenja naučnog znanja. Ali ni u jednom obliku naučnog istraživanja nije potrebna toliko određena i tesna veza sa postojećom teorijom kao u eksperimentu. Za stvaranje plana eksperimenta nije dovoljno samo postaviti eksperimentalnu hipotezu. Ona mora biti uključena u što određeniji okvir naučnih saznanja o determinističkim odnosima na određenom području stvarnosti. Inače, ako se ne iskoriste sva postojeća naučna saznanja o prirodi determinističke situacije u kojoj se eksperiment name-rava izvesti, smanjuje se mogućnost tačne ocene relevantnosti raznih iskustvenih činilaca, koji, pored eksperimentalnog Činioca, mogu da utiču na određenu promenu eksperimentalnog objekta za koju se pretpostavlja da je posledica delovanja eksperimentalnog činioca. Objasnjeno je da su što preciznija saznanja o specifičnom uzročnom dejstvu određenog eksperimentalnog činioca osnovni cilj eksperimentalnih istraživanja, i da se zbog toga nastoje eliminisati ili kontrolisati svi ostali činioci koji bi mogli uticati na određenu promenu eksperimentalnog objekta. Radi toga se plan eksperimenta zasniva na čitavom nizu hipoteza,

¹³⁾ O različitim modifikacijama plana eksperimentalnih istraživanja čitalac se može obavestiti u knjizi C. Selltiz, M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, op. cit, p. 103—122.

od kojih se jedne odnose na karakter konkretnog uzročnog odnosa koji će biti proučavan, tj. na prirodu eksperimentalnog činioca i eksperimentalnog objekta i unutrašnju strukturu uzročnog odnosa, za koji se pretpostavlja da postoji između njih. Druge hipoteze se odnose na osobine neposrednog determinističkog sistema u kome se taj odnos nalazi i njegove veze sa širim sistemima u kojima se stvara eksperimentalna situacija. Treće hipoteze se odnose na način prikupljanja podataka i na opštu organizacija eksperimenta, s ciljem da bude što više očuvan normalni karakter eksperimentalne situacije. Treba napomenuti da se u sociološkoj teoriji vrlo retko nalaze gotove hipoteze koje se mogu neposredno eksperimentalno proveravati. Obično teorijski stavovi zahtevaju dugotrajnu misaonu preradu i konkretizaciju da bi se pretvorili u sasvim određene eksperimentalne hipoteze. Šira naučna vrednost us-pešno izvedenog eksperimenta zavisi od teorijskog značaja njegove hipoteze. U protivnom, eksperiment se svodi na veštinu tehničkog manipulisanja. Tek pošto je razrađena hipotetička osnova eksperimentalnog istraživanja, može se pristupiti uspostavljanju eksperimentalne situacije, jer hipotetička osnova sadrži direktive za njeno stvaranje ili eventualno pronalaženje. (b) *Stvaranje ili pronalaženje eksperimentalne situacije.* Već je rečeno da u eksperimentalnom ispitivanju društvenih pojava ne postoji mogućnost maksimalnog izdvajanja proučavanog uzročnog odnosa iz šireg spleta determinističkih odnosa. Pre svega, pojedinci i društvene grupe, koje učestvuju u eksperimentu, obično se ne mogu pomoću mehaničke kontrole trajnije izolovati iz šire društvene sredine, ako se hoće očuvati prirodan tok eksperimenta. Na primer, ljudi, Čije se ponašanje proučava u nekoj fabrici, nastavljaju da izvan radnog vremena žive u istim uslovima kao i pre eksperimenta. Veća mogućnost izolovanja eksperimentalne situacije iz šire društvene sredine postoji samo izuzetno, na primer kad se eksperimenti obavljaju, u zatvorima ili u nekim privremeno izolovanim društvenim grupama (osamljena radnička naselja, izolovani kampovi i si.). A ni tada se eksperimentalna situacija obično ne može potpuno izolovati od šireg uticaja sredine, ako, na primer, u kamp stižu pošta i štampa, postoje radio i televizijski aparati. U nekim eksperimentima čak i ove posredne veze sa širom društvenom sredinom mogu da budu relevantne. Zbog toga u većini socioloških eksperimenata treba razlikovati neposrednu eksperimentalnu situaciju, koja se manje ili više stvara prema planu istraživanja, od delovanja širih društvenih uslova, na koje eksperimentator ne može uticati. Eksperimentalna situacija je užu deo jednog šireg determinističkog sistema, čije se delovanje ne može isključiti niti neposrednije kontrolisati.

Ali i sama eksperimentalna situacija je složena. Pojedinci i društvene grupe s kojima se eksperimentiše imaju niz osobina koje mogu biti relevantne u određenom uzročnom odnosu, a koje se ne mogu mehanički izolovati da bi se ispitao specifični značaj pojedine osobine. Eksperimentalna situacija mora, zatim, naročito u istraživanjima koja se izvode u prirodnim uslovima i duže traju, da obezbedi raznovrsne predušlove od kojih zavisi mogućnost da eksperimentalna grupa opstane i obavlja određenu delatnost. Mnogobrojne okolnosti, dakle, utiču da je deterministička situacija u sociološkom eksperimentu obično dosta složena i da se razni njeni elementi mogu samo posredno kontrolisati, što, naravno, ne znaci da težnja za što je moguće većim uprošćavanjem ne ostaje metodološki ideal.

Kao sredstvo posredne kontrole ostalih relevantnih činilaca u sociološkim eksperimentima se najčešće primenjuju tzv. kontrolne grupe. Pored eksperimentalne grupe stvara se jedna ili više kontrolnih grupa koje se izjednačavaju s eksperimentalnom u svim svojim osobinama i spoljnim uslovima koji se smatraju relevantnim za ispitivani uzročni odnos. Nepoznati, pak, mogući relevantni činioci kontrolišu se na taj način što se prepušta slučajnom odabiranju da odluči koji će član ujednačenog para biti uključen u eksperimentalnu, a koji u kontrolnu grupu. Očekuje se da će slučaj ove nepoznate relevantne činioce ravnomerno raspodeliti u obe grupe.¹⁴⁾ Ako ujednačavanje grupe uspe, jedina razlika među njima, značajna za ispitivani odnos, jeste što je u eksperimentalnoj grupi delovao eksperimentalni činilac. On se stoga može smatrati uzrokom razlika koje se posle eksperimenta utvrde između eksperimentalne i kontrolne grupe. Ideja kontrolnih grupa počiva na Milovom „kanonu razlike“.

Ujednačavanje grupa polazi od teorijskih pretpostavki o prirodi određenog uzročnog odnosa i šireg determinističkog okvira u kome se on pojavljuje. Na osnovu toga se zaključuje što može da bude relevantno za taj odnos i što treba kontrolisati. Ali, s obzirom na složenost uslova u kojima se izvode sociološki eksperimenti, pošto se eksperimentalna situacija obično ne može mehanički izolovati od uticaja neposredne i šire društvene sredine, ujednačavanje grupa se mora kretati na nekoliko nivoa, i nije dovoljno, da se ovo ograniči samo na one činioce što se neposredno pojavljuju u eksperimentalnoj situaciji. Na primer, ako se eksperimentiše sa radnim grupama u nekom preduzeću, koje je njihova najneposrednija društvena sredina, potrebno je vi-

¹⁴⁾ Uvođenje slučajnog odabiranja u stvaranje eksperimentalnih i kontrolnih grupa jeste jedna od značajnih zasluga R. Fišera u razvijanju teorije eksperimenta.

deti da li se one u njemu nalaze u istovetnom položaju, imaju li podjednak uticaj na razne njegove organe, isti stav prema preduzeću kao kolektivu i sl. Razlike u tom pogledu mogu ponekad biti značajnije od raznih individualnih osobina članova grupa i neposrednih grupnih uslova rada. Međutim, na ono što se zbiva u eksperimentalnim i kontrolnim grupama mogu vrlo snažno uticati činioci koji deluju i u njihovoj široj društvenoj sredini, na primer životni uslovi u lokalnoj zajednici. Jedna od jednostranosti mnogih istraživanja u industrijskoj sociologiji, sastoji se u prilično krutom odvajanju onog što se dešava unutar pre-duzeća od društvenih odnosa i prilika u lokalnoj zajednici. Stambene prilike, udaljenost stana od mesta rada, neformalni odnosi između članova grupe u slobodnom vremenu, stepen njihove društvene integracije u lokalnu zajednicu i sl. mogu znatno uticati na ponašanje grupa, u pojedinim slučajevima više od neposrednog dejstva eksperimentalnog činioca. Ujednačavanje, koje uzima u obzir samo neposredne elemente eksperimentalne situacije, a ne i njene šire društvene uslove može, stoga, biti nepotpuno.

Razumljivo je da se zbog složenosti determinističke situacije i često nedovoljnog poznavanja relevantnih činilaca, u sociološkim eksperimentima teško mogu postići idealni uslovi, tj. da se eksperimentalna i kontrolna grupa međusobno razlikuju samo po tome što u eksperimentalnoj grupi deluje eksperimentalni činilac čije je dejstvo isključeno iz kontrolne. Primer jednog poznatog Čapinovog eksperimenta će pokazati teškoće što nastaju ako se ne vodi računa o širim društvenim uslovima eksperimenta.¹⁵⁾ Istraživanje je bilo organizovano s ciljem da se proverí u kojoj meri stambene prilike utiču na društveni život porodica. U tu svrhu je grupa porodica preseljena iz teških stambenih prilika u bednoj gradskoj četvrti u bolje stambene uslove u modernoj stambenoj koloniji. Obrazovana kontrolna grupa produžila je da živi u lošim stanovima bedne četvrti. Očigledno je da poboljšanje stambenih prilika nije jedina pramena, koja je u toku eksperimenta uneta u život eksperimentalne grupe, a može biti relevantna za njihov društveni život. Njenim preseljavanjem u drukčiju gradsku četvrt promenio se i neposredni ekološki okvir, a time i niz uslova za društveni život porodica koji su nezavisni od stambenih prilika. Što je neka osobina društvenog života porodica više uslovljena ekološkim prilikama, to je povezivanje promene stambenih uslova s pramenom ekološke sredine moglo manje da pokaže specifični uticaj stambenih uslova. Plan eksperimenta bi bio daleko podesniji za ispitivanje specifičnog uticaja stambenih prilika da njihovo poboljšanje u

¹⁵⁾ F. S. Chapin, op. cit, p. 58-79.

eksperimentalnoj grupi nije pratila promena opštih ekoloških uslova, tj. da eksperimentalna grupa nije preseljena u drukčiju gradsku četvrt.

Glavni cilj ovog podužeg razmatranja jeste da skrene pažnju na potrebu svestranije teorijske analize ne samo neposredne eksperimentalne situacije nego i njenih veza sa širom društvenom sredinom da bi grupe bile stvarno ujednačene u pogledu osnovnih činilaca koji su relevantni za ispitivani uzročni odnos, kao i da način uvođenja eksperimentalnog činioca ne bi uneo u eksperimentalnu grupu niz novih nekontrolisanih činilaca. Ukazivanje na višedimenzionalnost determinizama u kojima se javljaju određeni uzročni odnosi u društvenom životu ne znači da je ta višedimenzionalnost uvek podjednako razvijena. Ima nesumnjivo odnosa koji se obrazuju gotovo isključivo u pojedinim relativno samostalnim užim determinističkim sistemima, na primer u okviru tehnološke i društvene organizacije određenog preduzeća, kao i drugih slučajeva kad šira sredina na vrlo uniforman način utiče na neki uži deterministički sistem, pa se njeni uticaji mogu zanemariti. Ako su ove pretpostavke osnovane, lakše je postići ujednačenost eksperimentalne i kontrolne grupe.

Ali, iako je cilj stvaranja ujednačenih eksperimentalnih i kontrolnih grupa da se dobije što pouzdaniji odgovor o spe cifičnoj težini uzročnog dejstva izabranog eksperimentalnog činioca, ujednačavanje ne zahteva da grupe budu homogene u svim svojim relevantnim obeležjima. Ranije je rečeno da se klasični eksperiment zasniva na ideji maksimalne homogenosti eksperimentalnog objekta i maksimalne jednostavnosti eksperimentalne situacije. Težilo se da na potpuno homogen eksperimentalni objekt utiče samo jedan eksperimentalni činilac. Složeniji oblik eksperimentisanja, koji se naziva faktorijalnim, polazi od drukčije zamisli. Eksperimentalne grupe ne moraju biti homogene, a i eksperimentalni činilac može da bude složen. Neka se pretpostavi da se ispituje kako način rukovođenja utiče na proizvodnost grupa. Očigledno je da ova ne zavisi samo od načina rukovođenja i da grupe treba izjednačiti u nizu drugih relevantnih osobina, na primer, tehničkim sredstvima kojima se služe, raznim objektivnim uslovima rada, kvalifikacijama, specifičnom proizvodnom iskustvu i sl. Ali grupe ne moraju, biti homogene u pogledu svih tih osobina, na primer u stručnoj kvalifikaciji i proizvodnom iskustvu svojih članova, njihovoj starosti, polu i si. Sve te osobine mogu varirati u okviru grupa, i one se svojom unutrašnjom strukturom mogu sasvim približiti realnoj organizaciji proizvodnih grupa određenog tipa. Osnovno je da se ujednačavanjem postigne da eksperimentalne i kontrolne grupe imaju što istovetniju strukturu svih relevantnih osobina. U ovom

primeru to znači da grupe mogu biti sastavljene od podgrupa različitog pola, starosti, stručne kvalifikacije i sl., ali da eksperimentalna i kontrolna grupa imaju što sličniju strukturu svih osobina. Ponekad je neophodno da se strukture raznih obeležja na sličan način ukrštaju, tj. da ne samo opšte strukture starosti i kvalifikacije budu istovetne u obe grupe, nego da takve budu i starosne strukture svake pojedine kvalifikacijske grupe, jer se, na primer, mladi i stariji kvalifikovani radnici mogu u svom stručnom obrazovanju i reakcijama na različite načine rukovođenja značajnije razlikovati.

U eksperimentima ovog tipa se istovremeno ispituje mnogo složeniji uzročni splet. Nije napušten osnovni cilj da se utvrdi koliko određeni način rukovođenja grupom utiče na njenu kolektivnu proizvodnost. Ali, taj opšti odnos se specifikuje i dovodi u vezi s različitim kvalitetima i intenzitetima drugih Činilaca koji takođe utiču na proizvodnost. Ponekad ova specifikacija može da bude izuzetno važna. Promena načina rukovođenja može znatno da utiče na proizvodnost kvalifikovanih radnika, jer oni u tom obliku organizacije rukovođenja mogu više da dođu do izražaja, a da istovremeno gotovo uopšte ne utiče na proizvodnost nekvalifikovanih radnika jer ne menja značajnije njihov položaj u organizaciji rada, jer njima nedostaju potrebni preduslovi da u novom načinu rukovođenja šire učestvuju. Važno je, dakle, da se u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi stvore što istovetnije strukture svih relevantnih osobina koje se kontrolišu, ali nije potrebno, a Često ni korisno da one budu u svojim relevantnim osobinama potpuno homogene. Koliko se daleko može ići u raščlanjavanju grupa, i koliko se, na osnovu diferenciranja raznih relevantnih osobina, može u grupama stvarati podgrupa zavisi od veličine eksperimentalne i kontrolne grupe. Što su grupe manje, njihovo raščlanjivanje je više ograničeno, jer se vrlo brzo dolazi do toliko malih podgrupa da statistička analiza postaje nepouzdana, pa čak i nemogućna.

Prilikom ujednačavanja eksperimentalnih i kontrolnih grupa u sociološkim eksperimentima treba uvek imati na umu teorijsku i praktičnu potrebu da se ujednačavanje ne izvodi samo na osnovu individualnih osobina njihovih članova, nego da se uzmu u obzir i kolektivne osobine grupa. U poglavlja o klasifi-kovanju i merenju je istaknuto da se mnoge kolektivne osobine grupe ne mogu izvesti iz zbira individualnih osobina njihovih članova. Vrlo Često je teorijski od odlučujućeg značaja neka kolektivna osobina grupe. Ne toliko, na primer, njena kvalifikacijska struktura, koliko stepen njene složenosti, da li je ona jedinstvena ili je razaraju neki unutrašnji sukobi, da li je izgradila svoje čvrste grupne norme i efikasna sredstva unutargrupne kontrole, ili je sastavljena od mnoštva međusobno slabije pove-

zanih pojedinaca. Ovo, naravno, ne znači da prilikom ujednačavanja grupa ne treba uzeti u obzir i individualne osobine njenih članova, nego da je jednostrano ograničiti se samo na njih, što se u istraživačkoj praksi često dešava, između ostalog i zato što su merila za kolektivne osobine grupa slabije razvijena. Sem toga, često nije lako ostvariti zahtev da se izjednačavanje na osnovu individualnih osobina pojedinaca poveže sa kolektivnim osobinama grupe. Kolektivne osobine grupa nastaju kao rezultat njihovog dužeg postojanja. Ako se prilikom ujednačavanja grupa uzimaju striktno u obzir individualne osobine njihovih članova, redovno se dešava da se neke spontano nastale grupe moraju razbijati, da bi se dobile istovetne strukture raznih individualnih osobina u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi, i neki pojedinci se moraju prebacivati iz jedne grupe u drugu, ili uopšte isključiti iz grupa za vreme eksperimenta. Iz svakodnevnog iskustva je, međutim, dobro poznato da svaka veća promena u sastavu grupa redovno utiče na razne njihove kolektivne osobine i stanja. Ponekad je dovoljno da iz grupe ode nekoliko članova koji su u njoj imali značajniju ulogu, pa da se stanje grupe osetno izmeni. Ali grupe imaju sposobnost da se vrlo aktivno na nov način strukturišu, samo je za to potrebno duže ili kraće vreme. Ako između obrazovanja grupa na osnovu individualnih osobina i početka eksperimenta prođe izvesno vreme, ovi protiv-rečni zahtevi se, izgleda, mogu u priličnoj meri pomiriti.

U dosadašnjim sociološkim eksperimentima preovladava ujednačavanje grupa na osnovu individualnih osobina. Ono se obavlja ili (1) pomoću ujednačenih parova ili (2) pomoću ujednačenih struktura relevantnih obeležja. Prvi način ujednačavanja je svakako precizniji. On se sastoji u tome što se pronalaze po dva pojedinca sa istovetnim svim relevantnim osobinama, na primer, istog pola, starosti i obrazovanja, kvalifikacije, sa istim životnim uslovima u lokalnoj zajednici i si., i zatim prepušta slučaju da odluči koji će od njih biti uključen u eksperimentalnu a koji u kontrolnu grupu. Ovaj metod ujednačavanja grupa je teško sprovesti jer nije lako naći dovoljan broj pojedinaca koji bi bili gotovo istovetni u nizu osobina što se smatraju relevantnim. Zato se često mora primeniti grublji metod ujednačavanja kojim se ne ujednačavaju pojedinačni parovi, nego se u obe grupe stvaraju slične kolektivne strukture svake pojedinačne relevantne osobine. Bez obzira što se na ovaj način kontroliše pet ili više relevantnih osobina, ipak se ne postiže da svakom pojedincu u eksperimentalnoj grupi odgovara u kontrolnoj grupi pojedinac s istovetnim individualnim osobinama. Smatra se dovoljnim da su sve relevantne osobine eksperimentalne i kontrolne grupe približno jednake u globalima. Pošto su ujednačene globalne strukture grupa slučaju se ostavlja samo

jedan mali delić odluke; naime, slučajno se određuje samo koja će od ujednačenih grupa biti eksperimentalna, a koja kontrolna. Glavni metodološki nedostatak ovog načina ujednačavanja jeste što je slučaju ostavljena suviše mala mogućnost da ujednačava ono što je možda relevantno, ali nije nepoznato. Ranije je istaknuto da je glavni razlog što se većina prirodnih eksperimenata ne smatra eksperimentalnim istraživanjima u pravom smislu, upravo što se u njima ne mogu slučajnim odabiranjem kontrolišati nepoznati relevantni činioci i na taj način odstraniti uticaj aktivnog samoizbora. Međutim, ako se eksperiment izvodi s više eksperimentalnih i kontrolnih grupa, slabost ovog načina njihovog ujednačavanja se znatno smanjuje.

Naredna teškoća u stvaranju eksperimentalne situacije sastoji se u tom što je često teško postići identičnost eksperimentalnog činioca, naročito ako eksperiment duže traje, i ako se ponavlja u više konkretnih istraživanja. A svaki eksperiment se mora ponavljati, da bi se proverila tačnost njegovih rezultata. To je načelo eksperimentalnih istraživanja u svim naukama. Naročito je teško postići identičnost eksperimentalnog činioca ako se pokušava eksperimentalno ispitati posledice nekih praktičnih društvenih mera na širem planu. Pretpostavimo da su neki rukovodeći društveni organi eksperimentalno ispitivali, na primer, određeni oblik organizacije kancelarijskih službi u nekoliko izabranih ustanova, da bi utvrdili kakve će posledice imati nameravana reorganizacija kancelarijskog poslovanja, i da su u tom cilju uputili izabranim eksperimentalnim ustanovama jedinstvena uputstva, prepustivši rukovodećim organima tih ustanova da prema uputstvima sprovedu reorganizaciju. Ali, teško je postići da se u raznim konkretnim prilikama određeno uputstvo sprovede na isti način, jer ga ljudi sprovedu onako kako su ga shvatili, i ponekad je ono što oni dodaju toliko značajno da se sprovođenje uputstva u dve različite ustanove može prilično razlikovati. Stoga, ako ustanove postignu različit efekt, to ne mora biti posledica samo različite objektivne situacije, nego i što eksperimentalni činilac nije bio identičan. Ili, može se uzeti jedan drugi primer koji se često susreće u sociološkim eksperimentima. U brojnim eksperimentima s malim grupama u industrijskoj sociologiji i drugim oblastima ispituje se kako način rukovođenja utiče na razne osobine grupa: njihovu proizvodnost, stepen zadovoljstva s poslom, njihovu trajniju vezanost uz određeno preduzeće ili ustanovu, karakter neposrednih međuličnih odnosa u grupi i slično. Kao eksperimentalni činilac se u ovim istraživanjima javlja čovek, odnosno određen oblik njegovog društvenog ponašanja. Izabrani rukovodioci grupa se temeljito obučavaju da bi što bolje savladali od-

ređen način rukovođenja grupom. Ali, (1) ista shema ponašanja ne odgovara podjednako svakoj ličnosti, a još važnije je (2) da uticaj pojedinca na grupu ne zavisi samo od opšte sheme njegovog ponašanja, nego i od čitavog niza gotovo nesamerljivih osobina njegove ličnosti. Mogu se dva čoveka ponašati po istim pravilima i striktno pridržavati istih načela, a da jedan pri tom bude omiljen, a drugi ostane tuđ grupi kojom rukovodi, što može imati veći uticaj na stanje u grupi nego primenjena opšta shema rukovođenja. U cilju kontrolisanja uticaj a individualnih crta rukovodilaca mogu se istim ljudima davati sukcesivno različita uputstva o načinu ponašanja. Ali ostaje opet teškoća da ni najbolji glumac ne glumi sve uloge podjednako ubedljivo. Ovi pri-meri pokazuju da je u pojedinim konkretnim slučajevima u sociološkom eksperimentisanju teško postići identičnost eksperimentalnog činioca a ne samo dovoljnu ujednačenost eksperimentalnih i kontrolnih grupa.

(c) *Posmatranje toka eksperimenta.* Naredni zadatak u izvođenju eksperimenata jeste stvaranje plana posmatranja svega što se u toku eksperimenta zbiva. Kad se ne bi moralo voditi računa o očuvanju normalnog karaktera eksperimentalne situacije, ovaj zadatak bi bio daleko jednostavniji. Ali upravo zbog. toga eksperimentator prilikom stvaranj a plana posmatranj a stalno plovi između Scile i Haribde — potrebe da što preciznije posmatra sve što se za vreme eksperimenta dešava i nastojanja da njegovo prisustvo što manje naruši normalnost eksperimentalne situacije i u pojedinim slučajevima ne otkrije za vreme trajanja istraživanja njegov plan. Zbog toga se ponekad pre početka eksperimenta ne preduzima iscrpno snimanje početne situacije, a naročito se izbegava prikupljanje podataka neposredno od ispitanika. Ova opreznost se najčešće preporučuje u ispitivanju raznih psihičkih pojava. Na primer, ako se pomoću eksperimenta ispituje koliko će neki oblik uticaja na grupu izmeniti neke individualne i kolektivne stavove, smatra se da nije savetno da se neposredno pre eksperimenta detaljno ispituju početni stavovi. Prethodno ispitivanje može, naročito bistrijim ispitanicima otkriti plan eksperimenta, a ako on ne traje dugo, odgovori na prethodno ispitivanje mogu se očuvati u pamćenju i uticati na odgovore koji se dobiju posle završenog eksperimenta.¹⁶⁾ Očigledno je da su zaključci ovakvih eksperimenata uopšte vrlo problematični. Jer, ako je već poznata okolnost da prethodno merenje može značajno uticati na rezultate eksperimenata, svakako je vrlo sumnjivo šta je stvarno novo u njemu stvoreno: Ali nezavisno od toga, u svakom eksperimentu se mora

¹⁶⁾ Iscrpna analiza ovog problema nalazi se u knjizi C. J. Hovland, A. R. Lumsdaine, F. D. Sheffield, op. cit, p. 308—328.

paziti da suviše neposredno uplitanje istraživača u eksperimentalnu situaciju ne naruši njen prirodni tok. Zbog toga u eksperimentima koji se izvode u prirodnim uslovima, eksperimentator prenosi niz svojih operativno-manipulativnih, a donekle i posmar tračkih funkcija na lica koja ih obavljaju u redovnom životu sredine u kojoj se eksperimenat izvodi.

(d) *Analiza eksperimentalnih rezultata.* Analiza rezultata eksperimenta je integralni deo njegovog plana i izvođenja. Očigledno je da jedino ako je ceo tok eksperimenta bio pažljivo posmatran, i ako ima dovoljno razloga da se pretpostavi da se on odvijao u skladu sa zamišljenim početnim planom, analiza eksperimentalnih rezultata može da stoji na čvrstim temeljima. Jer moglo se u eksperimentu desiti nešto što je bitno narušilo njegov osnovni plan i da se usled toga na njegovim rezultatima ne može proveravati početna hipoteza. Ako se, međutim, eksperiment odvijao po planu, prvi zadatak analize jeste statističko provera-vanje eksperimentalne hipoteze na osnovu poređenja razlika u određenim osobinama koje su posle eksperimenta utvrđene u eksperimentalnoj i kontrolnim grupama. Razlike se ocenjuju pomoću testova statističke značajnosti. Ne upuštajući se u tehničku stranu ovih testova, o čemu se može naći dovoljno obaveštenja u svakom boljem statističkom udžbeniku, treba pod-setiti da testovi polaze od pretpostavke da su značajne sve razlike koje prelaze granice u kojima se na određenom nivou verovat-noće može očekivati delovanje slučaja. Vrednosti koje se kreću oko praga statističke značajnosti su obično najniže vrednosti koje se uopšte mogu uzeti u obzir u teorijskoj analizi. Već prilikom razmatranja problema proveravanja je bilo rečeno da su statistički značajne razlike često suviše male da bi imale veći teorijski značaj. Ispitivanje statističke značajnosti razlika je stoga samo početni zadatak analize eksperimentalnih rezultata, kojim se njihova analiza i tumačenje ne iscrpljuju.

Ako je eksperimentalna hipoteza prilikom stvaranja plana eksperimenta izvedena iz neke šire teorije, ova teorija već sadrži izvesno njeno hipotetičko objašnjenje. Ali nije dovoljno da analiza utvrdi samo da li se konačni rezultat eksperimenta slaže sa teorijskim očekivanjima. Potrebno je ispitati i da li je tok eksperimentalnih zbivanja u skladu sa teorijskim pretpostavkama o dinamici ispitivanog procesa. Ovo je od velikog značaja za dublje proveravanje teorije, pošto su često mogućna podjednako ubedljiva različita objašnjenja istog konačnog rezultata. Ali, hipotetička osnova mnogih eksperimentalnih istraživanja nije u pojedinostima teorijski razvijena. U takvim slučajevima osnovni zadatak analize jeste da se dobijeni rezultati šire teorijski protumače. Napokon, dešava se da eksperiment ne potvrdi polaznu hipotezu, ili da se u njemu uopšte desj. nešto

sasvim neočekivano. Dublja teorijska analiza može da utvrdi uzroke ovih pojava, koje često mogu biti naučno daleko značajnije od nepotvrđene polazne hipoteze.

Već je rečeno da svaki eksperiment zahteva ponavljanja. Tek kad više nezavisnih ponavljanja daju približno iste eksperimentalne rezultate, može se s većom sigurnošću zaključiti da je stvarno otkriven neki uzročni odnos. Ali, eksperiment se mora ponavljati i zbog jednog drugog, možda još važnijeg, razloga. Pokazano je da se svaki eksperiment odvija u nekim opštim, ili bar opštijim, društvenim uslovima koji se ne mogu direktno kontrolisati, nego se u njima, pored eksperimentalne, stvaraju kontrolne grupe kako bi se neutralisao njihov uticaj. Međutim, pošto različiti opšti uslovi mogu u različitim pravcima da utiču na ono što se zbiva u eksperimentalnoj situaciji, važnost ponavljanja eksperimenta sastoji se i u tome da se on izvodi u različitim opštim uslovima. Evo radi ilustracije jednog jednostavnog, ali dosta realističkog primera. Pretpostavljeno je da se eksperimentalno ispituje kako određen način materijalnog stimuliranja proizvođača utiče na njihovu proizvodnju. Gotovo je sigurno da ni jedan oblik materijalne stimulacije nema apsolutno značenje, već stoji u vezi sa opštim nivoom dohotka i životnog standarda određene sredine. Ako dohodak u određenoj sredini pređe izve-snu granicu, nova dopunska materijalna stimuliranja ne moraju imati ni izdaleka onaj značaj koji su imala dok je nivo dohotka bio znatno niži, i dok je jedva omogućavao da se zadovolje najnužnije životne potrebe. U novim opštim uslovima može porasti relativni značaj drugih činilaca. Usled toga je vrlo korisno pro-veravati da li se, koliko i u kom pravcu menja dejstvo materijalne stimulacije kao eksperimentalnog činioca u različitim opštim prilikama. Ako se ovaj i slični eksperimenti mogu izvesti na širem međunarodnom planu, gde je moguće naći najrazli-čitije opšte situacije, njihovi rezultati dobijaju opštiji značaj, jer dozvoljavaju da se svestranije osvetli uticaj određenog činioca i dobijeni rezultati teorijski šire protumače. Upravo povezivanje eksperimentalnih ispitivanja, koja su po svojoj prirodi i pristupu mikrosociološka, s različitim opštim društvenim uslovima omogućuje da se eksperimentalni rezultati ne odvajaju od saznanja o dubljim, osnovnijim društvenim odnosima, na koje se eksperimentalnim putem ne može uticati, nego se samo posredno može ispitati njihov uticaj na ono što se dešava u na-merno stvorenim eksperimentalnim situacijama.

5. ZAKLJUČAK

Izvođeci iz dosadašnjeg razmatranja zaključke o mogućnosti i vrednosti eksperimenta u sociologiji, treba pre svega reći da je on u proučavanju društvenih pojava već dao nesumnjive rezultate. Mnogi procesi, naročito oni što se odvijaju na društvenom mikroplanu, u raznim malim grupama postali su jasniji zahvaljujući socijalno-psihološkim i sociološkim eksperimentalnim ispitivanjima. Ali, ipak, ne može se očekivati da će eksperiment bilo kada moći da zameni ostale metode proučavanja društvenog determinizma i uzročnosti. To proizilazi iz osobenog karaktera društvene uzročnosti, kao i ograničenih mogućnosti operativne naučne intervencije u društveni život. U fizikalno-hemijskoj oblasti uzročno delovanje većine činilaca ispoljava se obično vremenski neposredno, odmah posle uspostavljanja određenih odnosa. Već u mnogim biološkim, a napose u društvenim, procesima postoji često prilično dug vremenski period između momenta u kome je počeo da deluje neki uzročni činilac i neposrednijeg ispoljavanja njegovih posledica. Najtešnje je sa ovim povezana i druga osobina društvene uzročnosti koja se sastoji u tome da se delovanje pojedinih uzročnih činilaca ne ispoljava jače u relativno kratkim vremenskim intervalima u kojima se jedino može kretati eksperimentalno, ispitivanje. U užim intervalima, uticaj pojedinih činilaca može biti gotovo neprimetan, a da ipak usled njihovog kumulativnog delovanja krajnje po sledice budu izuzetno velike. Usled toga, ako se, na primer, iz dugotrajnog procesa formiranja ličnosti ispituju samo kraći intervali može se desiti da se ne uoče upravo najznačajnije osobine procesa. Još duže traje proces nastajanja raznih struktura u društvenom životu i u oblasti društvene kulture i društvenog mentaliteta. Svi ti procesi su izrazito istorijski. Na tom području se eksperimentalnim putem malo šta može otkriti. Zbog dugotrajnog delovanja raznih procesa u kojima se ispoljava društvena uzročnost, eksperimenti bi morali da traju neobično dugo, i trebalo bi pretpostaviti da eksperimentator može da stvara neke istorijske situacije. Primera radi, spomenimo da već neki biološki eksperimenti traju jedan ili nekoliko vegetacijskih perioda. Godinu i više eksperimentator održava određenu eksperimentalnu situaciju, jer samo u vegetacijskom periodu kao celini može se potpunije ispitati određeni biološki proces. Slične mogućnosti eksperimentisanja u društvenom životu neće verovatno nikad postojati, i ispitivanje nastajanja dubljih determinističkih struktura u društvu će uvek ostati neeksperimentalno.

Ali eksperimentu ipak ostaje širok delokrug. Pomoću njega se mogu ispitivati posledice različitih oblika ponašanja koji su mogućni u okviru datih, istorijski nastalih, determinističkih društvenih struktura. Ovo, svakako, nije jedini ali nije ni beznačajan, zadatak u ispitivanju društvene uzročnosti. Naročito nije beznačajan u praktičnom pogledu. U or'ganizovanju svoje praktične delatnosti društvo se uvek kreće u okviru istorijski nastalih determinističkih struktura, i u njima traži bolje i efikasnije metode delovanja, čime istovremeno u izvesnoj meri i menja te strukture. Kao sredstvo za egzaktnije ispitivanje po-sledica raznih oblika delovanja u postojećim društvenim strukturama, eksperiment ima nesumnjivu vrednost, koja će se gotovo sigurno stalno povećavati.

Prema tome, pokušaj da se realistično utvrdi saznavni domet eksperimenta ne znači da se on potcenjuje. Samo treba biti načisto s tim da se ispitivanje društvene uzročnosti ne može ograničiti na ona saznanja do kojih se može doći eksperimentalnim putem, i da stoga treba razvijati i druga analitička sredstva za njeno proučavanje na osnovu neeksperimentalnih podataka, tj. nastavljati tradiciju koja već postoji u tome pogledu, i koja je naročito došla do izražaja u delima niza velikih društvenih mislilaca prošloga veka. Neosporno je da prilikom razvijanja ostalih metoda za ispitivanje društvene uzročnosti treba imati na umu logiku eksperimenta, što ne znači, kao što je već rečeno, da treba apsolutizovati njegove postojeće logičke sheme, naročito sheme onih oblika u kojima se on do sada u nauci najviše primenjivao i razvio. Jer iskustvo pokazuje da je prenošenje eksperimenta u neku novu oblast naučnih proučavanja gotovo redovno uticalo na modifikaciju ranijih i razvoj novih njegovih oblika. Statistički eksperiment, upotreba kontrolnih grupa, faktorijalni plan eksperimenta pojavljuju se onda kada se eksperiment iz oblasti fizikalno-hemijskih proučavanja proširio na proučavanje bioloških i psiholoških pojava, pošto njegovi klasični oblici nisu u tim oblastima davali veće rezultate. Razvijajući istraživačke postupke za proučavanje društvene uzročnosti, treba, dakle, misliti i na eksperiment, ali i imati na umu da društvena uzročnost ima neke svoje osobenosti koje zahtevaju vrlo osobene načine proučavanja.

XV

UZROČNA ANALIZA NEEKSPERIMENTALNIH PODATAKA

Zbog ograničene mogućnosti primene eksperimenta, ispitivanje društvene uzročnosti na osnovu neeksperimentalnih podataka ima u sociologiji i ostalim društvenim naukama izuzetno velik značaj. Pod ne eksperimentalnim podacima se pod-razumevaju naučna obaveštenja o stanjima, međusobnim-odnosima i promenama ispitivanih pojava koji nisu nastali kao rezultat eksperimentalne naučne intervencije. U pojedinim slučajevima, na primer u kliničkim ispitivanjima povezanim sa tera-peutskim uticajima, granica između eksperimentalnih i neeksperimentalnih ispitivanja nije sasvim odsečna, dok ona postaje sve jasnija i veća. Što se istraživanje više približava ispitivanjima istorijskog tipa u kojima su i sama izvorna obaveštenja, a ne samo njihovi realni sadržaji, nastala nezavisno od naučnog istraživanja.

Uzročna analiza neeksperimentalnih podataka izvodi se obično na statistički način. Ali ona se ne može svesti na tehničke postupke. U osnovi svakog konkretnog analitičkog problema moraju se nalaziti neke teorijske pretpostavke o prirodi određenog uzročnog odnosa i šire determinističke situacije u kojoj se on pojavljuje. Statistički postupci su samo više ili manje efikasna sredstva uzročne analize. Iako se na problemima tzv. multivarijantne statističke analize poslednjih decenija vrlo intenzivno radilo, ipak neki istaknuti predstavnici teorijske statistike, na primer H. Vold (H. Wold), smatraju da su statistički postupci ispitivanja uzročnih odnosa na osnovu neeksperimentalnih podataka mnogo manje razvijeni od opisne i eksperimentalne statistike.¹⁾ Ovo mišljenje izgleda sasvim tačno. Ali, istovremeno, radovi P. Lazarsfelda i njegovih saradnika u oblasti multivarijantne analize pokazuju kako se u uzročnoj analizi neeksperimentalnih podataka mogu korisno upotrebiti vrlo jednostavna statistička sredstva. Metodološki su ta iskustva do sada najviše uopštena u knjizi H. Hajmena (H. Hyman) *Plan i analiza*

¹⁾ H. Wold, Causal Inference from Observational Data, *Journal of the Royal Statistical Society*, v. 119, Ser. A., Part. 1(1956).

anketa.²⁾ Upravo ta iskustva govore da je za razvijanje ovog oblika analize važnije dalje usavršavanje njene logičke osnove i njeno prilagođavanje osnovnim teorijskim problemima i uslo-vima istraživanja određene nauke nego stvaranje čisto tehničkih statističkih postupaka i sredstava. Analitička vrednost već postojećih statističkih postupaka može se znatno povećati ako se oni upotrebe u teorijsko-metodološki adekvatnijim istraživačkim planovima.

Cilj ovog poglavlja jeste da osvetli osnovne metodološke probleme uzročne analize neeksperimentalnih podataka. Najpre će biti statistički shematizovani pojmovi neophodnih i dovoljnih uslova, zatim će na primeru društvene pokretljivosti biti iz-neta opšta zamisao ispitivanja društvene uzročnosti na osnovu neeksperimentalnih podataka, i napokon će biti prikazani i grafički shematizovani razni analitički problemi koji se najčešće javljaju u ovakvim ispitivanjima.

1.

STATISTIČKA SHEMA NEOPHODNIH I DOVOLJNIH USLOVA

Iz ranijih razmatranja se moglo videti da se ispitivanje uzročnih odnosa kreće u okviru složenijih determinističkih sistema s ciljem da se u njima otkriju što specifičniji aktivni, činioci. Pojedini uzročni činioci se obično pojavljuju kao sastavni deo složenijih neophodnih i dovoljnih uslova određenih pojava. Samo zbog toga što su često sastavni elementi ovih uslova vrlo stabilni spletovi u trajnijim determinističkim sistemima, češće se stiče utisak o monokauzalnim odnosima nego što oni stvarno postoje. Specifični značaj pojedinog stabilnog elementa neophodnih i dovoljnih uslova se, stoga, ponekad jasnije

²⁾ H. Hyman, -Survey Design and Analysis, The Free Press, Glencoe 111., 1955. Pored ove knjige treba pomenuti i radove P. L. Ken-dall, P. F. Lazarsfeld, Problems of Survey Analysis, u knjizi R. K. Mer-ton, P. F. Lazarsfeld (eds.), Studies in the Scope and Method of „The American Soldier“ The Free Press, Glencoe, 111. 1950; P. F. Lazarsfeld, Interpretation of Statistical Relations as a Research Operation, u knjizi P. F. Lazarsfeld, M. Rosenberg (eds.), The Language of Social Research, The Free Press, Glencoe, 111., 1955; E. Dahlstrom, Causal Explanation in Sociological Research, *Acta Sociologica*, vol. 2, pas 3 (1957); H. A. Simon, Spurious Correlation: A Causal Interpretation, u knjizi H. A. Simon, Models of Man, Social and Rational, J. Wiley, New York 1957; S. Nowak, Some Problems of Causal Interpretation of Statistical Relationships, *Phi-losophy of Science*, vol. 27 (1960), N° 1; R. Supek, Ispitivanje javnog mnjenja, Naprijed, Zagreb, 1961, pogl. XIII—XIV; M. Đurić, Problemi sociološkog metoda, Savremena škola, Beograd, 1962, pogl. VIII.

uočava tek pošto se izmeni struktura postojećeg šireg determinističkog sistema. Upravo zato se idealnim naučnim objašnjenjem smatra otkrivanje neophodnih i dovoljnih uslova određenih pojava, a ne samo njihovih najvažnijih uzroka.

Pošto se uzročna analiza na osnovu neeksperimentalnih podataka redovno izvodi statistički, biće korisno da se pojam neophodnih i dovoljnih uslova statistički shematizuje. Izabrana shematizacija je namerno krajnje uprošćena. I uslovi i posle-dice dati su dihotomno,tj. kao da postoje ili ne postoje, bez uzimanja u obzir različitih kvalitativnih oblika i kvantitativnih stupnjeva. A u shemi znaci postojanje nekog uslova, B postojanje neke posledice; ne-A i ne-B označavaju njihovo nepostojanje.

Pojam neophodnog uslova je ranije određen na sledeći način: A je neophodan uslov pojave B, ako se B nikad ne dešava a da se prethodno ili istovremeno nije pojavilo A. Statistički se ovo može shematizovati na sledeći način:

	B	ne-B
A		
ne-A	O	

Shema pokazuje da će polje u kome se kolona B ukršta s redom ne-A ostati prazno, jer se B ne javlja ako se ne pojavi A, ukoliko je A njegov neophodan uslov. Ali, B se ne mora javiti uvek kad se javi A, ako je A samo neophodan deo šireg determinističkog spleta u kome nastaje B. Zbog toga u polju u kome se red A ukršta s kolonom ne-B ne stoji "O". Treba jedino očekivati da će, što je A značajniji uslov pojave B, njegova prisutnost u većem broju slučajeva biti praćena pojavom B, tj. da će se više frekvencija u prvom redu nalaziti u njegovom levom nego u desnom polju.

Pojam dovoljnog uslova određen je ovako: A je dovoljan uslov pojave B, ako se B uvek javlja kad se prethodno ili istovremeno pojavi A. Njegova statistička shema izgleda ovako:

	B	ne-B
A		O
ne-A		

Iz sheme se vidi da je prazno polje u kome se red A ukršta s kolonom ne-B, što znači da se u svim slučajevima kad

se javlja A pojavljuje i B. Sve frekvencije prvog reda tabele nalaze se u njegovom levom polju. Ali treba zapaziti da se „O” ne nalazi u polju u kome se kolona B ukršta s redom ne-A, što znači da nije isključeno da se B javi i nezavisno od A. To će se desiti u svim slučajevima kad je B posledica drugih uzroka, nezavisnih od A. Nauka, međutim, nastoji da na sistematski način uzme u obzir ovu okolnost, što je sasvim razumljivo s obzirom na epistemološki značaj determinističkih odnosa. Otkrivanje različitih nezavisnih uzroka neke pojave stoga ili (1) dovodi do zaključka da su one samo prividno istovetne, a da se iza pojave sličnosti kriju različite stvari, ili (2) omogućuje jasnije klasifikacijsko raščlanjavanje prvobitno na jedinstven način shvaćene pojave. Pri tom se pojedine uže klasifikacijske grupe ili tipovi stvaraju prema njihovim specifičnim uzrocima. Uprošćena dihotomna shema ovo ne pokazuje.

Napokon A se smatra neophodnim i dovoljnim uslovom pojave B ako se B nikad ne pojavljuje, a da se prethodno ili istovremeno nije pojavilo A, a istovremeno se uvek javlja kad se pojavi B. Radi se, dakle, o spajanju oba prethodna slučaja. To će se jasno videti i na statističkoj shemi, koja izgleda ovako:

	B	ne-B
A		O
Ne-A	O	

Shema pokazuje da se sve frekvencije nalaze duž glavne dijagonale. Formalno statistički, shema prikazuje potpunu pozitivnu statističku korelaciju. U istoriji statistike je bilo pokušaja da se ispitivanje uzroka, kao zastarelo, zameni otkrivanjem ko-relacijskih veza među pojavama. Pokušaj je pretrpeo dovoljno neuspeha da bi bilo neophodno šire objašnjavati razloge njegove epistemološke neosnovanosti. U stvari, utvrđena statistička korelacija jeste samo početni opis nekog iskustvenog odnosa, čiju prirodu tek treba ispitati. Stabilnost korelacije mora biti svestrano proverena i sagledana u svetlu što širih raspoloživih naučnih saznanja o određenom području stvarnosti da bi bio naučno osnovan zaključak da korelacija izražava neophodne i dovoljne uslove određenih pojava. To je osnovno načelo uzročne analize neeksperimentalnih podataka, jer mnoge korelacije su samo prividne. Njihova zavisna promenljiva („B” u shemi) nije posledica pretpostavljene nezavisne promenljive („A” u shemi), nego drugih činilaca, koji se u korelaciji ne pojavljuju.

2.

JEDAN KONKRETAN PRIMER RAZVIJANJA UZROČNE ANALIZE

Društvena pokretljivost čije je ispitivanje uzeto kao primer uzročne analize neeksperimentalnih podataka jeste neprekidan, vrlo širok i složen društveni proces, na koji utiče čitav niz uzroka, a koji takođe ima raznovrsne posledice. Upravo zbog toga on izgleda vrlo podesan za prikazivanje raznih opštih problema ispitivanja društvene uzročnosti na osnovu neeksperimentalnih podataka. Nedostatak mnogih metodoloških radova o ovom obliku sociološke analize sastoji se u tome što se razni analitički problemi i postupci izlažu i ilustruju suviše izolo-vano, na primerima koji su uzeti iz raznih oblasti, a često nemaju širi teorijski značaj, niti se traži neko njihovo dublje naučno objašnjenje. Usled toga se ne dobija dovoljno celovita slika o prirodi ispitivanja društvenog determinizma. Može se čak steći utisak da je neeksperimentalna uzročna analiza rutinski posao i da se ona može uspešno izvoditi ako se nauči desetak shema-tizovanih analitičkih postupaka. Cilj razmatranja izabranog pri-mera jeste da povezanije iznese neke opšte osobine ove vrste analize i pokaže da se ona ne može potpunije izvoditi bez razvijenog teorijsko-hipotetičkog okvira. Pri tom će se izneti i neki činjenički podaci o društvenoj pokretljivosti u našoj zemlji, ali samo u onoj meri koliko je neophodno da se prikaže metodološka zamisao.

Uzročna analiza i opis. Uzročna analiza neeksperimentalnih podataka je najtešnje povezana sa opisom ispitivanih pojava. S obzirom da se u ovim ispitivanjima ne mogu stvarati eksperimentalne situacije prema idealnim teorijskim potrebama, što precizniji opis treba da zameni operativne istraživačke intervencije. Zbog toga je potrebno raspolagati pouzdanim obave-štenjima o svemu što se može pretpostaviti relevantnim za proučavane uzročne odnose. Bez sadržinski dovoljno potpunih, teorijski adekvatnih i pouzdanih iskustvenih obaveštenja, uzročna analiza ne može sistematski proveravati svoje pretpostavke, kao što eksperimentator ne može sa više sigurnosti zaključivati o specifičnom uzročnom dejstvu eksperimentalnog činioca, ako nije uspeo da efikasno kontroliše delovanje nekih drugih teorijski relevantnih činilaca.

Opisivanje pojava i ispitivanje determinističkih veza među njima su u teorijskoj nauci nerazdvojno povezani. Stoga opšti okvir istraživanja treba izgraditi na što određenijim pretpostavkama o postojanju nekih determinističkih odnosa, kako

bi prikupljeni podaci omogućili da se proveri da li su te pretpostavke tačne, odnosno da se one dalje razvijaju i sistematski povezuju. Pretpostavkama o postojanju određenih determinističkih i uzročnih odnosa rukovode se i sve ostale faze sređivanja izvornih obaveštenja. Klasifikacije i merila se stvaraju radi otkrivanja reda u određenom delu stvarnosti i naučno su tim korisniji što omogućuju da se u čišćem vidu sagleda delovanje nekog deterministički značajnog činioca ili ispoljavanje neke njegove posledice. Još neposrednije je povezan s pretpostavkama o postojanju nekih determinističkih odnosa plan stvaranja sistematskog oblika iskustvene evidencije. Svaka tabela, sistematski pregled određenih pojava ili neki drugi oblik evidencije trebalo bi da imaju što određeniju ulogu u naučnom razmatranju određene pretpostavke. Pošto mogućnost analize određenih uzročnih odnosa zavisi vrlo mnogo od karaktera pretpostavki na kojima je izgrađeno prikupljanje i sređivanje izvornih podataka, deduktivni momenti imaju, nesumnjivo, vrlo veliku ulogu u uzročnoj analizi.

Ispitivanje uzročnih odnosa pomoću neeksperimentalnih podataka jeste, međutim, vrlo postupno. Ono obično počinje najopštijim opisom ispitivanog iskustvenog odnosa u određenom društvenom prostoru i zatim nastoji da početni globalni opis što više istanča, otkrivajući značajnije kvalitativno različite oblike i intenzitete u kojima se određeni odnos pojavljuje u različitim posebnijim društvenim situacijama. Ove uže društvene situacije predstavljaju osobene spletove uslova u kojima nastaje ispitivani odnos. One su pogodne za ispitivanje njegovih specifičnih uzroka, i za rasvetljavanje načina na koji nastaje njegov globalni rezultat. Što su razlike u njegovim sastavnim delovima veće, podatak o neraščlanjenom opštem odnosu ima manju sa-znajnu vrednost, Čak i u opisnom, pogledu. Ovo postepeno raščla-njavanje opisa može se pokazati na primeru ispitivanja društvene pokretljivosti.

Ali prethodno treba objasniti osnovne pojmove. Društvena pokretljivost predstavlja individualna i kolektivna pome-ranja u društvenoj strukturi u toku vremena. Među ta pomera-nja spadaju prelazi iz klase u klasu, iz sloja u sloj, jedne dru-štveno-profesionalne grupe u drugu. Pokretljivost se obično proučava u dva osnovna vremenska raspona: (1) kao pomeranje u društvenoj strukturi dveju ili više generacija istih porodica, tzv. međugeneracijska pokretljivost; i (2) kao pomeranje u toku društvene karijere pojedinaca, od momenta njihovog stupanja u aktivni društveni život do izlaska iz njega tzv. unutargene-racijska pokretljivost. Podaci koji će biti izneti odnose se uglavnom na međugeneracijsku pokretljivost u Jugoslaviji, ali samo

između dve generacije.³⁾ Do podataka o ovom obliku pokretljivosti se dolazi poređenjem zanimanja i nekih drugih društvenih osobina roditelja i njihove dece.

Najglobalniji opis društvene pokretljivosti u Jugoslaviji, prikazan u tabeli 1, kreće se u okviru tri opšte skupine zanimanja: (1) poljoprivrednici. (2) manuelni nepoljoprivred-nici i (3) nemanuelna zanimanja.

Društveno poreklo	Sadašnje zanimanje			Ukupno
	Poljopri- vrednici	Manuelni nepoljopri- vrednici	Nemanuelna zanimanja	
Poljoprivrednici	92,6 63,8	57,3 25,5	40,4 10,7	71,4 (6221) 100,0
Manuelni nepoljoprivrednici	5,6 13,8	36,8 58,3	29,6 27,9	20,1 (1750) 100,0
Nemanuelna zanimanja	1,8 10,6	5,9 22,1	30,0 67,3	8,5 (736) 100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabela 1

UKUPNO	(4286)	(2773)	(1648)	(8707)
	49,2	31,9	18,9	100,0

Napomena: Brojke u zagradama su apsolutni brojevi. Ostali podaci su izneti samo u postocima.

U svakom polju tabele nalaze se dva postotka. Postoci u levim uglovima, koji se sabiraju duž redova, pokazuju sadašnju društvenu pripadnost lica određenog porekla; na primer da je 63,8% lica poljoprivrednog porekla ostalo u poljoprivredi, da ih se 25,5% nalazi u manuelnim nepoljoprivrednim slojevima a 10,7% u nemanuelnim. Postoci u gornjim desnim uglovima polja koji se sabiraju niz pojedine stupce tabele, pokazuju učešće lica određenog društvenog porekla u sadašnjem sastavu pojedinih grupa. Na primer, postoci u trećem stupcu, kazuju da je od ukupnog sadašnjeg sastava nemanuelnih slojeva 40,4% lica poljoprivrednog, 29,6% manuelnog nepoljoprivrednog i 30,0% nemanuelnog. porekla. Postoci se mogu podeliti u tri

³⁾ Objašnjenje načina kako se došlo do ovih podataka, kao njihovu opširniju analizu čitalac može naći u mom radu Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji,

osnovne grupe. U prvu spadaju (a) postoci koji pokazuju koliko je lica ostalo u istoj grupi kojoj su pripadali njihovi očevi i (b) postoci samoobnavljanja koji pokazuju koliko su u sadašnjem sastavu grupa zastupljena lica koja su se u njima rodila. U tabeli se prvi postoci nalaze u levim donjim, a postoci samoobnavljanja u desnim gornjim uglovima polja na glavnoj dijagonali. U drugu grupu spadaju postoci odliva, koji pokazuju relativnu učestalost pojedinih vrsta međugeneracijskih pomeranja. U svakoj grupi postoje dva postotka odliva. Napokon, imamo postotke priliva koji pokazuju poreklo lica koja se danas nalaze u određenim društvenim slojevima. Na primer, u grupi manualnih nepoljoprivrednika 57,3% lica je poljoprivrednog, a 5,9% ne-manuelnog porekla, dok samoobnavljanje pokriva 36,8% njenog sadašnjeg sastava.

U analizi tab. 1. najbolje je poći od podataka u poljima duž dijagonale, koji pokazuju koliko se lica nije kretalo iz vrlo širokih grupa kojima su pripadali svojim poreklom. Odmah se zapaža da su ti postoci u svim grupama najviši, i svuda iznose preko 50% (poljoprivrednici — 63,8%; manualni nepoljoprivrednici — 58,3% i u nemanuelnoj grupi — 67,3%). Uticaj nepokretnosti na samoobnavljanje grupa, međutim, zavisi mnogo i od toga da li se grupa u međuvremenu povećala ili smanjila. To će najbolje pokazati poređenje poljoprivrednika i nemanuelne grupe. Poljoprivredna grupa se u međuvremenu smanjivala, a nemanuelna naglo povećavala. Zbog toga 63,8% lica koja se nisu pomerala iz poljoprivredne grupe pokriva 92,6% njenog sadašnjeg sastava, dok nešto veći postotak nepokretnih u nemanuelnoj (67,3) ne daje ni jednu trećinu njenog sadašnjeg sastava (svega 30,0%).

Pošto je iz oba navedena ugla sagledan obim društvene nepokretnosti može se preći na ispitivanje odliva. Nešto više od 2/3 odliva iz poljoprivredne grupe je prelazilo u manualne nepoljoprivrednike (industrijski i zanatski radnici, uslužno i saobraćajno osoblje i zanatlije-privatnici), a manje od 1/3 u nemanuelnu grupu. Kako su u prošlosti poljoprivrednici bili najbrojnija grupa, ovaj odliv ima veliki uticaj na obrazovanje sadašnjeg sastava obe ostale grupe. Lica poljoprivrednog porekla čine 57,3% sadašnje nemanuelne nepoljoprivredne grupe, a 40,4% nemanuelne. Zanimljivo je da se i odliv iz drugih grupa deli na sličan način (dve trećine i jedna trećina) samo su pojedini delovi usmereni u drugim pravcima nego odliv iz poljoprivredne grupe. Dve trećine odliva iz manualne nepoljoprivredne grupe nalazi se u nemanuelnoj, a jedna u poljoprivrednoj. Dve trećine odliva iz nemanuelne grupe nalazi se u manualnoj ne-poljoprivrednoj, a jedna u poljoprivrednoj grupi. Ovaj odliv u poljoprivredu može se smatrati inverznom pokretljivošću, po-

što se kreće u suprotnom pravcu od njenog osnovnog toka, koji iz poljoprivrede preko manualnih nepoljoprivrednih grupa vodi ka nemanuelnim. Poljoprivredna se grupa stoga naglo smanjuje, a efekt inverze pokretljivosti je znatno manji od svih ostalih njenih oblika.

Iz dosadašnje analize, koja je potpuno opisnog karaktera, može se zaključiti (1) da najveći deo lica ostaje u široko shvaćenoj grupi kojoj pripada poreklom; (2) da samoobnavljanje ipak pokriva samo oko jedne trećine sadašnjeg sastava obe nepoljoprivredne grupe (36,8% i 30,0%) zato što su se one naglo povećavale; i (3) da se sastav poljoprivredne grupe obra-žuje uglavnom putem samoobnavljanja zbog male inverzne pokretljivosti.

Ovaj početni opis je vrlo grub. Ni jedna od njegovih grupa nije u društvenom pogledu dovoljno homogena, i opis ne može zadovoljiti šire analitičke potrebe. Jedina njegova vrednost jeste u tome što dosta jasno pokazuje neke osnovne odnose. Zbog toga se u narednom analitičkom koraku svaka od početnih grupa raščlanjava prema onoj svojoj osobini koja je najvažnija sa stanovišta društvene pokretljivosti. Poljoprivrednici su raščlanjeni prema veličini poseda, što, svakako, nije idealan pokazatelj njihove društveno-ekonomske diferencijacije, ali među raspoloživim izvornim podacima nije bilo boljeg. Obe nepoljo-, privredne grupe su raščlanjene prema stepenu kvalifikacije odnosno stručne spreme, a pored toga, zanatlije privatnici su izdvojeni iz grupe manualnih nepoljoprivrednika, koja je postala gotovo isključivo radnička. Odmah će se videti kako raščlanja-vanje polaznog opisnog okvira omogućuje da se preciznije sagledaju razlike u pokretljivosti pojedinih društveno-homogeni-jih delova širih grupa. Pokretljivost lica poljoprivrednog porekla, raščlanjenih prema veličini roditeljskog poseda, prikazana je u tabeli. 2:

Tabela 2

Lica poljoprivrednog porekla prema veliči- ni roditeljskog poseda	Postoci odliva u:		(N)
	manuelnu nepo- ljoprivrednu grupu	nemanuelnu grupu	
Poljoprivredni radnici			
1 posed do 2 ha	32,6	10,9	1108
2,1— 5 ha	21,4	9,4	1426
5,1—10 ha	15,6	10,2	892
10,1—20 ha	14,2	12,4	233
Preko 20 ha	19,4	20,9	67
UKUPNO:	22,5	10,7	3726

Već letimičan pogled na tab. 2 uverava da raščlanjava-nje grupe lica poljoprivrednog porekla prema veličini roditeljskog poseda omogućuje da se otkriju značajne razlike u pokretljivosti pojedinih poljoprivrednih slojeva.⁴⁾ U pogledu opšte učestalosti napuštanja poljoprivrede vrlo su slične dve krajnje podgrupe, najsiromašnija i najbogatija, iz kojih je odliv vrlo visok (43,5% odnosno 40,3%), dok je odliv iz dve srednjačke grupe znatno manji (26,8% odnosno 26,6%). Međutim, struktura odliva iz dveju krajnjih, vrlo pokretljivih grupa se dijametralno razlikuje. Svega jedna četvrtina odliva iz najsiromašnije podgrupe poljoprivrednika je odlazila u nemanuelnu grupu, dok je u nju odlazilo više od polovine ukupnog odliva iz grupe sa najvećim posedom. Poređenje krajnjih grupa pokazuje ovu razliku u relativnoj učestalosti pomeranja prema manuelnoj i nemanuelnoj nepoljoprivrednoj grupi u najjačem vidu. Ali one se pojavljuju i kao opšta tendencija, jer odnos odliva iz poljoprivrede u ove grupe postaje sve povoljniji za nemanuelnu što se povećava veličina roditeljskog poseda. Tab. 2 pokazuje tu tendenciju bez ijednog izuzetka. Jer, iako su u dve naredne podgrupe (po-sed od 2,1 — 5,0 ha i 5,1 — 10,0 ha) postoci odliva u nemanuelnu grupu niži nego u podgrupi sa najmanjim posedom, daleko se više smanjuju postoci njihovog odliva u manuelnu nepoljoprivrednu grupu. Tab. 2, dakle, pokazuje da i opšta učestalost odliva i njegovi osnovni pravci stoje u dosta izrazitoj vezi sa veličinom poseda. Ta veza se, svakako, u toku vremena menjala. Pre svega, nestale su poljoprivredne grupe sa posedom iznad 10 ha. Uslovi školovanja su se takođe izmenili. Potrebna izvorna obaveštenja o tome dobila bi se daljim raščlanjavanjem ispitanika prema starosti.

Grupa lica manualnog nepoljoprivrednog porekla biće nešto šire raščlanjena, tj. ne samo po poreklu nego i u odnosu na njeno samoobnavljanje, da bi se pokazale razlike koje se pojavljuju i tamo gde početna opštija klasifikacija ne pokazuje nikakvu pokretljivost. (Vid. tab. 3). Raščlanjavanje nije idealno. Nedostaje precizniji podatak o stručnoj kvalifikaciji oca, ali ovo obaveštenje namerno nije traženo jer se smatralo da ga mnogi ispitanici ne bi mogli dati. Zato je tražen samo opšti podatak o zanimanju i na osnovu njega su izdvojena, kao nekvalifikovana, neka radnička zanimanja koja se po pravilu javljaju u nekvalifikovanom obliku. Na ovaj se način nisu mogli izdvojiti svi nekvalifikovani radnici, i vrlo je verovatno da je jedan deo njih uključen u grupu „ostali radnici”. Druga metodološka

⁴⁾ U tab. 2 se nalaze i posedi od preko 20 ha, što ne treba da iznenadi jer se podaci odnose na posed roditelja u vreme kad su oni izdržavali ispitanike, a to je u slučaju starijih lica moglo da bude i pre 50 godina.

Tabela 3

Manuelno nepoljoprivredno poreklo	Sadašnje zanimanje					(n)
	Poljoprivrednici	Nekvalifikovani radnici	Pokvalifikovani radnici	Kvalifikovani visokokvalifikovani radnici	Nemanuelna zanimanja	
Nekvalifikovani radnici	19,5	20,5	11,5	23,5	24,0	200
Ostali radnici	12,2	9,4	10,9	36,9	26,8	1244
Zanatlije-privatnici	15,8	8,7	6,3	25,9	37,1	316

Napomena: Sve brojke označavaju postotke. Postoci ne daju zbir 100,0 jer je izostavljen odliv u grupu zanatlije-privatnika.

napomena odnosi se na stvaranje grupe „ostali radnici”. U nju je uključeno, pored industrijskih i zanatskih radnika, i saobraćajno osoblje i osoblje usluga. To je učinjeno iz dva razloga: (1) u uzorku je bilo premalo lica saobraćajnog i uslužnog porekla, pa statistička analiza ne bi dala pouzdane rezultate; (2) još važnije je da su lica tog porekla pokazivala gotovo identičnu strukturu pokretljivosti s najbrojnijom radničkom grupom, tako da spajanje tih podgrupa s industrijskim i zanatskim radnicima nije povećalo unutrašnju nehomogenost stvorene grupe „ostali radnici”. Metodološki je sasvim neopravdano spajanje malih i statistički neupotrebljivih grupa koje se međusobno znatnije razlikuju. Prošeci takvih nehomogenih grupa su veštački i imaju malu opisnu i analitičku vrednost.

Ako neke razlike u pokretljivosti grupa postoje, verovatno je da će one doći najviše do izražaja u njenim krajnjim suprotnim pravcima. Stoga treba najpre pogledati postotke lica poreklom iz različitih manualnih nepoljoprivrednih grupa među sadašnjim nekvalifikovanim radnicima i u grupama nemanuelnih zanimanja. Oni pokazuju dosta izrazite suprotne tendencije. U grupi nekvalifikovanih radnika postoci odliva iz podgrupa „ostali radnici” i „zanatlije-privatnici” su znatno niži od postotka njenog samoobnavljanja (20,5% prema 9,4 i 5,7%). Odliv u nemanuelnu grupu pokazuje obrnutu tendenciju; njegovi postoci se stalno povećavaju od podgrupe nekvalifikovanog radničkog porekla, do podgrupe zanatlijskog porekla. Odliv u nemanuelnu grupu iz prve podgrupe iznosi 24,0%, iz druge 26,8%, a iz grupe zanatlijskog porekla 37,1%, što pokazuje da su zanatlije u prošlosti imali najpovoljnije uslove među svim manualnim nepoljoprivrednim slojevima da školuju svoj naraštaj i da na taj način omoguće njegov znatno veći odliv u nemanuelne slojeve.

U inverznoj pokretljivosti, tj. povratnom, odlivu u poljoprivredu, pojavljuje sa jedna zanimljiva nepravilnost, koja se, izgleda, može objasniti. Inverzna pokretljivost je najveća iz podgrupe lica nekvalifikovanih radnika (postotak odliva 19,5 prema 12,2 odnosno 15,8). S obzirom da je priliv iz poljoprivrede najjači u nekvalifikovane radnike (tri četvrtine ovih su poljoprivrednog porekla), ovo je sasvim razumljivo. Nepravilnost se sastoji u većem odlivu u poljoprivredu lica zanatlijskog porekla nego iz grupe „ostali radnici". Ovo je na prvi pogled neočekivano, pošto je pokazano da je odliv lica zanatlijskog porekla u nemanuelne slojeve jači nego iz ostalih manualnih grupa. Čini se da uzrok ovog odstupanja treba tražiti u osobenom ekološkom rasporedu zanatlija. U zavisnosti da li žive i rade na selu ili u gradu zanatlije se međusobno vrlo mnogo razlikuju. U mnogim selima postoje razni tradicionalni zanati, a u nedavnoj prošlosti ih je bilo i mnogo više, čiji se nosioci nisu nikad potpuno izdvojili iz poljoprivrede. Mnogi kovač, kolar, opančar, berberin i slično istovremeno je zanatlija i poljoprivrednik. On uporedo sa zanatom radi na vlastitom imanju, a i po svom životnom stilu se često gotovo ne razlikuje od ostalih seljaka. U uslovima postepenog odumiranja tradicionalnog seoskog zanatstva, sasvim je prirodno da jedan deo tih zanatlija i njihove dece traži izlaz u povratku u poljoprivredu. Taj glavnoj radničkoj grupi ima više nego među zanatlijama gradskog stanovništva koje je raskinulo veze sa poljoprivredom. Iako znatan deo radništva takođe živi na selu i u poljoprivrednim domaćinstvima, ipak je to manji deo ukupnog radništva, nego što je udeo seoskog zanatstva u ukupnom zanatstvu. Uticaj osobenog ekološkog rasporeda izgleda dosta verovatno objašnjenje. Da li je to objašnjenje tačno, moglo bi se proveriti daljim rasčlanja-vanjem opisa — podelom lica zanatlijskog porekla prema tipu naselja u kojima su nekad živeli njihovi roditelji.

Ispitivanje pomeranja prema kvalifikovanim radničkim grupama treba da pokaže da li se već utvrđene razlike u suprotnim pravcima pokretljivosti pokazuju i na ovom području. Pogled na postotke porekla sadašnjih grupa polukvalifikovanih, kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika pokazuje da i ovde dolazi do izražaja ista tendencija. (1) Postoci odliva u grupu polukvalifikovanih radnika opadaju počev od grupe lica nekvalifikovanog radničkog do zanatlijskog porekla (11,5, prema 10,9 i 6,3), dok se u grupi kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika nalazi obrnuta tendencija. Odliv lica nekvalifikovanog radničkog porekla je najniži (23,5%), što je znatno niže od postotka odliva iz glavne radničke grupe (36,9). Postotak odliva lica zanatlijskog porekla u grupu kvalifikovanih i

visokokvalifikovanih radnika je niži (25,9), ali je on nadoknađen njihovim većim odlivom u nemanuelne slojeve.

Prema tome, osnovni zaključak koji se može izvesti iz analize pokretljivosti užih grupa manualnog nepoljoprivrednog porekla jeste da ukoliko se poreklo kreće od nekvalifikovano radničkog prema privatno-zanatlijskom stalno rastu postoci odliva u nemanuelne i najkvalifikovanije radničke grupe, a opada inverzna pokretljivost prema poljoprivredi, s jednim izuzetkom u grupi lica zanatlijskog porekla. Pretpostavljeno je da ovaj izuzetak nastaje usled delovanja jednog specifičnog činioca — osobenog ekološkog rasporeda znatnog dela zanatlija.

Nemanuelna grupa, tj. treća grupa u polaznoj klasifikaciji nije raščlanjena prema svom odlivu, kao u oba prethodna slučaja, nego prema prilivu u njene uže delove. To znači da se neće ispitivati kako su lica nemanuelnog porekla raspoređena u sadašnjem sastavu svih ostalih grupa, nego kako se obrazovao sadašnji sastav različitih užih delova nemanuelne grupe. To je učinjeno iz dva razloga: (1) da bi se pokazalo da je analiza priliva drugi aspekt proučavanja društvene pokretljivosti, i (2) jer je način obrazovanja nemanuelne grupe mnogo zanimljiviji od njenog uticaja na sastav manualnih grupa. Nemanuelna grupa je najmanja, pa već i zbog toga ne može svojim odlivom naročito uticati na sastav druge dve veće grupe. A, s druge strane, nemanuelna grupa se povećava najbržim tempom, što uslovljava vrlo obiman priliv iz drugih grupa.

Tabela 4

Sadašnja društveno-profesionalna pripadnost	Poreklo (u postocima)		
	manuelne	nemanuelne	
Pomoćni službenici i službenici sa nižom spremom	84,2	15,8	554
Službenici sa srednjom i višom spremom	64,9	35,1	618
Službenici sa visokom spremom	48,9	51,1	184
Rukovodeći kadrovi	61,6	38,4	177

Tabela 4 pokazuje kako se obrazovao sadašnji sastav osnovnih podgrupa nemanuelne grupe. Radi pojednostavljenja analize poreklo je dato samo kao manualno i nemanuelno. Osnovna pravilnost koja se primećuje u obrazovanju podgrupa nemanuelne grupe jeste da postotak priliva lica manualnog porekla opada ukoliko se povećava stručna kvalifikovanost nemanuelnih podgrupa. U podgrupu službenika s najnižom stručnom

spremom 84,2% lica je manuelnog porekla. Nasuprot tome, u podgrupi službenika sa visokom spremom ovaj postotak je skoro upola manji i iznosi 48,9%. Ali, on je i ovde vrlo visok i iznosi skoro polovinu sadašnjeg sastava najkvalifikovanije službeničke podgrupe. Da bi se ipak ocenio intenzitet samoobnavljanja u ovom delu društvene strukture, treba uzeti u obzir da 51,1% ukupnog broja službenika s visokom spremom, koji su nema-nuelnog porekla, potiče iz svega 8,5% ukupnog stanovništva.

Ali i u tab. 4 nalazi se u podgrupi rukovodećih kadrova jedan izuzetak od opšte pravilnosti. Može se, naime, pretpostaviti da se prosečni društveni položaj rukovodećih kadrova nalazi otprilike na nivou stručnjaka s visokom spremom. Kad bi tendencija otkrivena u obrazovanju službeničkih pod-grupa delovala i u podgrupi rukovodećih kadrova, struktura njenog društvenog porekla bi morala da bude najslbližnija strukturi podgrupe službenika sa visokom spremom. Međutim, u podgrupi rukovodećih kadrova postotak priliva lica manuelnog porekla je osetno veći nego u podgrupi službenika s najvišom kvalifikacijom (61,6% prema 48,9%), i mnogo je sličniji postotku u podgrupi službenika sa srednjom i višom spremom (64,9%). Kako objasniti ovo odstupanje od opšte pravilnosti? Pre nego što se iznese pretpostavka o osobenom karakteru društveno-političkog odabiranja, koje utiče na obrazovanje podgrupe rukovodećih kadrova, treba učiniti jednu metodološku ogradu. Statistička klasifikacija je u razvrstavanju rukovodećih kadrova dosta slaba.⁵⁾ Pored rukovodećih kadrova, u pravom smislu reci, u ovoj podgrupi se nalazi izvestan broj lica koja su po svojoj društvenoj funkciji u stvari poslovođe (rukovodioci manjih trgovačkih radnji, restorana, rukovodioci najmanjih preduzeća i si.), pa je usled toga grupa rukovodećih kadrova manje homogena, nego pojedine grupe stručnjaka. Nije poznat konkretni sastav zanimanja podgrupe rukovodećih kadrova u analiziranoj izvornoj građi. Zbog toga se delovanje društveno-političkih činilaca iznosi kao hipotetičko objašnjenje ovog odstupanja od opšte pravilnosti uz ovu prethodnu metodološku ogradu. Društveno odabiranje rukovodećih kadrova ima naglašen politički karakter. A nije neverovatno da ono daje izvesnu prednost licima manuelnog porekla, što narušava osnovnu pravilnost u obrazovanju nemanuelnih podgrupa.

Kako je cilj Citave ove analize metodološke prirode, treba naročito podvući vrlo širok i načelan metodološki značaj iznete ograde prema izvornim podacima. Naime, kad god se na

⁵⁾ Šire o nedostacima klasifikacije zanimanja, koju upotrebljava jugoslovenska statistika, za proučavanje društvene strukture vid. u mom članku Problemi klasifikacije zanimanja u ispitivanju društvene strukture, *Statistička revija*, god. XI, (1961), br. 4.

osnovu raspoloživih izvornih podataka utvrdi veće odstupanje od neke opštije pravilnosti ili nekog osnovnog teorijskog očekivanja, neophodno je najpre temeljito ispitati stvarnu naučnu vrednost podataka. Oni mogu biti netačni ili teorijski neadekvatni. Upravo ovaj drugi nedeostatak se javlja u ovom slučaju, jer operacionalna statistička definicija grupe rukovodećih kadrova ne odgovara njenoj teorijskoj sociološkoj definiciji. Sem toga, ranije je naglašeno da postoje raznovrsni izvori grešaka koje se mogu uvući u iskustvenu evidenciju u raznim fazama njenog stvaranja. Odstupanje od opštije pravilnosti može, stoga, biti samo prividno i pojavljivati se usled neadekvatnih i netačnih izvornih podataka. Tek pošto je otklonjena sumnja u nedostatke iskustvene evidencije, opravdano je stvarati nove teorijske pretpostavke da bi se pomoću njih objasnilo neko odstupanje od opštije pravilnosti.

Iz dosadašnje analize opisnih podataka o društvenoj pokretljivosti može se izvesti nekoliko opštih zaključaka: (1) što je veće rastojanje između određenih društveno-profesionalnih grupa u društvenoj strukturi, to je manja relativna učestalost međugeneracijskih pomeranja. Duža pomeranja u društvenoj -strukturi su uvek reda, jer zahtevaju veći napor, odnosno ona se nastoje upornije spreciti, ako se radi o pomeranjima u nepoželjnom pravcu. (2) Ali, zbog različite apsolutne veličine pojedinih grupa, ovo ne'mora značiti da aspolutni obim pomeranja iz neke udaljenije veće grupe ne može da bude vrlo velik. (3) Na pojedinim tačkama društvene strukture specifični Činioci mogu modifikovati ovu osnovnu pravilnost. Analiza je otkrila dva takva slučaja: (a) u inverznom odlivu lica zanatlijskog porekla u poljoprivredu, što se pokušalo objasniti osobenim ekološkim rasporedom zanatlja, i (b) u većem prilivu lica manuelnog porekla u grupu rukovodećih kadrova nego u najkvalifi-kovaniju grupu službenika, što se, uz jednu metodološku ogradu, pokušalo objasniti specifičnim društveno-političkim činionicima koji deluju u ovom pravcu društvenog odabiranja. Ali, iako teorijski nesumnjivo zanimljiva, ova odstupanja u apsolutnim veličinama ne remete osetnije osnovne pravilnosti društvene pokretljivosti.

Opis međugeneracijskih pomeranja, izveden na osnovu postotaka, svako, nije najprecizniji. Zbog različite veličine pojedinih grupa postoci odliva, priliva, nepokretnosti i samoob-navljanja, nisu najpodesniji za tačniju ooenju jačine pojedinih pomeranja, odnosno pojedinih oblika samoobnavljanja. Društvena pokretljivost se može mnogo preciznije opisati pomoću tzv. indeksa asocijacije. Indeks asocijacije je količnik između učestalosti stvarnih pomeranja u pojedinim pravcima i učestalosti istih pomeranja koju treba teorijski očekivati pod

pretpostavkom da društveno poreklo uopšte ne utiče na društveni položaj naredne generacije. Formula indeksa asocijacije jeste

$$I_{ax} = \frac{f_{px}}{f_{tx}}$$

pri čemu je f_{px} stvarna učestalost pomeranja određenog tipa, na primer između nekvalifikovanog radničkog porekla i vlastitog kvalifikovanog zanimanja, a f_{tx} je teorijska učestalost istog pomeranja, pod pretpostavkom da je društveni položaj naredne generacije nezavisan od porekla. Kad se stvarna pokretljivost podudara sa teorijski očekivanom, indeks asocijacije dobija vrednost 1,0. Ukoliko je stvarna pokretljivost veća od teorijske indeks raste, i u analiziranom materijalu ponekad dostiže vrednost od preko 8, što znači da je veza između porekla i vlastitog zanimanja 8 puta intenzivnija od onog što bi teorijski trebalo očekivati. Kad je stvarna pokretljivost niža od teorijski očekivane, indeks pada i dobija vrednosti manje od 1. Ovdje se neće ulaziti u opis pokretljivosti pomoću indeksa asocijacije. On je pomenut da bi se ukazalo na prednosti preciznijeg opisa za dalju analizu. Naime, mera odstupanja nekog odnosa od vrednosti koja se dobija pod pretpostavkom da između njegovih promenljivih nema zavisnosti je značajan podatak, što je odstupanje veće, opravdanije su pretpostavke da se u njemu ispoljava delovanje nekog uzročnog činioca. Ne iznoseći rezultate dobijene pomoću indeksa asocijacije, dovoljno je reći da oni ne menjaju osnovne zaključke koji su izvedeni na osnovu postotka, samo što pojedini odnosi postaju jasniji, određeniji i pravilniji.⁶⁾

Specifikacija kao sredstvo za usavršavanje opisa. Prikazani istraživački postupak, kojim se početni opis nekog globalnog odnosa raščlanjava da bi se videlo koliko se on razlikuje i modifikuje u pojedinim svojim sastavnim delovima, naziva se u metodologiji specifikacijom. Ako su globalni podaci o pokretljivosti (a) ukupan broj lica koja su ostala u istoj društvenoj grupi (shvaćenoj u najširem smislu reci) kojoj pripadaju poreklom, (b) ukupan broj lica koja su iz te grupe prešla u neku drugu, zadatak specifikacije je da utvrdi koliko se ovaj odnos razlikuje u pojedinim delovima društvene strukture, kako

⁶⁾ Rezultati ove analize izneti su u radu navedenom u prim. 3. Treba napomenuti da indeks asocijacije ima kao merilo jačine statističkih veza dosta nedostataka. Vid. o ovom moj rad Sklapanje i razvod braka prema zanimanju, *Statistička revija*, god. VII (1957), br. 1, str. 32—34, kao i S. Yasuda, A. Methodological Inquiry into Social Mobility, *American Sociological Review*, vol. 29 (1964), No 1, p. 16—20.

u pogledu različitih postotaka lica koja iz neke društveno-profesionalne grupe, sloja ili klase prelaze u druge, tako i u pogledu različitih pravaca i dužina pomeranja lica različitog porekla. Kako će i drugi analitički postupci uzročne analize neekspresivnih podataka biti grafički formalizovani, iznosi se grafička formalizacija specifikacije. Način formalizacije je vrlo uprosćen i shematičan i ima isključivo mnemotehnički cilj, da olakša pamćenje osnovnih analitičkih postupaka. Shema specifikacije može se prikazati na sledeći način:

$$\begin{array}{ccc} & & y_i' \\ & & y_2 \\ x_3 & y_s & \\ x_4 & y_4 & \\ & & \\ x_6 & "" & Y_e \\ I_{xn} & \frac{\quad}{\quad} & y_n \end{array} \quad (1)$$

Globalni odnos kojim opis počinje označen je sa X i Y. Pošto je globalni odnos utvrđen, on se raščlanjava na svoje sastavne delove da bi se videlo da li se on u njima razlikuje i u kojim pravcima. Globalni činilac X pretvara se u x_{15} , x_2 , x_3 , x_4 , x_5 , x_6 i x_n i nastoji se utvrditi vrednost y koja odgovara njegovim užim delovima. U shemi je to obeleženo nizom delimičnih odnosa između $x^i - y_i$, $x_2 - y_2$, $x_3 - y_3$ itd. Pri tom se ne mora očekivati da će se delimični odnosi kretati linearno, tj. da će određenoj promeni X odgovarati u istom pravcu promena vrednosti Y. Iako specifikacija po pravilu nije dovoljna za dokazivanje postojanja uzročnih odnosa, ona obično polazi od nekih uzročnih pretpostavki. Pretpostavljeni uzročni činilac se obeležava sa X, a njegova posledica sa Y. Zadatak je dalje analize da proveriti da li su ove pretpostavke bile tačne. Specifikacija je prvi korak svake uzročne analize. Njen smisao se sastoji u preciziranju opisa. Što se bolje poznaju sastavni delovi nekog složenog iskustvenog odnosa ili procesa koji nastaju u osobenim determinističkim situacijama, mogu se lakše izgraditi određenije i tačnije pretpostavke o njegovim opštim uzrocima i specifičnim uslovima koji ih mogu znatnije modifikovati.

U ispitivanju bilo kog složenog iskustvenog sadržaja obično se prvo primenjuje postupak specifikacije. Kao primer može se navesti proučavanje uzroka samoubistava. Svakako će se najpre utvrditi njihova opšta rasprostranjenost. Opšta jugo-

slovenska stopa kreće se negde oko 10,5 na 100 hiljada stanovnika. Pošto je utvrđena opšta učestalost samoubistava neophodno je da se ona specifikuje prema nizu relevantnih činilica da bi se dobio što precizniji opis njihovog rasporeda u društvenom prostoru, što je od odlučujućeg značaja za proveravanje pretpostavki o društvenim činiocima koji utiču na samoubistvo. Na primer, već specifične stope po polu pokazuju da se samoubistva muškaraca dešavaju dvaput Češće nego samoubistva žena, što znači da opšta stopa nastaje usled slaganja dveju različitih komponenti: znatno više stope muškaraca, i niže stope žena, što je za traženje njegovih uzroka vrlo važan podatak. Raščlanjajući dalje učestalost samoubistava po užim područjima, otkrivaju se još daleko veće razlike. Nasuprot stope u Sloveniji, koja spada među najviše u Evropi, i kreće se redovno preko 20, nalazi se stopa Makedonije, koja spada među najniže evropske stope, i kreće se oko 2,7, dok su stope Srbije i Hrvatske vrlo slične i nalaze se oko jugoslovenskog proseka. Specifikacija po starosti pokazuje da učestalost samoubistava počev od 18-te godine stalno raste do kraja pete decenije života, da bi se kasnije stabilizovala, ali na vrlo visokom nivou. Ispitivanje specifičnih stopa samoubistava prema zanimanju, školskoj spremi, bračnom stanju, tipu naselja itd. otkriva takođe značajna odstupanja od opšte stope.⁷⁾ Pošto se na ovaj način mnogo određenije saznaje od čega se sastoji opšta stopa samoubistava, raspolaže se daleko prikladnijom opisnom osnovom za dalje proučavanje opštih specifičnih društvenih činilaca koji na njega utiču.

Specifikacija je postupan proces. Počinjući od nekog globalnog odnosa, ona može da ga postepeno sve više raščlani. U primeru sa ispitivanjem društvene pokretljivosti specifikacija se zaustavlja na svom drugom stepenu. Ali, u nekoliko slučajeva se moglo videti da bi za proveravanje pretpostavki o uzrocima nekih pojava bilo neophodno dalje raščlanjivanje određenih odnosa (prema starosti ispitanika, lica zanatlijskog porekla prema tipu naselja u kojima su živeli njihovi roditelji, grupe rukovodećih kadrova na homogenije podgrupe i si.). Često se, i pored razvijenog hipotetičkog okvira istraživanja, ne može unapred predvideti u kojim će sve pravcima biti potrebna specifikacija opisa. Određenje se to može oceniti na osnovu temeljite analize podataka svakog njenog prethodnog stupnja. Prilikom stvaranja planova obrade prikupljenih podataka u mnogim istraživanjima se o ovoj nužnoj postupnosti specifikacije ne vodi dovoljno računa, nego se plan obrade stvara odjednom i završava

pre nego što je analiza podataka uopšte počela. Usled toga analiza ne može da bude dovoljno elastična u ispitivanju raznih pretpostavki koje se pojave u njenom toku. A u svakoj temeljitoj analizi treba očekivati dalje razvijanje polaznog hipotetičkog okvira.

Međutim, specifikacija ima i svoje granice. One su određene sadržajem raspoloživih izvornih obaveštenja i njihovim obimom. Što se u izvornoj građi nalaze podaci o više osobina, relevantnih za ispitivani problem, specifikacija može da bude svestranija. Ne manje je značajan obim izvornih obaveštenja. Ako su pojedini stupnjevi specifikacije međusobno povezani, što im, daje veću analitičku vrednost, svaki naredni korak znači dalje usitnjavanje podataka, pa se u izvornoj građi malog obima brzo dođe do granica-preko kojih dalje raščlanjivanje podataka gubi analitički smisao, jer zbog malog broja slučajeva zaključci postaju vrlo nepouzdanji. Ali, kao postupak za preciziranje opisa, specifikacija je neophodna predradnja uzročne analize neekspe-rimentalnih podataka.

Razvijanje hipotetičke osnove uzročne analize. Na primeru ispitivanja društvene pokretljivosti može se zatim pokazati uloga teorijsko-hipotetičkih momenata u uzročnoj analizi. Pored toga što, kao i u svakom drugom obliku istraživanja, ove teorijske pretpostavke usmeravaju analizu u određenim pravcima, one njenim zaključcima mogu dati veću sigurnost time što ih povezuju s nekim drugim proverenim naučnim saznanjima. Nije potrebno iznositi opširniju kritiku teze da je pravilna sukcesija dveju vrsta pojava (*post hoc ergo propter hoc*) jedino na osnovu čega se može zaključiti o njihovoj uzročnoj povezanosti. Prilikom statističke shematizacije neophodnih i dovoljnih uslova je rečeno da najstabilnija korelacija, izolovana od ostalih pro-verenih saznanja, nije dokaz postojanja uzročnog odnosa, a prilikom objasnjenja a van j a strukture naučnog zakona j e istaknuta uloga teorijsko sistematskog obrazlaganja pretpostavki o postojanju neophodnih odnosa. Sve to govori da su na čisto opisnom nivou nemogući pouzdani zaključci o uzročnim odnosima. Razvijanje teorijsko-hipotetičkog okvira uzročne analize jeste, dakle, neophodno i za njeno usmeravanje, i za objašnjavanje otkrivenih odnosa i za šire zasnivanje zaključaka.

Društvena pokretljivost je jedan od opštedruštvenih procesa. Ona nastaje pod uticajem čitavog niza oAzroka koji deluju na raznim nivoima društvenog determinizma (globalnom, širem i užem grupnom i individualnom). U ispitivanju društvene uz-ročnosti sociologija treba da polazi od najosnovnijih globalnih činilaca, nastojeći da najpre utvrdi njihov uticaj na određene pojave. Zato će biti učinjen pokušaj da se ukaže na neke globalne činioce koji utiču na društvenu pokretljivost. Iz iskustava ispiti-

⁷⁾ Opširnije podatke, koji ilustruju način izvođenja specifikacije vid. u mom radu Samoubistva u Jugoslaviji, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1959, br. 3-4.

vanja pokretljivosti u raznim zemljama je poznato da se pokretljivost nužno povećava ako se više i brže menja društvena struktura određene zemlje. Već same tehnološke promene izazivaju veću diferencijaciju podele rada i veću diferencijaciju društvene strukture. Najpre će, stoga, biti izračunato koliki je obim pokretljivosti u jugoslovenskom društvu bio nužna posledica pramena koje su se desile u njegovoj društvenoj strukturi u zadnje dve ili tri decenije. Proračun je, svakako, vrlo grub jer se uzimaju u obzir samo tri najšire grupe zanimanja, a ne i brojne promene u njihovom unutrašnjem sastavu. Ali, pošto je cilj ovog razmatranja isključivo metodološke prirode, on sasvim zadovoljava.

Tab. 1 omogućuje da se u osnovnim crtama ocene promene koje su nastale u strukturi našeg društva poslednjih decenija. U njoj se nalaze dve strukture sadašnjeg stanovništva. Zbirni stubac pokazuje strukturu njegovog porekla, a zbirni red strukturu prema vlastitim zanimanjima (odnosno zanimanju izdržavaoca) u 1960. godini, kad je ispitivanje izvedeno. Podaci izražavaju promene nastale u društvenoj strukturi i pokazuju da se znatno smanjilo poljoprivredno stanovništvo. Među ispitanicima se nalazi 71,4% lica poljoprivrednog porekla, dok poljoprivrednika prema vlastitim zanimanjima ima svega 49,2%. Vrlo sličan podatak o postotku poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji dao je i popis stanovništva 1961. godine. Dok se poljoprivredno stanovništvo smanjilo, u obe nepoljoprivredne grupe ima danas daleko više stanovnika, koji tim grupama ne pripadaju poreklom. Iz manuelne nepoljoprivredne grupe potiče 20,1% ispitanika; u njoj se u vreme ispitivanja nalazilo 31,9%, tj. preko 1/3 više. Još se više povećala nemanuelna grupa, kojoj po poreklu pripada 8,5% ispitanika, a po vlastitom društvenom položaju 18,9%, tj. preko dva puta više. Ali, kako je ova grupa manja, od grupe manuelnih nepoljoprivrednika, ona se u apsolutnom smislu, i pored znatno bržeg tempa povećanja, manje povećala od manuelne nepoljoprivredne grupe.

Ovakve promene u društvenoj strukturi nisu mogle nastati bez određenog obima društvene pokretljivosti. Bez odliva iz poljoprivrede ne bi se mogao obrazovati sadašnji sastav nepoljoprivrednih grupa, u kojima ima više lica nego što im pripada poreklom. Strukturalno neophodna pokretljivost sastoji se iz viškova sadašnjeg stanovništva u pojedinim grupama iznad veličine stanovništva koje vodi poreklo iz njih. Ti viškovi mogu nastati samo prilivom iz drugih grupa. U analiziranom slučaju viškovi iznose 11,8% u manuelnoj nepoljoprivrednoj i 10,4% u nemanuelnoj grupi, što znači da se 22,2% ukupnog stanovništva moralo pokrenuti da bi se sadašnja društvena struktura mogla uspostaviti. Toliko iznosi minimalna, strukturalno neophodna pokretljivost. Stvarna pokretljivost je viša; ona iznosi 37,0% ukup-

nog stanovništva, što znači da se kretalo znatno više stanovništva nego što je zbog strukturalnih promena u društvu bilo neophodno. Stvarna pokretljivost je ipak manja od teorijski očekivane, tj. od pokretljivosti koju bi trebalo očekivati kad između društvenog porekla i vlastitog društvenog položaja ne bi bilo nikakve veze, tj. kad poreklo ne bi uopšte uticalo na kasniji društveni položaj.⁸⁾ Teorijski očekivana pokretljivost iznosi 56,8% ukupnog stanovništva. Stvarna pokretljivost se nalazi na sredini između strukturalno neophodnog minimuma i teorijskog maksimuma, pošto iznosi 2/3 teorijski očekivane a 171% strukturalno neophodne.

Promene što u toku vremena nastaju u okviru društvene strukture su, dakle, prvi globalni uzrok društvene pokretljivosti. Te promene mogu biti različitog karaktera. II našem društvu, na primer, one svakako nisu samo tehnološke prirode. Zbog oso-benosti revolucionarnih pramena, u strukturi savremenog jugo-slovenskog društva ne postoje razne ranije društvene klase i slojevi. U izvornoj građi se nalaze podaci o trgovačkom poreklu, nekoliko slučajeva industrijskog porekla, grupa ispitanika koja potiče iz sloja bogatih seljaka i si. Te klase su, odnosno društveni slojevi, usled izmene društveno-političkog uređenja nestale iz savremene strukture, što je sa svoje strane, pored tehnoloških promena, moralo uticati na pojačanje unutargeneracijskih strujanja.

Globalni činijoci utiču, zatim, na razvoj raznih pravaca društvene pokretljivosti time što određene njene kanale čine više ili manje pristupačnim raznim društvenim slojevima. U društvu u kome privatna svojina nije činilac veće pokretljivosti, jer se njenim povećanjem može u najboljem slučaju preći iz jedne grupe poljoprivrednika u drugu, ili poboljšati položaj u grupi zanatlija-privatnika, što očigledno nisu značajniji pravci društvenih pomeranja, prvenstveni značaj dobijaju drugi kanali.⁹⁾ Po svojoj obimnosti svakako se na prvom mestu nalaze razne društvene ustanove koje omogućuju sticanje stručnih kvalifikacija, potrebnih za obavljanje raznih društvenih funkcija. Samo se po sebi razume da se među njima po značaju ističu škole, u prvom redu redovne, a zatim i oblici obrazovanja u kojima se u toku rada stiču nova znanja i kvalifikacije za određena zanimanja. Ako su razni oblici škola približno podjednako pristupačni raz-

⁸⁾ Treba napomenuti da pojam teorijski očekivane pokretljivosti, koja se obično naziva „savršenom“, ne znači da se takva pokretljivost smatra teorijski optimalnom. „Savršena“ pokretljivost je matematičko-statistički model koji dozvoljava da se izračuna obim pokretljivosti pod pretpostavkom da društveno poreklo ne utiče na kasniji društveni položaj ljudi, tj. da je društvena struktura sasvim otvorena.

⁹⁾ Naravno privatna svojina može posredno uticati na međuge-neracijsku pokretljivost time što olakšava školovanje dece.

nim društvenim slojevima, treba očekivati ravnomerniju pokretljivost. Drugi kanal je politički. Može se pretpostaviti da on rede deluje nezavisno, i da se obično njegov uticaj kombinuje sa uticajem kanala pomoću kojih se stiču kvalifikacije za određene društvene uloge. Uticaj političkog kanala je izrazitije naglašen samo na određenim pravcima pomeranja, uglavnom prema raznim rukovodećim funkcijama. Uz ova dva osnovna i vrlo dinamična kanala javlja se, kao popratni kanal, bračna pokretljivost. Dok god muško i žensko stanovništvo u različitoj meri zauzima položaj u društvenoj strukturi na osnovu vlastitih zanimanja i drugih uloga u društvenoj podeli rada, sklapanje brakova je značajan kanal pokretljivosti žena. Bračna pokretljivost je u određenim uslovima nužan dopunski kanal pomoću koga se obezbeđuje uravnotežen polni sastav pojedinih društvenih slojeva. Ovo će se lakše razumeti na jednom konkretnom primeru. Ako iz poljoprivrede odlaze u razne radničke i nemanuelne slojeve na osnovu vlastitih zanimanja pretežnije muškarci, a znatno manje žene, bez odgovarajuće bračne pokretljivosti polna struktura nepoljoprivrednih slojeva bila bi nužno neproporcionalna i ti slojevi se ne bi mogli obnavljati. Zbog toga mnoga seoska devojka prelazi u radnički sloj ili u sloj službenika (nemanuelaca), ne time što počinje obavljati radničko ili službeničko zanimanje, već udajom za nekog bivšeg poljoprivrednika koji je već profesionalnim kanalima napustio poljoprivredu.¹⁰⁾

Pošto su utvrđeni globalni činioci od kojih zavisi veličina društvene pokretljivosti i opisani specifični pravci, nastavlja se ispitivanje njenih specifičnih uzroka. Opšti globalni uzroci koji proizilaze iz promena u društvenoj strukturi i promena u društvenoj pristupačnosti raznih njenih kanala, stvaraju samo opšte okvire neophodne i moguće pokretljivosti. Ko će koristiti te mogućnosti, stvorene na globalnom planu, određuju specifični uslovi i uzroci koje tek treba utvrditi. Pri tom se u traganju za specifičnim uzrocima polazi od nekih osnovnih rezultata globalne analize. Jedan od tih rezultata jeste da u svakom sloju postoji određen postotak lica koja se nisu pomerala između dveju generacija i postotak pokretljivih lica. Pokretljiva lica se zatim moraju podeliti prema osnovnim pravcima i dužini pomeranja. Pod osnovnim pravcima se podrazumeva uzlazna i silazna pokretljivost, od kojih prvu čine pomeranja prema društveno-profesionalnim grupama i slojevima veće kvalifikacije, višeg dohotka, većeg društvenog ugleda, a najčešće i veće društvene moći, a drugi čine pomeranja u suprotnom pravcu, tj. prema zanimanjima niže kvalifikacije, manjeg dohotka, manjeg društvenog ugleda od zanimanja roditelja. Dužina pomeranja bilo u uzlaz-

nom ili silaznom pravcu je takođe važna osobina pojedinih oblika pokretljivosti. Očigledno je da su pomeranja u suprotnim pravcima i vrlo različite dužine posledice različitih uslova, i da ovu podelu treba imati na umu prilikom ispitivanja specifičnih uzroka pokretljivosti. Na osnovu podataka o različitoj učestalosti uzlaznih i silaznih, dužih i kraćih pomeranja, na jednoj, i samoobnavljanja, na drugoj strani, u pojedinim društveno-profesionalnim grupama i slojevima može se najbolje oceniti i specifično delovanje uzroka društvene pokretljivosti u pojedinim delovima društvene strukture.

Analiza globalnih činilaca društvene pokretljivosti ukazala je na značaj pojedinih njenih kanala i njihove pristupačnosti licima iz različitih slojeva. Dalja analiza treba da pokaže koliko su pojedini kanali objektivno pristupačni raznim slojevima, i koliko ovi koriste postojeće mogućnosti. Pošto je pretpostavljeno da je školstvo najmasovniji kanal pokretljivosti, treba najpre poređenjem ekološkog razmeštaja raznih škola i ekološkog rasporeda društvenih slojeva utvrditi različite objektivne mogućnosti pohađanja škola. Jer očigledno da je u povoljnijem položaju da koristi određene škole stanovništvo koje živi u mestima u kojima one postoje, nego ono koje živi u mestima gde škola nema. Specifičnim ekološkim uslovima može se u izvesnoj meri objasniti zašto razni slojevi u različitoj meri koriste određene škole. Ali, ne sme se na tome zaustaviti. Važno je utvrditi da li i u istim objektivnim uslovima razni društveni slojevi ne koriste u različitoj meri objektivne postojeće mogućnosti za školovanje svoje dece. U tu svrhu može da posluži poređenje strukture društvenog porekla učenika u školama iz mesta u kojima se nalaze škole s društvenom strukturom stanovništva tih mesta. Ako se pretpostavi da u nekom mestu ima 60% manuelnog nepoljoprivrednog stanovništva i 40% nemanuelnog, i ako obe grupe podjednako koriste školske mogućnosti, treba očekivati sličnu strukturu društvenog porekla učenika. To znači, u školama bi trebalo da bude otprilike 60% dece manuelnog i 40% nemanuelnog porekla. Ovo ispitivanje je naročito važno u oblasti neobaveznog školovanja, jer su razlike u obaveznom osnovnim školama znatno manje. Ako se otkriju razlike između strukture stanovništva i strukture društvenog porekla učenika, to znači da različiti slojevi i u istim ekološkim uslovima u različitoj meri koriste određene škole. Ali pošto ekološki uslovi nisu jedini element objektivnih mogućnosti školovanja dece, u ispitivanju objektivnih mogućnosti različitih slojeva bi trebalo uzeti u obzir i veličinu dohotka po članu porodice kako bi se utvrdilo da li postoje razlike u korišćenju škola i između onih porodica koje pripadaju različitim društvenim slojevima, a nalaze se u sličnim ekološkim i materijalnim uslovima.

¹⁰⁾ Sire o bračnoj pokretljivosti vid. u mom radu *Marital Mobility in Yugoslavia*, International Population Conference, 1961, Paper 72.

Nаша statistika pokazuje da omladina poreklom iz različitih društvenih slojeva u nejednakoј meri pohađa škole određenog tipa. U srednjim školama seljačka deca čine najveći postotak ukupnog broja učenika u učiteljskim školama, a na univerzitetima na agronomskim, šumarskim i veterinarskim fakultetima, tj. na fakultetima koji pripremaju za zanimanja koja su na određen način povezana sa poljoprivredom. Dalje, treba utvrditi na kom prosečnom nivou školovanosti napuštaju škole uče-, nici poreklom iz različitih slojeva.

Za ova dalja ispitivanja potrebne su nove hipoteze, jer se bez njih ne zna u kojim pravcima istraživanje treba da se nastavi, niti kako da se objasne razne pojave. Ovde će biti izneto nekoliko takvih hipoteza, koje se u velikoj meri zasnivaju na objektivnim podacima o našem školstvu.¹¹⁾ Prve hipoteze objašnjavaju različit izbor škole. Na izbor škole utiče profesionalna tradicija određenog sloja i društvenoprofesionalne grupe, jer olakšava profesionalno pripremanje. Zatim, postojeća zanimanja su u različitoј meri poznata u raznim slojevima, a pre se biraju ona zanimanja čija je sadržina poznatija jer postoji manji rizik od nepoznatog, neodređenog. Kad bi prostor dozvoljavao, ovo bi se moglo pokazati na izboru zanimanja dece sa sela. Napokon, dosta složeni činioci utiču da razna zanimanja nemaju isti ugled u svim slojevima. Na primer, najmanji postotak seljačke dece se nalazi u raznim umetničkim školama i akademijama. I to je sasvim razumljivo. Čovek sa sela koji se 8 godina mučio da školuje sina, neće biti mnogo oduševljen ako ovaj odluči da ide na likovnu ili muzičku akademiju. A u izvesnim gradskim krugovima ukoliko se pokaže da je dete umetnički talenat, ne samo da odlazak na neku umetničku akademiju ne nailazi na otpor, nego se može smatrati vrlo poželjnim. Različit ugled pojedinih zanimanja u raznim društvenim slojevima, dakle, takođe utiče na izbor škole, pa, prema tome, i pravca kasnije pokretljivosti.

Druge hipoteze se odnose na prosečan nivo školovanosti na kome se školovanje prekida u raznim društvenim slojevima. Kritična tačka u prosečnoј težnji u pogledu školovanja dece jeste dostizanje onog nivoa koji je potreban za održanje istog ili sličnog položaja u društvenoj strukturi. To se želi postići pod svaku cenu. Ako je otac bio kvalifikovan radnik, on će osećati kao svoj životni poraz ukoliko njegova deca ne postignu sličan društveni položaj. Ako je neko imao srednju stručnu spremu, on će se osećati neprijatno, ako mu deca ne postignu isti nivo školovanosti. Ova kritička tačka se (1) razlikuje od sloja do sloja i (2) menja u toku vremena, u zavisnosti od promena u kolektiv-

¹¹⁾ Vid. moj rad Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata, *Statistička revija*, god. IX (1959), br. 1—2.

nim osobinama sloja. Prosečne ambicije idu jedan korak dalje, što znači da su usmerene prema zanimanjima koja se u društvenoj strukturi nalaze za jednu stepenicu više. Međutim, postoji znatan broj ljudi čije težnje i ostvarenja idu znatno preko proseka vlastitog društvenog sloja. Sociološki je podjednako važno objasniti ne samo slojne i grupne proseke, nego i osobene uslove u kojima pojedinci i uže grupe poreklom iz određenih slojeva te proseke znatnije prevazilaze..

Ali dok se grupni procesi mogu objasniti opštim karakterom uže grupne situacije, objašnjavanje odstupanja zahteva da se, pored toga, uzmu u obzir i neki izrazito individualni činioci. Ti individualni činioci su takođe dosta složeni. Pre svega, svako školovanje zahteva određene materijalne napore; razni slojevi imaju različite materijalne mogućnosti, a pokazuju i različitu spremnost da te napore podnesu. Međutim, objektivne mogućnosti nisu jednake u svim pojedinačnim slučajevima u nekom sloju. Neko čiji brat, sestra ili rođak, koji ga pomaže, žive u mestu gde postoji neka škola, nalazi se u mnogo boljim objektivnim uslovima da pohađa tu školu, nego ostali pojedinci iz njegove sredine koji nemaju slične rodbinske veze. Prilikom objašnjavanja izrazitih slučajeva prelazjenja grupnih proseka u školovanju treba uvek uzeti u obzir i razlike u nivou individualne darovitosti. Ali, ni natprosečna darovitost nije dovoljna ako nema objektivnih uslova, i ako se ne razvije za određeni sloj natprosečna želja da se školovanje nastavi. Ovu natprosečnu želju i upornost da se školovanje nastavi razvijaju porodice. Najčešće one to čine kad imaju izrazito darovito dete, jer obično upravo uspeh koji je dete postiglo podstiče porodicu na nova sa-mopožrtvovanja da bi se omogućilo njegovo dalje školovanje. Međutim, ima darovite dece koja ni iz daleka ne ostvare u pogledu dužine školovanja ono što bi prema svojim sposobnostima i ostalim uslovima mogla, jer se njihove ambicije zaustavljaju na određenim, za dati sloj prosečnim granicama. Sociološki je vrlo važno ispitati koji specifično individualni činioci utiču da se u pojedinim porodicama javlja za određeni sloj natprosečna želja za školovanjem.

Ovo razmatranje nije obuhvatilo sve što treba imati na umu prilikom analize sistema redovnog školovanja, kao kanala društvene pokretljivosti. To nije ni potrebno, jer ono nema teorijske nego metodološke ciljeve. Njime se želi pokazati kako se u svestranoj analizi jednog od kanala "društvene pokretljivosti moraju uzeti u obzir činioci koji se obrazuju i deluju na raznim nivoima društvenog determinizma, počev od globalnog, užeg institucionalog, lokalno ekološkog, grupnog do čisto individualnog. Iako ti činioci, naravno, nemaju podjednak značaj za obrazovanje određenog sistema školstva, u svestranijem objašnja-

van ju njegovog uticaja na društvenu pokretljivost oni se moraju uzeti u obzir.

Isprepletanost raznih nivoa društvenog determinizma i u ostalim kanalima pokretljivosti pokazuje sledeći primer. Na društvenu pokretljivost ne utiče samo osposobljavanje za određena zanimanja putem redovnog školovanja, nego i uspeh koji se postiže u toku profesionalne i aktivne društvene delatnosti uopšte. U većini slučajeva i ova pokretljivost u toku društvene aktivnosti zavisi od sticanja viših stručnih kvalifikacija, bez čega se veći uspeh može postići samo prelazom u znatno manji broj rukovodećih zanimanja. Raspoloživi podaci o unutargeneracij-skoj ili karijernoj pokretljivosti u Jugoslaviji pokazuju da je ova pokretljivost znatno manje obimna od međugeneracijske, a naročito da su u njoj reda pomeranja na duža odstojanja, što znači da je polazni društveni položaj, stečen redovnim školovanjem, značajniji činilac društvenih pomeranja od svih činilaca koji se javljaju u toku kasnije društvene aktivnosti. O obimu unutargeneracijske pokretljivosti dovoljno je navesti samo jedan sintetički podatak. Ova pokretljivost između 1939. i 1960. tj. u toku 21. godine iznosi samo 35,0% teorijski očekivane, dok međugeneracijska iznosi 62,2%, tj. skoro dvaput više.¹²⁾

Ako se žele svestrano sagledati uzroci ovog oblika pokretljivosti, mora se pridržavati iste logike kao i u proučavanju međugeneracijske, tj. najpre utvrditi strukturalno uslovljene objektivne mogućnosti određenih pomeranja, a zatim specifične činioce koji utiču na to ko će i kako koristiti te mogućnosti. Pri tom, čim se napusti razmatranje opšteg obima unutargeneracijske pokretljivosti, strukturalno uslovljene objektivne mogućnosti se takođe pojavljuju u vrlo različitim stupnjevima, u zavisnosti od niza specifičnih okolnosti. Postoje zanimanja koja se u stručnom pogledu razvijaju ili su uopšte više raščlanjena, i druga zanimanja koja profesionalno stagniraju i nazaduju ili se obavljaju uglavnom kao nekvalifikovana i polukvalifikovana. Očigledno da je pokretljivost u toku profesionalne karijere lakša u zanimanjima prve vrste. Zatim, karijerna pokretljivost je lakša ako je manje razvijeno redovno školstvo koje priprema kadrove za kvalifikovanje oblike određenog zanimanja. Na primer, do nedavno kod nas nije bilo specijalnih upravnih, statističkih i sličnih škola. Tada je bilo lakše bez posebnog školovanja, polaganjem raznih ispita, pa čak i na osnovu priznavanja spremne stečene radom, preći iz manje kvalifikovanog u kvalifikovaniji oblik raznih zanimanja. Čim se priprema za kvalifikovanje

¹²⁾ Ovaj podatak je dobijen poređenjem zanimanja 3926 ispitanika koji su bili aktivni 1939. i 1960. u početnoj i završnoj godini ovog. vremenskog intervala. Šire o unutargeneracijskoj pokretljivosti vid. u mom radu navedenom u prim. 3), str. 217—224.

oblike određenog zanimanja više prenese na škole, smanjuje se mogućnost napredovanja na osnovu uspeha u obavljanju zanimanja. I organizacijska jedinica u kojoj se obavlja određeno zanimanje može takođe da bude povoljan ili nepovoljan uslov za unutargeneracijsku pokretljivost. Ako se zanimanje obavlja u razvijenijoj organizacijskoj jedinici u kojoj se ono javlja u svim svojim oblicima, profesionalno napredovanje u toku rada je obično lakše, nego ako je kvalifikacijska struktura zanimanja u organizacijskoj jedinici manje razvijena. Vrlo značajan element objektivnih institucionalnih mogućnosti jeste da li su u nekom preduzeću (ustanovi) ili mestu bolje ili slabije organizovani razni oblici dopunskog školovanja koji ljudima omogućuju da ne prekidajući redovno zaposlenje stieću višu stručnu kvalifikaciju.

Ali, ko će koristiti postojeće objektivne mogućnosti zavisi od čitavog niza individualnih činilaca; pre svega, od stava prema zanimanju, zatim od prethodnog opšteg i stručnog obrazovanja, starosti, opštih životnih uslova i si. Na primer, ljudi koji žive u mestu gde rade mogu lakše pohađati razne kurseve i sticati novu stručnu spremu, nego oni koji stanuju u udaljenijim naseljima. Dalje, stariji ljudi su manje spremni da ulažu napore da bi stekli nove stručne kvalifikacije od mladih, pred kojima je još ceo život. Stav prema zanimanju je takođe vrlo složen. Želja za sticanjem novog stručnog obrazovanja odlučujuće zavisi od toga kako se gleda na zanimanje: da li samo kao na dopunski, možda čak samo privremeni izvor prihoda, ili se u zanimanju ne vidi samo dohodak nego i mogućnost stvaralačkog delovanja i sredstvo lične afirmacije. Na pojavu da se zanimanje shvata samo kao sredstvo za povećanje dohotka nailazi se u našem društvu u raznim oblicima. Jedan od njih je radnik, još uvek poluseljak, koji smatra da je korisno da radi u nekoj obližnjoj fabrici ili u rudniku da bi popravio kuću, prikupio novčana sredstva za udaju kćerke i si., a nema nikakvih profesionalnih ambicija. Drugi primer je dosta znatan broj zaposlenih žena-majki, koje takođe rade uglavnom samo da bi obezbedile dopunski dohodak svojoj porodici. Različiti stav prema zanimanju mora različito uticati na spremnost da se koriste objektivno postojeće mogućnosti za sticanje neke nove šire stručne sprema koja je potrebna za unutargeneracijsku pokretljivost. Pri tom treba posebno naglasiti da se uzročna analiza u sociologiji ne može zaustaviti na nivou stavova ili bilo kojih drugih subjektivnih osobina pojedinaca ili društvenih grupa. Ma koliko da ove osobine, jednom čvrsto oblikovane, mogu biti aktivan činilac raznovrsnih društvenih ponašanja, osnovni zadatak njihove sociološke analize jeste da objasni uticaj društvenih činilaca na njihovo nastajanje, menjanje i održavanje. Na sličan način bi se

mogli raščlanjati i uticaji političkih činilaca na pokretljivost i pokazalo bi se da su i ovde odnosi jako složeni.

Povratni uticaji društvene pokretljivosti. Treba se, na kraju makar samo letimično osvrnuti na društvenu pokretljivost i iz ovog drugog ugla. Prilikom razmatranja osobenosti društvenog determinizma istaknuto je da u društvu retko postoji jed-nosmeran odnos uzroka i posledice, i da se, stoga, mora 'Obratiti pažnja na povratno dejstvo posledice. Jer, čim se neka društvena pojava ispituje u 'dužem vremenskom trajanju, obično se prvobitna posledica već u prvom narednom vremenskom ciklusu javlja s relativno samostalnim uzročnim dejstvom. Ovo gledište, da posledica ispoljava aktivno uzročno dejstvo, izrazito se potvrđuje u proučavanju društvene pokretljivosti. Nesumnjivo je da je društvena pokretljivost posledica promena koje nastaju u društvenoj strukturi i organizaciji, ali pošto do nje dođe, ona povratno utiče na društvenu strukturu i društveni život uopšte. Njene posledice se ispoljavaju na raznim društvenim nivoima: globalnom, užem grupnom, individualnom.

Ne ulazeći u pojedinosti, treba istaći samo nekoliko problema koji postoje u sociološkoj teoriji na ovom području. (1) Jedan od značajnih teorijskih problema jeste ispitivanje u kojoj meri različit obim pokretljivosti i različiti kriteriji društvenog odabiranja na kojima se ona zasniva deluju na moralnu integraciju određenog društva, njegovu koheziju i jedinstvenost. (2) Poznato je koliko šarenila može da kroz duže ili kraće vreme postoji u određenom društvenom sloju kad se on naglo poveća prilivom lica iz drugih slojeva, kao i da je potreban duži period vremena da sloj dobije celovitija specifična društvena obeležja. (3) Ali, ovaj problem treba sagledati i u suprotnom aspektu. Jača pokretljivost utiče na smanjivanje međuslojnih razlika jer, ako je društvena struktura otvorenija, ni jedan sloj nema mogućnosti da se začauri u vlastiti okvir i stvara vrlo izrazito svoju osobenu užu kulturu. (4) Ispitivanje posledica raznih oblika pokretljivosti na čisto individualnom planu postavlja takođe niz teorijskih problema u vezi sa uticajima na razne oblike društvenog ponašanja pojedinaca, koji se pomeraju i koji usled toga dolaze u drukčije situacije i drukčije društvene slojeve. Teorijski je vrlo zanimljivo ispitivati u kojim se osobinama i raznim oblicima ponašanja razlikuju nepokretna lica od onih koja su se pokretala u raznim pravcima. (5) Napokon, već ranije je pomenuto da postoji niz hipoteza koje dovode u vezu s društvenom pokretljivošću razne pojave u političkom životu i razne političke pokrete. Jedna od tih pretpostavki jeste da je obimna silazna pokretljivost srednjih slojeva u Nemačkoj znatno uticala na nastanak i uspeh hitlerizma. Pri tom se ne poriče da je hitlerizam bio jedan oblik očuvanja kapitalističkog poretka i da su zbog toga vodeći

kapitalistički krugovi imali prema njemu blagonaklon stav i materijalno ga pomagali. Ali, tvrdi se da su udarnu snagu hitlerizma, njegovo najborbenije jezgro, činili oni delovi srednjih slojeva koje su poraz Nemačke u prvom svetskom ratu, posle-ratna inflacija, pokušaj demilitarizacije, nezaposlenost itd., u društvenom pogledu znatno pogodili i čiji se položaj u društvenoj strukturi vrlo pogoršao i postao neizvestan. Ovde se ne tvrdi da je ova hipoteza tačna, mada ima podataka koji joj idu u prilog. Ona je izneta da bi se videlo u kojim se sve pravcima nastoje ispitivati uzroci pokretljivosti, koja je najpre proučavana kao posledica raznih promena u društvenoj strukturi. Nesumnjivo da je svaka pokretljivost najpre posledica. Bez dubljih promena u strukturi, nema veće pokretljivosti. Ali, kad do nje dođe, pokretljivost takođe ima relativno samostalno uzročno dejstvo.

Izlaganje problema uzročne analize na jednom primeru je učinjeno iz nekoliko razloga: (1) Što se smatra da je on vrlo prikladan da se pokaže da dublje ispitivanje uzroka koji deluju na jedan opštiji društveni proces ili odnos, mora te uzroke tražiti na raznim nivoima, počev od globalnog, preko specifično institucionalnog, užeg grupnog do individualnog. Svestranija razrada ovog složenog istraživačkog problema bi još više pokazala da ranije izneta teza o različitim, slojevima i okvirima društvenog determinizma nije prazna metodološka deklaracija, već nešto što se mora imati u vidu ako se hoće svestranije ispitati društveni determinizam u određenom području. (2) Drugi razlog ograničavanja na jedan problem bio je da se pokaže kako je ispitivanje uzročnih odnosa vrlo postupan proces i kako svaki naredni analitički korak zahteva nove sve specifičnije hipoteze. Treba se, svakako, truditi da sve ove specifične hipoteze budu što čvršće povezane i da proizilaze iz Širih teorijskih stavova. Samo u tom slučaju analiza ne cepka predmet ispitivanja na međusobno nepovezane isečke, nego celovitije osvetljava kako na njega redovno utiče vrlo složena struktura društvenog determinizma. U kojoj je meri ovo moguće ostvariti zavisi, između ostalog, i od stepena razvijenosti naučne teorije o predmetu istraživanja. Ali, ako nema teorijskih mogućnosti da se stvaraju nove specifičnije hipoteze ili ako neki istraživač nije sposoban za to, uzročna analiza se brzo zaustavlja, i istraživač se nađe pred masama podataka koji bez adekvatnih teorijskih hipoteza vrlo malo kazuju. Prema tome, razvijanje i stalno preciziranje teorijskog okvira u kome se izvodi uzročna analiza jeste jedna od bitnih pretpostavki njenog uspeha, koja se ne može nadoknaditi nikakvim rutinskim analitičkim postupcima. U razvijanju tih teorijskih pretpostavki indukcija i dedukcija, analiza i sinteza se stalno dopunjavaju.

3.

FORMALIZACIJA NEKOLIKO OSNOVNIH PROBLEMA UZROČNE ANALIZE

Ma koliko pojedinačan primer mogao da bude podesan za prikazivanje složenosti uzročne analize, na njemu se ne mogu objasniti svi istraživački problemi koji se moraju rešavati u ispitivanju uzročnih odnosa pomoću neeksperimentalnih podataka. Stoga je potrebno da se ti problemi prikažu i sistematski. Pored tekstualne analize pojedinih problema, oni će biti i grafički formalizovani, pri čemu se, kao što je već rečeno, formalizaciji ne pridaje nikakav samostalan značaj. Ona treba jedino da pomogne da se lakše zapamte pojedine situacije i problemi koji se često susreću u uzročnoj analizi. Formalizacija je na-merno uprošćena. Pretpostavljeno je, pre svega, da su spletovi u kojima deluju pojedini uzročni činioци vrlo prosti i u većini shema se pojavljuju svega tri činjenice: x , koji obeležava pretpostavljeni uzročni činilac, ili, kako se u statistici često kaže, nezavisnu promenljivu, y , kojim se obeležava pretpostavljena posledica i z , pomoću koga se nastoji proveriti da li je početni odnos između x i y uzročnog karaktera.

Uzročna analiza obično polazi od prethodno utvrđenog statističkog odnosa, kao svoje opisne osnove. Ta polazna situacija, koja se sastoji u utvrđenoj statističkoj korelaciji između x i y biće označena ovako: x ----- y . Položena linija koja spaja pojedine simbole znači da između pojava koje ovi označavaju postoji statistička korelacija. Cilj uzročne analize jeste da u toj povezanosti utvrdi pravac uzročnog dejstva. Pravac uzročnog dejstva biće obeležen strelicom ($\rightarrow$).

Jedan od ključnih problema svake uzročne analize jeste da se utvrdi vremenski redosled u kome se javljaju činioци nekog iskustvenog odnosa, jer uzrok, po definiciji, mora da prethodi posledici ili da se pojavljuje istovremeno s njom. Zbog toga u svakoj shemi uzročne analize moraju postojati bar dva vremenska momenta (t_1 i t_2) gde t_1 prethodi t_2 . Analiza treba da pokaže da se pretpostavljeni uzročni činilac x javlja u t_1 , a da pretpostavljena posledica y nastupa, kasnije, u t_2 . Veliko uprošćavanje sadržano u upotrebljenom načinu formalizacije sastoji se i u tome što je vrlo sužen vremenski raspon u kome se prikazuju uzročni odnosi. Većina uzročnih odnosa u društvu imaju procesualan karakter i deluju kao dugotrajnije serije. Usled toga se određeni odnos mora proučavati u nizu sukcesivnih vremenskih momenata, pa bi u shemi moralo, pored t_2 postojati t_3 , t_4 , t_5 , t_n . Shema, međutim, uprošćava uzročni odnos svodeći ga na samo jedan vremenski ciklus u kome dolazi

do izražaja delovanje uzroka na posledicu. Izuzetno je u neke sheme uključen još jedan vremenski momenat (t_3), pošto se inače neki analitički problemi ne bi mogli prikazati.

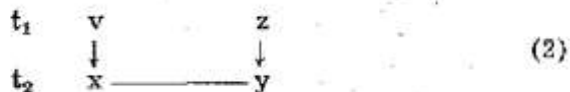
Treće vrlo krupno uprošćavanje ovog načina formalizacije sastoji se u tome što je iz analize isključen povratni uticaj posledice. Prema tome, u shemama se nikad neće pojaviti znak (<----->) koji obeležava da uzrok deluje na posledicu, ali i da posledica povratno utiče na njega. U stvari, kad se proučavanje uzročnih odnosa ograniči na jedan vremenski ciklus ova mogućnost otpada. Povratno dejstvo posledice može da se pojavi tek u narednom ciklusu, jer posledica mora prethodno biti stvorena da bi mogla povratno da deluje na svoj uzrok. Sva ova značajna uprošćavanja, sadržana u načinu grafičke formalizacije, ne treba izgubiti iz vida prilikom tumačenja pojedinih shema.¹³⁾

Rečeno je da uzročna analiza obično polazi od neke utvrđene statističke korelacije, i da se ta situacija može predstaviti sa x ----- y (x je statistički povezano sa y). U tome što su dve promenljive, koje se nalaze u nekoj statističkoj vezi, imenovane sa x i y , već donekle dolazi do izražaja pretpostavka koja je od njih verovatno uzrok, a koja posledica. Zadatak dalje analize je da proveriti tačnost te pretpostavke. Osnovno pravilo uzročne analize jeste da se ni jedna statistička korelacija ili statistički odnos ne posmatra izolovano, nego da se u njihovoj analizi upotrebi sve raspoloživo naučno znanje o iskustvenim pojavama na koje se korelacija odnosi, što je ovo znanje veće i sigurnije, lakše je eliminisati tzv. prividne korelacije u kojima statistička povezanost korelisanih pojava nije rezultat postojanja uzročnih odnosa među njima. Na osnovu postojećih naučnih znanja analiziraju se iskustveni činioци koji se pojavljuju u polaznoj korelaciji, a sem toga se njihov međusobni odnos, izražen u korelaciji, nastoji uključiti u širi deterministički splet u kome se pretpostavlja da on nastaje. Na osnovu toga se stvaraju određene pretpostavke o prirodi odnosa između statistički povezanih pojava, koje se zatim iskustveno proveravaju. Tim proveravanjem se ispituje da li se i u kom pravcu menja odnos između x i y iz početne korelacije kad se u analizu uključe drugi iskustveni činioци za koje se pretpostavlja da takođe mogu uticati na y . U upotrebljenim shemama ovi kontrolni činioци su

¹³⁾ Pored grafičkog postoje i matematičko-statistički metodi formalizacije problema uzročne analize, koji se mogu povećati. Više o ovom vid. u knjizi H. Simona, navedenoj u prim. *) kao i u članku H. M. Blaloka (H. M. Blalock) objavljenom u *American Anthropologist*, vol. 62. (1960). Grafička formalizacija koja je upotrebljena u ovoj knjizi slična je Simonovoj i Blalokovoj. Vid. H. M. Blalock, *Social Statistics*, McGraw-Hill, New York, 1960, p. 337-343.

označeni sa „z“. Lako je zapaziti da se ovde na drugi način želi postići ono što se u eksperimentu ostvaruje putem kontrole relevantnih činilaca. Naučno poznavanje prirode determinizma na području na kome se eksperiment izvodi odlučujuće utiče na izbor relevantnih činilaca koji će se kontrolisati. U uzročnoj analizi, na osnovu ne eksperimentalnih podataka, prethodna znanja imaju još veći značaj jer se nepoznati relevantni činioci ne mogu kontrolisati operativnim izolovanjem ili pomoću slučajnog oda--biranja koje se primenjuje prilikom, stvaranja eksperimentalnih i kontrolnih grupa.

Koincidencija nezavisnih uporednih nizova. Prividne korelacije se pojavljuju iz različitih razloga. Međutim, najčišći oblik prividne korelacije se javlja kad korelacija između nekih pojava nastaje usled koincidencije nezavisnih ali uporednih uzročnih nizova. Ovaj oblik prividne korelacije može se grafički formalizovati na sledeći način:

Shema pokazuje da je x statistički povezano sa y, ali da između njih nema uzročne veze, nego da su x i y posledice međusobno potpuno nezavisnih uzroka. Zato se u tj pored činioca z, koji je uzročno povezan sa y, nalazi i od z nezavisan činilac v, koji je uzročno povezan sa x. Ako ova dva nezavisna uzročna niza teku u istom pravcu i s približno istim ritmom, mogu se dobiti vrlo čvrste i trajne statističke korelacije između x i y koje su sa uzročnog stanovišta potpuno prividne. U stvarnosti ima neobično mnogo nezavisnih uzročnih nizova koji su više ili manje uporedni. Ali, pošto je sasvim nesumnjivo da mnogi od njih ne stoje ni u kakvoj međusobnoj vezi, nikom ne pada na pamet da ispituje korelacije između njihovih posledica. U istoriji nauke ima mnogo primera da se odnosima čiste koincidencije pridavalo uzročno značenje i da je eliminisanje prividnih korelacija ove vrste zahtevalo mnogo napora. Na primer, na osnovu korelacija o kretanju sunčanih pega i raznih društvenih pojava stvarane su teorije koje su astronomskim činiocima pridavale najveće uzročno značenje u društvenom životu. Još češće se korelacijama nastalim usled koincidencije međusobno nepovezanih pojava pridaje uzročni karakter u svakodnevnom životu. Što se bolje poznaje deterministički sistem kome pripadaju xiy, ili veze između različitih sistema u kojima oni nastaju, lakše je eliminisati neku prividnu korelaciju koja proizilazi iz čiste vremenske koincidencije nezavisnih uzročnih nizova. Ovo je obično najlakši slučaj eliminisanja. Treba težiti da

se iz dalje analize eliminišu sve korelacijske veze za koje se, prema proverenim naučnim saznanjima, može pouzdano smatrati da nisu izraz nekih determinističkih odnosa među pojavama. Obično se ova eliminacija obavi spontano, bez posebnog izračunavanja i opovrgavanja očigledno prividnih korelacija.

Vremenski redosled pojava. Početni zadatak uzročne analize, koji je često izvanredno teško resiti, sastoji se u utvrđivanju vremenskog redosleda nastupanja promenljivih x i y. Jedna od prednosti eksperimenta sastoji se upravo u tome što se može utvrditi čas kad je u eksperimentalnu situaciju uključeno delovanje eksperimentalnog činioca. x. Analiza neeksperimentalnih podataka obično počinje pošto je x već delovalo, i treba utvrditi u kom se momentu ono pojavilo, jer ako se to desilo posle y, x *a priori* ne može biti njegov uzrok. U poglavlju o eksperimentu je istaknuto da su razne osobine pojedinaca i društvenih grupa, oblici njihovog ponašanja, njihova mišljenja i stavovi posledice dugotrajnijeg razvoja, ali da sve faze u tim razvojnim procesima nisu podjednako važne u uzročnoj analizi. Od najveće je važnosti da se utvrdi u kom periodu se obrazuju čvrste sklonosti za određen oblik individualnog ili kolektivnog ponašanja. Jer, kad su određene sklonosti jednom izgrađene, one pokazuju tendenciju aktivnog samoodržavanja i aktivnog učvršćivanja, tako da uslovi u kojima se one neposredno ispoljavaju ne moraju imati veći samostalni uzročni značaj.

Međutim, često je vrlo teško utvrditi što čemu prethodi u dugotrajnim složenim procesima. Ovo se može pokazati na jednom primeru. U svakodnevnom životu se često uočavaju osobene grupne karakteristike ljudi koji obavljaju određena zanimanja. Kaže se da su profesori nervozni, rasejani, zaboravni, da neka druga zanimanja sužavaju misaoni horizont ljudi koji ih obavljaju, čine ih krutim i neosetljivim, itd. Postoje mnogobrojni podaci o razlikama u ponašanju lica iz raznih društvenoprofesionalnih grupa. Naučno je, svakako, značajno objasniti poreklo tih razlika. U vezi s tim se postavlja pitanje da li ljudi koji se opredeljuju za razna zanimanja to čine prema nekim svojim već postojećim sklonostima, i opredeljenjem za određeno zanimanje, u stvari, samo olakšavaju da se te njihove sklonosti lakše i potpunije ispolje, ili dugotrajnije obavljanje zanimanja razvija određene nove psihološke osobine?

Metodološki problem sastoji se u pronalaženju načina koji će omogućiti pouzdano utvrđivanje vremenskog redosleda. Izgleda da bi teorijski bilo najbolje sistematski kroz duže vreme proučavati grupe koje obavljaju određeno zanimanje, počev od početne odluke o izboru škole, jer u školi se već stvaraju neke bitne profesionalne karakteristike, a sem toga u izboru škole

je često sadržana osnovna odluka o izboru budućeg zanimanja. Proučavajući duže vreme jednu grupu ljudi, može se utvrditi početno stanje raznih njihovih psihičkih osobina još pre početka njihovog stručnog obrazovanja i profesionalne delatnosti, kao i kasniji razvoj tih osobina. Pored toga, mogu se proučavati lica koja u toku vremena napuste određeno zanimanje. Poređenjem osobina tih lica i onih što nastavljaju da obavljaju zanimanje, i naročito onih koja postignu najviše uspeha u njegovom obavljanju, može se oceniti da li određeno zanimanje više odgovara ljudima sa određenim psihičkim osobinama, odnosno da li za uspešno obavljanje zanimanja nije neophodno da se početne osobine u određenom pravcu menjaju. To je dugotrajni tzv. longitudinalni način proučavanja. Ispitivana grupa ili organizacija, koja učestvuje u nekom procesu, proučava se duže vreme da bi se u samom toku ispitivale razne promene koje u međuvremenu nastaju.¹⁴⁾

Teže je proučavati ovaj proces unazad, jer retrospektivna ispitivanja treba da pođu od uslova u kojima su se ljudi opredeljivali za određeno zanimanje. Ovaj pristup je vrlo važan za bar približno eliminisanje uticaja samoizbora, tj. odluka koje proizilaze iz neke već oformljene, ali možda latentne osobine i sklonosti pojedinaca i društvenih grupa. Ako se zna pod kojim se uslovima neko opredelio za određeno zanimanje, može se utvrditi i ko je u tom pogledu imao veću, a ko manju slobodu. Jer lica koja su imala veću slobodu mogla su više da se rukovode nekim svojim već formiranim sklonostima; drugi, koji su iz objektivnih razloga mogli manje da biraju, morali su da prihvate ono što su nametali objektivni uslovi. Na primer, mnogo više kazuje o sklonostima pojedinaca izbor škola u mestu gde postoje različite škole, nego tamo gde postoji samo jedan tip škole. Ovaj primer s izborom Škole ima mnogo opštiji značaj. On pokazuje vrlo različite mogućnosti da se razne ključne životne odluke donose u skladu sa prethodno obrazovanim osobinama, sklonostima i planovima. Momenat samoizbora, prema tome, nije apsolutan; treba uvek pokušati da se njegove konkretne mogućnosti i kasniji uticaji u ispitivanim slučajevima što tačnije utvrde. Poređenje različitih uslova u kojima je došlo do opredeljenja za učešće u nekoj aktivnosti, ili u kojima je uopšte doneta neka odluka sa trajnijim posledicama, može pomoći da se donekle kontroliše uticaj samoizbora.¹⁵⁾

Pošto su ispitani uslovi u kojima je počeo određeni proces, naredni zadatak u vezi sa utvrđivanjem vremenskog redo-

¹⁴⁾ O istraživanjima ove vrste vid. N. Goldfarb, *Longitudinal Statistical Analysis*, The Free Press, Glencoe, 111., 1960.

¹⁵⁾ Opširnija razmatranja načina utvrđivanja vremenskog redo-sleda promenljivih i samoizbora nalazi se u H. Hyman, op. cit., p. 193-226.

sleda jeste proučavanje kako se u njegovom toku menja osobina y, što u datom primeru znači da treba proučavati određene osobine ljudi koji neko zanimanje obavljaju duže i kraće vreme. Ako se poređenjem određenih psihičkih karakteristika lica koja obavljaju neko zanimanje dve godine s onima koja ga obavljaju, na primer, sedam i petnaest godina, utvrdi da se u toku vremena neka profesionalna iskrivljavanja stalno pojačavaju, to ide u prilog pretpostavci o uzročnom uticaju zanimanja na formiranje tih osobina.

Ali, u retrospektivnim proučavanjima se u ovakvim zaključcima često kriju ozbiljne opasnosti. One su naročito velike kad se posledice procesa proučavaju samo na onim pojedincima ili grupama koji su u njemu ostali do kraja. Neka se pretpostavi da je neko zanimanje počelo da obavlja 80 ljudi, a da ga posle 10 godina obavlja još samo 65 i da se proučava samo ovaj ostatak. Međutim, onih petnaest pojedinaca, koji su u međuvremenu prestali da obavljaju zanimanje, možda se vrlo bitno razlikuju od ovih 65 koji su se u njemu održali 10 godina. Ovi preostali pojedinci su, možda, stvarno imali u većoj meri prethodno nastale sklonosti potrebne za održavanje u tom zanimanju, dok je među onima koji su ga napustili, možda, bio veći broj lica kojima su te sklonosti nedostajale. Longitudinalna proučavanja, u kome se ispitivana grupa prati kroz čitavo vreme, što znaci da se proučavaju i oni pojedinci koji napuštaju grupu, u mnogo su povoljnijim uslovima za zaključivanje o vremenskom redosledu.

Zatim, u dužim vremenskim poređenjima javlja se još jedna teškoća. Ne povećava se, naime, samo dužina obavljanja zanimanja, ili, metodološki rečeno, dužina izloženosti dejstvu pretpostavljenog uzročnog činioca, nego se nezavisno od toga menja i biološka starost ljudi, oni u društvenom pogledu sazrevaju i žive u različitim opštim okolnostima. Zbog toga mnoge razlike koje se utvrde između lica koja zanimanje obavljaju dve godine i onima koja ga obavljaju 15 godina, mogu proizići otuda što su ovi za otprilike 13 godina stariji i što su odrasli u drukčijim opštim društvenim uslovima. Trebalo bi, dakle, izolovati uticaj biološkog starenja, kao i života u različitim opštim društvenim uslovima da bi se ostatak razlika mogao pripisati uticaju različite dužine obavljanja zanimanja.

Sem toga, kad se kao obaveštenja o ranijem toku nekog procesa retrospektivno prikupljaju izjave učesnika, nastaju nove teškoće. Ranije je bilo reci o selektivnosti pamćenja, koje ima vrlo aktivnu funkciju u aktualnom životu ličnosti. Vrlo često se, usled toga, na prošlost gleda kroz prizmu sadašnjice. Mnogi ljudi će ocenjivati svoj raniji profesionalni život na osnovu

rezultata koje su u njemu kasnije postigli. Ako su ti rezultati pozitivni, u ružičastijem će se svetlu gledati i ranije prilike, jer „sve je bilo dobro što se srećno svrši“, i obrnuto. Niz okolnosti, dakle, utiče da su retrospektivni podaci dosta nepouzdati za opis stvarnog toka određenog procesa i utvrđivanje tačnog vremenskog redosleda ispitivanih činilaca. Ova se teškoća znatno smanjuje ako se tok nekog procesa rekonstruiše pomoću podataka koji su nastajali u raznim njegovim fazama, na osnovu postojeće evidencije o profesionalnom životu ispitanika.

Pošto je utvrđivanje vremenskog redosleda činilaca jedan od ključnih zadataka svake uzročne analize neeksperimentiranih podataka, izneće se, kao primer kako se ovaj problem uspešno rešava, jedno istraživanje američkog socijalnog psihologa i sociologa O. Klajnberga (O. Klineberg).¹⁶⁾ Mnogobrojna testiranja inteligencije crnačke i bele dece u SAD su pokazala da u verbalnoj inteligenciji među njima postoje manje razlike na Severu nego na Jugu, i ova pojava je različito objašnjavana. Rasistički nastrojeni naučnici pokušavali su da smanjivanje razlika u inteligenciji na Severu objasne selektivnošću preseljavanja, tezom da Jug napuštaju pretežno inteligentnije crnačke porodice, i da zbog toga Crnci na Severu nisu u pogledu inteligencije reprezentativni za ukupno crnačko stanovništvo, nego da se među njima nalazi nesrazmerno mnogo inteligentnijih lica. Postojala je i suprotna teza: da razvoj verbalne inteligencije crnačke dece na Severu znatno olakšava njihov povoljniji društveni položaj, a posebno mnogo veća pristupačnost škola. Da bi na metodčan način proverio tačnost ovih pretpostavki, Klajnberg je primenio vrlo zanimljiv postupak. On je ispitivao verbalnu inteligenciju jedne grupe crnačke dece u Njujorku, koja su u momentu merenja imala 12 godina, ali su se razlikovala po tome što su u Njujorku živela različito dugo. Bilo je među njima dece koja su u Njujorku živela svega jednu godinu i dece koja su živela 11 godina. Ispitivanje je pokazalo da se razlike između crnačke i bele dece u verbalnoj inteligenciji sve više smanjuje što je određena podgrupa crnačke dece duže živela u Njujorku. A pošto je vremenski period od dvanaest godina ipak relativno kratak, i nije bilo razloga da se pretpostavi da su u pojedinim godinama bitno različiti činioci uticali na preseljavanje Crnaca s Juga, tj. da su se prvih godina preseljavale pretežno inteligentnije porodice a kasnije da su se odseljenici u tom pogledu sve više izjednačavali sa ostalim stanovništvom, bilo je opravdano zaključiti da su boravak u Njujorku i nove društvene prilike uticali na smanjenje razlika u verbalnoj inteligenciji.

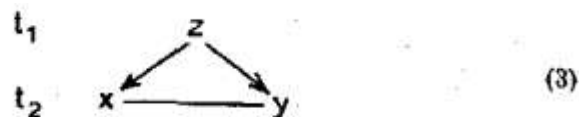
¹⁶⁾ Metod i rezultati Klajnberg ovih istraživanja prikazani su prema H. Hyman, op. cit, p. 202—3, 211—12.

U ispitivanjima ove vrste mora se prethodno postaviti jedno drugo pitanje: koliko je test kojim je inteligencija merena bio uopšte adekvatan. Meri se verbalna inteligencija, a poznato je da se jezik pojedinih društvenih slojeva i krajeva razlikuje i da su mnoge jezičke formulacije bliže deci s određenim životnim iskustvom. Ako razna pitanja u testu više odgovaraju životnom iskustvu gradske nego seoske dece, a testom se meri inteligencija i jedne i druge dece, gradska deca se nalaze u mnogo povoljnijem položaju jer je test pristrasan u njihovu korist. Manje inteligentnija gradska deca mogu dobiti više poena, nego inteligentnija deca sa specifičnijim seoskim životnim iskustvom. Ali, ako se pretpostavi da je test adekvatan, Klajnbergovi rezultati ostavljaju malo mesta za sumnju da boravak na Severu utiče na smanjenje razlika u verbalnoj inteligenciji. Klajnberg je, ipak, izgradio još jedan dopunski dokaz tačnosti teze o uticaju nove društvene sredine na razvoj inteligencije dece. Ispitivao je uspeh dece u školama na Jugu iz onih crnačkih porodica koje su se kasnije odselile na Sever, i onih koje su ostale da žive na Jugu. Razlika u uspehu u školi nije bilo. Pošto uspeh u školi stoji u izvesnoj korelaciji s inteligencijom, ovo je još jedan elemenat u prilog teze da preseljavanje s Juga nije toliko selektivno da bi se odseljavanjem inteligentnijih slojeva Crnaca moglo objasniti smanjenje razlika u inteligenciji crnačke i bele dece na Severu.

Tek pošto je dovoljno ubedljivo utvrđen vremenski re-dosled promenljivih, mogu se preduzeti dalji postupci uzročne analize. Čitav ovaj napor da se utvrdi vremenski redosled činilaca izražava se u grafičkoj shemi kao postavljanje činilaca x i y u vreme t^1 i t_2 . Ako se vremenski redosled promenljivih ne može utvrditi, analiza ostaje na početnoj tvrdnji da je x statistički povezano sa y (x — y). U tom slučaju može se jedino dalje upotpunjavati opis ispitivanih pojava.

Drugi oblik prividne korelacije. Prikazana shema čiste koincidencije samo je jedan, i to svakako najprostiji oblik prividne korelacije. Rečeno je da su u prividnoj korelaciji dve vrste pojava statistički povezane, ali da do povezanosti ne dolazi zbog toga što bi između njih postojao uzročni odnos. Eliminisanje prividnih korelacija zavisi od toga da li dalja analiza uspeva da dokaže kako prividna korelacija nastaje usred delovanja nekog činioca, koji se u prvobitnoj korelaciji ne javlja, a od koga zavise njene promenljive x i y . Neka se korelacija može smatrati čisto prividnom, samo ako (1) novi činilac (z) ne utiče na y i posredstvom činioca koji je u početnoj korelaciji obeležen sa x , i (2) ako x nema uopšte samostalan uzročni uticaj na y . Od brojnih tipova prividnih korelacija biće formalizovan samo jedan, koji je mnogo složeniji od čiste koincidencije. On se

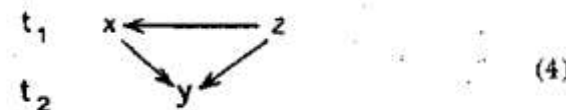
pojavljuje kad obe promenljive prvobitne korelacije nisu uopšte međusobno uzročno povezane, nego su posledice nekog zajedničkog uzroka, koji se ne pojavljuje u prvobitnoj korelaciji. Shematski to izgleda ovako:

Shema pokazuje da do prvobitne statističke veze između x i y dolazi usled toga što činilac z istovremeno utiče na njih. U uzročnom smislu korelacija xy je sasvim prividna. Vrlo prost primer ovog tipa prividne korelacije, koji se vrlo često susreće u raznim udžbenicima jer je upečatljiv, pošto je uzročna zavisnost x i y od jednog drugog činioca odmah očigledna, jeste visoko pozitivna korelacija između broja roda na području nekog naselja i plodnosti njegovog stanovništva, tj. što je veći broj roda, rađa se više dece. Korelacija se pokazuje čisto prividnom kad se u nju uključi jedan novi činilac — tip naselja (z). Ako se prvobitni odnos ukrsti s podelom naselja na gradska i seoska, videće se da stepen urbanizacije istovremeno utiče na smanjivanje broja roda na području naselja i na opadanje plodnosti stanovništva. Prema tome, stvarni uzrok zavisne promenljive y iz prvobitne korelacije ("plodnost stanovništva") je jedan treći činilac z (tip naselja), dok je statistička povezanost sa x (broj roda) u uzročnom smislu prividna. Mogao bi se navesti niz drugih primera iz istraživačke prakse koji pokazuju kako često, kad jedan činilac istovremeno deluje na više pojava, dolazi do vrlo visokih korelacija između njegovih različitih posledica, ali bi bilo pogrešno te statističke veze protumačiti kao uzročne odnose.

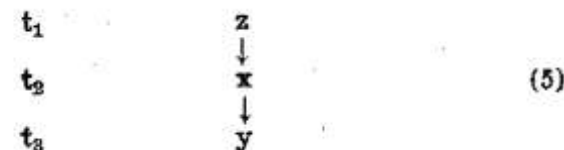
Uključivanje u analizu novog činioca radi proveravanja početne korelacije ne dovodi, naravno, uvek do ovako katastrofalnog rezultata za početnu korelaciju. Njegovo uvođenje može samo delimično smanjiti prvobitnu vezu, ako činilac z delimično neposredno utiče na posledicu y , a delimično posredno time što prethodno utiče na promenljivu x iz prvobitne korelacije. Kao primer može se uzeti podatak da razni društveni slojevi u različitoj meri koriste postojeće škole za vaspitavanje svoje dece. Na osnovu toga bi se moglo najpre zaključiti da je to neposredna posledica samo nekih društvenih karakteristika tih slojeva. Kad se, međutim, uzme u obzir da su razni društveni slojevi različito ekološki raspoređeni i da su im usled toga škole u različitoj meri pristupačne, uključivanjem, tipa naselja u početnu korelaciju, ova će se verovatno smanjiti, ali neće sasvim nestati. To znači da i u istim, ekološkim uslovima

različiti slojevi ipak nejednako koriste postojeće školske mogućnosti. S druge strane, naselja različitog tipa, kao osobeni lokalni segmenti društvene podele rada, utiču na različitu ekološku raspodelu raznih društveno-profesionalnih grupa i slojeva, kao i druge njihove osobine relevantne za odnos prema y . Ukratko, tip naselja (z) utiče u izvesnoj meri direktno na x i y iz prvobitne korelacije, ali pošto se i u istim ekološkim uslovima pojavljuju međuslojne razlike u korišćenju škola za obrazovanje mladog naraštaja, odnos xy iz prvobitne korelacije nije prividan. Ova situacija, se može formalizovati na sledeći način:

X označava društvene slojeve, y zastupljenost dece iz pojedinih slojeva u određenom tipu škole, a z podelu naselja, prema tome da li u njima postoje određene škole. Shema jasno pokazuje da x i z uzročno utiču na y , kao i da z to čini delimično neposredno, a delimično preko uticaja na x .

Uključivanje pojedinačnog uzročnog odnosa u duži uzročni niz. Od prividnih korelacija treba jasno razlikovati one slučajeve kad se nezavisna promenljiva početne korelacije (x) uspeva uključiti u duži uzročni niz. Time se otkriva uzrok nezavisne promenljive iz prvobitne korelacije, ali se istovremeno dokazuje da je ona neposredni uzrok pojave y . Početna korelacija, dakle, nije prividna. Razmatranja epistemološkog načela sistematičnosti naučnog saznanja i strukture naučnog objašnjenja su pokazala da nauka teži da određene uzročne odnose sagleda u sve širim determinističkim spletovima, povezujući ovo s težnjom da se utvrde što specifičniji uzroci pojedinih vrsta pojava. Radi shematskog prikazivanja ovog analitičkog slučaja mora se proširiti vremenski okvir upotrebljenog načina formalizacije, time što će se u njega uvesti još jedna vremenska stepenica (t_3). Shema ove analitičke situacije izgleda ovako:

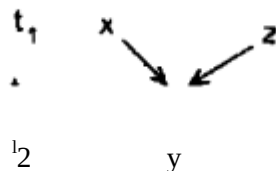

U t_1 javlja se novi činilac z . Shema pokazuje da je on uzrok pretpostavljenog uzročnog činioca x iz prvobitne korelacije, ali time nije opovrgnut uzročni karakter ovog poslednjeg. Početna korelacija se pokazala tačnom, ali je dobila šire obja-

šljenje. Konkretnih primera ove vrste ima u istraživačkoj praksi vrlo mnogo. Na primer, niz društvenih pojava nastaje ili se menja usled toga što se dohodak stanovništva povećava ili smanjuje. U tom, slučaju pramena dohotka predstavlja x , a neke njegove-posledice y u početnoj korelaciji. Ako se utvrde uzroci promene dohotka (z) dobija se odnos koji odgovara ovoj analitičkoj shemi. Očigledno je da analiza u ovakvim slučajevima ne mora uvek početi sa odnosom xy ; ona može početi i sa odnosom zx .

Ispitivanje višestrukih uzročnih odnosa. Shema (4) ima izvesne sličnosti s mnogo opštijom shemom u kojoj se prikazuje da pojava y , čiji se uzroci ispituju, nastaje usled delovanja više međusobno nezavisnih uzročnih činilaca. Upotrebljeni način formalizacije ograničava broj nezavisnih uzročnih činilaca koji deluju na nastajanje pojave y na dva, ali njih u stvarnosti može biti više. Ovo je možda najtipičnija situacija u uzročnoj analizi, s obzirom, na složenost većine determinističkih spletova u društvu. Delovanje više nezavisnih uzroka može se formalizovati ovako:

(6)

Glavna razlika između sheme (6) i sheme (4) sastoji se u pretpostavci da x i z nisu povezani, što znači da oni pripadaju različitim užim determinističkim sistemima. U, upotrebljenim shemama nigde se eksplicitno ne pokazuje relativni značaj pojedinih uzročnih činilaca, ali se on ipak prećutno pretpostavlja. Smatra se, naime, da uzročna analiza polazi od glavnog činioca, s najvećim specifičnim dejstvom, i da zatim ispituje ostale, koji se obično javljaju samo kao uslovi glavnog činioca. Zbog toga je shema (6) adekvatna jedino ako je uzročno dejstvo x veće od dejstva z ili bilo kog drugog činioca koji utiče na y .

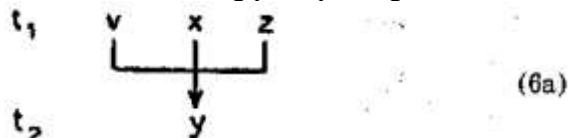
Delovanje x i z može ići u istom ili suprotnom pravcu. Ako oba deluju u istom pravcu, z pojačava uzročno dejstvo x . U tom slučaju se smatra da je z povoljan uslov za x , i javlja se ono što se u logici naziva sabiranjem uzroka. Ponekad udruženo delovanje dva ili više uzroka može gotovo množiti njihove pojedinačne specifične uticaje. Ako je z povoljan uslov, kad se ono isključi iz analize dolazi do smanjenja jačine prvobitne veze x y . Međutim, z može da deluje i u suprotnom pravcu od x . U tom slučaju se ono smatra njegovim nepovoljnim uslovom ili ometajućim činioćem. U slučajevima kad je z ometajući čini-

lac, njegovim isključivanjem iz analize pojačava se prvobitna veza xy .

Iz situacije prikazane u shemi (6) istraživanje može da se kreće u dva različita pravca. Prvi je sličan analitičkom postupku koji se najčešće primenjuje u eksperimentima. Izolacijom ostalih činilaca, nastoji se u što čistijem vidu ispitati specifično dejstvo pretpostavljenog uzročnog činioca. Na primer, neka je odnos xy izražen u specifičnim stopama razvoda brakova prema obrazovanju. Specifične stope pokazuju da je razvod utoliko češći što je obrazovanje više. Ali, postavlja se pitanje da li se sve razlike u učestalosti razvoda mogu pripisati samo obrazovanju, tj. činiocu x početne korelacije. Nema sumnje da x prethodi y , jer formalno obrazovanje je većinom završeno pre nego što je brak sklopljen. Vremenski redosled činilaca je ovde dosta čist, bar za najveću masu slučajeva. Međutim, poznate su neke druge okolnosti koje mogu biti relevantne za odnos xy . Zna se, na primer, da razvod opada sa trajanjem braka, a da se broj ljudi s višim obrazovanjem u našem društvu poslednjih godina naglo povećava. Usled toga treba očekivati da će u grupi brakova lica s višim obrazovanjem biti natprosečno mnogo mladih, nedavno sklopljenih brakova. Da bi se ispitalo koliko ova okolnost utiče na početni odnos, razvedeni brakovi se najpre podele u grupe jednakog trajanja (z), pa se tek potom ispituje kolike su u ovim grupama razlike u učestalosti razvoda prema obrazovanju. Manje razlike nego u opštoj učestalosti razvoda prema obrazovanju znak su da na učestalost razvoda utiče i različita starosna struktura brakova lica različitog obrazovanja, a ne samo obrazovanje. Isto tako se zna da se opšta učestalost razvoda razlikuje u naseljima različitog tipa, a i da se bitno razlikuje ekološki raspored lica iz raznih grupa obrazovanja. Stoga se u početni odnos xy ubacuje tip naselja, kao novi kontrolni činilac (z), da bi se ispitalo da li u istim ekološkim uslovima, na primer u velikom gradu, postoje iste razlike u učestalosti razvoda lica različitog obrazovanja, kao kad se ovaj odnos razmatra u globalu. Ako se razlike smanjuju, to znači da je različita učestalost razvoda prema obrazovanju delimično posledica toga što različite proporcije lica s različitim obrazovanjem žive u onim ekološkim sredinama koja su središta manje stabilnosti brakova. Opravdano je pretpostaviti da su posledica obrazovanja samo one razlike u učestalosti razvoda u raznim obrazovnim grupama, koje preostanu posle kontrolisanja prvobitnog odnosa xy pomoću niza relevantnih činilaca.

Navedeni primeri pokazuju logiku analitičkog raščlanjavanja početnog odnosa. Ali poznato je da mnoge pojave na-

staju kao rezultat određenih determinističkih spletova, i da se najčešće i u svojim najrazvijenijim oblicima jave kad zajedno deluje nekoliko činilaca. Potrebno je, stoga, što tačnije utvrditi konkretne uzročne spletove u kojima se neka pojava dešava sa najviše verovatnoće. U tim slučajevima se osnovni zadatak ne sastoji u analitičkom raščlanjavanju početnog odnosa, radi ispitivanja specifičnog uzročnog dejstva pojedinih činilaca, nego u otkrivanju određenih uzročnih spletova koji s najvećom verovatnoćom izazivaju određene posledice. Shema ovog postupka izgleda ovako:

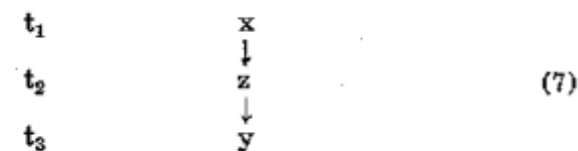

Ona pokazuje da ako se x nađe zajedno sa dodajnim činiocima v i z, postoji najveća verovatnoća da će usled njihovog složenog delovanja doći do posledice y. I ovde se pretpostavlja da x ima najveće pojedinačno uzročno dejstvo u datom spletu činilaca. Istraživački postupak koji odgovara shemi (6a) najviše se primenjuje u onim slučajevima kad se uzroci ispituju analizom slučajeva u kojima su se već izrazito ispoljile njihove posledice, na primer, kad se uzroci ili posledice nekog oblika društvene pokretljivosti ispituju svestranim proučavanjem neke grupe lica koja su promenila svoj položaj u društvenoj strukturi i ispoljila određene osobine. Posledica je nesumnjivo utvrđena, a smatra se da je njen uzrok složen, pa se retrospektivno nastoje utvrditi spletovi činioaca koji do nje najčešće dovode. Da bi se o tome moglo zaključivati s više-sigurnosti, korisno je uvek, pored grupe u kojoj se y pojavilo u vrlo izrazitom obliku, imati i jednu drugu grupu u kojoj se ne pojavljuje y, nego nešto suprotno. U datom primeru bi trebalo upoređivati grupu lica koja su se društveno pomerala i grupu lica čiji se položaj u društvenoj strukturi nije promenio. Poređenje ove dve suprotne grupe, ili antipodne situacije, može znatno olakšati da se u grupi, u kojoj se javlja ispitivana posledica, uoče njeni specifični uzroci i konkretni deterministički spletovi.

Ova shema je obeležena sa (6a) jer predstavlja u osnovi takođe razvijanje sheme (6), samo u drugom, sintetičkom pravcu. Kao ilustracija je navedeno ispitivanje uzroka društvene pokretljivosti, a moglo bi se navesti gotovo bezbroj drugih primera u kojima se može primeniti ovaj postupak.

Otkrivanje posrednih Činilaca. Naučno ispitivanje uzročnih odnosa se ne svodi na dokazivanje da je neki odnos nužan i stabilan. Nauka uvek, pored toga, teži da određeni Uzročni odnos što bolje objasni. Pored uključivanja neposrednog

objašnjenja ispitivanog odnosa u šire teorijske celine, razume-vanju njegove prirode znatno doprinosi upoznavanje njegove unutrašnje strukture koja je u razvojnim procesima dinamičkog karaktera. Ako ne pođe za rukom da se izgrade bar neke osnovne pretpostavke o njegovoj unutrašnjoj strukturi, uzročni odnos ostaje nešto spoljašnje, što se ne može shvatiti. Objašnjenje unutrašnje strukture uzročnog odnosa je utoliko potrebnije ako teorija pretpostavlja da između delovanja određenog uzroka i nastupanja njegovih posledica može da postoji duži vremenski interval. Ako se stanje u ovom međuvremenu ne može uključiti u analizu, i ako se ne može utvrditi što se u tom rasponu dešava, uzročni odnos ostaje nejasan i problematičan. Radi toga je neophodno ispitivati proces razvitka određenog uzročnog odnosa i otkrivati njegove glavne međučlanove, tzv. posredne Činioce preko kojih prvobitni uzrok u toku vremena stvara posledicu y. Ova analitička operacija se obično u metodološkoj literaturi naziva tumačenjem,¹⁷⁾ a njen osnovni zadatak je da utvrdi preko kojih međučlanova prvobitni uzrok deluje na ispitivanu posledicu. Shema tumačenja izgleda ovako:

Prvobitni i osnovni uzrok javlja se u t_1 . On vremenom stvara određenu osobinu (z) neke društvene grupe, ustanove ili pojedinca, ili ih dovodi u određeno stanje, a ova osobina ili stanje će kasnije neposredno izazvati posledicu y. Ta osobina ili stanje (z) su neposredni uzrok y. Ali, pošto su oni izrazito zavisni od opštijeg uzroka (x), uzročno objašnjenje pojave y, koje bi uzimalo u obzir samo z, ostalo bi na površini. S druge strane, ako bi se y dovodilo u vezu sa x samo direktno, unutrašnja struktura njihovog odnosa bi ostala nedovoljno rasvetljena i pretpostavka o postojanju uzročnog odnosa bi vrlo teško mogla da se iskustveno proverava. U metodološkoj literaturi se obično navode dosta trivijalni primeri tumačenja uzročnih odnosa. Jedan od takvih primera sastoji se u sledećem. Utvrdi se da između bračnog stanja zaposlenih žena i učestalosti izostajanja sa posla postoji čvrsta statistička veza (x ----- y). Kad se posmatraju agregatski, udate zaposlene žene češće izostaju sa posla od neudatih. Ispitivanje se nastavlja da bi se otkrio neposredni uzrok povećanog izostajanja sa posla, koji zavisi od bračnog stanja. Nije teško pretpostaviti da su to povećane porodične

¹⁷⁾ P. L. Kendall, P. F. Lazarsfeld, op. cit., p. 147-158;

i kućne obaveze udatih žena. Kad se zatim bračno stanje ukrsti s veličinom porodičnih i kućnih obaveza, dobija se drukčija slika. Udate žene, koje nemaju mnogo porodičnih i kućnih obaveza, ne izostaju sa posla više od neudatih. Ali, u ukupnoj masi udatih žena ima malo ovakvih slučajeva, dok neudate rede imaju veće porodične obaveze. Glavni uzrok veličine obaveza je bračno stanje (x), ali uvođenjem u analizu posrednog činioca z (obaveze) njegov odnos sa y (izostajanje sa posla) postaje jasniji. Međutim, metodološki značaj ovog analitičkog postupka je daleko širi. Globalni društveni deterministički činioci utiču na razne društvene pojave obično tek posredno, i ako se ne poznaju ovi posredni članovi, saznanja o njihovom delovanju ostaju nepotpuna i neodređena. Na primer, razvoj nauke u nekom društvu svakako je određen, pre, svega, nekim njegovim osnovnim strukturama i stanjima. Ali uticaj ovih opštih činilaca se ostvaruje posredstvom mnogo specifičnijih, kao što je na primer organizacija naučnog rada, određena naučna politika i si. Pri tom ovaj posredni činilac (z) nije samo pasivna posledica već ima i relativno samostalno dejstvo na razvoj i neke osobine nauke (y). Pored toga, kad god se u sociologiji prilikom objašnjavanja neke pojave kao neposredni uzročni činilac uzimaju neke sklonosti, stavovi, planovi, kolektivna tradicija i slično, ovaj uzročni činilac treba shvatiti kao z iz sheme tumačenja, bez obzira što više ne deluje uzrok koji je nekad stvorio neku sklonost ili tradiciju.

Tumačenje je izrazito dinamičan oblik uzročne analize. Ono zahteva da se u ispitivanom uzročnom nizu traže razni vremenski stupnjevi. U ovom obliku analize trebalo bi, pored toga, najviše uzimati u obzir povratno dejstvo. Posredni činioci (z) ne nastaju samo kao pasivne posledice osnovnog Činioca x preko kojih ovaj utiče na y. Na njih utiču i aktivne reakcije pojedinaca i društvenih grupa što su duže vremena izložene delovanju nekog osnovnog uzroka x. Usled ovog unakrsnog delovanja i samo z se u toku vremena menja. Šira primena ovog tipa analize zahteva da se uzme u obzir veći broj vremenskih perioda u kojima se ispitivanom procesu dešavaju neke značajnije promene.

Specifični elemenat složenog uzročnog kompleksa. Poslednja analitička operacija koja će biti formalizovana primenjuje se onda kad analiza počinje s nekim kompleksnim Činiocima, koji utiču na određene pojave, s ciljem da se utvrde najneposrednije specifične uzročne osobine tih kompleksa. Dobro su, na primer, poznate veze između tipa naselja i najrazličitijih drugih društvenih pojava, koje u gradskim naseljima imaju drukčije oblike ili različit intenzitet nego u seoskim. Postavlja se pitanje čime grad, kao vrlo složen društveni oblik i društvena situacija

specifično utiče na određenu pojavu. Traži se, prema tome, specifična osobina nekog iskustvenog kompleksa činioca, koja najneposrednije utiče na određenu posledicu.

Ovaj oblik analize je neobično važan, ne samo teorijski, već i praktično. Po pravilu se ne može menjati u celini jedan takav kompleksan činilac, koji ima mnogobrojne funkcije i određeno mesto u opštoj organizaciji društva, da bi se izbegla neka njegova nepoželjna posledica. A istovremeno to nije ni potrebno ako on samo nekom svojom specifičnom osobinom stvara nepoželjne posledice. Ako je poznata specifična uzročna veza u okviru šireg kompleksa, željeni cilj se možda može postići pomoću mnogo ograničenijih praktičnih intervencija. Shema ove analitičke

operacije izgleda ovako:

Upotrebom simbola xa, xb, xc želi se istaći da se radi o bitnim konstitutivnim osobinama iskustvenog kompleksa x, ali se traži ona njegova osobina koja najviše utiče na y, jer druge mogu u tom pogledu biti sasvim irelevantne. Ovaj problem se mora dosta često rešavati, jer mnoga istraživanja počinju na vrlo elementarnom pojavnom nivou, i tek kasnija analiza treba da pojedinim njihovim činiocima da određeniji i dublji teorijski smisao.

Ovih nekoliko shema, svakako, ne iscrpljuju sve analitičke situacije koje se češće javljaju u uzročnoj analizi neeksperimentalnih podataka, nego samo neke koje su do sada metodološki više proučene. Treba naglasiti da se u svakoj kompleksnijoj uzročnoj analizi pojavljuju razni analitički problemi i da se moraju koristiti različite analitičke sheme. Ali prvi preduslov uspešne analize jeste da se sam problem pravilno postavi, što znači da se određeni iskustveni odnos sagleda u sveti u raspoloživih relevantnih naučnih saznanja. Bez širih teorijskih saznanja i aktivnog, nastojanja da se njihovim suočavanjem s novim iskustvenim podacima stalno razvijaju sve određenije hipoteze, uzročna analiza vrlo brzo gubi dah; bez hipoteza koje je usme-ravaju i objašnjavaju rezultate pojedinih njenih faza, analiza ostaje na nivou više ili manje elementarnog opisa, čisto verbalnog ili statističkog.

Već više puta je bilo istaknuto da uspeh istraživanja zavisi mnogo od toga koliko je jasna teorijsko-hipotetička zami-

sao usmeravala prikupljanje i sređivanje izvornih obaveštenja. Na kraju treba skrenuti pažnju na jedan momenat iz te oblasti koji tek posle ovih konkretnih primera postaje jasniji. Uzročna analiza je po svojoj prirodi dinamična, i u njoj se uvek javlja vremenska dimenzija. Moraju se opisivati i istovremeni odnosi, odnosi u jednom trenutačnom preseku, ali samo na osnovu ovakvih statičnih preseka gotovo je nemoguće doći do izvornih obaveštenja neophodnih za ispitivanje uzročnih odnosa. Uzročnoj analizi su potrebni dinamički podaci, tj. ne samo podaci o stanju određenih pojava u datom momentu, nego i o njihovom razvoju. Idealno je kad se pomoću dugotrajnih istraživanja može neposredno pratiti tok razvoja ispitivanih pojava kroz duže vreme. Takvih istraživanja ima, ali ona zahtevaju vrlo široku i skupu organizaciju, a i otežana su time što se ljudi u međuvremenu preseljavaju i često se kasnije ne mogu pronaći, pa se početni uzorak usled toga osipa. Naglašeno je i to da je retrospektivno proučavanje uzročnih odnosa manje efikasno. Ali u nedostatku boljih rešenja, ono se mora primenjivati. Stoga u prikupljanju iskustvenih obaveštenja treba uvek nastojati da podaci sadrže obaveštenja" o vremenskoj, razvojnoj strukturi. Ako se traže podaci o zanimanju, bolje je pored toga tražiti obaveštenja i o tome koliko se dugo zanimanje obavlja, koje je zanimanje prethodno obavljano, kao i da li ispitanik namerava u bližoj budućnosti da promeni zanimanje. Značajna dopuna podataka da je neko stanovnik velikog grada, jeste obaveštenje kad se i iz kakvog naselja u njega doselio. Više puta je naglašavano da je aktualno ponašanje pojedinaca i društvenih grupa žiža u kojoj se stalno preseca prošlost sa budućnošću. Ako se više zna o onome što je prethodilo aktualnom ponašanju, i o perspektivi u kojoj ljudi gledaju na budućnost, dobija se šira osnova za objašnjenje usled čega se u datim objektivnim uslovima pojedinci i društvene grupe ponašaju na određen način. Prikupljanje podataka o razvojnim tokovima jeste, prema tome, bitan pred-uslov šire i egzaktnije primene analitičkih postupaka pomoću kojih se na osnovu neeksperimentalnih podataka nastoje otkriti uzročni odnosi.

XVI

UPOREDNA ISTRAŽIVANJA

U novijoj literaturi o sociološkom metodu, "sve do pre nekoliko poslednjih godina, problemi uporednih socioloških istraživanja gotovo da nisu raspravljani. U većini priručnika, koji su se pojavili krajem 40-tih i početkom 50-tih godina i stekli znatnu međunarodnu popularnost, šira uporedna istraživanja se ne pominju. Nešto je drukčije bilo stanje u društvenoj antropologiji u kojoj su se, izgleda, više očuvale stare komparativističke tradicije. U svakom slučaju dve poznate studije o metodu društvene antropologije poklanjaju znatnu pažnju uporednim istraživanjima.¹⁾ U sociologiji su poslednjih nekoliko decenija, uporedna istraživanja bila privremeno isto tako zanemarena, kao i šire korišćenje istorijskih podataka uopšte. Kao što se u novijim sociološkim istraživanjima do nedavno vrlo malo koristila istorijska građa, tako su isto retka bila istraživanja na osnovu širih međunarodnih poređenja. Potpuno je preovladalo ograničavanje sociološkog proučavanja raznih društvenih pojava na njihove savremene oblike u određenim zemljama. Međutim, poslednjih godina dolazi do vidnog zaokreta i na ovom području. Ne samo da se ponovo počinju uviđati neophodnosti širih uporednih istraživanja raznih društvenih pojava, nego se sve češće organizuju istraživanja ove vrste.²⁾ Ali, kako uporedna istraži-

¹⁾ S. F. Nade!, *The Foundations of Social Anthropology*, Cohen and West, London, 1951; R. F. Spenser, *Method and Perspective in Anthropology*, The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1954.

²⁾ Ovo se jasno ogleda i u najnovijim metodološkim priručnicima u kojima se ponovo počinje raspravljati o metodu uporednih istraživanja. Vid. M. Durverger, *Methodes des sciences sociales*, Presses uni-versitaires de France, Paris, 1961, p. 375—85. P. Heintz, *Interkultureller Vergleich*, u knjizi R. Konig (red.) *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, F. Enke, Stuttgart, S. 639—649. Pored toga, u raznim naučnim časopisima pojavio se niz radova o metodološkim problemima uporednih istraživanja. Vid. O. Sjoborg, *The Comparative Method in the Social Sciences*, *Philosophy of Science*, vol. 22 (1955), No. 2; H. C. J. Duijker, S. Rokkan, *Organizational Aspects of Cross-National Social Research*, *The Journal of Social Issues*, vol. IX (1954), X» 4; S. Rokkan, *Les utilisations des enquetes par echantillonnage dans la recherche comparative*, *Revue Internationale des sciences sociales*, vol. XVI, (1964), No. 1; S. M. Lipset, *Problemes poses par les recherches comparatives sur la mobilite et le development*, *Revue Internationale des sciences sociales*, vol. XVI, (1964), No. 1.

vanja imaju dugu tradiciju, jer su se u njihovom ranijem razvoju dosta vidljivo ispoljile prednosti, teškoće i slabosti uporednog metoda, kao i različiti stavovi prema njemu, treba bar letimično prikazati istorijski razvoj uporednog metoda u sociologiji i društvenoj antropologiji.

1.

ISTORIJSKI OSVRT

Začeci uporednog proučavanja društva gube se u drevnoj prošlosti. Može se bez preterivanja tvrditi da se prvi tragovi racionalno-kritičke i naučne misli o društvu pojavljuju onog časa kad se razne pojave u vlastitom društvu počnu upoređivati s analognim pojavama u drugim poznatim društvima. Bilo je u tim poređenjima, svakako, mnogo tesnogrude pristrasnosti. Ali, dok se vlastito društvo ne stane porediti s drugima, teško je prema njemu zauzeti dovoljno samostalan i kritičan stav koji leži u korenu svakog racionalnog i naučnog proučavanja društva. Dosta je razumljivo stoga što se vrlo rano pojavljuje i metodološka svest o važnosti uporednih ispitivanja, a ne samo praktični pokušaji njihovog izvođenja. Već je Aristotelu bilo sasvim jasno kakvu vrednost ima primena uporednih istraživanja u proučavanju društva. Poznato je da je on nastojao da na sistematski način prikupi podatke o državnom uređenju mnogobrojnih grčkih država, da bi na pouzdanom iskustvenom materijalu razvijao svoju teoriju o društvu. Iz te velike građe očuvao se samo jedan fragment, atinski ustav. Ali vrlo je jasna Aristotelova zamisao da uporednim putem ispita u kakvim uslovima nastaju i kakve razvojne tendencije pokazuju različiti oblici državnog uređenja, a državno uređenje je, po njegovom shvatanju, bilo istovetno sa društvenim uređenjem uopšte.

Nije potrebno iznositi sve istorijske pojedinosti o oblicima u kojima se javljala misao o neophodnosti uporednog proučavanja društva. Dovoljno je osvrnuti se na stavove prema uporednom metodi koji su došli do izražaja u sociologiji i nekim srodnim naukama u XIX veku, jer je on tada bio neobično cenjen i široko primenjivan u raznim naukama. Zbog toga se na metodološkim shvatanjima i naučnim iskustvima prošlog veka mogu da vide prednosti uporednog metoda, a i nedostaci koji su neizbežni ako se on nedovoljno metodično primeni.³⁾

³⁾ Još nema celovitije studije o istoriji uporednog metoda u sociologiji i srodnim naukama. Zanimljiv je, mada pretežno ograničen na nemačke nauke, rad F. Rothacker: *Logik und Systematik der Geisteswissenschaften*, u knjizi A. Baumler, M. Schroeter, *Handbuch der*

Opšta afirmacija uporednih istraživanja u društvenim naukama počinje u prvoj trećini prošloga veka u idejnoj klimi romantizma, kada uopšte dolazi do naglog oživljavanja interesa za istoriju. Istupajući s oštrom kritikom neistoričnosti prosvetiteljske ideologije, u kojoj se, kao što je istaknuto u analizi Kontove metodologije, istorijski smisao na čudan način mešao sa konzervativnim ili reakcionarnim idejama, romantizam je dao snažan podsticaj proučavanju istorijske prošlosti i osobene tradicionalne kulture najrazličitijih društava, ali i opštih zakona isto-rijskog razvoja društva i pojedinih društvenih pojava. Pored toga, na opšte rasprostranjeni pozitivni stav prema uporednom metodu u društvenim naukama dosta je uticala njegova prethodna vrlo uspešna primena u biološkim naukama, a naročito u uporednoj anatomiji. Nije, stoga, slučajno Kont smatrao da je razvoj uporednog metoda specifični doprinos bioloških nauka opštoj naučnoj metodologiji. U društvenim naukama uporedni metod se najpre afirmisao u uporednoj lingvistici, u proučavanju razvoja pojedinih grana indoevropskog jezičkog stabla, a zatim se preko uporednog proučavanja religije, mitologije, prava, porodice, raznih običaja, širio prema političkoj ekonomiji i sociologiji. Ranije izneto Kontovo shvatanje uloge i vrednosti uporednog metoda je dosta karakteristično za prošli vek. Kont smatra da je uporedni metod važan, ali ne osnovni metod sociologije. Nien osnovni metod je istorijski, ier je najvažniji teorijski zadatak sociologije da utvrdi opšti tok istorijskog razvoja. Međutim, uporedni metod može da bude vrlo koristan time što omogućuje (1) da se u savremenim nerazvijenim društvima proučavaju ranije faze opšteg istorijskog razvoja, i (2) da se proučavanjem osobenih karakteristika pojedinih društava ispita koliko na odstupanja od svetskoistorijske razvojne linije utiču neki sporedni činioci. Uporedni metod u prošlom veku bio je uopšte najtešnje povezan sa evolucionizmom, obično shvaćenim na dosta uprošćen jednolinijski način. Smatralo se naime, da sva društva prolaze gotovo istovetan razvojni put i da je osnovni zadatak uporednih istraživanja prikupljanje podataka koji će osvetliti bilo opšti istorijski razvoj u celini, ili razvojne linije pojedinih društvenih pojava u oblasti društvenog života, na primer, jezika, porodice, religije, svojine, raznih običaja i slično. Ali, pošto su se o tokovima istorijskog razvoja društva u celini i pojedinih društvenih pojava donosili preuranjeni zaključci, podaci dobijeni uporednim istraživanjima su često više služili za ilustrovanje raznih shva-

Philosophie. Abt. II, Mfinchen-Beiin. 1927. U radu E. Ackerknecht, *On Comparative Method in Anthropology*, u knjizi R. F. Spencer, op. cit, iz-neti su samo neki opšti podaci o razvoju shvatanja vrednosti uporednog metoda u socijalnoj antropologiji.

na osnovu kojih bi se kasnije mogle da izvode pouzdana naučna uopštavanja.

Ista ova težnja da se izgrade pojmovni, metodološki i organizacijski okviri prikupljanja iskustvenih obaveštenja za uporedno proučavanje razvijenih društava ispoljava se vidno i u statističkim krugovima. Već na međunarodnom statističkom kongresu, koji je 1855. godine održan u Briselu, veliki belgijski naučnik i statističar Kettle (Quetelet) zastupa dosta razvijenu zamisao o stvaranju sistema međunarodno uporednih statističkih podataka. Od tada, izuzev privremenih prekida za vreme velikih ratova, ne prestaje rad na ujednačavanju načela i pojmovnih okvira nacionalnih statističkih ustanova radi postizanja što veće uporedivosti statističkih podataka.⁶⁾

I u sociologiji krajem prošlog veka ima više pokušaja da se razviju teorijski zasnovani sistemi za prikupljanje izvornih podataka. Među tim pokušajima treba istaći nacrt holandskog sociologa Rudolfa Štajnmeca (R. Steinmetz), izložen u studiju *Klasifikacija društvenih tipova i kataloga naroda*.⁶⁾ Ta studija je istovremeno kritika brojnih slabosti uporednih istraživanja Čiji je koren u nepouzdanim i nesistematskim izvornim podacima. „Prvi nedostatak — piše između ostalog Štajnmece — koji zapa-njuje svakog kritičnog čoveka čak i u najboljim sociološkim delima, s vrlo retkim izuzecima, jeste nedostatak opsteg i sistematski potpunog poznavanja njihovog čitavog područja. Koliko je retko da se neki sociolog, postavljajući neki zakon za sve narode, oslanja na više od jedne kategorije društva i da sa zaista naivnom otvorenosću ne zanemaruje sve ostale.“ Istovremeno Štajnmece ističe potrebu stvaranja kvalifikacije raznih društava prema njihovim osnovnim ekonomskim, političkim, geografskim, intelektualnim i religijskim i drugim osobinama.⁷⁾ Konačno, početkom 90-tih godina Dirkem u svojoj raspravi *Pravila sociološkog metoda* svestranije razmatra epistemološku vrednost uporednih istraživanja i zastupa ideju da su ona najbolja zamena za eksperiment u ispitivanju društvene uzročnosti.

Ali u isto vreme, kad se čine razni pokušaji da se otklone slabosti prvih oblika uporednog metoda i uporedna istraživanja postave na solidniju metodološku osnovu, javljaju se i odlučne kritike uporednog metoda. Jedna od najuticajnijih kritika sadr-

⁶⁾ Vid. W. F. Wilcox. Development of International Statistics, u knjizi Problems in the Collection and Comparability of International Statistics. Milbank Memorial Fund. New York. 1949.

⁶⁾ R. Steinmetz. Classification des types sociaux et catalogue des peuples, *L'Annee sociologique*, vol. III. (1898—99). D. 43—147.

⁷⁾ Šire o Štajnmecevim idejama i uticaju vid. A. J. Kobhen, The Statistical Method in Anthroology, *The Journal of the Royal Anthrological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. LXXXII, p. II, p. 129-146.

žana je u članku američkog antropologa Boasa (F. Boas) *Ograničenja antropološkog uporednog metoda*, koji je objavljen 1896. godine, tj. dve godine pre pomenute Štajnmeceve rasprave.⁸⁾ U čemu su se sastojale Boasove kritičke primedbe? On nije bio u načelu protiv uporednih istraživanja i shvatao je da su ona neophodna za izvođenje širih teorijskih uopštavanja, ali je kri-tikovao njihovu površnu organizaciju, a naročito upotrebu nepouzdanih izvornih podataka. Po Boasovom mišljenju, uporednim istraživanjima treba da prethode temeljite monografsko-istorijske studije pojedinih društava i njihovih kultura u kojima će se proučavati ne samo savremeno stanje tih društava i kultura nego i istorijski put kojim su se ona razvijala. Boas je naglašavao potrebu istorijsko-genetičkog pristupa, jer je smatrao da se do u osnovi istog ili sličnog stanja može stići različitim putevima, Sva monografska proučavanja su, po njegovom mišljenju, trebala da budu što više vremenski određena i geografski lokalizovana. Ovakva istorijsko-genetička proučavanja raznih društava treba da omoguće da se ne upoređuju samo konačni rezultati društvenih i kulturnih procesa, nego i njihovi različiti tokovi. Boasove ideje su znatno podstakle razvoj monografskog pristupa u američkoj antropologiji. Ali u Boasovoj školi, koja je dominirala u socijalnoj antropologiji SAD sve do sredine 30-tih godina, rezultati brojnih monografskih proučavanja se nisu koristili u šire uporedne svrhe. Tek 30-tih godina Dž. Mardok (Murdock) oživljava staru komparativističku ideju o stvaranju što potpunije naučne izvorne dokumentacije o životu najrazličitijih ljudskih društava. Pod njegovim rukovodstvom nastaje poznata Jelska dokumentacija, koja po broju svojih obaveštenja predstavlja do sada najširu izvornu građu o životu raznih društava.⁹⁾ Na osnovu ove dokumentacije su izgrađene brojne regionalne i nekoliko širih uporednih studija.¹⁰⁾

Još radikalniji otpor uporednom metodu, u socijalnoj antropologiji pružili su neki funkcionalisti, a naročito B. Mali-novski (B. Malinowski), jedan od najuticajnijih predstavnika funkcionalizma. Svi funkcionalisti, naime, nisu bili protiv uporednog metoda. Malinovski, poreklom Poljak, razvio se kao naučnik i delovao u Engleskoj u kojoj ie komparativistička tradicija bila najdublja. On je pošao od jedne metodološki razumne

⁸⁾ F. Boas. The Limitations of the Comparative Method of Anthropology, u knjizi F. Boas, Race, Language and Culture, MacmUlan, New York, 1948.

⁹⁾ O strukturi ove dokumentacije, poznate pod nazivom *Human Research Area Files* vid. G. P. Murdock, An Outline of Cultural Materials, Yale University Press, New Haven, 1945. (Četvrto izdanje knjige je izašlo 1961)

¹⁰⁾ Jedna od najpoznatijih uporednih studija je G. Murdock, Social Structure, Macmillan, 1949.

i korisne ideje da se kompleksna proučavanja pojedinih nerazvijenih društava ne mogu izvoditi čisto kabinetski, na osnovu nepouzdanih izvora iz druge i treće ruke, nego da je u tu svrhu neophodno dugotrajno terensko istraživanje. Bilo je i pre Mali-novskog darovitih terenskih istraživača. Ali on je primerom svojih ličnih istraživanja dao neobično velik podsticaj razvoju kompleksnih terenskih proučavanja i uticao da ona postanu mnogo više rasprostranjena. Međutim, metodološka zamisao Ma-linovskog se pretvara u vrlo jednostrano stanovište kad smatra da se na osnovu proučavanja pojedinačnih društava mogu izvoditi širi teorijski zaključci, koji daleko prevazilaze okvire proučavanog društva. Malinovski je zatim kao i mnogi drugi funkcionalisti, zastupao gledišta da treba proučavati uglavnom aktualne društvene oblike. Donekle se ovo zapostavljanje istorijsko-razvojnih istraživanja može objasniti osobenim uslovima proučavanja nepismenih društava, u kojima ima malo pouzdanih izvora o prošlosti. Ali kad se ovaj metodološki stav uopšti, i kad se na neistoričan način pride proučavanju društava koja su o svojoj prošlosti sačuvala mnogobrojne naučno upotrebljive podatke, on postaje krajnje jednostran.

I ovde treba napomenuti da u jugoslovenskoj nauci postoji dosta sličan razvojni put. Bogišić organizuje svoja glavna ispitivanja na izrazito uporednom planu. On šalje svoj upitnik širom jugoslovenskog područja, uključujući i Bugarsku, i prikuplja podatke o pojedinim elementima narodnog života, običajnog prava, narodne kulture, ne trudeći se mnogo da ti pojedinačni elementi pruže celovitiju sliku o društvenom životu i osobenoj kulturi pojedinih užih geografskih područja. Nešto kasnije se gotovo istovremeno javljaju Jovan Cvijić i Antun Radić s metodološki identičnom idejom da osnova proučavanja treba

da bude kompleksno ispitivanje užih lokalnih društvenih celina, koje se ponekad sastoje i od grupe međusobno tesno povezanih naselja. Oba ova naučnika smatraju da će opštne sinteze biti moguće izvesti na egzaktniji način tek pošto niz monografija svestrano orikažu uže delove područja. Cvijić je u svom *Balkanskom Poluostrvu* izneo sintezu svojih dugogodišnjih terenskih istraživanja i brojnih istraživanja svoje škole. Ali je svakako zanimljivo da i u našoj nauci postoji dosta analogan razvoj shva-tam'a o načinu nastajanja širih naučnih sinteza, i u vezi s tim

o odnosu između monografskih i uporednih proučavanja.

Ako se pažljivo razmotri smisao različitih shvatanja o vrednosti i najprikladnijim oblicima uporednog metoda, videće se da u polemikama stalno iskrsava protivrečnost između širine uporednog zahvata i dubine monografskog proučavanja pojedinih delova određenog istorijskog perioda i geografskog područja. Doista je teško u podjednako meri ispuniti ova dva zahteva i

izgraditi dovoljno široku građu za obimnija poređenja koja će biti dobrog kvaliteta. Ali, ma koliko teško bilo uskladiti ova dva zahteva, ipak u osnovi između njih nema protivrečnosti. Jer uporedna zaključivanja imaju nesumnjivo temeljitiju osnovu ako brojna monografska proučavanja izgrade o pojedinačnim slučajevima solidnija i upotrebljivija kompleksna obaveštenja. Na početku je istaknuto da su poslednjih decenija uporedna istraživanja bila u sociologiji sasvim zapostavljena. U metodološkom pogledu ovu tendenciju prati nastojanje da se istraživanja izvode intenzivnije, u smislu potpunijeg prikupljanja iskustvenih podataka o proučanim pojavama, i metodičnije, ti. uz jaču kritiku izvornih podataka i težnju da se u većoj meri koriste izvorni podaci stvoreni za specijalne potrebe određenog istraživanja i uz neposredniju kontrolu istraživača. Prema tome, i strožiji kriteriji o naučnim izvornim podacima utiču da splaš-njava težnja za proširenjem iskustvenog okvira istraživanja. Bilo bi ipak, pogrešno smatrati da samo naučni i metodološki razlozi izazivaju sužavanje vremensko-prostornih okvira socioloških istraživanja. Naprotiv, daleko više u tom pravcu deluje izme-njena društvena funkcija sociologije. Već je rečeno da se od sociologije, kao i od drugih društvenih nauka, počinje više tražiti da daju odgovore na određena praktična pitanja, da budu što više neposredno praktički upotrebljive, čak i po cenu zapostavljanja svog teorijsko-sistematskog naučnog razvoja. Pored ovog naučnog prakticizma, uporedna istraživanja savremenih društava otežavaju i međunarčno-politički odnosi.

Ograničavanje iskustvenog okvira socioloških proučavanja ima krupne teorijske posledice. S jedne strane, teorijska uopštavanja o raznim društvenim pojavama se svesno ograničavaju samo na određeno društvo. Na primer, u mnogim radovima o porodici, koji nemaju čisto opisne ciljeve ima se u vidu porodica u SAD, Francuskoj ili nekoj drugoj zemlji u kojoj radi određeni sociolog. Ovako postupaju teorijski obrazovaniji naučnici. Manje kritični, proučavajući određenu pojavu na jednom užem području, padaju u drevnu grešku mnogih koji su u prošlosti proučavali društvo, i poistovećuju neko određeno društvo s društvom uopšte. pa ono što u njemu pronađu proglašavaju univerzalnim zakonom ili normom društvenog života, ili bar zakonom društva određenog istorijskog tipa. Zbog toga jača etnocentrizam, gledanje na društvo i istoriju kroz prizmu samo vlastitog društva, i to obično vlastitog društva u određenom vremenskom periodu. A treba reći da je uopšte teško izbeći opasnost da se osobenost neposredne aktuelne situacije ne prečem i neosnovano ne uopšti ako se ograniče uporedno — istorijski vidici.

Poslednjih godina ponovo oživljava interese vanj e za uporedna istraživanja. Sve veći broj naučnika uvida da sociolo-

gija, kao teorijska nauka, ne može da se zasniva na proučavanju samo jednog društva ili jednog tipa društvenog uređenja, samo jedne kulture ili jedne grupe srodnih kultura. Pored toga, nove praktične potrebe takođe podstiču uporedna istraživanja, iako manje u sociologiji a više u nekim drugim društvenim naukama, pre svega ekonomskim. I na Istoku i na Zapadu se stvaraju razne međunarodne ekonomske organizacije i trajniji međunarodni aranžmani. Za normalnije delovanje postojećih međunarodnih organizacija neophodna su uporedna istraživanja raznih društvenih pojava u nizu zemalja. Zbog toga praktični interesi zahtevaju široka uporedna proučavanja narodnog dohotka, produktivnosti rada, pojedinih ključnih privrednih grana, opšte organizacije privrede političkog uređenja, prosvete, kulture itd. U sociologiji se zbog praktičnih potreba za sada uporedna ispitivanja manje organizuju, ali ih nesumnjivo ima sve više. Iako se teško oteti utisku da praktikizam i s njime povezan površni opisni empirizam preovladavaju i u mnogim savremenim uporednim istraživanjima, ima dosta znakova koji govore o njihovom ponovnom oživljavanju u sociologiji. To, naravno, neće biti povratak na klasični uporedni metod prošloga veka. Brojni metodološki nedostaci klasičnog uporednog metoda su dobro poznati. Sem toga, danas postoje metodološka rešenja a i tehnička sredstva koja omogućuju da se uspešnije rešavaju razni problemi, koji su u prošlom veku bili gotovo nesavladive prepreke¹¹⁾. Ponovno oživljavanje uporednih istraživanja treba stoga shvatiti kao jedan od povoljnih činilaca verovatno bržeg teorijskog razvoja sociologije u narednom periodu. Kakav će biti njihov bilans u bližoj budućosti, zavisiće, ipak, od opšteg razvoja sociologije kao nauke.

2

OSNOVNI ZADACI UPOREDNIH ISTRAŽIVANJA

Pre razmatranja zadataka koji se u ispitivanju društva mogu rešiti samo uporednim metodom, treba pobliže odrediti pojam uporednog metoda. Nema sumnje da svako pore-

¹¹⁾ Naročito su se povećale organizacijske mogućnosti za prikupljanje podataka na uporednom planu, kao i za njihovo sređivanje i dalju obradu. Nekoliko zanimljivih radova o ovim problemima objavljeno je u *Revue internationale des sciences sociales*, vol. XVI (1964) No. 1. Neobično težak zadatak kritičkog ispitivanja izvora u širim uporednim istraživanjima razmatra se u studiji R. Naroll, *Data Quality Control, Prolegomena to a Cross-Cultural Study of Culture Stress*, The Free Press of Glencoe, New York, 1962.

đenje društvenih pojava nije uporedni metod. Poređenje kao daleko opštija misaona radnja, javlja se u svakom obliku naučnog istraživanja. Neki pisci, kao na primer O. Luis (O. Le-wis), smatraju da nije uopšte opravdano govoriti o uporednom metodu¹²⁾. Ovo mišljenje se može donekle razumeti kao kritika shvatanja da je uporedni metod potpuno samostalan, ili čak jedini metod sociologije. U stvari, uporedni metod je integralni sastavni deo sociološkog metoda, neophodan za rešavanje određenih naučnih zadataka. Pre svega treba istaći da se izjednačavanjem uporednog metoda sa širim logičkim postupkom poređenja gube iz vida neke bitne osobine uporednog metoda. Uporedni metod se može definisati kao nastojanje da se određena društvena pojava ili društvo u nekom svom kompleksnom obliku proučavaju u svim svojim ili bar u što mnogobrojnijim, različitim oblicima, koji nastaju usled različitih društveno-istorijskih i prirodnih uslova. Na primer, u uporednom proučavanju porodice nastoje se ispitati svi različiti oblici u kojima se ona javlja u razvoju društva i otkriti zbog čega, tj. u zavisnosti od kakvih opštih društvenih "uslova nastaju pojedini njeni oblici. Ova težnja da se ispita ceo iskustveni raspon kvalitativnih oblika i kvantitativnih stupnjeva određene pojave, a ne opštija misaona operacija poređenja, jeste specifična osobina uporednog metoda.

Ako se ovako shvati uporedni metod, postaće jasnije šta se jedino pomoću njega može istraživati u društvu. Zadaci uporednog metoda se dele u dve osnovne grupe. U prvu grupu spada sistematsko opisivanje različitih oblika globalnih društava i pojedinih društvenih pojava, a u drugu njihovo objašnjavanje. Najpre treba objasniti smisao opisnih zadataka. Uporedni metod se razvio i dao velike naučne rezultate u prirodnim naukama, naročito u biologiji i u herniji. Samo primenom najširih uporednih postupaka mogle su nastati sistematske klasifikacije raznih vrsta živih bića i raznih hemijskih elemenata. Te sistematske klasifikacije su omogućile da se srede i na pregledan sistematski način prikažu mnogobrojni oblici i mnogobrojne varijacije raznih pojava, što je bio jedan od preduslova za kasnije izvođenje niza naučno izuzetno važnih teorijskih zaključaka. Bez prethodnih klasifikacija bioloških vrsta, na primer bez Lineove klasifikacije, teško da bi ideja evolucionog razvoja biljnih i životinjskih vrsta prerasla iz naslućivanja i nedovoljno potkrepljenih pretpostavki u razvijenu naučnu teoriju. Sređena izvorna građa je pokazivala neke prelazne oblike

¹²⁾ O. Lewis, *Comparisons in Cultural Anthropology*, u W. J. Thomas, Jr. (ed.), *Current Anthropology*, University of Chicago Press, Chicago, 1955, p. 259.

koji su omogućili da se određenije sagledaju razvojne veze među postojećim vrstama i dokaže da njihovi savremeni oblici nisu nepromenjivi i večni, nego da su rezultat prethodnog razvoja. Još dramatičnija otkrića omogućila je sistematska klasifikacija poznatih hemijskih elemenata u Mendeljejevom sistemu. Poznato je da su, na osnovu praznina otkrivenih u toj klasifikaciji, izvedena razna predviđanja o postojanju nekih još nepoznatih hemijskih elemenata, koja su usmerila u određenom pravcu dalja istraživanja i bila relativno brzo potvrđena. U društvu postou još mnogo veća raznovrsnost pojava i brži tempo promena. Zbog toga se opšti zaključci o bilo kojoj vrsti društvenih pojava ne mogu zasnovati i sistematski proveriti ako se ne upoznaju svi njeni iskustveni kvalitativni oblici, sve veličine i intenziteti. A dinamičnost raznih društvenih pojava zahteva da se pažljivo motri-neće li se one u nekoj novoj istorijskoj situaciji javiti u svom novom obliku i novim osobenim vezama sa drugim društvenim pojavama. Bez sistematske opisne osnove, sva uopštavanja moraju ostati nemeto-dična. Ali, poznavanje čitavog iskustvenog raspona neke iskustvene pojave ne služi samo za izvođenje opisnih uopštavanja. Ovaj raspon je dosta pouzdana opšta iskustvena osnova za oce-nu svih pojedinačnih oblika određene pojave. U prethodnom poglavlju su izneti neki podaci o društvenoj pokretljivosti u ju-goslovenskom društvu. Bez poznavanja podataka o pokretljivosti drugih društava, ne može se sa dovoljno sigurnosti oceniti pokretljivost našeg društva. Preostaje samo mogućnost njenog poređenja sa nekim apstraktnim standardima, što, svakako, nije dovoljno. Isto ovo vredi i za sve ostale pojave. Ako se, na pri-mer, ne poznaje raspon u kome se kreće plodnost stanovništva, ne može se oceniti da li je plodnost stanovništva određenog društva visoka, srednja ili niska. Kad se ovaj opšti raspon ne uzima dovoljno u obzir prilikom ocenjivanja pojedinačnog slučaja, postou velika opasnost da ocena bude subjektivna i proizvoljna, da. O'cenjujući jednu pojavu kao visoku ili nisku, istraživač ne polazi od objektivnih elemenata nego od nekih svojih ličnih ili grupnih želja. Istraživač, koji se zalaže za brži razvoj stanovništva, može neku stopu plodnosti smatrati niskom, dok će ona nekom drugom istraživaču, koji smatra da je bolje da se stanovništvo postepenije razvija, izgledati suviše visoka. Kad se, međutim, zna da se stope nataliteta, kao najgrublje merilo plodnosti, kreću između 12 i 55, može se objektivno oceniti svaka pojedinačna stopa. Napokon, poznavanje potpunog raspona u kome se u svojim kvalitativnim oblicima i kvantitativnim intenzitetima javlja određena pojava jeste preduslov za izradu potpunih klasifikacija, koje omogućuju razvrstavanje svih realnih oblika određene vrste pojava. Nauka koja proučava raz-

novrsne i istorijski promenljive pojave ne može bez širokog uporednog pristupa izgraditi potpuniji klasifikacijski sistem. Ali, iako se iz ovog što je rečeno može videti širina i naučni značaj opisnih zadataka koji se u sociologiji mogu ostvariti samo uporednim metodom, njegova puna vrednost se ne ispoljava u opisivanju, nego prilikom objašnjavanja utvrđenih veza među pojavama radi otkrivanja njihovih opštih uslova i uzroka, kao i specifičnih uzroka usled kojih se neka pojava javlja u svojim posebnim kvalitativnim oblicima i različitim intenzitetima. Naučno objašnjavanje se zasniva na. otkrivanju determinističkih odnosa između pojava, a pre svega onih odnosa za koje se s dovoljno' razloga može pretpostaviti da su uzročnog karaktera. Što se neki od ovakvih odnosa može ispitivati u više konkretnih istorijskih situacija i dokazati da se on uvek uspostavlja, postaje opravdanija pretpostavka da u njemu dolazi do izražaja jedan opštiji društveni zakon. Ranije je objašnjeno da je eksperiment najsigurnije sredstvo za otkrivanje uzročnih odnosa, ali i da je njegova- upotreba u ispitivanju društvenog života vrlo ograničena. Uporedna istraživanja predstavljaju u izvesnom smislu zamenu za eksperiment. Pošto se ne mogu u društveni život unositi dublje promene radi naučnog proučavanja, a još manje se mogu stvarati različite opšte društvene situacije, neobično je korisno ako se one mogu pronaći na uporednom planu da bi se videlo kako različite opšte društvene prilike utiču na određene pojave. Proveravanjem utvrđenih iskustvenih odnosa na širem uporednom planu smanjuju se opasnosti prenašlog uopštavanja. Jedan dosta poznat primer će pokazati kako nedovoljno uzimanje u obzir različitih istorijskih prilika može dovesti do pogrešnih uopštavanja. Dirkem je u svom delu *Samoubistvo* izneo, kao jedan od zaključaka, da je katoličanstvo sposobnije od protestantizma da se suprotstavi društvenim činiocima koji utiču na veliku rasprostranjenost samoubistava. Iako je inače vrlo široko primenivao uporedni pristup, Dirkem je izveo ovaj zaključak iz poređenja stopa samoubistava katoličkog i protestantskog stanovništva u Nemačkoj i na osnovu poređenja nižih stopa izrazito katoličkih sredozemnih evropskih zemalja sa severnim, pretežno protestantskim zemljama. Međutim, on nije uzeo u obzir da neke katoličke, čak po svojoj istorijskoj tradiciji klerikalno katoličke zemlje, imaju vrlo visoke stope samoubistava, koje spadaju u grupu najviših stopa uopšte. Austrija je najtipičniji primer ove vrste. Da je Dirkem temeljitije analizirao postojeće austrijske podatke, morao bi uvideti da odnoj između katoličke vere i samoubistava nije onako čist kao što je na osnovu užeg materijala izgledalo. Podaci o rasprostranjenosti samoubistava u Jugoslaviji, uz pretpostavku da postoje jednake mogućnosti slobodnog

verskog delovanja različitih crkava u svim njenim područjima, pokazuju odnos upravo suprotan Dirkemovoj pretpostavci. Slovenija, najizrazitiji katolički kraj u Jugoslaviji, ima najviše stope samoubistava. Slovenačkim stopama se približavaju samo stope Vojvodine, koja ima sasvim drukčiju versku strukturu. Dakle, i u istim opštim društvenim uslovima katolička vera ne mora uvek da stvara veći imunitet protiv samoubistva.

Nadalje, na uporednom planu se uvek može naći prime-ra u kojima se ista pojava javlja s različitom učestalošću i različitim intenzitetom i na taj način proučavati veći broj ekstremnih slučajeva. Već je bilo reci o metodološkim preimućstvima poređenja ekstremnih slučajeva, tj. istovremenog ispitivanja us-lova u kojima neka pojava dobija najšire razmere i-najinten-zivnije oblike i uslova gde ona možda ili uopšte ne postoji ili se javlja u vrlo blagim oblicima. Tamo gde su kontrasti u pogledu postojanja kvaliteta ili intenziteta određene pojave najveći, poređenje može najverovatnije otkriti njene opšte i specifične uzroke. Poređenje ekstremnih ili antipodnih situacija se približava shemi traženja neophodnih i dovoljnih uslova. Ranije se videlo da je u tom cilju potrebno što češće utvrditi uslove u kojima se nešto javlja i, obrnuto, u kojima se ne pojavljuje. Kad god se ne može eksperimentisati i prema teorijskim kriterijima stvarati kontrastne situacije, treba ih tražiti. Što se šire primeni uporedni postupak, ima više izgleda da će se ovakve situacije naći u realnom društvenom životu.

Pri tom se uporedno istraživanje i eksperiment ne isključuju. Naprotiv, ako se eksperimentalna istraživanja uključuje u uporedni okvir, ona mogu dati znatno šire rezultate. Kao što je već rečeno, u eksperimentu se ne mogu menjati osnovne determinističke društvene strukture u kojima se stvaraju određene eksperimentalne situacije. Može se samo pretpostaviti da opšti uslovi, na koje se ne može uticati, podjednako utiču na eksperimentalnu i kontrolne grupe. Usled toga oni ne mogu biti uzrok razlike koja se posle eksperimenta utvrdi među grupama. Međutim, to ne znači da oni ne deluju. Ako se, stoga, isti eksperiment organizuje u više različitih opštih uslova, pomoću njega se mogu proučavati ne samo one uže intervencije na kojima se zasniva stvorena eksperimentalna situacija, nego i uticaj različitih opštih uslova na ono što se dešava u istovetnim eksperimentalnim situacijama. Dalje, na uporednom planu mogu se lakše naći podnesni „prirodni“ eksperimenti, tj. slučajevi kad se neki proces nalazi u onoj fazi svoga razvoja koja je teorijski najzanimljivija. Razumljivo je da se u raznim društvima to ne dešava istovremeno. Povezivanje eksperimentalnih istraživanja s uoorednim pristupom, dakle, povećava njihovu istraživačku vrednost

Ako se ovom doda ranije pomenuta korisnost izvođenja kompleksnih monografskih istraživanja u jedinstvenom uporednom okviru, postaje sasvim očigledno kolike prednosti proizi-laze iz komplementarnog povezivanja raznovrsnih opštih istraživačkih pristupa. Ranije je istaknut značaj komplementarne upotrebe različitih postupaka i sredstava za prikupljanje iskustvenih podataka. Ova analiza komplementarnosti raznih opštih istraživačkih pristupa pokazuje da je komplementarnost jedno od najopštijih načela sociološkog metoda. Ovo se može smatrati jednom od bitnih osobina metodološke zamisli koja je izložena u ovoj knjizi. Metodološka ideja komplementarnosti svakako je povezana sa ranije izloženim shvatanjem društva kao polideter-minističke celine s kvalitativno osobenim i relativno samostalnim delovima.

3

TRI OSNOVNA NIVOVA UPOREDNIH ISTRAŽIVANJA

Početna definicija uporednog metoda ima u vidu upo-redna istraživanja najšireg obima. Ali to ne znači da naučnu vrednost imaju samo univerzalna uporedna istraživanja. Ako se prihvati Dirkemova podela; uporedna istraživanja se mogu, prema širini svoga obima, podeliti u tri osnovne grupe: (1) istraživanja u istom društvu, (2) istraživanja u različitim društvima istog društveno-istorijskog tipa, i (3) sveopšta poređenja koja se u načelu odnose na sva istorijski poznata društva. Svaki od ovih nivoa prikladan je za ispitivanje određenih problema.

(1) Upravo okolnost da se kao najuži iskustveni okvir uporednih istraživanja pojavljuje globalno društvo nesumnjivo govori da svako razvijenije sociološko istraživanje mora uzeti u obzir delovanje globalnih činilaca na ispitivane pojave. Moglo bi se stoga postaviti pitanje čemu onda služe uporedna istraživanja u okviru samo jednog globalnog društva. Međutim, pojedina globalna društva, naročito razvijenija, nisu homogena. Razni odnosi i procesi dobijaju specifične oblike u pojedinim delovima njihove strukture, tj. u raznim društvenim slojevima i klasama, u kvalitativno različitim oblicima njihove društvene organizacije,¹³⁾ u različitim užim ekološkim sredinama, na primer gradskim i seoskim naseljima, u pojedinim širim teritorijalnim delovima i si. Usled toga su ova uporedna istraživanja neop-

¹³⁾ U knjizi A. Etzioni, A Comparative Analysis of Complex Organizations. The Free Press, Glencoe, -111., 1961 nalazi se vrlo zanimljiv pokušaj da se izradi pojmova hipotetički okvir za uporedno istraživanje raznih kvalitativno različitih delova društvene organizacije.

hodna za objašnjenje unutardruštvenih varijacija raznih pojava, na koje pored opštih deluju i osobeni uži činioci i uslovi u pojedinim delovima društva. Možda treba napomenuti da je jugoslovensko društvo, zbog osobenih istorijskih uslova razvoja u prošlosti, naročito pogodno za uporedna istraživanja. U mnogim oblastima društvenog života postoje vrlo značajne pokrajinske razlike. One su, svakako, manje u onim oblastima na koje savremena društvena organizacija može neposrednije interve-nisati. Ali pored tih oblasti, postoje i druge koje se razvijaju više stihijno, i u kojima dolaze više do izražaja različite isto rij -ske razvojne linije, različita kulturna tradicija, kao i različite opšte pokrajinske prilike. Uporedna proučavanja u tim oblastima su značajna ne samo teorijski, nego i za rešavanje niza praktičnih društvenih problema, utoliko više što pomenute dve oblasti ne postoje u društvenom životu izolovano jedna od druge.

(2) Drugi nivo na kome su uporedna istraživanja korisna jeste proučavanje određenih društvenih pojava u više konkretnih društava koja pripadaju istom društveno-istorijskom tipu, na primer istoj društveno-ekonomskoj formaciji. Svako društvo ima niz svojih obaveznih institucionalnih normi, od kojih doduše postoje odstupanja, ali ova ipak, dok je postojeća organizacija društva stabilna, ne dovode u pitanje opšti institucionalni oblik neke pojave. Sve društvene pojave ove vrste moraju se uporedno ispitivati i u drugim konkretnim društvima istog tipa, da bi se videlo da li je određeno normativno rešenje stvarno nužna posledica osnovnih odnosa društvene strukture i organizacije određenog tipa društva, ili je specifičnost jednog posebnog društva toga tipa, prouzrokovana njegovim oso-benim razvojnim putem ili osobenom savremenom situacijom. Ova istraživanja ponekad nemaju samo teorijsku nego i nepo-srednju praktičnu vrednost. Poznato je da često postoji tendencija da se sasvim neosnovano uopštavaju i smatraju neminovnim konkretna rešenja vlastitog društva i da se zatim smatra da su ona apsolutno obavezna norma za sva društva istog tipa. Napokon, (3) postoje najopštra poređenja u kojima se uporedno proučavaju opšte osobine različitih tipova društva, kao i kvalitativne i kvantitativne osobenosti i razlike pojedinih vrsta društvenih pojava u različitim tipovima društva. Očigledno je da se poređenja ove vrste mogu egzaktnije izvoditi jedino ako su svestrano proučeni pojedini tipovi društva.

Prihvatajući Dirkemovu podelu uporednih istraživanja, treba izneti jednu bitnu ogradu na njegovo shvatanje. Dirkem je smatrao da uporedna istraživanja na prva dva nivoa treba da se zadržavaju na poređenju aktualnih strukturalnih proseka, bilo opštih društvenih struktura ili oblika određenih društvenih pojava u različitim situacijama, a da tek u svom najširem okviru

mogu da dobiju istorijsko-genetički karakter. Ovo gledište nije, izgleda, osnovano. Gde god se primenjuje uporedni metod radi proučavanja različitih oblika¹ određene pojave može se i treba, ako se smatra da je to teorijski korisno i izvodljivo, poređenje od ispitivanja strukturalnih stanja proširiti na proučavanje razvojnih procesa u kojima su nastale strukturalne razlike. Prema tome, poređenje u načelu ne treba nigde da bude ograničeno na aktualne strukture, ako neki teorijski razlozi zahtevaju da se njihov razvoj uzme u obzir. Naravno, često je ovaj zahtev teško sprovesti, jer o pojedinim društvima i pojedinim pojavama u njima nema dovoljno upotrebljivih istorijskih podataka.

Svaki istraživač, ako ima na umu značaj uporednog pristupa, može, i kad raspolaže ograničenim materijalnim sredstvima, svoje istraživanje bar u izvesnoj meri postaviti na uporedni plan. To se, međutim, često ne čini i zbog toga plan istraživanja ne pruža dovoljno mogućnosti za izvođenje pouzdanijih zaključaka. Jedan od postupaka kojim se ideja poređenja može vrlo efikasno uvesti u plan istraživanja manjeg obima jeste proučavanje ekstremnih slučajeva, odnosno antipoda određene pojave čiji se uzroci ispituju. Pod pretpostavkom da se ispituju uzroci društvenih sukoba u industriji nije dobro proučavati samo preduzeća u kojima se sukob pojavio u najoštrijim oblicima, već upoređo s ovim i druga preduzeća u kojima se unutarnje suprotnosti nisu razvile u jači i trajniji sukob, jer se na taj način stvara mogućnost za pouzdanije zaključivanje o uzrocima raznih oblika sukoba. Ili, ako se ispituju uzroci malolet-nog prestupništva, proučavanjem maloletnih prestupnika iz neke gradske četvrti u kojoj je maloletno prestupništvo dosta rasprostranjeno, vrlo je korisno na tom istom području na meto-dičan način izabrati grupu omladinaca koji se radikalno razlikuju od maloletnih prestupnika u pogledu svog ponašanja. Upo-rednim ispitivanjem maloletnih prestupnika i ove grupe omladinaca stvara se veća mogućnost da se otkrije ono što je specifično za prestupnike. Dalje, vrlo često određeni ekološki činioci snažno utiču na razne društvene pojave. Mnoge pojave se ispituju pretežno u gradu, jer su one u njemu najizrazitije. Ali, ako se ista pojava može naći u bližoj ili daljoj okolini grada, u seoskim naseljima, biće korisno da se ona proučava i u tim drukčijim ekološkim sredinama. Jedno vrlo poznato uporedno istraživanje R. Redfilda (R. Redfield) izgrađeno je na ove ideje.¹⁴ Redfield je ispitivao proces menjanja autohtone kulture na jednom poluostrvu srednje Amerike. Kulturne promene su proučavane u tri naselja: (a) najvećem gradu poluostrva, b) jednom

¹⁴) R. Redfield, *The Folkculture of Yucatan*, Ohicago Univer-sity Press, Chicago, 1941.

, sreskom mestu, i (c) u jednom zabačenom selu. Izbor mesta polazio je od pretpostavke da će promene autohtone kulture biti najobimnije u glavnom gradu poluostrva, a da će ih najmanje biti u udaljenom zabačenom seoskom naselju, da će tamo autohtona kultura još uvek postojati u svom gotovo netaknutom izvornom obliku. Uporedno ispitivanje kulturnih promena u ova tri naselja, koja su se u izvesnom smislu nalazila u tri različite faze jednog opšteg procesa, omogućuje da se bolje sagleda unutrašnja dinamika procesa. Vrlo Često se i u drugim zemljama može u proučavanju raznih društvenih pojava, čak i na ograničenom geografskom području, primeniti isti istraživački pristup. Pedesetak kilometara od nekog velikog grada može se naći društveni život koji ima mnoge osobine ranijih vekova. Ako se te razlike uzmu u obzir, specifični uzročni činioci i unutrašnja struktura mnogih procesa mogu se bolje osvetliti.

Međutim, ako bi se uporedna istraživanja ograničila samo na to da pojedini naučnici prilikom stvaranja planova svojih ispitivanja uzimaju u obzir neke osnovne ideje uporednog metoda, ona se ne bi mogla dovoljno razviti; istraživanja bi se izvodila od slučaja do slučaja i ne bi donosila dovoljno sistematskih elemenata neophodnih za globalna poređenja. Stara ideja iz prošlog veka, da je za razvoj širih uporednih istraživanja potrebno raspolagati sistemom trajnog prikupljanja podataka o naučno najvažnijim društvenim pojavama, kao zahtev je vrlo aktuelan i danas. Obimnija i egzaktnija uporedna sociološka istraživanja biće znatno olakšana i podstaknuta ako se ubrza stvaranje sistema obaveštenja o sociološki najvažnijim društvenim pojavama i ukoliko jedan takav sistem bude prihvaćen od naučnika koji pripadaju raznim teorijskim pravcima. A naročito je važno da jedan takav sistematski okvir za prikupljanje podataka prihvate statističke službe što većeg broja zemalja. U naučnim krugovima se stalno ističe zahtev da bar u onim zemljama koje imaju moderno organizovanu statističku službu, statističke ustanove uključe u program svojih istraživanja i u sistem objavljivanja podataka više sociološki neophodnih obaveštenja i pruže ih na naučno upotrebljiv način. Tek kad se raspolaze jednim ovakvim sistemom obaveštenja, i kad se taj sistem iz godine u godinu dopunjuje novim podacima, mogu se izvoditi egzaktnija globalna uporedna istraživanja i u sistem objavljivanja podataka više sociološki neop-tija uporedna ispitivanja užih delova društva. Svakako nije dovoljno znati da se učestalost nekih pojava razlikuje u raznim zemljama, kao i u užim delovima istih zemalja. Takvi podaci mogu eventualno služiti samo kao elementaran orj. Međutim, kad se želi ispitati usled Čega nastaju pojedine razlike, neophodna su, pored podataka o samoj pojavi, obaveštenja o drugim

pojavama u određenom društvu, za koje se može pretpostaviti da su njihovi uzroci. Dakle, međunarodno usvojen sistem u koji bi se stalno unosili naučno neophodni podaci o raznim društvima znatno bi olakšao širi razvoj i uporednih istraživanja koja nisu globalnog karaktera, nego su usmerena na ispitivanje uzroka određenih društvenih pojava. Bez ovakve šire i stalne organizacijske osnove, pojedinačna uporedna istraživanja ne mogu da ispune zadatak uporednog metoda u sociologiji. Dovoljno je samo uzgred reći, jer je opšte poznato, da u današnjim međunarodnim prilikama nema mnogo nade da će se ovaj naučni zahtev uskoro potpunije ostvariti. Ipak, ne treba izgubiti iz vida slučajeve gde se sistemi pojedinih nacionalnih statističkih službi međusobno približavaju, a posle drugog svetskog rata je u tom pogledu učinjen priličan napredak. Doduše, više u ispitivanju ekonomskih nego društvenih pojava u širem smislu reci.

Ali ove objektivne teškoće ne opravdavaju da sociolozi skrštenih ruku čekaju bolja vremena. Na osnovu raspoloživih podataka o našem i drugim društvima, razna istraživanja mogu se postaviti na mnogo širi uporedni plan nego što se to obično čini. Ako istraživač prilikom stvaranja plana svog istraživanja nastoji da se što potpunije obavesti o oblicima i intenzitetu u kojima se proučavana pojava javlja u našem i u drugim društvima, ako se potruži da u tu svrhu potpunije iskoristi postojeće naučne podatke, i ako saopštavajući rezultate svoga istraživanja ne iznosi samo svoje originalne podatke nego ih poveže sa onim što se o određenim pojavama već zna, verovatno je da će njegovo istraživanje dati veći doprinos osvetljava-nju određenog problema. Treba se samo osloboditi sasvim pogrešnog shvatanja da se istraživački radovi zasnivaju samo na vlastitim originalnim podacima. Nauka je stalan, izrazito društveni proces u kome svako novo saznanje treba da se na aktivan, stvaralački način povezuje s onim što se već znalo ili pretpostavljalo. Upravo u toj organskoj vezi sa poznatim, novi rezultati pojedinačnog istraživanja dolaze punije do izražaja. Pritom treba imati na umu da je zasnivanje istraživanja na uporednom planu, čak i samo na osnovu postojećih izvornih podataka, vrlo često preduslov širih teorijskih sinteza.¹³⁾

¹³⁾ Uporedna istraživanja velikih civilizacija i svetskih religija Maksa Vebera su najbolji primer. Knjiga S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*. The Free Press of Glencoe, Macmillan, New York, 1963, jeste primer jednog značajnog teorijskog istraživanja koje je izvedeno na širokom uporednom planu, na osnovu korišćenja samo postojećih istorijskih izvora.

VOJIN MILIĆ SOCIOLOŠKI METOD

Tehnički urednik JOVAN
NEDELJKOVIĆ

Korektori

VERA SPASOJEVIĆ i ANKA TEOFBANOVIĆ

Štampa

ŠTAMPARIJA „KULTURA“, BEOGRAD, MAKEDONSKA 4